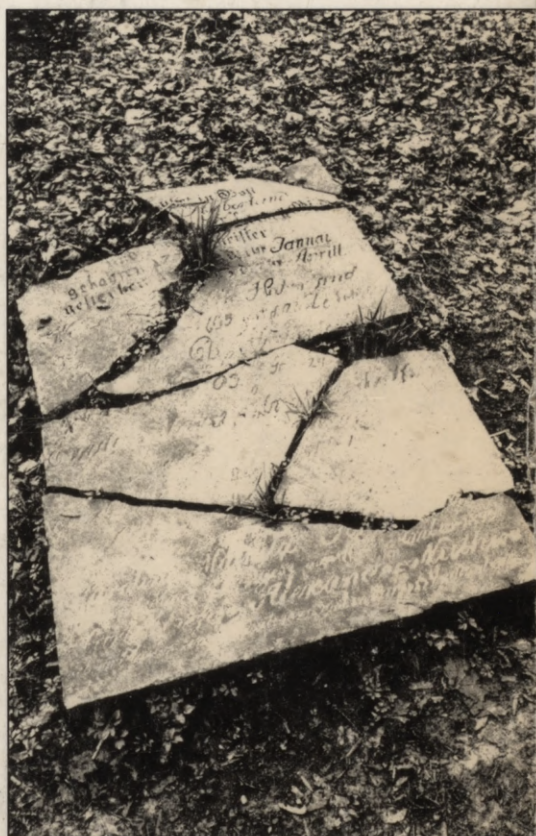
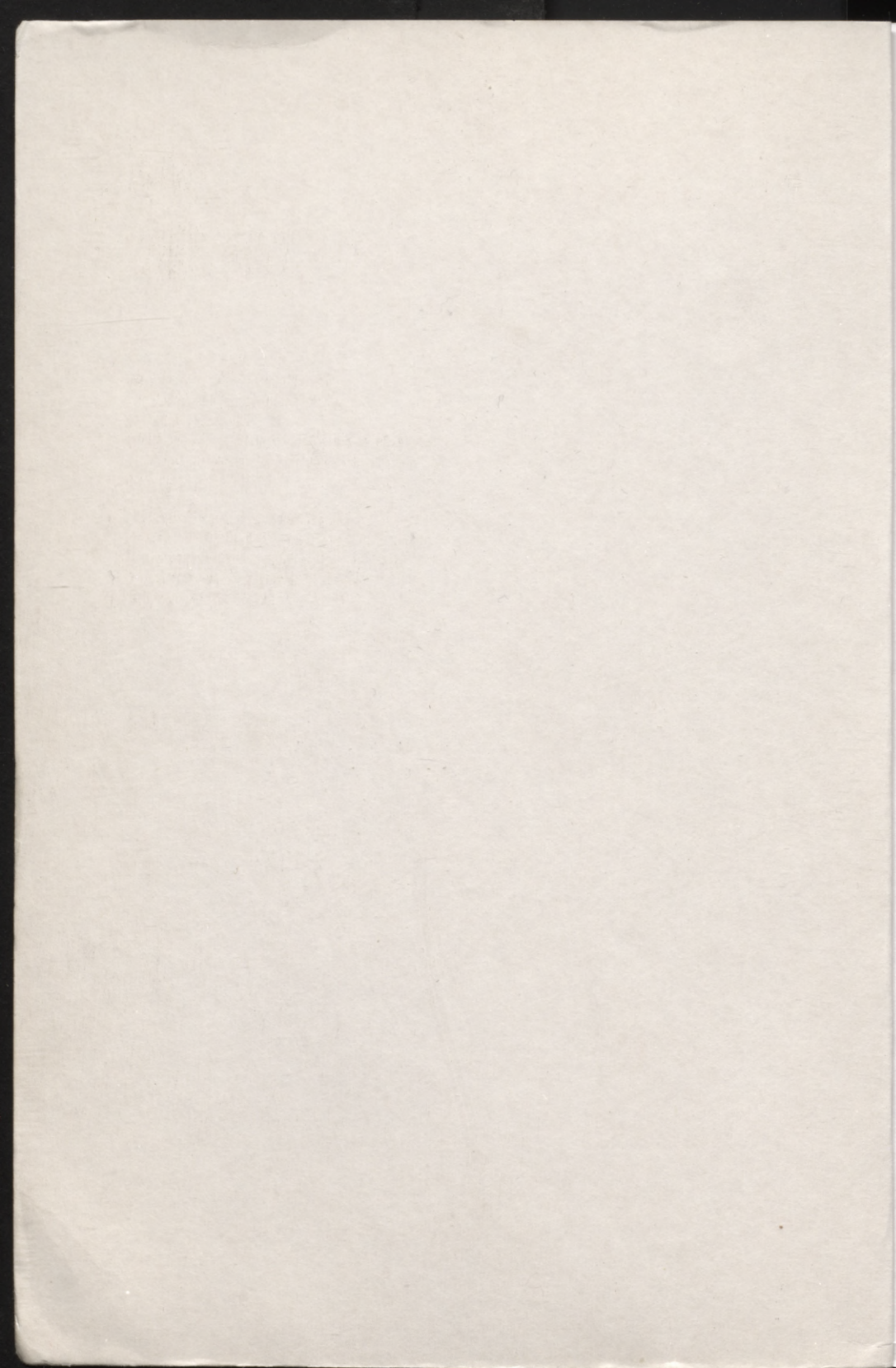

Hanna Ārente

TOTALITĀRISMA IZCELSME

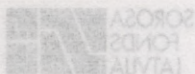
Hanna Ārente

Šī grāmata izdota
Centrālās Eiropas universitātes
tulkojumu projekta ietvaros,
ko finansiāli atbalsta
Atvērtās sabiedrības institūta (Budapešta)
Izdevējdarbības attīstības centrs un
Sorosa fonds – Latvija

This edition is published with the support
of the Central European University Translation Project,
sponsored by the Center for Publishing Development of
the Open Society Institute – Budapest and
the Soros Foundation – Latvia

2000

2. grāmata labotā
Centrālās Eiropas universitātes
iniciāta projekta ieviešana
ko finansē valsts
Atvērtais sabiedrības institūts (Budapesta)
Izdevniecības un citu centru
Soros fonda - Latvija

This edition is published with the support
of the Central European University Translation Project
sponsored by the Center for Publishing Development of
the Open Society Institute - Budapest and
the Soros Foundation - Latvia

2000-3
706

Latvijas Nacionālā
bibliotēka

UDK 328 (091)
Ar 376

Hanna Ārente

TOTALITĀRISMA IZCELSME

Jauns izdevums ar priekšvārdiem

2000

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

03000141121

UDK 328 (091)

Ar 376

Hannah Arendt

The Origins of Totalitarianism

New Edition with Added Prefaces

Copyright © 1973, 1968, 1966, 1958 by Hannah Arendt

Copyright 1951, 1948 by Hannah Arendt

Copyright renewed 1979 by Mary McCarthy West

Copyright renewed 1976 by Hannah Arendt

Published by arrangement with Harcourt Brace & Company

Redakcijas direktore Mairita Solima

Galvenā redaktore Ligita Kovtuna

Literārā redaktore Rute Runce

Tulkotājs Juris Baldunčiks

Korektore Inga Riba

Mākslinieks Ilmārs Blumbers

Datormākslinieks Armands Paegle

Fotogrāfs Uldis Briedis

Sērijas grāmatu paraugmakets izgatavots izdevniecībā «AGB»*

© Izdevums latviešu valodā, apgāds «Elpa», 2000

© Ilmārs Blumbers, mākslinieciskais iekārtojums, 2000

ISBN 9984-543-50-1

SATURA RĀDĪTĀJS

Priekšvārds pirmajam izdevumam.....	9
Pirmās daļas priekšvārds: antisemitisms.....	12
Otrās daļas priekšvārds: imperiālisms.....	19
Trešās daļas priekšvārds: totalitārisms.....	25
<i>Pirmā daļa. ANTISEMITISMS</i>	43
1. nodaļa. Antisemitisms kā rupjš apvainojums veselajam saprātam.....	45
2. nodaļa. Ebreji, nacionāla valsts un antisemitisma rašanās.....	54
I. Emancipācijas divdomīgais raksturs un ebreji kā valsts bankieri.....	54
II. Antisemitisma sākumi.....	73
III. Pirmās antisemitiskās partijas.....	81
IV. Kreisais antisemitisms.....	88
V. Drošības zelta laikmets.....	97
3. nodaļa. Ebreji un sabiedrība.....	102
I. Starp izstumtā un iznīreļa stāvokli.....	104
II. Spējīgais burvis.....	118
III. Starp netikumumu un noziegumu.....	130
4. nodaļa. Dreifusa lieta.....	141
I. Lietas svarīgākie fakti.....	141
II. Trešā republika un Francijas ebreji.....	148
III. Armija un garīdzniecība pret republiku.....	153
IV. Tauta un pūlis.....	161
V. Ebreji un dreifusieši.....	173
VI. Apzēlošana un tās nozīme.....	175

<i>Otrā daļa. IMPERIĀLISMS</i>	177
5. <i>nodaļa. Buržuāzijas politiskā emancipācija</i>	179
I. Ekspansija un nacionāla valsts.....	180
II. Vara un buržuāzija.....	192
III. Savienība starp pūli un kapitālu.....	205
6. <i>nodaļa. Rasiskā domāšana pirms rasisma</i>	217
I. Aristokrātu «rase» pret pilsoņu «nāciju».....	221
II. Rases vienotība kā nacionālās emancipācijas aizstājēja.....	225
III. Jauna pieeja vēstures procesam.....	230
IV. «Angļu tiesības» pret cilvēku tiesībām.....	236
7. <i>nodaļa. Rase un birokrātija</i>	246
I. Melnā kontinenta rēgu pasaule.....	248
II. Zelts un rase.....	260
III. Imperiālistiskais raksturs.....	270
8. <i>nodaļa. Kontinentālais imperiālisms: pankustības</i>	287
I. Tribālais nacionālisms.....	292
II. Patvaļas mantojums.....	309
III. Partija un kustība.....	316
9. <i>nodaļa. Nacionālās valsts noriets un cilvēka tiesību gals</i>	334
I. «Minoritāšu nācija» un bezpavalstnieki.....	337
II. Sarežģījumi ar cilvēka tiesībām.....	358
<i>Trešā daļa. TOTALITĀRISMS</i>	373
10. <i>nodaļa. Bezšķiru sabiedrība</i>	375
I. Masas.....	375
II. Pagaidu alianse starp pūli un eliti.....	399
11. <i>nodaļa. Totalitārā kustība</i>	415
I. Totalitārā propaganda.....	415
II. Totalitārās organizācijas.....	441
12. <i>nodaļa. Totalitārisms pie varas</i>	469
I. Tā sauktā totalitārā valsts.....	473
II. Slepēnpolicija.....	502
III. Totālā kundzība.....	521
13. <i>nodaļa. Ideoloģija un terors: jauna pārvaldes forma</i>	544
Bibliogrāfija.....	565
Grāmatā minēto personu rādītājs.....	598

Heinriham Bliheram

*Nedrīkst nolemt aizmirstībai ne pagājušo, ne to,
kas nāks. Viss atkarīgs no tā, vai esat tagadnē.*

Karls Jaspers

PRIEKŠVārds PIRMAJAM IZDEVUMAM

Divi pasaules kari vienas paaudzes laikā, kurus atdala nepārtraukta lokālu karu un revolūciju virkne, kam neseko miera līgums karā zaudējušiem un atelpa uzvarētājam, ir beigušies ar nojausmu par trešo pasaules karu starp divām palikušajām lielvalstīm. Šis gaidu moments ir līdzīgs klusumam, kas iestājas, kad visas cerības jau ir zudušas. Mēs vairs neceram uz eventuālu vecās pasaules kārtības atjaunošanu ar visām tās tradīcijām, ne arī uz iespēju reintegrēt piecu kontinentu cilvēku masas, kuras ir iemestas haosā, ko radījusi karu un revolūciju vardarbība un visa karā neskartā arvien pieaugošais pagrimums. Dažādos apstākļos un bezcerīgās situācijās mēs varam vērot vienu un to pašu – vēl nepieredzētu skaitu cilvēku, kas palikuši bez mājām un valstiskas piederības.

Nekad mūsu nākotne nav bijusi tik grūti pareģojama, nekad mēs neesam bijuši tik atkarīgi no politiskajiem spēkiem, uz kuriem nevar paļauties, ticot, ka tie rīkosies pēc veselā saprāta likumiem un atbilstoši tautu interesēm, – spēkiem, kuri atgādina galēju ārprātu, ja tos salīdzinām ar normām, kas valdījušas citos gadsimtos. Cilvēce, šķiet, sadalījusies divās daļās: vienos, kas tic cilvēka visvarenībai (kas domā, ka viss ir iespējams, ja ir zināms, kā šim nolūkam organizēt masas), un otros, kuriem nevarīgums ir kļuvis par dzīves galveno pieredzi.

Vēsturiskās izpratnes spējas un politiskās domas limenī dominē isti nenoformulēta vispārēja vienošanās, ka visu civilizāciju pamatstruktūra ir nonākusi kritiskā punktā. Lai gan dažās pasaules daļās šī pamatstruktūra saglabājusies šķietami labāk nekā citur, tā nekur nevar sniegt prognozi par gadsimta iespējām vai par adekvātu reakciju uz tā šausmām. Izmisīgas cerības un izmisīgas bailes bieži šķiet tuvākas šādu notikumu centram nekā apdomīgs spriedums un nosvērtā izpratne. Tie, kas tic neizbēgamam

tragiskam liktenim, mūsu laika centrālos notikumus aizmirst tikpat ātri kā tie, kas ieslīdējuši pārgalvīgā optimismā.

Šī grāmata ir uzrakstīta gan uz pārgalvīga optimisma, gan pārsteidzīga izmisuma fona. Tā pauž uzskatu, ka Progress un neizbēgamā Bojāeja ir vienas un tās pašas medaļas divas puses un abas ir mānītības, nevis ticības sastāvdaļas. Grāmata tika rakstīta ar pārliecību, ka ir iespējams atklāt slēpto mehānismu, ar kura starpniecību visi mūsu politiskās un garīgās pasaules tradicionālie elementi tika izšķīdināti konglomerātā, kur viss šķietami zaudējis savu īpatnējo vērtību un kļuvis neizdibināms cilvēka saprašanai, kļuvis neizmantojams cilvēka vajadzībām. Ļaušanās šim sairšanas procesam ir kļuvusi par neatvairāmu kārdinājumu ne tikai tāpēc, ka tas piešķir sev «vēsturiskās nepieciešamības» viltus diženumu, bet arī tāpēc, ka ārpus tā viss šķiet nedzīvs, bezasinīgs, nenozīmīgs un nereāls.

Pārliecība, ka visam, kas notiek uz zemes, ir jābūt cilvēkiem saprotamam, var novest pie vēstures interpretācijas, kas dibinās uz banalitātēm. Sapratne nenozīmē, ka jānoliedz viss nedzirdētais, ka no pieredzētā jāizsečina nepieredzētais vai parādības jāizskaidro ar tādām analogijām un vispārinājumiem, kas vairs neļauj izjust īstenības ietekmi un pieredzes šokējošo raksturu. Tas drīzāk nozīmē, ka jāizpēta un apzināti jānes nasta, ko mums uzlicis šis gadsimts, – nenoliedzot tās eksistenci, taču arī lēnprātīgi nepakļaujoties tās svaram. Īsi sakot, sapratne ir iepriekš neapsvērta, uzmanīga un droša stāšanās pretī un arī nepadošanās īstenībai – lai kāda tā būtu.

Šādi būtu iespējams uzlūkot un saprast briesmīgo faktu, ka tik sīka (un pasaules politikas mērogā tik nenozīmīga) parādība kā ebreju jautājums un antisemitisms var kļūt par katalizatoru vispirms nacistu kustībai, tad pasaules karam un, beidzot, nāves fabriku ierīkošanai. Vai tai groteskajai neatbilstībai starp cēloni un sekām, kura ievadija imperiālisma ēru, kad ekonomiskās grūtības dažu gadu desmitu laikā noveda pie politiskās situācijas būtiskām pārmaiņām visā pasaulē. Vai dīvainajai pretrunai starp totalitāro kustību atzīto cinisko «reālistu» un to spilgti izteikto realitātes ignorēšanu. Vai arī kaitinošajai nesaderībai starp mūsdienu cilvēka patieso spēku (lielāku nekā jebkad agrāk, tik lielu, ka tas var apdraudēt visu planētu) un mūsdienu cilvēku nespēju dzīvot pasaulē, ko šis spēks radījis, un izprast tās jēgu.

Totalitārisma centieni iekarot visu pasauli un iegūt absolūtu varu ir bijis parastais postošais ceļš, kā izkļūt no strupceļiem. Totalitārisma uzvara

var notikt vienlaikus ar cilvēces iznīcināšanu. Lai kur totalitārisms valdītu, tas pamazām sagrauj cilvēka būtību.

Mūsu laiku problēmu rada tas, ka labais dīvainā veidā ir savijies ar ļauno, ka bez imperiālistu «ekspansijas ekspansijas dēļ» pasaule neklūtu tik vienota, bez buržuāzijas politiskā līdzekļa «vara varas dēļ» cilvēka spēka robežas, iespējams, nekad netiktu atklātas un bez totalitāro kustību fiktīvās pasaules, kurā ar nepārspējamu skaidrību tika formulētas mūsu laiku būtiskākās neskaidrības, mēs varētu tikt novesti līdz bojāejai, paši nemaz neizprotot notiekošo.

Un, ja pieņemam, ka totalitārisma pēdējā stadijā parādās absolūts ļaunums (absolūts tāpēc, ka to vairs nevar izsecināt no cilvēciski izprotamiem motīviem), tad jāpieņem arī, ka bez tā mēs nekad niecapazītu Ļaunuma patiesi galējo izpausmi.

Antisemitisms (nevis tikai ebreju nīšana), imperiālisms (nevis tikai iekarošana), totalitārisms (nevis tikai diktatūra) cits pēc cita, cits par citu brutālāks, ir parādījuši, ka cilvēka cieņai nepieciešama jauna garantija, kas rodama vienīgi jaunā politiskā principā, jaunā likumā zemes virsū, kura pamatotība šoreiz jāizprot visai cilvēcei, bet tā spēkam jāpaliek stingri ierobežotam, sakņotam jaunajos teritoriālajos veidojumos un to kontrolēt.

Mēs vairs nedrīkstam paņemt tikai to, kas pagātnē bijis labs, un saukt to par mantojumu, atmetst slikto un uzskatīt to par nevajadzīgu balastu, kuru laiks apglabās nebūtībā. Rietumu vēstures pazemes straume beidzot ir iznākusi virspusē un piesavinājusies mūsu tradīcijas godu. Tā ir realitāte, kurā mēs dzīvojam. Un tāpēc jebkuri centieni izbēgt no drūmās tagadnes un iegrimt nostalgijā pēc nesenās pagātnes vai labākas nākotnes priekslai-cīgā ignorēšanā ir veltīgi.

Hanna Arente

1950. gada vasarā

PIRMĀS DAĻAS PRIEKŠVārds: ANTISEMĪTISMS

Antisemītisms, 19. gadsimta laicīgā ideoloģija, kurš kā termins nebija pazīstams līdz 19. gadsimta septiņdesmitajiem gadiem, un reliģiskais naida pret ebrejiem, ko izraisīja divu pretējo ticību savstarpējais naidīgais antagonisms, acīmredzot nav viens un tas pats. Diskutējams ir arī jautājums, cik lielā mērā antisemītisms aizguvis argumentus un emocionālo pievilcību no reliģiskā naida. Priekšstats par nemitīgu vajāšanu, izraidīšanu un masu slepkavību procesu kopš Romas impērijas sabrukuma līdz viduslaikiem, jaunajiem laikiem un līdz pat mūsu dienām, nereti izpušķots ar uzskatu, ka mūsdienu antisemītisms ir tikai izplatītas viduslaiku māņticības sekularizēta versija,¹ ir tikpat maldīgs (lai arī ne tik ļauns) kā atbilstošais antisemītu priekšstats par slepenu ebreju biedrību, kas ir

¹ Viens no pēdējiem šā viedokļa piemēriem ir *Norman Cohn. Warrant for Genocide. The Myth of the Jewish World-conspiracy and the «Protocols of the Elders of Zion»*. New York, 1966. Autors sāk ar ebreju tautas vēstures netiešu noliegumu. Viņaprāt ebreji ir «tauta, kura ir [...] izkaisīta pa visu Eiropu no Lamanša līdz Volgai un kurai ir ļoti maz kopīga, vienīgi kopīga izcelsme no jūdu reliģijas piekritējiem» (15. lpp.). Antisemīti turpreti var lepoties ar tiešu un nepārtrauktu pēctecību laikā un telpā kopš viduslaikiem, kad «ebrejus uzskatīja par sātana sūtņiem, nelabā pielūdzējiem, dēmoniņiem cilvēka veidolā» (41. lpp.). Vienīgais novērtējums šādiem vispārinājumiem, ko pētījuma *Pursuit of the Millennium* mācītais autors uzskata par nepieciešamu izteikt, ir «briesmīgākais antisemitisma paveids, kura sekas ir masveida slepkavības un centieni realizēt genocīdu» (16. lpp.). Grāmatas autors cēns pierādīt, ka «vācu iedzīvotāju pamatmasa nekad nav bijusi fanātiski noskaņota pret ebrejiem» un viņu iznīcināšanu «organizēja un lielā mērā veica SD un SS profesionāļi» – cilvēki, kas «nekādā ziņā nav vācu sabiedrības tipiskākie pārstāvji» (212. un sek. lpp.). Kaut šādi apgalvojumi saskanētu ar faktiem! Minēto iemeslu pēc darbs atgādina četrdesmit gadu vecu publikāciju, ko sarakstījis kāds bēdīgi slavenās *Verein zur Bekämpfung des Antisemitismus* pārmērīgi asprātīgs biedrs.

valdījusi vai centusies valdīt pār pasauli jau kopš senajiem laikiem. Vēsturiski pārrāvums starp vēlajiem viduslaikiem un jaunajiem laikiem attiecībā uz ebreju jautājumu ir vēl lielāks nekā plaša starp Romas senatni un viduslaikiem vai bezdibenis – bieži uzskatīts par svarīgāko pagrieziena punktu ebreju diasporas vēsturē –, kas pirmo krusta karu katastrofas šķir no agrajiem viduslaikiem. Šis pārrāvums turpinājās gandrīz divus gadsimtus – no 15. gadsimta līdz 16. gadsimta beigām –, kuru laikā ebreju – neebreju attiecības bija vissliktākās, ebreju «vienaldzība pret situāciju un notikumiem ārpusaulē» bija vislielākā un jūdaisms kļuva par «vēl vairāk noslēgtu uzskatu sistēmu nekā jebkad agrāk». Tieši šajā laikā ebreji bez jebkādas ietekmes no ārienes sāka domāt, ka «būtiskā atšķirība starp ebrejiem un nācijām bija nevis ticības principos, bet gan iekšējā raksturā», un senais iedalījums ebrejos un neebrejos bija «pēc izcelsmes vairāk rasiska rakstura jautājums nekā doktrināru atšķirību problēma».² Šī pārmaiņa ebreju svešnieciskuma izvērtēšanā, kas kļuva parasta neebreju vidū krietni vēlāk – Apgaismības laikmetā, neapšaubāmi ir antisemitisma izcelsmes apstākļi *sine qua non*, tāpēc ir svarīgi piebilst, ka vispirms tas parādījās ebreju pašinterpretācijā un iekrita laikā, kad Eiropas kristīgā pasaule sadalījās etniskajās grupās, kuras vēlāk politiski izveidojās par mūsdienu nacionālo valstu sistēmu.

Tāpat kā antisemitisma vēsture, arī ebreju nīšanas vēsture ir nesaraujami saistīta ar sarežģīto ebreju-neebreju attiecību attīstību ebreju izkļīdināšanas apstākļos. Līdz pat 19. gadsimta vidum par šo vēsturi būtībā nebija nekādas intereses, un tad tā izraisījās līdz ar antisemitisma sākotni un tā nikno reakciju pret emancipētajiem un asimilētajiem ebrejiem, – šī acīmredzot ir visnevēlamākā apstākļu sakritība ticamu vēsturisku avotu noskaidrošanai.³ Kopš tā laika gan ebreju, gan neebreju historiogrāfijai

² Visi citāti ir no Jakob Katz. *Exclusiveness and Tolerance. Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*. New York, 1961 (12. nod.). Šis ir pilnīgi jauns pētījums, kas uzrakstīts visaugstākajā akadēmiskajā līmenī un kam, spriežot pēc anotācijas uz vāka, vajadzēja apgāzt «daudzus mūsdienu ebreju sabiedrības izlolotos priekšstatus», taču tā nenotika, jo lielā presē šo grāmatu gandrīz pilnīgi ignorēja. Kacs pieder pie ebreju vēsturnieku jaunākās paaudzes, no kuriem daudzi strādā Jeruzalemes universitātē un savus darbus izdod ivritā. Nav izprotams, kāpēc Amerikā viņu darbus nepārtulko un neizdod daudz operatīvāk. Ar šiem darbiem «raudulīgajam» ebreju vēstures interpretējumam, pret ko jau pirms četrdesmit gadiem iebilda Salo V. Barons, ir pienācis gals.

³ Interesanti piebilst, ka pirmajam mūsdienu ebreju vēsturniekam J. M. Jostam, kas rakstīja Vācijā 19. gadsimta vidū, bija vērojama daudz mazāka tieksme uz laicīgās ebreju historiogrāfijas vispārējiem aizspriedumiem nekā viņa slavenākajiem pēcteciem.

raksturīga kopīga maldīšanās (tiesa, vairākumā pretēju iemeslu pēc), nošķirot naidpilnos elementus kristiešu un ebreju avotos un uzsverot katas-trofu, izraidīšanu un slepkavību virkni, kas iezīmējušas ebreju vēsturi, tāpat kā bruņoti un nebruņoti konflikti, karš, bads un epidēmijas iezīmē Eiropas vēsturi. Lieki piebilst, ka tieši ebreju historiogrāfija ar tās stingro polemisko un apoloģētisko noslieci uzņēmās noskaidrot ebreju nīšanas faktus kristietības vēsturē, bet antisemīti varēja pētīt intelektuāli līdzīgu jomu senajos ebreju avotos. Kad atklājās ebreju bieži vien agresīvais antagonisms pret kristiešiem un neebrejiem, «plašāka ebreju sabiedrība jutās ne vien rupji apvainota, bet arī patiesi pārsteigta»,⁴ jo tās runasvīri spēja pārliecināt gan sevi, gan visus pārējos par apšaubāmo faktu, ka ebreju atšķirtība izskaidrojama tikai ar neebreju naidīgumu un apgaismības trūkumu. Jūdaisms, kā to nu apgalvoja galvenokārt ebreju vēsturnieki, vienmēr bijis pārāks par citām reliģijām, jo paudis cilvēku vienlīdzības un iecietības ideju. Tas, ka šī pašapmāna teorija, kurai pievienojās uzskats, ka ebreji vienmēr bijuši vajātāju kristiešu pasīvais, daudzcietašais objekts, veicināja senā izredzētības mīta paildzināšanu un modernizēšanu un tāpēc beidzās ar jaunām, komplicētām atšķiršanās metodēm, kas stiprināja seno dalījumu, – uzskatāms par likteņa ironiju, ar ko jāsaskaras tiem, kuri dažādu iemeslu pēc cenšas izpušķot politiskus faktus un vēstures liecības un ar tiem manipulēt. Ja ebrejiem ar saviem neebreju kaimiņiem bija kas kopīgs, uz ko balstīt savu tikko iegūto vienlīdzību, tad tā bija reliģiski iepriekšnoņemta, savstarpēji naidīga pagātne, kurā bija gan daudz kultūras sasniegumu augstākajā līmenī, gan tikpat daudz primitīvas mānticības neizglītoto masu līmenī.

Tomēr pat šie ebreju historiogrāfijas kaitinošie stereotipi balstās uz stingrāka vēsturisko faktu pamata nekā Eiropas ebreju novecojušās politikās un sociālās vajadzības 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā. Tā kā ebreju kultūras vēsture bija krietni vien daudzpusīgāka, nekā tolaik tika domāts, un viņu posta cēloņi atšķīrās atbilstoši vēsturiskajiem un ģeogrāfiskajiem apstākļiem, ir jāatzīst, ka neebreju vidē tie bija daudzveidīgāki nekā ebreju kopienās. Diviem ļoti reāliem faktiem bija izšķirīga loma liktenīgajos pārrēķinos, kas joprojām vērojami ebreju vēstures populārajās versijās. Pēc tempļa sagraušanas ebrejiem nekad un nekur nav bijis savas teritorijas un savas valsts; no fiziskās eksistences viedokļa viņi vienmēr ir bijuši atkarīgi no neebreju varas institūcijām, lai gan daži pašaizsardzības

⁴ Katz, *op. cit.*, 196. lpp.

līdzekļi, piemēram, tiesības nēsāt ieroci, «ebrejiem tika garantēti Francijā un Vācijā jau 13. gadsimtā».⁵ Tas nenozīmē, ka ebreji nekad nav tikuši pie varas, taču taisnības labad jāatzīst, ka jebkurā vardarbīgā sacensībā (neatkarīgi no iemesliem) ebreji bija ne tikai neaizsargāti, bet arī bezspēcīgi. Tāpēc ir pilnīgi dabiski, ka ikkatrus kārtējos vardarbības uzliesmojumus, it īpaši pilnīgās atsvešinātības gadsimtos pirms politiskās vienlīdzības iegūšanas, viņi uztvēra kā notikumu parastu atkārtošanos. Turklāt katastrofas tradicionāli tika izprastas no mocekļu viedokļa, kas savukārt sakņojās mūsu ēras sākumposmā, kad gan ebreji, gan kristieši bija metuši izaicinājumu varenajai Romas impērijai, tāpat arī viduslaiku apstākļos, kad ebrejiem radās alternatīva pāriet kristietībā, lai glābtos no vajāšanām pat tad, kad vardarbībai bija politiski un ekonomiski, nevis reliģiski iemesli. Šis faktu kopums radīja optisku ilūziju, no kuras nekad nav spējuši izvairīties nedz ebreju, nedz neebreju vēsturnieki. Historiogrāfija «līdz šim galvenokārt ir nodarbojusies ar kristiešu norobežošanas no ebrejiem, nevis ar pretējo»,⁶ tādējādi aizēnojot daudz svarīgāku faktu – ebreju norobežošanas no neebreju pasaules, it īpaši no kristiešu vides –, kas bija būtiskāks fakts ebreju vēsturē tā acīm redzamā iemesla pēc, ka tautas izdzīvošana kā identificējamai kopienai bija atkarīga no šīs brīvprātīgās nošķiršanās, nevis, kā tolaik domāja, no kristiešu un neebreju naidīgās attieksmes pret viņiem. Tikai 19. un 20. gadsimtā, jau pēc emancipācijas, kad asimilācija kļuva plašāka, antisemitismam bija zināma loma tautas saglabāšanā, jo ebreju vidē vienīgi tad radās centieni iekļūt neebreju sabiedrībā.

Pretebreju uzskati 19. gadsimtā bija izplatīti Eiropas izglītoto šķiru vidū, turpretim antisemitisms kā ideoloģija ar nelieliem izņēmumiem palika ķerto un ekstrēmistu prerogātīva. Pat apšaubāmie ebreju apoloģētikas ražojumi, kas nepārliecināja nevienu citu kā tikai jau pārliecinātos, šķita milzīgi erudīcijas un akadēmiskuma paraugi salīdzinājumā ar to, ko ebreju pretinieki varēja piedāvāt vēstures pētniecībā.⁷ Kad, karam beidzoties, es sāku vākt materiālus šai grāmatai (vairāk nekā desmit gadus tos ieguvu no dokumentāriem avotiem un dažkārt no izcilākajām monogrāfijām), par šo tematu nebija neviena visaptveroša darba, kas atbilstu elementārām vēstures zinātnes normām. Kopš tā laika situācija tikpat kā nav mainījusies.

⁵ *Ibid.*, 6. lpp.

⁶ *Ibid.*, 7. lpp.

⁷ Vienīgais izņēmums ir antisemitiskais vēsturnieks Valters Franks, nacistu «Jaunās Vācijas vēstures institūta» vadītājs un deviņšējumu *Forschungen zur Judenfrage* (1937-1944) redaktors. Tieši paša Franka devums joprojām ir labi izmantojams.

Tas ir jo nožēlojamāk tāpēc, ka vajadzība pēc objektīvas un patiesas ebreju vēstures izpētes pēdējā laikā ir kļuvusi vēl lielāka. 20. gadsimta politiskais process ebrejus ir ierāvis notikumu epicentrā. Ebreju jautājums un antisemitisms, samērā mazsvarīgas parādības pasaules politikas mērogā, kļuva par katalizatoru pirmām kārtām nacistu kustībai un Trešā reiha organizatoriskās struktūras iedibināšanai, kur katram pilsonim vajadzēja pierādīt, ka viņš *nav* ebrejs, pēc tam neredzēti nežēligam pasaules karam un, visbeidzot, bezprecedenta genocīda noziegumam pašā Rietumu civilizācijas centrā. Man šķita pašsaprotams, ka tas viss prasa ne vien nožēlu un atmaskošanu, bet arī būtības izpratni. Šī grāmata ir mēģinājums izprast to, kas pēc pirmā un otrā acu uzmetiena šķita neiedomājami briesmīgs.

Izpratne tomēr nenozīmē briesmīgā noliegšanu, nepiedzīvotā izsecināšanu no piedzīvotā, nedz parādību izskaidrošanu ar tādām analogijām un vispārinājumiem, kas vairs neļauj izjust īstenības ietekmi un pieredzes šokējošo raksturu. Tas drīzāk nozīmē, ka mums jāizpēta un apzināti jānes nasta, ko mums uzlicis notikušais – nenoliedzot tā eksistenci, taču arī lēnprātīgi nepakļaujoties tā svaram, it kā tas, kas faktiski noticis, nebūtu varējis notikt citādi. Īsi sakot, izpratne ir iepriekš neapsvērta, uzmanīga un droša stāšanās pretī un arī nepadošanās īstenībai – lai kāda tā būtu.

Šāдай izpratnei nepieciešama zināma iepazīšanās ar ebreju vēsturi 19. gadsimta Eiropā un ar paralēli notiekošo antisemitisma attīstību, taču ar to vien, protams, nepietiek. Turpmākajās nodaļās tiks aplūkoti tikai tie 19. gadsimta vēstures elementi, kas patiešām ir saistīti ar «totalitārisma izcelsmi». Vispusīga antisemitisma vēsture vēl nav uzrakstīta, un tā neietilpst šās grāmatas ietvaros. Kamēr šī niša nebūs aizpildīta, būs pietiekams attaisnojums publicēt turpmākās nodaļas kā neatkarīgu ieguldījumu vispusīgākai vēsturei, lai gan sākotnēji tās tika iecerētas kā totalitārisma priekšvēstures sastāvdaļa. Turklāt pareizais apgalvojums, ka antisemitisma vēsture bija nonākusi neebreju profānu un ebreju apoleģētu rokās un no tās izvairījās cienijami vēsturnieki, ir attiecināms *mutatis mutandis* arī gandrīz uz visiem elementiem, kas vēlāk izkristalizējās jaunajā totalitārisma parādībā. Šos elementus tikpat kā nebija pamanījuši ne akadēmiskā, ne sabiedriskā doma, jo tie piederēja pie Eiropas vēstures apslēptās straumes, kur, pasargāti no sabiedrības un izglītoto cilvēku uzmanības, tie spēja sasniegt negaidītu virulenci.

Tā kā šo slēpto virzību sabiedrības acīm atklāja tikai galīgās izkristalizēšanās katastrofa, parādījās tendence gluži vienkārši likt vienlīdzības zīmi starp totalitārismu un tā elementiem un avotiem – it kā ikviens anti-

semītisma, rasisma vai imperiālisma uzliesmojums varētu tikt identificēts ar «totalitārismu». Šī kļūda vēsturiskās patiesības meklējumos mūs novirza no pareizā ceļa un var negatīvi ietekmēt politiskus spriedumus. Totalitārisma politika – arī nebūdamā tikai antisemitiska, rasistiska, imperiālistiska vai komunistiska – izmanto un sagroza pati savus ideoloģiskos un politiskos elementus, līdz faktiskā realitāte, no kuras ideoloģija sākotnēji smēlusies savu spēku un propagandisko vērtību, piemēram, šķiru cīņas realitāte vai interešu konflikts starp ebrejiem un viņu kaimiņiem, ir izzudusi. Protams, būtu nopietna kļūda pārāk zemu novērtēt lomu, kāda ir bijusi un joprojām ir rasismam Dienvidu štatu administrācijā, taču būtu vēl lielāka kļūda nonākt pie secinājuma, ka lielā ASV teritorijas daļā jau vairāk nekā gadsimtu valda totalitārisms. 19. gadsimta antisemitiskās kustības vienīgās, tiešās un neviltotās sekas bija nevis nacisms, bet, gluži pretēji, cionisms, kas vismaz savā Rietumu ideoloģiskajā formā bija kontrideoloģijas paveids, «atbilde» uz antisemitismu. Ar to, starp citu, netiek apgalvots, ka ebreju pašapziņa jebkad bijusi tikai antisemitisma radīta. Pat pavisām zināšanas ebreju vēsturē, kurā kopš Babilonijas trimdas galvenās bažas saistītas ar tautas izdzīvošanu ārkārtīgi smagos izklaidētības apstākļos, varētu būt pietiekamas, lai izgaistinātu jaunāko mītu šajā jomā, mītu, kas savā ziņā nācis modē intelektuāļu aprindās pēc Sartra «eksistenciālistiskās» ebreja interpretācijas – ebrejs ir cilvēks, ko citi uzskata par ebreju.

Labākā ilustrācija gan atšķirībai, gan saistībai starp pirmstotalitārisma un totalitārisma antisemitismu, šķiet, ir muļķīgie meli «Cionas gudro protokolos». Šā viltojuma izmantošana par mācību grāmatu pasaules iekarošanai no nacistu puses, protams, nav daļa no antisemitisma vēstures, taču tikai šī vēsture var izskaidrot, kāpēc neticamais stāsts spēja iedvest pietiekamu šķietamu ticamību, lai to varētu izmantot kā pretebreju propagandu. No otras puses, tā nespēj izskaidrot, kāpēc totalitārisma pretenzijai uz varu pār visu pasauli, ko realizētu ar slepenas biedrības biedru un meotožu palīdzību, vajadzētu kļūt par pievilcīgu politisku mērķi. Šī pasaules varas sagrābšanas funkcija – politiski (bet ne propagandistiski) daudz svarīgākā funkcija radusies imperiālismā, tā eksplozīvā kontinentālajā variantā, ko sauc par pankustībām.

Tādējādi šī grāmata ir ierobežota laikā un vietā, kā arī tematikas ziņā. Tajā ietvertā analīze attiecas uz ebreju vēsturi Viduseiropā un Rietumeiropā no galma ebreju laikiem līdz Dreifusa lietai, ciktāl tā ir saistīta ar antisemitisma izcelsmi un izjutusi tā ietekmi. Grāmatā aplūkotas antisemitiskās kustības, kas stingri balstījās uz ebreju-neebreju attiecību raksturīgajām

realitātēm, proti, uz ebreju nozīmi nacionālo valstu attīstībā un uz viņu lomu neebreju sabiedrībā. Pirmo antisemitisko partiju rašanās 19. gadsimta septiņdesmitajos un astoņdesmitajos gados iezīmē brīdi, kad tika pārsniegts ierobežotais, faktiskais interešu konflikta pamats un loģiski pierādāmā pieredze un pavērās ceļš, kas beidzās ar «galīgo atrisinājumu». Kopš tā laika, resp., imperiālisma ērā, kurai sekoja totalitāro kustību un valdību periods, vairs nav iespējams ne ebreju jautājumu, ne antisemitisko ideoloģiju nošķirt no jautājumiem, kam būtībā nav gandrīz nekāda sakara ar mūsdienu ebreju vēsturi. Un tas nav iespējams nevis vienīgi tāpēc un nevis pirmām kārtām tāpēc, ka šiem jautājumiem bija tik nozīmīga loma pasaules politikā, bet gan tāpēc, ka antisemitisms tika izmantots tālākiem mērķiem, un, lai gan šo mērķu īstenošana ebrejus padara par galvenajiem upuriem, tie visus strīda jautājumus par ebreju un pretebreju interesēm nobīdīja malā.

20. gadsimta antisemitisma imperiālistiskos un totalitāros variantus lasītājs atradis šīs grāmatas otrajā un trešajā daļā.

Hanna Ārente
1967. gada jūlijā

OTRĀS DAĻAS PRIEKŠVārds: IMPERIĀLISMS

Ļoti reti var tik precīzi noteikt vēsturiska perioda sākumu, un reti gadās iespēja, kad laikabiedri var novērot tā neapšaubāmās beigas tik labi, kā tas ir ar imperiālismu. Jo imperiālisms, kas izauga no koloniālisma un ko izraisīja nacionālo valstu sistēmas nesaderība ar 19. gadsimta pēdējās trešdaļas ekonomisko un rūpniecības attīstību, nostājās uz ekspansijas politikas ceļa ne agrāk par 1884. gadu, un šis jaunais spēka politikas paveids no nacionāliem iekarojumiem robežkaru laikā bija tikpat atšķirīgs kā no īstas impērijas veidošanas pēc Romas parauga. Imperiālisma beigas šķita neizbēgamas pēc «Viņa Majestātes impērijas likvidēšanas», kurā Čērčils nevēlējās uzņemties priekšsēdētāja «godu» un kura kļuva par notikušu faktu pēc Indijas neatkarības deklarācijas. Tas, ka briti brīvprātīgi likvidēja savu koloniālo varu, joprojām ir viens no nozīmīgākajiem 20. gadsimta notikumiem, pēc kura neviena valsts vairs nevarēja paturēt savas aizjūras teritorijas. Vienīgais izņēmums ir Portugāle, un tās īpatnējā spēja turpināt cīņu, no kuras pārējās Eiropas koloniālās valstis bija spiestas atteikties, iespējams, izskaidrojama lielākā mērā ar tās atpalcību nekā ar Salazara diktatūru. Ne tikai vājums vai spēku izsīkums pēc diviem iznīcinošiem kariem vienas paaudzes laikā, bet arī pilnīgi attīstīto nacionālo valstu morālie pārmetumi un politiskā nojauta lika atteikties no galējiem līdzekļiem, no «administratīviem slaktiņiem» (A. Kārthils), kas varētu salauzt nevardarbīgo dumpi Indijā, un liedza turpināt «atkarīgo tautu pārvaldīšanu» (lords Kromers), baidoties no bumeranga efekta attiecībā pret metropolēm. Kad, balstoties uz Š. de Golla toreizējo autoritāti, Francija atteicās no Alžīras, kas vienmēr tikusi uzskatīta par tādu pašu Francijas sastāvdaļu kā *département de la Seine*, šķita, ka sasniegts punkts, no kura vairs nav atpakaļceļa.

Lai kā arī būtu realizējušās šīs cerības, ja karstajam karam pret nacistisko Vāciju nebūtu sekojis aukstais karš starp Padomju Krieviju un Savienotajām Valstīm, cilvēki sliecas divus pēdējos gadu desmitus retrospektīvā uzlūkot par laikposmu, kurā divas varenākās pasaules valstis visiem līdzekļiem tiekušās pēc izdevīgāka stāvokļa aptuveni tajos pašos reģionos, kur agrāk bija dominējušas Eiropas valstis. Līdzīga ir tieksme jauno, nedrošo saspīlējuma mazināšanos starp Krieviju un Ameriku izskaidrot ar trešās potenciālās superlielvalsts – Ķīnas – izaugsmi, nevis ar Krievijas detotalitarizēšanos pēc Staļina nāves. Un, ja turpmākā attīstība apstiprinās šādu pagaidu interpretāciju, tas vēsturiskā skatījumā nozīmēs, ka nesalīdzināmi lielākā mērogā esam atgriezušies izejas punktā, resp., imperiālisma ērā un konfrontācijas gultnē, kas noveda pie Pirmā pasaules kara.

Bieži tiek izteikta doma, ka Lielbritānija savu impēriju izveidojusi izklaidības brīdī, automātiski pakļaujoties aktuālām tendencēm, padodoties tam, kas šķita iespējams un kas bija vilinošs, nevis saskaņā ar iepriekš pārdomātu politiku. Ja tā ir taisnība, tad ceļš uz elli var arī nebūt bruģēts ne ar kādiem nodomiem. Un objektīvie fakti, kas vedina uz atgriešanos pie imperiālistiskās politikas, šodien ir tik būtiski, ka cilvēkam rodas vēlme ticēt, ka šis uzskats vismaz daļēji ir patiess, neņemot vērā abu pušu tukšos apgalvojumus par labiem nodomiem – Amerikas «saistības» pret korumpētības un nekompetences dzīvotnespējīgo stāvokli un Krievijas pseidorevolucionārās runas par nacionālās atbrīvošanās kariem. Valstiskuma veidošanas procesi atpalikušajos reģionos, kur nacionālās neatkarības priekšnoteikumu trūkums ir tieši proporcionāls kareivīgam šovinismam, ir radījuši varas vakuumu, par kuru lielvalstis cīnās ar pieaugošu niknumu, jo kodolieroču attīstīšanas gaitā to tiešās konfrontācijas līdzekļi kā galējais visu konfliktu «atrisināšanas» instruments šķiet jau pilnīgi izslēgti. Ikviens konflikts starp mazām, neattīstītām valstīm šajos plašajos reģionos, vai tas būtu pilsoņu karš Vjetnamā vai nacionāls konflikts Tuvajos Austrumos, ne tikai nekavējoties iesaista lielvalstu potenciālu vai reālu iejaukšanos no to puses, bet paši šie konflikti vai vismaz to sākšanās laiks dod pamatu aizdomām, ka tos izraisa intereses un manevri, kuriem nav nekā kopīga ar konkrētā reģiona iemītnieku interesēm un konfliktiem. Imperiālisma ēras varas politikai nekas nav bijis tik raksturīgs kā pāreja no lokāliem, ierobežotiem un tādējādi iepriekš paredzamiem nacionālo interešu mērķiem uz neierobežotu dziļšanos pēc varas, kas varēja izplatīties bezgalīgi un izpostīt visu pasauli bez jebkāda noteikta nacionāli vai

teritoriāli pamatota nolūka un tāpēc arī bez iepriekš paredzama virziena. Šī atgriešanās izejas punktā tapusi acīm redzama arī ideoloģiskajā līmenī, jo plaši pazīstamā domino teorija, pēc kuras ASV ārpolitika ir spiesta iesaistīties karā vienā valstī citu valstu integritātes labad, pat ja tās neatrodas kaimiņos, nav nekas cits kā jauns variants «Lielajai spēlei», kuras noteikumi ļāva un pat lika veselas nācijas uzskatīt par līdzekļiem jeb, mūsdienu terminoloģijā, bandiniekiem, lai gūtu kādas trešās valsts bagātības un varu pār to, un šī valsts savukārt kļuva par nākamo soli nebeidzamā varas ekspansijas un akumulācijas procesā. Tieši par šo ķēdes reakciju, kas raksturīga imperiālistiskajai varas politikai un ko cilvēciskajā līmenī vislabāk reprezentē slepenais aģents, Kiplings (stāstā «Kims») teicis: «Kad visi būs nogalināti, Lielā spēle būs pabeigta. Bet ne agrāk.» Vienīgais iemesls, kāpēc šis pareģojums nepiepildījās, bija nacionālās valsts konstitucionālais ierobežojums, bet mūsdienās vienīgā cerība par tā nepiepildīšanos nākamībā balstās uz Amerikas republikas konstitucionālajiem ierobežojumiem, kā arī uz biedējošajiem kodollaikmeta tehnoloģiskajiem faktoriem.

Tas viss nenozīmē, ka imperiālisma politikas un metožu negaidītā atdzimšana nenotiek pavisam citādos apstākļos. Aizjūras ekspansijas iniciatīva no Anglijas un Rietumeiropas ir pārvirzījusies uz Ameriku, bet kontinentālās jeb ģeogrāfiski tuvās ekspansijas iniciatīva vairs nenāk no Viduseiropas un Austrumeiropas; tā ir koncentrēta tikai Krievijā. Imperiālistiskā politika vairāk nekā jebkurš cits faktors ir izraisījusi Eiropas norietu, un valstsvīru un vēsturnieku pareģojumi, ka divi milži uz austrumiem un rietumiem no Eiropas galu galā mantos tās kādreizējo varu, šķiet piepildījušies. Neviens vairs nemēģina attaisnot ekspansiju ar «baltā cilvēka atbildības nastu», no vienas puses, un ar «paplašinātu tribālo apziņu», lai apvienotu tautas ar radniecīgu izcelsmi, no otras puses. Tā vietā dzirdami apgalvojumi par «saistībām» attiecībā pret draudzīgajām valstīm, par atbildību, ko uzliek vara, un par solidaritāti ar revolucionārām nacionālās atbrīvošanās kustībām. Pats vārds «ekspansija» ir izzudis no mūsdienu politiskās leksikas, tas aizstāts ar vārdu «paplašināšana» vai, izsakoties kritiski, «pārpaplašināšana». Politiski nozīmīgāks ir fakts, ka sākotnējo imperiālisma virzītājspēku – privātās investīcijas aizjūras zemēs – pārspējusi ārējā palīdzība, gan ekonomiskā, gan militārā, ko tieši nodrošina valdības. (1966. gadā vien ASV valdība piešķir ekonomisko palīdzību un ārzemju kredītus 6,6 miljardu dolāru apjomā, kā arī caurmērā 1,3 miljardus gadā (1956-1965) militārajai palīdzībai, bet privātā kapitāla devums 1965. gadā bija

3,69 miljardi un 1966. gadā – 3,91 miljards).¹ Tas nozīmē, ka tā saucamā dolāra imperiālisma ēra, īpašais amerikāņu imperiālisma paveids pirms Otrā pasaules kara – politiski vismazāk bīstamais imperiālisms, neapšaubāmi ir beigusies. Privātās investīcijas – «tūkstoš ASV kompāniju darbība simt ārvalstīs» un «to koncentrēšanās vismodernākajos, visstratēģiskākajos un visātrāk augošajos ārvalstu ekonomikas sektoros» – rada daudz politisku problēmu, pat ja tās neaizsargā valsts,² taču ārzemju palīdzība, pat ja tai ir tīri humāns raksturs, ir politiska pēc būtības, jo tās pamatā nav peļņas gūšanas motīva. Miljardiem dolāru ir iztērēts politiskās un ekonomiskās tukšainēs, kur korupcija un nekompetence lika tiem izaist, pirms vēl sākās jebkāda produktīva darbība, un šī nauda vairs nav «liekais» kapitāls, ko nevarēja produktīvi un ar peļņu ieguldīt savā zemē, bet gan ir bagāto valstu pārpilnības dīvaina atvase, ko tās var atļauties upurēt. Citiem vārdiem sakot, peļņas motivācija, kuras nozīme imperiālisma politikā pat pagātnē bieži tika pārspīlēta, tagad ir pilnīgi izzudusi. Tikai ļoti bagātas un ļoti varenas valstis var atļauties milzīgos, ar imperiālismu saistītos zaudējumus.

Iespējams, ka vēl ir pārāk agri (un tas arī neietilpst šā pētījuma ietvaros) analizēt un puslīdz droši izteikt spriedumus par šīm pēdējā laika tendencēm. Taču ar zināmu diskomfortu jāatzīst, ka noteiktiem un šķietami nekontrolējamiem procesiem piemīt tāds spēks, kas var sagraut visas cerības uz konstitucionālu attīstību jaunajās un sašķobīt republikāniskos institūtus vecajās valstīs. Piemēru ir tik daudz, ka nevaram atļauties pat paviršu uzskaitījumu, taču «neredzamās valdības» rašanās slepeno dienestu ietekmē un pavisam nesen atklātā tās iespīšanās iekšējās lietās, kultūras, izglītības un ekonomikas sektorā ir pārāk draudīga zīme, lai tai paietu garām klusējot. Nav nekāda pamata apšaubīt Alana V. Dallesa paziņojumu, ka kopš 1947. gada Savienoto Valstu izlūkdienestam ir «ietekmīgāks stāvoklis mūsu valdībā nekā izlūkdienestam jebkuras citas valsts valdībā».³ Tāpat nevar būt šaubu, ka šī ietekme nav mazinājusies kopš minētā paziņojuma 1958. gadā. Uz «neredzamās valdības» ārkārtīgajiem draudiem «redzamās valdības» institūcijām ir norādīts samērā bieži. Mazāk zināma ir tradi-

¹ Skatīti citēti pēc *Leo Model. The Politics of Private Foreign Investment; Kenneth M. Kauffman, Helena Stalson. U.S. Assistance to Less Developed Countries, 1956-65. Žurnāls: Foreign Affairs, July, 1967.*

² Citētais L. Modela raksts (641. lpp.) sniedz ļoti vērtīgu un noderīgu šo problēmu analīzi.

³ Dallesa kungs to teica savā runā Jeila universitātē 1957. gadā, sk. *David Wise, Thomas B. Ross. The Invisible Government. New York, 1964, 2. lpp.*

cionāli ciešā saikne starp imperiālistisko politiku un «neredzamo valdību» un slepeno aģentu varas izpausmēm. Būtu kļūda slepeno dienestu tikla radīšanu ASV pēc Otrā pasaules kara uzskatīt par atbildes reakciju uz Padomju Krievijas spiegu tikla draudiem nacionālajai drošībai. Karš izvirzīja ASV pasaules varenākās lielvalsts stāvokli, un tieši šo stāvokli, nevis nacionālo drošību apdraudēja Maskavas vadītais komunisms.⁴

Lai arī kādi būtu iemesli, kāpēc Amerika kļuva par pasaules lielvaru, uz šo varu virzītas ārpolitikas un pretenziju uz globālu kundzību starp tiem nav. Iespējams, ka tas pats sakāms par valsts nesenaļiem, vēl nedrošajiem soļiem imperiālistiskas varas politikas virzienā, kurai šī valdības forma ir mazāk piemērota nekā jebkuras citas valsts varas sistēma. Milzīgā atšķirība starp Rietumvalstīm un pārējo pasauli ne tikai bagātības ziņā, bet arī izglītībā, tehnoloģiju līmenī un vispārējā lietpratībā ir traucējuši normālas starptautiskās attiecības jau kopš pasaules politikas veidošanās sākumiem. Un šī plaisa, kas pēdējos gadu desmitos nesarūk, lai gan spiedienu uz to rada komunikāciju sistēmu ātrā attīstība un tai sekojošā attālumu samazināšanās visas pasaules mērogā, ir sasniegusi patiešām draudīgus apmērus. «Iedzīvotāju pieaugums mazāk attīstītajās valstīs ir divreiz lielāks nekā augsti attīstītajās», un, kaut arī šim faktoram vien jāliek mazāk attīstītajām valstīm vērsties pie valstīm ar pārtikas pārpalikumu un tehnoloģisko un politisko zināšanu pārpilnību, tomēr šis pats faktors anulē jebkādu palīdzību. Acīm redzams – jo lielāks ir iedzīvotāju skaits, jo mazāka, lēšot uz vienu cilvēku, būs palīdzība, un patiesība ir tāda, ka pēc divdesmit gadu ilgām intensīvas palīdzības programmām visas valstis, kuras nespēja palīdzēt pašas sev, kā to, piemēram, spēja Japāna, bija kļuvušas nabadzīgākas un nonākušas tālāk nekā jebkad no ekonomiskās vai politiskās stabilitātes. Imperiālisma izredzēm šī situācija ir biedējoši labvēlīga kaut vai aiz tā vienkāršā iemesla, ka skaitliskā lieluma nozīme ir stipri mazinājusies. Tā, piemēram, balto kundzība Dienvidāfrikā, kur tirāniskais mazākums ir

⁴ Pēc Dallesas teiktā, valdībai vajadzēja «dzēst uguni ar uguni», un tad ar atbrūņojošu atklātību, kas bijušo CIP vadītāju atšķīra no viņa ārzemju kolēģiem, viņš paskaidroja savu domu. CIP tātad bija jāveido pēc Padomju Savienības Drošības komitejas parauga, kura «ir kaut kas vairāk nekā slepenpolicijas organizācija, vairāk nekā izlūkošanas un pretizlūkošanas organizācija. Tas ir instruments, ar kuru var izdarīt *apvērsumus, manipulācijas un vardarbību, slepeni iejaukties citu valstu lietās* (kursīvējums mans – H. Ā.). Sk. Allen W. Dulles. *The Craft of Intelligence*. New York, 1963, 155. lpp.

⁵ Sk. ļoti pamācošu rakstu: Orville L. Freeman. *Malthus, Marx and the North American Breadbasket*. Žurnālā: *Foreign Affairs*, July, 1967.

aptuveni viens pret desmit, šobrīd ir stabilāka nekā jebkad. Šī objektīvā situācija ikkatru ārvalstu palīdzību padara par instrumentu, kas ļauj uzkundzēties citām nācijām un liek valstīm, kurām palīdzība nepieciešama fiziskai izdzīvošanai, vai nu pieņemt «atkarīgas tautas pārvaldes» formu, vai ieslgt anarhiskā pagrimumā.

Šajā grāmatā aplūkots tikai Eiropas koloniālais imperiālisms, kam pienāca gals līdz ar britu pārvaldes likvidēšanu Indijā, kā arī parādīta nacionālās valsts sairšana, kurā atklājas gandrīz visi elementi, kas nepieciešami totalitāro kustību un totālo valdības formu izcelsmei. Pirmsimperialistiskajā periodā neeksistēja tāda parādība kā pasaules politika, un bez tās totalitārajai pretenzijai uz pasaules hegemoniju nebūtu nekādas jēgas. Šajā posmā nacionālās valsts sistēma pierādīja savu nespēju radīt jaunas vadlīnijas ārpolitikas jomā, kas bija kļuvusi par globālu politiku, nedz arī uzspiest pārējai pasaulei Romas mieru. Sistēmas politiskā šaurība un tuvredzība beidzās ar totalitārisma traģēdiju; tā bezprecedenta šausmas aizēnoja iepriekšējā vēstures posma draudīgos notikumus un vēl draudīgāko mentalitāti. Pētījums kopumā balstās tikai uz Hitlera Vācijas un Staļina Krievijas pieredzi, atstājot novārtā mazāk bīstamos to priekšgājējus. Imperiālistiskā vara (izņemot pašu nosaukumu) diemžēl ir tikpat kā aizmirsta, lai gan pēdējā laika notikumu saikne ar to ir pārāk acīm redzama. Tādējādi pretrunīgā situācija ar Savienoto Valstu nepieteikto karu Vjetnamā no abām pusēm tiek interpretēta kā jauna Minhene vai kāda cita trīsdesmito gadu epizode, kad totalitārā vara bija vienīgās skaidri saskatāmās briesmas, bet mūsdienu politikas draudiem darbos un vārdos ir daudz bīstamāka līdzība ar darbiem un vārdos paustiem attaisnojumiem, kas raksturīgi laikam pirms Pirmā pasaules kara, kad dzirkstele perifērā reģionā vai visām pusēm nesvarīgā jomā varēja izraisīt globālu ugunsgrēku.

Uzsvars uz šā pusaizmirstā posma nelaimīgo saikni ar mūsdienu notikumiem vēl nenožīmē, ka kauliņi ir mesti un mēs ieejam jaunā imperiālistiskās politikas posmā vai ka imperiālismam katrā ziņā jābeidzas ar totalitārisma traģēdiju. Lai cik daudz mēs spētu mācīties no pagātnes pieredzes, tas mums neļauj paredzēt nākotni.

Hanna Ārente
1967. gada jūlijā

TREŠĀS DAĻAS PRIEKŠVārds: TOTALITĀRISMS

I

Grāmatas «Totalitārisma izcelsme» sākotnējais manuskripts tika pabeigts 1949. gada rudenī, vairāk nekā piecus gadus pēc hitleriskās Vācijas sakāves un mazāk nekā četrus gadus pirms Staļina nāves. Pirmais izdevums iznāca 1951. gadā. Atskatoties pagātnē, posms pēc 1945. gada, ko es aizvadīju, rakstot grāmatu, šķita kā pirmais nosacīta miera posms pēc nemieru, juku un šausmu gadu desmitiem – revolūcijas pēc Pirmā pasaules kara, totalitāro kustību izveidošanās un parlamentārās varas sagraušana, kam sekoja dažādas jaunas tirānijas formas, fašisti un pusfašisti, vienas partijas diktatūras un militārās diktatūras un galu galā totalitāru valdību šķietamā nostiprināšanās, kas pamatojās uz masu atbalstu.¹ Krievijā 1929. un Vācijā 1933. gadā.

Pēc nacistiskās Vācijas sakāves viena šā stāsta daļa noslēdzās. Tas šķita pirmais atbilstošais brīdis, kad palūkoties uz mūsdienu notikumiem ar pagātnē

¹ Fakts, ka totalitārā vara, būdama noziedzīga, tomēr guva masu atbalstu, neapšaubāmi ir ļoti satraucošs. Tāpēc nav nekāds brīnums, ka zinātnieki, tāpat kā valstsvīri, bieži atsakās to atzīt; zinātnieki, ticot propagandas un ideoloģiskās apstrādes maģijai, valstsvīri, gluži vienkārši to noliedzot, kā to, piemēram, vairākkārt darījis Adenauers. Nesen publicētais slepeni ziņojumu krājums par Vācijas sabiedrisko domu kara laikā (no 1939. līdz 1944. gadam), ko izdevis SS Drošības dienests (*Meldungen aus dem Reich, Auswahl aus den Geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939-1944*. Neuwied & Berlin, 1965), šajā ziņā atklāj daudz ko. Pirmkārt, tas parāda, ka iedzīvotāji bija ļoti labi informēti par t.s. noslēpumiem – ebreju slepkavošanu Polijā, sagatavošanos uzbrukumam Krievijai utt. Otrkārt, «liecina, ka propagandas upuri vēl bija spējīgi nonākt pie patstāvīgiem uzskatiem» (XVIII-XIX lpp.). Tomēr galvenais ir tas, ka viss iepriekš teiktais nekādā ziņā nemazināja vispārēju atbalstu Hitlera režīmam. Ir pilnīgi skaidrs, ka masu atbalstu totalitārisma nevar izskaidrot ne ar nezināšanu, ne arī ar ideoloģisko apstrādi.

vērstu vēsturnieka skatienu un politologa analitisku centību. To varēja arī uzskatīt par pirmo mēģinājumu izprast notikušo un pastāstīt par to, vēl ne *sine ira et studio*, jo vēl nebija pārgājušas bēdas un skumjas un saglabājās elēģiska noskaņa, taču jau bez mēma aizvainojuma un bezspēcīgām šausmām. (Šajā izdevumā es saglabāju sākotnējo priekšvārdu, lai parādītu tālaika noskaņu.) Katrā ziņā tas bija pirmais mirklis, kad kļuva iespējams skaidri formulēt un rūpīgi pārdomāt jautājumus, ar kuriem manai paaudzei bija jānodzīvo pieauguša cilvēka mūža lielākā daļa: *Kas notika? Kāpēc tas notika? Kā tas varēja notikt?* Pēc Vācijas sakāves, kad valsts bija drupās un tauta juta, ka nonākusi pie «nulles punkta» savā vēsturē, kļuva pieejami veseli dokumentu kalni, īsta pārpilnība dokumentāro materiālu, kas izgaismoja ikvienu Hitlera *Tausendjähriges Reich* divpadsmit gadu pastāvēšanas aspektu. Pirmie materiālu kopojumi no bagātīgā krājuma, kas vēl šodien nav pienācīgi izpētīts un publicēts, parādījās divpadsmit sējumos (*Nazi Conspiracy and Aggression*)² sakarā ar Nirnbergas kara noziedznieku tribunālu 1946. gadā.

Vēl plašāki dokumentārie un citi materiāli par nacistu režīmu kļuva pieejami bibliotēkās un arhīvos, kad 1958. gadā tika publicēts otrais (brošētais) izdevums. Tas, ko toreiz biju uzzinājusi, likās pietiekami interesants, taču tāpēc nebija nepieciešams veikt būtiskus labojumus mana sākotnējā darba analizē un argumentācijā. Vajadzīgi šķita daudzi papildinājumi un zemsvitras piezīmju maiņa, un tā teksts stipri paplašinājās. Taču visas šīs pārmaiņām bija gluži tehniskas. 1949. gadā Nirnbergas dokumenti bija pazīstami tikai daļēji un vienīgi angļu tulkojumā. Liels skaits grāmatu, brošūru un žurnālu, kas tika publicēti Vācijā no 1933. līdz 1945. gadam, nebija pieejami. Lidzīgos papildinājumos es ietvēru svarīgākos notikumus pēc Staļina nāves – viņa mantinieka izraudzīšanas krīzi un Hruščova runu partijas 20. kongresā –, kā arī pēdējā laika publikācijās gūtu jaunu informāciju par Staļina režīmu. Tādējādi es pārstrādāju trešo daļu un otrās daļas pēdējo nodaļu, bet pirmā daļa, kas veltīta antisemitismam, un otrās daļas pirmās četras nodaļas, kurās aplūkots imperiālisms, palika bez grozījumiem. Turklāt vairāku ar totālās kundzības analīzi saistītu teorētiska rakstura ieskatu man nebija, pabeidzot sākotnējo manuskriptu, kas tāpēc beidzās ar visai nepārliciešām «Nobeiguma piezīmēm». Šā izdevuma pēdējā nodaļa «Ideoloģija un terors» aizstāj minētās «Piezīmes», kuras, ciktāl

² Jau no paša sākuma izmeklēšanā un dokumentu publicēšanā galvenais princips bija to saistība ar noziedzīgu rīcību, un materiālu atlasī noteica mērķis ierosināt kara noziedznieku sodīšanu. Tāpēc ļoti daudzi interesanti materiāli atstāti bez ievēribas. 1. piezīmē minētā grāmata ir patikams izņēmums no šā likuma.

tās šķīta noderīgas, es iekļāvu citās nodaļās. Otrajam izdevumam es pievienoju epilogu, kurā īsumā aplūkoju Krievijas sistēmas ieviešanu tās satelīvalstīs, kā arī Ungārijas revolūciju. Šis vēlāk uzrakstītais papildinājums atšķirās stilistiski, jo bija veltīts mūsdienu notikumiem un daudzās detaļās ir novecojis. Šajā izdevumā es to neiekļāvu, un tā ir vienīgā būtiskā pārmaiņa salīdzinājumā ar otro (brošēto) izdevumu.

Kara beigas nebūt vēl nenozīmēja totalitārās varas beigas Krievijā. Tieši pretēji, tām sekoja Austrumeiropas bolševizācija, t.i., totalitārās varas izplatīšanās, un miers sniedza tikai nozīmīgu pagrieziena punktu, lai analizētu divu totalitāro režīmu metožu un institūciju līdzību un atšķirības. Lielākā nozīme bija nevis kara beigām, bet gan Staļina nāvei astoņus gadus vēlāk. Retrospektīvā skatījumā šķiet, ka šai nāvei sekojusi ne tikai mantinieka izraudzīšanas krīze un īslaicīgs «atkusnis», kamēr jaunais līderis nostiprina savas pozīcijas, bet arī īsts, lai arī ne gluži noteikts detotalitārizācijas process. Tādējādi, iztīrējot notikumus to attīstībā, nebija vajadzīgs šo izklāsta daļu paplašināt līdz mūsdienu situācijai. Arī mūsu zināšanas par aplūkojamo posmu nav tik radikāli mainījušās, lai būtu nepieciešami plaši labojumi un papildinājumi. Atšķirībā no Vācijas, kur Hitleris apzināti izmantoja karu, lai attīstītu un pilnveidotu totalitāro režīmu, kara gadi Krievijā iezīmēja totālās kundzības īslaicīgu apturēšanu. Mana darba mērķiem nozīmīgākais ir laika posms no 1929. līdz 1941. gadam un no 1945. līdz 1953. gadam, bet ziņas par šo laiku mums ir tikpat skopas un to avoti tādi paši, kādi tie bija 1958. vai pat 1949. gadā. Nav noticis nekas tāds un, domājams, nenotiks arī nākotnē, kas varētu mums sniegt tikpat noteiktu šī posma noslēguma ainu vai tikpat precīzu un neapstrīdamu dokumentāru liecību kā nacistiskās Vācijas fenomens.

Vienīgais zināmais nozīmīgais papildinājums – Smolenskas arhīva materiāli (1958. gadā tos publicēja Merls Feinsods) – parādīja, cik lielā mērā elementāru dokumentāru un statistisku materiālu trūkums arī turpmāk būs būtisks kavēklis ikvienā pētījumā par šo Krievijas vēstures periodu. Lai gan arhīvā, ko vācu izlūkdienests atrada Smolenskas partijas komitejā un ko vēlāk ieguva amerikāņu okupācijas karaspēks Vācijā, ir vairāk nekā 200 tūkstošu lappušu un dokumentu no 1917. līdz 1938. gadam saglabājušies gandrīz visā pilnībā, informācijas apjoms, ko tie mums tomēr nesniedz, ir patiešām pārsteidzošs. Kaut arī dokumentos ir «gandrīz neaptverama materiālu pārpilnība par tīrīšanām» no 1929. līdz 1937. gadam, tajos nav informācijas par upuru skaitu, nedz citu būtisku statistikas datu. Visi sniegtie skaitļi ir bezgala pretrunīgi, dažādas organizācijas dod atšķirīgas skaitļu kopas, un vienīgais, kas kļūst neapšaubāmi skaidrs, ir tas, ka pēc valdības direktīvām lielākā daļa

informācijas nav izpausta ārpus sākotnējā avota.³ Turklāt arhīvā nav nekādu ziņu par attiecībām starp dažādiem varas atzariem, «starp partiju, bruņotajiem spēkiem un NKVD» vai starp partiju un valdību, un tie nesniedz informāciju par sakaru un pavēlu nodošanas kanāliem, proti, mēs neko neuzzinām par padomju režīma organizatorisko struktūru, par kuru nacistiskajā Vācijā mums ir ļoti pilnīga informācija.⁴ Citiem vārdiem sakot, labi zināmo faktu, ka oficiālajām padomju publikācijām ir bijis propagandas mērķis un tām nav iespējams ticēt, var papildināt ar secinājumu, ka ticamu avotu un statistikas materiālu, iespējams, vispār nekad nav bijis.

Daudz nopietnāks ir jautājums – vai totalitārisma izpētē varam ignorēt to, kas noticis un joprojām notiek Ķīnā. Mūsu zināšanas par šo problēmu ir vēl nedrošākas nekā par trīsdesmitajiem gadiem Krievijā. Daļēji tas izskaidrojams ar valsts radikālu izolēšanos no ārpasaules pēc veiksmīgās revolūcijas un daļēji ar to, ka pagaidām klusē pārbēdzēji – Ķīnas komunistiskās partijas bijušās augstās amatpersonas. Niecīgā ticamā informācija, ko esam ieguvuši septiņpadsmit gadu laikā, norāda uz būtiskām atšķirībām: pēc sākotnējā nepieredzētas asinsizliešanas perioda – upuru skaits diktatūras sākumposmā ar samērā lielu ticamības pakāpi tiek vērtēts ap piecpadsmit miljoni, t.i., trīs procenti no iedzīvotāju skaita 1949. gadā, tātad procentuāli daudz mazāks nekā iedzīvotāju zaudējums Staļina «otrās revolūcijas» laikā – un pēc organizētas opozīcijas izzušanas terors nepastiprinājās, nenotika nevainīgu cilvēku masveida slepkavošana, netika radīta «objektīvu ienaidnieku» kategorija, nenotika paraugprāvas, lai gan netrūka publiskas atzišanās un «paškritikas», nebija pilnīgi atklāti izdarītu noziegumu. Mao slavenā runa «Kā pareizi risināt pretrunas starp cilvēkiem» 1957. gadā, kas plaši pazīstama ar maldinošo nosaukumu «Lai zied simt puķes», nebija aicinājums uz brīvību, taču tajā tika atzītas neantagonistiskās pretrunas starp šķirām un, vēl svarīgāk, starp tautu un valdību pat komunistiskās diktatūras apstākļos. Pret oponentiem bija jāizmanto «domu labošana», sarežģīta procedūra domāšanas veidošanai un pārveidošanai, kurai tika pakļauti gandrīz visi iedzīvotāji. Nekad nav bijis īsti skaidrs, cik efektīvi tā darbojas ikdienā, kas no tās ir atbrīvots, resp., kas izdara šo «pārveidošanu», un nav bijis priekšstats par šās «smadzeņu skalošanas» rezultātiem – vai tai bijusi ilgstoša iedarbība, un vai tā radījusi pārmaiņas cilvēku personībā. Ja varētu ticēt pašreizējiem Ķīnas vadītāju paziņojumiem, tad

³ Sk. Merle Fainsod. *Smolensk under Soviet Rule*. Cambridge, 1958, 210., 306., 365. u.c. lpp.

⁴ *Ibid.*, 73., 93. lpp.

rezultāti aprobežojās ar milzīga mēroga liekulību un «auglīgu augsni kontr-revolūcijai». Ja tas bija terors, un par to nav gandrīz nekādu šaubu, tad tam bija cits raksturs, un, lai kādas arī bija tā sekas, runa nav par iedzīvotāju masveida iznīcināšanu. Tas atzina nacionālās intereses, ļāva valstij mierīgi attīstīties, izmantot senāko valdošo šķiru pēcteču zināšanas un prasmes un saglabāt akadēmisko un profesionālo līmeni. Īsi sakot, bija pilnīgi skaidrs, ka Mao Dzeduna un Staļina (vai šajā ziņā Hitlera) «domu gājieni» atšķiras, ka Mao nav instinktīvs slepkava un ka nacionālistiskās jūtas – tik nozīmīgas visās revolucionārajās transformācijās bijušajās kolonijās – ir pietiekami stipras, lai ierobežotu totālo valdīšanu. Tas viss ir šķietamā pretrunā ar šajā grāmatā izteiktajām bažām (382. lpp.).

No otras puses, Ķīnas komunistiskā partija pēc savas uzvaras nekavējoties nosprauda mērķi «būt organizatoriski internacionālai, visaptverošai ideoloģijas jomā un globālai politisko centienu ziņā» (469. lpp.), t.i., jau pašā sākumā demonstrēja totalitāras iezīmes. Šīs iezīmes kļuva skaidrāk saskatāmas, attīstoties Ķīnas un Padomju Savienības konfliktam, lai gan tā izcelsmei drīzāk bija nacionāli nekā ideoloģiski cēloņi. Ķīnas neatlaidīgā prasība rehabilitēt Staļinu un nosodīt visus detotalitarizācijas mēģinājumus kā «revizionistus» bija pietiekami draudīga, un to pavadīja nežēlīga, lai gan ne visai sekmīga starptautiskā politika, kas paredzēja ķīniešu aģentu iefiltrēšanu visās revolucionārajās kustībās un Kominternes atjaunošanu Pekinas vadībā. Šos procesus pagaidām ir grūti izvērtēt, daļēji tāpēc, ka mums trūkst par tiem informācijas, un daļēji tāpēc, ka viss atrodas nepārtrauktā maiņā un kustībā. Visu šo nenoteiktību, ko var izskaidrot ar situācijas specifiku, mēs diemžēl papildinājām ar pašu radītiem šķēršļiem un kavēkļiem. Situācijai par labu ne teorētiski, ne praktiski nenāk no aukstā kara laika mantotā mūsu «kontrideoloģija» – antikommunisms, kas arī tiecas kļūt globāls un rosina mūs veidot savu pašu fikciju un neatzīt atšķirības starp dažādām komunistiskām vienpartijas diktatūrām, ar kurām mums jāsastopas ikdienā, un autentisku totalitāru varu, kas Ķīnā var izveidoties kādā no savām daudzajām formām. Tas nenozīmē, ka komunistiskā Ķīna atšķiras no komunistiskās Krievijas vai ka Staļina Krievija būtu atšķirusies no Hitlera Vācijas. Dzeršanai un nekompetencei, kas tik draudīgos apmēros parādās ikvienā divdesmito un trīsdesmito gadu Krievijas aprakstā un kas joprojām ir izplatītas parādības, nebija nekādas lomas nacistiskajā Vācijā. Turpretī neapraķstāmā un nepamatotā nežēlība vācu koncentrācijas nometnēs, šķiet, nebija īpaši raksturīga Krievijas nometnēm, kur ieslodzītie mira drīzāk no nolaidīgas attieksmes nekā no spīdzināšanas. Korupcija – Krievijas pārvaldes sistēmas lāsts kopš pašiem

pirmsākumiem – bija vērojama arī nacistu režīma pēdējos pastāvēšanas gados, turpretī tā nelielas raksturīga pēcrevolūcijas Ķīnai. Var minēt vēl daudzas citas līdzīgas atšķirības, kurām ir milzīga nozīme konkrēto valstu vēsturē, taču tām nav tieša sakara ar varas formu. Absolūtā monarhija Spānijā, neapšaubāmi, stipri atšķirās no absolūtās monarhijas Francijā, Anglijā un Prūsijā, tomēr visās šais valstīs tā bija viena un tā pati varas forma. Mūsu kontekstā svarīgākais ir totalitārās varas atšķirība no diktatūrām un tirānijām; spēja saskatīt šo atšķirību nekādā ziņā nav akadēmisks jautājums, ko droši varētu atstāt «teorētiku» ziņā, jo totālā kundzība ir vienīgā varas forma, ar kuru līdzāspastāvēšana nav iespējama. Tāpēc mums ir pietiekams pamats vārda «totalitārs» lietojumā ievērot atturību un piesardzību.

Krasā kontrastā ar totalitārās varas faktu materiāliem veltītu jaunu avotu nepietiekamību un nedrošumu ir tādu pētījumu straujā palielināšanās pēdējos piecpadsmit gados, kuri veltīti dažādiem jauniem diktatūras paveidiem, gan totalitāriem, gan netotalitāriem. Daļēji tas, bez šaubām, attiecas uz nacistisko Vāciju un Padomju Krieviju. Tagad ir daudz tādu darbu, kas nav aizstājami jautājuma turpmākajā izpētē, tāpēc esmu darījusi visu iespējamo, lai papildinātu sākotnējo bibliogrāfiju (otraajā (brošētajā) izdevumā bibliogrāfijas nebija). Vienīgais literatūras žanrs, ko ar nelieliem izņēmumiem es apzināti atstāju bez ievēribas, ir memuāri, ko pēc kara publicējuši bijušie nacistu ģenerāļi un augsta ranga funkcionāri. (Tas, ka šis apoloģētikas veids neizceļas ar godprātību, ir diezgan saprotami, taču atmiņās tik satriecoši trūkst izpratnes par to, kas īstenībā notika un kāda bija pašu autoru loma notikumos, ka tie nevar izraisīt nekādu citu kā vienīgi psiholoģisku interesi.) Pirmajai un otrajai grāmatas daļai es pievienoju arī samērā maz jaunu avotu. Ērtības labad gan bibliogrāfija, gan pati grāmata ir sadalīta trīs atsevišķās daļās.

II

Fakts, ka grāmata iecerēta un uzrakstīta pasen, nav tās trūkums tik lielā mērā, kā varētu domāt, vismaz attiecībā uz vēstures datiem, un tas attiecas gan uz nacistu, gan bolševiku totalitārisma paveidu. Tā ir viena no īpatnībām, kas raksturīgas literatūrai par totalitārisma, ka jau pirmās laikabiedru sarakstītās totalitārisma «vēstures» versijas, kurām pienācīgu avotu trūkuma un emocionālo pārspilējumu dēļ pēc akadēmiskajiem likumiem vajadzēja ciest neveiksmi, ir godam izturējušas laika pārbaudi. Gan Konrāda Heidenas sarakstītā Hitlera biogrāfija, gan Borisa Suvarina Staļina

biogrāfija, kuras abas izdotas trīsdesmitajos gados, dažā ziņā ir precīzākas un būtisko atklāj labāk nekā vispāratzītās biogrāfijas, ko sarakstījuši Alans Bulloks un Aizeks Doičers. Iemesls tam var būt dažādi apstākļi, tomēr galvenais noteikti ir gluži vienkāršais fakts, ka abos gadījumos dokumentārie materiāli apstiprina un papildina to, kas jau bijis zināms diezgan sen pēc augsta ranga pārbēdzēju un citu aculiecinieku izteikumiem.

Šo domu varam formulēt daudz principiālāk: mums nebija nepieciešama Hruščova slepenā runa, lai uzzinātu, ka Staļins izdarījis noziegumus vai ka šis it kā «līdz vājprātam aizdomu pilnais» cilvēks bija nolēmis uzticēties Hitleram. Jo nekas par Staļina normālumu neliecina tik skaidri kā šī uzticēšanās. Viņam bija pamatotas aizdomas attiecībā uz visiem, kurus viņš vēlējās vai gatavojās nogalināt, un tie visi būtībā bija partijas un valdības augstāko līmeņu vadītāji. Taču Hitleram viņš uzticējās, jo tas viņam nevēlēja ļaunu. Hruščova pārsteidzošajai atklātibai, kas apslēpa daudz vairāk nekā atklāja (te jāņem vērā viņa paša un viņa auditorijas nesaraujamā saistība ar aplūkotajiem notikumiem), sekas diemžēl bija tādas, ka sabiedrības acīs (protams, arī oficiālus avotus respektējošo zinātnieku acīs) lielā mērā tika mazināts Staļina režīma neaptverami kriminālais raksturs, jo ar to saistās ne vien dažu simtu vai tūkstošu ievērojamu personu nomelnošana un nogalināšana – tos vēlāk ir iespējams «rehabilitēt» –, bet daudzu miljonu cilvēku iznīcināšana, kurus nevienam, pat Staļinam, nebija pamata turēt aizdomās par «kontrevolucionāru» darbību. Tieši tas, ka, atzīstot dažus noziegumus, Hruščovs noslēpa visa režīma noziedzīgo raksturu, un pašreizējo Krievijas vadītāju – kuri tika apmācīti un izvirzīti Staļina laikā – maskēšanās un liekulība ir radījusi gandrīz atklātu pretestības garu Krievijas intelligences jaunajā paaudzē, kas zina visu par «masu tīrīšanām, deportācijām un veselu tautu iznīcināšanu».⁵ Turklāt Hruščova sniegtais noziegumu

⁵ Saskaņā ar aplēsēm pirmās piecgades (1928-1933) upuru skaits varēja sasniegt 9-12 miljonus; pie tiem jāskaita Lielās tīrīšanas upuri – aptuveni trīs miljoni nogalināto un 5-9 miljoni arestēto un deportēto (Sk. Robert C. Tucker. *Stalin, Bukharin, and History as Conspiracy*. Darbā: *The Great Purge Trial*. New York, 1965). Taču visas šīs aplēses, šķiet, atpaukļo ne reālā upuru skaita. Tās neņem vērā masveida nāves soda izpildīšanu, par ko nekas nebija zināms, līdz «vācu okupācijas karaspēks atrada masu kapu Vipņicā ar tūkstošiem 1937. un 1938. gadā nogalināto» (sk. John A. Armstrong. *The Politics of Totalitarianism. The Communist Party of the Soviet Union from 1934 to the Present*. New York, 1961, 65. un sek. lpp.). Šie nesenie atradumi rāda, ka nacistu un bolševiku sistēma ir viena modeļa variācijas. To, cik lielā mērā Staļina ēras masveida slepkavības ietekmējušas mūsdienu opozīciju, redzams pēc Siņavska un Daniela prāvas, par kuru *New York Times Magazine* 1966. gada 17. aprīlī publicējusi nozīmīgākos materiālus, un tie ir manu citātu avots.

izskaidrojums – Staļina nenormālā aizdomība – apslēpa totalitārā terora raksturīgāko iezīmi: šis terors tiek izvērstš tad, kad jebkāda organizēta opozīcija ir izskausta un totalitārais vadonis apzinās, ka viņam vairs ne no kā nav jābaidās. Tas ir īpaši raksturīgi situācijai Krievijā. Milzīgās tīrīšanas Staļins uzsāka nevis 1928. gadā, kad pats atzina, ka «valstī ir iekšējie ienaidnieki», un kad viņam bija pamats bažām, jo Buharins viņu bija salīdzinājis ar Čingishanu un apgalvoja, ka Staļina politika «novēdīs valsti pie bada, sabrukuma un policejiska režīma»⁶ (kā tas īstenībā arī notika), bet gan 1934. gadā, kad visi agrākie oponenti bija «atzinušies savās kļūdās» un kad Staļins pats 17. partijas kongresā, ko viņš nosauca par «Uzvarētāju kongresu», bija paziņojis: «Šajā kongresā [...] nekas vairs nav jāpierāda un, šķiet, ne ar vienu vairs nav jācinās.»⁷ Nav pamata šaubām ne par sensacionālo raksturu, ne arī par izšķirošo politisko nozīmi, kāda 20. partijas kongresam bija Krievijā un komunistiskajā kustībā vispār. Taču nozīme ir politiska: tas iepriekšējo notikumu izgaismojums, ko oficiālie avoti devuši pēc Staļina nāves, nav maldīgi jāuzskata par patiesības gaismu.

Zināšanās par Staļina ēru iepriekš minētā Feinsoda Smolenskas arhīva publikācija joprojām ir nozīmīgākais avots, un var tikai nožēlot, ka pirmajiem izlases veida paraugiem nav sekojis plašāks šā materiāla izdevums. Pēc Feinsoda grāmatas secināms, ka ir samērā daudz informācijas saistībā ar Staļina cīņu par varu divdesmito gadu vidū. Tagad mēs zinām, cik nedrošs bijis partijas stāvoklis⁸ – ne tikai tāpēc, ka valstī dominēja atklātas opozīcijas gaisotne, bet arī tāpēc, ka partijā valdīja korupcija un alkoholisms; ka

⁶ Tucker, *op. cit.*, XVII-XVIII lpp.

⁷ Citēts pēc Merle Fainsod. *How Russia Is Ruled*. Cambridge, 1959, 516. lpp. – Abdu-rahmans Avtorhanovs (darbā *The Reign of Stalin*, kas 1953. gadā publicēts Londonā ar pseidonīmu Uralov) stāsta par kompartijas Centrālās komitejas slepenu sanākumi 1936. gadā – pēc pirmajām paraugprāvām –, kad Buharins it kā apsūdzējis Staļinu par Leņina partijas pārvēršanu policejiskā valstī un viņu esot atbalstījušas divas trešdaļas Centrālkomitejas locekļu. Šis stāsts, it īpaši Centrālkomitejas lielais atbalsts Buharinam, nesķiet īpaši ticams, bet, pat ja tā būtu patiesība, jāņem vērā, ka šī sanākums notika, kad lielā tīrīšana jau bija pilnā spēkā, un viss aprakstītais liecina nevis par organizētu opozīciju, bet drīzāk gan par pretējo. Kā pareizi raksta Feinsods, būtiskākais, šķiet, ir tas, ka «plaši izplatīta masu neapmierinātība» bija ļoti parasta, it īpaši zemnieku vidū, savukārt līdz 1928. gadam, t.i., «pirmās piecgades sākumam, streiki [...] nebija nekāds retums», taču šie «opozicionārie noskaņojumi nekad neizveidojās ne par kādu pret režīmu vērstu organizētu pretestību» un līdz 1929. vai 1930. gadam «ikviena organizatoriska alternatīva tika izskausta», ja tā vispār pirms tam bija eksistējusi. (Sk. *Smolensk under Soviet Rule*, 449. un sek. lpp.)

⁸ «Brīnums,» kā norāda Feinsods (*op. cit.*, 38. lpp.) «ir nevis tas, ka partija uzvarēja, bet gan ka tā vispār spēja izdzīvot.»

neslēpts antisemitisms pavadija gandrīz ikvienu prasību pēc liberalizācijas,⁹ ka 1928. gadā uzsāktā virzība uz kolektivizāciju un kulaku likvidēšanu pārtrauca nepu – Ļeņina jauno ekonomisko politiku – un līdz ar to arī samierināšanos starp tautu un valdību.¹⁰ Mēs zinām arī, cik nikni visiem šiem pasākumiem pretojās solidārā zemnieku šķira, kas sprieda, ka «labāk vispār nenākt pasaulē nekā iestāties kolhozā»,¹¹ un pretojās cīņā pret kulakiem iecerētajam dalījumam bagātajos, vidējos un trūcīgajos zemniekos,¹² – «ir kāds sliktāks par šiem kulakiem, kurš tikai to vien gudro kā vajāt cilvēkus». ¹³ Arī pilsētās stāvoklis nebija daudz labāks. Strādnieki atteicās sadarboties ar partijas kontrolētajām arodbiedrībām un uzņēmumu administrāciju dēvēja par «labi barotiem velniem», «liekulīgiem škielačiem» u.tml.¹⁴

Feinsods dibināti secina, ka šie dokumenti nepārprotami parāda ne tikai «plaši izplatītu masu neapmierinātību», bet arī pret režīmu kopumā vērstas «pietiekami organizētas opozīcijas» trūkumu. Viņš gan nespēja saskatīt to, ko, manuprāt, apstiprina dokumenti, ka Krievijā eksistēja acīm redzama alternatīva Staļina varas uzurpācijai un vienpartijas diktatūras pārvēršanai totālā kundzībā. Tā bija Ļeņina¹⁵ ieviestā nepa politika. Turklāt Staļina veiktie pasākumi, ieviešot pirmo piecgadu plānu 1928. gadā, kad viņa vara partijā bija gandrīz neierobežota, pierāda, ka šķiru pārvēršana masās un līdz ar to visu grupu solidaritātes izskaušana uzskatāma par totālās kundzības nosacījumiem *sine qua non*.

⁹ *Ibid.*, 49. un sek. lpp. – 1929. gadā rakstītā ziņojumā minēti nikni antisemitisma uzliesmojumi sapulces laikā; «zālē sēdošie komjaunieši klusēja [...] Iespaidis bija tāds, ka viņi piekrīt antibrejkajiem paziņojumiem» (445. lpp.).

¹⁰ Visi 1926. gada ziņojumi norāda, ka stipri samazinājušies «tā saucamie kontrrevolucionārie dumpji; tas izskaidrojams ar pamieru, ko režīms noslēdza ar zemniekiem». Salīdzinājumā ar 1926. gadu ziņojumi par 1929.-1930. gadu «izskatās pēc niknu kauju frontes ziņojumiem» (177. lpp.).

¹¹ *Ibid.*, 252. un sek. lpp.

¹² *Ibid.*, 240. un sek. lpp., 446. un sek. lpp.

¹³ *Ibid.* Visi šie apgalvojumi ņemti no GPU ziņojumiem; sk. īpaši 248. lpp. Taču ir ļoti raksturīgi, ka šādu piezīmju skaits samazinājās pēc 1934. gada, kad sākās lielā tīrīšana.

¹⁴ *Ibid.*, 310. lpp.

¹⁵ Šo alternatīvu literatūrā parasti ignorē ļoti labi saprotama, taču vēsturiski nepamatota pārlicība par it kā mierīgu pāreju no Ļeņina uz Staļinu. Tiesa, Staļins vienmēr lietoja ļeņinisko terminoloģiju, tāpēc dažkārt rodas iespaids, ka vienīgā atšķirība starp abiem politiķiem ir Staļina brutalitāte vai «nenormālība». Vai tā bija vai nebija Staļina viltība, būtiskākais – kā to pamatoti konstatē Takers (*op. cit.*, XVI lpp.) ir tas, ka «Staļins piepildīja vecos Ļeņina jēdzienus ar jaunu, Staļinam raksturīgu saturu [...] Galvenā atšķirība bija gluži neļeņiniskais uzsvars uz savvērestību kā pašreizējā laikmeta raksturīgāko iezīmi.»

Par Staļina neapstrīdamās varas posmu kopš 1929. gada Smoļenskas arhīvs apstiprina to, kas bija zināms jau iepriekš no mazāk ticamiem avotiem. Tas attiecas pat uz divainajiem izlaidumiem arhīvā, īpaši statistikas jomā, jo trūkstošie materiāli norāda tikai uz to, ka gan šajā, gan citādā ziņā Staļina režīms bijis nežēlīgi konsekvents: visi fakti, kas nesaskanēja vai varēja nesaskanēt ar oficiālo fikciju – datiem par labības ražu, noziedzību, patiesiem «kontrrevolucionāras» darbības gadījumiem atšķirībā no vēlākiem sazvērestības izdomājumiem –, tika uzskatīti par nepatiesiem faktiem. Tas labi saskanēja ar totalitārisma nicīgo izturēšanos pret faktiem un realitāti – statistikas dati netika savākti Maskavā no visām milzīgās teritorijas malām, bet visur tika paziņoti ar «Pravdas», «Izvestiju» vai kāda cita oficiāla Maskavas izdevuma starpniecību, tāpēc visi PSRS apgabali un rajoni oficiālos, fiktīvos statistikas datus saņēma apmēram tādā pašā veidā kā ne mazāk fiktīvās piecgadu plānu normas.¹⁶

Īsi uzskaitīšu visvairāk pārsteidzošo, par ko agrāk varējām tikai izteikt minējumus un kam tagad ir dokumentāru liecību pamatojums. Mēs vienmēr esam apšaubījuši, un tagad šaubas apstiprinās, ka režīms nekad nav bijis «monolīts», bet ir «apzināti konstruēts ap daļēji sakritīgām, dublējošām un paralēlām funkcijām» un ka šo groteski bezveidīgo struktūru kopā saturējis tas pats Vadoņa princips – tā saucamais «personības kults» –, ko izmantoja nacistiskā Vācija.¹⁷ Ir zināms, ka šīs sistēmas izpildvaras atzars bija nevis partija, bet gan policija, kuras «operatīvā darbība netiek regulēta pa partijas kanāliem»,¹⁸ un ka režīma iznīcinātie miljoni pilnīgi nevainīgu cilvēku (boļševiku valodā – «objektīvie ienaidnieki»), zināja, ka viņi ir «noziedznieki bez nozieguma»;¹⁹ tieši šī jaunā kategorija atšķirībā no agrākajiem, īstajiem režīma pretiniekiem – valdības amatpersonu slepkavām, ļaunprā-

¹⁶ Sk. *Fainsod, op. cit.*, 365. un sek. lpp.

¹⁷ *Ibid.*, 93., 71. lpp.: Raksturīgi, ka visos ziņojumos un visos līmeņos parasti tika uzsvērts «pienākums pret biedru Staļinu», nevis pret režīmu, partiju vai valsti. Šķiet, ka nekas abu sistēmu līdzību neraksturo tik pārliecinoši kā Iljas Ērenburga un citu staļinistisko intelektuāļu tagadējie apgalvojumi, lai attaisnotu savu pagātņi vai tikai parādītu, ko viņi domājuši lielās tīrīšanas laikā. «Staļins neko nezina par bezjēdzīgo vardarbību pret komunistiem un inteligenci», «viņi to slēpj no Staļina» un «ja kāds par to būtu pastāstījis Staļinam»; un beigās vainīgais bija nevis Staļins, bet gan konkrētais policijas priekšnieks (citēts pēc *Tucker, op. cit.*, XIII lpp.). Lieki piebilst, ka pēc Vācijas sakāves nacisti teica tieši to pašu.

¹⁸ *Ibid.*, 166. un sek. lpp.

¹⁹ Šie vārdi ņemti no «šķirai sveša elementa» lūguma 1936. gadā: «Es nevēlos būt noziedznieks bez nozieguma» (229. lpp.).

tīgiem dedzinātājiem un bandītiem – uz visu reaģēja ar tādu pašu «pilnīgu pasivitāti»²⁰ kā nacistu terora upuri. Nav šaubu, ka «savstarpējo apsūdzību plūdi» lielo tīrīšanu laikā bija tikpat postoši valsts ekonomikai un labklājībai, cik efektīvi tie stiprināja totalitārā vadoņa pozīcijas. Taču mēs tikai tagad zinām, cik apsvērti Staļins uzsāka šo «draudīgo apsūdzību virkni»,²¹ 1936. gada 29. jūlijā oficiāli paziņojot: «*Mūsdienu apstākļos ikviena bolševika raksturīgākajai īpašībai jābūt spējai saskatīt partijas ienaidnieku, lai cik labi tas maskētos.*»²² (Kursivējums mans – H. Ā.) Tāpat kā Hitlera «galīgais risinājums» būtībā nozīmēja pavēli «Tev būs nogalināt», kas bija saistoša nacistu partijas elitei, tā arī Staļina paziņojums noteica, ka pavēlei «Tev būs nepatiesu liecību dot» jāklūst par bolševiku partijas biedru rīcības principu. Galu galā jebkādas cerības, kas, iespējams, vēl tika lolotas kaut vai par daļu patiesības toreizējā teorijā, pēc kuras divdesmito gadu beigu un trīsdesmito gadu terors bija «lielā ciešanu maksa» par industrializāciju un ekonomisko progresu, ir jāatmet jau ar pirmo ieskatu viena konkrēta apgabala reālajos apstākļos un notikumu gaitā.²³ Teroram ar to nebija nekāda sakara.

²⁰ Kādā interesantā 1931. gada OGPU ziņojumā norādīts uz šo jauno «pilnīgo pasivitāti», briesmīgo apātiju, ko radīja terors pret nevainīgiem cilvēkiem. Ziņojumā minēta atšķirība starp agrākajiem režīma ienaidnieku arestiem, kad «arestēto pavadīja divi milīci», un masu arestiem, kad «viens milicis pavadā cilvēku grupas, kuri paklausīgi soļo, un neviens necenšas aizbēgt» (248. lpp.).

²¹ *Ibid.*, 135. lpp.

²² *Ibid.*, 57.–58. lpp. Par šajās masveida apsūdzībās pieaugošo histērisko noskaņojumu sk. 222. un 229. lpp., kā arī interesanto stāstu 235. lpp., kurā aprakstīts, kā viens no biedriem nonācis pie viedokļa, ka «biedrs Staļins ieņēmis samierinošu nostāju pret trockistuzinovjevišu grupu» – tas ir pārmetums, kas tolaik varēja nozīmēt vismaz izslēgšanu no partijas. Taču nekas tamlīdzīgs nenotika. Jau nākamais runātājs vīru, kas bija mēģinājis pārspēt Staļinu, apvainoja «politiskā neuzticamībā», un tas tūlīt «atzina» savu kļūdu.

²³ Divaini, ka Feinsods pats nonāk pie šādiem secinājumiem, lai gan ir ļoti plašs materiāls, kas orientē pretējā virzienā (sk. viņa darba pēdējo nodaļu, īpaši 453. lpp.). Vēl divaināk ir tas, ka šāda aplama interpretācija raksturīga arī daudziem citiem autoriem. Protams, diez vai kāds no viņiem Staļina attaisnošanā ietu tik tālu kā Aizeks Doičers, taču daudzi tomēr joprojām apgalvo, ka «Staļina nežēlīgā rīcība bija [...] ceļš, kā paust jaunu spēku līdzsvaru» (*Armstrong, op. cit.*, 64. lpp.) un sniegt «ļēniskajam mitam raksturīgo pamatpretrunu brutālu, bet konsekventu atrisinājumu» (*Richard Lowenthal. World Communism. The Disintegration of a Secular Faith. New York, 1964, 42. lpp.*). No šim marksisma paliekām izvairījušies tikai nedaudzi, piemēram, Roberts Takers (*op. cit.*, XXVII lpp.), kas nešaubīgi uzsver, ka padomju «sistēma būtu stiprāka un labāk sagatavota, lai izturētu gaidāmā totālā kara pārbaudījumus, ja nebūtu bijis lielās tīrīšanas, kas neapšaubāmi bija milzīga graužošā operācija Padomju Savienības sabiedrībā». Takers domā, ka tas atspēko manu totalitārisma «veidolu», bet tas, manuprāt, ir tikai pārpratumš. Stabilitātes trūkums

Vislabāk dokumentētais kulaku iznīcināšanas, kolektivizācijas un lielās tīrīšanas rezultāts bija nevis progress, nedz ātra industrializācija, bet gan bads, haoss pārtikas ražošanā un iedzīvotāju iznīcināšana. Sekas tam bija pastāvīga lauksaimniecības krīze, iedzīvotāju skaita samazināšanās un nespēja apgūt Sibīrijas plašumus. Turklāt Smolenskas arhīvs detalizēti parāda, ka Staļina pārvaldes metodes sekmēja pēc Oktobra revolūcijas jau pamazām uzkrāto tehnoloģisko zināšanu un pieredzes izpostīšanu. Tas viss kopā patiešām bija «liela maksa» (un ne tikai ciešanās), lai radītu karjeras iespējas partijai un valdības struktūrās tām iedzīvotāju grupām, kurām bieži vien raksturīgs bija ne tikai «*politiskais* analfabētisms». ²⁴ Patiesībā maksa par totalitāro varu bija tik liela, ka ne Vācijā, ne Krievijā par to vēl nav pilnīgi samaksāts.

III

Iepriekš es minēju detotalitarizācijas procesu, kas sākās pēc Staļina nāves. 1958. gadā es vēl nebiju pārliecināta, vai «atkusnis» ir kas vairāk par īslaicīgu atslābumu, ārkārtas pasākumu sakarā ar pēctecības krīzi, nevis ievērojama totalitārās kontroles mazināšanās, kāda bija vērojama Otrā pasaules kara laikā. Pat šodien mēs nevaram pateikt, vai šis process ir galīgs un neatgriezenisks, taču ir jau skaidrs, ka to nevar saukt ne par īslaicīgu, ne pagaidu procesu. Lai kā mēs interpretētu bieži vien mulsinošos padomju

ir totālās kundzības funkcionāls elements, jo tā balstās uz ideoloģisku fikciju un pieņem, ka varu ir ieguvusi kustība, nevis partija. Raksturīga šās sistēmas iezīme: materiālais potenciāls, labklājība un daļēji valsts varenums tiek pastāvīgi upurēti, lai nostiprinātu organizācijas varu, tāpat kā visa patiesība tiek upurēta ideoloģiskās konsekvences labā. Ir skaidrs, ka sacensībā starp materiālo potenciālu un organizācijas varu jeb starp faktiem un fikciju fikcija var ciest neveiksmi, kā tas, piemēram, notika Krievijā un Vācijā Otrā pasaules kara laikā. Taču tas nav iemesls, lai pārāk zemu novērtētu totalitāro kustību spēku. Pastāvīgas nestabilitātes briesmas palīdzēja izveidot satelitvalstu sistēmu, bet pašreizējā Padomju Krievijas stabilitāte un detotalitarizācija, no vienas puses, sekmēja valsts materiālā potenciāla pieaugumu un, no otras puses, vājināja kontroli pār saviem satelītiem.

²⁴ Sk. interesantas detaļas (*Fainsod, op. cit.*, 345.-355. lpp.) par 1929. gada kampaņu pret «reakcionāriem profesoriem», ņemot vērā protestus, ko pauda partijas un komjaunatnes biedri, kā arī studentu pārstāvji, kuri nesaskatīja «nepieciešamību aizstāt ļoti kvalificētos bezpartijiskos» profesorus. Jaunizveidotā komisija uz to nekavējoties atbildēja ar ziņojumu, ka «starp studentiem ir ļoti daudz šķirai naidīgu elementu». Jau sen nav noslēpums, ka viens no Lielās tīrīšanas iemesliem bija karjeras iespēju nodrošināšana jaunākai paaudzei.

politikas likločus pēc 1953. gada, ir skaidrs, ka milzīgā policejiskā impērija ir aizgājusi pagātnē un vairākums koncentrācijas nometņu likvidētas, nav uzsāktas jaunas tīrīšanas, bet konflikti starp «kolektīvās vadības» locekļiem tiek atrisināti ar pazemināšanu amatā un norīkošanu darbā ārpus Maskavas, nevis ar paraugprāvām, publisku atzišanos noziegumos un politiskām slepkavībām. Nav šaubu, ka pēc Staļina nāves jauno vadoņu metodes vēl līdzinājās tām, kuras iedibināja Staļins pēc Ļeņina nāves: parādījās triumvirāts, ko sauca par «kolektīvo vadību» (Staļina 1925. gadā darināts termins), un pēc četru gadu intrigām un cīņas par varu notika 1929. gada Staļina veiktā valsts apvērsuma atkārtojums, resp., Hruščova nākšana pie varas 1957. gadā. Lai iegūtu varu partijas hierarhijā, arī Hruščovam bija nepieciešama palīdzība no ārienes, un viņš izmantoja maršala Žukova un armijas atbalstu tieši tāpat, kā Staļins bija izmantojis savas attiecības ar drošības policiju pirms trīsdesmit gadiem.²⁵ Tāpat kā Staļina laikā, kad pēc apvērsuma augstākā vara palika partijas, nevis policijas rokās, arī Hruščovam nākot pie varas, «PSKP līdz 1957. gada beigām bija ieņēmusi augstāko stāvokli visās padomju dzīves jomās»,²⁶ un tāpat kā Staļins, kas nevilcinājās ar tīrīšanām policijā un tās vadītāja nogalināšanu, arī Hruščovs pēc iekšpartijiskiem manevriem izslēdza Žukovu no partijas Centrālās komitejas prezidija, kur maršals bija ievēlēts tūlīt pēc apvērsuma, un atbrīvoja viņu no aizsardzības ministra amata.

Kad Hruščovs vērsās pēc palīdzības pie Žukova, armijas pārkums pār policiju Padomju Savienībā jau bija noticis fakts. Tas bija viens no policejiskās impērijas likvidēšanas automātiskajiem rezultātiem, kad tās vara pār milzīgu daļu PSRS rūpniecības nozaru, raktuvju un zemes gabalu pārgāja saimniecisko institūciju rokās, kuras pēkšņi atklāja, ka ir tikušas valā no sava nopietnākā ekonomiskā sāncensā. Vēl nozīmīgāks bija armijas automātiskais pārkums, jo nu tai piederēja monopols uz vardarbības instrumentiem, ar kuriem izšķirt iekšpartijiskos strīdus. Tas pierāda, ka Hruščovs spēja izprast šo seku nozīmi ātrāk nekā viņa kolēģi. Taču, lai kādi arī bija

²⁵ Ārmstrongs (*op. cit.*, 319. lpp.) maršala Žukova nozīmi partijas iekšējā cīņā uzskata par «stipri pārspīlētu» un apgalvo, ka Hruščovs «uzvarēja bez jebkādas nepieciešamības lūgt armijas iejaukšanos», jo viņu «atbalstīja partijas aparāts». Tas nešķiet īsti pareizi. Taču ir taisnība, ka «daudzi ārzemju novērotāji», ņemot vērā armijas nozīmīgo atbalstu Hruščova cīņā ar partijas aparātu, nonāca pie maldīga secinājuma par armijas lomas stabilu palielināšanos uz partijas rēķina, it kā Padomju Savienība gatavotos no partijas diktatūras kļūt par militāru diktatūru.

²⁶ *Ibid.*, 320. lpp.

viņa motīvi, sekas prioritātes pārvirzīšanai cīņā par varu no policijas uz armiju bija ārkārtīgi nozīmīgas. Tiesa, drošības policijas pārākums pār armiju ir daudz, ne tikai totalitāro, tirāniju iezīme. Tomēr totalitārās varas apstākļos policijas dominējošā loma atbilst ne vien nepieciešamībai apspiest savas valsts iedzīvotājus, bet arī ideoloģiskajai pretenzijai uz globālu kundzību. Ir skaidrs, ka tie, kas visu zemeslodi uzskata par savu nākamo teritoriju, liek uzvaru uz iekšējo spēka struktūru un valda pār iekarotajām teritorijām ar policejiskām metodēm un policijas personāla palīdzību, nevis izmanto armiju. Nacisti, piemēram, SS karaspēka daļas, kas pēc būtības bija policijas vienības, izmantoja gan ārvalstu teritoriju pārvaldīšanai, gan to iekarošanai, ar galamērķi policijas un armijas daļas apvienot SS vadībā.

Šis politiskā līdzsvara pārmaiņas nozīme parādījās jau agrāk, Ungārijas revolūcijas apspiešanas laikā. Nežēlīgo, asiņaino revolūcijas sagrāvi izdārīja regulārās armijas daļas, nevis policijas vienības, tāpēc tas nav uzskatāms par tipiski staļinisku risinājumu. Lai gan militārajām operācijām sekoja vadītāju sodīšana ar nāvi un tūkstošiem cilvēku tika ieslodzīti cietumos, tomēr nenotika masveida deportācijas, patiesībā nebija nekādu mēģinājumu masveidā iznīcināt cilvēkus. Un, tā kā šī bija militāra operācija, nevis policijas akcijas, Padomju Savienība sakautajai valstij pat nosūtīja pietiekamu palīdzību, lai novērstu vispārēju badu un ekonomikas sabrukumu pēcrevolūcijas posmā. Šāds risinājums līdzīgos apstākļos nebūtu iedomājams Staļinam raksturīgā izpratnē.

Nepārprotamākā zīme, ka Padomju Savienība vairs nav uzskatāma par totalitāru valsti šā vārda īstajā nozīmē, ir pārsteidzoši ātrā un daudzveidīgā mākslas atdzimšana pēdējā gadu desmitā. Protams, mēģinājumi rehabilitēt Staļinu un ierobežot studentu, rakstnieku un mākslinieku arvien pieaugošās prasības pēc vārda un domas brīvības notikuši vairākkārt, taču neviens no tiem nav bijis un arī nav varējis būt īpaši veiksmīgs, ja netiek pilnīgi atjaunots terors un policijas vara. Padomju Savienības iedzīvotājiem neapšaubāmi ir liegta jebkāda politiskās brīvības forma, ne vien bīdrosšanās brīvība, bet arī domas, uzskatu un publiskas izpausmes brīvība. Rodas iespaids, ka nekas nav mainījies, lai gan patiesībā mainījies ir viss. Kad nomira Staļins, rakstnieku un mākslinieku atvilktnes bija tukšas; šodien bagātīga literatūra tiek izplatīta manuskriptu formā, mākslinieki studijās izmēģina dažādus modernus glezniecības veidus, un tie kļūst pazīstami, pat ja nav tikusi izstādīti. Teiktais nebūt nemazina atšķirību starp tirānisku cenzūru un mākslas brīvību, ar to tiek uzsvērta atšķirība starp oficiāli neatļautu «pagrīdes» literatūru un nekādu literatūru vispār.

Turklāt pats fakts, ka pret intelektuālās opozīcijas pārstāvjiem gan var notikt tiesas prāvas (lai gan ne atklātas), bet viņi var izteikt savus uzskatus tiesas zālē un palauties uz atbalstu no ārienes, ka viņi nav spiesti atzīties nepastrādātā noziegumā un var paziņot, ka nav vainīgi, uzskatāmi pierāda, ka runa vairs nav par totālu kundzību. Tas, kas notika ar Siņavski un Danielu, diviem rakstniekiem, kurus 1966. gada februārī tiesāja par tādu darbu publicēšanu ārzemēs, kurus nebija atļauts publicēt Padomju Savienībā, un ka viņiem piesprieda attiecīgi septiņus un piecus gadus spaidu darbus, no konstitucionālas valsts normu viedokļa bija nedzirdēts notikums. Taču abu rakstnieku teikto dzirdēja visa pasaule, un tas, jādoma, netiks aizmirsts. Viņi nenogrima mūžīgā aizmirstībā, ko totalitārie valdnieki sagatavo saviem pretiniekiem. Mazāk zināma, bet vēl jo pārliecinošāka ir pilnīgā izgāšanās, ko piedzīvoja paša Hruščova mēģinājums pagriezt atpakaļ detotalitārizācijas procesu. 1957. gadā viņš ierosināja jaunu «likumu pret sociālajiem parazītiem», kurš režimam ļautu atkal ķerties pie masveida deportācijām, atjaunot vergu darbu un panākt totālajai kundzībai vissvarīgāko – sākt jaunu masveida apsūdzību kampaņu, jo «parazītus» bija paredzēts tautai pašai izraudzīt masu mītiņos. Tomēr «likums» sadūrās ar padomju juristu pretestību un tika noraidīts pirms izmēģināšanas praksē.²⁷ Citiem vārdiem sakot, izklūvusi no totalitārisma murgiem, Padomju Savienības tauta nonāca vienpartijas diktatūras dažādo grūtību, briesmu un netaisnības realitātē. Lai gan ir taisnība, ka šī mūsdienu tirānijas forma nenodrošina nevienu no konstitucionālas valsts garantijām un, «pat pieņemot komunistiskās ideoloģijas priekšnoteikumus, visas varas formas PSRS ir absolūti nelikumīgas»,²⁸ un tāpēc valsts bez nozīmīgiem apvērsumiem var jebkurā brīdī atgriezties totalitāriskā, – tomēr ir jāatzīst, ka visbriesmīgākajai no visām jaunajām varas formām, kuras elementus un vēstures avotus es esmu nolēmusi analizēt, Krievijā pienāca gals pēc Staļina nāves, tāpat kā totalitārisms piedzīvoja galu Vācijā pēc Hitlera nāves.

Šajā grāmatā aplūkots totalitārisms, tā avoti un elementi, bet tā sekām kā Vācijā, tā Krievijā veltīts tikai tik daudz uzmanības, cik tās sniedz zināmu skaidrību par iepriekšējiem notikumiem. Tāpēc šajā kontekstā laiks pēc Staļina nāves nav tik svarīgs kā viņa pēckara valdīšanas posms. Šie astoņi gadi – no 1945. līdz 1953. gadam – apstiprina un turpina to, kas skaidri izpauzās jau trīsdesmito gadu vidū, nedz nonākot ar to pretrunā, nedz to

²⁷ Sk. *ibid.*, 325. lpp.

²⁸ *Ibid.*, 339. un sek. lpp.

papildinot ar jauniem elementiem. Notikumi, kas sekoja uzvarai, pasākumi, kas tika veikti, lai pēc īslaicīga atslābuma kara laikā atjaunotu totālo kundzību Padomju Savienībā, kā arī paņēmieni, ar kuriem totalitārā vara tika ieviesta satelītvalstīs, pilnīgi saskanēja ar mums jau zināmām metodēm. Satelītvalstu bolševizācija sākās ar tautas frontes taktiku un viltus parlamentāro sistēmu, tad strauji pārmetās uz vienpartijas diktatūru, kad tika likvidēti iepriekšējā posmā paciesto partiju vadītāji un biedri, un beidzot sasniedza pēdējo fāzi, kad vietējās izcelsmes komunistu partijas vadītājus, kam Maskava pamatoti vai nepamatoti neuzticējās, rupji apmeloja, pazemoja paraugprāvās, spīdzināja un nogalināja partijas viskorumpētāko un visvairāk nicināmo elementu vadībā, – tie bija ne tik daudz komunisti, cik Maskavas aģenti. Maskava lielā steigā it kā atkārtoja visas Oktobra revolūcijas fāzes, līdz tika sasniegta totalitārā diktatūra. Tāpēc visi šie procesi, lai arī neizsakāmi briesmīgi, paši par sevi lielu interesi neizraisa, – tas, kas notika vienā satelītvalstī, gandrīz tajā pašā laikā notika visās citās no Baltijas līdz Adrijas jūrai. Notikumi atšķirās tajos reģionos, kas neietilpa satelītvalstu sistēmā. Baltijas valstis tika tieši iekļautas Padomju Savienībā, un to liktenis izvērtās ļaunāks nekā satelītvalstīm: no trim mazajām valstīm tika deportēti vairāk nekā pusmiljons cilvēku, un «milzīgs krievu kolonistu pieplūdums» draudēja vietējos iedzīvotājus padarīt par minoritātēm pašiem savās valstīs.²⁹ Turpretī Austrumvācija tikai pēc Berlīnes mūra uzcelšanas tika palēnām inkorporēta satelītvalstu sistēmā, pirms tam tā drīzāk bija okupēta teritorija ar kolaboracionistu valdību.

Mūsu kontekstā notikumi Padomju Savienībā, īpaši pēc 1948. gada – Ždanova noslēpumainās nāves un «Ļeņingradas lietas» –, ir daudz svarīgāki. Pirmo reizi pēc Lielajām tīrīšanām Staļins sodīja ļoti daudzas augstas un visaugstākās amatpersonas, un mēs skaidri zinām, ka tas tika ieplānots kā sākums vēl vienai visas valsts mēroga tīrīšanai. Ja Staļins nebūtu nomiris, tā sāktos ar «ārstu sazvērestību». Grupu ārstu, galvenokārt ebrejus, apvainoja sazvērestībā, kas iecerēta «PSRS vadošo kadru iznīcināšanai».³⁰ Visiem notikumiem Krievijā starp 1948. un 1953. gadu, kad tika «atklāta» tā saucamā «ārstu sazvērestība», bija pārsteidzoša un draudīga līdzība ar gatavošanos lielajai tīrīšanai trīsdesmitajos gados: Ždanova nāve un tīrīšanas Ļeņingradā saskanēja ar tikpat noslēpumaino Kirova nāvi 1934. gadā, kurai tūlīt

²⁹ Sk. V. Stanley Vardys. *How the Baltic Republics Fare in the Soviet Union*. Žurnāla: *Foreign Affairs*, April, 1966.

³⁰ *Armstrong, op. cit.*, 235. un sek. lpp.

sekoja «visu partijā palikušo bijušo opozicionāru»³¹ pagaidu tīrīšana. Turklāt pret ārstiem izvirzīto absurdo apvainojumu saturs (viņi gatavojoties nogalināt cilvēkus, kas ieņem vadošos amatus visā valstī) neapšaubāmi radīja jaunas priekšnojautas ikvienam, kurš labi zināja Staļina metodi izvirzīt apvainojumus noziegumā, ko pats gatavojās pastrādāt. (Spilgtākais piemērs ir Tuhačevska apvainošana slepenā sadarbībā ar Vāciju tieši tajā brīdī, kad Staļins apsvēra iespēju noslēgt savienību ar nacistiem.) Ir skaidrs, ka 1952. gadā Staļina tuvākie līdzgaitnieki viņa vārdu nozīmi izprata daudz labāk nekā trīsdesmitajos gados; tieši apvainojumu formulējums droši vien radīja paniku režīma augstākajās amatpersonās. Šī panika varbūt ir vistīkāmākais Staļina nāves izskaidrojums, jo tā bija tīta dziļā noslēpumainībā, un partijas virsotnes rindas ļoti ātri sakļāvās pirmajos mēnešos pēc viņa nāves, kaut gan ir labi zināms, ka parasti tās plosa savstarpējas cīņas un intrigas. Lai cik maz mēs zinām par notikušā detaļām, mūsu zināšanas ir pietiekamas, lai balstītu manu sākotnējo pārliecību, ka tādas «graujošas operācijas» kā lielā tīrīšana bija nevis izolētas epizodes, ne arī režīma galējības, ko izraisījuši ārkārtēji apstākļi, bet gan terora institūts, kas bija sagaidāms pēc regulāriem intervāliem, ja vien, protams, nemainītos paša režīma raksturs.

Visdramatiskākais jaunais elements šajā pēdējā tīrīšanā, ko Staļins bija ielānojis pēdējos savas dzīves gados, bija izšķirīgas pārmaiņas ideoloģijā, ebreju vispasaules sazvērēstības idejas ieviešana. Šīm pārmaiņām jau gadiem ilgi tika rūpīgi sagatavota augsne satelītvalstīs – Rajko prāva Ungārijā, Anas Paukeres lieta Rumānijā un 1952. gadā Slansku process Čehoslovākijā. Šajos sagatavošanās pasākumos tika izraudzītas augsta ranga partijas amatpersonas ar «ebrejiiski buržuāzisku» izcelsmi un apvainotas cionismā; apvainojums tika pakāpeniski mainīts, lai iejauktu necionistiskas organizācijas (īpaši Amerikas Ebreju apvienoto sadales komiteju) un norādītu, ka visi ebreji ir cionisti un visas cionistu grupas ir «Amerikas imperiālisma algotņi».³² Cionisma «noziegumā», protams, nekas jauns neparādījās, bet, kampaņai pieņemoties spēkā un koncentrējoties uz Padomju Savienības ebrejiem, notika vēl viena pārmaiņa: ebrejus nu apvainoja drīzāk «kosmopolitismā» nekā cionismā, un apvainojuma veids, kas izauga no šā saukļa, arvien vairāk līdzinājās nacistu sludinātajai ebreju vispasaules sazvērēstībai Cionas gudro nozīmē. Kļuva pārsteidzoši skaidrs, cik dziļu ietekmi šis nacistu ideoloģijas stūrakmens atstājis uz Staļinu, – pirmās norādes uz to bija acīm

³¹ *Fainsod, op. cit.*, 56. lpp.

³² *Armstrong, op. cit.*, 236. lpp.

redzamas jau kopš Hitlera-Staļina pakta laikiem –, daļēji, protams, tāpēc, ka tam bija neapšaubāma propagandiska vērtība gan Krievijā, gan arī satelītvalstīs, kur plaši bija izplatīts antiebrejisks noskaņojums un kur antiebrejiska propaganda vienmēr baudījusi lielu popularitāti, bet daļēji arī tāpēc, ka šis izdomātais vispasaules sazvērestības veids deva totalitārajām pretenzijām uz pasaules kundzību ideoloģiski vairāk piemērotu pamatu nekā Volstrīts, kapitālisms un imperiālisms. Visai pasaulei zināmās nacisma iezīmes atklātā un nekaunīgā akceptēšana bija pēdējais kompliments, ko Staļins veltīja savam netaisnā kolēģim un konkurentam cīņā par totālu kundzību, ar kuru, sev par lielu sarūgtinājumu, viņš nespēja panākt ilgstošu vienošanos.

Staļins, tāpat kā Hitlers, nomira, nepabeidzis savu briesmu darbu. Un, kad tas notika, tēma, kurai veltīta šī grāmata, un notikumi, ko tajā mēģināts izprast un izskaidrot, nonāca vismaz pie pagaidu beigām.

Hanna Ārente

1966. gada jūnijs

PIRMĀ DAĻA

ANTISEMĪTISMS

*Šis ir ievērojams gadsimts, kas sākās ar
revolūciju un beidzās ar afēru. Iespējams,
ka to nosauks par blēņu gadsimtu.*

Rozē Martēns di Gārs

1. nodaļa

ANTISEMĪTISMS KĀ RUPJŠ APVAINOJUMS VESELAJAM SAPRĀTAM

Nacistu ideoloģijas koncentrēšanos ap antisemītismu un nacistu politikas konsekvento bezkompromisa orientāciju uz ebreju vajāšanu un eventuālo iznīcināšanu daudzi joprojām uzskata par nejausību. Tikai notikušās katastrofas šausmas un bez pajumtes un dzimtenes palikušo stāvoklis padarīja «ebreju jautājumu» tik nozīmīgu mūsu ikdienas politiskajā dzīvē. To, ko nacisti paši uzskatīja par savu galveno atklājumu – ebreju lomu pasaules politikā – un savu galveno mērķi – ebreju vajāšanu visā pasaulē –, sabiedriskā doma uzskata par ieganstu, lai piesaistītu masas, vai par interesantu demagoģijas ieroci.

Nav grūti saprast, kāpēc nacistu pašu teiktais netika uztverts nopietni. Neviens no mūslaiku vēstures aspektiem nav vairāk kaitinošs un vairāk mulšinošs kā fakts, ka no visiem 20. gadsimta lielajiem neatrisinātajiem politiskajiem jautājumiem tieši šķietami sīkajai un nenozīmīgajai ebreju problēmai tika apšaubāmais gods iedarbināt elles mašīnu. Šādas pretrunas starp cēloni un sekām rupji aizskar mūsu veselo saprātu, nemaz nerunājot par vēsturnieka līdzsvara un harmonijas izjūtu. Salīdzinājumā ar reālajiem notikumiem visi antisemītisma izskaidrojumi atgādina sasteigtus un bīstamus izdomājumus, lai slēptu problēmu, kas apdraud mūsu mēra izjūtu un cerību uz veselo saprātu.

Viens no šādiem sasteigtiem izskaidrojumiem antisemītismu identificē ar niknu nacionālismu un tā ksenofobiskajiem uzliesmojumiem. Diemžēl īstenībā mūsdienu antisemītisms pastiprinājās proporcionāli tradicionālā nacionālisma norietam un augstāko punktu sasniedza tajā brīdī, kad Eiropas nacionālo valstu sistēma un to apšaubāmais savstarpējais līdzsvars sabruka.

Jau iepriekš tika minēts, ka nacisti nebija vienkārši nacionālisti. Viņu nacionālistiskā propaganda tika orientēta uz līdzskrējējiem, nevis pārlicinātajiem biedriem, kuriem, gluži pretēji, pastāvīgi tika atgādināta pārnacionāla pieeja politikai. Nacistu «nacionālismam» bija ne viena vien kopīga iezīme ar nacionālisma propagandu Padomju Savienībā, kas arī tika izmantota, tikai lai izplatītu aizspriedumus masās. Nacistiem bija patiesa un nemainīgi nicinoša attieksme pret nacionālisma ierobežotību, nacionālas valsts provinciālismu, un tie pastāvīgi atkārtoja, ka viņu «kustība», tāpat kā boļševiku kustība, ir internacionāla un daudz nozīmīgāka nekā jebkāda valsts, kas ir saistīta ar noteiktu teritoriju. Ne vien nacistu, bet arī antisemitisma pusgadsimtu ilgā vēsture noder par pretargumentu antisemitisma identifikēšanai ar nacionālismu. Pirmās antisemitiskās partijas izveidojās 19. gadsimta beigās, un tās bija arī pirmās, kuras apvienojās uz starptautiskiem pamatiem. Jau no paša sākuma tās rīkoja starptautiskus kongresus un centās koordinēt darbību starptautiskā vai vismaz Eiropas mērogā.

Vispārīgās tendences, piemēram, vienlaicīgo nacionālo valstu panikumu un antisemitisma paplašināšanos, nevar pietiekami izskaidrot ar vienu iemeslu vai vienu cēloni. Šādos gadījumos vēsturnieks saduras ar ļoti sarežģītu vēsturisko situāciju, kad viņam ir gandrīz pilnīga brīvība vai, citiem vārdiem sakot, galīga neziņa par to, kuru faktoru izvēlēties kā «laika gara» atspoguļotāju. Tomēr palīdzēt var dažas vispārīga rakstura likumības. Šim nolūkam visnoderīgākais ir Tokvila lielais atklājums (*L'Ancien Régime et la Révolution*, otrās grāmatas pirmajā nodaļā) par iemesliem agresīvajam naidam, ko franču tautas masas izjuta pret aristokrātiju Lielās revolūcijas sākumā. Šis naidis pamudināja Bērku sacīt, ka revolūcijai bijusi lielāka interese par «muižnieka stāvokli» nekā par monarha institūtu. Pēc Tokvila domām, franču tauta vairāk nekā jebkad ienīda varu zaudējošo aristokrātiju tieši tāpēc, ka tās reālās varas straujajai zaudēšanai nesevoja bagātības ievērojama samazināšanās. Kamēr aristokrātija saglabāja nozīmīgu juridisko varu, tā tika ne vien paciesta, bet arī cienīta. Kad augstmaņi zaudēja privilēģijas, tostarp privilēģiju ekspluatēt un apspiest, tauta viņus sāka uzskatīt par parazītiem, kuriem nav nekādu reālu funkciju valsts pārvaldīšanā. Citiem vārdiem sakot, ne apspiešana, ne ekspluatācija pati par sevi nav bijusi aizvairojuma galvenais cēlonis. Bagātība bez acīm redzamas funkcijas ir daudz grūtāk paciešama, jo nav saprotams, kādēļ tā būtu jāpacieš.

Antisemitisms sasniedza apogeju, kad ebreji līdzīgi bija zaudējuši savu sabiedrisko funkciju un ietekmi un viņiem palika tikai pašu bagātība. Kad pie varas nāca Hitlers, Vācijas bankas jau bija gandrīz *judenrein* (tiesī tur

ebreji bija saglabājuši noteicošo stāvokli vairāk nekā simt gadus), un Vācijas ebreji pēc sava sabiedriskā statusa un skaita nemītīga pieauguma sāka tik strauji panīkt, ka statistiķi pareģoja viņu galīgu izzušanu dažu gadu desmitu laikā. Tiesa, statistika ne vienmēr atspoguļo patiesos vēsturiskos procesus, taču svarīgi piebilst, ka nacistu piekoptā vajāšana un iznīcināšana statistiķim varēja šķist bezjēdzīgs tāda procesa paātrinājums, kam jānotiek jebkurā gadījumā.

To pašu var attiecināt gandrīz uz visām Rietumeiropas valstīm. Dreifusa afēra eksplodēja nevis Otrās impērijas laikā, kad Francijas ebreji atradās savas bagātības un ietekmes virsotnē, bet gan Trešās republikas posmā, kad ebreji bija zaudējuši nozīmīgo stāvokli (taču nebija nozuduši no politiskās skatuves). Austrijas antisemitisms kļuva agresīvs nevis Meterniha un Franča Jozefa valdīšanas laikā, bet pēckara Austrijas Republikā, kad tapa pilnīgi skaidrs, ka no Hābsburgu monarhijas krišanas neviena cita grupa nav tik lielā mērā zaudējusi ietekmi un prestižu.

Varu zaudējušas vai zaudējošas grupas vajāšana varbūt nav nekas īpaši patikams, taču to izraisa ne tikai cilvēku zemiskums vien. Paklausīt un paciest reālu varu vai, tieši pretēji, ienīst cilvēkus, kuriem ir bagātība, bet nav varas, liek racionālais instinkts, ka varai ir noteikta funkcija un tā ir vispār noderīga. Pat ekspluatācija un apspiešana liek sabiedrībai darboties un radīt zināmu kārtību. Tikai bagātība bez varas un savrupība bez politiskās linijas tiek uztverta kā parazitiska, nederīga, pretīga, jo šādi apstākļi iznīcina jebkuru saikni, kas vieno cilvēkus. Bagātībai, kas neko neekspluatē, nav pat tādu attiecību, kādas pastāv starp ekspluatētāju un ekspluatējamu; savrupība bez politiskās linijas nenorāda pat uz minimālu apspiedēja interesi par apspiesto.

Tomēr Rietumeiropas un Viduseiropas ebreju vispārējais pagrimums tikai rada atmosfēru, kurā norisinās turpmākie notikumi. Pagrimums pats par sevi tos izskaidro tikpat mazā mērā, kā aristokrātijas varas zaudēšana izskaidrotu Lielo franču revolūciju. Šādu vispārīgu likumību apzināšanās ir svarīga, tikai lai atspēkotu tos veselā saprāta ieteikumus, kuri liek mums ticēt, ka agresīvs naidis vai pēkšņa sacelšanās rodas no lielas varas un lielām ļaunprātībām, tāpēc organizēts naidis pret ebrejiem arī ir reakcija uz viņu nozīmību un varu.

Vēl nopietnāki veselā saprāta maldi, kas šķita pievilcīgi daudz labākiem cilvēkiem, bija nostādne, ka ebrejus – bezpalīdzīgu grupu, kas nokļuvusi starp laikmeta vispārīgo un neatrisināmo konfliktu dzirnakmeņiem – varētu apsūdzēt par visiem šiem konfliktiem un galu galā radīt iesaides,

ka viņi ir visa ļaunuma neredzami izraisītāji. Šo izskaidrojumu, kas tāpatik daudziem liberāļiem, vislabāk ilustrē – un arī vislabāk atspēko – anekdote, kuru mēdza stāstīt pēc Pirmā pasaules kara. Antisemīts apgalvo, ka karu izraisījuši ebreji. «Jā, ebreji un ritenbraucēji,» skan atbilde. «Kāpēc ritenbraucēji?» jautā antisemīts. «Bet kāpēc ebreji?» atjautā atbildētājs.

Teorija, pēc kuras ebreji vienmēr ir grēkāži, netieši norāda, ka grēkāža lomā varētu būt arī kāds cits. Tas apstiprina upura pilnīgu nevainību, un šī nevainība netieši norāda, ka ne vien nekas ļauns nav izdarīts, bet pat vispār nav izdarīts nekas tāds, kam varētu būt sakars ar konkrēto problēmu. Grēkāža teorija tās pilnīgi patvaļīgajā formā gan nekad neparādās publikācijās. Tomēr ikreiz, kad tās atbalstītāji centīgi pūlas izskaidrot, kāpēc konkrētais grēkāzis tik labi noder šai lomai, viņi parāda, ka ir aizmirsuši teoriju un iesaistījušies parastajā vēstures pētīšanā – kur nekad netiek atklāts nekas cits kā atziņa, ka vēsturi veido daudzas grupas un zināmam nolūkam tikusi izraudzīta viena grupa. Tā saucamais grēkāzis nekādā ziņā vairs nav nevainīgs upuris, kuru pasaule apsūdz visos grēkos un ar kura palīdzību tā vēlas izvairīties no soda. Grēkāzis kļūst par vienu cilvēku grupu starp pārējām, kas visas iesaistītas šās pasaules norisēs. Šī grupa nezaudē līdzatbildību tikai tāpēc vien, ka ir kļuvusi par pasaules netaisnības un cietsirdības upuri.

Līdz zināmam laikam grēkāža teorijas iekšējā nekonsekvence bija pietiekams iemesls, lai to noraidītu tāpat kā citas teorijas, kuru pamatā ir eskeipisms. Taču terora kā valdības nozīmīgākā instrumenta paplašināšanās piešķīra tai lielāku ticamību nekā jebkad agrāk.

Pamatatšķirība starp mūsdienu diktatūrām un citām pagātnes tirānijām ir tā, ka teroru vairs neizmanto kā pretinieku iznīcināšanas un iebiedēšanas līdzekli, bet kā pilnīgi paklausīgu tautas masu pārvaldīšanas instrumentu. Kā zināms, mūsdienās terors tiek lietots bez jebkādas iepriekšējas provokācijas, tā upuri ir nevainīgi pat no vajātāju viedokļa. Tā notika nacistiskajā Vācijā, kad neapvaldīts terors tika vērstis pret ebrejiem – pret tautu ar noteiktām kopīgām īpašībām, kuras nebija atkarīgas no viņu specifiskās rīcības. Padomju Savienībā situācija ir sarežģītāka, taču fakti diemžēl ir pārāk acīmredzami. No vienas puses, bolševiku sistēma pretēji nacistiem nekad teorētiski nav atzinusi, ka tā varētu izmantot teroru pret nevainīgiem cilvēkiem. Un, lai gan salīdzinājumā ar reāli notiekošo šeit var runāt par liekulību, tā tomēr ir liela atšķirība. No otras puses, Krievijā izmantotās metodes savā ziņā ir pat «modernākas» par vācu metodēm: terora patvaļība netiek ierobežota ar rasu pazīmēm, bet senākās šķiru kategorijas sen jau ir atmestas, tāpēc Padomju Savienībā ikviens var pēkšņi kļūt par policijas terora upuri.

Mēs šeit neaplūkojam sekas, kādas var būt valdīšanai ar terora palīdzību, – neviens, pat paši terora organizētāji, vairs nevar justies brīvi no bailēm. Mūs šajā sakarībā vairāk interesē tieši patvaļa, ar kuru tiek izraudzīti upuri, un izšķiroša nozīme šeit ir tam, ka objektīvi viņi ir nevainīgi, ka viņi tiek izraudzīti neatkarīgi no tā, ko viņi būtu vai nebūtu varējuši izdarīt.

Pirmajā acu uzmetienā tas atgādina novēlojušos apstiprinājumu vecajai grēkāža teorijai. Un tik tiešām – mūsdienu terora upuris uzrāda visas grēkāža pazīmes: viņš ir objektīvi un absolūti nevainīgs, jo nekam, ko viņš izdarījis vai atstājis neizdarītu, nav nekādas nozīmes, nedz sakara ar viņa likteni.

Tādēļ ir ļoti vilinoši atgriezties pie izskaidrojuma, kas upuri automātiski atbrīvo no atbildības. Šķiet, ka tas atbilst tai realitātei, kur nekas mūs tā nepārsteidz kā šausmu dzirnās iekļuvušā indivīda nevainība un galēja nespēja grozīt savu likteni. Taču par vienkāršu pārvaldes formu terors kļūst tikai savas attīstības pēdējā stadijā. Lai nodibinātu totalitāru režīmu, teroram jātop par instrumentu, ar kuru tiek īstenota noteikta ideoloģija. Pirms terora nostabilizēšanas šai ideoloģijai jāiegūst daudzu cilvēku, pat vairākuma atbalsts. Vēsturniekam ir svarīgi tas, ka, pirms ebreji kļuva par mūsdienu terora galvenajiem upuriem, viņi tika izraudzīti par nacistu ideoloģijas centrālo faktoru. Un ideoloģija, kurai jāpārlicina un jāmobilizē cilvēki, savu upuri nevar izvēlēties patvaļīgi. Citiem vārdiem sakot, ja tādām acīm redzamam viltojumam kā «Cionas gudro protokoli» tic tik daudzi cilvēki, ka tas var kļūt par veselas politiskās kustības manifestu, tad viltojuma atklāšana vairs nav vēsturnieka uzdevums. Viņa uzdevums nav arī gudrot izskaidrojumu, kā noraidīt galveno politisko un vēsturisko faktu: cilvēki tic viltojumam. Šis fakts ir svarīgāks nekā (vēsturiski raugoties, sekundāra) patiesība, ka tas ir viltojums.

Tāpēc grēkāža versija paliek viens no galvenajiem mēģinājumiem izvairīties no antisemitisma atzīšanas par nopietnu parādību un neuzskatīt par nozīmīgu to, ka ebreji tika ierauti notikumu epicentrā. Tikpat izplatīta ir arī pretējā doktrīna par «mūžīgo antisemitismu», kurā naidis pret ebrejiem ir normāla un dabiska reakcija, kam vēsture dod lielāku vai mazāku iespēju izpausties. Šā naida uzliesmojumiem nav nepieciešams īpašs izskaidrojums, jo tās ir mūžīgās problēmas dabiskas sekas. Tas, ka šo doktrīnu izmanto profesionāli antisemīti, ir pats par sevi saprotams, jo tā sniedz vislabāko attaisnojumu jebkurām šausmām. Ja pieņemam, ka cilvēce jau divus gadu tūkstošus pieprasa nogalināt ebrejus, tad ebreju nogalināšana ir normāla un pat cilvēciska nodarbošanās un naidis pret ebrejiem ir tik pašsaprotams, ka tam nav nepieciešami nekādi argumenti.

Pieņemumā par mūžīgo antisemitismu daudz vairāk pārsteidz tas, ka šo doktrīnu ir akceptējuši daudzi objektīvi vēsturnieki un pat vēl lielāks skaits ebreju. Tiesi šī dīvainā sakritība minēto teoriju dara tik bīstamu un mulsinošu. Abos gadījumos vērojams tas pats eskeipisma pamats: saprotama ir antisemitu vēlme izvairīties no atbildības par savu rīcību, un vēl jo saprotamāka ir uzbrukumiem pakļauto ebreju vēlme nekādos apstākļos neapspriest savu atbildības daļu. Taču gadījumā ar šās doktrīnas ebreju (bieži arī kristīgo) atbalstītājiem oficiālās apoloģētikas tendenču pamatā ir svarīgāki un mazāk racionāli motīvi.

Ar mūsdienu antisemitisma izcelsmi un attīstību ir bijusi saistīta un to pavadījusi ebreju asimilācija, jūdaisma seno reliģisko un garīgo vērtību izsūkums un sekularizācija. Lielai daļai ebreju vienlaicīgi draudēja fiziska iznīcināšana no ārienes un sabrukums no iekšienes. Nobažījušies par savas tautas izdzīvošanu, ebreji šādā izmisuma situācijā kļūdījās, akceptējot mierinošo ideju, ka antisemitisms galu galā varētu būt lielisks līdzeklis, lai saturētu kopā tautu, un mūžīgais antisemitisms tādējādi nozīmētu ebreju tautas eksistences mūžīgu garantiju. Šo mānītību, sekularizētu parodiju par mūžības ideju, kas ir raksturīga ticībai par izredzētību un cerībai uz mesianismu, pastiprināja fakts, ka daudzus gadsimtus ebreji bija izjutuši kristiešu naidīgumu, kas noderēja par ļoti spēcīgu saglabāšanās faktoru gan garīgā, gan politiskā ziņā. Mūsdienu antikristīgo antisemitismu ebreji noturēja par seno reliģisko ebreju nīšanu, un tas notika jo nevainīgāk tāpēc, ka viņu asimilācija reliģiskajā un kultūras ziņā bija notikusi savrupi no kristietības. Saskaroties ar nepārprotamu kristietisma pagrimuma simptomu, viņi savā neziņā to varēja uztvert par «Tumsības laikmeta» atdzimšanu. Nepilnīgas zināšanas par savu pagātņi vai aplama tās interpretācija daļēji izskaidro nākotnē sagaidāmo reālo un līdz tam vēl nepiedzīvoto briesmu liktenīgo nenovērtēšanu. Taču jāpatur prātā, ka cēlonis politiskās kompetences un analīzes spēju trūcumam bija ebreju vēstures specifiskais raksturs – tauta bez valdības, bez valsts un bez valodas. Ebreju tautas vēsture sniedz neparastu ainu par tautu, kas savu vēsturisko ceļu sākusi ar skaidri formulētu vēstures koncepciju un gandrīz apzinātu apņēmību izpildīt noteiktu plānu zemes virsū un pēc tam, neatsakoties no sākotnējās koncepcijas, veselus divus gadu tūkstošus izvairījusies no jebkādas politiskās darbības. Galu galā tāda ebreju tautas politiskā vēsture vēl lielākā mērā nekā citām tautām kļuva atkarīga no nejausiem faktoriem un ebreji maldījās no vienas lomas pie citas un neuzņēmās atbildību ne par vienu.

Ņemot vērā pēdējo katastrofu, kas ebrejus noveda gandrīz līdz pilnīgai iznīcināšanai, tēze par mūžīgo antisemitismu ir kļuvusi bīstamāka nekā jebkad agrāk. Šodien tā attaisnotu ebreju nīdējus tik smagos noziegumos, kādi nekad agrāk nav bijuši iedomājami. Antisemitisms, ne tuvu nebūdam ebreju tautas izdzīvošanas mistiskā garantija, ir skaidri parādījis sevi kā draudu ebrejus iznīcināt. Tomēr šis antisemitisma izskaidrojums ir pārdzīvojis tā atspēkojumu reālajā dzīvē. Izmantojot dažādus argumentus, bet ar līdzvērtīgu stūrgalvību šis izskaidrojums uzsver pilnīgo un necilvēcisko nevainību, kas tik pārsteidzoši raksturo mūsdienu terora upurus un ko it kā apliecina reālie notikumi. Tas pat ir ieguvis priekšrocības salīdzinājumā ar grēkāža teoriju, jo zināmā mērā sniedz atbildi uz neērto jautājumu: kāpēc tieši ebreji? – ja vien ar šo jautājumu prasa atbildi: mūžīgais naidīgums.

Ievēribas cienīgs ir fakts, ka divas doktrīnas, kuras vismaz mēģina izskaidrot antisemitisko kustību politisko nozīmi, noliedz jebkādu īpašu ebreju atbildību un atsakās aplūkot notikumus specifiski vēsturiskā izpratnē. Cilvēka rīcības nozīmīguma raksturīgajam noliegumam ir bīstama līdzība ar tām mūsdienu pārvaldes formām un praksi, kas ar patvaļīga terora līdzekļiem iznīcina jebkādu cilvēku aktivitātes iespēju. Nāves nometnēs ebrejus nogalināja it kā saskaņā ar šo doktrīnu sniegto izskaidrojumu ebreju nīšanai: neatkarīgi no tā, ko viņi izdarījuši vai atstājuši neizdarītu, neatkarīgi no netikuma vai tikuma. Turklāt paši nogalinātāji, kas tikai izpildīja pavēles un lepojās ar savu bezkaislīgo lietpratību, bija baismi līdzīgi necilvēciskās bezpersoniskās notikumu gaitas «nevainīgiem» instrumentiem, par ko tos arī uzskatīja mūžīgā antisemitisma doktrīna.

Šādi teorijas un prakses kopsaucēji paši par sevi nav nekādi vēsturiskās patiesības pierādījumi, lai gan tie norāda uz šādu uzskatu «savlaicīguma» raksturu un izskaidro, kāpēc tie šķiet tik ticami masām. Vēsturnieku tādi uzskati interesē tikai tik daudz, cik tie ir viņa vēstures sastāvdaļa, kas kavē patiesības meklējumus. Būdam laikabiedrs, viņš, tāpat kā visi citi, parasti pakļaujas to pārliecināšanas spēkam. Piesardzība, aplūkojot vispārpieņemtus uzskatus, kuri pretendē uz vēstures virzienu izskaidrošanu, ir sevišķi svarīga jaunāko laiku vēsturniekiem, jo 19. gadsimtā radušās ļoti daudzas ideoloģijas ar pretenziju uz vēstures izskaidrojumu, lai gan īstenībā tās nav nekas vairāk kā izmisīgi mēģinājumi izvairīties no atbildības.

Slavenajā cīņā pret seno laiku sofistiem Platons atklāja, ka viņu «universālajai mākslai savaldzināt prātu ar argumentiem» (*Phaedrus*, 261. lpp) nav nekā kopīga ar patiesību, bet tā orientējās uz uzskatiem, kuri pēc savas

dabas ir mainīgi un paliek spēkā tikai «vienošanās laikā un tik ilgi, cik šī vienošanās pastāv» (*Theaetetus*, 172. lpp.). Platons arī atklāja patiesības ļoti nestabilo stāvokli šajā pasaulē, jo «pārlicība veidojas no uzskatiem, nevis no patiesības» (*Phaedrus*, 260. lpp.). Vislielākā atšķirība starp mūsdienu un seno laiku sofistiem ir tā, ka antīkos sofistus apmierināja īslaicīga argumenta uzvara pār patiesību, turpretī mūsdienu sofisti vēlas ilgstošu uzvaru uz reālās dzīves rēķina. Citiem vārdiem sakot, vieni iznīcināja cieņu pret cilvēka domāšanu, otri iznīcina cieņu pret cilvēka darbību. Senie loģikas manipulatori bija traucēklis filozofam, turpretī mūsdienu faktu manipulatori rada šķēršļus vēsturniekam. Tiek iznīcināta pati vēsture, un arī tās saprotamība ir apdraudēta, tiklīdz fakti vairs netiek uzskatīti par pagātnes un tagadnes pasaules neatņemamu daļu un tos kāds ļaunprātīgi izmanto, lai balstītu vienu vai otru uzskatu.

Ja atmetam uzskatus un kā neapstrīdamas vairs nepieņemam tradīcijas, mēmajā faktu labirintā paliek ļoti maz ceļa rādītāju. Šādus apjukumus historiogrāfijā var uzskatīt par visai nenozīmīgām sekām, ja ņem vērā mūsu laika pamatīgos satricinājumus un to ietekmi uz Rietumu pasaules vēsturiskajām struktūrām. Šo satricinājumu tūlītējais rezultāts ir bijis visu to mūsu vēstures komponentu izgaismošana, kuri līdz tam bija palikuši mūsu skatienam apslēpti. Tas nenozīmē, ka šajā krīzē (iespējams, visdziļākajā krīzē Rietumu vēsturē kopš Romas impērijas bojāejas) būtu sagruvusi tikai fasāde, lai gan daudz kas, vēl pirms dažiem gadu desmitiem uzskatīts par nesatricināmu un būtisku, atklājās kā fasāde.

Vienlaicīgais Eiropas nacionālo valstu pagrimums un antisemitisko kustību pieaugums, kā arī uz nacionāliem pamatiem veidotās Eiropas sabrukums un ebreju iznīcināšana, ko bija sagatavojusi antisemitisma uzvara pār visiem citiem ismiem cīņā par sabiedriskās domas pārlicināšanu, jāuzskata par nopietnu norādījumu uz antisemitisma cilmī. Mūslaiku antisemitisms jāaplūko nacionālas valsts attīstības vispārīgajā struktūrā, tomēr tā pirmsākums jāmeklē ebreju vēstures noteiktos faktorus un it īpaši pēdējiem gadsimtiem raksturīgajās ebreju funkcijās. Ja nacionālo valstu sairšanas pēdējā stadijā antisemitiskie lozungi tapa par visefektīvāko līdzekli plašu tautas masu iedvesmošanai, organizēšanai uz imperiālistisko ekspansiju un veco valdības formu iznīcināšanu, tad ebreju un valsts attiecību iepriekšējā vēsturē ir jārod elementārs izskaidrojums pieaugošajam naidīgumam starp dažādām sociālajām grupām un ebrejiem. Šo attiecību attīstība tiks aplūkota nākamajā nodaļā.

Ja turklāt mūsdienu pūļa, resp., visu šķiru deklasēto elementu, attīstības gaitā radās lideri, kuri, neapgrūtinot sevi ar jautājumu, vai ebreji ir pietiekami nozīmīgi, lai viņus padarītu par politiskās ideoloģijas centru, pastāvīgi saskatīja viņos «vēstures atrisinājumu» un visa ļaunuma cēloni, tad ebreju un sabiedrības iepriekšējo attiecību vēsturē jābūt elementāriem norādījumiem par naidīgām attiecībām starp pūli un ebrejiem. Attiecības starp ebrejiem un sabiedrību tiks aplūkotas trešajā nodaļā.

Ceturtnā nodaļa ir veltīta Dreifusa afērai, divdesmitā gadsimta generālmēģinājumam. Tā kā tas sniedz sevišķu iespēju īsā vēsturiskā laika sprīdī ieraudzīt citkārt apslēpto antisemitisma potenciālu kā īpaši nozīmīgu politisku ieroci 19. gadsimta politiskajā struktūrā un tā samērā līdzsvaroto saprātīgumu, šis gadījums tiek aplūkots ļoti detalizēti.

Nākamās trīs nodaļas, protams, aplūko tikai sagatavošanās elementus, kuri netika pilnīgi apzināti, iekams uz politiskās skatuves centrālo vietu neieņēma nacionālas valsts pagrimums un imperiālisma attīstība.

2. nodaļa

EBREJI, NACIONĀLA VALSTS UN ANTISEMĪTISMA RAŠANĀS

I. EMANCIPĀCIJAS DIVDOMĪGAIS RAKSTURS UN EBREJI KĀ VALSTS BAŅĶIERI

Savas attīstības augstākajā punktā – 19. gadsimtā nacionālā valsts garantēja ebreju iedzīvotājiem tiesību vienlīdzību. Dziļākas, senākas un liktenīgākas pretrunas aizsedza abstrakta un acīm redzama nekonsekvence – ebrejiem pilsonību piešķīra valdības, kuras gadsimtu gaitā tautību bija padarījušas par pilsonības iegūšanas priekšnoteikumu un iedzīvotāju vienādīgumu par būtisku un raksturīgu valsts iezīmi.

Pirms vairākiem emancipācijas ediktiem, kas lēni un neizlēmīgi sekoja Francijas 1792. gada ediktam, un pirms to pieņemšanas, kā arī pieņemšanas laikā nacionālās valsts attieksme pret ebreju iedzīvotājiem bija diezgan divdomīga. Feodālās iekārtas sabrukums radīja jaunu revolucionāru izpratni par vienlīdzību, un saskaņā ar šo vienlīdzību «valsts valstī» vairs nedrīkstēja pastāvēt. Ebreju ierobežojumi un privilēģijas bija jāatceļ kopā ar citām īpašām tiesībām un privilēģijām. Tomēr vienlīdzības pieaugums bija lielā mērā atkarīgs no neatkarīga valsts aparāta attīstības, lai tas vai nu kā pāri šķērām un partijām stāvoša apgaismota despotija, vai kā konstitucionāla valdība varētu funkcionēt, pārvaldīt un pārstāvēt visas nācijas intereses. Tāpēc kopš septiņpadsmitā gadsimta beigām radās vēl nebijusi vajadzība pēc valsts kredita, kas bija saistāms ar jaunu valsts ekonomisko un saimniecisko interešu pieaugumu. Taču neviena no Eiropas iedzīvotāju grupām nebija gatava piešķirt kredītu valstij vai aktīvi piedalīties valsts saimnieciskās darbības attīstīšanā. Tāpēc, gluži dabiski, talkā tika aicināti

ebreji, kuriem bija sena pieredze kā auglotājiem un cieši sakari ar Eiropas aristokrātiju, kas nereti viņiem sniedza vietēja mēroga aizsardzību, bet ebreji savukārt kārtoja aristokrātu naudas lietas. Tādējādi valsts bija ieinteresēta piešķirt ebrejiem zināmas privilēģijas un veidot ar tiem attiecības kā ar savrupu grupu. Valsts nekādā ziņā nevarēja pielaut ebreju pilnīgu asimilāciju pārējā iedzīvotāju masā, kas nevēlējās nedz kreditēt valsti, nedz piedalīties valsts saimnieciskā sektora attīstībā un turējās pie privātās kapitālistiskās uzņēmējdarbības tradīcijām.

Tāpēc ebreju emancipācijai, kā to realizēja Eiropas nacionālo valstu sistēma 19. gadsimtā, bija divējādi cēloņi un divdomīga nozīme. No vienas puses, iemesls tam bija jaunās valsts iekārtas politiskā un tiesiskā struktūra, kas varēja funkcionēt tikai politiskas un tiesiskas vienlīdzības apstākļos. Pašu valdību interesēs bija pēc iespējas pilnīgāk un ātrāk iznīcināt vecās sistēmas nevienlīdzības izpausmes. No otras puses, tās bija ebreju īpašo privilēģiju paplašināšanas sekas. Sākumā šādas privilēģijas tika piešķirtas tikai atsevišķām personām, tad nelielai turīgu ebreju grupai, bet, kad šī ierobežotā grupa vairs pati nespēja nodrošināt arvien pieaugošās valsts saimnieciskās vajadzības, šīs privilēģijas galu galā tika attiecinātas uz visiem Rietumeiropas un Viduseiropas ebrejiem.¹

Tādējādi vienā un tajā pašā laikā un vienās un tajās pašās valstīs emancipācija nozīmēja vienlīdzību un privilēģijas, vecās ebreju kopienas autonomijas iznīcināšanu un ebreju kā sabiedrības savrupas grupas apzinātu saglabāšanu, īpašu ierobežojumu un īpašu privilēģiju atcelšanu un šādu privilēģiju piešķiršanu arvien lielākai indivīdu grupai. Stāvokļa vienlīdzība visiem pilsoņiem bija jaunās valsts iekārtas priekšnoteikums. Kamēr minētā

¹ Mūsdienu vēsturnieka skatījumā galma ebreju tiesības, ko viņi ieguva 17. un 18. gadsimtā, var šķist tikai vienlīdzības priekšvēstneses: galma ebreji varēja dzīvot, kur vien viņi vēlējās, viņiem bija lauts brīvi ceļot sava valdnieka teritorijā, viņi drīkstēja nēsāt ieročus, un viņiem bija tiesības uz īpašu aizsardzību pret vietējo varu. Patiesībā šie galma ebreji, ko Prūsijā parasti sauca par *Generalprivilegierte Juden*, ne vien baudīja labākus dzīves apstākļus nekā citi ebreji, kurus joprojām skāra gluži vai visi viduslaiku ierobežojumi, bet viņiem klājās labāk arī nekā citiem līdzpilsoņiem, kas nebija ebreji. Viņu dzīves līmenis bija stipri augstāks nekā tālaika vidusšķīrai, viņiem gandrīz vienmēr bija lielākas privilēģijas nekā tirgotājiem. Šī situācija, protams, nepalika laikabiedru nepamanīta. Ievērojamais ebreju emancipācijas atbalstītājs 18. gadsimta Prūsijā Kristiāns Vilhelms Doms nosodīja praksi, kura bija spēkā kopš Frīdriha Vilhelma I laikiem un ar kuru bagātajiem ebrejiem tika piešķirta «visāda veida labvēlība un atbalsts», bieži vien «uz citu rēķina, nerūpējoties par likumīgo [t.i., neebreju] pilsoņu labklājību.» (Izd.: *Denkwürdigkeiten meiner Zeit. Lemgo. 1814-1819*, IV, 487.)

vienlīdzība tika īstenota, agrāk valdošajām šķirām atņemot privilēģiju valdīt, bet iepriekš apspiestajām šķirām – būt aizsargātām, šis process notika vienlaikus ar jaunas šķiru sabiedrības rašanos, un tā pilsoņu kopumu atkal sasāvēja ekonomiskā un sociālā ziņā tikpat efektīvi kā vecais režīms. Stāvokļa vienlīdzība, kā to izprata jakobiņi Lielās franču revolūcijas laikā, par realitāti kļuva tikai Amerikā, turpretī Eiropā tā tika aizstāta ar formālu vienlīdzību likuma priekšā.

Būtiskā pretruna starp politisko struktūru, kam pamatā ir vienlīdzība likuma priekšā, un sabiedrību, kura balstās uz šķiru sistēmas nevienlīdzību, aizkavēja funkcionējošu republiku attīstību un arī jaunas politiskās hierarhijas rašanos. Sociālo apstākļu nepārvaramā nevienlīdzība, kā arī fakts, ka kontinentā šķiriskā piederība indivīdam tika piešķirta un līdz pat Pirmajam pasaules karam gandrīz garantēta ar pārmantojamību, tomēr varēja pastāvēt līdzās politiskai vienlīdzībai. Tikai politiski atpalikušas valstis, piemēram, Vācija, bija saglabājušas dažas feodālisma paliekas. Tajās aristokrātijas pārstāvjiem bija privilēģēts politiskais stāvoklis, un tādējādi viņi kā grupa varēja saglabāt īpašas attiecības ar valsti. Taču tās bija paliekas. Pilnīgi attīstīta šķiru sistēma nemainīgi nozīmēja, ka indivīda stāvokli nosaka piederība pie savas šķiras un attiecības ar citu šķiru, nevis viņa stāvoklis valstī vai tās aparātā.

Vienīgais izņēmums šajā vispārējā kārtībā bija ebreji. Viņi neveidoja paši savu šķiru un nepiederēja ne pie vienas no savas valsts šķirām. Kā grupa viņi nebija ne strādnieki, ne vidusšķira, ne zemes īpašnieki, ne arī zemnieki. Bagātība viņus šķietami padarīja par vidusšķiras daļu, taču viņi nepiedalījās tās kapitālistiskajā attīstībā. Ebreji ļoti mazā mērā bija pārstāvēti rūpniecībā, un, ja savas vēstures jaunākajā posmā arī kļuva par lieluzņēmējiem, viņi nodarbināja kalpotājus, t.s. baltās apkaklītes, nevis strādniekus. Citiem vārdiem sakot, lai gan ebreju stāvokli noteica viņu tautība, tas nebija noteikts attiecībā pret citu šķiru. Ebreju īpašā aizsardzība no valsts puses (vai nu senāko privilēģiju formā, vai ar īpašu emancipācijas ediktu, kas nebija nepieciešams citām grupām un ko bieži vajadzēja pastiprināt, lai nodrošinātos pret sabiedrības naidīguma izpausmēm) un viņu īpašie pakalpojumi valdībām aizkavēja gan viņu iekļaušanu šķiru sistēmā, gan viņu pašu izveidošanos par šķiru.² Tāpēc visur, kur ebrejus uzņēma sabiedrībā, viņi kļuva par skaidri noteiktu pašsaglabāties spējīgu grupu vienā no šķirām – aristokrātijā vai buržuāzijā.

² Jakobs Lescīnskis, diskutējot par ebreju jautājumu, norādīja, ka ebreji nepieder ne pie vienas sociālās šķiras, un runāja par *Klasseneinschießel* (Izd.: *Weltwirtschafts-Archiv*. 1929, 30. sēj., 123. un sek. lpp.), tomēr viņš saskatīja tikai šīs situācijas trūkumus Austrumeiropā, nepamanot tās neapšaubāmās priekšrocības Rietumeiropā un Viduseiropas valstīs.

Nav šaubu, ka nacionālās valsts ieinteresētība saglabāt ebrejus kā īpašu grupu un aizkavēt viņu asimilēšanos šķiru sabiedrībā atbilda ebreju pašsaglabāšanās un grupas izdzīvošanas centieniem. Ļoti iespējams, ka bez šo interešu sakritības valdības centieniem nebūtu panākumu. Tiklab valsts spēcīgā tendence panākt visu pilsoņu līdztiesību, kā sabiedrības tieksme ikvienu individu iekļaut noteiktā šķirā skaidri norādīja uz ebreju asimilēšanu, un to varēja aizkavēt tikai ar atbilstošu valdības rīcību un ebreju brīvprātīgu sadarbību. Oficiālā politika attiecībā uz ebrejiem ne vienmēr ir bijusi konsekventa un nelokāma, kā tas varētu šķist, ja ņem vērā tikai galarezultātu.³ Ir pārsteidzoši redzēt, cik konsekventi ebreji palaida garām iespēju iesaistīties normālā kapitalistiskā uzņēmējdarbībā.⁴ Taču bez valdības ieinteresētības un praktiskas rīcības ebreji diez vai būtu saglabājuši savas grupas identitāti.

Atšķirībā no citām grupām ebrejus norobežoja un viņu stāvokli noteica valsts. Taču valsts rīcībā nebija citas sociālās realitātes, tāpēc sociālā ziņā ebreji atradās tukšumā. Viņu sociālā nevienlīdzība atšķīrās no šķiru sistēmas nevienlīdzības, un atkal tam iemesls bija viņu attiecības ar valsti. Tādējādi piedzimšana par ebreju varēja nozīmēt, ka persona ir pārāk privileģēta – jo bauda īpašu valdības aizsardzību –, vai bez jebkādam privileģijām,

³ Piemēram, Frīdriha II valdīšanas laikā pēc Septiņu gadu kara Prūsijā tika apņēmiģi uzsākt ebreju iekļaušana zināma veida merkantilismā. Senāko – 1750. gada vispārīgo *Juden-reglement* aizstāja regulāru atļauju sistēma, pēc kuras atļaujas izsniedza tikai tiem iedzīvotājiem, kuri lielu daļu savas mantas ieguldīja jaunos ražošanas uzņēmumos. Taču arī šajā, tāpat kā visos citos pasākumos, valdības centieni cieta galīgu neveiksmi.

⁴ Fēlikss Pribačs (*Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert*. Izd.: *Forchungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. 1915) min tipisku piemēru no astoņpadsmitā gadsimta sākuma: «Kad Lejasaustrijā valdības subsīdētā Neihausas spoguļu rūpnīca pārtrauca ražošanu, ebrejs Vertheimers deva imperatoram naudu, par ko nopirkt rūpnīcu. Saņēmis uzaicinājumu pārņemt rūpnīcu savā vadībā, viņš atteicās, apgalvodams, ka visu viņa laiku aizņemot finanšu darījumi.

Sk. arī Max Köhler. *Beiträge zur neueren jüdischen Wirtschaftsgeschichte. Die Juden in Halberstadt und Umgebung*. Izd.: *Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur*. 1927, 3. sēj.

Šī tradīcija, kas bagātos ebrejus kapitalismā atturēja no īstu varas pozīciju ieņemšanas, izpaūzās faktā, ka 1911. gadā Parīzes Rotšildi savu akciju daļu Baku naftas urbumos pārdeva «Royal Shell» grupai pēc tam, kad bija kļuvuši par pasaulē lielākajiem naftas magnātiem pēc Rokfelleru. Par to sk. *Richard Lewinsohn. Wie sie gross und reich wurden*. Berlin, 1927.

Andrē Sajū izteikumu (*Les Juifs*. Izd.: *Revue Economique Internationale*. 1932) viņa polemikā pret Verneru Zombarta izvirzīto saikni starp ebrejiem un kapitalisma attīstību var uzskatīt par vispārīgu patiesību: «Rotšildi un citi ebreji, kas nodarbojās gandrīz tikai ar valsts aizdevumu izsniegšanu un kapitāla starptautisko apriti, nepavisam necentās [...] veidot plašas ražošanas nozares.»

bez zināmām tiesībām un iespējām, kuras ebrejiem tika atņemtas, lai aizkavētu viņu asimilāciju.

Eiropas nacionālo valstu sistēmas un Eiropas ebreju vienlaicīgo kāpumu un kritumu aptuveni atspoguļo šādas stadijas.

1. Septiņpadsmitajā un astoņpadsmitajā gadsimtā bija vērojama nacionālo valstu lēna attīstība absolūtās monarhijas aizbildniecībā. Daži nevienam nepazīstami ebreji pēkšņi izvirzījās un reizēm iemantoja glaimojošu, ietekmīgu galma ebreju stāvokli. Viņi finansēja valsti un kārtoja savu augstmaņu finansiālos darījumus. Masas, kuras joprojām dzīvoja gandrīz feodālā sistēmā, šie notikumi ietekmēja tikpat maz kā ebreju tautu kopumā.
2. Pēc Lielās franču revolūcijas, kas strauji mainīja politiskos apstākļus visā Eiropas kontinentā, parādījās tādas mūsdienu izpratnē nacionālas valstis, kuru saimnieciskajai darbībai bija nepieciešams piešķirt daudz lielāku kapitālu un kredītu, nekā augstmaņi jebkad bija lūguši piešķirt saviem galma ebrejiem. Tikai Rietumeiropas un Viduseiropas ebreju bagātākā slāņa apvienotā bagātība, ko viņi šim nolūkam uzticēja dažiem ievērojamiem ebreju bankieriem, varēja apmierināt valdību jaunās, daudz lielākās vajadzības. Šajā laikposmā privilēģijas saņēma ne vien galma ebreji, bet arī plašāka bagāto šķira, kas 18. gadsimtā bija nostiprinājusies nozīmīgākajās pilsētās un finanšu centros. Vēlāk emancipācija tika nodrošināta visās pilntiesīgās nacionālajās valstīs, izņēmums bija tās valstis, kurās ebreji ar savu nelielo skaitu reģiona vispārējās atpalicības apstākļos nebija spējuši organizēties īpašā grupā, kuras ekonomiskā funkcija būtu savas valdības finansiāla atbalstīšana.
3. Tā kā šīs ciešās attiecības starp valdību un ebrejiem balstījās uz buržuāzijas vienaldzību pret politiku vispār un valsts finansēm it īpaši, šis laikposms beidzās ar imperiālisma sākotni 19. gadsimta beigās, kad kapitālistiskā uzņēmējdarbība ekspansijas formā vairs nevarēja realizēties bez aktīva politiskā atbalsta un valsts iejaukšanās. No otras puses, imperiālisms iedragāja pašus nacionālās valsts pamatus un ieviesa Eiropas nāciju savstarpējā tiesību atzīšanā koncernu konkurences garu. Šā pārmaiņu posma sākumā ebreji zaudēja savu īpašo stāvokli valsts saimniecībā, to pārņēma imperiālistiski orientēti uzņēmēji; viņi zaudēja savu nozīmi kā grupa, lai gan atsevišķi ebreji saglabāja savu stāvokli kā padomdevēji finanšu jautājumos un starpnieki. Tomēr šiem ebrejiem atšķirībā no 19. gadsimta valsts bankieriem bija vēl mazāka nepieciešamība pēc ebreju kopienas (neņemot vērā tās bagātības) nekā 17. un 18. gadsimta

galma ebrejiem, un tāpēc nereti viņi pilnīgi norobežojās no ebreju sabiedrības. Ebreju kopienas vairs nebija finansiāli organizētas, un, lai gan daži ebreji, kas ieņēma augstu stāvokli, aristokrātijas acīs joprojām pārstāvēja visus ebrejus, tam nebija nekāda materiālā pamata.

4. Rietumvalstu ebreji kā grupa izira vienlaicīgi ar nacionālo valsti 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā. Eiropas ātrā panikuma posmā pēc Pirmā pasaules kara ebrejiem vairs nebija viņu agrākās varas, viņi bija sarukuši līdz bagātu indivīdu pulciņam. Imperiālisma laikmetā ebreju bagātība bija kļuvusi nenožīmīga. Eiropā, kurā bija zudis spēku līdzsvars starp valstīm un izgaissusi kontinentālā solidaritāte, pārnacionālais ebreju elements ar savu neizmantojamo bagātību iemantoja vispārēju naidu un, tā kā tam nebija nekādas varas, kļuva par nicinājuma objektu.

Pirmās valdības, kurām bija nepieciešami regulāri ienākumi un drošs finansējums, bija absolūtās monarhijas, kuru paspārnē izveidojās nacionālas valstis. Arī feodālā laikmeta firstiem un karaļiem bija nepieciešama nauda un kredīts, taču tikai īpašiem mērķiem un īslaicīgiem darījumiem. Vēl 16. gadsimtā, kad Fugeru ģimene piešķīra valstij kredītu, viņi nedomāja par īpaša valsts kredita nodibināšanu. Absolūtie monarhi savas finansiālās vajadzības vispirms nodrošināja daļēji ar senajām kara un laupīšanas metodēm un daļēji ar jauno nodokļu monopolu. Tas izputināja aristokrātiju un iedragāja tās varu, nenovēršot iedzīvotāju arvien pieaugošo naidīgumu.

Absolūtā monarhija ilgi meklēja sabiedrībā tādu šķiru, uz kuru varētu paļauties tikpat droši, kā feodālā monarhija paļāvās uz aristokrātiju. Francijā nemitīga cīņa starp ģildēm un monarhiju, kas gribēja tās iekļaut valsts sistēmā, norisinājās kopš 15. gadsimta. Interesantākie no šiem eksperimentiem neapšaubāmi bija merkantilisms un absolūtās valsts centieni iegūt absolūtu monopolu pār nacionālo komerciju un rūpniecību. Katastrofa un bankrots, ko izraisīja augošās buržuāzijas saskaņotā pretestība pret šiem centieniem, ir pietiekami plaši pazīstamas parādības.⁵

⁵ Tomēr merkantilo eksperimentu ietekmei uz notikumiem nākotnē bija liela nozīme. Francija bija vienīgā valsts, kur konsekventi ieviesa merkantilismu, un tā rezultāts bija sākotnējs to ražošanas nozaru uzplaukums, kuras par savu eksistenci varēja pateikties valsts ietekmei. Francija no šīs pieredzes nekad pilnībā neatguvās. Brīvās uzņēmējdarbības ērā Francijas buržuāzija izvairījās no nedrošiem ieguldījumiem pašmāju rūpniecībā, bet birokrātija, kas arī bija merkantilisma radīta, pārdzīvoja tā sabrukumu. Lai cik neproduktīvas bija birokrātijas funkcijas, tās eksistence vēl šodien vairāk raksturo pašu valsti un vairāk kavē valsts atveseļošanos nekā buržuāzija.

Jau pirms emancipācijas ediktu pieņemšanas katra Eiropas firsta un monarha rīcībā bija kāds galma ebrejs, kas kārtoja finansiālos darījumus. Septiņpadsmitajā un astoņpadsmitajā gadsimtā šie galma ebreji vienmēr bija personas ar Eiropas mēroga sakariem un pārnacionālām kredīta iespējām, taču viņi nekluva par starptautisko finansiālo attiecību subjektu.⁶ Šiem laikiem, kad atsevišķi ebreji un pirmās mazās ebreju bagātnieku kopienas bija daudz varenākas nekā 19. gadsimtā,⁷ raksturīga bija atklātība, ar kādu tika apspriests ebreju privilēģētais statuss un viņu tiesības uz to, kā arī varas struktūru piesardzīgā attieksme, atzīstot ebreju pakalpojumu nozīmīgumu. Nebija ne mazāko šaubu vai neskaidrības par sakaru starp sniegtajiem pakalpojumiem un piešķirtajām privilēģijām. Privilēģētie ebreji pilnīgi pašsaprotami saņēma augstmaņu titulus Francijā, Bavārijā, Austrijā un Prūsijā, tāpēc pat ārēji viņi nebija tikai parasti bagātnieki. Tas, ka Rotšildiem bija grūtības ar titula saņemšanu Austrijā (viņiem tas izdevās 1817. gadā), liecināja, ka veselam laikposmam ir pieņācis gals.

Aptuveni 18. gadsimta beigās kļuva skaidrs, ka nevienai no kārtām vai šķirām Eiropas daudzajās valstīs nav ne vēlēšanās, ne spējas kļūt par jauno valdošo šķiru, resp., identificēt sevi ar valdību, kā to daudzus gadsimtus

⁶ Šāda situācija Anglijā bija kopš karalienes Elizabetes Marano bankjeru un Kromvela armijas ebreju finansistu laikiem, kad caur vienu no divpadsmit Londonas Biržā uzņemto ebreju brokeru rokām esot izgājusi ceturtdaļa visu tālaika aizdevumu valstij (sk. *Saló W. Baron. A Social and Religious History of the Jews*. 1937, II sēj.: *Jews and Capitalism*); Austrijā tikai četrdesmit gados (1695-1739) ebreji kredītēja valdību vairāk nekā 35 miljonu florīnu apjomā, bet Zamuēla Openheimera nāve 1703. gadā izraisīja smagu valsts un imperatora finansiālo krīzi; Bavārijā 1808. gadā 80 procentu visu valsts aizdevumu apriti un piešķiršanu noteica ebreji (sk. *Grunwald. Samuel Oppenheimer und sein Kreis*. 1913); Francijā, kur ebrejiem tirdzniecības apstākļi bija īpaši labvēlīgi, Kolbērs jau slavēja viņu nenoliedzamo noderīgumu valstij (*Baron, op. cit., loc. cit.*) un astoņpadsmitā gadsimta vidū pateicīgais karalis piešķīra barona titulu Vācijas ebrejam Lifmanam Kalmeram, novērtēdams viņa kalpošanu un uzticību «mūsu valstij un mūsu personai» (*Robert Anchel. Un Baron Juif Français au 18e siècle, Liefman Calmer*. Izd.: *Souvenir et Science*. I, 52.-55. lpp.); arī Prūsijā, kur Frīdriha II Mūnzjuden piešķīra titulus un kur 18. gadsimta beigās 400 ebreju ģimenes bija viens no Berlīnes visbagātākajiem sabiedrības slāņiem. (Viens no labākajiem aprakstiem par Berlīni un ebreju nozīmi tās sabiedrībā gadsimtu mijā atrodams darbā: *Wilhelm Diltthey. Das Leben Schleiermachers*. 1870, 182. un sek. lpp.)

⁷ Astoņpadsmitā gadsimta sākumā ebrejiem Austrijā izdevās panākt Eizemengera darba «Atmaskotie ebreji» (1703. g.) aizliegšanu, un gadsimta beigās arī lugu «Venēcijas tirgotājs» Berlīnē varēja uzvest, tikai iekļaujot īsu prologu, kurā bija atvainošanās (neemancipētajai) ebreju skatītāju daļai.

bija darījusi aristokrātijai.⁸ Absolūtā monarhija nespēja sabiedrībā rast aizstājēju, tāpēc visā pilnībā attīstījās nacionāla valsts, kas pretendēja uz stāvokli pāri šķirām, uz pilnīgu neatkarību no sabiedrības un tās interesēm un sevi uzskatīja par vienīgo, kas var pārstāvēt nāciju kopumā. No otras puses, tas padziļināja plaisu starp valsti un sabiedrību, uz kuru balstījās valsts struktūra. Bez tās nebūtu bijis nekādas vajadzības – vai pat iespējas – ievadīt ebrejus ar vienlīdzīgiem noteikumiem Eiropas vēsturē.

Kad visi valsts mēģinājumi vienoties ar kādu no sabiedrības pamatšķirām cieta neveiksmi, valsts izlēma pārvērsties milzīgā saimnieciskā koncernā. Tas bija iecerēts tikai administratīvos nolūkos, taču finansiālo un citu interešu diapazons un arī izmaksas bija tik lielas, ka skaidri ir saskatāma jau 18. gadsimtā radusies īpaša valsts saimniecības sfēra. Valsts saimnieciskās darbības neatkarīgo paplašināšanos izraisīja konflikts ar tālaika finansiāli nozīmīgākajiem spēkiem, ar buržuāziju, kas, izvēlējusies privāto investīciju ceļu, izvairījās no jebkādas valsts iejaukšanās un atteicās no aktīvas finansiālas līdzdalības šķietami «neproduktīvā» pasākumā. Tādējādi ebreji bija vienīgā iedzīvotāju daļa, kas izteica vēlmi finansēt valsts darbību un savu likteni saistīt ar tās tālāko attīstību. Kredīta iespējas un starptautiskie kontakti viņiem deva lielisku iespēju palīdzēt nacionālai valstij nostiprināties līdz ar sava laika lielākajiem uzņēmumiem un uzņēmējiem.⁹

Lielas privilēģijas, kardinālas pārmaiņas ebreju stāvoklī bija nepieciešamā maksa par šādiem pakalpojumiem un arī atlīdzība par lielo risku. Lielākā privilēģija bija līdztiesība. Kad Prūsijas Frīdriha *Münzjuden* vai Austrijas imperatora galma ebreji ar «vispārējām privilēģijām» un «patentiem» ieguva stāvokli, ko pusgadsimtu vēlāk līdz ar emancipāciju un vienlīdzīgām

⁸ Vienīgais, turklāt nenozīmīgais izņēmums varēja būt tie nodokļu iekasētāji, Francijā saukti par *fermiers-généraux*, kuriem valsts piešķīra tiesības iekasēt nodokļus, ja valdībai tika garantēta noteikta summa. Viņi iemantoja bagātību un bija tieši atkarīgi no absolūtās monarhijas, tomēr viņu bija pārāk maz un šī grupa – pārāk izolēta, lai kļūtu ekonomiski ietekmīga.

⁹ Piespiedu apstākļus, kas stiprināja valdības saimnieciskās darbības saikni ar ebrejiem, var novērtēt pēc tiem gadījumiem, kuros krasi pretebrejiiski noskaņotām amatpersonām tomēr bija jāiesteno šī politika. Tā, piemēram, Bismarks, kas jaunībā bija teicis vairākas antisemitiskas runas, ieņēmis valsts kanclera amatu, kļuva par Bleihredera tuvu draugu un uzticamu ebreju aizstāvi pret galma kapelāna Štekera antisemitisko kustību Berlīnē. Vilhelms II, kas, būdams troņmantnieks un pārstāvēdams pret ebrejiem noskaņoto Prūsijas aristokrātijas daļu, atklāti simpatizēja visām antisemitiskajām kustībām astoņdesmitajos gados, vienā mirklī mainīja savus antisemitiskos uzskatus un pameta antisemitiskos aizstāvos, līdzko mantoja troni.

tiesībām ieguva visi Prūsijas ebreji, kad savas bagātības augstākajā punktā 18. gadsimta beigās Berlīnes ebreji spēja novērst ebreju pieplūdumu no austrumu apgabaliem, jo nevēlējās savā «vienlīdzībā» dalīties ar nabadzīgākajiem brāļiem, kurus neuzskatīja par sev līdzīgiem, kad Francijas Nacionālās sapulces laikā Bordo un Aviņonas ebreji enerģiski protestēja pret Francijas valdības lēmumu piešķirt vienlīdzīgas tiesības ebrejiem no austrumu apgabaliem, – kļuva skaidrs, ka ebreju domas saistās nevis ar vienlīdzīgām tiesībām, bet gan ar privilēģijām un īpašām tiesībām. Un nav nekāds brīnums, ka privileģētie ebreji, kuri bija cieši saistīti ar valdības darījumiem un apzinājās sava stāvokļa specifiku, nevēlējās, lai brīvība, ko viņi bija ieguvuši maksā par pakalpojumiem un kas tādējādi nevarēja attiekties uz visiem, tiktu piešķirta arī citiem ebrejiem.¹⁰

Tikai 19. gadsimta beigās līdz ar imperiālisma rašanos mantīgās šķiras sāka pārvērtēt savus iepriekšējos uzskatus par valsts uzņēmējdarbības neproduktivitāti. Imperiālistiskā ekspansija kopā ar vardarbības instrumentu pilnīgošanu un valsts absolūto monopolu pār tiem padarīja valsti pievilcīgu komerciālā ziņā. Tas, bez šaubām, nozīmēja, ka ebreji pakāpeniski zaudēja savu privileģēto un unikālo stāvokli.

Taču ebreju veiksmē, viņu izvirzīšanās no nenozīmīgas grupas par politiski nozīmīgu spēku būtu apstājusies jau agrāk, ja viņu darbība jaunajās nacionalajās valstīs aprobežotos tikai ar komerciālām funkcijām. Ap 19. gadsimta vidu dažām valstīm radās pārliecība, ka tās var iztikt bez ebreju atbalsta un valdības aizņēmumu finansējuma.¹¹ Pilsoņu pieaugošā apziņa, ka viņu personiskais liktenis kļūst arvien vairāk atkarīgs no valsts, lika viņiem aktīvāk piedalīties valdības kredīvēšanā. Vienlīdzību simbolizēja

¹⁰ Jau 18. gadsimtā, kad lielākas ebreju grupas kļuva pietiekami bagātas, lai būtu noderīgas valstij, tās baudīja kopīgas privilēģijas un kā atsevišķs slānis tika nodalītas no mazāk bagātiem un valstij noderīgiem brāļiem pat vienas valsts robežās. Līdzīgi *Schutzjuden* Prūsijā, arī Bordo un Bajonas ebreji Francijā baudīja vienlīdzību ilgi pirms Lielās franču revolūcijas, un 1787. gada *Convocation des Etats Généraux* viņus, tāpat kā citus pārstāvjus, pat aicināja iesniegt sūdzības un priekšlikumus.

¹¹ Pēc Žana Kapefiga (*Histoire des grandes opérations financières*. III sēj.: *Banque, Bourses, Emprunts*. 1855) uzskata, Jūlija monarhijas laikā tiesi ebreji, jo īpaši Rotšildu dinastija, aizkavēja pārdomātu valsts kredītu no Francijas Bankas. Viņš arī apgalvo, ka 1848. gada notikumi padarījuši Rotšildu darbību nelietderīgu. Rafaels Strauss (*The Jews in the Economic Evolution of Central Europe*. Izd.: *Jewish Social Studies*. III, 1, 1941.) arī norāda, ka pēc 1830. gada «valsts kredīti jau kļuva mazāk riskanti, tāpēc kristiešu bankas arvien vairāk izvērta savu darbību šajā jomā». Pretrunā ar šādu interpretāciju ir lieliskās Rotšildu un Napoleona III attiecības, lai gan nevar apšaubīt tālaika vispārējo tendenci.

valsts obligāciju pieejamība visiem, un drīz vien tās tika uzskatītas par drošāko kapitāla ieguldīšanas formu, jo valsts, kas varēja iesaistīties nacionālos karos, bija vienīgais institūts, kas patiesi spēja aizsargāt savu pilsoņu īpašumu. Sākot ar 19. gadsimta vidu, ebreji savu ievērojamo stāvokli varēja saglabāt tikai tāpēc, ka viņiem bija vēl kāda cita nozīmīga loma, kas bija cieši saistīta ar viņu līdzdalību valsts liktenī. Būdami tauta bez savas teritorijas un savas valdības, ebreji bija vienmēr bijuši Eiropas internacionālais elements, un šo internacionālo statusu nacionālā valsts viņiem saglabāja, jo uz to balstījās ebreju finansiālie pakalpojumi. Bet pat tad, kad šī ekonomiskā noderība bija izsmelta, ebreju starptautiskajam statusam joprojām palika liela nozīme nacionālo konfliktu un karu laikā.

Lai gan vajadzība pēc ebreju pakalpojumiem nacionālajās valstīs attīstījās pakāpeniski un loģiski, izaugot no Eiropas vēstures vispārējā konteksta, ebreju izvirzīšanās par nozīmīgu ekonomisku un politisku spēku bija pēkšņa un negaidīta viņiem pašiem un arī viņu kaimiņiem. Līdz vēlajiem viduslaikiem ebreju auglotājs bija zaudējis visu savu iepriekšējo nozīmi, un 16. gadsimta sākumā ebreji jau bija izraidīti no pilsētām un tirdzniecības centriem uz lauku apvidiem, tādējādi augstāko varas instanču garantētās pastāvīgākās aizsardzības vietā iegūstot nedrošu stāvokli, ko viņiem varēja sniegt vietējie sīkie muižnieki.¹² Pagrieziena punkts bija 17. gadsimtā, kad Trīsdesmit gadu kara laikā šie mazie, nenozīmīgie auglotāji varēja garantēt karakungu algotņu armiju apgādi tālās zemēs, ar sīktirgotāju starpniecību iegādājoties pārtiku tuvos un tālos apgabalos. Tā kā šiem kariem bija pusfeodāls raksturs un gandrīz vienmēr augstmaņi tos uzsāka uz savu roku un tajos nebija iesaistītas ne citu šķiru intereses, ne saņemta palīdzība no tautas puses, ebreju stāvokļa uzlabošanās bija ļoti ierobežota, tik tikko manāma. Taču galma ebreju skaits pieauga, jo nu katrā feodālā veidojumā bija nepieciešams savs galma ebreja ekvivalents.

Kamēr šie galma ebreji kalpoja sīkiem feodālajiem kungiem, kuri, piederdami pie aristokrātijas, necentās reprezentēt nekādu centrālo varu, viņi bija vienas sabiedrības grupas kalpotāji. Īpašums, ko ebreji apsaimniekoja, nauda, ko viņi aizdeva, pārtika, ko viņi iepirka, – viss tika uzskatīts par viņu kunga īpašumu, tāpēc ar šādu darbību viņi nespēja iesaistīties politikā. Vienalga – ienīsti vai privileģēti – ebreji nevarēja kļūt par kaut cik vērā ņemamu politisku problēmu.

¹² Sk. *Priebatsch, op. cit.*

Taču, kad feodālā kunga funkcijas mainījās, kad viņš pārtapa par firstu vai karali, mainījās arī viņa galma ebreja funkcijas. Būdami svešķermeņi, kurus šādas pārmaiņas maz interesēja, ebreji parasti pēdējie apjauta paaugstinājumu savā stāvoklī. Ciktāl tas skāra viņus pašus, ebreji joprojām kārtoja privātus darījumus un viņu lojalitāte bija personisks jautājums, kas nebija saistīts ar politiskiem apsvērumiem. Lojalitāte nozīmēja godīgumu, tā nenozīmēja atbalstu nevienai no konfliktā iesaistītajām pusēm, ne arī uzticību politisku iemeslu pēc. Pārtikas iegāde, armijas apgēršana un pabarošana, naudas aizdošana algotņu nolīgšanai nozīmēja tikai interesi par darījumu partnera labklājību.

Šādas attiecības starp ebrejiem un aristokrātiju bija vienīgās, kas ebrejus jebkad saistījušas ar kādu citu sabiedrības slāni. Kad šīs attiecības 19. gadsimta sākumā izzuda, nekas tās vairs neaizstāja. Vienīgā šo attiecību palieka bija ebreju tieksme pēc aristokrātu tituliem (it īpaši Austrijā un Francijā) un neebreju liberālais antisemitisms, kas ebrejus un aristokrātus sameta vienā maisā, aizbildinoties ar uzskatu, ka tie izveidojuši finansiālu aliansi pret augošo buržuāziju. Šādi argumenti, kuri bija izplatīti Prūsijā un Francijā, varēja šķist ticami, kamēr nebija sākusies ebreju vispārēja emancipācija. Galma ebreju privilēģijām patiesi bija zināma līdzība ar aristokrātu tiesībām, un arī viņi ļoti baidījās zaudēt savas privilēģijas, tāpēc nostājās pret vienlīdzību, izmantojot tādus pašus argumentus kā aristokrātija. Ticamība kļuva vēl lielāka 18. gadsimtā, kad vairākums privilēģēto ebreju saņēma zemāko rangu titulus, un 19. gadsimta sākumā, kad bagātie ebreji, zaudējuši saikni ar ebreju kopienām, centās rast jaunu sociālo stāvokli un līdzināties aristokrātijai. Taču tam visam nebija vērā ņemamu seku, jo pirmām kārtām bija pilnīgi skaidrs, ka aristokrātijas loma samazinās, bet ebreji, gluži pretēji, ieņem arvien augstāku stāvokli. Turklāt aristokrātija pati, it īpaši Prūsijā, kļuva par pirmo šķiru, kas nāca klajā ar antisemitisku ideoloģiju.

Ebreji bija noderējuši par sagādniekiem kara laikā un par karaļu kalpotājiem, taču konfliktos viņiem nebija paredzēta nekāda loma. Kad šie konflikti pārvērtās nacionālos karos, ebreji joprojām palika internacionālais elements, kura nozīmes un noderīguma pamatā bija neiesaistīšanās nacionālos jautājumos. Vairs nebūdami valsts bankieri un sagādnieki karā (pēdējais ebreju finansētais karš bija 1866. gada Prūsijas-Austrijas karš; Bleihrederis toreiz sniedza palīdzību Bismarkam, kad tas saņēma Prūsijas parlamenta atteikumu izsniegt nepieciešamo kreditu), ebreji kļuva par finanšu padomniekiem miera līgumu noslēgšanā un, īpaši neorganizēti,

diezgan nemanāmi par ziņu piegādātājiem. Pēdējie miera līgumi, kurus noslēdza bez ebreju piedalīšanās, bija Francijas un kontinentālo lielvalstu līgumi Vīnes kongresā. Bleihredera loma miera sarunās starp Vāciju un Franciju 1871. gadā bija daudz nozīmīgāka nekā palīdzība karā,¹³ un viņš izdarīja vēl svarīgākus pakalpojumus septiņdesmito gadu beigās, kad, izmantojot sakarus ar Rotsildiem, Bismarkam nodrošināja netiešu informācijas kanālu saziņai ar Bendžaminu Dizreiliju. Versaļas miera līgumi bija pēdējie, kuros ebrejiem bija svarīga loma kā padomdevējiem. Valters Ratenaus, neveiksmīgais Veimāras Republikas ārlietu ministrs, uzskatāms par pēdējo ebreju, kas, uzturot sakarus ar starptautisko ebreju kopienu, ieguva nozīmīgu lomu nacionālā mērogā. Viņš samaksāja ar savu dzīvību par starptautiskajā finanšu pasaulē un ebreju atbalsta darbībā gūtā prestiža¹⁴ ziedošanu republikas ministriem, kuri starptautiskajā mērogā bija pilnīgi nezināmi. Tā pēc Ratenaus nāves teica kāds no viņa kolēģiem.

Tas, ka antisemitiskās valdības ebrejus neizmantos kara un miera jautājumu kārtošanā, bija acīm redzams. Taču ebreju izskaušanai no starptautiskās aprites bija plašāka un dziļāka nozīme nekā antisemitismam. Tieši tas, ka ebrejus izmantoja kā nenacionālu elementu, padarīja viņus noderīgus kara un miera jautājumos tik ilgi, kamēr karojošās puses centās saglabāt miera iespējas, kamēr visu mērķis bija kompromisa miers un *modus vivendi* atjaunošana. Tiklīdz par noteicošo politiku kļuva «uzvara vai nāve» un kara mērķis bija ienaidnieka pilnīga iznīcināšana, ebreji šajā procesā vairs nebija noderīgi. Šī politika nozīmēja viņu kolektīvās esības beigas, lai gan nozūšana no starptautiskās aprites un pat īpašās grupas dzīvesveida gals vēl obligāti nenoteica viņu fizisko iznīcināšanu. Bieži dzirdētais arguments, ka ebreji būtu kļuvuši par nacistiem tikpat viegli kā viņu vācu līdzpilsoņi, ja vien viņiem būtu ļauts iestāties kustībā (jo viņi brīvprātīgi iestājās Itālijas fašistu partijā, pirms fašisti bija pieņēmuši rasiskus likumus), ir tikai puspatiesība. Tā ir taisnība attiecībā uz atsevišķu ebreju psiholoģiju,

¹³ Saskaņā ar kādu nostāstu, kuru konsekventi min visi Bismarka biogrāfi, viņš tūlīt pēc franču sakāves 1871. gadā teicis: «Visupirms Bleihrederam jādodas uz Parīzi, lai satiktos ar saviem draugiem ebrejiem un pārrunātu to (5 miljardu franku reparāciju) ar bankieriem.» Sk. Otto Joehlinger. *Bismark und die Juden*. Berlin, 1921.

¹⁴ Sk. Walter Frank. *Walter Rathenau und die blonde Rasse*. Izd.: *Forschungen zur Judenfrage*. 1940, IV sēj. Franks, lai arī ieņemdamas oficiālu stāvokli nacistu režīmā, arvien bija visai piesardzīgs informācijas avotu un metožu izvēlē. Šajā rakstā viņš citē Ratenausam veltītos nekrologus izdevumos *Israelitisches Familienblatt* (Hamburga, 1922. gada 6. jūlijs), *Die Zeit* (1922. gada jūnijs) un *Berliner Tageblatt* (1922. gada 31. maijs).

kas, protams, daudz neatšķirās no apkārtējo cilvēku psiholoģijas. Tā ir acīm redzama nepatiesība vēsturiskā izpratnē. Arī bez antisemitisma nacisms būtu nāvējošs trieciens ebreju eksistencei Eiropā; sadarbošanās ar to būtu pašnāvība, varbūt ne atsevišķiem indivīdiem, bet ebrejiem kā tautai.

Pirmajai pretrunai, kas noteica Eiropas ebreju likteni pēdējo gadsimtu laikā, t.i., pretrunai starp vienlīdzību un privilēģiju (varbūt vienlīdzību, kas tika nodrošināta privilēģijas formā) jāpievieno otra pretruna: ebrejus, vienīgo nenacionālo Eiropas tautu, pēkšņais nacionālo valstu sabrukums apdraudēja vairāk nekā citus. Šī situācija šķiet mazāk paradoksāla, ja to aplūko tuvāk. Nāciju pārstāvjiem, vai nu jakobiņiem no Robespjēra līdz Klemanso, vai Viduseiropas reakcionāro valdību pārstāvjiem no Meterniha līdz Bismarkam, bija viena kopīga iezīme: viņus visus patiesi interesēja «spēku līdzsvars» Eiropā. Viņi, protams, centās nobidēt šo līdzsvaru par labu savām valstīm, taču viņu sapnis nekad nebija pilnīga kontinenta monopolizēšana vai savu kaimiņu pilnīga iznīcināšana. Ebrejus ne tikai varēja izmantot šā nedrošā līdzsvara interesēs, viņi pat kļuva par tādu kā Eiropas nāciju kopīgo interešu simbolu.

Tāpēc vairāk nekā nejaušība ir Eiropas tautu katastrofālās sakāves sāksnās līdz ar ebreju tautas katastrofu. Bija īpaši viegli nedrošā Eiropas spēku līdzsvara izjaukšanu uzsākt ar ebreju iznīcināšanu un īpaši grūti izprast, ka šī iznīcināšana ir kaut kas vairāk par neparasti nežēlīgu nacionālismu vai nelaikā atdzimušiem «seniem aizspriedumiem». Kad katastrofa notika, ebreju tautas liktenis tika uzskatīts par «īpašu gadījumu», kura vēsturī nosaka ārkārtēji likumi un kuram nav būtiskas nozīmes. Eiropas solidaritātes sabrukums tūlīt atspoguļojās Eiropas ebreju solidaritātes sabrukumā. Kad sākās Vācijas ebreju vajāšana, citu Eiropas valstu ebreji Vācijas ebrejus uzskatīja par izņēmumu, kuru liktenis nevar attiekties uz pārējiem tautas brāļiem. Arī Vācijas ebreju kopienas sabrukumu ievadīja tās sašķelšanās neskaitāmās frakcijās, un katra no tām ticēja un cerēja, ka tās cilvēktiesības aizsargās īpašas privilēģijas – Pirmā pasaules kara veterāna privilēģija, veterāna bērna vai kaujā krituša tēva dēla privilēģija. Šķita, ka ebreju izcelsmes indivīdu iznīcināšanu ir ievadījusi ebreju tautas pašlikvidēšanās bez asins izliešanas, it kā šās tautas eksistence būtu atkarīga tikai no citām tautām un to naida.

Viens no ebreju vēstures zīmīgākajiem momentiem ir ebreju aktīva ienākšana Eiropas vēsturē tāpēc, ka viņi bija intereuropeisks, nenacionāls elements jau izveidojušos vai topošu nacionālo valstu pasaulē. Tas, ka šī loma bija ilgstošāka un nozīmīgāka nekā valsts bankieru funkcija, ir viens

no būtiskākajiem iemesliem mūsdienu ebreju jauna tipa produktivitātei dažādās mākslas un zinātnes nozarēs. Ir vēsturiska patiesība, ka viņu bojā-eja iekrita vienlaikus ar kādas sistēmas un politiskas struktūras sabrukumu. Šai struktūrai bija daudz trūkumu, turklāt tā izjuta nepieciešamību pēc pilnīgi eiropiska elementa.

Šo visnotaļ eiropiskās dzīves lieliskumu nedrīkst aizmirst tikai tāpēc vien, ka ir daudz citu, neapšaubāmi mazāk pievilcīgu ebreju vēstures faktoru. Tiem nedaudzajiem autoriem, kas apzinājās šo «ebreju jautājuma» faktoru, nebija sevišķu simpātiju pret ebrejiem, toties viņi prata objektīvi izvērtēt visu Eiropas situāciju. Viens no šiem autoriem bija Didro, vienīgais 18. gadsimta filozofs, kas nebija naidīgs pret ebrejiem un kas viņos saskatīja noderīgu saikni starp dažādām Eiropas tautām. Vilhelms fon Humbolts, būdams aculiecinieks ebreju emancipācijai Lielās franču revolūcijas gaitā, pauda domu, ka ebreji zaudēs savu universālumu, kad tiks padarīti par franciēm.¹⁵ Nepatīkā pret Bismarka Vācu reihu Frīdrihs Niče radīja apzi-mējumu «labs eiropietis», kas viņam ļāva dod pareizu novērtējumu ebreju lomai Eiropas vēsturē un paglāba viņu no krišanas lētā filosemitismā vai no protežējošas «progresīvas» nostājas.

Šis novērtējums, lai gan samērā pareizi atspoguļo virspusēju parādību, tomēr atstāj neievērotu ļoti nopietno paradoksu, kas ietverts ebreju dīvai-najā politiskajā vēsturē. Ebreji bija vienīgā no visām Eiropas tautām, kurai nebija savas valsts un kura tieši tāpēc bija tik piemērota dažādām savienī-bām ar valdībām un valstīm, un šādās savienībās labprāt iesaistījās neatka-rīgi no tā, ko šīs valdības un valstis pārstāvēja. No otras puses, ebrejiem nebija ne politisku tradīciju, ne pieredzes, un saspilējumu starp sabiedrību un valsti viņi apzinājās tikpat maz kā savas jaunās lomas acīm redzamās riska un varas iespējas. Nelielā zināšanu un tradīciju bagāžā, ko viņi ienesa politikā, bija iegūta pirmām kārtām Romas impērijā, kur viņus sargāja, tā sacīt, romiešu karavīrs, un vēlāk viduslaikos, kad aizsardzību pret apkārtē-jiem iedzīvotājiem un vietējiem varasvīriem viņi meklēja un atrada mazno-zīmīgu monarhu valstiņās un pie ietekmīgiem baznīcas varas pārstāvjiem. Balstoties uz šo pieredzi, viņi nonāca pie secinājuma, ka varas, it īpaši

¹⁵ Wilhelm von Humboldt. *Tagebücher*. Red. Leitzmann. Berlin, 1916.-1918., I, 475. – Raksts *Juif* (*Encyclopédie*. 1751-1765, IX sēj.), kura autors, iespējams, ir Didro: «[...] ebreji, kas izkaisīti pa visu pasauli, kļuvuši par saziņas līdzekļiem starp visattālākajām tautām. Viņi ir kā skrūves un naglas, kas nepieciešamas lielas ēkas būvēšanā, lai sastiprinātu kopā tās atsevišķās daļas.»

augstas varas pārstāvji pret viņiem ir labvēlīgi, bet zemākie un it īpaši parastā tauta viņus apdraud. Šie aizspriedumi, kas ietvēra sevī noteiktu vēsturisku patiesību, bet vairs neatbilda jaunajiem apstākļiem, lielākajā daļā ebreju bija iesakņojušies tikpat dziļi kā tādi paši aizspriedumi pret ebrejiem lielākajā daļā neebreju.

Ebreju un valdību attiecību vēsturē atrodami daudzi piemēri, kuri rāda, cik ātri ebreju baņķieri mainīja savu lojalitāti pret dažādām valdībām pat pēc revolucionārām pārmaiņām. Francijas Rotsildiem 1848. gadā bija nepieciešamas divdesmit četras stundas, lai atteiktu savus pakalpojumus Luijam Filipam un sniegtu tos īslaicīgajai Francijas republikai un pēc tam atkal Napoleonam III. Līdzīgs process, tiesa, lēnākā tempā, atkārtojās pēc Otrās impērijas krišanas un Trešās republikas nodibināšanās. Vācijā pēc 1918. gada revolūcijas šīs pēkšņās un vieglās pārmaiņas no vienas puses simbolizēja Varburgu finanšu politika, bet no otras puses – Valtera Ratenaus mainīgie politiskie centieni.¹⁶

Šajā rīcības veidā saskatāms kaut kas vairāk nekā tikai buržuāziskais modelis, kas vienmēr pieņem, ka nekam nav tik lieli panākumi kā panākumiem.¹⁷ Ja ebreji būtu buržuji vārda parastajā nozīmē, viņi būtu pareizi novērtējuši savu jauno funkciju milzīgās varas iespējas vai vismaz mēģinājuši spēlēt slepenas pasaules varas fiktīvo lomu – varu, kas spēj iecelt un gāzt valdības, jo antisemīti to viņiem tik un tā piedēvēja. Taču tas viss bija ļoti tālu no patiesības. Trūkstot zināšanām un interesei par varu, ebreji nekad nekala lielus plānus un apmierinājās ar nelielu spiedienu, lai pašaizsardzības nolūkos sasniegtu minimālus mērķus. Par šo ambīciju trūkumu vēlāk stipru sašutumu pauda ebreju baņķieru un uzņēmēju daudz vairāk asimilētie dēli. Dažiem no viņiem, piemēram, Dizreilijam, sapnis bija slepena ebreju biedrība, kurā viņi varētu būt biedri, bet kura nekad nebija pastāvējusi. Citi, piemēram, Ratenaus, kas bija labāk informēts, lāvās daļēji antisemitiskām tirādēm pret bagātajiem tirgotājiem, kam nebija ne varas, ne sociālā stāvokļa.

¹⁶ Valters Ratenaus, kas 1921. gadā bija Veimāras Republikas ārlietu ministrs un viens no Vācijas ievērojamākajiem demokrātijas centienu atbalstītājiem, vēl 1917. gadā sludināja savu «dziļi monarhistisko pārliecību», pēc kuras tikai «iesvaidītie», nevis tie, kas «ar veiksmīgu karjeru uz vilņa tikuši», varēja vadīt valsti. Sk. *Von kommenden Dingen*. 1917, 247. lpp.

¹⁷ Tomēr šo buržuāzijas nostāju nevarējētu aizmirst. Ja salīdzinātu tikai personiskos motīvus un rīcības veidus, tad Rotsildu dinastijas metodes nepavisam neatšķirtos no viņu neebreju kolēģu metodēm. Piemēram, Napoleona baņķieris Uvrārs, sagādājis finansējumu Napoleona simt dienu karam, nekavējoties piedāvāja savus pakalpojumus Burboniem, līdzko tie atkal nāca pie varas.

Šo vientiesību nekad īsti neizprata nedz neebreju valstsvīri, nedz arī vēsturnieki. No otras puses, ebreju nošķirtība no varas viņu pašu pārstāvjiem un autoriem bija tik pašsaprotama, ka tā gandrīz nekad netika pieminēta, to atcerējās vienīgi gadījumos, kad bija jāizsaka pārsteigums par absurdažām aizdomām, kas tika vērstas pret ebrejiem. Deviņpadsmitā gadsimta valstsvīru memuāros atrodamas daudzas piezīmes par to, ka nekāda kara nebūs, jo Rotsilds Londonā, Parīzē vai Vīnē to nevēlas. Pat tik nosvērts un objektīvs vēsturnieks kā Dž. H. Hobsons vēl 1905. gadā apgalvoja: «Vai kāds nopietni domā, ka kāda Eiropas valsts var uzsākt lielu karu vai realizēt valsts aizņēmumu, ja Rotsildu dinastija un ar viņiem saistītās personas nostāsies pret šo nodomu?»¹⁸ Šis aplamais spriedums, ka visi cilvēki ir tādi paši kā tu, savā naivajā pieņēmumā ir tikpat amizants kā Meterniha patiesā ticība tam, ka «Rotsildu dinastijai Francijā bijusi lielāka loma nekā jebkurai ārvalsts valdībai», vai pārliecības pilnais pareģojums, ko viņš izteica Vīnes Rotsildiem īsi pirms 1848. gada revolūcijas Austrijā: «Ja man būs jāizput, jūs izputēsiet līdz ar mani.» Īstenībā politiskais viedoklis par to, ko viņi gribētu panākt Francijā, Rotsildiem bija tikpat neskaidrs kā jebkurai citam ebreju bankierim. Un nevar būt nekāda runa par skaidri nospraustu mērķi, kas kaut vai attāli uzvedinātu uz domām par karu. Tieši pretēji. Viņi tāpat kā citi ebreji nekad sevi nesaistīja ne ar vienu konkrētu valdību, viņu saikne bija ar valdību, ar varu vispār. Tajā laikā un arī vēlāk viņi deva priekšroku monarhistiskām valdībām, nevis republikām, un tas izskaidrojams ar viņu pamatotajām aizdomām, ka republikās lielāka loma ir tautu gribai, kam viņi instinkti neuzticējās.

Tas, cik dziļa bija ebreju ticība valstij un cik fantastiska bija viņu neziņa par reālajiem apstākļiem Eiropā, parādījās Veimāras Republikas pēdējos gados, kad, jau pamatoti noraizējušies par savu nākotni, ebreji pēkšņi izmēģināja roku politikā. Ar dažu neebreju palīdzību viņi nodibināja vidusšķiras partiju, kuru nosauca par «Valsts partiju» (*Staatspartei*) un kuras nosaukums vien sevi ietvēra pretrunu. Viņi bija ļoti naivi pārliecināti, ka viņu «partijai» (kas viņus šķietami reprezentēja politiskajā un sociālajā cīņā) vajadzētu būt pašai valstij, tāpēc partijas daudzveidīgās attiecības ar valsti viņiem palika neizprastas. Ja kādam būtu ienācis prātā šo respektējamo un apjukušo kungu partiju ņemt nopietni, tas būtu nācis pie secinājuma, ka lojalitāte par katru cenu ir tikai fasāde, aiz kuras ļauni spēki perina nodomus sagrābt valsti.

¹⁸ J. H. Hobson. *Imperialism*. 1905, 57. lpp. (nepārstrādātajā 1938. g. izdevumā).

Ebreji nepavisam neņēma vērā pieaugošo saspīlējumu starp valsti un sabiedrību, un viņi bija pēdējie, kas aptvēra, ka apstākļi viņus iegrūduši pašā konflikta centrā. Tāpēc viņi neprata novērtēt antisemitismu vai, pareizāk sakot, neuztvēra brīdi, kad sociālā diskriminācija pārvērtās politiskā argumentā. Vairāk nekā simt gadu laikā antisemitisms lēni un pakāpeniski iespiedās visos sociālajos slāņos gandrīz visās Eiropas valstīs, līdz pēkšņi aktualizējās jautājumā, kurā būtu bijis iespējams panākt gandrīz vienotu viedokli. Šā procesa attīstības likumība bija vienkārša: katra sabiedrības šķira, kas nonāca konfliktā ar valsti vispār, kļuva antisemitiska, jo vienīgā grupa, kas vismaz ārēji reprezentēja valsti, bija ebreji. Vienīgā šķira, kas palika gandrīz pilnīgi neuzņēmīga pret antisemitisma propagandu, bija strādnieki. Viņi bija aizņemti ar šķiru cīņu un, balstoties uz marksisma vēstures izpratni, nekad nenonāca tiešā konfliktā ar valsti, bet vērsās tikai pret citu sabiedrības šķiru – buržuāziju, kuru ebreji, protams, nepārstāvēja un par kuras nozīmīgu daļu nekad nekļuva.

Ebreju politiskā emancipācija dažās valstīs 17. un 18. gadsimta mijā, kā arī šā jautājuma apspriešana citās Viduseiropas un Rietumeiropas valstīs radīja izšķirošas pārmaiņas viņu attieksmē pret valsti, ko zināmā mērā simbolizēja Rotšildu dinastijas izvirzīšanās. Šie galma ebreji, kas pirmie kļuva par pilntiesīgiem valsts bankieriem, piekopa jaunu politiku, jo viņus vairs neapmierināja sadarbība ar vienu valdnieku vai valdību, izmantojot savus starptautiskos sakarus ar citu valstu galma ebrejiem. Viņi nolēma uzsākt patstāvīgu starptautisku darbību un sniegt pakalpojumus vienlaikus daudzām valdībām (Vācijā, Francijā, Lielbritānijā, Itālijā un Austrijā). Šis bezprecedenta kurss lielā mērā bija Rotšildu reakcija uz reālās emancipācijas draudiem, kas kopumā ar vienlīdzību varēja pilsoniskot attiecīgo valstu ebreju kopienas un iznīcināt intereuropeiskās priekšrocības, uz kurām balstījās ebreju bankieri. Dinastijas dibinātājs vecais Meijers Amšels Rotšilds acīmredzot apjauta, ka ebreju intereuropeiskais stāvoklis vairs nav drošs un ka šo unikālo starptautisko stāvokli viņam jāmēģina īstenot savas ģimenes ietvaros. Viņa piecu dēlu nostiprināšanās Eiropas piecās finanšu galvaspilsētās – Frankfurtē, Parīzē, Londonā, Neapolē un Vīnē – bija Rotšilda asprātīga reakcija, kā rast izeju no satraucošās ebreju emancipācijas.¹⁹

¹⁹ To, cik labi Rotšildi apzinājās sava spēka avotus, rāda viņu sākotnējais dinastijas likums, kas liedza meitām un to vīriem iesaistīties dinastijas komerciālajā darbībā. Meitām bija ļauts, bet pēc 1871. gada viņas pat tika mudinātas precēties ar neebreju aristokrātijas pārstāvjiem; vīriešu kārtas atvasēm bija jāprecas tikai un vienīgi ar ebrejiem un, ja iespējams (pirmajā paaudzē tā nereti notika), no pašu ģimenes.

Rotsildi uzsāka savu iespaidīgo finansistu karjeru pie Hesenes kūrfirsta, viena no ievērojamiem tālaika auglotājiem, kurš viņiem mācīja praktiskās darbības pamatus un sagādāja daudzus klientus. Viņu lielā priekšrocība bija atrašanās Frankfurtē, vienīgajā lielajā pilsētā, no kuras ebreji nekad nebija izraidīti un kurā 19. gadsimta sākumā viņi bija 10 procenti no visiem iedzīvotājiem. Savu darbību Rotsildi sāka, nebūdami ne vietējā valdnieka, ne brīvpilsētas jurisdikcijā. Viņu patrons bija pats imperators Vinē. Tādējādi viņi visas ebreju viduslaiku priekšrocības apvienoja ar sava laika privilēģijām un bija daudz mazāk atkarīgi no aristokrātiem un citiem vietējiem varasvīriem nekā citi galma ebreji. Dinastijas vēlākā finansiālā darbība, viņu milzīgā bagātība un vēl lielākā slava jau kopš 19. gadsimta sākuma ir vispārzināma.²⁰

Viņu darbība lielajā biznesā sākās Napoleona karu pēdējā posmā, un no 1811. līdz 1816. gadam gandrīz puse Anglijas subsīdiu kontinentālajām lielvalstīm gāja caur viņu rokām. Pēc uzvaras pār Napoleonu Eiropas valstu valdībām bija nepieciešami lieli aizņēmumi, lai reorganizētu valsts aparātu un nodibinātu finanšu struktūras pēc Anglijas bankas parauga. Šajā laikā Rotsildiem bija gandrīz absolūts monopols valsts aizņēmumu nodrošināšanā. Tas turpinājās trīs paaudzēs, un Rotsildiem izdevās uzvarēt visus savus ebreju un neebreju konkurentus. Rotsildu dzimta, pēc Kapecfiga vārdiem, «kļuva par Svētās Savienības galveno kases pārzini».²¹

Rotsildu stāvoklis starptautiskajā arēnā un dinastijas pēkšņais pārkums pār visiem citiem ebreju bankieriem kardināli mainīja ebreju finansiālās darbības raksturu valstu līmenī. Bija pagājis nejaušo darījumu laiks, kad daži ebreji, būdami pietiekami acīgi, lai izmantotu kādu unikālu iespēju, visai bieži vienas paaudzes laikā kļuva gan ārkārtīgi bagāti, gan krita pilnīgā nabadzībā. Šāds indivīda liktenis tikpat kā neietekmēja ebreju tautu kopumā, izņemot gadījumus, kad šie indivīdi uzņēmās citu ebreju kopienu aizstāvju un lobiju lomu. Tolaik arī nebija svarīgi, cik liels ir bagāto auglotāju skaits vai cik ietekmīgi ir galma ebreji, jo nekas neliecināja, ka veidojas noteikta ebreju grupa, kas kolektīvi bauda sevišķas privilēģijas un sniedz noteiktus pakalpojumus. Tieši Rotsildu monopols uz valdības aizņēmumu izsniegšanu, kas ļāva un arī lika balstīties uz ebreju kapitālu un novirzīja lielu daļu no ebreju bagātībām valsts ekonomikā, radīja dabisku pamatu jaunai ciešai saiknei starp Austrumeiropas un Rietumeiropas ebrejiem.

²⁰ Īpaši sk. *Egon Cesar Conte Corti. The Rise of the House of Rothschild. New York, 1927.*

²¹ *Capefigue, op. cit.*

Septiņpadsmitā un astoņpadsmitā gadsimta neorganizētie sakari starp dažādu valstu ebrejiem nu izvērtās daudz sistemātiskākā atsevišķo iespēju realizācijā, ko veica viena firma, kurai bija pārstāvniecības svarīgākajās Eiropas galvaspilsētās, pastāvīgs kontakts ar visiem ebreju tautas slāņiem, visa nepieciešamā informācija un organizatoriskās iespējas.²²

Rotsildu dinastijas sevišķais stāvoklis ebreju pasaulē zināmā mērā aizstāja senākās reliģiskās un garīgās tradīcijas, kuru pakāpeniskā vājināšanās Rietumu kultūras ietekmē pirmo reizi apdraudēja ebreju tautas pastāvēšanu. Pārējai pasaulei, kas bija organizēta pēc nacionālo valstu principa, šī viena dzimta kļuva par sekmīga ebreju internacionālisma simbolu. Kur citur vēl varēja rast labāku pierādījumu mitiskajai ebreju pasaules valdībai kā šajā ģimenē, kurā bija piecu valstu pilsoņi, kas visur bija ievērojami un cieši sadarbojās vismaz ar trim dažādām valdībām (Francijas, Austrijas un Lielbritānijas), kuru biežie konflikti ne reizi neietekmēja šo valsts bankieru interešu solidaritāti. Nekāda politisko mērķu propaganda nebūtu spējīga izveidot labāku simbolu par šo dzīves īstenību.

Plaši izplatītais viedoklis, ka ebreji (atšķirībā no citām tautām) ir daudz ciešāk savstarpēji saistīti, jo viņus vieno asinsradniecība un ģimenes saites, lielā mērā balstījās uz šīs vienas ģimenes paraugu, kurš būtībā simbolizēja ebreju tautas ekonomisko un politisko nozīmīgumu. Liktenīgas sekas tam bija, kad cēloņi, kuriem nebija nekāda sakara ar ebreju jautājumu, politikas priekšplānā izvirzīja rasu problēmas un visas ideoloģijas un doktrīnas, kas tautu raksturoja pēc asinsradniecības un ģimenes saitēm, tūlīt atbilda ebrejiem.

Šo ebreju veidolu tomēr papildināja vēl kāds faktors, ko nevar uzskatīt tikai par gadījuma parādību. Ebreju tautas saglabāšanā ģimenei bija daudz lielāka loma nekā jebkurā Rietumeiropas politiskajā vai sociālajā struktūrā, kur izņēmums bija vienīgi aristokrātija. Ģimenes saites bija viens no spēcīgākajiem un nepakļāvīgākajiem elementiem, kas ebrejiem palīdzēja pretoties asimilācijai un iznīkšanai. Tāpat kā panikumā nonākusī Eiropas aristokrātija mēģināja stiprināt savus laulību un dzimtu likumus, arī Rietumu ebreji savas garīgās un reliģiskās asimilācijas periodā arvien lielākā mērā apzinājās ģimenes lomas nozīmīgumu. Neatmetot senās cerības uz mesīanisko atpestīšanu un stingrās etniskās tradīcijas, Rietumu

²² Nekad nav bijis iespējams noskaidrot apjomu, kādā Rotsildi izmantoja ebreju kapitālu savos darījumos un cik liela kļuva viņu ietekme uz ebreju bankieriem. Ģimene nekad nav ļāvusi zinātniekiem ielūkoties savos arhīvos.

ebreji arvien skaidrāk apzinājās, ka viņi ir izdzīvojuši svešā un palaikam naidīgā vidē. Ģimeni viņi sāka uzlūkot par pēdējo cietoksni un attieksmi pret saviem ciltsbrāļiem veidoja tā, it kā kopā ar tiem būtu vienas lielas ģimenes locekļi. Citiem vārdiem sakot, ebreju antisemitiskais tēls kā asinsradniecības saitēm vienota ģimene zināmā mērā saskanēja ar pašu ebreju uzskatiem par sevi.

Šāda situācija bija nozīmīgs faktors antisemitisma izcelsmē un tālākajā attīstībā 19. gadsimtā. Tas, kura no sabiedrības grupām kļuvis antisemitiska konkrētā valstī un konkrētā vēstures periodā, bija atkarīgs tikai no vispārējiem apstākļiem, kas šo grupu sagatavoja agresīvam antagonismam pret valdību. Turklāt stihiski un atkārtoti reproducēto argumentu un priekšstatu ārkārtīgajai līdzībai ir ciešs sakars ar patiesību, ko tie izkropļo. Par ebrejiem vienmēr tiek radīts priekšstats kā par starptautisku tirdzniecības organizāciju, pasaules mēroga ģimenes koncernu ar identiskām interesēm ikvienā vietā, par slepenu spēku, kas oficiālās valdības vērš nenozīmīgās fasādēs vai marionetēs, kuras tiek raustītas no aizkulisēm. Ebreju ciešā saikne ar valsts varas gaiteniem radīja priekšstatu par viņu varenību, bet sociālā savrupība un noslēgšanās šaurā ģimenes lokā radīja aizdomas, ka viņi grauj visu sociālo struktūru.

II. ANTISEMITISMA SĀKUMI

Saskaņā ar nepārprotami skaidru, lai arī bieži aizmirstu likumību pretebreju noskaņojums iegūst politisku nozīmi tikai tad, ja tas ir apvienojams ar kādu būtisku politisku jautājumu vai kad ebreju grupu intereses nonāk atklātā konfliktā ar kādas nozīmīgas sabiedrības šķiras interesēm. No Viduseiropas un Rietumeiropas valstu pieredzes zinām, ka mūsdienu antisemitismam ir drīzāk politiski nekā ekonomiski cēloņi, turpretī Polijā un Rumānijā agresīvu masu naidu pret ebrejiem radīja sarežģītās šķiru attiecības. Valdība nespēja šajās zemēs atrisināt zemes jautājumu un radīt nacionālā valstī vienlīdzības minimumu, dodot zemniekiem brīvību, un tāpēc feodālā aristokrātijā varēja ne vien saglabāt savu politisko ietekmi, bet arī aizkavēt normālas vidussšķiras veidošanos. Šo valstu ebreji, stipri sava lielā skaita ziņā, bet vāji no jebkura cita viedokļa, šķietami izpildīja dažas vidussšķiras funkcijas, jo viņi galvenokārt bija veikalniece un mākļi un kā grupa atradās starp lielajiem zemes īpašniekiem un nemanīgajām šķirām. Tiesa, mazie privātpašnieki var pastāvēt kā feodālajā, tā kapitālistiskajā

ekonomiskajā sistēmā. Ne minētajās zemēs, ne arī citur ebreji nespēja vai arī nevēlējās sekmēt attīstību pa industriālā kapitālisma ceļu, tāpēc viņu darbības rezultāts bija izkliedēta, neefektīva patērīņa organizācija bez pienācīgas ražošanas sistēmas. Ebreju stāvoklis bija šķērslis normālai kapitālistiskai attīstībai, jo šķita, ka viņi ir vienīgie, kas var sekmēt ekonomisko virzību, taču šīs cerības viņi nespēja realizēt. Ebreju intereses tika uztvertas kā tādas, kas ir pretrunā ar tiem sabiedrības slāņiem, no kuriem varētu veidoties vidussķira. No otras puses, valdības, tomēr saglabājot aristokrātiju un lielos zemes īpašniekus, diezgan negribīgi mēģināja atbalstīt vidussķiras veidošanos. Valdību vienīgais nopietnais solis bija ebreju ekonomiskā likvidēšana – daļēji pakļaujoties masu noskaņojumam, daļēji apzinoties, ka ebreji ir vecās feodālās iekārtas sastāvdaļa. Gadsimtiem ilgi ebreji bija bijuši starpnieki starp aristokrātiju un zemniekiem, nu viņi veidoja vidussķiru, kas neizpildīja tās produktīvo funkciju un bija viens no elementiem, kas kavēja industrializāciju un kapitalizāciju.²³ Taču šiem Austrumeiropas apstākļiem, kas kopumā bija ebreju jautājuma pamatā, aplūkojamā kontekstā nav īpašas nozīmes. Šo apstākļu politiskā nozīme aprobežojās ar atpalikušām zemēm, kur vispārējais naidis pret ebrejiem nelāva to izmantot specifiskiem nolūkiem.

Antisemitisms vispirms uzliesmoja Prūsijā, kad to 1807. gadā sakāva Napoleons. «Reformatori» mainīja politisko struktūru tā, ka aristokrātija zaudēja savas privilēģijas, bet vidussķira ieguva brīvību attīstīties. Šī reforma, «revolūcija no augšas», pārvērtā Prūsijas pusfeodālo apgaismoto despotiju par puslīdz modernu nacionālu valsti, kuras noslēguma stadija bija 1871. gada Vācija.

Lai arī tolaik lielākā daļa Berlīnes bankieru bija ebreji, viņu finansiālā palīdzība reformām Prūsijā nebija būtiski nepieciešama. Prūsijas reformatoru neslēptās simpātijas un atbalsts ebreju emancipācijai radās pēc jaunās pilsoņu vienlīdzības, pēc privilēģiju atcelšanas un brīvas tirdzniecības ieviešanas. Viņi nebija ieinteresēti saglabāt ebrejus kā ebrejus sevišķiem uzdevumiem. Viņu atbilde uz apgalvojumu, ka vienlīdzības apstākļos «ebreji varētu izzust», vienmēr bija: «Lai tā notiek. Kāda tur daļa valdībai, kuras vienīgā prasība ir, lai viņi kļūtu par kārtīgiem pilsoņiem?»²⁴ Turklāt emancipācija bija samērā nekaitīga, jo Prūsija nesen bija zaudējusi austrumu

²³ Džeimss Parkess (*The Emergence of the Jewish Problem, 1878-1939*. 1946.) šos apstākļus īsi un bez aizspriedumiem aplūko IV un VI nodaļā.

²⁴ Christian Wilhelm Dohm. *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Berlin und Stettin, 1781., I, 174.

apgabalus, kuros dzīvoja liels skaits nabadzīgu ebreju. 1812. emancipācijas dekrēts attiecās tikai uz tiem bagātajiem un noderīgajiem ebrejiem, kuri jau bija ieguvuši gandrīz visas pilsontiesības un kuriem privilēģiju atcelšana nozīmētu lielu kritumu sociālajā stāvoklī. Šiem ebrejiem emancipācija nebija nekas vairāk kā *status quo* tiesisks apstiprinājums.

Taču Prūsijas reformatoru simpātijas pret ebrejiem bija kaut kas vairāk nekā tikai loģiskas sekas viņu vispārīgajiem politiskajiem centieniem. Aptuveni desmit gadus vēlāk, jau attīstoties antisemitismam, Vilhelms fon Humbolts paziņoja: «Es milu ebrejus tikai *en masse; en détail* es labāk no tiem izvairos.»²⁵ Šāda nostāja bija klajā pretrunā ar vispārējo tendenci, kam bija raksturīga labvēlība pret atsevišķu ebreju un nicinājums pret ebreju tautu kopumā. Būdams īsts demokrāts, viņš vēlējās atbrīvot apspiestu tautu, nevis piešķirt privilēģijas indivīdiem. Taču šis viedoklis saskanēja arī ar 18. gadsimta Prūsijas valdības amatpersonu tradicionālajām rūpēm par labākiem apstākļiem un pilnveidotu izglītību ebreju iedzīvotājiem. Pamatā viņu atbalstam bija ne tikai ekonomiski vai valstiski apsvērumi, bet arī dabiska līdzjūtība pret vienīgo sociālo grupu, kas gan valstī atradās, taču bija ārpus sociālās struktūras. Viens no vecās Prūsijas valsts ievērojamiem sasniegumiem bija civildienesta ierēdņu izglītība. Viņi sarāva saites ar savu šķiru un saglabāja uzticību valstij neatkarīgi no pārmaiņām valdībā. Šie ierēdņi 18. gadsimta Prūsijā bija ļoti nozīmīga grupa un arī faktiskie reformatoru priekšteči. Visu 19. gadsimtu viņi palika valsts aparāta mugurkauls, kaut arī pēc Vīnes kongresa zaudēja lielu daļu savas ietekmes par labu aristokrātijai.²⁶

Līdz ar reformatoru attieksmi un it īpaši ar 1812. gada emancipācijas dekrētu valsts īpašā interese par ebrejiem izpaudās visai dīvainā veidā. Senāk atklāti paustais atzinums par šās tautas derīgumu (padzirdējis par ebreju iespējamo masveida pāriešanu citā ticībā, Prūsijas valdnieks Frīdrihs II esot izsaucies: «Es ceru, ka viņi tādu velnišķību neizdarīs!»)²⁷ bija izgaiss. Emancipācija tika garantēta principa vārdā, un jebkādi norādījumi uz īpašiem ebreju pakalpojumiem saskaņā ar tālaika mentalitāti būtu zaimošana.

²⁵ *Wilhelm und Caroline von Humbolt in ihren Briefen. Berlin, 1900., V, 236.*

²⁶ Šo valsts iestāžu darbinieku (starp kuriem dažādās valstīs nebija būtisku atšķirību) lielisku raksturojumu sk. *Henri Pirenne. A History of Europe from the Invasions to the XVI Century. London, 1939, 361.-362. lpp.*: «Bez šķiru aizspriedumiem un naidīgi pret privileģtajiem lielajiem augstmaņiem, kas viņus nicināja, [...] viņi bija nevis paša karaļa, bet anonīmas monarhijas balss, monarhijas, kas augstāka par visu un kas visu pakļauj savai varai.

²⁷ Sk. *Kleines Jahrbuch des Nützlichen und Angenehmen für Israeliten. 1847.*

Īpašie apstākļi, kas noveda pie emancipācijas, nu tika slēpti, it kā tie būtu liels un briesmīgs noslēpums, lai gan šajā procesā iesaistītajiem viss bija labi zināms. No otras puses, dekrēts pats tika iecerēts kā pēdējais un zināmā mērā pats spilgtākais sasniegums pārejā no feodālas uz nacionālu valsti un sabiedrību, kurā turpmāk vispār nebūs nekādu īpašu privilēģiju.

Aristokrātijas – šķiras, ko vissmagāk skāra reformas, – pilnīgi saprotamā asā reakcija saistījās arī ar negaidītu antisemitisma izvirdumu. Tā atklātākais paudējs Ludvigs fon Marvics (viens no ievērojamākajiem konservatīvās ideoloģijas pamatlicējiem) iesniedza valdībai milzīgu petīciju, kurā apgalvoja, ka ebreji nu būšot vienīgie, kas baudis īpašas priekšrocības, un runāja par «vecās Prūsijas monarhijas, kas aizvien iedvesusi bijību, pārvēršanos jaunmodīgā ebreju valstī». Politisko uzbrukumu pavadīja sociālais boikots, kas gandrīz vienā naktī pārvērtā Berlīnes sabiedrības ierasto veidolu. Aristokrāti savulaik bija vieni no pirmajiem, kas nodibināja draudzīgas sociālās attiecības ar ebrejiem un gadsimtu mijā padarīja slavenus ebreju namamāšu salonus, kuros kādu laiku pulcējās patiešām jaukta sabiedrība. Šis aizspriedumu trūkums zināmā mērā izskaidrojams ar ebreju auglētāju sniegtajiem pakalpojumiem. Gadsimtiem ilgi viņi tika izslēgti no visiem lielākiem komercdarījumiem un vienīgo iespēju rada ekonomiski neproduktīvajā un nenožīmīgajā, taču sociāli ļoti nožīmīgajā naudas aizdošanā cilvēkiem, kam bija nosliece dzīvot pāri saviem līdzekļiem. Ļoti svarīgi ir piebilst, ka sociālās attiecības saglabājās arī tad, kad absolūtās monarhijas ar savām daudz lielākajām finansiālajām iespējām privāto naudas aizdošanu un mazo galmu ebreju padarīja par pagātni. Augstmaņu dabiskā nevēlēšanās zaudēt vērtīgu atbalstu kritiskās situācijās lika viņiem nosvērties par labu precībām ar ebreju meiteni, kurai ir bagāts tēvs, nevis izrādīt naidīgumu pret ebrejiem.

Arī ciešākas attiecības starp ebrejiem un aristokrātiju nevarēja radīt aristokrātijas antisemitismu. Gluži pretēji, viņus vienoja instinktīva pretošanās vidussķiras jaunajām vērtībām, kā arī vēl kāda kopīga iezīme, kurai bija līdzīgs pamats. Gan ebreju, gan aristokrātu ģimenēs indivīds pirmām kārtām tika uzskatīts par ģimenes locekli, kura pienākumus noteica ģimene, kas pārsniedza atsevišķa indivīda mūžu un nozīmi. Kā ebrejs, tā aristokrāts bija gan nacionāli, gan internacionāli (intereiropeiski), un viņus saistīja savstarpēja izpratne par šo dzīves veidu, kurā uzticība ģimenei, kas bieži bija izkaisīta pa visu Eiropu, ņēma virsroku pār lojalitāti pret savu valsti. Viņi turējās pie kopīga uzskata, ka tagadne nav nekas vairāk kā nenožīmīga saikne starp pagātnes un nākotnes paaudzēm. Pret ebrejiem

noskaņotie liberālie autori nekavējās izcelt šo principu divaino līdzību un pauda iespēju, ka no aristokrātiem varētu tikt valā, vispirms tiekot valā no ebrejiem. Abas grupas tika uzskatītas par kavēkli «iedzimtās personības» vispusīgai attīstībai, pašcieņas ideoloģijai, ko liberālā vidusskīra izmantoja cīņā pret tādiem jēdzieniem kā izcelsme, ģimene un mantojums.

Šie proebrejiskie faktori jo nozīmīgāku dara aristokrātu aizsākto antisemitiskas politiskas argumentācijas līniju. Ne ekonomiskajām saitēm, ne sociālajai tuvībai nebija būtiskas nozīmes situācijā, kad aristokrātija atklāti uzstājās pret egalitāru nacionālu valsti. Sociālajā ziņā uzbrukums valstij identificēja ebrejus ar valdību. Lai gan ekonomiskā un sociālā ziņā vidusskīra no reformām guva lielāko labumu, politiskie pārmetumi tai netika izteikti un ebrejiem bija jāpacieš senākā nievājošā atšķirtība.

Mierīgās reakcijas gadu desmitos pēc Vīnes kongresa, kad Prūsijas aristokrātija Svētās Savienības paspārnē gandrīz pilnīgi atguva savu ietekmi valstī un uz neilgu laiku kļuva vēl nozīmīgāka nekā 18. gadsimtā, tās antisemitisms tūlīt pārvērtās vieglā diskriminācijā bez turpmākas politiskas nozīmes.²⁸ Tajā pašā laikā ar romantisma ietekmēto intelektu palīdzību konservatīvisms sasniedz savu pilnbriedu kā viena no politiskajām ideoloģijām, kas Vācijā ieguva raksturīgu un asprātīgi divdomīgu attieksmi pret ebrejiem. Pamatojoties uz konservatīviem argumentiem, nacionālā valsts novilka robežu starp ebrejiem, kas bija nepieciešami un vēlami, un tiem, kas tādi nebija. Aizbildinoties ar valsts neapšaubāmi kristīgo raksturu – kas vēl varētu būt svešāks apgaismotajiem despotiem –, augošo ebreju inteliģenci varēja atklāti diskriminēt, nekaitējot baņķieru un uzņēmēju darbībai. Šai diskriminācijai, kas paredzēja universitātes izglītības liegšanu ebrejiem un viņu izslēgšanu no civildienesta, bija divkārs efekts: tā parādīja, ka īpašos pakalpojumus nacionāla valsts vērtē augstāk nekā vienlīdzību, un apturēja vai vismaz aizkavēja jaunas ebreju grupas veidošanos, kura no valsts viedokļa nevarētu būt noderīga un pat piemērota asimilēšanai sabiedrībā.²⁹ Kad 19. gadsimta astoņdesmitajos gados Bismarks pielika lielas pūles, lai

²⁸ Kad 1847. gadā Prūsijas valdība iesniedza apvienotajam landtāgam jaunu emancipācijas likumu, gandrīz visi aristokrātijas augstāko aprindu pārstāvji atbalstīja ebreju pilnīgu emancipāciju. Sk. *I. Elbogen. Geschichte der Juden in Deutschland. Berlin, 1935, 244. lpp.*

²⁹ Tas bija iemesls, kāpēc Prūsijas valdniekiem tik ļoti rūpēja ebreju paražu un reliģisko rituālu stingra aizsargāšana no jaunām ietekmēm. 1823. gadā Fridrihs Vilhelms III aizliedza «jebkādas jauninājumus», bet viņa pēctecis Fridrihs Vilhelms IV atklāti paziņoja, ka «valstij nav jādara nekas tāds, kas sekmētu ebreju un citu karaļvalsts pavalstnieku apvienošanās». *Elbogen, op. cit., 223., 234. lpp.*

ebrejus aizstāvētu pret Štekera antisemitisko propagandu, viņš paskaidroja *expressis verbis*, ka gribējis pasargāt no uzbrukumiem tikai «naudīgos ebrejus [...]», kuru intereses ir saistītas ar mūsu valsts institūciju saglabāšanu», un ka viņa draugs Prūsijas bankieris Bleihēders žēlojies nevis par uzbrukumiem ebrejiem vispār (uz kuriem viņš pats, iespējams, nolūkojās no augšas), bet gan par uzbrukumiem bagātajiem ebrejiem.³⁰

Šī šķietamā nenoteiktība, ar kādu valdības amatpersonas, no vienas puses, protestēja pret vienlīdzības (it īpaši profesiju ziņā) piešķiršanu ebrejiem vai vēlāk žēlojās par ebreju ietekmi presē vai, no otras puses, patiesi «vēlēja viņiem labu visādā ziņā»,³¹ valsts interesēm noderēja daudz labāk nekā iepriekšējā posma reformatoru dedzība. Galu galā Vīnes kongress atdeva Prūsijai apgabalus, kuros daudzus gadsimtus bija dzīvojušas nabadzīgo ebreju masas, taču neviens cits kā tikai daži inteligenti, kuri loloja sapni par Lielo franču revolūciju un Cilvēka tiesībām, nekad nebija domājis piešķirt viņiem tādu pašu stāvokli kā viņu bagātajiem brāļiem – kuri, protams, nebija ieinteresēti kļūst par vienlīdzību, jo tā viņus padarītu par zaudētājiem.³² Tāpat kā citi, viņi zināja, ka «jebkuri tiesiski vai politiski ebreju emancipācijas pasākumi izraisīs viņu pilsoniskā un sociālā stāvokļa pasliktināšanos».³³ Labāk par citiem viņi zināja, cik lielā mērā viņu ietekme ir atkarīga no stāvokļa un prestiža ebreju kopienās. Tāpēc viņiem būtībā nebija cita ceļa kā «censties pēc iespējami lielākas ietekmes un turēt pārējos ebrejus etniskā izolācijā, šo nošķirtību pamatojot ar savas reliģijas īpatnībām. Kāpēc? [...] Tāpēc, ka pārējie būs atkarīgi no viņiem vēl lielākā mērā un tikai viņus kā *unsere Leute*

³⁰ Vēstulē kulta lietu ministram fon Putkammeram 1880. gada oktobrī. Sk. arī Herberta fon Bismarka vēstuli Tidemanam 1880. gada novembrī. Pēc: *Walter Frank. Hofprediger Adolf Stoecker und die christlich-soziale Bewegung*. 1928, 304., 305. lpp.

³¹ Augusts Varnhagens par kādu Frīdriha Vilhelma IV piezīmi izsakās šādi: «Karalim jautāja, kā viņš domā rīkoties ar ebrejiem. Viņš atbildēja: «Es viņiem visādā ziņā vēlu tikai labu, bet vēlos, lai viņi apzinās, ka viņi ir ebreji.» Šie vārdi izskaidro daudz ko.» *Tagebücher. Leipzig*, 1861, II, 113.

³² Tas, ka ebreju emancipācija notika pretēji viņu pārstāvju gribai, bija labi zināms astoņpadsmitajā gadsimtā. 1789. gadā Mirabo Nacionālās sapulces deputātiem teica: «Kungi, vai tāpēc, ka ebreji nevēlas būt pilsoņi, jūs viņus nepasludināsiat par pilsoņiem? Iekārtā, ko jūs pašlaik veidojat, visiem cilvēkiem jābūt cilvēkiem; jums jāatraida visi tie, kuri tādi nav vai kuri atsakās par tādiem kļūt.» Par Vācijas ebreju nostāju astoņpadsmitā gadsimta sākumā sk. *J. M. Jost. Neuere Geschichte der Israeliten. 1815.-1845. Berlin*, 1846, 10. sēj.

³³ Adams Millers (sk. *Ausgewählte Abhandlungen. Jena*, 1921, Red. J. Baxa, 215. lpp.) vēstulē Meterniham 1815. gadā.

izmantos tie, kas ir pie varas.»³⁴ Un izrādījās, ka 20. gadsimtā, kad ebreju masu emancipācija bija noticis fakts, privileģēto ebreju ietekme bija izzudusi.

Tādējādi starp valsti un varenākajiem ebrejiem tika nodibināta pilnīga interešu saskaņa. Bagātie ebreji vēlējās un arī ieguva kontroli pār saviem ebreju līdzpilsoņiem un segregāciju no neebreju sabiedrības puses. Valsts varēja apvienot labvēlības politiku pret bagātajiem ebrejiem un tiesisku diskrimināciju pret ebreju inteliģenci, sekmēt sociālo segregāciju saskaņā ar valsts kristīgās būtības konservatīvo teoriju.

Kamēr aristokrātijas antisemitisms neradīja politiskas sekas un ātri norima Svētās Savienības laikā, liberāli un radikālā inteliģence jau tūlīt pēc Vīnes kongresa deva impulsu jaunai kustībai un kļuva par tās vadītājiem. Liberālā opozīcija pret Meterniha policejisko režīmu kontinentālajās valstīs un asie uzbrukumi reakcionārajai Prūsijas valdībai ātri noveda pie antisemitisma uzliesmojumiem un īstas pretebreju publikāciju straumes. Tā kā šī opozīcija pret valdību nebija tik klaja un neslēpta kā aristokrāta Marvica darbība desmit gadus iepriekš, viņi ebrejiem uzbruka vairāk nekā valdībai. Ieinteresēti galvenokārt vienlīdzīgās iespējās un sašutuši par aristokrātisko privilēģiju atdzimšanu, kas lika šķēršļus karjerai valsts dienestā, viņi diskusijā ieviesa diferenciāciju starp ebrejiem kā indivīdiem, «mūsu brāļiem», un ebrejiem kā grupu. Kopš tā laika šī diferencēšana kļuva par kreisā antisemitisma raksturīgu iezīmi. Lai gan viņi pilnībā neizprata, kāpēc un kā valdība savā pieaugošajā neatkarībā no sabiedrības saglabā un aizsargā ebrejus kā atsevišķu grupu, viņi pietiekami labi zināja, ka pastāv kaut kāda politiskā saikne un ka ebreju jautājums nav tikai atsevišķu ebreju un cilvēciskās iecietības problēma. Viņi radīja jaunas nacionālistiskas frāzes – «valsts valstī» un «nācija nācijā». Neapšaubāmi kļūdījušies pirmajā gadījumā, jo ebrejiem pašiem savu politisko mērķu nebija un tā bija vienīgā pret valsti absolūti lojālā sociāla grupa, viņi tikai daļēji kļūdījās otrajā, jo ebreji kā sociāla, nevis politiska struktūra patiešām bija atsevišķa grupa nācijas ietvaros.³⁵

Pretstatā Austrijai un Francijai Prūsijā radikālajam antisemitismam bija tikpat īss un nekonsekvents mūžs kā iepriekš aristokrātijas antisemitismam. Radikālus arvien vairāk pārņēma ekonomiski pieaugošās

³⁴ H. E. G. Paulus. *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln*. 1831.

³⁵ Skaidri un objektīvi vācu antisemitisms 19. gadsimtā atspoguļots darbā *Waldemar Gurian. Antisemitism in Modern Germany*. Izd.: *Essays on Anti-Semitism*. Ed. by K. S. Pinson, 1946.

vidusšķiras liberālisms, un kādus divdesmit gadus vēlāk šī šķira visi Vācijā pieprasīja ebreju emancipāciju un politiskās vienlīdzības īstenošanu. Tas tomēr iedibināja zināmu teorētisku un pat literāru tradīciju, kuras ietekme manāma Marksa pazīstamajos, pret ebrejiem vērstajos jaunības darbos, kad viņš bieži un nepamatoti tika apvainots antisemitismā. Tas, ka ebrejs Kārlis Markss varēja rakstīt tāpat kā jau pieminētie pretebreju radikāļi, tikai pierāda, cik maz šai pretebreju diskusijai bija kopīga ar īstu antisemitismu. Marksu kā individu pret ebrejiem vērstie argumenti mulsināja tikpat maz kā Niči viņa argumenti pret Vāciju. Tiesa, vēlākajos gados Markss nekad vairs nepauda savu viedokli ebreju jautājumā, taču diezgan vai tas ir izskaidrojams ar kardinālām pārmaiņām viņa uzskatos. Marksa vienīgā interese par šķiru cīņu kā par sabiedrisku procesu, par problēmām kapitālistiskajā ražošanā, kurā ebreji nebija iesaistīti ne kā darba devēji, ne darba ņēmēji, un viņa galējā nevērība pret politiskajiem jautājumiem, automātiski novērsa viņa uzmanību no tālākas valsts struktūras un līdz ar to arī no ebreju lomas izpētes. Marksisma spēcīgā ietekme uz strādnieku kustību Vācijā ir viens no galvenajiem iemesliem, kāpēc vācu revolucionārajā kustībā bija tik maz antiiebrejisku izpaušmju.³⁶ Tā laika sociālajās cīņās ebrejiem patiešām bija ļoti maza nozīme.

Mūslaiku antisemitisma sākumi visur datējami ar 19. gadsimta pēdējo trešdaļu. Vācijā tas sākās diezgan negaidīti un atkal aristokrātijas vidū. Tās pretestību pret valsti izraisīja Prūsijas monarhijas pārveidošana par īstu nacionālu valsti laika posmā pēc 1871. gada. Bismarks, Vācijas faktiskais dibinātājs, uzturēja ciešus sakarus ar ebrejiem, kopš viņš kļuva par premjerministru. Nu viņu apsūdzēja atkarībā un kukuļu ņemšanā no ebrejiem. Bismarka daļēji sekmīgais mēģinājums likvidēt feodālās paliekas valdībā neizbēgami noveda pie konflikta ar aristokrātiem; uzbrukumos Bismarkam tie viņu attēloja vai nu kā nevainīgu upuri, vai kā algotu Bleihrēdera agentu. Īstenībā šīs attiecības bija pilnīgi pretējas: Bleihrēders neapšaubāmi bija augsti cienīts un labi atalgots Bismarka agents.³⁷

³⁶ Vienīgais kreisais Vācijas antisemīts, kuru vērts pieminēt, bija E. Dīrings, kas jūcekliģi pauz savu naturālistisko «ebreju rases» skaidrojumu darbā *Die Judenfrage als Frage der Rassenschädlichkeit für Existenz, Sitte und Kultur der Völker mit einer weltgeschichtlichen Antwort*. 1880.

³⁷ Par antisemitiskiem uzbrukumiem Bismarkam sk. Kurt Wawrzinek. *Die Entstehung der deutschen Antisemitenparteien. 1873.-1890. Historische Studien*, 168. burtn., 1927.

Tomēr feodālā aristokrātija, kaut arī pietiekami varena, lai ietekmētu sabiedrisko domu, nebija tik spēcīga un nozīmīga, lai sāktu īstu antisemitisku kustību, kāda bija sākusies astoņdesmitajos gados. Šīs kustības runasvīrs, galma kapelāns Štekers, zemākās vidusskiras vecāku dēls, bija daudz mazāk apdāvināts konservatīvo uzskatu pārstāvis nekā viņa priekšgājēji romantiskie inteligenti, kuri bija noteikuši galvenos konservatīvās ideoloģijas principus aptuveni piecdesmit gadus agrāk. Turklāt antisemitiskās propagandas noderīgumu Štekers atklāja nevis ar prakses vai teorētisko apsvērumu palīdzību, bet pavisam nejauši, kad ar savu lielo demagoga talantu saprata, ka tā ir ļoti noderīga, lai piepildītu tukšās zāles. Taču viņš ne tikai neaptvēra savu pēkšņo panākumu būtību; kā galma kapelāns un gan valdnieka ģimenes, gan valdības kalpotājs viņš šo stāvokli nevarēja isti sekmīgi izmantot. Štekera sajūsminātie klausītāji bija tikai zemākās vidusskiras pārstāvji, sikie veikalnieki un māklēri, kvalificēti amatnieki un senlaicīgi daiļamatu meistari. Šo cilvēku antiebrejisko noskaņojumu noteica ne tikai viņu pretrunas ar valsti.

III. PIRMĀS ANTISEMITISKĀS PARTIJAS

Antisemitisma kā nopietna politiska faktora attīstību 19. gadsimta pēdējos divdesmit gados vienlaikus Vācijā, Austrijā un Francijā ievadīja vairāki finansiāli skandāli un krāpšanas afēras, kuru galvenais cēlonis bija aktīvā kapitāla pārprodukcija. Parlamenta deputātu vairākums un neiedomājami liels skaits valdības ierēdņu Francijā drīz tik dziļi iesaistījās afērās un kukuļņemšanā, ka Trešā republika vairs nevarēja atgūt prestižu, ko tā zaudēja savas pastāvēšanas pirmajos gadu desmitos. Austrijā un Vācijā starp visvairāk sakompromitētajām grupām bija aristokrātija. Visās trijās valstīs ebreji darbojās tikai kā starpnieki, un neviena ebreju dinastija neguva paliekošas bagātības no krāpšanas Panamas afērā un *Gründungsschwindel*.

Tomēr fantastiskajās investīcijās, kuru daudzsološajai peļņai atbilda arī neiedomājami zaudējumi, nopietni bija iesaistīti ne vien aristokrāti, valdības ierēdņi un ebreji, bet vēl kāda grupa. Šo grupu pārstāvēja galvenokārt zemākā vidusskīra, kas pēkšņi bija kļuvusi antisemitiska. Tā bija cietusi liellākus zaudējumus nekā citas grupas: šie cilvēki riskēja ar saviem mazajiem ietaupījumiem un tika pilnīgi izputināti. Viņu lētticībai bija nopietni iemesli. Kapitālistiskā ekspansija valsts iekšienē arvien vairāk tiecās likvidēt mazos īpašniekus, bet viņiem nelielās mantas strauja pavairošana bija dzīvības

un nāves jautājums, jo pastāvēja liela varbūtība zaudēt visu. Pamazām viņi saprata, ka, neveiksmīgi mēģinot pacelties līdz buržuāzijas limenim, viņi var noslīgt proletariāta rindās. Vispārējās labklājības gadu desmiti palēnināja šo procesu tik lielā mērā (taču nemainīja pašu tendenci), ka viņu panika šķita priekšlaicīga. Taču konkrētajā laika posmā zemākās vidussšķiras bažas precīzi atbilda Marksa pareģojumam par tās ātro izzušanu.

Zemākā vidussšķira jeb sīkburžuāzija bija amatnieku un tirgotāju gilzu pēcteči. Gadsimtiem ilgi šīs profesijas no dzīves briesmām pasargāja noslēgtā sistēma, kas nepieļāva konkurenci un pēdējā instancē baudīja valsts aizsardzību. Tāpēc viņi savā nelaimē vainoja Mančestras sistēmu, kas viņus bija pakļāvusi konkurences grūtībām un viņiem atņēmusi īpašo aizsardzību un privilēģijas, kuras garantēja valsts vara. Tādēļ viņi bija pirmie, kas skaļi pieprasīja «labklājības valsti», kura, kā viņi cerēja, ne tikai viņus pasargās no kritiskām situācijām, bet arī garantēs nodarbošanos tajās profesijās un jomās, ko viņi bija mantojuši no savām ģimenēm. Tā kā viena no raksturīgākajām brīvās tirdzniecības laikmeta iezīmēm bija visu profesiju pieejamība ebrejiem, gandrīz pašsaprotams kļuva uzskats, ka ebreji ir «līdz galējībai realizētas Mančestras sistēmas» pārstāvji,³⁸ lai gan šis uzskats bija pārāk tālu no patiesības.

Šis diezgan nepārliecinošais sašutums, ko vispirms atrodam dažu konservatīvo autoru publikācijās, kuri uzbrukumus buržuāzijai lāgiem apvienoja ar uzbrukumiem ebrejiem, guva lielu atbalstu, kad tie, kas palāvās uz valdības palīdzību vai riskēja cerībā uz brīnumu, bija spiesti pieņemt bankjeru diezgan apšaubāmo palīdzību. Mazajam veikalniekam bankjeris šķita tāds pats ekspluatators kā rūpniecības uzņēmuma īpašnieks strādniekam. Eiropas strādnieki pēc pašu pieredzes un marksistiskās ekonomiskās izglītības zināja, ka kapitālistam ir divējāda funkcija: ekspluatēt strādniekus un dot viņiem iespēju ražot, turpretim mazais veikalnieks neatrada nevienu, kas izskaidrotu viņa sociālo un ekonomisko likteni. Viņa stāvoklis bija vēl ļaunāks nekā strādniekam, un, balstoties uz savu pieredzi, viņš bankjeri uzskatīja par parazītu un auglotāju, ko viņam vajadzēja pieņemt par pasīvu līdzdalībnieku savā uzņēmumā, lai gan bankjerim pretēji rūpniekam nebija nekāda sakara ar viņa veikalu. Nav grūti iedomāties, ka cilvēku, kas izmanto savu naudu tikai vienam mērķim – naudas pavairošanai –, citi

³⁸ Otto Glagau. *Der Bankrott des Nationalliberalismus und die Reaktion*. Berlin, 1878. Tā paša autora darbs – *Der Boersen- und Gruendungsschwindel*, 1876 – ir viens no tālaika nozīmīgākajiem antisemitiskiem pamfletiem.

varētu ienīst daudz vairāk nekā to, kas gūst peļņu daudz komplicētākajā ražošanas procesā. Tā kā tolaik neviens un nepavisam ne sīkie tirgotāji neprasiya kredītu, ja vien varēja bez tā iztikt, baņķieri tika uzskatīti par ekspluatatoriem, kas izmanto nevis darbaspēku un ražošanas jaudu, bet gan cilvēku nelaimi un postu.

Daudzi šie baņķieri bija ebreji, un, kas ir vēl svarīgāk, vispārīgajā baņķiera tēlā vēsturiski bija radušās noteiktas ebrejiskas iezīmes. Tāpēc zemākās vidusšķiras kreisā spārna kustība un visa pret banku kapitālu vērsta propaganda kļuva lielākā vai mazākā mērā antisemitiska. Industriālajā Vācijā tam nebija lielas nozīmes, bet Francijā un daļēji arī Austrijā šis bija svarīgs faktors. Kādu laiku šķita, ka ebreji pirmo reizi ir nonākuši konfliktā ar kādu citu šķiru bez valsts iejaukšanās. Nacionālas valsts ietvaros, kur valdības funkcijas nosaka tās dominējošais stāvoklis pār konkurējošām šķirām, šāda sadursme varētu būt iespējams, kaut arī bīstams ceļš uz ebreju stāvokļa normalizēšanu.

Tomēr šim sociālekonomiskajam elementam drīz vien pievienojās vēl kāds, kurš tālākā perspektīvā kļuva vēl draudīgāks. Ebreju kā baņķieru stāvoklis bija atkarīgs nevis no aizdevumiem grūtībās nonākušiem mazajiem cilvēkiem, bet galvenokārt no valsts aizņēmumiem. Mazo aizdevumu operācijas tika uzticētas sīkākiem vīriem, kuri tādējādi sagatavojās savu bagātāko un cienījamāko brāļu daudzsoļojai karjerai. Zemākās vidusšķiras sociālais sašutums pret ebrejiem izvērtās ārkārtīgi eksplozīvā politiskā elementā, jo radās uzskats, ka šie bezgala nīstie ebreji ir ceļā uz politisko varu. Vai gan nebija zināmas viņu attiecības ar valdību citādā ziņā? No otras puses, sociālais un ekonomiskais naidis pastiprināja politiskos argumentus ar tik agresīvu spēku, kāds pirms tam nebija pieredzēts.

Frīdrihs Engelss reiz sacīja, ka viņa laika antisemitiskās kustības galvenās lomas tēlojuši aristokrāti, bet koris bijis milzīgais sīkburžuāzijas pūlis. Tas sakāms ne vien par Vāciju, bet arī par Austrijas kristīgo sociālismu un Francijas antidreifusistiem. Visos šajos gadījumos aristokrātija savā pēdējā izmisīgajā cīņā centās sabiedroties ar baznīcu konservatīvajiem spēkiem – ar katoļu baznīcu Austrijā un Francijā un ar protestantu baznīcu Vācijā –, aizbaidinājumam minot cīņu pret liberālismu ar kristietības ieročiem. Masas jeb pūlis bija līdzeklis, kā nostiprināt savas pozīcijas, piešķirt savām balsīm lielāku rezonansi. Viņi acīmredzot nedz gribēja, nedz arī spēja šo pūli organizēt un attiecības ar to pārtrauktu, tiklīdz viņu mērķis būtu sasniegts. Taču viņi atklāja, ka antisemitiskie saukļi ir ļoti efektīvi, lai mobilizētu plašus iedzīvotāju slāņus.

Galma kapelāna Štekerā sekotāji nenodibināja pirmās antisemitiskās partijas Vācijā. Tiklīdz pierādījās antisemitisko saukļu lielā pievilcība, radikālie antisemīti tūlīt atdalījās no Štekerā Berlīnes kustības, devās istā cīņā pret valdību un nodibināja partijas, kuru pārstāvji Reihstāgā visos nozīmīgākajos iekšpolitikas jautājumos balsoja kopā ar lielāko opozīcijas partiju – sociāldemokrātiem.³⁹ Viņi ātri tika valā no sakotnējās kompromitējošās savienības ar vecajiem spēkiem. Bekels, pirmais antisemitiskais parlamenta deputāts, par savu vietu varēja patekties Hesenes zemniekiem, kurus viņš aizstāvēja pret «junkuriem un ebrejiem», resp., pret aristokrātiem, kam piederēja pārāk daudz zemes, un pret ebrejiem, no kuru kredītiem bija atkarīgi zemnieki.

Lai arī cik mazas bija šīs pirmās antisemitiskās partijas, tās tūlīt nošķīrās no pārējām partijām un katra apgalvoja, ka ir nevis partija starp partijām, bet gan partija, kas «stāv pāri visām citām partijām». Šķiru un partiju sašķeltajā nacionālajā valstī tikai valsts un valdība atļāvās izteikt līdzīgas pretenzijas ar nolūku pārstāvēt nāciju kopumā. Pēc vispārēja atzinuma partijas bija grupas, kuru pilnvarotie pārstāvēja vēlētāju intereses. Lai gan tās cīnījās par varu, valdija uzskats, ka līdzsvara nodibināšana starp pretrunīgajām interesēm un to pārstāvjiem ir valdības pienākums. Antisemitisko partiju pretenzijas uz statusu «pāri visām citām partijām» nepārprotami pauda to centienus pārstāvēt visu nāciju kopumā, iegūt varas monopolu, pārņemt valsts aparātu un aizstāt valsti ar sevi. No otras puses, tās joprojām bija organizētas kā partijas un bija skaidrs, ka tās vēlas valsts varu kā partijas, lai to vēlētāji varētu dominēt pār visu nāciju.

Nacionālas valsts struktūra izveidojās tad, kad neviena atsevišķa grupa vairs nevarēja paturēt monopolu uz politisko varu un faktisko politisko varu, kas vairs nebija atkarīga no sociālajiem un ekonomiskajiem faktoriem, realizēja valdība. Kreisās revolucionārās kustības, kas cīnījās par sociālo apstākļu kardinālām pārmaiņām, nekad tieši neskāra šo augstāko politiskās varas institūciju. Šīs kustības tikai pārbaudīja buržuāzijas varu un tās ietekmi uz valsti un aizvien bija gatavas nodot valdības ziņā ārlietas, kur koncentrējās vienotās nācijas intereses. Turpreti daudzās antisemitiskās partiju programmas jau kopš paša sākuma vislielāko uzmanību pievērsa ārlietām, to revolucionārā dziņa bija vērsta pret valdību, nevis pret kādu

³⁹ Sk. *Wawrzinek, op. cit.* Pamācošu stāstu par šiem notikumiem, īpaši par tiem, kas saistīti ar galma kapelānu Štekeru, sk. *Frank, op. cit.*

sociālo šķiru, un to mērķis būtībā bija nacionālas valsts politiskās sistēmas iznīcināšana, izmantojot partijas organizāciju.

No kādas partijas apgalvojuma, ka tā stāv pāri citām partijām, varēja izdarīt vēl kādu citu secinājumu, kas bija nozīmīgāks par antisemitismu. Ja jautājums būtu bijis tikai par atbrīvošanos no ebrejiem, daudz drīzāku rezultātu dotu Friča priekšlikums (kādā no pirmajiem antisemitu kongresiem⁴⁰) nedibināt jaunu partiju, bet izplatīt antisemitismu, līdz visas tālaika partijas kļūst naidīgas pret ebrejiem. Taču Friča priekšlikums palika neievērots, jo antisemitisms jau toreiz bija instruments ne vien ebreju, bet arī nacionālas valsts politiskās struktūras likvidēšanai.

Tā nebija nejausība, ka antisemitisko partiju pretenzijas parādījās imperiālisma sākotnējā stadijā un tām Lielbritānijā radās līdzinieki gan zināmos strāvojumos, kam nebija raksturīgs antisemitisms, gan arī stipri antisemitiskajās pankustībās kontinentā.⁴¹ Tikai Vācijā šie jaunie strāvājumi radās tieši no antisemitisma un antisemitiskās partijas izveidojās pirms šauri imperiālistisku grupējumu, piemēram, «*Alldeutscher Verband*» nodibināšanās un pastāvēja arī vēlāk, turklāt tās apgalvoja, ka ir kaut kas vairāk par partijām un stāv pāri partijām.

Fakts, ka līdzīgus veidojumus, kam nebija raksturīgs aktīvs antisemitisms, jo tie izvairījās no antisemitisko partiju šarlatānisma un sākumā šķita ar daudz labākām izredzēm uz galīgo uzvaru, bet vēlāk uzsūca vai likvideja antisemitiskas kustības, — norāda uz šā jautājuma svarīgumu. Antisemitu pārliecība, ka viņu pretenzijas uz varas monopolu nav nekas vairāk kā tas, ko ebreji faktiski jau ir sasnieguši, deva viņiem priekšrocības iekšpolitiskajā programmā, un apstākļi bija tādi, ka ikvienam, kas tiecās pēc politiskās varas, bija jāiesaistās sociālajā cīņā. Viņi varēja apgalvot, ka cīnās pret ebrejiem, tāpat kā strādnieki cīnās pret buržuāziju. Viņu priekšrocība bija tā, ka, uzbrūkot ebrejiem, kurus uzskatīja par slepenu spēku, kas stāv aiz valdības, viņi varēja atklāti uzbrukt valstij, turpreti imperiālistiskie grupējumi ar savam mērenajām, netiesajām antipātijām pret ebrejiem nerada saikni ar sava laika nozīmīgajām sociālajām cīņām.

Otra būtiskā jauno antisemitisko partiju iezīme bija nekavējoties uzsāktā visu Eiropas antisemitisko grupu pārnacionālas organizācijas dibināšana, atklāti un izaicinoši to pretstatot tālaika nacionālistiskajiem saukļiem.

⁴⁰ Šis priekšlikums tika izteikts 1886. gadā Kaselē, kur bija dibināta *Deutsche Antisemitische Vereinigung*.

⁴¹ Plašāk par «partijām pāri partijām» un pankustībām sk. VIII nodaļu.

Ieviešot šo pārnacionālo elementu, viņi nepārprotami norādīja, ka ne tikai tiecas pēc politiskas varas pār nāciju, bet jau plāno nākamo soli – intereiropeisku valdību, kas «stāv pāri visām nācijām». ⁴² Šis otrais revolucionārais elements jau norādīja uz fundamentālu novirzi no *status quo*, un šis fakts bieži vien palika nepamanīts, jo paši antisemīti daļēji tradīcijas ietekmē un daļēji ar apzinātiem meliem savā propagandā izmantoja reakcionāro partiju izteiksmes līdzekļus.

Ciešais sakars starp ebreju dzīves īpatnējiem apstākļiem un šādu grupējumu ideoloģiju ir skaidrāk saskatāms organizācijā, kas «stāv pāri nācijām», nekā partijā, kas «stāv pāri partijām». Ebreji neapšaubāmi bija vienīgais intereuropeiskais elements nacionālo valstu Eiropā. Pilnīgi loģiski, ka viņu ienaidniekiem organizācija bija jāveido pēc tāda paša principa, ja viņi gribēja cīnīties pret tiem, kuri it kā slepus manipulēja ar visu nāciju politisko likteni.

Šis arguments bija pietiekami pārliecinošs kā propaganda, taču pārnacionālā antisemītisma panākumi bija atkarīgi no vispārīgāka rakstura apsvērumiem. Pat 19. gadsimta beigās un jo sevišķi pēc franču-prūšu kara arvien lielāks skaits cilvēku saprata, ka Eiropas nacionālā organizācija ir novecojusi, jo tā vairs nespēja adekvāti reaģēt uz jaunajām ekonomiskajām problēmām. Šī sapratne bija spēcīgs arguments, lai atbalstītu sociālisma starptautisko organizāciju, un savukārt guva stiprinājumu no tās. Masās izplatījās pārliecība, ka līdzīgas intereses eksistē visā Eiropā. ⁴³ Starptautiskās sociālistu organizācijas saglabāja pasivitāti attiecībā uz ārlietu jautājumiem (resp., uz jautājumiem, kuros varētu tikt pārbaudīts viņu internacionālisms), turpretim antisemīti sāka ar ārpolitikas problēmām un pat solīja uz pārnacionālā pamata atrisināt iekšpolitiskās problēmas. Kritiska attieksme pret ideoloģiju un tuvāka iepazīšanās ar konkrēto partiju patiesajām programmām atklāj, ka sociālisti, kurus vairāk nodarbināja iekšpolitiskie jautājumi, nacionālā valstī iederas daudz labāk nekā antisemīti.

⁴² Pirmais starptautiskais pretebreju kongress notika 1882. gadā Drēzdenē, un tajā piedalījās aptuveni 3000 delegātu no Vācijas, Austroungārijas un Krievijas. Diskusijās Štekers cieta sakāvi pret radikālajiem pārstāvjiem, kuri gadu vēlāk satikās Hemnicā un nodibināja *Alliance Antijuive Universelle*. Par šo sanāksmju norisi, programmām un diskusijām sk. Wawrzinek, *op. cit.*

⁴³ Strādnieku kustību starptautiskā solidaritāte palika Eiropas robežās. Viņu vienaldzība pret ārpolitiku bija sava veida paš aizsardzība, lai nevajadzētu aktīvi piedalīties attiecīgās valsts imperiālistiskajā politikā, nedz arī cīnīties pret to. Attiecībā uz ekonomiskajām interesēm bija pārāk skaidri redzams, ka ikviens cilvēks, ne tikai kapitālisti un bankieri franču, britu vai holandiešu nācijā pilnībā izjustu savas impērijas sabrukuma sekas.

Tas, protams, nenozīmē, ka sociālistu internacionālistiskā pārliecība nebija patiesa. Gluži pretēji, tā bija stiprāka un, starp citu, daudz senāka nekā šķiriskās intereses, kas sniedzas pāri nacionālo valstu robežām. Taču tieši šķiru cīņas lielās nozīmes apzināšanās lika viņiem izturēties nevērīgi pret mantojumu, ko Lielā franču revolūcija bija atstājusi strādnieku partijām un kas jau pats par sevi būtu palīdzējis izveidot skaidri formulētu politisko teoriju. Sociālisti nešaubīgi paturēja sākotnējo jēdzienu «nācija starp nācijām», kas visas pieder pie cilvēces tautu saimes, bet viņiem neizdevās atrast līdzekli, ar kuru šo ideju pārveidot par efektīvu koncepciju suverēnu valstu pasaulē. Arī internacionālisms līdz ar to palika personiska pārliecība, par kuru visi bija vienisprātis, taču sociālistu veselīgā neieinteresētība nacionālajā suverenitātē pārvērtās visai neveselīgā un nereālistiskā vienaldzībā pret ārējo politiku. Tā kā pret nacionālām valstīm (izņēmums bija nacionālās suverenitātes aspekts) kreisās partijas principiālus iebildumus neizvirzīja un to skaidri nenoformulētās cerības uz federālām struktūrām, kurās nācijas integrēties uz vienlīdzības pamatiem, paredzēja visu apspiesto tautu zināmu nacionālo brīvību un neatkarību, tās varēja darboties nacionālas valsts sistēmā un pat kļūt par vienīgo iedzīvotāju grupu, kas nacionālas valsts sociālās un politiskās struktūras sairšanas laikā nenodevās ekspanzionistiskām fantāzijām un domām par citu tautu iznīcināšanu.

Antisemitu pārnacionālisms starptautiskas organizācijas jautājumu risināja uz pilnīgi pretēju uzskatu pamata. Viņu mērķis bija dominējoša virsbūve, kas iznīcinātu visas vietējās nacionālās struktūras. Viņi ļāvās hipernacionālistiskām runām pat tad, kad gatavojās iznīcināt savas nācijas valstisko pamatu, jo tribālais nacionālisms ar tā pārmērīgo kāri uz iekarošanu bija viens no pamatspēkiem, ar ko pārraut šaurās un pieticīgās nacionālās valsts un tās suverenitātes robežas.⁴⁴ Jo iedarbīgāka bija šovīnistiskā propaganda, jo vieglāk bija sabiedrisko domu pārliecināt par nepieciešamību pēc pārnacionālas virsbūves, kas, balstoties uz vispārēju varas monopolu un vardarbības instrumentiem, valdītu no augšas un bez nacionālām atšķirībām.

Nav šaubu, ka ebreju tautas īpašais intereirei-peiskais stāvoklis sociālistiskajam federālismam būtu noderējis vismaz tikpat labi, kā tas noderēja supranacionālistu draudīgajiem plāniem. Taču sociālisti bija tik pārņemti ar šķiru cīņu un tik nevērīgi pret pašu mantoto ideju politiskajām sekām, ka ebrejus kā politisku faktoru viņi uztvēra tikai tad, kad sadūrās ar pilnīgi nobriedušu antisemitismu – nopietnu pretinieku valsts iekšējā politiskajā

⁴⁴ Sal. ar VIII nodaļu.

arēnā. Un tad viņi ne tikai nebija gatavi integrēt ebreju jautājumu savā teorijā, bet pat baidījās tam pieskarties. Šajā un citos starptautiskos jautājumos viņi zaudēja pārnacionālistiem, kas šķietami bija palikuši vienīgie, kuri zināja pasaules problēmu risinājumus.

Līdz gadsimtu mijai septiņdesmito gadu afēru sekas bija gājušas likumsakarīgu ceļu, un astoņdesmito gadu priekšlaicīgo satraukumu nomainīja (it īpaši Vācijā) uzplaukuma un vispārējas labklājības laiki. Neviens nevarēja paredzēt, ka tā ir tikai īslaicīga atelpa un ka visi neatrisinātie politiskie jautājumi kopā ar visiem nesamierināmiem politiskiem ienaidiem iegūs divkāršu varmācīgu spēku pēc Pirmā pasaules kara. Guvušās sākotnējus panākumus, antisemitiskās partijas Vācijā atkal kļuva nenozīmīgas, to vadoņi, īsu laiku saistījuši sabiedrības uzmanību, pa vēstures sētas durvīm nozuda šarlatānisma miglā un tumsā.

IV. KREISAIS ANTISEMĪTISMS

Ja nebūtu antisemitisma drausmīgo seku mūsu dienās, mēs varbūt neveltītu tik lielu uzmanību tā attīstībai Vācijā. Kā politisku kustību 19. gadsimta antisemitismu vislabāk pētīt Francijā, kur tas uz politiskās skatuves dominēja gandrīz desmit gadus. Kā ideoloģisks spēks, kas, konkurējot ar citām cienījamākām ideoloģijām, cenšas iegūt sabiedriskās domas atziņu, visskaidrāk izteikto formu tas sasniedza Austrijā.

Nekur citur ebreji nebija izdarījuši tik lielus pakalpojumus valstij kā Austrijā, kur daudzās tautas kopā varēja saturēt tikai Hābsburgu dinastijas divmonarhija un kur valsts bankieris ebrejs pretēji notikumiem visās citās Eiropas valstīs pārdzīvoja monarhijas krišanu. Tāpat kā 18. gadsimta sākumā, kad šis process aizsākās un Zamuela Openheimera kredīts bija identisks Hābsburgu dinastijas kredītam, gadsimta «beigās Austrijas kredīts bija *Creditanstalt* – Rotsildu dinastijas bankas – kredīts».⁴⁵ Kaut gan Donavas monarhijai nebija svarīgākā priekšnoteikuma, lai attīstītos par nacionālu valsti, jo tās iedzīvotāji nebija etniski viendabīgi, šī valsts nevarēja izvairīties no apgaismotas despotijas pārveidošanās par konstitucionālu monarhiju ar mūsdienu civildienestu. Tas nozīmēja, ka tika pārņemtas arī zināmas nacionālai valstij raksturīgas institūcijas. Pirmkārt, mūsdienu šķiru sistēma veidojās pēc tau-

⁴⁵ Sk. Paul H. Emden. *The Story of the Vienna Creditanstalt*. Izd.: *Menorah Journal*, 1940, XXVIII, 1.

tības piederības, tāpēc sākās dažu tautību identificēšana ar zināmām šķirām vai vismaz profesijām. Vācieši kļuva par dominējošo tautību gandrīz tāpat, kā buržuāzija kļuva par dominējošo šķiru nacionālās valstīs. Ungāru zemes īpašnieku aristokrātijai bija vēl izteiktāka loma nekā aristokrātijai citās valstīs, lai gan kopumā abu loma bija ļoti līdzīga. Valsts aparāts darīja visu iespējamo, lai distancētos no sabiedrības un valdītu pār visām tautībām tāpat kā nacionālās valstīs pār visām šķirām. Ar ebrejiem nebija tik vienkārši, jo ebreji nevarēja saplūst ar citām tautībām, tāpat kā viņi nebija saplūduši ar citām šķirām nacionālā valstī un nebija izveidojuši paši savu šķiru. Līdzīgi ebrejiem nacionālās valstīs, kurus no visām citām sabiedrības šķirām atšķīra viņu attiecības ar valsti, Austrijas ebrejus no citām šās zemes tautībām atšķīra īpašās attiecības ar Hābsburgu monarhiju. Un tāpat kā citur ikviena šķira kļuva antisemitiska, līdzko nonāca atklātā konfliktā ar valsti, arī Austrijā ikviena tautība, kas ne tikai iesaistījās visaptverošā tautību cīņā, bet turklāt nonāca atklātā konfliktā ar monarhiju, savu cīņu sāka ar uzbrukumu ebrejiem. Taču Austrijā šie konflikti atšķīrās no konfliktiem Vācijā un Francijā. Austrijā tie bija asāki. Pirmā pasaules kara priekšvakarā ikviena tautība (t.i., visi sabiedrības slāņi) bija noskaņota pret valsti, tāpēc iedzīvotāju antisemitisms bija daudz krasāks nekā citās Rietumeiropas un Viduseiropas zemēs.

Visplašāk pazīstamais no šiem konfliktiem bija vācu tautības arvien pieaugošais naidīgums pret valsti, kurš pastiprinājās pēc Vācijas nodibināšanas un pēc 1873. gada finanšu kraha apjauta antisemitisko saukļu noderību. Sociālā situācija tobrīd bija tāda pati kā Vācijā, bet sociālā propaganda nekad vēlējoties uzsāka daudz agresīvākus uzbrukumus valstij un pauda daudz atklātāku nelojalitāti pret savu zemi. Turklāt Šēnerera vadītā Vācu liberālā partija jau kopš paša sākuma bija zemākās vidussšķiras partija ar izteikti kreisiem uzskatiem, bez sakariem ar aristokrātiju un tāpēc neizjuta aristokrātijas ierobežojošo ietekmi. Liberālā partija nekļuva par masu partiju, taču astoņdesmitajos gados tai bija lieli panākumi universitātēs, kur tā veidoja pirmo cietīvienoto studentu organizāciju, kas balstījās uz atklātu antisemitismu. Šēnerera antisemitisms, kas sākumā tika vērstis tikai pret Rotšildiem, guva atbalstu strādnieku kustībā, kas viņu uzskatīja par nomaldījušos radikāli.⁴⁶

⁴⁶ Sk. F. A. Neuschaefer. *Georg Ritter von Schoenerer. Hamburg, 1935*, kā arī *Eduard Pichl. Georg Schoenerer. 1938*, 6. sēj. Pat 1912. gadā, kad Šēnerera aģitācija bija zaudējusi jebkādu nozīmi, Vīnes avīze *Arbeiterzeitung* pauda kvēlas simpātijas pret šo cilvēku, par kuru tā spēja izteikties tikai ar vārdiem, ko Bismarks savulaik bija veltījis Lasalam: «Un, pat ja mēs šaujam viens uz otru, taisnīgums tomēr prasa, lai arī mēs tobrīd atzītu: viņš ir cilvēks, bet citi ir tikai vecas sievas.» (*Neuschaefer*, 33. lpp.)

Šēnerera galvenā priekšrocība bija viņa iespēja antisemitismu pamatot ar acīm redzamiem faktiem. Kā Austrijas Reihsrāta deputāts viņš cīnījās par Austrijas dzelzceļu nacionalizāciju, jo to lielākā daļa saskaņā ar valsts licenci, kuras termiņš beidzās 1886. gadā, jau kopš 1836. gada piederēja Rotšildiem. Šēnereram izdevās savākt 40 tūkstošus parakstu pret licences atjaunošanu, un tā ebreju jautājums nokļuva sabiedrības uzmanības centrā. Ciešie sakari starp Rotšildiem un monarhijas finansiālajām interesēm kļuva jo skaidri saskatāmi, kad valdība mēģināja pagarināt licenci ar tādiem noteikumiem, kas nepārprotami bija neizdevīgi kā valstij, tā sabiedrībai. Šēnerera aģitācija šajā jautājumā kļuva par skaidri formulēta antisemitisma sākumu Austrijā.⁴⁷ Atšķirībā no Štekera vācu aģitācijas šo kustību iedvesmoja un vadīja cilvēks, par kura patiesumu neradās ne mazākās šaubas, tāpēc tā neaprobežojās ar antisemitisma izmantošanu par propagandas ieroci, bet ātri izstrādāja panģermānisma ideoloģiju, kas vairāk nekā jebkurš cits vācu antisemitisma paveids ietekmēja nacismu.

Lai arī tālākā perspektīvā Šēnerera kustība bija uzvarētāja, kādu laiku tai bija jāatzīst Līģera vadītās Kristīgi sociālās partijas pārsvars. Šēnerers uzbruka katoļu baznīcai un tās lielajai ietekmei uz Austrijas politiku gandrīz tikpat lielā mērā, kā bija uzbrucis ebrejiem, turpretim kristīgie sociāli bija katoļu partija, kas kopš paša sākuma centās biedroties ar tiem reakcionārajiem konservatīvajiem spēkiem, kuru noderīgums bija pierādījies Vācijā un Francijā. Tā kā sociāli bija piekāpīgāki sociālajos jautājumos, viņi Austrijā guva labākus panākumus nekā Vācijā un Francijā. Kopā ar sociāldemokrātiem viņi pārdzīvoja monarhijas krišanu un kļuva par ietekmīgāko spēku pēckara Austrijā. Taču jau ilgi pirms Austrijas Republikas nodibināšanas, 19. gadsimta deviņdesmitajos gados, kad, izmantojot antisemitisku kampaņu, Līģers tika ievēlēts par Vīnes pilsētas galvu, Kristīgi sociālā partija bija pieņēmusi pret ebrejiem vērstu tipiski divdomīgu nacionālas valsts attieksmi, kas ir naidīga pret inteligenci un draudzīga pret ebreju uzņēmējiem un komersantiem. Tā nebija nejaušība, ka pēc asiņainas cīņas par varu ar socialistisko strādnieku kustību kristīgie sociāli pārņēma valsts aparātu, kad līdz vācu tautībai reducētā Austrija tika izveidota par nacionālu valsti. Izrādījās, ka viņi ir vienīgā partija, kas bija gatava tieši šādai lomai un pat vecās monarhijas ietvaros iemantojusi popularitāti ar savu nacionālismu. Tā kā Hābsburgi bija vācu dinastija un saviem vācu pavalstniekiem garantēja zināmas priekšrocības,

⁴⁷ Sk. *Neuschaefer, op. cit.*, 22. un sek. lpp., un *Pichl, op. cit.*, I, 236. un sek. lpp.

kristīgie sociāli nekad neuzbruka monarhijai. Viņu funkcija drīzāk bija plašu vācu tautības masu pārliecināšana atbalstīt būtībā nepopulāro valdību. Viņu antisemitismam nebija vērā ņemamu seku; gadu desmiti, kad Līgers valdīja Vīnē, faktiski kļuva par tādu kā ebreju zelta laikmetu. Lai cik galēja dažkārt bija partijas balsu iegūšanai paredzētā propaganda, viņi nekad nebūtu pievienojušies Šēnerera un pangermānistu paziņojumam, kas «antisemitismu uzskata par nacionālās ideoloģijas pamatu, par visbūtiskāko masu patiesās pārliecības izpausmi un līdz ar to par gadsimta lielāko nacionālo sasniegumu».⁴⁸ Un, lai gan klerikālo aprindu ietekme Austrijā bija tikpat liela kā Francijā, uzbrukumi ebrejiem bija daudz vairāk apvaldīti, jo partija nenostājās pret monarhiju, kā antisemīti nostājās pret Trešo republiku Francijā.

Divu Austrijas antisemitisko partiju panākumi un neveiksmes rāda, cik neliela saistība ar laikmeta būtiskākajiem jautājumiem ir sociālajiem konfliktiem. Salīdzinājumā ar visu pret valdību vērsto spēku mobilizāciju zemākās vidusskīras balsu iegūšana bija īslaicīga parādība. Šēnerera kustība galveno atbalstu guva tais vāciskajās provincēs, kur ebreju vispār nebija un kur konkurence ar ebrejiem vai naidis pret ebreju banķieriem nekad nepārādījās. Pangermānistu kustību un to agresīvā antisemitisma saglabāšanās šajās provincēs pretstatā antisemitisma atslābumam pilsētās izskaidrojama tikai tādējādi, ka šos apgabalus nekad nebija skārusi pirmskara vispārējā labklājība, kas pilsētas iedzīvotājus samierināja ar valdību.

Trūkstot lojalitātei pret savu valsti un tās valdību, kuru pangermānisti aizstāja ar lojalitāti Bismarka Vācijai, kā arī no tā visa izsecinot nācijas jēdzienu kā kaut ko neatkarīgu no valsts un teritorijas, Šēnerera partija nonāca pie patiesi imperiālistiskas ideoloģijas, kurā arī rodams viņu īslaicīgais vājums un tam sekojošais spēks. Tas ir arī iemesls, kāpēc Vācijas pangermānistu partija (*Alldeutschen*), kas nekad nepārkāpa parasta šovinisma robežas, bija tik aizdomu pilna un tik nelabprāt brāļojās ar Austrijas germānistiem. Austriešu kustības mērķis bija kaut kas vairāk nekā varas un valsts aparāta iegūšana. Tā vēlējās Viduseiropas revolucionāru pārveidi, kurā Austrijas vācieši kopā ar Vācijas vāciešiem, to pastiprināti, kļuva par valdošo tautu, bet visas pārējās šī apgabala tautas tiktu turētas pusdzimt-būtnieciskā atkarībā, kā slāvu tautas Austrijā. Paturot vērā Austrijas pangermānistu kustības ciešo saikni ar imperiālismu un būtiskās pārmaiņas, ko tā ienesa nācijas jēdzienā, mums pagaidām ir jāatliek šīs kustības aplūkošana.

⁴⁸ Citēts pēc *Pichl, op. cit.*, I, 26. lpp.

Vismaz no seku viedokļa tā vairs nav tikai 19. gadsimta kustība; vairāk nekā jebkurš cits antisemitisma paveids tā pieder pie 20. gadsimta norisēm.

Tieši pretējais attiecināms uz Francijas antisemitismu. Pēc Dreifusa afēras atklātibai kļuva zināmi visi citi 19. gadsimta antisemitisma elementi to tīri ideoloģiskajā un politiskajā nozīmē; tā ir kulminācija antisemitisma kustībā, kas izauga nacionālas valsts specifiskos apstākļos. Tomēr tā agresīvā forma bija it kā pareģojums notikumam attīstībai nākotnē, un šķita, ka galvenie afēras aktieri piedalās milzīgā ģenerālmēģinājumā, kura izrāde jāatliek vairāk nekā uz trim gadu desmitiem. Franču antisemitisms sako-poja visus atklātos vai slepenos, politiskos vai sociālos faktorus, kas 19. gadsimtā ebreju jautājumu izvirzīja pirmajā plānā. No otras puses, priekš-laicīgā norise to noturēja tipiskas 19. gadsimta ideoloģijas ietvaros, kas gan pārdzīvoja visas valdības un politikas krīzes, taču nekādi neiederējās 20. gadsimta politiskajos apstākļos. Kad pēc Francijas sakāves 1940. gadā franču antisemitismam pavērās vienreizēja iespēja Viši valdības paspārnē, tas jau bija galīgi novecojis un svarīgākiem nolūkiem kļuvis nederīgs. To aizvien atzinuši arī Vācijas nacistiskie autori.⁴⁹ Franču antisemitisms neietekmēja nacisma veidošanos, un zināmu nozīmi tas saglabāja tikai kā atsevišķa kustība, nevis kā iedarbīgs vēstures faktors turpmākajā katastrofā.

Galvenais šo pozitīvo ierobežojumu iemesls bija tas, ka Francijas antisemitiskajām partijām, lai cik agresīvas tās būtu iekšzemē, nebija nekādu pārnacionāla rakstura centienu. Galu galā tās piederēja pie Eiropā vecākās un visvairāk attīstītās nacionālās valsts. Nevienš antisemīts tur nekad nopietni nemēģināja noorganizēt «partiju, kas stāv pāri citām partijām», ne arī sagrābt valsti partijas varā un vienīgi partijas interesēs. Nedaudzie valsts apvērsuma mēģinājumi, kurus var piedēvēt antisemitu savienībai ar augstām militārpersonām, bija līdz smieklīgumam neadekvāti un mākslīgi izraisīti.⁵⁰ 1898. gadā ar antisemitiskas kampaņas atbalstu parlamentā tika ievēlēti kādi deviņpadsmit deputāti, bet tas arī bija maksimums, ko nekad vairs nav izdevies sasniegt un kam sekoja strauja lejupslīde.

Tiesa, šis bija pirmais antisemitisma panākums citu politisku jautājumu katalizatora lomā. To var saistīt ar Trešās republikas autoritātes trūkumu, kad parlaments tika ievēlēts arniecīgu balsu pārsvaru. Tautas masu acīs

⁴⁹ Īpaši sk. Walfried Vernunft. *Die Hintergründe des französischen Antisemitismus*. Izd.: *Nationalsozialistische Monatshefte*, Juni, 1939.

⁵⁰ Sk. IV nodaļu.

valsts, tāpat kā monarhija, bija zaudējusi prestižu, un uzbrukumi valstij vairs nebija svētuma aizskaršana. Pirmie vardarbības uzliesmojumi Francijā bija pārstēdzoši līdzīgi nemieriem Austrijas un Vācijas republikā pēc Pirmā pasaules kara. Nacistu diktatūra tik bieži ir saistīta ar tā saukto «valsts pielūgsmi», ka pat vēsturnieki dažkārt vairs neievēro vispārzināmo patiesību par nacistiem, kuri izmantoja valsts pielūgsmes pilnīgo zudumu, jo sākotnējo ar Dieva žēlastību tronī sēdošā valdnieka pielūgsmi republikas apstākļos bija grūti iedomāties. Piecdesmit gadus pirms tam, kad Viduseiropas valstis sākās šis vispārējais godbijības zudums, Francijā valsts pielūgsmē jau bija cietusi daudzas sakāves. Tāpēc vienlaicīgi uzbrukt ebrejiem un valstij tur bija vieglāk nekā Viduseiropā, kur ebrejiem uzbruka ar nodomu uzbrukt valdībai.

Turklāt franču antisemitisms ir daudz vecāks par saviem Eiropas līdziniekiem, jo arī ebreju emancipācija Francijā notika jau agrāk – 18. gadsimta beigās. Apgaismības laikmeta pārstāvji, kas sagatavoja Lielo franču revolūciju, nicināja ebrejus; viņi šai tautā saskatīja tumšo viduslaiku paliekas un ebrejus ienīda kā aristokrātijas finansētājus. Vienīgie ebreju draugi Francijā bija konservatīvie autori, kas pretebreju nostāju nosodīja kā «vienu no populārākajiem 18. gadsimta tematiem».⁵¹ Liberālākiem un radikālākiem autoriem jau bija kļuvis par tradīciju paust brīdinājumu par ebrejiem, ka tie ir barbari, kas joprojām dzīvo valdības patriarhālajā formā un neatzīst citu stāvokli.⁵² Pēc Lielās franču revolūcijas un arī tās laikā Francijas garīdzniecība un aristokrācija pievienojās vispārējam pretebreju noskaņojumam – gan citu, daudz materiālāku iemeslu pēc. Viņi apvainoja revolucionāro valdību baznīcas īpašuma pārdošanā, lai samaksātu «ebrejiem un tirgotājiem, kam valdība ir parādā».⁵³ Šie vecie argumenti, kas Francijā turpinājās baznīcas un valsts bezgalīgās cīņas laikā, pastiprināja vispārējo varmācību un sarūgstinājumu, ko gadsimta beigās izraisīja citi, daudz mūsdienīgāki spēki.

Baznīcas stingrais atbalsts antisemitismam bija galvenais iemesls, kāpēc Dreifusa afēras laikā Francijas sociālistiskā kustība galu galā nolēma nostāties pret antisemitisko propagandu. Līdz tam 19. gadsimta kreisās kustības pret ebrejiem pauda klaju antipātiju. Tās turējās pie 18. gadsimta

⁵¹ Sk. J. de Maistre. *Les Soirées de St. Petersburg*. 1821, II, 55.

⁵² Charles Fourier. *Nouveau Monde Industriel*. 1829, V sēj. no viņa *Oeuvres Complètes*, 1841, 421. lpp. Par Furjē antiebrejiskajām doktrīnām sk. arī Edmund Silberner. *Charles Fourier on the Jewish Question*. Izd.: *Jewish Social Studies*, October, 1946.

⁵³ Sk. laikrakstu *Le Patriote Français*, Nr. 457., 1790. g. 8. novembris. Citēts pēc Clemens August Hoberg. *Die geistigen Grundlagen des Antisemitismus im modernen Frankreich*. Izd.: *Forschungen zur Judenfrage*, 1940., IV sēj.

apgaismības tradīcijas – franču liberālisma un radikālisma avota – un pret-ebreju nostāju uzskatīja par neatņemamu antiklerikālisma sastāvdaļu. Šo noskaņojumu kreisajā spārnā pastiprināja fakts, ka Elzasas ebreji joprojām dzīvoja no naudas aizdevumu izsniegšanas zemniekiem, un šī viņu nodar-bība bija pamats, kāpēc tika izdots Napoleona 1808. gada dekrēts. Kad apstākļi Elzasā bija mainījušies, kreisais antisemitisms rada jaunu spēka avotu Rotšildu dinastijas finanšu politikā, jo Rotšildiem bija liela loma Burbonu finansēšanā, viņi saglabāja tuvas attiecības arī ar Luiju Filipu un veiksmīgi darbojās Napoleona III laikā.

Šiem nepārprotamajiem un samērā virspusējiem pretebreju noskaņojuma ierosinājumiem bija vēl kāds dziļāks cēlonis, kas bija izšķirīgs visai franču radikālisma struktūrai un gandrīz panāca, ka visa Francijas kreisā kustība nostājās pret ebrejiem. Francijas ekonomikā bankieri bija daudz spēcīgāki nekā citās kapitālistiskajās valstīs, un Francijas industriālā attīstība pēc īslaicīga uzplaukuma Napoleona III laikā no citām valstīm atpalika tik tālu, ka lielu ietekmi saglabāja pirmskapitālisma sociālistiskās strāvas. Zemākā vidussšķira, kas Vācijā un Austrijā kļuva antisemitiska tikai septiņdesmitajos un astoņdesmitajos gados, kad bija nonākusi jau tādā izmisumā, ka to varēja izmantot kā reakcionārai, tā arī pūļa politikai, Francijā bija antisemitiski noskaņota piecdesmit gadus agrāk, kad ar strādnieku šķiras atbalstu tā 1848. gada revolūciju noveda līdz īslaicīgai uzvarai. Četrdesmitajos gados, kad Tusnells publicēja «Ebreji – laikmeta valdnieki» – nozīmīgāko grāmatu pret Rotšildiem vērstajos publikāciju plūdus –, tā guva lielu atsaucību visā kreisajā spārnā presē, kas tolaik bija revolucionārās zemākās vidussšķiras rupors. Tusnella paustais vidussšķiras noskaņojums, lai arī ne tik skaidri formulēts un pamatots, daudz neatšķīrās no Marksa jaunības dienu uzskatiem, un viņa uzbrukums Rotšildiem bija komplicētāka un mazāk talantīgi uzrakstīta variācija par Bērnas vēstulēm no Parīzes, ko viņš bija rakstījis piecpadsmit gadus agrāk.⁵⁴ Arī šie ebreji maldīgi uzskatīja

⁵⁴ Marksa eseja, kas veltīta ebreju jautājumam, ir labi pazīstama, un to nav vajadzīgs citēt. Bērnas izteikumi ir tīri polemiski un neteorētiski, tāpēc šodien aizmirsti, un mēs citējam 72. vēstuli no Parīzes (1832. gada janvāri): «Rotšilds noskūpstīja pāvesta roku. [...] Beidzot ir ieviesta kārtība, kādu Dievs bija iecerējis, radīdams pasauli. Nabadzīgs kristietis skūpst pāvesta kājas, bet bagāts ebrejs skūpst viņa roku. Ja Rotšilds Romas aizņēmumu būtu salīdzis par sešdesmit, nevis sešdesmit pieciem procentiem un kardinālam – pāvesta galma pārvaldniekam būtu varējis nosūtīt vairāk nekā desmit tūkstošus dukātu, viņam tiktu atļauts Svēto tēvu pat apskaut. [...] Vai tā pasaulei nebūtu vislielākā laime, ja visi karaļi tiktu gāzti un troni celta Rotšildu dinastija?» *Briefe aus Paris*. 1830-1833.

ebreju baņķieri par kapitālistiskās sistēmas centrālo figūru, un šie maldi ir atstājuši zināmu ietekmi uz Francijas municipālo un valdības zemākā ēšelona birokrātiju līdz pat mūsdienām.⁵⁵

Tomēr masās uzliesmojušais pretebreju noskaņojums, ko stimulēja ekonomiskais konflikts starp ebreju baņķieriem un viņu izmisumā nonākušajiem klientiem, kā nopietns politisks faktors neturpinājās ilgāk par līdzīgiem uzliesmojumiem, kuru pamatā bija tīri ekonomiski vai sociāli cēloņi. Napoleona III valdīšanas divdesmit gadi Francijas impērijā bija labklājības un drošības laikmets Francijas ebrejiem, tāpat kā divdesmit gadi pirms Pirmā pasaules kara sākuma Vācijā un Austrijā.

Vienīgais franču antisemitisma paveids, kas joprojām palika spēcīgs un pārdzīvoja sociālo antisemitismu, kā arī antiklerikālās intelīģences nievājošo nostāju, bija saistīts ar vispārēju ksenofobiju. Īpaši pēc Pirmā pasaules kara ārzemju ebreji kļuva par visu ārzemnieku stereotipu. Visās Rietumeiropas un Viduseiropas valstīs notika vietējo ebreju un no austrumiem «iebrukušo» ebreju diferenciācija. Attieksme pret Polijas un Krievijas ebrejiem Vācijā un Austrijā bija tāda pati kā attieksme pret Rumānijas un Vācijas ebrejiem Francijā. Taču tikai Francijā šai diferenciācijai bija liela nozīme iekšzemē. To var izskaidrot tādējādi, ka Rotšildi, kas vairāk nekā citur bija antiebrejisko uzbrukumu mērķis, Francijā bija iebrukuši no Vācijas, tāpēc līdz pat Otrā pasaules kara sākumam šķita gluži dabiski ebrejus turēt aizdomās par simpatizēšanu nacionālajam ienaidniekam.

Nacionālistiskais antisemitisms, nekaitīgs salīdzinājumā ar mūsdienu kustībām, Francijā nekad nav bijis reakcionāru un šovinstu monopols. Šajā jautājumā publicists un Daladjē kabineta propagandas ministrs Žans Žirodū bija pilnīgi vienprātis⁵⁶ ar Petēnu un Višī valdību, kas, visādi cenzdamās

⁵⁵ Šī attieksme labi aprakstīta pilsētas padomes locekļa Pola Brusa priekšvārdā Cēzara Lombrozo slavenajam darbam par antisemitismu (1899). Raksturīgu argumentācijas daļu pauž šāda nostāja: «Mazajam veikala īpašniekam nepieciešams kredīts, bet mēs visi labi zinām, cik slikti organizēti un dārgi šodien ir kredīti. Arī šajā gadījumā mazais tirgotājs atbildību uzvel ebreju baņķierim. Sabiedrībā līdz pat strādnieku slānim – t.i., tiem strādniekiem, kuriem nav skaidra priekšstats par zinātnisko sociālismu, – ikviens domā, ka revolūcijā vērojams progress, ja pirms kapitālistu mantas vispārējās atsavināšanas notiek tās atsavināšana ebreju kapitālistiem, ar kuriem vairāk saistās pati iekārta un kuru vārdus plašās masas pazist vislabāk.»

⁵⁶ Antisemitiskās argumentācijas pārsteidzošo pēctecību Francijā ilustrē, piemēram, Šarla Furjē ebrejs «Iskariots», kas ierodas Francijā ar 100 000 sterliņu mārciņām kabatā, iekārtojas pilsētā, kurā viņam ir seši konkurenti, sagrauj visas konkurējošās firmas, saraus lielu bagātību un atgriežas Vācijā (*Théorie des quatre mouvements. 1808, Ouvres Complètes*,

izdabāt vāciešiem, nespēja pārvarēt ierobežojumus, kas raksturoja šīs novecojušās antipātijas pret ebrejiem. Šī neveiksme bija jo vairāk pamanāma tāpēc, ka frančiem bija kāds ievērojams antisemīts, kas pilnīgi apzinājās jaunā ieroča iespēju diapazonu. Šis vīrs bija izcils romānists, un tas ir raksturīgi Francijas apstākļiem, kur antisemitisms vispārīgā izpratnē nekad nebija kritis tādā sociālā un intelektuālā negodā kā citās Eiropas valstīs.

Luijam Ferdinandam Selinam bija kāda vienkārša un asprātīga tēze, kas ietvēra sevi tieši tādu ideoloģisko iztēli, kuras pietrūka daudz racionālākajam franču antisemitismam. Viņš apgalvoja, ka ebreji aizkavējuši Eiropas attīstību par politisku vienību, izraisījuši visus karus Eiropā kopš 843. gada un perinājuši Francijas un Vācijas sagraušanas plānus, izraisot šo valstu savstarpēju naidīgumu. Šo fantastisko vēstures skaidrojumu Selins izteica savā darbā «Liķu skola», ko uzrakstīja Minhenes pakta laikā un publicēja pirmajos kara mēnešos. Viņa iepriekšējā darbā par šo tematu «Nieka graši par slepkavībām» (1938) nebija nekā jauna Eiropas vēstures interpretācijā, tomēr jau tas izcēlās ar ļoti modernu pieeju. Selins nediferencēja ebrejus ne vietējos un ārzemju, ne sliktajos un labajos ebrejos un neapgrūtināja sevi ar komplicētiem likumdošanas priekšlikumiem (sevišķi raksturīga franču antisemitisma īpatnība), bet ķērās pie lietas būtības un pieprasīja visu ebreju iznīcināšanu.

Selina pirmo grāmatu atzinīgi novērtēja Francijas ievērojamākie intelektuāļi, kuriem daļēji patika uzbrukumi ebrejiem un kuri daļēji bija pārliecināti, ka tā nav nekas vairāk kā interesanta jauna literāra fantāzija.⁵⁷ Tieši to pašu iemeslu pēc Francijas pašmāju fašisti neņēma Selinu nopietni, lai gan nacisti zināja, ka viņš ir vienīgais patiesais antisemīts Francijā. Franču politiķiem raksturīgais saprāts un dziļi iesakņojusies pašcieņa atturēja viņus no šā šarlatāna un plānprātīga atzišanas. Tāpēc pat vāciešiem, kam šai ziņā bija lielāka pieredze, nācās izmantot tādus nepiemērotus atbalstītājus kā Musolini piekritēju Dorio un veco franču šovinistu Petēnu, kuram nebija nekādas sajēgas par tālaika problēmām – savos veltīgajos mēģinājumos

88. un sek. lpp.), un Žirodū attēlotā situācija 1939. gadā: «Pēc ilgstošas iefiltrēšanās, kuras iespējamību es veltīgi esmu centies noskaidrot, simptiem tūkstošu Eiropas ebreju, kas izbēguši no geto Polijā un Rumānijā, ienākuši mūsu valstī [...], gan nomācot mūsu līdzpilsoņus, gan graužot paražas un tradīcijas viņu profesijā. Turklāt viņi izvairās no jebkādam uzskaitēm vai nodokļu maksāšanas un nodarbinātības kontroles» (*Pleins Pouvoirs*, 1939).

⁵⁷ Īpaši sk. Marsela Arlāna kritisko rakstu izdevumā *Nouvelle Revue Française* (1938. gada februāris), kurā viņš apgalvo, ka Selina nostāja katrā ziņā ir «solide». Andrē Žids (1938. gada aprīlis) domā, ka, attēlodams tikai ebreju «spécialité», Selins veiksmīgi atainojis nevis realitāti, bet gan tās radītās halucinācijas.

pārliecināt franču tautu, ka ebreju iznīcināšana būtu visu pasaules problēmu atrisinājums. Situācijas attīstības virziens laikā, kad franči oficiāli un pat neoficiāli pauda gatavību sadarboties ar nacistisko Vāciju, skaidri rāda, cik neefektīvs 20. gadsimta jauniešiem politiskajiem mērķiem bijis 19. gadsimta antisemitisms pat tādā valstī, kur tas bija sasniedzis visaugstāko attīstības pakāpi un pārdzīvojis visas citas pārmaiņas sabiedriskajā domā. Nav svarīgi, ka apdāvināti 19. gadsimta žurnālisti, piemēram, Eduards Drumonts, un pat izcili mūsdienu rakstnieki, piemēram, Žoržs Bernanos, atbalstīja ideju, kurai daudz atbilstošāk pakalpoja plānprātīgi un šarlatāni.

Francijā dažādu iemeslu pēc nekad neizveidojās pilnīgi nobriedusi imperiālistiska partija, un tas, izrādās, bija izšķirošs elements. Daudzi franču koloniālie politiķi⁵⁸ norādījuši, ka tikai Francijas un Vācijas savienība ļautu Francijai sacensties ar Angliju pasaules pārdales jautājumā un veiksmīgi piedalīties cīņā par Āfriku. Tomēr Francija nekad nav lāvusi sevi iesaistīt šādā sacensībā, lai cik skaļš bija tās sašutums un naidīgums pret Lielbritāniju. Francija ir bijusi un, kaut arī tās nozīmīgums samazinājies, joprojām ir kontinenta nācija *par excellence*, un pat tās vārgie imperiālistiskie centieni parasti ir beigušies ar jaunas nacionālās neatkarības kustības rašanos. Tā kā franču antisemitismu būtībā uzturēja tīri nacionāls Francijas-Vācijas konflikts, ebreju jautājums gandrīz automātiski tika nobidīts malā, lai mazinātu tā lomu imperiālistiskajā politikā, neņemot vērā apstākļus Alžīrijā, kur etniski jauktie vietējie iedzīvotāji – ebreji un arābi – varētu sniegt teicamu izdevību.⁵⁹ Vienkāršā un brutālā franču nacionālās valsts sagraušana vācu agresijas rezultātā, apsmieklam noslēgtā Vācijas-Francijas savienība uz vācu okupācijas un Francijas sagrāves pamata, iespējams, ir pierādījusi, cik maz sava pašas spēka nācija *par excellence* ir saglabājusi līdz mūsdienām no savas slavas vainagotās pagātnes, jo nekas nav mainījis tās politiskās struktūras būtību.

V. DROŠĪBAS ZELTA LAIKMETS

Īslaicīgā lejupslide antisemitiskajās kustībās līdz Pirmajam pasaules karam ilga tikai aptuveni divdesmit gadus. Šis posms tiek atbilstoši dēvēts

⁵⁸ Sk., piemēram, René Pinon. *France et Allemagne*. 1912.

⁵⁹ Daži ar ebreju jautājumu Alžīrijā saistītie aspekti aplūkoti autores rakstā *Why the Crémieux Decree was Abrogated* (izd.: *Contemporary Jewish Record*, April, 1943).

par «Drošības zelta laikmetu»,⁶⁰ jo tikai retais, kas tolaik dzīvojis, izjutis acīm redzami novecojušās politiskās struktūras raksturīgo vājumu, lai gan, it kā spīējot draudošās katastrofas pareģojumiem, tā turpinājusi eksistenci neīstā krāšņumā un neizskaidrojamā monotonā neatlaidībā. Britu impērijas pasaules kundzības ēnā plecu pie pleca un ar šķietami vienādu stabilitāti joprojām pastāvēja anahroniska despotija Krievijā, korumpēta birokrātija Austrijā, stulbs militarisms Vācijā un svārstīga, krīžu nomocīta republika Francijā. Neviena no šīm valdībām nav bijusi īpaši populāra, un tām visām bija jāsaskaras ar pieaugošu iekšzemes opozīciju, taču nekur nebija manāma patiesa politiska griba radikāli grozīt politiskos apstākļus. Eiropa bija pārāk aizņemta ar ekonomisko ekspansiju, lai kāda no nācijām vai sociālajiem slāņiem nopietni pievērstos politiskiem jautājumiem. Viss varēja turpināties, jo nevienam nebija nekāda daļa. Vai, Čestertona vārdiem runājot, «it viss paildzina savu eksistenci, noliedzot to, ka eksistē».⁶¹

Rūpnieciskā un ekonomiskā potenciāla milzīgā attīstība nemitīgi pavājināja tīri politiskos faktorus, bet starptautiskajā varas spēlē dominējošie kļuva ekonomiskie spēki. Varu uzskatīja par sinonīmu ekonomiskajai varenībai, līdz atklājās, ka industriālā un ekonomiskā varenība ir tikai varas mūsdienu priekšnoteikumi. Ekonomiskā vara zināmā mērā varēja panākt valdību pakļaušanos, jo tās ticēja ekonomikai tāpat kā vienkāršie uzņēmēji, kuriem bija izdevies savu valdību pārliecināt, ka valsts spēka līdzekļi jāizmanto tikai ekonomisko interešu un nacionālā ipašuma aizsardzībai. Samērā īsu laikposmu spēkā bija Valtera Ratenaua atziņa, ka 300 vīru, kas cits citu pazīst, savās rokās tur pasaules likteņus. Šis īpatnējais stāvoklis turpinājās līdz 1914. gadam, kad līdz ar kara sākumu sabruka masu ticība ekonomiskās ekspansijas maģiskumam.

Zelta laikmeta ārējās izpausmes ebrejus bija maldinājušas daudz lielākā mērā nekā jebkuru citu grupu Eiropas tautu vidū. Šķita, ka antisemitisms jau ir aizgājis pagātnē; jo vairāk valdības zaudēja varu un prestižu, jo mazāk uzmanības tika pievērsts ebrejiem. Valsts pārstāvēnieciskā loma kļuva arvien šaurāka un tukšāka, turpretim politiskajai pārstāvībai radās tendence kļūt par mainīgas kvalitātes teatrālu izrādi, līdz teātris Austrijā kļuva

⁶⁰ Šādu apzīmējumu ievieš Stefans Cveigs, dodot nosaukumu laika posmam līdz Pirmajam pasaules karam grāmatā *The World of Yesterday: An Autobiography* (1943).

⁶¹ Lielisks Lielbritānijas stāvokļa raksturojums atrodams G. K. Čestertona darbā *The Return of Don Quixote*, kas atklātībā nonāca tikai 1927. gadā, lai gan «plānots un daļēji uzrakstīts bija jau pirms kara».

par valsts dzīves centru, institūciju, kuras sabiedriskā nozīme bija neapšaubāmi lielāka nekā parlamenta loma. Politiskās pasaules teatrālais raksturs bija kļuvis tik acīm redzams, ka teātris varēja šķist kā realitāte.

Lielkapitāla pieaugošā ietekme uz valsti un valsts arvien mazākā vajadzība pēc ebreju pakalpojumiem radīja nopietnus draudus ebreju bankiešiem, tāpēc viņiem vajadzēja mainīt savas nodarbošanās raksturu. Ebreju banku pirmā pagrimuma pazīme bija to prestiža un varas samazināšanās ebreju kopienās. Tās vairs nebija tik spēcīgas, lai centralizētu un līdz zināmai robežai monopolizētu vispārējo ebreju bagātību. Arvien lielāks skaits ebreju pameta valsts finansēšanu un pievērsās individuālai uzņēmējdarbībai. No pārtikas un apģērba piegādēm armijai un valdībai izauga ebreju pārtikas un labības tirdzniecība, kā arī apģērbu šūšana, kurā viņi drīz ieņēma nozīmīgu vietu visās valstīs. Lombardi un nelieli veikali mazās provinces pilsētīnās bija pilsētu universālveikalu priekšteči. Taču tas nenozīmē, ka attiecības starp ebrejiem un valdībām pilnīgi pārtrūka, tikai tajās bija iesaistīts mazāks skaits cilvēku. Šā laikposma beigās aina bija gandrīz tāda pati kā sākumā: neliels skaits ebreju ieņem ievērojamu stāvokli finanšu jautājumos, bet viņiem nav gandrīz nekādas saiknes ar plašākiem ebreju vidusskīras slāņiem.

Nozīmīgāka par neatkarīgas ebreju uzņēmēju šķiras paplašināšanos bija kāda cita pārmaiņa nodarbošanās struktūrā. Viduseiropas un Rietumeiropas ebreji bija sasnieguši bagātības piesātinājuma punktu. Tas varēja būt brīdis, kad ebrejiem vajadzēja pierādīt, vai viņi tiecas pēc naudas pašas naudas vai varas dēļ. Pirmajā gadījumā viņi varētu paplašināt savu uzņēmumu un atstāt to mantiniekiem, otrajā – nostiprināties valsts saimnieciskajā sektorā un cīnīties par uzņēmēju lielāku ietekmi uz valdību. Taču viņi neizvēlējās nevienu no šīm iespējām. Tieši pretēji, turīgu uzņēmēju un retāk bankiešu dēli pameta savu tēvu darbalaiku un izraudzījās brīvās profesijas vai pilnīgi intelektuālas nodarbības, kuras pirms dažām paaudzēm tiem vēl nebija pieejamas. Ebreju intelligences veidošanās, no kuras nacionāla valsts tik ļoti bija baidījusies, nu notika nepieredzētā ātrumā. Turīgu ebreju vecāku dēlu masveida pievēršanās kultūras jomai īpaši izpaudās Vācijā un Austrijā, kur daudzas kultūras institūcijas, piemēram, laikraksti, izdevniecības, mūzika un teātris, kļuva par ebreju uzņēmumiem.

Tas, ko ebreji panāca ar savu tradicionālo tieksmi pēc garīga darba un cieņu pret to, lika viņiem atteikties no tradīcijām un sekmēja nozīmīga Rietumeiropas un Viduseiropas ebreju slāņa intelektuālo asimilāciju un valstiskošanos. Politiski tas norādīja uz ebreju atbrīvošanos no valsts

aizsardzības, arvien pieaugošo apziņu par kopīgu likteni ar saviem līdzpilsoniem un to saikņu ievērojamu pavājināšanos, kas ebrejus reiz bija izveidojušas par intereiropisku elementu. Sociālā ziņā ebreju inteligenti bija pirmie, kuri kā grupa juta nepieciešamību un vēlēšanos iesaistīties neebreju sabiedrībā. Sociālā diskriminācija, kas viņu tēviem nebija aktuāls jautājums, jo tie nejuta nekādu vēlēšanos kontaktēties ar neebrejiem, jaunajai ebreju intelligenci kļuva par svarīgāko problēmu.

Meklējot ceļu uz sabiedrību, šī grupa bija spiesta pieņemt sociālās uzvedības normas, ko bija izveidojuši tie atsevišķie ebreji, kuri kā izņēmumi diskriminācijas likumā tika pieņemti sabiedrībā 19. gadsimtā. Viņi ātri atklāja «mirdzošas slavas varu» (Stefans Cveigs) – spēku, kas spēj atvērt jebkuras durvis un ko ģēniju pielūgsmē gadsimtu gaitā bija padarījuši neatvairāmu. Ebreju tiekšanās pēc slavas no tālaika vispārējās slavas pielūgsmes atšķīrās ar to, ka viņi būtībā nebija ieinteresēti savā pašu slavā. Dzīvot slavas apmirdzētiem bija svarīgāk nekā būt slaveniem, tāpēc viņi kļuva par ievērojamiem recenzentiem, kritiķiem, kolekcionāriem un visa slavenā organizētājiem. «Mirdzošā vara» bija ļoti reāls sociāls spēks, ar kuru sociālie bezpajumtnieki varēja nodibināt savu māju. Citiem vārdiem sakot, ebreju inteligenti centās (zināmā mērā sekmīgi) kļūt par dzīvu saikni, kura apvieno slavenas personības slavenību sabiedrībā, kas pēc būtības ir internacionāla, jo sasniegumi garīgajā jomā sniedzas pāri nacionālām robežām. Politisko faktoru vispārējā pavājināšanās, kas divdesmit gadu laikā izveidoja situāciju, kurā realitāte un šķietamība, politiskā realitāte un teātra izrāde varēja viegli parodēt viena otru, ļāva viņiem iekļūt visai amorfā internacionālā sabiedrībā, kur nacionāliem aizspriedumiem it kā vairs nebija nozīmes. Samērā paradoksāli – šī internacionālā sabiedrība, šķiet, bija vienīgā, kas atzina savu ebreju biedru nacionalizēšanos un asimilāciju (tiklīdz atzītam par austrieti Austrijas ebrejam Francijā bija vieglāk nekā Austrijā). Šis paaudzes nereālā pasaules pilsonība, fiktīvā nacionalitāte, ko viņi piesauca, tiklīdz kāds norādīja uz viņu ebrejisko izcelsmi, daļēji līdzinājās tām pasēm, kas vēlāk saviem īpašniekiem garantēja tiesības uz pagaidu uzturēšanos jebkurā valstī, tikai ne tajā, kas šo pasi izdevusi.

Jau ar to vien ebreji kļuva ievērojami, ka viņu darbība, apmierinājums un laime šķietamības pasaulē pierādīja – viņi kā grupa īstenībā netiecas ne pēc naudas, ne varas. Kamēr nopietnus valstsvīrus un publicistus ebreju jautājums nodarbināja mazāk nekā jebkurā citā laikposmā kopš emancipācijas, kad antisemitisms bija gandrīz nozudis no atklātās politiskās skatuves, ebreji kļuva par sabiedrības simbolu un vienlaikus – par naida

objektu visiem tiem, ko sabiedrība noraidīja. Zaudējis pamatu specifiskajos apstākļos, kas tā attīstību bija ietekmējuši 19. gadsimtā, antisemitisms bija viegli pieejams šarlatāniem un plānprātiņiem, kuriem nu radās iespēja to pārveidot puspatiesību un mežonīgu aizspriedumu dīvainā sajaukumā, kas parādījās Eiropā pēc 1914. gada, – par visu aizvainoto un neapmierināto elementu ideoloģiju.

Tā kā ebreju jautājums sociālā ziņā kļuva par sociālo nemieru katalizatoru, līdz sašķeltā sabiedrība beidzot ideoloģiski sagrupējās ap ebreju iespējamās iznīcināšanas ideju, ir nepieciešams ieskicēt dažas galvenās emancipēto ebreju sociālās vēstures īpatnības 19. gadsimta buržuāziskajā sabiedrībā.

3. nodaļa

EBREJI UN SABIEDRĪBA

Ebreju politiskās izglītības trūkums, kas tik labi atbilda viņu īpašajai lomai un iespējai iesakņoties valsts ekonomiskajā sektorā, kā arī viņu aizspriedumi pret cilvēkiem par labu varas institūcijām, kas viņiem neļāva saskatīt antisemitisma politiskos draudus, darīja viņus ārkārtīgi jutīgus pret jebkuras formas sociālo diskrimināciju. Bija grūti saskatīt būtisko atšķirību starp politisku diskusiju un vienkāršu antipātiju, ja tās attīstījās paralēli. Tomēr galvenais ir tas, ka tās izauga no diametrāli pretējiem emancipācijas aspektiem: politiskais antisemitisms attīstījās tāpēc, ka ebreji bija savrupa grupa, savukārt sociālā diskriminācija izveidojās, pieaugot ebreju vienlīdzībai ar visām citām grupām.

Apstākļu vienlīdzība, kas, neapšaubāmi, ir pamatprasība taisnīgumam, tomēr ir viena no lielākajām un apšaubāmākajām mūsdienu cilvēces parādībām. Jo vienlīdzīgāki ir apstākļi, jo grūtāk izskaidrojamas atšķirības starp cilvēkiem un nevienlīdzība starp indivīdiem un grupām pieaug. Šī mulsinošā sakarība atklājās visā pilnībā, tiklīdz vienlīdzība vairs netika izskaidrota ar visvarenu būtni, piemēram, ar Dievu, vai ar neizbēgamu kopīgu likteni – nāvi. Ikreiz, kad vienlīdzība kļūst par ikdienišķu faktu bez mērauklas, kas ļautu to izmērit vai izskaidrot, pastāv viena iespēja no simt, ka tā tiks uztverta kā darba princips politiskā organizācijā, kur citādā ziņā nevienlīdzīgiem cilvēkiem ir vienlīdzīgas tiesības. Devīņdesmit deviņos gadījumos no simta to maldīgi uzskatīs par dabisku īpašību ikvienam indivīdam, kurš ir «normāls», ja ir līdzīgs pārējiem, un «nenormāls», ja ir atšķirīgs. Šāda vienlīdzības transformēšana no politiska jēdziena sociālā konceptā ir jo būtiskāka, ja sabiedrība neatstāj pietiekami daudz vietas specifiskām grupām un indivīdiem, kuru atšķirības tad kļūst vēl skaidrāk saskatāmas.

Mūsaiķu lielā problēma un īpašās briesmas ir tas, ka cilvēks pirmo reizi ir stājies preti citam cilvēkam, atšķirīgo apstākļu neaizsargāts. Tieši jaunais vienlīdzības jēdziens ir tik ļoti sarežģījis mūsdienu rasu attiecības, jo mēs sastopamies ar dabiskām atšķirībām, kuras ne ar kādām iespējamām vai iedomājamām apstākļu maiņām nevar vērst mazāk pamanāmas. Vienlīdzība prasa, lai es ikvienu individu uztveru kā sev vienlīdzīgu, tāpēc konflikti starp dažādām grupām, kuras tikai sev vien zināmu iemeslu pēc nevēlas šo savstarpējo pamatvienlīdzību garantēt, norisinās tik ārkārtīgi nežēlīgā formā.

Tādējādi, jo vienlīdzīgāki apstākļi ebrejiem tika garantēti, jo krasāk ebreji atšķirās. Šī jaunā atziņa izraisīja sabiedrības sašutumu pret ebrejiem, un tomēr viņi šķita arī īpatnēji pievilcīgi. Šāda divējādā reakcija noteica Rietumeiropas ebreju sociālo vēsturi. Taču diskriminācija, tāpat kā pievilcība, bija politiski neitrāla. Tās neradīja politisku kustību pret ebrejiem, nedz arī jebkādā veidā pasargāja viņus no ienaidniekiem, tomēr sagandēja sociālo atmosfēru, izkropļojot sociālo saskarsmi starp ebrejiem un neebrejiem, un neapšaubāmi ietekmēja ebreju rīcību. Ebreju tipa izveidošanos noteica abas – gan specifiskā diskriminācija, gan specifiskā labvēlība.

Sociālās antipātijas pret ebrejiem ar to dažādaļām diskriminācijas formām lielu ļaunumu Eiropas valstīs nenodarīja, jo patiesa sociālā un ekonomiskā vienlīdzība netika panākta. Jaunās šķiras acimredzot attīstījās kā grupas, pie kurām cilvēki piederēja kopš dzimšanas. Nav šaubu, ka tikai šādā sistēmā sabiedrība varēja paciest, ka ebreji izveidojas par īpašu kļiķi.

Stāvoklis būtu pavisam citāds, ja Eiropā, tāpat kā Savienotajās Valstīs, apstākļu vienlīdzība tiktu uzskatīta par pašsaprotamu, ja ikviens sabiedrības loceklis no jebkura sociālā slāņa būtu stingri pārliecināts, ka spējas un laimīgs gadījums viņu var padarīt par veiksmes stāsta varoni. Šādā sabiedrībā diskriminācija kļūst par vienīgo atšķirības līdzekli, tādu kā vispārēju likumu, kas atsevišķas grupas var izslēgt no pilsoniskās, politiskās un ekonomiskās vienlīdzības sfēras. Kad diskriminācija nav saistīta tikai ar ebreju problēmu vien, tā var kļūt par pamatu politiskai kustībai, kas visas daudznacionālas valsts dabiskās grūtības un konfliktus grib atrisināt, izmantojot vardarbību, pūļa varu un rasisku jēdzienu absolūto vulgaritāti. Viens no Amerikas republikas daudzsološākiem un bīstamākiem paradoksiem ir tās uzdrošināšanās realizēt vienlīdzību uz fiziski un vēsturiski nevienlīdzīgāko pasaules iedzīvotāju pamata. Savienotajās Valstīs

sociālais antisemitisms kādu dienu var kļūt par ļoti bīstamu politiskas kustības kodolu.¹ Bet Eiropā tas politiskā antisemitisma sākotni būtiski neietekmēja.

I. STARP IZSTUMTĀ UN IZNIREĻA STĀVOKLI

Nedrošais līdzsvars starp sabiedrību un valsti, uz kuru kā sociāli, tā politiski balstījās nacionālā valsts, radīja īpatnēju likumu, kas regulēja ebreju uzņemšanu sabiedrībā. Tajos 150 gados, kad ebreji patiešām dzīvoja Rietumeiropas tautu vidū, nevis tām kaimiņos, viņiem par sociālo triumfu nācās maksāt ar politisko nabadzību un par politiskiem panākumiem – ar sociālo aizvainojumu. Asimilācija kā uzņemšana neebreju sabiedrībā viņiem tika garantēta vienīgi tad, ja viņi neapšaubāmi bija izņēmums no ebreju masas, lai gan visiem joprojām bija kopīgi ierobežojoši un pazemojoši politiskie apstākļi, vai arī vēlāk, kad pēc pabeigtās emancipācijas un tai sekojošās izolācijas viņu politisko statusu jau apšaubīja antisemitiskās kustības. Sabiedrība, sadūries ar politiskās, ekonomiskās un tiesiskās vienlīdzības piešķiršanu ebrejiem, skaidri parādīja, ka neviena no tās šķirām nav gatava garantēt viņiem sociālo vienlīdzību un ka dažus ebrejus tā var akceptēt tikai izņēmuma kārtā. Ebreji, kam tika veltīts šis divainais kompliments, ka viņi ir izņēmumi, izņēmuma ebreji, ļoti labi saprata, ka tieši šī divdomība – ka viņi ir ebreji un tomēr, iespējams, nav līdzīgi ebrejiem – atvēra viņiem durvis uz sabiedrību. Ja ebreji vēlējās šādas attiecības, viņi centās «būt un tomēr nebūt ebreji».²

¹ Lai gan ebreji Eiropas valstu viendabīgajā sabiedrībā izcēlās vairāk nekā citas grupas, no tā nav secināms, ka Amerikā viņi izjūt lielākus diskriminācijas draudus nekā citas grupas. Būtībā līdz šim nevis ebreji, bet nēģeri – objektīvi un vēsturiski visnevienlīdzīgākā tauta Amerikā – uz saviem pleciem nesuši sociālās un ekonomiskās diskriminācijas slogu.

Situācija gan varētu mainīties, ja no tīri sociālās diskriminācijas izaugtu politiska kustība. Tādā gadījumā ebreji var kļūt par naida objektu tā vienkāršā iemesla pēc, ka viņi vienīgie visu citu vidū palikuši paši par sevi, neatkāpdamies no savas vēstures un reliģijas, paužot labi zināmo nodalīšanās principu. To nevar teikt par nēģeriem un ķīniešiem, kuri līdz ar to politiski ir mazāk apdraudēti, lai gan viņi, iespējams, no vairākuma atšķiras vēl vairāk nekā ebreji.

² Šo trāpīgo novērojumu liberālais protestantu teologs H. E. G. Pauluss izteica vērtīgā, lai arī nelielā brošūrā *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln*. 1831. Pauluss, kuram tolaik uzbruka ne viens vien ebreju autors, atbalstīja pakāpenisku un individuālu emancipāciju asimilācijas ceļā.

Šķietamajam paradoksam īstenībā bija stingrs pamats. Neebreju sabiedrība pieprasīja, lai jaunpienācējs būtu tikpat «izglītot» kā tā pati un lai uzvedībā un rīcībā viņš atšķirtos no «parasta ebreja», tomēr būtu neparasts un veiktu kaut ko neparastu, jo galu galā viņš taču ir ebrejs. Visi emancipācijas piekritēji pieprasīja asimilāciju, ko viņi uzskatīja vai nu par ebreju emancipācijas priekšnosacījumu, vai tās automātiskām sekām. Citiem vārdiem sakot, ikreiz, kad tie, kas patiešām centās uzlabot ebreju stāvokli, mēģināja pievērsties ebreju jautājumam no pašu ebreju viedokļa, tas tūlīt tika risināts vienīgi sociālā ziņā. Viens no skumjākajiem faktiem ebreju tautas vēsturē ir tas, ka tikai tās ienaidnieki ebreju jautājumu izprata kā politisku jautājumu, bet gandrīz nekad to nesaprata ebreju draugi.

Emancipācijas aizstāvji šo problēmu tiecās iztēlot par «izglītības» jautājumu un sākumā šādu priekšstatu attiecināja gan uz ebrejiem, gan neebrejiem.³ Tika uzskatīts par pašsaprotamu, ka abu nometņu priekšgalā būs īpaši «izglītoti», iecietīgi, kulturāli cilvēki. Pēc tā bija secināms, ka īpaši iecietīgus, izglītotus un kulturālus neebrejus var apgrūtināt tikai ar sevišķi izglītotiem ebrejiem. Pats par sevi saprotams, ka šī prasība likvidēt aizspriedumus ļoti drīz kļuva diezgan vienpusīga un galu galā pamudinājumu izglītoties attiecināja tikai uz ebrejiem.

Taču tā ir tikai viena problēmas puse. Ebrejus pierunāja kļūt tik izglītotiem, lai viņi neuzvestos kā vienkārši ebreji, bet, no otras puses, viņus uzņēma sabiedrībā tikai tāpēc, ka viņi bija ebreji, tāpēc, ka viņi saistīja ar svešu, eksotisku pievilcību. 18. gadsimtā šāda uzskata pamatā bija jaunais humānisms, kas īpaši pievērsās «jauniem cilvēka paveidiem» (Herders), jo saskarsme ar tiem varētu noderēt par paraugu tuvākiem kontaktiem ar visām cilvēku rasēm. Mendelsoņa laika izglītotajai Berlīnei ebreji noderēja par dzīvu liecību tam, ka visi cilvēki pieder pie cilvēku dzimuma. Šai paaudzei draudzība ar Mendelsoņu vai Markusu Hercu bija arvien no jauna apliecināts cilvēka cieņas pierādījums. Un, tā kā ebreji bija nicināta un apspiesta tauta, viņus varēja uzskatīt par jo spilgtāku cilvēces daudzveidības paraugu. Herders, kas klaji pauda draudzību pret ebrejiem, pirmais izteica vēlāk ļaunprātīgi izmantotos un sagrozītos vārdus «sveša Āzijas tauta, ko apstākļi atdzinuši uz mūsu zemēm».⁴ Ar šiem vārdiem viņš un citi humānisti sveica «jaunos cilvēka paveidus», ko

³ Šāds uzskats izteikts Vilhelma Humbolta «Lietpratēja viedoklī» 1809. gadā: «Valstij nav jāmāca cienīt ebrejus, bet gan jāizskauž nehumāna un aizspriedumaina attieksme utt. [...]» Izd.: Ismar Freund. *Die Emanzipation der Juden in Preussen. Berlin, 1912.*, II, 270.

⁴ J. G. Herder. *Über die politische Bekehrung der Juden.* Izd.: *Adrastea und das 18. Jahrhundert.* 1801.-03.

astroņpadsmītais gadsimts «meklēja pa visu zemeslodi»⁵ un ko atrada savos senajos kaimiņos. Cenšoties uzsvērt cilvēces vienotību, viņi gribēja parādīt, ka ebreju izcelsme ir daudz svešāka un tamlīdz eksotiskāka, nekā tā īstenībā bija, lai cilvēces kā vispārējā principa atspoguļojums būtu iespaidīgāks.

Vairākus gadu desmitus 17. un 18. gadsimta mijā, kad Francijas ebreji jau baudīja emancipāciju, bet Vācijas ebrejiem uz to nebija nekādu cerību, nedz vēlmes pēc tās, Prūsijas izglītotā inteliģence panāca, ka «visas pasaules ebreji vērš savus skatienus uz ebreju kopieni Berlīnē» (nevis Parīzē!). Tas liela mērā izskaidrojams ar Lesinga darba «Nātans Gudrais» panākumiem (vai nepareizu tā interpretāciju), kurā tika pausts uzskats, ka «jaunajiem cilvēka paveidiem», kļūstot par cilvēces paraugiem, jāizmanto arī spēcīgākas indivīda īpašības.⁷ Šī doma stipri ietekmēja Mirabo, un viņš mēdza piesaukt Mendelsonu kā paraugu.⁸ Herders cerēja, ka izglītotie ebreji būs brīvāki no aizspriedumiem, jo «ebrejs ir brīvs no zināmiem politiskiem spriedumiem, kurus mums atmetēt ir ļoti grūti vai pat neiespējami». Protestējot pret tālaika paradumu piešķirt «jaunas merkantīlas priekšrocības», viņš pauda uzskatu, ka izglītība ir īstais ceļš ebreju atbrīvošanai no jūdaisma, no «seniem nacionāliem aizspriedumiem, [...] paražām, kas neiederas ne mūsu laikmetā, ne konstitūcijās», lai viņi varētu tikt «pilnīgi humanizēti» un noderīgi «zinātnes un visas cilvēces kultūras attīstībai».⁹ Apmēram tajā pašā laikā Gēte recenzijā par kādu dzejas krājumu rakstīja, ka tā autors, Polijas ebrejs, «nav sasniedzis neko vairāk kā kristīgais literāts», un sūrojās, ka gaidījis ko patiesi jaunu, kādu lielu spēku aiz seklažām vispārzināmajām patiesībām, taču atradis tikai parastu viduvējību.¹⁰

Milzīga bija šīs pārspīlētās labvēlības postošā ietekme uz tikkorietumnieciskotajiem, izglītotajiem ebrejiem un iespaids, ko tā atstāja uz viņu sociālo un psiholoģisko stāvokli. Ebreji ne tikai saskārās ar demoralizējošo prasību būt par savas tautas izņēmumiem, atzīt «kraso atšķirību starp sevi un pārējiem» un lūgt, lai valdība šādu «atšķirtību [...] padara

⁵ Herder. *Briefe zur Beförderung der Humanität* (1793.-97.). 40.vēstule.

⁶ Felix Priebatsch. *Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert*. Izd.: *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. 1915, 646. lpp.

⁷ Lesingam pašam nekādu ilūziju nebija. Savā pēdējā vēstulē Mozum Mendelsonam viņš visskaidrāk pauda savu vēlmi: «atrast īsāko un drošāko ceļu uz to Eiropas valsti, kurā nebūtu ne kristiešu, ne ebreju.» Par Lesinga attieksmi pret ebrejiem sk. *Franz Mehring. Die Lessinglegende*. 1906.

⁸ Sk. Honoré G. R. de Mirabeau. *Sur Moses Mendelssohn*. London, 1788.

⁹ J. G. Herder. *Über die politische Bekehrung der Juden*, op. cit.

¹⁰ Johana Volfganga Gētes recenzija par Izahara Falkensona Bēra *Gedichte eines polnischen Juden*. *Mietau und Leipzig*, 1772. Izd.: *Frankfurter Gelehrte Anzeigen*.

likumīgu»,¹¹ no ebrejiem vēl tika gaidīts, lai viņi kļūtu par unikāliem cilvēces paraugiem. Un, ja tas, nevis Heines pāriešana citā ticībā bija patiesā «ieejas biļete», ar kuru iekļūt Eiropas kulturālajā sabiedrībā, ko gan citu šī un nākamās ebreju paaudzes varēja darīt kā izmisīgi censties šīs cerības nepievilt.¹²

Sākotnējā sabiedrības iekarošanas posmā, kad asimilācija vēl nebija kļuvusi par tradīciju ar plašu sekotāju pulku un to bija sasnieguši tikai daži īpaši apdāvināti indivīdi, šī sistēma darbojās teicami. Francija ebrejiem bija politiskās slavas zeme, kas pirmā viņus atzina kā pilsoņus, bet Prūsija šķietami veidojās par sociālā goda zemi. Apgaismības piestrāvotā Berlīne, kur Mendelsons bija nodibinājis tuvas attiecības ar tālaika ievērojamākiem cilvēkiem, bija tikai sākums. Viņa attiecībām ar neebreju sabiedrību bija daudz kopīga ar akadēmiskajiem kontaktiem, kas ebreju un kristiešu mācītos vīrus bija saistījuši visos Eiropas vēstures posmos. Jaunais, pārsteidzošais elements bija tas, ka Mendelsona draugi šīs attiecības izmantoja nepersoniskiem, ideoloģiskiem un pat politiskiem mērķiem. Pats viņš šādus nolūkus noliedza, atkārtoti apgalvojot, ka ir pilnīgi apmierināts ar apstākļiem, kādos viņam jādzīvo, it kā paredzēdams, ka viņa izņēmuma sociālajam statusam un brīvībai ir kāds sakars ar faktu, ka viņš joprojām pieder pie («Prūsijas valdnieka) valsts zemākā iedzīvotāju slāņa».¹³

¹¹ Friedrich Schleiermacher. *Briefe bei Gelegenheit der politisch theologischen Aufgabe und des Sendschreibens jüdischer Hausväter*. 1799, Izd.: *Werke*, 1846, I nod., V, 34. sēj.

¹² Tomēr tas neattiecas uz Mozu Mendelsonu, kurš maz ko zināja par Herdera, Gētes, Šleiermahera un citu jaunākās paaudzes pārstāvju uzskatiem. Mendelsonā cienīja unikalitāti. Viņa uzticība ebreju reliģijai neļāva viņam pilnīgi saraut saites ar ebreju tautu, ko citi pēc viņa darija kā kaut ko gluži pašsaprotamu. Viņš sevi redzēja kā «vienu no apspiestas tautas, kuram jālūdz valdošās tautas labvēlība un aizstāvība» (sk. viņa «Vēstuli Lavateram», 1770; Izd.: *Gesammelte Schriften*. Berlin. 1930, VII sēj.); t.i., viņš vienmēr apzinājās, ka cieņa pret viņa personību ir tikpat neparasta kā nicinājums pret viņa tautu. Tā kā Mendelsons pretēji nākamajām ebreju paaudzēm nepievienojās nicinātāju pulkam, viņš sevi neuzskatīja par izņēmumu.

¹³ Prūsija, ko Lesings dēvēja par «visvairāk verdzināto valsti Eiropā», Mendelsonam bija «valsts, kurā viens no visgudrākajiem valdniekiem, kāds jebkad valdījis pār cilvēkiem, panācis mākslas un zinātnes uzplaukumu, turklāt uzskatu brīvība valstī kļuvusi par tik vispārārtītu, ka tās labvēlīgā ietekme sasniegusi pat vizzemākos ļaužu slāņus viņa pārvaldītajā zemē». Tik pazemīgs peticīgums ir aizkustinošs un pārsteidzošs, ja ņem vērā, ka šis «visgudrākais valdnieks» bija parūpējies, lai ebreju filozofam būtu ļoti grūti dabūt atļauju par uzturēšanos Berlīnē, un ka laikā, kad galma *Münzjuden* baudīja visādas privilēģijas, viņam nepieskīra pat parasto «aizsargātā ebreja» statusu. Mendelsons apzinājās, ka viņam, izglītotās Vācijas draugam, būtu pat jāmaksā nodoklis, ar kuru apliek uz tirgu vedamu vēršu, ja vien viņš nolemtu apciemot savu draugu Lavateru Leipcīgā, taču viņš neizdarīja nevienu politisku secinājumu, kas varētu uzlabot situāciju. Sk. «Vēstuli Lavateram», *op. cit.*, un viņa priekšvārdu Menaseha Ben Izraēla darba tulkojumam – izd.: *Gesammelte Schriften*. Leipzig, 1843–45, III sēj.

Ši vienaldzība pret politiskajām un pilsoņu tiesībām pārdzīvoja Mendelzona nevainīgās attiecības ar tālaika izglītotajiem un apgaismotajiem cilvēkiem. Vēlāk tā tika pārņemta ebreju sieviešu salonos, kas pulcināja spožāko sabiedrību, kādu Berlīnei jebkad bijis lemts redzēt. Tikai pēc Prūsijas sakāves 1806. gadā, kad ebreju emancipācijas jautājums tika nodots sabiedrības apspriešanai sakarā ar Napoleona likumdošanas ieviešanu plašos Vācijas apgabalos, šo vienaldzību nomainīja atklātas bailes. Emancipācija atbrīvotu ne vien izglītos ebrejus, bet arī «atpalikušo» ebreju tautu, un viņu vienlīdzība iznīcinātu ļoti vērtīgo atšķirību, uz kuru, kā izglītotie ebreji labi zināja, balstījās viņu sabiedriskais stāvoklis. Kad emancipācijas brīdis beidzot pienāca, visvairāk asimilētie ebreji glābās, pārejot kristietībā un visai raksturīgi konstatējot, ka būt par ebreju ir paciešami un nav bīstami pirms emancipācijas, bet ne pēc tās.

Visrepresentatīvākais no šiem saloniem, kas vienoja patiešām dažādus sabiedrības pārstāvjus, bija Rahelas Varnhāgenas salons. Viņas iedzimtā, nesamaitātā un neparastā intelīgences saistībā ar patiesu interesi par cilvēkiem un strauju dabu padarīja viņu par spožāko un interesantāko no šīm ebreju sievietēm.

Vienkāršie, taču slavenie saviesīgie vakari Rahelas «jumbistabā» pulcināja «apgaismotos» aristokrātus, vidusskīras inteligentus un aktierus, resp., visus tos, kas, līdzīgi ebrejiem, nepiederēja pie respektablās sabiedrības. Tādējādi Rahelas salons ar nolūku tika dibināts, balstoties uz sabiedrības perifēriju, un bija brīvs no jebkādam sabiedrības paražām un aizspriedumiem.

Gluzi amizanta šķiet ebreju asimilēšana sabiedrībā, ļoti cītīgi ievērojot Gētes priekšrakstus, kurus viņš izveidoja sava «Vilhelma Meistara» izglītošanai (romāns vēlāk kļuva par dižu paraugu vidusskīras izglītībai). Šajā grāmatā jaunu birģeri izglīto aristokrāti un aktieri, tāpēc viņš var iemācīties, kā izrādīt sevi un pārstāvēt savu individualitāti, tādējādi virzoties augšup un no parasta birģera dēla kļūstot par aristokrātu. Vidusskīrai un ebrejiem, t.i., tiem, kas atradās ārpus aristokrātiskās sabiedrības, viss bija atkarīgs no «personības» un no spējas to paust. Vissvarīgākais šķita prasme spēlēt savu paša lomu. Īpašais uzskats, ka Vācijā ebreju jautājums ir izglītības jautājums, bija cieši saistīts ar šīm sākotnējām aktivitātēm, un sekas tam bija ebreju un neebreju vidusskīras izglītības filistrisms, kā arī ļoti daudzu ebreju tieksšanās pēc brīvajām profesijām.

Berlīnes agrīno salonu burvību radīja to gaisotne, kurā īstas nozīmes nebija nekam citam kā vienīgi personībai un rakstura vienreizībai, talantam un pašizteiksmes spējai. Šo vienreizību, kas deva iespēju gandrīz neierobežotai

saskarsmei un tuvībai, nevarēja aizstāt ne augsts amats, ne nauda, ne arī lieli panākumi, ne literārā slava. Īstu personību īsas tikšanās, kas saveda kopā Hohencollernu pirmu Luiju Ferdinandu un bankieri Ābramu Mendelsonu vai politisko publicistu un diplomātu Frīdrihu Gencu un tālaika pārmodernā romantisma skolas rakstnieku Frīdrihu Šlēgeli – un tie ir tikai daži no Rahelas «jūmtistabas» ievērojamākiem viesiem –, tika pārtrauktas 1806. gadā, kad, namamātes vārdiem runājot, šī unikālā satikšanās vieta «nogrima kā kuģis, kas piepildīts ar augstāko dzīvesprieku». Ne vien aristokrāti, bet arī romantiskie intelektuāļi kļuva antisemitiski noskaņoti, un, lai gan tas nenozīmēja, ka abas grupas atsakās no visiem saviem ebreju draugiem, saskarsmes nevainība un cēlums bija izgaisuši.

Īstais pagrieziena punkts Vācijas ebreju sociālajā vēsturē notika nevis Prūsijas sakāves gadā, bet divus gadus vēlāk – 1808. gadā, kad valdība pieņēma municipālo likumu, ar kuru ebrejiem tika piešķirtas pilsoniskās, bet ne politiskās tiesības. Pēc 1807. gada miera līguma Prūsija līdz ar austrumu apgabaliem zaudēja arī ebreju iedzīvotāju vairākumu. Ebreji, kas palika tās teritorijā, bija «aizsargātie ebreji», resp., viņiem jau bija pilsoņu tiesības individuālo privilēģiju formā. Municipālā emancipācija tikai juridiski apstiprināja šīs privilēģijas un pārdzīvoja 1812. gada vispārējo emancipāciju. Pēc Napoleona sakāves Prūsija atguva Poznaņu ar tās ebreju masām, būtībā atceļot 1812. gada dekrētu, jo tas tobrīd nozīmētu politiskās tiesības arī nabadzīgajiem ebrejiem, taču atstājot spēkā municipālo likumu.

Lai arī šie emancipācijas dekrēti politiskā ziņā bija maznozīmīgi attiecībā uz ebreju stāvokļa reālu uzlabošanu, tiem līdz ar apgabalu un ebreju iedzīvotāju vairākuma zaudēšanu bija ļoti būtiskas sociālās sekas. Pirms 1807. gada aizsargāto ebreju skaits Prūsijā nepārsniedza 20 procentus no kopējā ebreju skaita. Emancipācijas dekrēta izdošanas brīdī aizsargātie ebreji Prūsijā bija vairākumā, ja salīdzina ar 10 procentiem «svešo ebreju», kas bija atstāti kontrasta dēļ. Nu dziļā nabadzība un atpalicība, uz kuru fona tā izcēlās bagātie un izglītotie «izņēmuma ebreji», bija izzudušas. Un šis fons, kas bija tik būtisks sociālo panākumu un psiholoģiskās pašcieņas salīdzināšanas pamats, nekad vairs nenasniedza savu pirmsnapoleona posma nozīmi. Kad 1816. gadā Polijas apgabali tika atgūti, agrāk «aizsargātie ebreji» (nu reģistrēti kā jūdu ticības Prūsijas pilsoņi) joprojām pārsniedza 60 procentu robežu.¹⁴

¹⁴ Sk. *Heinrich Silbergleit. Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich. Berlin, 1930, I sēj.*

Sociālā ziņā tas nozīmēja, ka Prūsijā palikušie ebreji ir zaudējuši tautisko fonu, uz kura viņi izcēlās kā izņēmumi. Nu viņi paši veidoja šādu, tikai šaurāku fonu, un indivīdam bija divkārt jāpiepūlas, lai viņš uz tā vispār izceltos. «Izņēmuma ebreji» atkal kļuva par vienkāršiem ebrejiem, nicinātas tautas pārstāvjiem, nevis vairs izņēmumiem. Tikpat negatīva bija arī valdības iejaukšanās sociālā ietekme. Ne vien pret valdību noskaņotās šķiras, kas tādējādi bija arī atklāti naidīgas pret ebrejiem, bet visi sabiedrības slāņi lielākā vai mazākā mērā sāka apzināties, ka viņu paņēmas ebreji ir nevis kaut kādi izņēmumi, bet gan tās grupas locekļi, kuras labā valsts ir gatava realizēt ārkārtējus pasākumus. Un tieši no tā «izņēmuma ebreji» aizvien bija visvairāk baidījušies.

Berlīnes sabiedrība neredzētā ātrumā pameta ebreju salonus, un līdz 1808. gadam šīs tikšanās vietas jau bija aizstājuši titulētās birokrātijas un augstākās vidusšķiras nami. Tālaika plašā korespondence liecina, ka intelektuāļi, tāpat kā aristokrāti, nicinājumu pret Austrumeiropas ebrejiem, kurus viņi tikpat kā nepazīna, nu vērta pret izglītotajiem Berlīnes ebrejiem, kurus viņi pazina ļoti labi. Šie ebreji nekad vairs neatguva pašcieņu, ko rada izņēmuma stāvokļa kolektīvā apziņa. Turpmāk ikvienam no viņiem bija jāpierāda, ka viņš kā ebrejs tomēr var nebūt ebrejs. Vairs nepietika ar izcelšanos uz vairāk vai mazāk zināmas «atpalikušo brāļu» masas fona. Nu indivīds izņēmuma stāvokli varēja iegūt, tikai izceļoties uz ebreju vispār, t.i., uz visas ebreju tautas, fona.

Sociālā diskriminācija, nevis politiskais antisemitisms, aktualizēja «ebreju vispār» redzējumu. Pirmais autors, kas izcēla atšķirību starp ebreju individu un «ebreju vispār, ebreju visur un nekur», bija mazpazīstams publicists, kas 1802. gadā bija uzrakstījis asu satīru par ebreju sabiedrību un tās tieksmi pēc izglītības – brīnumnūjiņas, kas paver ceļu uz sabiedrību. Ebreji tika parādīti kā filistru un iznirēju sabiedrības «pamatprincips».¹⁵ Šo diezgan vulgāro literāro gabalu ne tikai ar prieku lasīja daudzi Rahelas salona dalībnieki, tas netieši iedvesmoja lielo romantisma dzejnieku Klemensu fon Brentano uzrakstīt asprātīgu rakstu, kurā filistrs atkal tika parādīts ebreja veidolā.¹⁶

¹⁵ Jau pirms K. V. F. Gratenauera 1802. gada brošūras *Wider die Juden*, kas guva plašu ievēribu, 1791. gadā publicētā brošūra *Über die physische und moralische Verfassung der heutigen Juden* vērta uzmanību uz ebreju pieaugošo ietekmi Berlīnē. Lai gan recenzija par šo brošūru tika iekļauta *Allgemeine Deutsche Bibliothek*. 1792, CXII sēj., to izlasīja ļoti maz cilvēku.

¹⁶ Klemensa Brentano *Der Philister vor, in und nach der Geschichte* tika rakstīts un lasīts tā sauktajai *Christlich-Deutsche Tischgesellschaft*, slavenam rakstnieku un patriotu klubam, ko nodibināja 1808. gadā cīņai pret Napoleonu.

Līdz ar sākotnējās jauktas sabiedrības idilles izzušanu izzuda kaut kas tāds, kas vairs neatgriezās nevienā valstī un nevienā vēstures posmā. Neviena sociālā grupa nekad vairs nepieņēma ebrejus ar atklātu sirdi un bez aizspriedumiem. Tā varēja būt draudzīga pret ebrejiem vai nu aiz satraukuma par savu uzdrīkstēšanos un «samaitātību», vai protestējot pret līdzpilsoņu izstumšanu no sabiedrības. Taču par sociāli izstumtajiem ebreji kļuva ikreiz, kad viņus vairs nediskriminēja ne politiski, ne pilsoniski.

Ir svarīgi paturēt prātā, ka asimilācija kā grupveida parādība īstenībā pastāvēja tikai ebreju intelīgenes vidē. Nav nejaušība, ka pirmais izglītais ebrejs Mozus Mendelsons bija arī pirmais, kas, atradams zemā pilsoniskā stāvoklī, tomēr tika uzņemts neebreju sabiedrībā. Galma ebreji un viņu pēcteči – Rietumeiropas bankieri un uzņēmēji – nekad nav bijuši sociāli vēlami, taču arī viņi paši necentās izrauties no neredzamā geto šaurības. Sākumā viņi, tāpat kā visi vēl neizlutināti iznīreļi, lepojās ar lielās nabadzības un posta vidi, no kuras bija cēlušies. Vēlāk, kad bija jāatvairā uzbrukumi no visām pusēm, viņi gluži dibināti bija ieinteresēti masu nabadzībā un pat atpalicībā, jo tas bija arguments un viņu drošības apliecinājums. Lēni un ar zināmām bažām viņi bija spiesti attālināties no jūdaisma stingrākajām prasībām – viņi neatteicās no reliģiskajām tradīcijām vispār, taču pieprasīja arvien stingrāku ticību no ebreju masām.¹⁷ Ebreju kopienas autonomijas saīšana stiprināja viņu vēlmi ne tikai aizsargāt ebreju kopienu no varas instancēm, bet arī valdīt pār to ar valsts palīdzību, tāpēc teiciens par nabadzīgo ebreju «dubulto atkarību» no «valdības un pašu bagātajiem brāļiem» patiešām atspoguļoja patiesību.¹⁸

¹⁷ Rotsildi 19. gadsimta divdesmitajos gados atteicās piešķirt lielu summu dzimtajai Frankfurtes ebreju kopienai, lai izrādītu pretestību reformatoīem, kas vēlējās ebreju bērniem sniegt vispārējo izglītību. Sk. *Isaak Markus Jost. Neuere Geschichte der Israeliten*. 1846, X, 102.

¹⁸ *Op. cit.*, IX, 38. – Galma ebreji un bagātie ebreju bankieri, kas sekoja viņu pēdās, nekad nevēlējās pamest ebreju kopienu. Viņi uzstājās kā tās pārstāvji un aizstāvji pret vietējo valsts varu; nereti viņiem piešķīra oficiālu varu pār kopienām, kuras viņi pārvaldīja no tālienes, tāpēc ebreju kopienu agrākā autonomija tika grauta un iznīcināta no iekšpuses jau ilgi pirms tam, kad to atcēla valsts. Pirmais galma ebrejs ar monarhistiskiem centieniem attiecībā uz paša «nāciju» bija kāds Prāgas ebrejs, Saksijas Morica sagādnieks 16. gadsimtā. Viņš pieprasīja, lai visus rabinus un kopienu vadītājus izraudzītos no viņa ģimenes. (Sk. *Bondy-Dworsky. Geschichte der Juden in Boehmen, Maehren und Schlesien. Prague*, 1906, II, 727.) Astonpadsmitajā gadsimtā galma ebreju iecelšana par savu kopienu diktatoriem bija izplatīta parādība, kam sekoja likums par «augstmaņiem» 19. gadsimtā.

Ebreju augstmaņi (kā tos mēdza saukt 19. gadsimtā) valdīja pār ebreju kopienām, taču ne sociāli, ne pat ģeogrāfiski viņi pie tām nepiedereja. No ebreju kopienas viņi savā ziņā bija tikpat tālu kā no neebreju sabiedrības. Tikuši pie spožas karjeras un iemantojuši lielas privilēģijas no saviem kungiem, viņi radīja tādu kā izņēmumu kopienu, kurai tomēr bija ļoti ierobežotas sociālās iespējas. Galma sabiedrība šos ebreju augstmaņus nicināja, viņiem trūka darījumu attiecību ar neebreju vidusšķiru, tāpēc viņu sociālie kontakti sabiedrības likumiem neatbilda tikpat lielā mērā, cik viņu ekonomiskie sasniegumi bija savulaik bijuši neatkarīgi no vispārējiem ekonomiskajiem apstākļiem. Šī izolācija un neatkarība viņiem bieži deva varas un lepnuma izjūtu, ko ilustrē kāda 18. gadsimta sākuma anekdote. Kāds ebrejs [..], uzklaušījis cēla un kulturāla ārsta vieglu pārmetumu par (ebreju) lepnumu, lai gan starp viņiem nav ne firstu, ne valdības locekļu, nekaunīgi atbildēja: «Firsti mēs neesam, mēs tikai valdām pār firstiem.»¹⁹

Šāds lepnums ir gandrīz pretmets šķiriskajai augstprātībai, kas lēni pārņēma privilēģētos ebrejus. Valdot pār saviem ļaudīm kā absolūti valdnieki, viņi tomēr jutās kā *primi inter pares*. Par titulu «visu ebreju rabīns» vai «Svētās zemes valdnieks» viņi lepojās vairāk nekā par tituliem, ko viņiem varētu piešķirt viņu kungi.²⁰ Līdz 18. gadsimta vidum viņi visi būtu vienisprātis ar Holandes ebreju, kas teica: «*Neque in toto orbi alicui nationi inservimus.*» Taču ne tad, ne arī vēlāk viņi visā pilnībā neizprata «mācīta kristīgā» atbildi: «Bet tas taču nozīmē laimi tikai dažiem. Tauta, ko uzskata par *corpo (sic)*, visur tiek vajāta, tai nav pašpārvaldes, tā ir pakļauta svešai varai, tai nav spēka un goda, un kā svešinieks tā klejo pa pasauli.»²¹

Šķiriskā augstprātība parādījās tikai tad, kad starp dažādu zemju valsts bankšieriem nodibinājās darījumu attiecības. Tam sekoja savstarpējās laulības starp vadošajām dinastijām, un izveidojās īsta internacionāla kastu sistēma, kas pirms tam ebreju sabiedrībā nebija pazīstama. Neebreju novērotājam tas viss šķita vēl skaidrāk redzams, jo notika laikā, kad vecās feodālās kārtas un kastas ātri pārtapa jaunajās šķirās. Radās maldīgs secinājums, ka ebreji ir viduslaiku palieka, nesaprotot, ka šī kasta ir vēl pavisam jauna. Tās veidošanās process beidzās tikai 19. gadsimtā, un skaita ziņā tā, domājams,

¹⁹ Johan Jacob Schudt. *Jüdische Merkwürdigkeiten. Frankfurt a.M., 1715-17, IV. Anhang*, 48.

²⁰ Selma Stern. *Jud. Suess. Berlin, 1929*, 18. un sek. lpp.

²¹ Schudt, *op. cit.*, I, 19.

nepārsniedza simt ģimenes. Bet, tā kā šīs ģimenes atradās uzmanības centrā, visu ebreju tautu sāka uzskatīt par kastu.²²

Lai cik liela būtu bijusi galma ebreju loma politiskajā vēsturē un antisemitisma izcelsmē, sociālā vēsturē viņus varētu ņemt vērā, ja vien zināmas psiholoģiskās īpatnības un izturēšanās veids viņiem nebūtu kopīgs ar ebreju intelligentiem, kas galu galā parasti bija komersantu dēli. Ebreju augstmaņi vēlējās valdīt pār ebreju tautu un tāpēc nevēlējās to atstāt, bet ebreju intelligentiem raksturīga bija vēlme pamest savu tautu un tikt uzņemtiem sabiedrībā. Abām grupām bija kopīga izjūta, ka tās ir izņēmumi, un šī izjūta pilnīgi harmonēja ar apkārtējās sabiedrības spriedumiem. Bagātie «izņēmuma ebreji» jutās kā izņēmumi ebreju tautas kopīgajā liktenī, un valdības tos uzskatīja par ārkārtīgi noderīgiem. Izglītotie «izņēmuma ebreji» jutās kā izņēmumi ebreju tautā un arī kā izņēmuma cilvēkbūtnes, un par tādiem viņus uzskatīja sabiedrība.

Neatkarīgi no tā, vai asimilācija nonāca vai nenonāca līdz pāriešanai citā ticībā, pati par sevi tā reālus draudus ebreju izdzīvošanai neradīja.²³ Viņi tika laipni uzņemti vai atraidīti, tāpēc ka bija ebreji, un viņi to labi apzinājās. Pirmās izglītoto ebreju paaudzes joprojām patiesi vēlējās atmest savu ebrejisko identitāti, un Bērne ar lielu rūgtumu rakstīja: «Dažs man pārmet, ka esmu ebrejs, cits mani par to slavē; dažs man to piedod, taču visi par to domā.»²⁴ Audzināti 18. gadsimta ideju garā, viņi ilgojās pēc valsts bez kristiešiem un jūdiem; veltījuši dzīvi zinātnei un mākslām, viņi jutās dziļi aizvainoti, saprotot, ka valdības ir gatavas piešķirt dažādas privilēģijas un pagodinājumus ebreju bankieriem, bet ebreju intelligentus nolemj bada nāvei.²⁵ Pāriešana citā ticībā, ko 19. gadsimtā noteica bailes no nediferencētas iekļaušanas ebreju masās, nu kļuva par nepieciešamību, lai nodrošinātu dienišķo maizi. Šāda maksa par rakstura trūkumu lika veselai ebreju

²² Kristians Frīdrihs Rihs ebreju tautu sauc par «tirgotāju kastu». Sk. *Ueber die Ansprüche der Juden an das deutsche Bürgerrecht*. Izd.: *Zeitschrift für die neueste Geschichte*. 1815.

²³ Ievēribas cienīgs, lai gan maz zināms ir fakts, ka asimilēšanās biežāk noveda pie pāriešanas citā ticībā nekā pie jauktām laulībām. Diemžēl statistika vairāk slēpj nekā izceļ šo faktu, jo tajā visas savienības, kurās viens no ebrejiem bija pārgājis citā ticībā, bet otrs ne, tika uzskatītas par jauktām laulībām. Tomēr ir zināms, ka Vācijā bija samērā daudz ģimeņu, kuras bija kristītas vairākās paaudzēs, tomēr palikušas patiesi ebrejiskas. Ar to izskaidrojams arī tas, ka jaunai ticībai pievērstie ebreji ļoti reti pameta savas ģimenes un pat vēl retāk pameta ebreju dzīves vidi. Ebreju ģimene jebkurā gadījumā bija saistošāks spēks nekā ebreju ticība.

²⁴ *Briefe aus Paris*, 74. vēstule, 1832. gada februāris.

²⁵ *Ibid.*, 72. vēstule.

paaudzei nostāties opozīcijā pret valsti un sabiedrību. «Jaunā paveida cilvēki», kam pietika dūšas, kļuva par dumpiniekiem, un, tā kā ebreju baņķieri atbalstīja visreakcionārākās tālaika valdības, viņu dumpis sevišķi agresīvi vērsās pret savas tautas oficiālajiem pārstāvjiem. Marksa un Bērnies apsūdzēšana pretebrejiskos uzskatos pareizi izprotama tikai bagāto ebreju un ebreju inteliģentu konflikta gaismā.

Tomēr pilnā sparā šis konflikts norisēja tikai Vācijā un gadsimta antisemitisko kustību nepārdzīvoja. Austrijā vērā nemamas ebreju inteliģences nebija līdz 19. gadsimta beigām, kad tā strauji izjuta visu antisemitiskā spiediena spēku. Šie ebreji, tāpat kā viņu bagātie brāļi, par labāku atzina atrašanos Hābsburgu monarhijas aizsardzībā un par sociālistiem kļuva tikai pēc Pirmā pasaules kara, kad pie varas nāca sociāldemokrātu partija. Nozīmīgākais, taču ne vienīgais šā likuma izņēmums bija Karls Krauss, pēdējais Heines, Bērnies un Marksa tradīciju pārstāvis. Krausa apsūdzības pret ebreju komersantiem no vienas puses un ebreju žurnālistika kā organizēts slavināšanas kulta no otras puses, iespējams, izpaudās vēl skarbāk nekā viņa priekšgājēju laikos, jo viņš bija daudz vairāk izolēts valsti, kurā nepastāvēja ebreju revolucionārā tradīcija. Francijā, kur emancipācijas dekrēts bija pārdzīvojis visas valdības un režīmus, neliela ebreju inteliģentu grupa nebija nedz jaunas šķiras vēstneši, nedz arī sevišķi nozīmīgi intelektuālajā dzīvē. Kultūra pati par sevi un izglītība kā programma nerādīja ebreju izturēšanās paraugus, kā tas notika Vācijā.

Nevienā citā valstī nebija nekā līdzīga šajam patiesas asimilācijas posmam, kam bija tik izšķiroša nozīme Vācijas ebreju vēsturē, kad sabiedrības avangards ne tikai pieņēma ebrejus, bet pat izrādīja divainu vēlmi ar viņiem saieties. Šī attieksme Vācijas sabiedrībā nekad pilnīgi neizzuda. Līdz pašām beigām tās pēdas bija viegli pamanāmas, līdz ar to, protams, norādot, ka attiecības ar ebrejiem nevar uzskatīt par kaut ko pašsaprotamu. Labākajā gadījumā šī attieksme saglabājās kā programma, sliktākajā – kā divaina un satraucoša pieredze. Bismarka labi zināmā piezīme par «vācu ērzeliem, kas jāsapāro ar ebreju ķēvēm» ir tikai dominējošā uzskata vulgārākais formulējums.

Šī sociālā situācija, lai gan radījusi dažus dumpiniekus no pirmo izglīto to ebreju vidus, tālākā perspektīvā, pilnīgi dabiski, radīja īpaša paveida konformismu, nevis efektīvu dumpinieciskuma tradīciju.²⁶ Pielāgojoties

²⁶ «Apzinātā izstumtība» (Bernards Lazars) bija vienīgais dumpīguma veids, kas radās pats no sevis, lai gan tie, kas dumpīgumā bija iesaistīti, paši diez vai apzinājās tā pastāvēšanu. Sk. autorens *The Jew as Pariah. A Hidden Tradition*. Izd.: *Jewish Social Studies*. VI sēj., Nr.2 (1944).

sabiedrībai, kura diskriminēja «parastos» ebrejus un kurā izglītotam ebrejam tomēr bija vieglāk iekļūt smalkajās aprindās nekā līdzīga statusa neebrejam, ebrejiem nācās skaidri norobežoties no «ebrejiem vispār» un tikpat skaidri norādīt, ka viņi ir ebreji. Nekādā ziņā viņiem netika ļauts gluži vienkārši nozust savu kaimiņu vidū. Lai loģiskāk pamatotu šo divdomīgo stāvokli, ko ebreji paši īsti neizprata, varēja uzdoties «par cilvēku uz ielas un ebreju mājās».²⁷ Tas galu galā radīja apziņu, ka uz ielas ebrejs no pārējiem cilvēkiem atšķiras tāpēc, ka ir ebrejs, bet mājās atšķiras no citiem ebrejiem tāpēc, ka nav tāds kā «parastie ebreji».

Asimilēto ebreju izturēšanās, ko noteica šie ilgstošie centieni atšķirt sevi no masas, radīja ebreja tipu, kas ir identificējams it visur. Ebreji balstījās ne uz tautību, ne reliģiju, bet pārtapa par sociālu grupu, kuras locekļiem bija kopīgas psiholoģiskas īpašības un reakcijas, un to kopums šķietami veidoja «ebrejību». Citiem vārdiem sakot, jūdaisms kļuva par psiholoģisku īpašību un ebreju jautājums – par sarežģītu personisku problēmu ikvienam ebrejam.

Savos traģiskajos centienos pielāgoties, izmantojot atšķirības un izciliību, jaunajam ebreju tipam bija tikpat maz kopīga ar draudīgo «ebreju vispār» kā ar abstrakciju «praviešu mantinieks un mūžīgais taisnības veicinātājs visā pasaulē», ko ebreju apoloģētika uzbūra ikreiz, līdzko kāds uzbruka vienam vai otram ebreju žurnālistam. Apoloģētu aizstāvētais ebrejs bija apveltīts ar īpašībām, kuras īstenībā bija izstumto privilēģija un kuras piemita zināmiem sabiedrības perifērijā nostumtiem ebreju dumpiniekiem, – cilvēcīgums, laipnība, aizspriedumu trūkums, netaisnības izjūta. Nelaime bija tā, ka šīm īpašībām nebija nekā kopīga ar praviešiem, un, vēl sliktāk, šie ebreji parasti nepiederēja ne pie ebreju kopienas, ne arī pie neebreju sabiedrības smalkajām aprindām. Asimilēto ebreju vēsturē viņiem bija gaužām nenožīmīga loma. «Ebrejam vispār» profesionālu ebreju nīdēju interpretācijā bija raksturīgas tās īpašības, kuras jāapgūst iznīrelim, ja viņš grib kaut ko sasniegt, – necilvēcīgums, alkatība, nekaunība, verdziska zemošanās un apņēmība laužties uz priekšu. Šajā gadījumā problēma bija tā, ka šīm īpašībām nebija arī nekā kopīga ar nacionālajām pazīmēm, turklāt šā tipa ebreju komersanti neizrādīja īpašu tieksmi pēc neebreju sabiedrības un tiem bija ļoti nenožīmīga loma ebreju sociālajā vēsturē.

²⁷ Paradoxāli, ka šo teicamo formulējumu, kas var noderēt par visas Rietumeiropas asimilācijas procesa vadmotīvu, ieteica Krievijas ebrejs un pirmo reizi publicēja senebreju valodā. Izteikuma avots ir Jūdas Leiba Gordona dzejolis senebreju valodā *Hakitzah ami* (1863). Sk. S. M. Dubnow. *History of the Jews in Russia and Poland*. 1918, II, 228. un sek. lpp.

Kamēr vien eksistē apmelotas tautas un šķiras, izstumto un iznireļu īpašības parādīsies aizvien no jauna ikvienā paaudzē gan starp ebrejiem, gan jebkurā citā sabiedrībā.

Izšķiroša loma ebreju sociālajā vēsturē 19. gadsimta Eiropas sabiedrībā bija tam, ka gandrīz ikvienam ebrejam ikvienā paaudzē kādā brīdī bija jāizlemj, vai viņš paliks izstumtais un nekad neieklausies sabiedrībā vai kļūs par iznireli, vai pielāgosies sabiedrībai ar demoralizējošu noteikumu, ka viņš ne tik daudz slēps savu izcelsmi, cik «līdz ar savas izcelsmes noslēpumu atklās arī savas tautas noslēpumu». ²⁸ Pielāgošanās ceļš patiešām bija grūts, jo šādu noslēpumu nebija un tos vajadzēja izdomāt. Tā kā Rahelas Varnhāgenas unikālais mēģinājums izveidot sabiedrisko dzīvi ārpus oficiālās sabiedrības bija cietis neveiksmi, gan izstumtā, gan iznireļa ceļš veda uz galēju vientulību, bet konformisma ceļš nozīmēja pastāvīgu nožēlu. Parasta ebreja tā saucamā kompleksā psiholoģija, kas dažos labvēlīgos gadījumos pārtapa ļoti mūsdienīgā jūtīgumā, radās uz divdomīgas situācijas pamata. Ebreji izjuta gan izstumto cilvēku nožēlu, ka nav kļuvuši par iznireļiem, un iznireļu sirdsapziņas pārmetumus, ka viņi ir nodevuši savu tautu un vienlīdzīgas tiesības apmainījuši pret personiskām privilēģijām. Viens bija skaidrs: tam, kurš vēlējas izvairīties no visām sociālās dzīves divdomībām, vajadzēja samierināties ar faktu, ka būt ebrejam nozīmē vai nu piederēt pie ļoti privileģētās augstākās šķiras, vai pie neprivileģētām masām, pie kurām Rietumeiropā un Viduseiropā bija iespējams piederēt, tikai balstoties uz intelektuālu, zināmā mērā mākslīgu solidaritāti.

Vidusmēra ebreju sociālo likteni noteica viņu mūžīgais neizlēmīgums. Un sabiedrība, protams, nelika viņiem pieņemt lēmumu, jo tieši šāda stāvokļa un rakstura divdomība attiecības ar ebrejiem darīja pievilcīgas. Tādējādi vairākums asimilēto ebreju dzīvoja labvēlības un likstu mijkrēslī un noteikti zināja vienīgi to, ka gan panākumi, gan neveiksmes nenovēršami ir saistītas ar faktu, ka viņi ir ebreji. Viņiem ebreju jautājums bija galīgi zaudējis savu politisko nozīmi, taču tas vajāja viņus personiskajā dzīvē un vēl tirāniskāk ietekmēja personisko lēmumu pieņemšanu. Paruna «cilvēks uz ielas un ebrejs mājās» atklājās visā skarbumā: politiskās problēmas tika izkropļotas līdz absurdam, kad ebreji mēģināja tās risināt, balstoties uz iekšējo pieredzi un personiskajām emocijām; privātā dzīve tika sagandēta

²⁸ Šādu formulējumu ap 1912. gadu sniedza Karls Krauss. Sk. *Untergang der Welt durch schwarze Magie*. 1925.

līdz necilvēcības pakāpei – piemēram, jaukto laulību jautājumā –, kad neatrisināto sabiedriski nozīmīgo problēmu smagā nasta pārslogoja to privātās dzīves sfēru, kuru neprognozējamie kaislību likumi regulē daudz labāk nekā izsvērtā politika un stratēģija.

Nebija viegli nelīdzināties «ebrejam vispār» un tomēr palikt ebrejam; ebrejam izlikties, ka viņš nav tāds kā ebreji, un tomēr pietiekami skaidri izrādīt, ka ir ebrejs. Parasts ebrejs, kas nav ne iznirelis, nedz arī «apzināts izstumtais» (Bernards Lazars), varēja tikai likt uzsvaru uz tukšo atšķirības nozīmi, kas joprojām tika interpretēta visos iespējamajos psiholoģiskajos aspektos un variantos, no iedzimta svešnieciskuma līdz sociālai atsvešinātībai. Kamēr pasaulē valdīja zināms miers, šai nostājai bija diezgan labi rezultāti un paaudžu gaitā tā pat kļuva par *modus vivendi*. Koncentrēšanās uz mākslīgi sarežģītu iekšējo dzīvi ebrejiem palīdzēja reaģēt uz sabiedrības nepamatotajām prasībām, lai viņi ir svešādi, spējīgi saistīt pārējo uzmanību, attīstīt pastiprinātas pašizteiksmes un sevis parādīšanas spējas, kuras sākotnēji tika uzskatītas par raksturīgām īpašībām, kas piemīt aktieriem un virtuoziem, t.i., cilvēkiem, kurus sabiedrība aizvien bija daļēji noliegusi un daļēji apbrīnojusi. Asimilētie ebreji, kas pa pusei lepojās un pa pusei kaunējās par savu ebrejību, neapšaubāmi piederēja pie šās kategorijas.

Process, kādā buržuāziskā sabiedrība attīstījās uz revolucionāro tradīciju un atmiņu drupām, ekonomisko piesātinātību un vispārējo vienaldzību pret politiskiem jautājumiem papildināja ar apnikuma atmosfēru. Ebreji kļuva par cilvēkiem, ar kuriem daudzi vēlējās pavadīt vismaz kādu laiku. Jo mazāk viņus uzskatīja par sev līdzīgiem, jo pievilcīgāki viņi kļuva un labāk noderēja izklaidei. Izklaides meklējumos un dedzīgajā interesē par individuālajām novirzēm no cilvēka standarttipa buržuāziskā sabiedrība atklāja pievilcību visā, ko varēja iedomāties par noslēpumaini launu vai slepeni netikumīgu un izvirtušu. Tieši šāda sakāpināta nosliece atvēra ebrejiem sabiedrības durvis, jo pēc ebrejības deformēšanas par psiholoģisku īpatnību šīs sabiedrības struktūrā to viegli varēja maldinoši transformēt par netikumu. Apgaismības patiesā iecietība un vēlme gūt zināšanas par visu cilvēcisko tika aizstāta ar patoloģisku kāri pēc eksotiskā, nenormālā, kas pats par sevi ir atšķirīgs. Vairāki tipi sabiedrībā cits pēc cita pārstāvēja eksotisko, nenormālo un atšķirīgo, taču neviens no tiem pat ne vismazākajā mērā nebija saistīts ar politiskiem jautājumiem.

Pirms apskatām divainos ceļus, kas «izņēmuma ebrejus», gan slavenus, gan bēdīgi slavenus svešiniekus, aizveda uz Senžērmenas priekšpilsētas saloniem *fin-de-siècle* Francijā, noteikti jāatceras vienīgais izcilais vīrs, ko

komplīcētais «izņēmuma ebreja» pašapmāns jebkad radījis. Šķiet, ka ikkatrai banālai idejai ir viena iespēja vismaz vienā individuā sasniedz to, ko mēdz saukt par vēsturisku diženumu. «Izņēmuma ebreju» izcilais vīrs bija Bendžamins Dizreilijs.

II. SPĒJĀGAIS BURVIS²⁹

Bendžamins Dizreilijs, kam dzīves galvenā interese bija lorda Bikonsfilda karjera, bija ievērojams divējādi. Pirmkārt, ar dieva dāvanu, ko mūsdienu cilvēki banāli sauc par veiksmi, bet citos laikos godāja par dievieti Fortūnu, un, otrkārt, ar izcili bezrūpīgu nevainību uzskatos un iztēlē, tā ka nav iespējams šo cilvēku uzskatīt par karjeristu, lai gan ne par ko citu kā par savu karjeru viņš nopietni nedomāja. Šī nevainība Dizreilijam lika atzīt, cik mulķīgi būtu justies *déclassé* un cik aizraujoši kā pašam, tā citiem un cik noderīgi savai karjerai ir uzsvērt faktus, ka viņš ir ebrejs, «atšķirīgi gērbjoties, jocīgi sasukājot matus un lietojot dīvainus izteiksmes līdzekļus». ³⁰ Par iekļūšanu augstākajā un visaugstākajā sabiedrībā viņš rūpējās dedzīgāk un nekaunīgāk nekā jebkurš cits ebreju inteliģents un vienīgais no ebrejiem atklāja noslēpumu, kā saglabāt veiksmi, šo visu izstumto dabisko brīnumu. Jau no paša sākuma viņš zināja – lai «virzītos augšup no augsta stāvokļa uz vēl augstāku», nekad nedrīkst ne padoties, ne zēmoties.

Politikas spēli Dizreilijs spēlēja kā aktieris teātra uzvedumā un savā lomā iejutās tik labi, ka pats tai noticēja. Viņa dzīve un karjera līdzinās pasakai, kurā viņš kā princis sniedza romantikas zilo ziedu, šajā gadījumā imperiālistiskās Anglijas pīmulu, savai princesei – Anglijas karalienei. Lielbritānijas koloniālais ieguvums bija pasaku zeme, kurā saule nekad nenorieta, un tās galvaspilsēta – noslēpumainā, aziātiskā Deli, kurp princis ar savu princesi vēlējās aizbēgt no miglainās prozaiskās Londonas. Tas varētu būt mulķīgi un bērnišķīgi, bet, ja sieva raksta vīram, kā to darīja lēdija Bikonsfilda: «Tu zini, ka apprecēji mani naudas dēļ, un es zinu, ka tad, ja tev tas būtu jādara vēlreiz, tu mani precētu aiz mīlestības,» ³¹ – tad

²⁹ Virsraksta avots ir sera Džona Skletona apraksts par Dizreiliju 1867. gadā. Sk. W. F. Monypenny and G. E. Buckle. *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*. New York, 1929., II, 292.-93.

³⁰ Moriss S. Lazaron. *Seed of Abraham*. New York, 1930, «Benjamin Disraeli», 260. un sek. lpp.

³¹ Horace B. Samuel. *The Psychology of Disraeli*. Izd.: *Modernities*, London, 1914.

par šādu laimi, kas šķietami ir pretrunā ar visiem likumiem, vairs nav ko piebilst. Te nu bija cilvēks, kas sāka ar dvēseles pārdošanu velnam, taču velns dvēseli nevēlējās, un dievi viņam dāvāja visu iespējamo šīs zemes laimi.

Dizreilijs piedzima pilnīgi asimilētā ģimenē. Viņa tēvs, apgaismots džentlmenis, dēlu kristīja, jo vēlējās, lai tas iegūtu parastā mirstīgā iespējas. Kontakti ar ebreju sabiedrību Bendžaminam bija ierobežoti, un viņš neko nezināja ne par ebreju reliģiju, ne parazīm. Ebrejība jau kopš paša sākuma bija izcelsmes fakts, ko viņš varēja pēc patikas izpušķot, jo to netraucēja nekādas reālas zināšanas. Tādējādi Bendžamins šo faktu uztvēra gandrīz tāpat, kā to būtu darījis neebrejs. Daudz skaidrāk par citiem ebrejiem viņš aptvēra, ka būt ebrejam – tā, iespējams, ir gan priekšrocība, gan trūkums. Un, tā kā atšķirībā no sava vienkāršā un pieticīgā tēva viņš nevēlējās neko mazāk kā būt par parastu mirstīgo un neko vairāk kā «būt pārākam par visiem saviem laikabiedriem»,³² viņš savu «olīvkrašas seju un ogļmelnās acis» izveidoja tā, ka ar savu vareno «pieses velvi – protams, ne jau kristiešu templi – nelīdzinājās nevienai līdz tam sastaptai dzīvai būtnēi». ³³ Dizreilijs instinktīvi apjauta, ka viss ir atkarīgs no «atšķirības starp viņu un parastiem mirstīgajiem», no viņa laimīgā «svešnieciskuma» akcentēšanas.

Tas viss parāda izcilu sabiedrības un tās likumu izpratni. Zīmīgi, ka tieši Dizreilijs ir teicis: «Tas, kas masām ir noziegums, atsevišķiem indivīdiem ir tikai netikums»,³⁴ – šis, iespējams, ir visdziļākais un būtiskākais ieskats principā, pēc kura notika 19. gadsimta sabiedrības lēnā un nemanāmā grimšana pūļa un kriminālās pasaules morāles dzīlēs. Zinādams šo likumu, viņš zināja arī to, ka ebrejiem nekur nebūs labāku iespēju kā aprindās, kas uzskata sevi par ekskluzīvām un ebrejus diskriminējošām. Tā kā šis ļoti ierobežotās aprindas, tāpat kā masas, ebrejību uzskatīja par noziegumu, šo «noziegumu» jebkurā brīdī bija iespējams pārvērst pievilcīgā «netikumā». Klaji izrādot eksotismu, svešnieciskumu, noslēpumainību, burvestību un spēku, kas gūts no slepeniem avotiem, Dizreilijs ļoti veikli prata pielāgoties jau minētajam sabiedrības noskaņojumam. Tieši virtuozitāte sociālajā spēlē lika viņam izvēlēties Konservatīvo partiju, iegūt

³² Dz. A. Frūds noslēdz savu «Lorda Bikonsfilda» biogrāfiju (1890) šādi: «Mērķis, ar kuru viņš sāka savu dzīvi, bija vēlēšanās izcelties visu savu laikabiedru vidū, un, lai arī cik neprātīgs šķistu šāds nodoms, viņš tomēr dabūja stiķi, pēc kura šajā spēlē tik drosmīgi cīnījās.»

³³ *Sir John Skelton, op. cit.*

³⁴ Savā romānā *Tancred, 1847.*

vieta parlamentā, ieņemot premjerministra amatu, līdz beidzot – un tas nebūt nav mazāk svarīgi – viņš iemantoja ilgstošu sabiedrības apbrīnu un karalienes draudzību.

Viens no Dizreilija panākumu cēloņiem bija spēles patiesums. Iespaid, ko viņš atstāja uz saviem mazāk aizspriedumainajiem laikabiedriem, bija divains «absolūta patiesuma un atklātības» spēles sajaukums.³⁵ To varēja sasniegt tikai ar neviltotu nevainību, ko daļēji var izskaidrot ar audzināšanu, no kuras tika izslēgta jebkāda specifiski ebrejiska ietekme.³⁶ Bet Dizreilija tīrā sirdsapziņa izskaidrojama arī ar faktu, ka viņš bija dzimis anglis. Anglija nepazīna ebreju masas un ebreju nabadzību, jo tā viņus pieņēma vairākus gadsimtus pēc to izraidīšanas viduslaikos; Portugāles ebreji, kas apmetās Anglijā 18. gadsimtā, bija bagāti un izglītoti. Londona nepazīna nabadzīgos ebrejus līdz pat 19. gadsimta beigām, kad grautiņi Krievijā deva impulsu mūsdienu ebreju emigrācijai. Tad arī kļuva skaidri saskatāma atšķirība starp ebreju masām un bagātajiem ebrejiem. Dizreilija laikā ebreju jautājums tā kontinentālajā formā būtībā vēl nebija pazīstams, jo Anglijā dzīvoja tikai tādi ebreji, kas bija pieņemami valstij. Citiem vārdiem sakot, Anglijas «izņēmuma ebreji» neapzinājās savu stāvokli tik labi kā viņu kontinentālie brāļi. Kad Dizreiljs nicinoši izteicās par «kaitīgo mūsdienu mācību, par visu cilvēku dabisko vienlīdzību»,³⁷ viņš apzināti gāja Bērka pēdās, kurš bija «devis priekšroku angļa tiesībām, nevis cilvēka tiesībām», taču neņēma vērā reālo situāciju, kurā tiesības visiem tika aizstātas ar privilēģijām dažiem. Viņš tik maz zināja par patieso stāvokli ebreju masās un bija tik pārliecināts par «ebreju ietekmi uz mūsdienu sabiedrību», ka atklāti pieprasīja, lai «no rietumu un ziemeļu tautām ebreji saņemtu visu cieņu un labvēlību, jo civilizētās un kulturālās nācijās to saņem tie, kuri valdina sabiedrības gaumi un pacilā sabiedrības noskaņojumu».³⁸ Tā kā ebreju politiskā ietekme Anglijā koncentrējās ap Rotsildu ģimenes angļu atzaru, Dizreiljs izjuta lielu lepnumu par Rotsildu palīdzību Napoleona sakāvē un nesaskatīja iemeslu, kāpēc viņš nevarētu atklāti paust savus politiskos uzskatus kā ebrejs.³⁹

³⁵ *Sir John Skleton, op. cit.*

³⁶ Dizreiljs pats esot teicis: «Es neuzaugu savas tautas vidū, mani audzināja lielu aizspriedumu garā pret viņiem.» Lai par viņa ģimeni uzzinātu vairāk, sk. *Joseph Caro. Benjamin Disraeli. Juden und Judentum*. Izd.: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*. 1932, Jahrgang 76.

³⁷ *Lord George Bentinck. A Political Biography*. London, 1852, 496.

³⁸ *Ibid.*, 491. lpp.

³⁹ *Ibid.*, 497. un sek. lpp.

Būdams kristīts ebrejs, Dizreilijs, protams, nekad neuzstājās par kādas ebreju kopienas runasvīru, taču jāatzīst, ka viņš bija vienīgais ebrejs, kas, cik labi vien spēja, mēģināja pārstāvēt ebreju tautu politiskā ziņā.

Dizreilijs, nekad nenoliedzot, ka «būtiskākais viņa personā ir fakts, ka viņš ir ebrejs»,⁴⁰ sajūsminājās par visu ebrejisko, lai arī tikpat lielā mērā izrādīja savu nezināšanu par ebreju jautājumiem. Taču šāds lepnuma un nezināšanas sajaukums bija raksturīgs visiem tikko asimilētajiem ebrejiem. Lielākā atšķirība bija tā, ka Dizreilijs par ebreju pagātni un tagadni zināja pat vēl mazāk un tāpēc atļāvās atklāti runāt par to, ko citi tikko nojaušami pauda ar pašu lāgā neapzinātu izturēšanos, kuru diktēja bailes un augstprātība.

Nopietnāks politisks rezultāts bija Dizreilija prasmei novērtēt ebreju iespējas ar normālas tautas politiskiem centieniem. Viņš gandrīz automātiski radīja veselu kopumu teoriju par ebreju ietekmi un organizāciju, ko parasti sastopam visniknākajās antisemitisma formās. Pirmām kārtām viņš sevi uzskatīja par «izredzētās tautas izredzēto vīru».⁴¹ Labākais pierādījums tam bija viņa karjera: ebrejs bez vārda un bagātības, kam palīdzēja tikai daži ebreju bankieri, kļuva par pirmo cilvēku Anglijā; viens no vismazāk ieredzētajiem parlamenta deputātiem kļuva par premjerministru un ieguva patiesu popularitāti to vidū, kuri ilgu laiku «viņu bija uzskatījuši par šarlatānu un izturējušies pret viņu kā pret izstumto».⁴² Politiskie panākumi Dizreiliju neapmierināja. Tikt uzņemtam Londonas sabiedrībā bija daudz grūtāk un svarīgāk nekā iekarot Apakšnamu. Un tikt ievēlētam par biedru Griljona klubā, «izmeklētā pulciņā, no kura izvirzās abu partiju daudzsološie politiķi, bet kurš bez ierunām slēgts sociāli nevēlamajiem»,⁴³ neapšaubāmi, bija lielāks triumsfs nekā būt par Viņas Majestātes ministru. Brīnumaini negaidīta kulminācija visiem šiem jaukajiem panākumiem bija sirsnīgā draudzība ar karalieni, jo, lai gan Anglijā – stingri kontrolētā, konstitucionālā nacionālā valstī – monarhija bija zaudējusi lielāko daļu savu politisko prerogativu, sabiedrībā tā bija iemantojusi un joprojām saglabāja neapšaubāmu pārākumu. Novērtējot Dizreilija triumfa lielumu, jāatceras, ka viens no viņa redzamākajiem Konservatīvās partijas biedriem lords Roberts Sesils ap 1850. gadu vēl spēja aizbildināt sevišķi asu uzbrukumu, paziņojot, ka viņš «atklāti runā par to, ko ikviens saka par Dizreiliju

⁴⁰ *Monypenny and Buckle, op. cit.*, 1507. lpp.

⁴¹ *Horace S. Samuel, op. cit.*

⁴² *Monypenny and Buckle, op. cit.*, 147. lpp.

⁴³ *Ibid.*

privātās sarunās un ko neviens nekad nesacīs publiski». ⁴⁴ Dizreilija lielākā uzvara bija tā, ka galu galā neviens privātās sarunās vairs neteica neko tādu, kas nebūtu viņam glaimojošs un patīkams, ja tiktu pausts publiski. Šo unikālo patieso popularitāti Dizreilijs bija sasniedzis ar tādu politiku, kurā saskatīja tikai ebreju izcelsmes priekšrocības un runāja tikai par tās privilēģijām.

Daļēji Dizreilija veiksmē izskaidrojama tādējādi, ka viņš vienmēr bija piemērots savam laikam, tāpēc viņa daudzie biogrāfi izprata viņu pilnīgāk, nekā tas parasti notiek ar ievērojamiem cilvēkiem. Dizreilijs bija dzīvs godkārtīgu centienu iemiesojums gadsimtā, kas šķietami bremzēja jebkādu izcilību un jebkādas atšķirības. Kārlailam, kas visu pasaules vēsturi interpretēja saskaņā ar 19. gadsimta varoņa ideālu, nekādā ziņā nebija taisnība, kad viņš atteicās saņemt titulu no Dizreilija rokām. ⁴⁵ Neviens no Dizreilija laikabiedriem neatbilda Kārlaila varoņu tēliem tik labi kā viņš – ar īpatnējo izpratni par dižumu, ko nerada nekādi atsevišķi specifiski sasniegumi. Neviens cits cilvēks tik precīzi neatbilda prasībām, ko 19. gadsimts izvirzīja dzīvam ģenijam, kā šis šarlatāns, kam bija nopietna attieksme pret savu lomu un kas šo Dižvīra lomu lielākoties nospēlēja ar patiesu naivumu un neiedomājamām fantastiskām viltībām un artistiskumu. Politiski iemīlējās šarlatānā, kas garlaicīgo darījumu kārtošānu pārvērta sapņos ar austrumniecisku smaržu, un, kad sabiedrība sajuta Dizreilija rīcībā melnās maģijas aromātu, «spējīgais burvis» būtībā jau bija kļuvis par sava laikmeta miluli.

Dizreilija godkārie centieni izcelties citu mirstīgo vidū un viņa ilgas pēc aristokrātiskās sabiedrības bija tipiski tālaika Anglijas vidussšķirai. Ne politiskie iemesli, ne ekonomiskie motīvi, bet Dizreilija sociālās ambīcijas lika viņam iestāties Konservatīvajā partijā un ieturēt politisko līniju, kas vienmēr «izvēlas vigus, lai naidotos, un radikāļus, lai iegūtu sabiedrotos». ⁴⁶ Nevienā Eiropas valstī vidussšķirai nekad nav bijis pietiekami pašcieņas, lai samierinātu inteliģenci ar tās sociālo statusu, tāpēc aristokrātija varēja palikt sabiedriskā stāvokļa noteicēja arī pēc savas politiskās nozīmes zaudēšanas. Nelaimīgais vācu filistrs atklāja «iedzimto personību» izmīsgājā cīņā pret kastas augstprātību, kas radās no aristokrātijas pagrimuma un no nepieciešamības aizsargāt aristokrātijas titulus pret buržuāzijas naudu.

⁴⁴ Roberta Sesila raksts tika publicēts visautoritīvākajā toriju laikrakstā *The Quarterly Review*. Sk. *Monypenny and Buckle, op. cit.*, 19-22. lpp.

⁴⁵ Tas notika 1874. gadā. Par Kārlailu teikts, ka viņš nosaucis Dizreiliju par «nolādēto jūdu», «jaunāko cilvēku, kāds jebkad dzīvojis». Sk. *Caro, op. cit.*

⁴⁶ Lords Solsberijs rakstā, kas publicēts *The Quarterly Review*, 1869.

Neskaidras asinslīniju teorijas un stingra laulību kontrole ir samērā nese-
nas parādības Eiropas aristokrātijas vēsturē. Dizreilijs daudz labāk par
vācu filistriem zināja, kas ir nepieciešams, lai apmierinātu aristokrātijas
prasības. Nekādi buržuāzijas centieni iegūt sociālo statusu nespēja ietek-
mēt aristokrātu augstprātību, jo viņi rēķinājās ar indivīdiem, viņiem
trūka kastas iedomības vissvarīgākā elementa – lepnuma par privilēģijām
bez jebkāda individuāla veikuma un nopelniem, balstoties tikai uz izcel-
smi. «Iedzimtā personība» nevarēja noliegt, ka tās attīstībai nepieciešama
izglītība un indivīda īpaša piepūle. Kad Dizreilijs «sakopoja tautas lepnumu
un pretstatīja to kastas lepnumam»,⁴⁷ viņš zināja, ka ebreju sociālais stā-
voklis, lai ko par to vēl varētu teikt, ir atkarīgs vienīgi no izcelsmes fakta
un ne no individuālā veikuma.

Dizreilijs gāja pat soli tālāk. Viņš zināja, ka aristokrātiju, kas gadu no
gada redz bagātos vidussšķiras pārstāvjus pērkam titulus, moka stipras šaubas
par savu vērtību. Tāpēc viņš aristokrātus sakāva ar to pašu ieročiem, izman-
tojot diezgan banālu un populāru tēlainību, lai bezbailīgi aprakstītu, ka
angli «izveidojušies no izstumtajiem un hibrīdrases, bet viņš pats cēlies no
tīrākās asinslīnijas Eiropā», ka «britu pēra dzīvi galvenokārt nosaka arābu
likumi un sīriešu paražas», ka «ebreji ir debesu valdniece» un ka «ebreju
tautas zieds joprojām sēž pie Dieva Kunga Cebaota labās rokas». ⁴⁸ Un, kad
viņš beigās uzrakstīja, ka «faktiski Anglijā vairs nav aristokrātijas, jo aristo-
krātijas būtiska īpašība ir dzīvnieciskā cilvēka pārakums», ⁴⁹ viņš bija skāris
vājāko punktu mūsdienu aristokrātisko rasu teorijās, kuras vēlāk kļuva par
buržuāzijas un iznīreļu jaunbagātņieku rasu uzskatu izejas punktu.

Jūdaisms un piederība pie ebreju tautas deģenerējās par vienkāršu
dzimšanas faktu tikai asimilēto ebreju vidū. Sākotnēji abi faktori nozīmēja
īpašu reliģiju, īpašu tautību, kopīgas īpašas atmiņas un īpašas cerības, un
pat privilēģēto ebreju vidū tas nozīmēja kopīgas īpašas ekonomiskās priekš-
rocības. Ebreju inteligences sekularizēšanās un asimilēšanās pašapziņu un
pašinterpretāciju pārvērtā tā, ka no senākajām atmiņām un cerībām pāri
palika vienīgi apzināšanās par piederību pie izredzētās tautas. Lai arī nebū-
dams vienīgais «izņēmuma ebrejs», kas tic savai izredzētībai, neticot Viņam,
kurš gan izraugās, gan noraida, Dizreilijs bija vienīgais, kas uz šīs tukšās
vēsturiskās misijas pamata izveidoja vispusīgu rasu doktrīnu. Viņš varēja

⁴⁷ E. T. Raymond. *Disraeli. The Alien Patriot*. London, 1925, 1. lpp.

⁴⁸ H. B. Samuel, *op. cit.*; *Disraeli. Tancred un Lord Bentinck*.

⁴⁹ Savā romānā *Coningsby*, 1884.

apgalvot, ka semītu princips «mūsu būtība pārstāv visu to, kas ir garīgs», ka «vēstures svārstības savu galveno atrisinājumu rod atziņā – tauta ir viss» un tā ir «vēstures procesa atslēga» neatkarīgi no «valodas un reliģijas», jo «ir tikai viens faktors, kas veido tautu un rasi, un tā ir asins kopība». Tāpat ir tikai viena aristokrātija, «pirmatnējā aristokrātija», kas sastāv no «nevainojami organizētas tīrasiņu sugas».⁵⁰

Nav nepieciešamības uzsvērt šo uzskatu ciešo saikni ar mūsdienīgākām rasu ideoloģijām, un Dizreilija atklājums ir vēl viens pierādījums tam, cik labi šīs ideoloģijas noder, lai cīnītos ar sociālās mazvērtības izjūtām. Tā kā rasu doktrīnas beigās kalpoja daudz ļaunākiem tūlītējiem politiskiem mērķiem, joprojām jāuzskata par patiesību, ka lielu daļu šo doktrīnu šķietamās ticamības un pārliecinošā rakstura nodrošināja fakts, ka tās palīdzēja ikvienam justies kā aristokrātam, kas izraudzīts atbilstoši savai izcelsmei, balstoties uz «rasisku» izvērtējumu. Šie jaunizraudzītie gan nepiederēja pie elites, pie nedaudzajiem izredzētajiem – tāad galu galā nevarēja lepoties ar augstmaņu stāvokli –, bet tiem bija jādalās izredzētībā ar nepārtraukti augošu pūli; tomēr tas būtisku ļaunumu doktrīnai nenodarīja, jo tie, kas nepiederēja pie izredzētās rases, skaitliskā izteiksmē palielinājās tādā pašā proporcijā.

Tomēr Dizreilija rasu doktrīnu pamatā bija gan viņa ārkārtējā spēja izprast sabiedrības likumības, gan asimilēto ebreju īpatnējās sekularizācijas sekas. Ebreju intelīgences bija ierauta vispārējā sekularizācijas procesā, kas 19. gadsimtā jau bija zaudējis Apgaismības revolucionāro pievilcību, kā arī ticību neatkarīgai un pašpalāvīgai cilvēcei, tāpēc tā palika neaizsargāta pret senākās patiesās reliģiskās ticības pārvēršanos mānticībā. Ebreju intelīgences bija arī pakļauta ebreju reformatoru ietekmei, un tie nacionālo reliģiju gribēja pārveidot reliģiskā konfesijā. Šai nolūkā viņiem vajadzēja pārveidot divus ebreju pietātes pamatelementus – cerību uz Mesiju un ticību ebreju izredzētībai. Tāpēc no ebreju lūgšanu grāmatām tika izslēgtas idejas par galīgo Ciona atjaunošanu un dievbijīgās gaidas uz īsto dienu visu dienu pašā galā, kad beigtos ebreju segregācija no citu zemes tautu puses. Bez mesianiskās cerības doma par izredzētību nozīmēja mūžīgu segregāciju; bez ticības izredzētībai, kas vienai īpašai tautai uzlika par pienākumu glābt pasauli, mesianiskā cerība izgaista, pārvēršoties miglainā vispārīgas filantropijas un izglābšanās mākonī, kas kļuva tik raksturīgs specifiski ebrejiskajam politiskajam entuziasmam.

⁵⁰ Sk. Lord George Bentinck un romānus *Endymion* (1881), *Coningsby*.

Izšķirošais elements ebreju sekularizācijā bija izredzētības jēdziena atdalīšana no mesianiskās cerības, bet ebreju reliģijā šie divi elementi bija Dieva plānotās pasaules glābšanas divi aspekti. No cerībām uz Mesiju izveidojās nosliece uz politisku problēmu galīgu atrisinājumu, kas paredzēja ne vairāk, ne mazāk kā paradīzes nodibināšanu zemes virsū. No ticības savai Dieva izredzētībai izauga fantastiski maldi, ka ebreji no dabas ir gudrāki, labāki, veselīgāki, labāk piemēroti izdzīvošanai – vēstures dzinējspēks un zemes sāls –, un šos maldus pieņēma gan neticīgie ebreji, gan neebreji. Ebreju inteliģenta entuziasma pilnie sapņi par paradīzi zemes virsū, kas neapšaubāmi ir brīva no jebkādām nacionālām saiknēm un aizspriedumiem, būtībā attālinājās no realitātes vairāk nekā viņa senču lūgšanas par Mesijas atnākšanu un ebreju atgriešanos Palestīnā. No otras puses, asimilācijas atbalstītājus, kas, nenododamies entuziasma pilnām cerībām, bija sevi pārliecinājuši, ka ir zemes sāls, no nācijām vēl krasāk nošķīra neveselīgā iedomība par saviem tēviem, kuri nonākuši pie likuma robežas, kas pēc visu svētas ticības šķīra Izraēlu no neebrejiem un kas tiktū nojaukta, atnākot Mesijam. Tieši «izņēmuma ebreju» iedomība, jo viņi bija pārāk «apgaismoti», lai ticētu Dievam, un, pamatojoties uz savu izņēmuma stāvokli, pietiekami mānīcīgi, lai ticētu sev, būtībā noārdīja veltīgo cerību stipro saikni, kas Izraēlu saistīja ar pārējo pasauli.

Tāpēc sekularizācija galu galā radīja paradoksu, kas bija tik izšķirošs mūsdienu ebreju psiholoģijai un ar ko ebreju asimilācija – nacionālās apziņas iznīcināšana, nacionālās reliģijas pārveidošana par reliģisku konfesiju un sabiedrības un valsts svārstīgo un divdomīgo prasību apmierināšana vienlīdz divdomīgiem līdzekļiem un psiholoģiskām viltībām – izraisīja patiesu ebreju šovinismu, ja ar šovinismu saprotam izkropļotu nacionālismu, kurā (Čestertona vārdiem runājot) «indivīds pats ir savas pielūgsmes objekts; indivīds pats ir savs ideāls un pats savs elks». Kopš tā laika senais reliģiskais izredzētības jēdziens vairs nebija jūdaisma kvintesence, toties tas kļuva par ebrejības būtību.

Savu spēcīgāko un pievilcīgāko iemiesojumu šis paradokss atrada Dizreilijā. Viņš bija angļu imperiālists un ebreju šovinists, taču piedot šovinismu nebija grūti, jo tā drīzāk bija iztēles rotaļa. Galu galā «Anglija bija viņa iztēles Izraēla».⁵¹ Arī angļu imperiālismu viņam nav grūti piedot, jo tam bija tik maz kopīga ar atklāto apņēmību realizēt ekspansiju ekspansijas dēļ, un tas, iespējams, izskaidrojams tādējādi, ka viņš «tomēr nebija

⁵¹ *Sir Lord Skleton, op. cit.*

ists anglis un ar to lepojās». ⁵² Visas šīs dīvainās pretrunas, kas skaidri norāda, ka spējīgais burvis sevi nekad nav uztvēris pietiekami nopietni un vienmēr ir tēlojis kādu lomu, lai iekarotu sabiedrību un rastu popularitāti, – tikai pastiprina viņa vienreizējo pievilcību, papildina viņa izteikumus ar šarlatāniska entuziasma un fantazēšanas elementiem, kas viņu padara tik atšķirīgu no viņa imperiālistiskajiem sekotājiem. Dizreilijs bija pietiekami laimīgs, jo varēja sapņot un tēlot laikā, kad Mančestra un uzņēmēji vēl nebija pārņēmuši impērisko sapni un pat atradās niknā opozīcijā pret «koloniālajām dēkām». Viņa mānticīgā ticība asinssaitēm un rasei, kam viņš vēl piejauc senus romantiskus tautas ticējumus par spēcīgu pārnacionālu saikni starp zeltu un asinīm, neradīja aizdomas par iespējamām masu slepkavībām Āfrikā, Āzijā vai pašā Eiropā. Dizreilijs sāka kā ne pārāk apdāvināts autors un palika intelektuālis, ko gadījums padarījis par parlamenta locekli, savas partijas lideri, premjerministru un Anglijas karalienes draugu.

Dizreilija priekšstati par ebreju lomu politikā saistāmi ar to laiku, kad viņš vēl bija tikai rakstnieks un nebija sācis savu politisko karjeru. Tāpēc viņa uzskati šajā jautājumā nesakņojās reālā pieredzē, tomēr viņš pie tiem stingri turējās visu mūžu.

Savā pirmajā romānā 1833. gadā Dizreilijs izstrādā plānu ebreju impērijai, kurā ebreji valda kā pilnīgi savrupa šķira. Romāns parāda tālaika ilūzijas par ebreju varas iespējām, kā arī jaunā autora neizpratni par sava laikmeta reālajiem varas apstākļiem. Vienpadsmit gadus vēlāk pieredze parlamentā un tuvas attiecības ar sabiedrībā ievērojamiem cilvēkiem Dizreilijam bija iemācījušas, ka «ebreju mērķi, lai kādi tie būtu bijuši, viņa laikā bija krasī nošķirti no politiskas nācīgas idejas jebkādā formā». ⁵³ Romānā «Koningsbijs» viņš atmet ideju par ebreju impēriju un izvērs fantastisku vīziju, kurā ebreju nauda nosaka galmu un impēriju likteni un pilnīgi pārvalda diplomātiju. Arī vēlāk Dizreilijs nekad neatteicās no šīs otras idejas par izredzētās tautas izredzētu cilvēku slepenu ietekmi, ar ko viņš aizstāja savu iepriekšējo sapni par atklāti izveidotu, noslēpumainu valdošo kastu. Tā kļuva par viņa politiskās filozofijas pamatu. Pretstatā viņa apbrīnotajiem ebreju bankieriem, kas piešķīra kredītus valdībām un pelnīja komisijas naudu, Dizreilijs uz to visu raudzījās ar malā stāvētāja acīm, neizprotot, ka ar šādām varas iespējām diendienā saskaras cilvēki, kuriem nepiemīt tieksme

⁵² Horace B. Samuel, *op. cit.*

⁵³ Monypenny and Buckle, *op. cit.*, 882. lpp.

pēc varas. Viņš nespēja saprast, ka ebreju bankieris par politiku interesējas vēl mazāk nekā tā neebreju kolēģi. Katrā ziņā ebreju bagātību Dizreilijs uzskatīja tikai par līdzekli ebreju politikai. Jo vairāk viņš uzzināja par ebreju bankieru labi funkcionējošo komerciālo organizāciju un jaunāko ziņu un informācijas starptautisko apmaiņu, jo guva ciešāku pārliecību, ka runa ir par kaut ko līdzīgu slepenai biedrībai, kas, citiem to neapjaušot, tur pasaulē likteņus savās rokās.

Ir labi zināms, ka idejai par ebreju sazvērētību, ko koordinē slepena biedrība, bija vislielākais propagandiskais spēks antisemitisma popularizēšanā, tā tālu pārspēja visus tradicionālos eiropiešu māņus par rituālo nogalināšanu un aku saindēšanu. Nozīmīga ir atziņa, ka Dizreilijs pilnīgi pretēju iemeslu pēc, turklāt laikā, kad par slepenām biedrībām neviens nopietni nedomāja, nonāca pie līdzīgiem secinājumiem. Tas skaidri rāda, cik lielā mērā šo falsificējumu pamatā ir sociālie motīvi un aizvainojumi un cik šķietami ticamāk par ikdienišķo patiesību tie izskaidro politiskos un ekonomiskos procesus. Dizreilija un daudzu mazāk pazīstamu un ne tik cienījamu šarlatānu skatījumā politikas spēle norisinājās starp slepenām biedrībām. Ne tikai ebreji, bet arī ikviena cita grupa, kuras ietekme nebija politiski organizēta vai kura nostājās pret sociālo un politisko sistēmu vispār, Dizreilija izpratnē kļuva par aizkulišu varas nesēju. 1863. gadā Dizreilijam šķita, ka viņš tapis par liecinieku «cīņai starp slepenajām biedrībām un Eiropas miljonāriem un ka pagaidām tajā uzvarējis Rotšilds».⁵⁴ Taču «slepenās biedrības sludina arī cilvēku dabisko vienlīdzību un īpašuma atcelšanu»,⁵⁵ un pat vēl 1870. gadā viņš nopietni runā par «virspusē neredzamiem» spēkiem un patiesi tic, ka «slepenās biedrības un to internacionālie spēki, Romas baznīca ar tās pretenzijām un metodēm, mūžīgais konflikts starp zinātni un ticību» lielā mērā noteic cilvēces vēstures gaitu.⁵⁶

Dizreilija neticamā naivitāte lika viņam visus šos «slepenos» spēkus saistīt ar ebrejiem. «Pirmie jezuīti bija ebreji; noslēpumaino Krievijas diplomātiju, kas tā satrauc Rietumeiropu, organizē un pamatos realizē ebreji; ebreju aizbildnībā [...] ir arī varenā revolūcija, kas patlaban briest Vācijā un kas būs otra un vēl lielāka Reformācija, ebreju izcelsmes cilvēki atrodamī visu (komunistisko un sociālistisko grupu) priekšgalā. Dieva tauta sadarbojas ar ateistiem, izveicīgākie īpašuma uzkrājēji sabiedrojas ar

⁵⁴ *Ibid.*, 73. lpp. Vēstulē misis Bridžisai Viljamsai 1863. gada 21. jūlijā.

⁵⁵ *Lord George Bentinck*, 497. lpp.

⁵⁶ Savā romānā *Lothair*, 1870.

komunistiem, sevišķā un izredzētā nācija sarokojas ar Eiropas zemākajām kārtām un padibenēm! Un tas viss tāpēc, ka viņi vēlas iznīcināt šo nepateicīgo kristīgo pasauli, kura pat šo vārdu ir aizguvusi no viņiem un kuras tirāniju viņi vairs nespēj paciest.»⁵⁷ Dizreilija iztēlē pasaule bija kļuvusi ebrejiska.

Šajos maldos jau tika paredzēts pat visatjautīgākais no Hitlera propagandas trikiem – apgalvojums par slepenu savienību starp ebreju kapitalistiem un ebreju sociālistiem. Nav noliedzams, ka visā šai sistēmā, lai cik tā arī būtu sadomāta un fantastiska, bija sava loģika. Ja kāds sāktu ar pieņēmumu (kā to dara Dizreiljs), ka ebreju miljonāri ir ebreju politikas noteicēji, ja ņemtu vērā aizvainojumus, ko ebrejiem nācies ciest gadsimtiem ilgi (tie bija ļoti reāli un tomēr ebreju apoloģētikas mulķīgi pārspīlēti), ja tiktu ievēroti samērā biežie gadījumi, kad ebreju miljonāra dēls kļuva par strādnieku kustības vadoni, un pēc pieredzes būtu zināmas ebreju ģimeņu parasti ciešās saites, Dizreilija pieņēmums par izplānoto atribību pret kristīgajām tautām nemaz neliktos tik nereāls. Tomēr īstenībā ebreju miljonāru dēli uz kreiso kustību pusi tiecās tāpēc, ka viņu tēvi baņķieri nekad nenonāca atklātā šķiru konfliktā ar strādniekiem. Tāpēc viņiem trūka tās šķiriskās apziņas, kas pilnīgi saprotamu iemeslu pēc piemita parastu buržuju ģimeņu atvasēm, bet, no otras puses, to pašu iemeslu pēc strādnieki neizjuta ne atklātu, ne slēptu antisemitismu, ko pilnīgi pašsaprotami pret ebrejiem izrādīja visas citas šķiras. Acīmredzot vairākumā valstu patiesas asimilācijas iespējas piedāvāja tikai kreisā spārna kustības.

Dizreilija neatslābstošā tieksme izskaidrot politiku ar slepenu biedrību darbību sakņojās pieredzē, kas vēlāk pārliecināja daudzus mazāka ranga Eiropas intelektuāļus. Viņa būtiskākā pieredze liecināja par to, ka iegūt stāvokli angļu sabiedrībā ir grūtāk nekā ieņemt vietu parlamentā. Tālaika angļu sabiedrība apvienojās smalkos klubos, kas bija neatkarīgi no partiju dalījuma. Lai arī klubi bija ļoti nozīmīgi politiskās elites veidošanā, tie netika pakļauti sabiedrības kontrolei. Nezinātajam šie klubi droši vien šķita ļoti noslēpumaini. Noslēpumainību radīja fakts, ka tajos neuzņēma visus, kas vēlējas iestāties. Īpaša diskriminācija skāra citu šķiru pārstāvjus, kuriem vai nu tika atteikts, vai uzņemšana notika pēc daudzu neprognozējama un šķietami absurdu grūtību pārvarēšanas. Nav šaubu, ka nekāds politiskais pagodinājums nebija salīdzināms ar pārkuma

⁵⁷ Lord George Bentinck.

apziņu, ko sniedza piederība pie privileģētas biedrības. Jāpiebilst, ka Dizreilijs godkārigajiem plāniem nekaitēja pat vairākas politiskās sakāves mūža beigu posmā, jo viņš joprojām palika «dominējošā figūra Londonas sabiedrībā».⁵⁸

Ar savu naivo pārliecību par slepenu biedrību izšķirošo nozīmi Dizreilijs kļuva par priekšgājēju tiem jaunajiem sociālajiem slāņiem, kas veidojās ārpus sabiedrības struktūras un nekad īsti neizprata tajā valdošās likumības. Jo šķirtne starp sabiedrību un politiku bija plūstoša un, lai gan šķietami valdīja vispārējs haoss, šaurās šķiriskās intereses vienmēr guva virsroku. Nezinātājam radās secinājums, ka šādus ievērojamus rezultātus veicinājusi apzināti izveidota institūcija ar noteiktiem mērķiem. Ir taisnība, ka visam šim sabiedrības plānam bija tikai nepieciešama apņēmīga politiskā griba, lai pusapzināto interešu spēli un būtībā bezmērķīgās mahinācijas pārvērstu noteiktā politikā. Tieši tas koncentrēti notika Francijā Dreifusa prāvas laikā un atkārtojās Vācijā gadu desmitā pirms Hitlera nākšanas pie varas.

Tomēr Dizreilijs atradās ne vien ārpus angļu, bet arī ārpus ebreju sabiedrības. Viņš vāji izprata paša apbrīnotā ebreju bankiera mentalitāti un būtu ļoti vilies, ja saprastu, ka šie «izņēmuma ebreji», kaut arī izolēti no buržuāziskās sabiedrības (viņi gan nekad īsti necentās tikt tajā uzņemti), pievienojās tās galvenajam politiskajam principam, tāpēc ka politiskās darbības centrā ir īpašuma un peļņas aizsardzība. Dizreilijs saskatīja tikai vienu grupu bez formālas politiskās organizācijas, kuras locekļus joprojām vienoja šķietami bezgalīgās ģimenes un darījumu saites, un šī grupa atstāja uz viņu jūtamā iespaidu. Dizreilija iztēle iedarbojās ikreiz, kad gadījās saskarsme ar šīm grupām un viņš konstatēja, ka viss «ir pierādījies», piemēram, kad Suecas kanāla akcijas pēc Henrija Openheima sniegtās informācijas (viņš bija uzzinājis, ka Ēģipte tās vēlas pārdot) tika piedāvātas Anglijas valdībai un darījums notika ar Laionela Rotšilda četrus miljonu sterliņu mārciņu aizdevuma palīdzību.

⁵⁸ *Monypenny and Buckle, op. cit.* 1470. lpp. Šī lieliskā biogrāfija sniedz precīzu Dizreilija triumfa novērtējumu. Tenisona *In Memoriam (canto 64)* citēšanai seko šāds turpinājums: «Vienā ziņā Dizreilija veiksmē bija pat neparastāka un pilnīgāka, nekā to raksturo Tenisona rindas; viņš ne tikai uzkāpa pa politikas kāpnēm līdz pat augšējam pakāpienam un «grozīja troņa politiku», viņš arī iekaroja sabiedrību. Viņš valdīja arī pie pusdienu galdiem un, kā mēs tos sauktu, Meifēras salonos [...] un viņa sociālais triums, lai ko arī domātu filozofi par tā patieso vērtību, bija viņa – nicinātā izstūmtā – tikpat grūti izcīnīts sasniegums kā panākums politikā, un, iespējams, tā bija pat saldāka uzvara.» (1506. lpp.).

Dizreilija rasu uzskatus un teorijas par slepenajām biedrībām radīja vēlme izskaidrot kaut ko šķietami noslēpumainu un būtībā izfantazētu. Viņš nespēja vērst politiskā realitātē «izņēmuma ebreju» iedomāto varu, bet viņš sekmēja fantāzijas augļu padarīšanu par sabiedrības bailēm un izklaidēja nogarlaikojušos sabiedrību ar ļoti bīstamām pasakām.

Ar rasu fanātiku neatlaidību Dizreilijs nicinoši izteicās par «mūsdienu pārmoderno nacionalitātes principu».⁵⁹ Viņš ienāda politisko vienlīdzību, uz ko balstījās nacionāla valsts, un baidījās par ebreju kā tautības izdzīvošanu tajā. Viņš iedomājās, ka tautība varētu būt gan sociāls, gan arī politisks patvērums pret vienlīdzību. Tā kā viņš pazina sava laika aristokrātiju daudz labāk nekā ebreju tautu, nav nekāds brīnums, ka rasu konceptu viņš modelēja saskaņā ar aristokrātisko kastu principu.

Šie priekšstati par sociāli ierobežotajiem neapšaubāmi varēja attīstīties visai tālu, taču Eiropas politikā tiem būtu ļoti maza nozīme, ja vien nerastos kāda politiska vajadzība, piemēram, pēc cīņai par Āfriku tos varēja pielāgot politiskiem mērķiem. Buržuāziskās sabiedrības gatavība noticēt deva Dizreilijam, vienīgajam ebrejam 19. gadsimtā, patiesu popularitāti. Galu galā Dizreilijs nav vainojams par to, ka šī pati tendence, kas nesa viņam lielu veiksmi, vēlāk noveda pie viņa tautas katastrofas.

III. STARP NETIKUMU UN NOZIEGUMU

Parīzi ļoti trāpīgi sauc par *la capitale du dix-neuvième siècle* (Volters Bendžamins). Daudzsološais deviņpadsmitais gadsimts, kas sākās ar Lielo franču revolūciju un vairāk nekā simt gadus bija liecinieks veltīgai cīņai pret *citoyen* deģenerēšanos par *bourgeois*, viszemākajā līmenī noslidēja Dreifusa prāvas laikā un saņēma vēl četrpadsmit neveselīgas atelpas gadus. Pirmo pasaules karu vēl varēja uzvarēt ar Klemanso, Francijas pēdējā revolūcijas dēla, jakobīnisko pievilcību, taču slavenais *nation par excellence* gadsimts bija beidzies⁶⁰ un bez politiskas nozīmības un sociāla diženuma Parīze tika atstāta visu valstu intelektuālajam avangardam. Divdesmitajā gadsimtā, kas tūlīt pēc Dizreilija nāves sākās ar cīņi par Āfriku un

⁵⁹ *Ibid.*, I sēj., 3. nod.

⁶⁰ Yves Simon. *La Grande Crise de la République Française*. Montreal, 1941, 20. lpp.: «Lielās franču revolūcijas gars pārdzīvoja Napoleona sakāvi vairāk nekā gadsimtu [...] Tas triumfēja, taču tikai lai nepamanīts izzustu 1918. gada novembrī. Franču revolūcija? Tās periods droši vien jānosaka no 1789. līdz 1918. gadam.»

imperālistiskās hegemonijas sacensību Eiropā, Francijai bija atvēlēta ļoti maza loma. Tās noriets, ko izraisīja citu valstu ekonomiskā ekspansija un daļēja iekšējā sairšana, varēja pieņemt formas un sekot likumbām, kas šķietami organiski piemita nacionālai valstij.

Tas, kas notika Francijā astoņdesmitajos un deviņdesmitajos gados, zināmā mērā notika visās Eiropas nacionālās valstīs trīsdesmit un četrdesmit gadus vēlāk. Veimāras un Austrijas republikai, lai gan tās šķir laika atstatums, vēsturiski bija daudz kopīga ar Trešo republiku, un zināmi politiskie un sociālie veidojumi divdesmito un trīsdesmito gadu Vācijā un Austrijā šķietami apzināti sekoja *fin-de-siècle* Francijas modelim.

19. gadsimta antisemitisms kulmināciju sasniedza Francijā un cieta sakāvi, jo bija iekšpolitisks nacionāls jautājums bez jebkāda sakara ar imperiālisma tendencēm, kuru Francijā nebija. Šāda antisemitisma galvenās iezīmes atkal parādījās Vācijā un Austrijā pēc Pirmā pasaules kara, un to sociālā ietekme uz ebreju kopienām bija ļoti līdzīga, lai gan ne tik krasa, ne tik radikāla un tai pāri klājās citas ietekmes.⁶¹

Tomēr galvenais iemesls, kāpēc ebreju lomas ilustrēšanai neebreju sabiedrībā tika izraudzīti Senžermēnas priekšpilsētas saloni, bija fakts, ka nekur citur nebija rodama ne tik ievērojama sabiedrība, ne tik patiesa tās vēsturiskā hronika. Kad Marsels Prusts, kas pats bija pusebrejs un kritiskos brīžos labprāt uzstājās kā ebrejs, uzsāka «pazaudētā laika» meklējumus, viņš īstenībā uzrakstīja kaut ko tādu, ko viens no viņam labvēlīgajiem kritiķiem nosauca par *apologia pro vita sua*. Šā 20. gadsimta Francijas dižākā rakstnieka dzīve norisēja sabiedrībā, un visi notikumi viņam šķita tādi, kādus tos atspoguļoja sabiedrība un kādi tie bija atsevišķa indivīda pārdomās, tāpēc atspoguļojums un pārdomas veido Prusta pasaules specifisko realitāti un tekstūru.⁶² Visā romānā «Pazaudēto laiku meklējot» indivīds un viņa pārdomas pieder sabiedrībai, arī tad, kad viņš iegrimst mēmā un nekomunikablā vientulībā, kurā Prusts pats galu galā nozuda, kad bija nolēmis uzrakstīt šo darbu. Prusta garīgā dzīve, kas neatlaidīgi pieprasīja

⁶¹ Tas, ka noteiktas psiholoģiska rakstura parādības tik krasi neizcēlās Vācijas un Austrijas ebrejos, daļēji ir izskaidrojams ar cionistu kustības ietekmi uz ebreju inteliģenci šajās valstīs. Cionisma stiprā puse desmit gadus pēc Pirmā pasaules kara un pat jau desmit gadus pirms tā bija ne tik daudz politiskā izpratnē (un neradīja politisko pārliecību), cik psiholoģisko reakciju un socioloģisko faktu kritiskā analizē. Tās ietekme bija lielākoties pedagoģiska rakstura un sniedzās daudz tālāk par relatīvi mazā cionistu kustības biedru loku.

⁶² Sal. interesantās piezīmes par šo tematu: E. Levinas. *L'Autre dans Proust*. Izd.: Deucalion, No 2, 1947.

visu pasaulīgo notikumu pārvēršanu garīgā pieredzē, kļuva līdzīga spogulim, kurā varētu atspoguļoties patiesība. Garīgās pieredzes apcerētājs atgādina sabiedrības novērotāju, jo ne viņam pašam, ne šādam novērotājam nav tiešas saskarsmes ar dzīvi, viņi īstenību uztver tikai tad, ja tā tiek atspoguļota. Dzimis sabiedrības perifērijā, tomēr tai piederīgs, Prusts paplašināja šo garīgo pieredzi, līdz tā aptvēra visu aspektu loku, ar ko saskārās un ko atspoguļoja visi sabiedrības locekļi.

Patiesām ir grūti iedomāties labāku liecinieku laikposmam, kad sabiedrība bija pilnīgi atbrīvojusies no sabiedriskām rūpēm un kad politika kļuva par sabiedriskās dzīves daļu. Buržuāzisko vērtību uzvara pār pilsoņu atbildības apziņu nozīmēja politisko problēmu sadalīšanos to žilbinošajos, valdīnošajos atspulgos sabiedrībā. Jāpiebilst, ka Prusts pats bija īsts šīs sabiedrības rādītājs, jo bija iekļauts abos tās aktuālākajos «netikumos», kurus viņš, «dejūdaizētā jūdaisma ievērojamākais liecinieks», apvienoja «netirākajā salīdzinājumā, kāds jebkad izdarīts Rietumu jūdaisma vārdā»,⁶³ – ebrejības «netikumā» un homoseksualitātes «netikumā», kuri savā atspoguļojumā un indivīda pārdomās patiesām kļuva ļoti līdzīgi.⁶⁴

Dizreilijs atklāja, ka netikums ir tikai nozieguma atbilstošais atspoguļojums sabiedrībā. Cilvēka ļaunums, ja sabiedrība ar to samierinās, no gribas izpausmes tiek pārvērsts raksturīgā psiholoģiskā īpašībā, kuru cilvēks nevar ne izvēlēties, ne noraidīt, jo tā tiek uzspiesta viņam no ārienes un nepārvarami valda pār viņu, kā narkotika valda pār narkomānu. Asimilējot noziegumu un pārveidojot to netikumā, sabiedrība atsakās no atbildības un rada nolemtības pasauli, kurā sapinušies cilvēki. Moralizējošs spriedums, kurš par noziegumu uzskatīja ikvienu novirzi no normas un kuru smalkās aprindas uztvēra kā aprobežotu un mietpilsonisku, kā tādu, kas apliecina zemāku psiholoģisko sapratni, vismaz izrādīja lielāku cieņu pret cilvēka godu. Ja noziegums tiek izprasts kā dabiska vai ekonomiska likteņa paveids, beigās ikviens var tikt turēts aizdomās par kādu īpašu iepriekšnolemtību. «Sods ir noziedznieka tiesība,» kas tam tiek liegta, ja (Prusta vārdiem runājot) «tiesneši tiecas piedot slepkavību indivīdiem ar seksuālām novirzēm un nodevību ebrejiem, pamatojot to ar [...] rases iepriekšnolemtību.» Šāda

⁶³ J. E van Praag. Marcel Proust, *Témoignage du Judaïsme déjudaizé*. Izd.: *Revue Juive de Genève*. 1937, Nr. 48, 49, 50.

Divaina sakritība (vai varbūt pat vairāk nekā sakritība?) parādās kinofilmā *Crossfire*, kas veltīta ebreju jautājumam. Sižets ņemts pēc Ričarda Brūka *The Brick Foxhole*, kur filmā nogalinātais ebrejs bija homoseksuāls.

⁶⁴ Par tālāko sk. *Cities of the Plain*, I daļa, 20.–45. lpp.

dīvaina tolerance slēpj slepkavības un nodevības pievilcību, taču šī iecietība vienā mirklī var pārvērsties lēmumā iznīcināt ne vien visus reālos noziedzniekus, bet arī visus tos, kam piemīt «rasiska» iepriekšnolemtība izdarīt zināmus noziegumus. Šāda pārvērtība notiek vienmēr, kad tiesiskais un politiskais aparāts nav nošķirts no sabiedrības un sociālās normas var iespiesties tajā un kļūt par politiskiem un tiesiskiem noteikumiem. Šķietamais liberālisms, kas liek vienlīdzības zīmi starp noziegumu un netikumu, ja tam ļauj iedibināt savu likumu kodeksu, vienmēr būs nežēlīgāks un necilvēcīgāks nekā pat visbargākie likumi, kas izrāda cieņu pret cilvēku un atzīst viņa neatkarīgo atbildību par savu rīcību.

Tomēr Senžermēnas priekšpilsēta saskaņā ar Prusta aprakstu vēl bija šīs attīstības agrīnajā stadijā. Tā pieņēma individuus ar seksuālām novirzēm, jo tai pievilcīgs šķita tas, kas tika uztverts kā netikums. Prusts apraksta, kā mesjē de Šarli, kas iepriekš, «ņemot vērā viņa netikumu», paciests ar savu personisko šarmu un senās dzimtas vārdu, nu pacēlies sociālās dzīves augstumos. Viņam vairs nevajag dzīvot dubultdzīvi un slēpt savus apšaubāmos paziņas, tieši pretēji, viņš tiek iedrošināts ņemt tos līdzī uz smalkākajiem namiem. Zināmi sarunu temati – mīlestība, skaistums, greizsirdība –, no kuriem de Šarli agrāk būtu izvairījies, lai kāds nenojaustu viņa novirzi, nu tiek kāri pieprasīti, «ņemot vērā svešādo, noslēpumaino, izsmalcināto un nedabisko pieredzi, uz kuru viņš dibināja» savus uzskatus.⁶⁵

Kaut kas līdzīgs notika ar ebrejiem. Individuālus izņēmumus, cildenākos ebrejus piecieta un pat laipni uzņēma Otrās impērijas sabiedrībā, taču ebreji kļuva arvien populārāki. Ne vienā, ne otrā gadījumā sabiedrība nebūt nedomāja atteikties no saviem aizspriedumiem. Tā nešaubījās, ka homoseksuālisti ir «noziedznieki» un ebreji – «nodevēji». Sabiedrības locekļi tikai mainīja savu attieksmi pret noziegumu un nodevību. Šai jaunajā iecietībā viņus diemžēl vairs nešausmināja ne tikai homoseksuālisti, viņus nešausmināja arī noziegums. Viņi ne mazākā mērā neapšaubīja tradicionālos uzskatus. Vislabāk nomaskētā 19. gadsimta slimība – briesmīgā garlaicība un vispārējā apnicība – bija kā uztrūcis augonis. Izstumtie, uz kuriem šajā situācijā sabiedrība vērsa savus skatienus, vismaz nebija garlaicības mākti un, ja varam ticēt Prusta spriedumam, vienīgie *fin-de-siècle* sabiedrībā bija spējīgi uz kaislibām. Prusts ved mūs pa sociālo sakaru un ambīciju labirintu, izmantojot kā pavedienu tikai cilvēka spēju mīlēt, kas izpaužas mesjē Šarli perversajā kaislē pret Morelu, ebreja Svanna satriecošajā uzticībā

⁶⁵ *Cities of the Plain*, II daļa, III nod.

savai kurtizānei un autora paša nepārvaramajā greisirdībā pret Albertīni, kas romānā ir netikuma personificējums. Prusts skaidri parāda, ka izstumtos un iznīreļus, «*Sodome et Ghomorre*» iemītņiekus, uzskata ne vien par cilvēcīgākiem, bet arī par normālākiem.

Atšķirību starp Senžermēnas priekšpilsētu, kas pēkšņi atklāja ebreju un homoseksuālistu pievilcību, un pūli, kurš sauca «Nāvi ebrejiem!», noteicamā, ka saloni vēl atklāti nesolidarizējās ar noziedzību. No vienas puses, tas nozīmēja, ka viņi vēl nevēlējās aktīvi piedalīties slepkavošanā, bet, no otras puses, viņi joprojām atklāti sludināja antipātiju pret ebrejiem un riebumu pret homoseksuālistiem. Tas savukārt radīja tipiski divdomīgu situāciju, kurā jaunie locekļi nevarēja atklāti paust savu identitāti, taču nevarēja to arī noslēpt. Šādos apstākļos sākās komplicētā atklāšanās un slēpšanās, pusatzišanās un melīgu sagrozījumu, pārspīlētas pazemības un pārspīlētas augstprātības spēle kā sekas tam, ka vienīgi ebrejība (vai homoseksuālisms) bija atvērusi smalko salonu durvis, tomēr padarīdama jaunpienācēja stāvokli ļoti nedrošu. Šajā divdomīgajā situācijā ebrejība katram atsevišķam ebrejam bija gan gluži fizisks kaunatraips, gan mistiska personiska privilēģija, kas raksturīga «rases iepriekšnolemtibai».

Prusts gari un plaši apraksta, kā sabiedrība, kas pastāvīgi meklē ko svešādu, eksotisku, bīstamu, galu galā izsmalcināto identificē ar kroplīgo, briesmonīgo un pamazām nobriest reālu vai iedomātu briesmonību akceptēšanai – vai tā būtu divaina, nepazīstama «krievu vai japāņu izrāde, kurā spēlē iedzimtie aktieri»,⁶⁶ «izkrāsota, resnvēderaina, cieši sapogātā žaketē iespīlēta [homoseksuāla] persona, kas atgādina eksotiskas, apšaubāmas izcelsmes lādīti, no kuras nāk neparasta augļu smarža, satraucot prātu ar domu vien par to nogaršošanu»;⁶⁷ vai «ģēnijs», kas šķietami izstaro «pārdabiskumu» un kam «apkārt kā dancināmam galdiņam pulcējas sabiedrība, lai izzinātu Bezgalīgā noslēpumu». Šis «melnās maģijas» atmosfērā ebrejs vai turciete varētu šķist «radījumi, kas izsaukti ar medija pūliņiem».⁶⁹

Eksotiskā, divainā un briesmonīgā lomu acīmredzot nevarēja piešķirt tiem «izņēmuma ebrejiem», kuri gandrīz gadsimta garumā tika pieņemti un paciesti kā «svešzemnieciski iznīreļi», ar kuru «draudzību nevienam pat prātā nenāktu dižoties». Daudz piemērotāki bija līdz tam neviena nepa-

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *The Guermantes Way*, I daļa, I nod.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

zītie, kuri asimilācijas pirmajā fāzē netika identificēti ar ebreju kopienu un netika uzskatīti par tās pārstāvjiem, jo identificēšana ar šādu labi pazīstamu grupu stipri ierobežotu sabiedrības iztēli un cerības. Tādi, kam bija neskaitāmas sabiedriskās dzīves dotības un gaume vispār (piemēram, Svanns) tika pieņemti, taču ar lielāku sajūsmu gaidīja tos, kuri, līdzīgi Bloham, nāca no «neievērojamas ģimenes un, it kā atrodoties okeāna dibenā, bija spiesti pretoties milzīgajam spiedienam, ko radīja ne vien kristieši virspusē, bet arī augstāk stāvošās ebreju kastas, jo katra no tām centās satriekt to, kas atradās zemāk». Sabiedrības vēlme akceptēt absolūtus svešiniekus un, pēc tās uzskatiem, galēji netikumiskus individuus, pārtrauca ierasto sabiedriskā stāvokļa iegūšanas procesu, kam bija nepieciešamas vairākas paaudzes, lai «izlauztu ceļu uz augšu, paceļoties no vienas ebreju ģimenes uz citu». ⁷¹ Ar nejausību nav izskaidrojams fakts, ka tas viss notika drīz pēc Panamas kanāla skandāla, kura laikā Francijas ebrejiem nācās atkāpties dažu Vācijas ebreju afēristu iniciatīvas un negodīguma priekšā. Daži izņēmuma individuāli (ar vai bez aristokrātiskiem tituliem), kas vairāk nekā jebkad centās iekļūt anti-semitisko un monarhistisko salonu sabiedrībā, kur varētu sapņot par Otrās impērijas senajām labajām dienām, konstatēja, ka ir nonākuši vienā kategorijā ar ebrejiem, kurus viņi nekad nebūtu aicinājuši savās mājās. Ja ebrejība kā izņēmuma kategorija tomēr tika izmantota par iemeslu ebreju pieņemšanai, tad priekšroka tika dota tiem, kuri neapšaubāmi piederēja pie «kompaktas grupas, iekšēji viendabīgas un pilnīgi atšķirīgas no cilvēkiem, kas tos vēroja no malas», un kuri vēl nebija sasnieguši to pašu asimilācijas pakāpi, ko viņu brāļi jaunbagātņiki. ⁷²

Lai gan Dizreilijs bija viens no ebrejiem, kas tika uzņemti sabiedrībā, jo viņš bija izņēmums, viņa sekularizētais pašapliecinājums – «izredzētās rases izredzētais pārstāvis» – iezīmēja līniju, kā jānotiek ebreju būtības pašinterpretējumam. Ja viss nebūtu tik divaini līdzīgs tam, ko sabiedrība gaidīja no ebrejiem, ebreji nekad nebūtu varējuši uzņemties savu apšaubāmo lomu. Nevar teikt, ka viņi apzināti būtu pieņēmuši Dizreilija pārliecību vai mērķtiecīgi attīstījuši savu Prūsijas priekšgājēju pirmo biklo un aplamo pašinterpretējumu; vairācumam ebreju nebija nekādu zināšanu par ebreju vēsturi. Lai kuras Rietumeiropas un Viduseiropas valsts un sabiedrības divdomīgajos apstākļos ebreji būtu izglītojušies, sekularizējušies un asimilējušies, viņi zaudēja to politisko atbildību, ko radīja viņu ebrejiskā izcelsme

⁷¹ *Within a Budding Grove*, II daļa, *Placenames: The Place*.

⁷² *Ibid.*

un ko joprojām izjuta ebreju augstmaņi, tiesa gan, tikai attiecībā pret privilēģijām un varu. Bez reliģiskās un politiskās nokrāsas ebrejiskā izcelsme visur kļuva par psiholoģisku īpašību, kas pārvērtās «ebrejībā», un kopš tā laika to varēja aplūkot tikai tikuma vai netikuma kategorijā. Ja atzīstam, ka «ebrejību» nebija iespējams padarīt par interesantu netikumu, nepastāvēt aizspriedumam, kas to uzskatīja par noziegumu, tad jāatzīst, ka šādu ebrejības aplamu izpratni iespējamu padarīja tie ebreji, kuri to uzskatīja par iedzimtu tikumu.

Asimilētos ebrejus apvainoja atsvešinātībā no jūdaisma, un beigu katastrofā, kas tos piemeklēja, bieži vien tika uzskatīta par ciešanām – vienlīdz bezjēdzīgām un šausmīgām –, jo tās bija zaudējušas mocību seno vērtību. Šis arguments neņem vērā faktu, ka attiecībā pret seniem dzīves un ticības ieradumiem «atsvešinātība» tikpat lielā mērā bija vērojama Austrumeiropas valstīs. Taču parastais priekšstats it kā par «dejūdaizētiem» Rietumeiropas ebrejiem ir maldinošs cita iemesla pēc. Prusta sniegtā aina pretēji visiem acīm redzami ieinteresētiem oficiālā jūdaisma apgalvojumiem rāda, ka ebrejiskas izcelsmes faktam nekad nav bijis tik izšķirošas lomas kā asimilēto ebreju privātajā dzīvē un ikdienas izpausmēs. Ebreju reformators, kas nacionālo reliģiju pārveidoja konfesijā ar izpratni, ka reliģija ir personiska lieta, ebreju revolucionārs, kas sevi pasludināja par pasaules pilsoni, lai tiktu valā no ebreja tautības, izglītotais ebrejs, «cilvēks uz ielas un ebrejs mājās» – ikviens no viņiem nacionālo īpašību sekmīgi pārvērtā personiskā darīšanā. Rezultātā viņu personiskā dzīve, viņu lēmumi un jūtas kļuva par «ebrejiskuma» kodolu. Un, jo vairāk ebrejiskas izcelsmes fakts zaudēja savu reliģisko, nacionālo un sociālekonomisko nozīmi, jo uzmācīgāks kļuva ebrejiskums. Tas bija pārņēmis ebrejus kā fizisks defekts vai pārākuma apziņa, un viņi nodevās tam kā netikumam.

Prusta «iedzimtais raksturs» nav nekas cits kā šī personiskā apsēstība, ko tik ļoti attaisnoja sabiedrība, kurā panākumi vai neveiksme bija atkarīgi no ebrejiskās izcelsmes fakta. Prusts to maldīgi uztvēra kā «rasisko iepriekš-nolemību», jo viņš saskatīja un atainoja tikai tās sociālo aspektu un individuālos apsvērumus. Novērotājs no malas ebreju kliķes rīcībā patiešām varēja saskatīt to pašu apsēstību, kas raksturīga homoseksuālistu uzvedībai. Abi izjuta vai nu pārākumu, vai mazvērtību, taču jebkurā gadījumā lepnī atšķīrās no citām normālām būtnēm. Kā vieni, tā otri savu atšķirību uzskatīja par dabisku faktu, kas saistīts ar izcelsmi; kā vieni, tā otri pastāvīgi attaisnoja nevis to, ko darīja, bet gan to, kas viņi bija, un, beidzot, kā vieni, tā otri vienmēr svārstījās starp apoloģētiskām nostādnēm un pēkšņiem, pro-

vokatīviem apgalvojumiem, ka viņi ir elite. Viņi nevarēja pāriet no vienas klikšes uz otru, it kā viņu sociālo stāvokli būtu iesaldējusi pati daba. Nepieciešamība pie kaut kā piederēt bija raksturīga arī citiem sabiedrības locekļiem – «jautājums nav hamletisks – būt vai nebūt, bet gan – piederēt vai nepiederēt»⁷³ –, taču ne tādā mērā. Sabiedrība, kas sašķēlas klikšes un neiecietīgi izturas pret tiem, kas nepieder pie viņu klikšes, ebrejiem vai homoseksuālistiem, nevis kā pret indivīdiem, bet gan ņemot vērā viņu atzīšanas specifiskos apstākļus, – šķiet šā noslēgtā klanu loka iemiesojums.

Ikviena sabiedrība pieprasa no saviem locekļiem zināmu tēlošanas pakāpi, spēju parādīt, reprezentēt un darboties atbilstoši tam, kas kurš ir. Kad sabiedrība sadalās klikšēs, šādas prasības izvirza nevis vairs indivīdam, bet gan klikšes locekļiem. Tad rīcību kontrolē vārdos neizpaustas prasības, nevis katra klikšes locekļa individuālās spējas, tieši tāpat kā aktiera tēlojumam jāiekļaujas visu citu lugas lomu ansamblī. Senžermēnas priekšpilsētas salonus veidoja šādu klikšu ansamblis, un ikviena no tām pārstāvēja galējas uzvedības tipu. Homoseksuālistiem bija jādemonstrē sava nenormālība, ebrejiem – melnā maģija («nekromantija»), māksliniekiem – cita pārdabiskas un pārcilvēciskas saskarsmes forma, aristokrātiem – atšķirība no parastiem («buržuāziskiem») ļaudīm. Visi šie jaunpienācēji pēc Prusta novērojumiem, neraugoties uz savu klanu raksturu, izvairījās no kontaktiem ar sev līdzīgajiem; «izņēmums bija lielāku nelaimju gadījumi, kad vairākums metās aizstāvēt cietušo, kā to darīja ebreji Dreifusa prāvas laikā». Iemesls tam bija atšķirības iezīmju noteikšanā tikai klikšes kopsakarā, tāpēc gan ebreji, gan homoseksuālisti juta, ka zaudēs savu sevišķo iezīmi ebreju vai homoseksuālistu vidē, kur ebrejība vai homoseksuālisms būtu visdabiskākā, visneinteresantākā un visbanālākā parādība pasaulē. Tas pats, protams, attiecās arī uz viņu namatēviem, kam bija nepieciešams ansamblis, kura priekšā viņi varētu būt citādi, nearistokrāti, kas apbrīno aristokrātus, tāpat kā aristokrāti apbrīno ebrejus un homoseksuālistus.

Lai gan klikšes neieturēja konsekvenci un izjuka, tiklīdz apkārt nebija citu klikšu locekļu, to biedri lietoja slepenu zīmju valodu, it kā tām būtu nepieciešams kaut kas īpatnējs, lai cits citu pazītu. Prusts ilgi pakāvējas pie šādu zīmju svarīguma, it īpaši attiecinot to uz jaunpienācējiem. Homoseksuālistiem, īstiem zīmju valodas meistariem, vismaz bija reāls noslēpums, bet ebreji šādu valodu lietoja, tikai lai radītu noslēpumainības atmosfēru. Viņu zīmes noslēpumaini un mulķīgi apzīmēja vispārzināmo: ka tādas un

⁷³ *Cities of the Plain*, II daļa, III nod.

tādas princeses salona stūrī sēž vēl viens ebrejs, kuram nav ļauts atklāt savu izcelsmi, bet kurš bez šīs nenozīmīgās īpatnības nekad nebūtu ticis minētajā stūrī.

Jāpiebilst, ka 19. gadsimta beigās jaunā jauktā sabiedrība, tāpat kā pirmie ebreju saloni Berlīnē, koncentrējās ap aristokrātiju. Tolaik aristokrātija jau bija zaudējusi dedzīgo tieksmi pēc kultūras un interesi par «jauniem cilvēka paveidiem», taču saglabāja senāko nicinājumu pret buržuāzisko sabiedrību. Nepieciešamība pēc sociālās atšķirības bija aristokrātijas atbilde uz politisko vienlīdzību un politiskā stāvokļa un privilēģiju zaudēšanu, ko apliecināja Trešās republikas nodibināšana. Pēc īsa un mākslīga pacēluma Otrās impērijas laikā Francijas aristokrātija noturēja savu stāvokli, izveidojot sociālu klanu loku un ne visai pārliecinoši tiecoties saglabāt saviem dēliem augstākos amatus armijā. Daudz stiprāks par politiskajām ambīcijām bija agresīvs nicinājums pret vidusšķiras vērtībām, kas neapšaubāmi bija viens no galvenajiem motīviem pieņemt sabiedrībā individuus un veselības grupas no sociāli nevēlamām šķirām. Tas pats motīvs, kas sekmēja priušo aristokrātu sociālos kontaktus ar aktieriem un ebrejiem, galu galā noveda pie homoseksualistu sociālā prestiža Francijā. Turpretim vidusšķira neieguva sociālo pašcieņu, lai gan pa šo laiku bija iemantojusi bagātību un varu. Politiskās hierarhijas trūkums nacionālā valstī un vienlīdzības uzvara padarīja «sabiedrību slēptā veidā hierarhiskāku, nekā atklātībā tā bija kļuvusi demokrātiskāka».⁷⁴ Tā kā hierarhijas princips sakņojās Senžermēnas priekšpilsētas noslēgtajās sociālajās aprindās, ikviena Francijas sabiedrība «reproducēja vairāk vai mazāk pārveidotas, Senžermēnas priekšpilsētas sabiedrību vairāk vai mazāk kariķējošas raksturīgās iezīmes, dažkārt Senžermēnas sabiedrību [...] it kā nicinot neatkarīgi no tā, kādu stāvokli ieņēma tāš locekļi vai kādas politiskās idejas tie aizstāvēja». Aristokrātiskā sabiedrība bija pagātne tikai ārēji; īstenībā tā caurstrāvoja visu sociālo struktūru (un ne tikai Francijā), uzspiežot tai «augstākās sabiedrības dzīves zīmogu un gramatiku».⁷⁵ Kad Prusts juta vajadzību pēc *apologia pro vita sua* un no jauna pārdomāja savu aristokrātiskajās aprindās pavadīto dzīvi, viņš sniedza sabiedrības analīzi.

Būtiskākais ebreju lomā *fin-de-siècle* sabiedrībā ir tas, ka durvis uz sabiedrību ebrejiem atvēra Dreifusa prāvas antisemitisms, bet šīs prāvas gals vai, drīzāk, Dreifusa nevainības konstatēšana pielika punktu viņu

⁷⁴ *The Guermentes Way*, II daļa, III nod.

⁷⁵ Ramon Fernandez, *La vie sociale dans l'oeuvre de Marcel Proust*. Izd.: *Les Cahiers Marcel Proust*, No. 2, 1927.

sociālajam triumfam.⁷⁶ Citiem vārdiem sakot, neatkarīgi no tā, ko ebreji domāja par sevi vai par Dreifusu, sabiedrības piešķirto lomu viņi varēja saglabāt vienīgi tik ilgi, kamēr šī pati sabiedrība turējās pie uzskata, ka ebreji ir nodevēju tauta. Kad atklājās, ka nodevējs ir gluži parastas faktu sagrozīšanas upuris un tika apliecināta ebreju nevainība, sociālā interese par ebrejiem samazinājās tikpat ātri kā politiskais antisemitisms. Ebreji atkal pārvērtās par vienkāršiem mirstīgajiem un nogrima aizmirstībā, no kuras tos īslaicīgi bija izcēlusi viena viņu pārstāvja šķietamais noziegums.

Būtībā tas bija tāds pats sociālais triums, kādu Vācijas un Austrijas ebreji izbaudīja daudz skarbākos apstākļos tūlīt pēc Pirmā pasaules kara. Tolaik viņiem piedēvētais noziegums bija kara izraisīšana, noziegums, ko vairs neizskaidroja ar viena indivīda rīcību un kas tāpēc nebija atspēkojams. Tas ļāva pūļa dotajam ebrejības kā nozieguma vērtējumam netraucēti ietekmēt sabiedrību, un tā joprojām sajūsminājās par saviem ebrejiem. Ja grēkāža teorijā ir kāda psiholoģiska patiesība, tad to varētu izsecināt no šīs sociālās attieksmes pret ebrejiem. Ja antisemitiskā likumdošana lika sabiedrībai izstumt ebrejus, šiem «filosemitiem» šķita, ka viņiem būtu jāattīrās no slēptas netikumības, jānomazgā kaunatraips, ko viņi slēpti un netikumīgi bija milējuši. Šī psiholoģija gan īsti neizskaidro, kāpēc šie ebreju «pielūdzēji» galu galā kļuva par ebreju slepkavām, un var pat šaubīties, vai tie izcēlās nāves fabriku vadītāju vidū, lai gan tā saucamo izglītoto šķiru īpatsvars starp istajiem slepkavām bija apbrīnojami liels. Taču tas izskaidro neticamo nelojalitāti tieši no to sabiedrības slāņu puses, kuri bija vistuvāk iepazinši ebrejus un bija sajūsmināti ebreju draugi.

Kas attiecas uz ebrejiem, jūdaisma «nozieguma» pārvēršanās par mōdēnu ebrejiskuma «netikumu» bija ārkārtīgi bīstama. Ebreji spēja tikt vaļā no jūdaisma, pārejot citā ticībā, taču ar ebrejiskumu to nevarēja izdarīt. Turklāt noziegumam seko sods, bet netikumu var tikai iznīcināt. Izskaidrojums, ko sabiedrība deva ebrejiskas izcelsmes faktam un ebreju lomai sociālās dzīves struktūrā, ir cieši saistīts ar katastrofālo pamatīgumu, ar kādu var iedarbināt antisemitiskos instrumentus. Antisemitisma vācu paveids bija sakņots šajos sociālajos apstākļos un politiskajā situācijā. Un, lai gan rases teorijai bija citi, daudz aktuālāki politiski mērķi un funkcijas,

⁷⁶ «Bet šis bija brīdis, pēc kura Dreifusa lietas ietekmē radās antisemitiska kustība parāli daudz plašākai kustībai, kuras mērķis bija ebreju iekļūšana sabiedrībā. Politikā nebija maldījušies, domājot, ka tiesas kļūdas atklāšana varētu radīt liktenīgu pavērsienu antisemitismā. Taču vismaz sākotnēji sociālo antisemitismu šī lieta, gluži pretēji, veicināja un saasināja.» Sk. *The Sweet Cheat Gone*, II nod.

tās izmantošana ebreju jautājumā visdraudīgākajā nozīmē izskaidrojama ar tās veiksmīgu pielāgošanu sociālām parādībām un pārliecībai, kas faktiski atspoguļoja sabiedriskās domas vienprātību.

Ebreju liktenīgo ceļu uz notikumu epicentru neapšaubāmi noteica politiskie spēki, taču sabiedrības reakcijai uz antisemitismu un psiholoģiskajai ietekmei, ko uz katru individu atstāja ebreju jautājums, bija zināms sakars ar īpašo nežēlību, organizēto un izplānoto uzbrukumu ikvienai ebreju izcelsmes personai, un tas jau bija raksturīgs antisemitismam Dreifusa prāvas laikā. Šo emocionāli piestrāvoto «ebreja vispār», «ebreja visur un nekur» vajāšanu nevar izprast, ja antisemitisma vēsturi uztver kā noslēgtu realitāti, kā parastu politisku kustību. Sociālie faktori, kuri nav ietverti politiskajā un ekonomiskajā vēsturē un ir apslēpti zem notikumu virsslāņa, kurus nekad nesaskata vēsturnieks un kurus fiksē tikai vērtīgā un jūtīgā dzejnieku un romānistu (cilvēku, ko sabiedrība iedzinusi *apologia pro vita sua* vientulībā) uztvere, mainīja politiskā antisemitisma kursu, ko tas būtu uzņēmis, ja neizjustu citas ietekmes, un kas, iespējams, būtu beidzies ar pretebrejiskiem likumiem un pat ar masveida izraidīšanu, taču diez vai ar ebreju pilnīgu iznīcināšanu.

Kopš Dreifusa prāvas, kad politiskie draudi Francijas ebreju tiesībām radīja tādu sociālo situāciju, kurā ebreji baudīja apšaubāmu popularitāti, antisemitisms Eiropā šķita politisku motīvu un sociālo elementu nedalāms apvienojums. Uz jebkuru spēcīgu antisemitisma kustību sabiedrība vienmēr reaģējusi ar acīm redzamu interesi par ebrejiem, tāpēc Dizreilija vārdi, ka «šobrīd nav citas tautas [...], kas tik ļoti sajūsmīna, valdzina, pacilā un padara cildenāku Eiropu kā ebreji», kļuva īpaši patiesi draudošu briesmu laikā. Sociālais «filosemitisms» vienmēr beidzās ar to, ka politiskais antisemitisms papildinājās ar mistisku fanātismu, bez kura antisemitisms diez vai būtu kļuvis par labāko saukli masu organizēšanai. Visi kapitālistiskās sabiedrības deklasētie slāņi beidzot bija gatavi apvienoties un izveidot paši savas pūļa organizācijas; to propaganda un pievilcība balstījās uz pārliecību, ka sabiedrība, kas parādījusi gatavību iekļaut savā struktūrā noziedzumu netikuma formā, varētu būt gatava attīrīt sevi no netikumības, atklāti akceptējot noziedzniekus un publiski pastrādājot noziegumus.

4. nodaļa

DREIFUSA LIETA

I. LIETAS SVARĪGĀKIE FAKTI

Tas notika 1894. gada beigās Francijā. Alfreds Dreifuss, Francijas ģenerālštāba ebreju tautības virsnieks, tika apsūdzēts un notiesāts par spiegošanu Vācijas labā. Tiesas spriedums – mūža deportācija uz Velna salu – tika pieņemts vienbalsīgi. Tiesas prāva notika aiz slēgtām durvīm. No šķietami ļoti lielā apsūdzības dosjē atklātībai tika nodots tikai tā sauktais *bordereau*. Tā bija Vācijas militārajam atašejam Švarckopenam adresēta vēstule, kas it kā rakstīta Dreifusa rokrakstā. 1895. gada jūlijā par ģenerālštāba informācijas nodaļas vadītāju tika iecelts pulkvedis Pikārs. 1896. gada maijā viņš ģenerālštāba priekšniekam Buadefram pastāstīja, ka ir personiski pārliecinājies par Dreifusa nevainību un kāda cita virsnieka – majora Valsina-Esterhāzi vainu. Sešus mēnešus vēlāk Pikārs tika pārcelts uz bīstamu dienesta vietu Tunisijā. Tajā pašā laikā Bernārs Lazars Dreifusa brāļu vārdā publicēja pirmo pamfletu par šo lietu: *Une erreur judiciaire; la vérité sur l'affaire Dreyfus*. 1897. gada jūnijā Pikārs informēja senāta viceprezidentu Šēreru-Kestneru par tiesas procesa faktiem un Dreifusa nevainību. 1897. gada novembrī Klemanso sāka cīņu par lietas pārskatīšanu. Četras nedēļas vēlāk dreifusiešiem pievienojās Zolā. Raksts *J'Accuse* tika publicēts Klemanso avīzē 1898. gada janvārī. Tajā pašā laikā arestēja Pikāru. Zolā notiesāja par armijas nomelnošanu gan parastajā tribunālā, gan apelācijas tiesā. 1898. gada augustā Esterhāzi tika ar negodu atlaists par ļaunprātīgu amata izmantošanu. Viņš tūlīt devās pie kāda britu žurnālista un izstāstīja, ka *bordereau* autors ir viņš, nevis Dreifuss un ka viņš ir viltojis Dreifusa rokrakstu pēc sava priekšnieka un bijušā pretizlūkošanas nodaļas

vadītāja pulkveža Sandhera pavēles. Dažas dienas vēlāk vēl viens tās pašas nodaļas darbinieks pulkvedis Anrī izdarīja pašnāvību, pirms tam atzinies dažu citu slepenā Dreifusa dosjē papīru viltošanā. Tāpēc apelācijas tiesa pieprasīja Dreifusa lietas pārskatīšanu.

1899. gada jūnijā apelācijas tiesa atcēla sākotnējo 1894. gada spriedumu pret Dreifusu. Atkārtoti tiesas prāva notikā augustā Rennā. Tika pasludināts spriedums – brīvības atņemšana uz desmit gadiem, ņemot vērā «vainu mīkstināšanos apstākļos». Pēc nedēļas Republikas prezidents apzēloja Dreifusu. 1900. gada aprīlī Parīzē tika atklāta Pasaules izstāde. Maijā, kad bija skaidrs, ka izstāde gūst lielus panākumus, Pārstāvju palāta ar pārliecinošu balsu vairākumu nobalsoja pret turpmāku Dreifusa lietas pārskatīšanu. Tā paša gada decembrī visa ar šo lietu saistītā izmeklēšana un prāva tika izbeigta saskaņā ar vispārējo amnestiju.

1903. gadā Dreifuss lūdza viņa lietu pārskatīt vēlreiz. Viņa lūgums tika noraidīts līdz 1906. gadam, kad par premjerministru kļuva Klemanso. 1906. gada jūlijā apelācijas tiesa atcēla Rennas spriedumu un visas pret Dreifusu vērstās apsūdzības. Taču apelācijas tiesai nebija tiesību Dreifusu attaisnot, tāpēc tai būtu vajadzējis lietu nodot jaunai izskatīšanai. Ļoti iespējams, ka, neņemot vērā neapgāzamos pierādījumus, atkārtota tiesas prāva militārā tribūnālā būtu beigusies ar Dreifusa atzīšanu par vainīgu. Tāpēc Dreifuss arī netika attaisnots saskaņā ar likumu¹ un Dreifusa prāva netika iztiesāta līdz galam. Francu tauta neatzina, ka apsūdzētais būtu jāpieņem atpakaļ darbā, un sākotnēji izraisītās kaislības nekad nenorima. Vēl 1908. gadā – deviņus gadus pēc apzēlošanas un divus gadus pēc attaisnošanas –, kad pēc Klemanso lūguma Emila Zolā piši tika pārvesti uz Panteonu, Alfreds Dreifuss uz ielas cieta atklātā uzbrukumā. Parīzes tiesa viņa uzbrucējus attaisnoja, norādot, ka uzbrukumu «izraisījis» lēmums par Dreifusa attaisnošanu.

Vēl divaināk ir tas, ka ne Pirmais, ne Otrais pasaules karš nespēja šo prāvu izdzēst no ļaužu atmiņas. Pēc *Action Française* lūguma 1924. gadā tika atkārtoti izdots *Précis de l'Affaire Dreyfus*,² un kopš tā laika šis darbs ir anti-

¹ Visplašākais, nepieciešamais darbs par šo jautājumu ir Žozefa Reinaha *L'Affaire Dreyfus*. Paris, 1903-11, 7 sēj. No socialistiskām pozīcijām sarakstīto jaunāko publikāciju vidū izceļas Vilhelma Hercoga darbs *Der Kampf einer Republik*. Zürich, 1933. Liela vērtība ir tajā iekļautajām hronoloģiskajām tabulām. Labākais politiskais un vēsturiskais Dreifusa lietas izvērtējums atrodams D. V. Brogana pētījumā *The Development of Modern France*, 1940, VI, VII nod. Kodolīgs un ticams ir G. Šarensola darbs *L'Affaire Dreyfus et la Troisième République*, 1930.

² Grāmatu sarakstījuši divi virsnieki, un tā publicēta ar pseidonīmu Anrī Ditrē-Krozons

dreifusiešu rokasgrāmata. *L'Affaire Dreyfus* (Rēfiša un Vilhelma Hercoga (ar pseidonīmu Renē Kestners) sarakstītās lugas) pirmizrādes laikā 1931. gadā joprojām dominēja deviņdesmito gadu atmosfēra ar skatītāju stridiem, gāzes petardēm parterā un *Action Française* triecienvienībām visapkārt teātrim, lai aktieriem, skatītājiem un aculieciniekiem iedzītu šausmas. Arī Lavāla valdība nerīkojās citādi kā tās priekšgājēji pirms 30 gadiem. Tā labprāt atzina savu nespēju nodrošināt kaut vienu netraucētu izrādi, tādējādi dodot anti-dreifusiešiem iespēju triumfēt. Lugas izrādes bija jāpārtrauc. Kad Dreifuss 1935. gadā nomira, neitrālā prese baidījās skart šo jautājumu,³ turpretim kreisi noskaņotie laikraksti rakstīja par Dreifusa nevainību, bet labējo partiju laikraksti – par Dreifusa vainu. Pat mūsdienās, lai arī mazākā mērā, Dreifusa prāva vēl joprojām tiek uzskatīta par Francijas politikas īpatnību. Pēc Petēna notiesāšanas ietekmīgais provinces laikraksts (Lille) *Voix du Nord* Petēna lietu saistīja ar Dreifusa prāvu, apgalvojot, ka «valsts ir sašķēlusies tāpat, kā tas bija pēc Dreifusa prāvas», jo tiesas spriedums nevarēja atrisināt politisko konfliktu un «nest Francijas tautai mieru prātos un sirdi».⁴

Dreifusa prāva no plašāka politiskā viedokļa attiecināma uz divdesmito gadsimtu, bet Dreifusa lieta, vairāki ebreju kapteiņa Alfreda Dreifusa tiesas procesi ir ļoti tipiski deviņpadsmitajam gadsimtam, kad cilvēki ar juridiskajām procedūrām tik ļoti aizrāvās tāpēc, ka ikviena instance ļāva pārbaudīt gadsimta lielāko sasniegumu – pilnīgu likuma taisnīgumu. Šim laikposmam raksturīgs ir tas, ka jebkura tiesas kļūda varēja izraisīt šādas politiskas kaislības un nebeidzamu virkni prāvu un atkārtotu procesu, nemaz nerunājot par dueliem un kautiņiem. Doktrīna par vienlīdzību likuma priekšā bija tik stipri iesakņojusies civilizētās pasaules apziņā, ka pat viena vienīga tiesas kļūda varēja izraisīt sabiedrības sašutumu no Maskavas līdz Ņujorkai. Turklāt neviens cits kā tikai franči paši nebija tik «moderns», lai šo lietu saistītu ar politiskiem jautājumiem.⁵ Nodarījums vienam vienīgam ebreju virsniekam Francijā spēja pārējā pasaulē radīt vienotu reakciju un uzkurt vairāk kaislību nekā visas

³ *Action Française* (1935. gada 19. jūlijā) cildināja franču preses atturību, izsakot viedokli, ka «ievērojamiem taisnības un patiesības cīnītājiem, kas darbojās pirms četrdesmit gadiem, nav palikuši skolnieki».

⁴ Sk. G. H. Archambault. *New York Times*, 1945. g. 18. augusts, 5. lpp.

⁵ Vienīgie izņēmumi – katolu periodiskie izdevumi, kas aģitēja pret Dreifusu, tiks aplūkoti turpmāk. Amerikā sabiedrības noskaņojums bija tāds, ka paralēli protestiem sākās 1900. gadā paredzētās Parīzes Pasaules izstādes boikota organizēšana. Par šo draudu ietekmi sk. tālāko izklāstu. Vispusīgu informāciju par to var gūt no Rouzas A. Halperinas maģistra darba *The American Reaction to the Dreyfus Case* (1941), kas glabājas Kolumbijas universitātē. Autore pateicas profesoram S. V. Baronam par laipno atļauju minēto darbu izmantot.

ebreju vajāšanas Vācijā paaudzi vēlāk. Pat cariskā Krievija varēja apsūdzēt Franciju barbarismā, bet Vācijā ķeizaram tuvās aprindas atklāti pauda tādu sašutumu, kam līdzināties spēj tikai radikālā prese trīsdesmitajos gados.⁶

Darbības personas šajā lietā varētu būt patapinātas no Balzaka darbiem: no vienas puses, ģenerāļi ar savas šķiras apziņu, kuri izmisīgi cenšas aizstāvēt savas kliķes pārstāvjus, un no otras – viņu pretmets Pikārs ar savu vēso, vēriģo un nedaudz ironisko godīgumu. Visapkārt viņiem pelēkais parlamentāriešu pūlis, kurā ikviens ir pārbijies par to, ko varētu zināt viņa kaimiņš; Republikas prezidents, bēdīgi slavenais Parīzes publisko namu aizstāvis, un miertiesnešs, kas dzīvo vienīgi sociālo sakaru dēļ. Tad tur ir pats Dreifuss, patiesībā iznīrējis, kas saviem kolēģiem pastāvīgi lielās ar savas ģimenes bagātību, ko viņš iztērējis sievietēm; viņa brāļi, kuri patētiski piedāvā visu savu mantu radagabala izpestīšanai, bet pēc tam šo piedāvājumu samazina līdz 150 000 franku, un kuri paši īsti nezina, vai gribējuši nest upuri vai tikai uzpirkt Ģenerālstābu, un vēl tur ir advokāts Demānžs, kas patiesi ir pārliecināts par sava aizstāvāmi nevainību, taču aizstāvību dibina uz strīda jautājuma pamata, lai sevi pasargātu no uzbrukumiem un personisko interešu apdraudējuma. Un visbeidzot jāmin dēkainis Esterhazi, senas aristokrātu dzimtas pārstāvis, ko buržuāziskā pasaule tik ļoti garlaikojā, ka viņš meklēja pārmaiņas heroismā un krāpšanās. Kādreizējais Ārzemnieku leģiona jaunākais leitnants ar savu drosmi un nekauību atstāja uz kolēģiem lielu iespaidu. Viņš vienmēr iekūlās nepatīkšanās un iztiku pelnīja, uzņemoties sekundanta lomu ebreju virsnieku divkaujās, kā arī šantažējot viņu bagātos ticības brāļus. Esterhazi labprāt izmantotu pat galvenā rabīna pakalpojumus, lai tikai iegūtu nepieciešamās rekomendācijas. Pat savā galīgajā pagrimumā viņš palika uzticīgs Balzaka tradīcijai. Viņa liktenīgā neveiksme bija ne nodevība, nedz arī neprātīgie sapņi par milzīgo orgiju, kurā simttūkstoš apreibušu prūšu ulānu satracināti auļotu cauri Parīzei,⁷ bet gan zemiskā radnieku naudas piesavināšanās. Un ko lai saka par Zolā, par viņa ārkārtīgo morālo dedzīgumu, savā ziņā tukšo patosu un melodramatisko paziņojumu pirms bēgšanas uz Londonu, ka viņš dzirdējis Dreifusa balsi, kas viņu lūgusi nest šo upuri?⁸

⁶ Tā, piemēram, Vācijas pilnvarotais lietvedis H. B. fon Bilovs rakstīja reihskanclelam Hoenloe, ka Rennā pasludinātais spriedums ir «vulgaritātes un glēvulības – barbarisma drošāko pazīmju sajaukums» un ka Francija kopš 1899. gada 12. septembra «ir sevi izslēgusi no civilizēto nāciju vidus» (citēts pēc *Herzog, op. cit.*). Bilova skatījumā *Lietā* bija vācu liberālisma «iezīme»; sk. *Denkwürdigkeiten. Berlin, 1930-31, I, 428.*

⁷ *Théodore Reinach. Histoire sommaire de l'Affaire Dreyfus. Paris, 1924. 96. lpp.*

⁸ Saskaņā ar *Žozefa Reinaha* teikto, ko citējis Hercogs (*op. cit.*, datēts ar 1898. g. 18. jūliju).

Tas viss ir tipisks 19. gadsimtam un pats par sevi nebūtu pārdzīvojis divus pasaules karus. Tālaika pūļa sajūsma par Esterhazi un naidis pret Zolā ir sen izgausuši un līdz ar tiem arī kvēlais naidis pret aristokrātiju un garīdzniecību, kurš reiz tā bija ietekmējis Žoresu un būtībā nodrošinājis Dreifusa atbrīvošanu. Kagulāru lieta parādīja, ka ģenerālštāba virsniekiem vairs nevajag baidīties no tautas dusmām, kad viņi perina valsts apvērsuma plānus. Kopš baznīcas šķiršanas no valsts Francija (protams, ne vairs klerikāli noskaņota) zaudēja lielu daļu savas antiklerikālās nostājas, tāpat kā katoļu baznīca bija spiesta stipri ierobežot savas politiskās ambīcijas. Petēna mēģinājumu pārvērst republiku par katolisku valsti apturēja tautas pilnīgā vienaldzība un zemākās garīdzniecības negatīvā nostāja pret klerikālfašismu.

Dreifusa lieta savās politiskajās izpausmēs varēja saglabāt zināmu aktualitāti, jo 20. gadsimta laikā pieauga divu tās elementu nozīme. Pirmais elements ir naidis pret ebrejiem; otrais – aizdomas pret republiku, parlamentu un valsts aparātu. Lielākā daļa sabiedrības savos uzskatos varēja joprojām balstīties uz otro elementu, jo saglabājās ebreju ietekme un liela bija banku vara. Līdz pat mūsdienām termins «antidreifusietis» var noderēt par vispārzināmu apzīmējumu visam, kas ir antirepublikānisks, antidemokrātisks un antisemitisks. Vēl pirms dažiem gadiem tas apvienoja *Action Française* monarhismu, Dorio nacionālboļševismu un Deā nacionālfašismu. Taču ne jau šīs skaitliski neievērojamās fašistu grupas bija cēlonis Trešās republikas krišanai. Tiesi pretēji, vienkāršā, lai gan paradoksālā patiesība ir tā, ka sabrukuma laikā šo grupu ietekme bija visniecīgākā. Francija sabruka tāpēc, ka vairs nebija neviena īsta dreifusieša, neviena, kas ticētu, ka demokrātiju un brīvību, vienlīdzību un taisnīgumu var aizstāvēt vai īstenot republikas ietvaros.⁹ Beidzot republika kā pārgatavojies auglis iekrita klēpī antidreifusiešu kliķei,¹⁰ kas

⁹ To, ka pat Klemanso mūža nogalē tam vairs neticēja, skaidri pierāda piezīme, kas citēta *René Benjamin. Clémenceau dans la retraite. Paris, 1930, 249. lpp.*: «Cerība? Neiespējami! Kā gan es varu turpmāk cerēt, ja vairs neticu tam, kas mani reiz savīlņojis, proti, demokrātijai?»

¹⁰ Veigans, kas pazīstams kā *Action Française* atbalstītājs, jaunībā bijis antidreifusietis. Viņš bijis viens no ziedotājiem *Henry Memorial*, ko *Libre Parole* izveidoja par piemiņu nelaimīgajam pulkvedim Anri, kurš izdarīja pašnāvību tāpēc, ka, būdams ģenerālštāba darbinieks, bija viltojis dokumentus. Ziedotāju sarakstu vēlāk publicēja Kvilārs, viens no *L'Aurore* (Klemanso avīzes) redaktoriem, ar virsrakstu *Le Monument Henry (Paris, 1899)*. Petēns dienēja Parīzes militārās vadības ģenerālštābā no 1895. līdz 1899. gadam, laikā, kad tur varēja tikt paturēts vienīgi pārliecināts Dreifusa pretinieks. Sk. *Contamine de Latour. Le Maréchal Pétain. Izd.: Revue de Paris, I, 57-69. D. V. Brogans, op. cit., 382. lpp.*, pamatoti atzīst, ka četri no pieciem Pirmā pasaules kara maršaliem (Fošs, Petēns, Liotējs, Fajolls) bijuši slikti republikāņi, bet visi labi zinājuši, ka piektajam – Žofram – ir nosliece uz klerikālismu.

vienmēr bija veidojusi šīs armijas kodolu, un tas notika laikā, kad tai bija ļoti maz ienaidnieku, bet nebija arī gandrīz neviena drauga. Cik maz mērā Petēna kliķe bija vācu fašisma produkts, rāda tās verdziskā turēšanās pie četrdesmit gadu vecām formulām.

Kamēr Vācija ar demarkācijas līniju tālredzīgi samazināja Francijas teritoriju un sagrāva tās ekonomiku, šās valsts lideri Višī noņēma ar veco Baresa «autonomo provinču» formulu, tā nodarot tai vēl lielāku kaitējumu. Šie cilvēki ātrāk par jebkuru kvislingu ieviesa antiebrejiskus likumus, lielos, ka viņiem nav vajadzības importēt antisemitismu no Vācijas un ka viņu likumi attiecībā pret ebrejiem būtiski atšķiras no Reiha likumiem.¹¹ Viņi centās pret ebrejiem mobilizēt katoļu garīdzniecību, taču atklājās, ka priesteri ir zaudējuši politisko ietekmi un nav arī nekādi antisemīti. Tieši pretēji, bīskapi un sinodes, kurus Višī valdība centās atkal padarīt par politisku spēku, pauda visnoteiktāko protestu pret ebreju vajāšanu.

Ne jau Dreifusa prāva ar tās tiesas procesiem, bet gan Dreifusa lieta visā tās pilnībā izpaužas kā divdesmitā gadsimta blāzmas pirmais atspindums. Bernanos 1931. gadā¹² rakstīja, ka «Dreifusa lieta jau pieder pie tās traģiskās ēras, kas, protams, nebeidzās līdz ar Pirmā pasaules kara sākumu. Lieta atsedz to pašu necilvēcīgo raksturu, kas nevaldāmu kaislibu un naida liesmu jucekli saglabāja neiedomājami aukstu un cietu sirdi.» Protams, ne jau Francijā rodams lietas īstais turpinājums, bet iemesls, kāpēc Francija tik viegli krita par upuri nacistu agresijai, nav tālu meklējams. Hitlera propagandas valoda sen bija zināma un nekad nebija tā īsti aizmirsta. Tam, ka *Action Française* «cēzarisms»¹³ un Baresa un Morasa nihilistiskais nacionālisms savā sākotnējā formā nekad nav guvuši panākumus, ir vairāki negatīvi iemesli. Viņiem trūka sabiedriska redzējuma, un viņiem neizdevās visiem saprotami izskaidrot tās garīgās fantasmagorijas, ko bija radījis viņu nicinājums pret intelektu.

¹¹ Franci paši apgāz mītu par to, ka Petēna antiebrejiskā likumdošana, kas attiecā gandrīz uz visiem Francijas ebrejiem, tikusi uzspiesta no Reiha puses. Sk. Yves Simon. *La Grande crise de la République Française: observations sur la vie politique des français de 1918 à 1938*. Montreal, 1941.

¹² Sal. Georges Bernanos. *La grande peur des bien-pensants*, Edouard Drumont. Paris, 1931, 262. lpp.

¹³ Waldemar Gurin. *Der integrale Nationalismus in Frankreich: Charles Maurras und die Action Française*. Frankfurt-am-Main, 1931, 92. lpp. iezīmē krasu atšķirību starp monarhistu kustību un citām reakcionārām tendencēm. Tas pats autors runā par Dreifusa lietu savā *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus*. M. Gladbach, 1929.

Šeit mēs principā pievēršamies Dreifusa lietas politiskajiem, nevis tiesiskajiem aspektiem. Dreifusa lietā spilgti izceļas vairākas 20. gadsimtam raksturīgas iezīmes, kas gadsimta pirmos gadu desmitos ir neskaidras un grūti pamanāmas, tomēr vēlāk pilnībā ierauga dienas gaismu un jau neapšaubāmi tiek ierindotas starp mūsu laika galvenajām tendencēm. Pēc trīsdesmit gadu ilgas nemanāmas, tīri sociālas ebreju diskriminācijas gandrīz bija aizmirsis, ka sauklis «Nāvi ebrejiem!» visā mūsdienu valstī bija skanējis jau agrāk, kad izkristalizējās šās valsts iekšpolitika antisemitisma jautājumā. Trīsdesmit gadu garumā vecie mīti par pasaules mēroga sazvērestību nebija bijis nekas vairāk kā ierasts rezerves materiāls dzeltenajai presei un lubu romāniem, un pasaule vairs īsti neatcerējās, ka gluži nesen, laikā, kad «Cionas gudro protokoli» vēl nebija zināmi, vesela nācija bija laužījusi galvu, mēģinot tikt skaidrībā par to, vai pasaules politikas grožus savās rokās tur «slepenā Roma» vai «slepenā Jūdeja».¹⁴

Arī dedzīgā un nihilistiskā garīgas pašnīcināšanas filozofija¹⁵ piedzīvoja kaut ko līdzīgu norietam, jo pasaulē, kas tobrīd bija mierā ar sevi, neradās lieli noziedznieki, kuru dēļ varētu attaisnot sajūsmu par brutalitāti un neloģismu. Žilam Gerēnam nācās gaidīt gandrīz četrdesmit gadus, līdz atmosfēra atkal bija noskaņota labvēlīgi pret pusmilitārām trieciengrupām. Deklasētiem elementiem, ko radīja 19. gadsimta ekonomika, bija jāpieaug skaitā, lai kļūtu par spēcīgu valsts minoritāti, pirms valsts apvērsums, kas Francijā palika tikai grotesks sazvērestības plāns,¹⁶ gandrīz bez jebkādam pūlēm varēja īstenoties Vācijā. Nacisma prelūdijs tika izspēlēts visā Eiropā. Dreifusa lieta tāpēc ir vairāk nekā dīvains, nepilnīgi atklāts «noziegums»,¹⁷

¹⁴ Par šādu mītu radīšanu abās pusēs sk. *Daniel Halévy. Apologie pour notre passé*. Izd.: *Cashiers de la quinzaine, Series XL, No 10*, 1910.

¹⁵ Pavisam mūsdienīgs skatījums ir jūtams Zolā 1898. gada «Vēstulē Francijai»: «Mēs no visām pusēm dzirdam, ka brīvības jēdziens ir zaudējis vērtību. Kad parādījās Dreifusa lieta, šim plaši izplatītajam naidam pret brīvību pavērās lieliska izdevība. [...] Vai tad jūs nesaprotat, ka vienīgais iemesls, kāpēc Šēreram-Kestneram tika uzbrukts ar tādu niknumu, bija viņa piederība pie paaudzes, kas ticēja un strādāja brīvībai. Šodien par šādām lietām tikai parausta plecus. [...] «vecie sirmbārži», kāds pasmejas, «vecmodīgie augstsirži».» (*Herzog, op. cit.*, datēts ar 1898. gada 6. janvāri.)

¹⁶ Dažādu deviņdesmitajos gados izdarīto valsts apvērsuma mēģinājumu farsa daba ir analizēta Rozas Luksemburgas rakstā *Die soziale Krise in Frankreich*. Izd.: *Die Neue Zeit*, I, 1901.

¹⁷ Vai pulkvedis Anri viltēja *bordereau* pēc štāba priekšnieka vai pēc savas iniciatīvas, tas joprojām nav zināms. Nav arī īsti noskaidrots pret Dreifusa advokātu Rennas tribunālā izdarītais atentāta mēģinājums. Sal. *Emile Zola. Correspondance: lettres à Maître Labori*. Paris, 1929, 32. lpp.

gadījums, kad ar neīstu bārdi un tumšām brillēm maskējušies štāba virsnieki naktī Parīzes ielās izplata savus stulbos viltojumus. Dreifusa lietavaronis ir nevis Dreifuss, bet gan Klemanso, un tā sākas nevis ar štāba virsnieka ebreja arestu, bet gan ar Panamas skandālu.

II. TREŠĀ REPUBLIKA UN FRANCIJAS EBREJI

Laikā starp 1880. un 1888. gadu Suecas kanāla būvētāja de Lesepe vadītajā *Panama Company* bija ļoti neliels reālais progress. Tomēr pašā Francijā kompānijai šajā laikā izdevās iegūt ne mazāk kā 1 335 538 454 frankus lielu aizņēmumu no privātpersonām.¹⁸ Šī veiksmē ir vēl nozīmīgāka, ja ņem vērā franču vidusšķiras apdomību naudas lietās. Kompānijas veiksmes pamatā bija vairākkārtējs parlamenta atbalsts tās kredīvēšanai. Kanāla būvēšana tika uzskatīta vairāk par valstisku un nacionālu projektu nekā par privātu uzņēmējdarbību. Tāpēc kompānijai bankrotējot, triecienu īstenībā saņēma republikas ārpolitika. Tikai pēc dažiem gadiem noskaidrojās, ka daudz svarīgāka ir vismaz pusmiljona vidusšķiras franču izpostīšana. Gan prese, gan parlamentārā izmeklēšanas komisija nonāca pie aptuveni līdzīga secinājuma: kompānija bijusi bankrota stāvoklī jau vairākus gadus. Viņi apgalvoja, ka de Lesepe ir dzīvojis cerībā uz brīnumu, lolojot sapni par kaut kādu sagaidāmu jaunu kapitālu, kas darbu pavirzītu uz priekšu. Lai panāktu lēmumu par jauniem aizdevumiem, viņam bija jāpiekukuloja prese, puse parlamenta un visas augstākās amatpersonas. Tā tika iesaistīti starpnieki, kuri savukārt pieprasīja pārāk lielu komisijas naudu. Izrādījās, ka tieši tas, kas sākotnēji bija radījis sabiedrības uzticību uzņēmumam, proti, parlamenta atbalsts aizdevumiem, bija faktors, kas ne pārāk drošu uzņēmējdarbību padarīja par milzīgu izspiešanas afēru.

Ne starp uzipirktajiem parlamenta locekļiem, ne arī kompānijas vadībā nebija ebreju. Tomēr Žaks Reinahs un Kornēliuss Hercs sacentās par godu sadalīt kukulus palātas locekļiem – Reinahs apstrādāja buržuāzisko partiju labējo spārnu, Hercs – radikāļus (sīkburžuāziskās antiklerikālās partijas).¹⁹ Reinahs astoņdesmitajos gados bija valdības slepenpadomdevējs finanšu jautājumos²⁰ un tādējādi realizēja valdības kontaktus ar «Panamas kompāniju».

¹⁸ Sal. Walter Frank. *Demokratie und Nationalismus in Frankreich*. Hamburg, 1933. 273. lpp.

¹⁹ Sal. Georges Suarez. *La Vie orgueilleuse de Clémenceau*. Paris, 1930, 156. lpp.

²⁰ Tāda, piemēram, bija agrākā ministra Ruvjē liecība izmeklēšanas komisijai.

bet Hercam bija divējāda loma. No vienas puses, viņš kalpoja Reinaham par starpnieku kontaktos ar parlamenta radikālo spārnu, kuram pats nevarēja piekļūt. No otras puses, šis amats viņam deva iespēju tik labi apjaust korupcijas mērogus, ka viņš regulāri varēja šantažēt savu priekšnieku un ievilkāt viņu aizvien lielākās nepatīkšanās.²¹

Dabiski, bija diezgan daudz mazāku ebreju uzņēmēju, kas strādāja gan par labu Hercam, gan Reinaham. Tomēr viņu vārdi var palikt aizmirstībā, kur tie nokļuvuši pelnīti. Jo neskaidrāka bija situācija uzņēmumā, jo lielāka, protams, bija komisijas nauda, līdz beigās uzņēmums pats saņēma tikai mazu daļu no tam pienākošās summas. Īsi pirms kraha Hercs par vienu vienīgu parlamenta darījumu saņēma avansā ne mazāk kā 600 000 franku. Šis avanss tomēr bija priekšlaicīgs. Darījums nenotika, un akcionāru kabatas tika patukšotas par 600 000 franku.²² Visa šī nepatīkamā kņada Reinaham beidzās bēdīgi. Herca šantāžas nomocīts, viņš beigās izdarīja pašnāvību.²³

Īsi pirms nāves viņš tomēr izšķīrās par rīcību, kuras sekas attiecībā pret Francijas ebrejiem ir grūti aptveramas. Eduarda Drumonta antisemitiskajai dienas avīzei *Libre Parole* viņš bija iedevis uzpirkto parlamenta pārstāvju – tā saukto «naudas pārvedēju» vārdu sarakstu, izvirzot tikai vienu noteikumu, ka, publicējot atmaskojošus materiālus, avīzei jānoklusē viņa vārds. Īsā laikā *Libre Parole* no mazas un politiski nenozīmīgas lapeles pārtapa par vienu no ietekmīgākajām avīzēm valstī ar 300 000 eksemplāru tirāžu. Reinaha piedāvātā lieliskā iespēja tika realizēta ļoti rūpīgi, ar lielu amata prasmi. Vainīgo sarakstu publicēja nelielos turpinājumos, tā ka simtiem politiķu ik rītu sagaidīja, mokoties neziņā. Drumonta izdevums un līdz ar to visa antisemitiskā prese un kustība beidzot parādījās kā bīstams spēks Trešajā republikā.

Panamas skandāls, kas, pēc Drumonta vārdiem, neredzamo darīja redzamu, palīdzēja izdarīt arī divus atklājumus. Pirmkārt, tas atklāja, ka parlamenta locekļi un civildienesta ierēdņi ir kļuvuši par uzņēmējiem. Otrkārt, tas parādīja, ka starpnieki starp privāto uzņēmumiem (šajā gadījumā –

²¹ Baress (citējot Bernanosu, *op. cit.*, 271. lpp.) par šo lietu izsakās kodolīgi: «Ikreiz, kad Reinahs bija ko piesavinājies, Kornēliuss Hercs zināja, kā panākt, lai viņš to atdotu.»

²² Sal. *Frank, op. cit.*, nodaļā ar virsrakstu «Panama»; sal. *Suarez, op. cit.*, 155. lpp.

²³ Reinaha un Herca strīds Panamas skandālam rada gangsterisma gaisotni, kas nav raksturīga 19. gadsimtam. Pretojoties Herca šantāžai, Reinahs aizgāja pat tik tālu, ka nolīga bijušos policijas inspektorus, izsludinot desmit tūkstošus franku lielu atalgojumu par sava sāncenša galvu; sal. *Suarez, op. cit.*, 157. lpp.

kompāniju) un valsts aparātu gandrīz visi ir ebreji.²⁴ Visvairāk pārstēdza tas, ka šie ebreji, kas tik cieši sadarbojās ar valsts aparātu, visi bija jaunieņācēji. Līdz Trešās republikas nodibināšanai valsts naudas resursi atradās Rotšildu ģimenes rokās. Viņu konkurentu – brāļu Pereiresu mēģinājums pārņemt daļu šīs naudas, nodibinot *Crédit Mobilier*, beidzās ar kompromisu. 1882. gadā Rotšildu grupa vēl bija pietiekami stipra, lai novestu līdz bankrotam katoļu *Union Générale*, kuras patiesais mērķis bija izputināt ebreju bankierus.²⁵ Tūlīt pēc 1871. gada miera līguma parakstīšanas, ar kura finansiālajiem jautājumiem nodarbojās Rotšilds no franču puses un Bleihreders, Rotšildu bijušais aģents, no vācu puses, Rotšildi sāka īstenot bezprecedenta politiku: viņi atklāti nostājās monarhistu pusē pret republiku.²⁶ Jaunums šeit bija nevis monarhisma atbalstīšana, bet gan fakts, ka pirmo reizi nozīmīgs ebreju finanšu spēks bija nostājies pret valdošo režīmu. Pirms tam Rotšildi bija pieskaņojušies ikvienai politiskai sistēmai, kas bija pie varas. Tāpēc šķita, ka republika ir pirmā varas forma, ko viņi nebija uzskatījuši par sev izdevīgu.

Gadsimtiem ilgo ebreju politisko ietekmi un sociālo statusu noteica tas, ka viņi bija noslēgta grupa, kas tieši sadarbojās ar valsti un par īpašajiem pakalpojumiem baudīja tās aizsardzību. Viņu ciešā un tiešā saikne ar valdības struktūrām bija iespējama vienīgi tik ilgi, kamēr valsts distancējās no tautas un valdošās šķiras palika vienaldzīgas pret valsts saimniecību. Šādos apstākļos ebreji no valsts viedokļa bija visatkarīgākais sabiedrības elements, jo viņi pie tās patiesībā nepiederēja. Parlamentārā sistēma ļāva liberālajai buržuāzijai pārņemt kontroli pār valsts aparātu. Pie šīs buržuāzijas ebreji nekad nebija piederējuši un raudzījās uz to ar nepamatotām aizdomām. Režīmam ebreji vairs nebija tik ļoti vajadzīgi kā agrāk, jo nu ar parlamenta palīdzību bija iespējams panākt tik lielu finansiālo ietekmi, kas pārsniedza iepriekšējo absolūto vai konstitucionālo monarhiju vispārdrošākos sapņus. Tā ietekmīgākās ebreju dinastijas pakāpeniski zaudēja savas pozīcijas finanšu politikā un arvien vairāk pievērsās aristokrātijas antisemitiskajiem saloniem.

²⁴ Sal. Levaillant. *La Genèse de l'antisémitisme sous la troisième République*. Izd.: *Revue des études juives*. LIII sēj. (1907), 97. lpp.

²⁵ Sk. Bernard Lazare. *Contre l'Antisémitisme: histoire d'une polémique*. Paris, 1896.

²⁶ Par *Haute Banque* līdzdalību orleānistu kustībā sk. G. Charenso, *op. cit.* Viens no šīs spēcīgās grupas runasvīriem bija Arturs Meiers, *Gaulous* izdevējs. Būdam kristīts ebrejs Meiers piederēja pie visbīstamākās Dreifusa pretnieku grupas. Sk. Clemanceau. *Le spectacle du jour*. Izd.: *L'Iniquité*, 1899; sk. arī ierakstus Hoenloes dienasgrāmātā (izd.: *Herzog, op. cit.*, datēts ar 1889. gada 11. jūniju).

lai nodotos sapņiem par reakcionāru kustību finansēšanu, jo tās varētu restaurēt vecos labos laikus.²⁷ Tikmēr citi ebreji, ebreju plutokrātijas jaunie pārstāvji, arvien vairāk iesaistījās Trešās republikas komerciālajā dzīvē. Tas, ko Rotsildi bija aizmirsuši un kas tiem gandrīz maksāja varas zaudēšanu, bija gaužām vienkāršais fakts, ka, pārtraucot (kaut arī uz ļoti īsu brīdi) aktīvu ieinteresētību valdošajā režīmā, viņi tūlīt zaudētu savu ietekmi ne vien pār valdības aprindām, bet arī pār ebrejiem. Pirmie savas izredzes saskatīja ebreju imigranti.²⁸ Viņi ļoti labi saprata, ka republika, kāda tā bija izveidojusies, nav vienotas tautas sacelšanās loģisks turpinājums. Pēc 20 000 komunāru noslepkavošanas, pēc militāras sakāves un ekonomiska sabrukuma izveidojās režīms, kura spējas pārvaldīt valsti bija apšaubāmas kopš tā izveidošanās brīža. Tāpēc bija radusies situācija, ka sabiedrība, kas triju gadu laikā bija novesta līdz galējai robežai, pieprasīja diktatoru. Kad sabiedrība dabūja, ko gribējusi, – prezidentu ģenerāli Makmahonu (kura vienīgais ievēribas cienīgais veikums bija sakāve pie Sedanā) –, šis indivīds pēkšņi kļuva par vecās skolas parlamentārieti un pēc dažiem gadiem (1879) atkāpās. Taču dažādie sabiedrības elementi, no oportunistiem līdz radikāļiem un no koalīciju piekritējiem līdz galēji labējiem, bija izlēmuši, kādas politikas īstenošanu un kādu metožu izmantošanu viņi pieprasīs no saviem pārstāvjiem. Pareizā politika bija īpašuma tiesību likumīga aizstāvība, un pareizā metode bija korupcija.²⁹ Pēc 1881. gada krāpšana kļuva par vienīgo likumu.

Pamatoti ir norādīts, ka šajā Francijas vēstures laikposmā katrai politiskajai partijai bija savs ebrejs, tāpat kā katrā karaliskajā galmā reiz bija savs galma ebrejs.³⁰ Tomēr atšķirība bija ļoti liela. Ebreju kapitāla ieguldīšana

²⁷ Par pašreizējām nosliecēm uz bonapartismu sk. *Frank, op. cit.*, 419. lpp., kas balstīts uz nepublicētiem dokumentiem no Vācijas Ārlietu ministrijas arhīviem.

²⁸ Žaks Reinahs dzimis Vācijā, ieguvis barona titulu Itālijā, tika naturalizēts Francijā. Kornēliuss Hercs, kura vecāki bija no Bavārijas, dzimis Francijā. Agrā jaunībā emigrējis uz Ameriku, viņš tur ieguva pilsonību un kļuva bagāts. Sīkāk par to sal. *Brogan, op. cit.*, 268. un sek. lpp.

Kā vietējie ebreji pazuda no sabiedrības pārvaldes, labi raksturo fakts, ka, tiklīdz Panamas Kompānijas stāvoklis pasliktinājās, tās sākotnējo finanšu padomnieku Levi-Kremjē nomainīja ar Reinahu; *Brogan, op. cit.*, VI daļa, 2. nod.

²⁹ *Georges Lachapelle. Les Finances de la Troisième République. Paris, 1937, 54. un sek. lpp.*, kur detalizēti aprakstīts, kā biokrātija ieguva kontroli pār valsts naudu un kā budžeta komisija tika pārvaldīta tīri privātās interesēs.

Par parlamenta locekļu ekonomisko stāvokli sal. *Bernanos, op. cit.*, 192. lpp.: «Vairākumam no viņiem nebija pat liekas apakšveļas kārtas.»

³⁰ Kā atzīst Franks (*op. cit.*, 321. un sek. lpp.), labējiem bija savs Arturs Meiers, bulanzīstiem savs Alfrēds Nakē, oportunistiem savs Reinahs un radikāļiem savs Dr. Kornēliuss Hercs.

valsts tautsaimniecībā padarīja ebrejus par produktīvu faktoru Eiropas ekonomikā. Bez viņu palīdzības nacionālas valsts attīstība 18. gadsimtā un neatkarīgas ierēdniecības izveide nebūtu iedomājama. Beigu beigās Rietumu ebrejiem par savu emancipāciju bija jāpateicas tieši šiem galma ebrejiem. Šaubīgie Reinaha un viņa sabiedroto darījumi nekādu paliekošu bagātību viņiem neatnesa.³¹ Vienīgais viņu veikums bija jau tā mistisko un skandalozo biznesa un politikas attiecību noslēpšana vēl lielākā tumsā. Parazīti, kas pārtika no šīs korumpētās iekārtas, pilnīgi pagrīšušajai sabiedrībai sagādāja arvien bīstamāku alibi. Tā kā viņi bija ebreji, viņus varēja padarīt par grēkāžiem ik reizi, kad sabiedrībā bija jāsamazina spriedze. Pēc tam viss atkal varēja turpināties kā iepriekš. Antisemītiem pietika norādīt uz ebrejiem, kas parazītē uz korumpētās sabiedrības rēķina, lai pierādītu, ka visi ebreji ir kā termīti, kas no iekšienes grauj tautas veselo ķermeni. Viņus neinteresēja tas, ka valsts korumpēšanās bija sākusies bez ebreju līdzdalības, ka uzņēmēju politika (buržuāziskajā sabiedrībā, pie kuras ebreji nebija piederējuši) un neierobežotas konkurences ideāls valsti bija novedis līdz sairšanai atsevišķu partiju interešu blokos. Viņus neinteresēja, ka valdošās šķiras vairs nespēja aizstāvēt savas intereses, nemaz nerunājot par valsts interesēm kopumā. Antisemīti, kas sevi sauca par patriotiem, ieviesa jaunu nacionālu apziņu, kuras pamatā bija savas tautas idealizēšana un akls naidis pret citām tautām.

Ebreji kā atsevišķa grupa spēja pastāvēt ārpus sabiedrības tikai tik ilgi, kamēr vairāk vai mazāk vienots un stabils valsts aparāts varēja viņus izmantot savām vajadzībām un bija ieinteresēts viņus aizstāvēt. Valsts aparāta sabrukums sašķēla ebreju noslēgto sabiedrību, kas bija līdz tam ļoti ilgi bijusi ar to saistīta. Pirmās pazīmes bija novērojamas darījumos, ko veica tikko naturalizētie Francijas ebreji, pār kuriem iedzimtie ebreji bija zaudējuši kontroli, tāpat kā tas notika Vācijā inflācijas laikā. Jaunatnācēji aizpildīja tukšās vietas starp komerciālo pasauli un valsti.

Tajā pašā laikā no augšas tika uzspiests kāds vēl postīgāks process. Valsts sadalīšanās frakcijās izjauc noslēgto ebreju sabiedrību, taču ebreji nenonāca vakuumā, kurā tie varētu turpināt eksistenci ārpus valsts un sabiedrības. Šai alternatīvai ebreji bija pārāk bagāti un pārāk vareni, jo tajā laikā nauda bija viens no spēcīgākajiem varas atribūtiem. Viņi drīzāk tiecās

³¹ Uz šiem jaunpienācējiem attiecas Drumonta apsūdzība: «Tie diženie ebreji, kuri sāk no nekā un iegūst visu, [...] nāk no Dievs zina kurienes, dzīvo noslēpumainībā un nomirst noslēpumainībā [...], viņi neierodas, viņi pēkšņi uzrodas. Viņi nemirst, viņi izgaist.» (*Les Trétaux du succès*. Paris, 1901, 237. lpp.)

integrēties dažādos sabiedrības slāņos atkarībā no savām politiskajām interesēm vai, vēl biežāk, – atkarībā no sociālajiem sakariem. Taču tas neizraisīja ebreju pazušānu. Gluži pretēji – viņi saglabāja zināmu saistību ar valsts aparātu un, kaut gan ar radikāli atšķirīgām metodēm, tomēr arī turpmāk ietekmēja valsts ekonomiku. Lai gan ebreji bija Trešās republikas pretinieki, tieši Rotsilds uzņēmās Krievijas aizdevuma izvietojānu, bet Arturs Meijers, kaut pārgājis kristietībā un tapis par atzītu monarhistu, iesaistījās Panamas skandālā. Tas nozīmēja, ka iedzimtie ebreji sekoja jaunienākušajiem Francijas ebrejiem, veidojot pamatsaikni starp privāto komercdarbību un valsts aparātu. Agrāk ebreji bija turējušies spēcīgā, cieši vienotā grupā, kuras nozīmība valstī bija acīm redzama, nu viņi turpretim bija sadalījušies savstarpēji naidīgās klikēs, kuras saistīja kopīgs mērķis – palīdzēt sabiedrībai valsts stiprināšanā.

III. ARMĪJA UN GARĪDZNIECĪBA PRET REPUBLIKU

Armija, Otrās impērijas mantojums, atradās šķietami tālu no visiem šiem notikumiem un bija imūna pret korupciju. Republika neuzdrošinājās to pakļaut pat tad, kad Bulanzē krīzes laikā atklāti izpaudās monarhistiskās simpātijas un intrigas. Tāpat kā iepriekš, virsnieku korpusu veidoja seno aristokrātisko ģimeņu dēli, kuru senči, būdami emigranti, revolucionāro karu laikā bija cīnījušies pret savu tēvzemi. Šos virsniekus stipri ietekmēja garīdzniecība, kas jau kopš revolūcijas principiāli atbalstīja reakcionārās un antirepublikāniskās kustības. Šī ietekme tikpat spēcīga bija arī to virsnieku vidē, kuru izcelsme nebija tik dižciltīga un kuri cerēja izmantot baznīcas seno tradīciju – talantu atbalstīšanu neatkarīgi no izcelsmes, lai ar garīdzniecības palīdzību dabūtu paaugstinājumu.

Pretstats sabiedrības un parlamenta mainīgajām, nepastāvīgajām klikēm, kurās viegli varēja iekļūt un kur neviens neprāsīja stingru uzticību, bija armijas nelokāmā noslēgtība – kastu sistēmas raksturīga iezīme. Ne militārā dzīve, ne profesionālais gods, ne *esprit de corps* nebija iemesls virsnieku saliedētībai, lai veidotu reakcionāru bastionu pret republiku un visām demokrātiskajām ietekmēm. Šīs saliedēšanās pamatā bija kastas kopības izjūta.³² Valsts nevēlēšanās demokratizēt armiju un pakļaut to civilajai pārvaldei

³² Sk. lielisko anonīmo rakstu *The Dreyfus Case: A Study of French Opinion*. Izd.: *The Contemporary Review*, LXXIV sēj. (October, 1898).

radīja ļoti nopietnas sekas. Tas armiju padarīja par veidojumu ārpus nācijas, radot bruņotu spēku, kura lojalitāte var kļūt neprognozējama. Tas, kas šis kastu pārņemtais spēks, atstāts savā valā, nav nedz par, nedz pret kādu skaidri redzams stāstā par gandrīz burlesko valsts apvērsumu, kurā tas pretēji apgalvojumiem patiešām nevēlējās piedalīties. Pat vispārzināmais armijas monarhisms galu galā bija tikai iegansts, lai paliktu neatkarīgai interešu grupas statusā un jebkuru brīdi aizsargātu savas privilēģijas, «ņemot vērā republikas intereses, par spīti tām vai pat pret republiku». ³³ Tālaika žurnālisti un vēlāk vēsturnieki ir drosmīgi pūlējušies konfliktu starp militāro un civilo varu Dreifusa lietas laikā izskaidrot kā antagonismu starp «komersantiem un karavīriem». ³⁴ Tomēr šodien mēs zinām, cik nepamatota ir šāda netieši antisemitiska interpretācija. Ģenerālštāba izlūkošanas pārvaldes darbinieki paši bija pietiekami lietpratīgi komercijā.

Vai viņi atklāti netirgojās ar viltotām *bordereaux* un nepārdeva tās ārvalstu militārajiem atašējiem tikpat mierīgi, kā ādas izstrādājumu tirgotājs varēja pārdot lopu ādas, tad kļūt par republikas prezidentu vai prezidenta znotu un tirgot apbalvojumus un titulus? ³⁵ Patiešām, Vācijas atašēja Švarckopena dedzība atklāt vairāk militāru noslēpumu, nekā Francijai īstenībā bija ko slēpt, šajos pretizlūkošanas dienesta kungos izraisīja neapšaubāmu apmulsumu, jo viņi varēja pārdot tikai tik, cik spēja saražot.

Katoļu politiķu lielākā kļūda bija tā, ka savas Eiropas politikas īstenošanai viņi cerēja izmantot Francijas armiju, jo tā šķita antirepublikāniski noskaņota. Faktiski baznīca par šo kļūdu bija spiesta samaksāt ar politiskās ietekmes zaudēšanu Francijā. ³⁶ Kad izlūkdienests bija radījis par sevi iespaidu, ka ir tikai viltojumu fabrika, kā to nosauca Esterhazi, ³⁷ neviens Francijā, pat ne armija, nebija tik kompromitēts kā baznīca. 19. gadsimta beigās katoļu garīdzniecība centās atgūt senāko politisko ietekmi tieši tajos

³³ Sk. *Luxemburg, loc. cit.*: «Iemesls, kāpēc armija negribēja neko uzsākt, bija tās vēlēšanās parādīt savu pretestību republikas civilajai varai, un nezaudēt šīs pretestības spēku, saistot sevi ar monarhiju.»

³⁴ Rakstā ar šādu virsrakstu Maksimiliāns Hardens (Vācijas ebrejs) aprakstījis Dreifusa lietu (izd.: *Die Zukunft*, 1898). Valters Franks, antisemitiski noskaņots vēsturnieks, izmanto šo pašu saukli par virsrakstu savai nodaļai par Dreifusu, bet Bernanoss (*op. cit.*, 413. lpp.) tādā pašā garā piebilst, ka «pareizi tas vai nepareizi, demokrātija karaspēkā saskata savu visbīstamāko ienaidnieku».

³⁵ Pirms Panamas skandāla risinājās tā sauktā «Vilsona lieta». Prezidenta znots tika piekerts atklāti tirgojoties ar apbalvojumiem un goda zīmēm.

³⁶ Sk. *Edouard Lecanuet. Les Signes avant-coureurs de la séparation, 1894-1910*. Paris, 1930.

³⁷ Sk. *Bruno Weil. L'Affaire Dreyfus*. Paris, 1930, 169. lpp.

slānos, kur laicīgā vara kaut kāda iemesla pēc bija zaudējusi autoritāti. Raksturīgs piemērs ir Spānija, kur pagrimusi feodālā aristokrātija valsti bija novedusi līdz ekonomikas un kultūras sabrukumam, kā arī Austroungārija, kur konflikti starp tautībām pastāvīgi draudēja sagraut valsti. Līdzīga situācija bija arī Francijā, kur nācija ātri grima konfliktējošo interešu muklājā.³⁸ Armija, ko Trešā republika bija pametusi politiskā vakuumā, ar prieku pieņēma katoļu garīdzniecības vadošo lomu, kas vismaz nodrošināja civilo virsvadību, bez kuras militāristi, pēc Klemanso vārdiem, zaudē savu «*raison d'être* – aizsargāt principu, ko sevī ietver civilā sabiedrība».

Par savu popularitāti katoļu baznīca tobrīd varēja pateikties plaši izplatītajam tautas skepticismam, kas republikā un demokrātijā saskatīja jebkādas kārtības, drošības un politiskās gribas izzušanu. Katoļu baznīcas hierarhiskā sistēma daudziem šķita vienīgā izeja no haosa. Patiesi, tieši tas un nevis kāda reliģiska atdzimšana lika izjust cieņu pret garīdzniecību.³⁹ Uzticamākie baznīcas atbalstītāji tajā laikā bija tā saucamā «smadzeņu» katolicisma pārstāvji, «katoļi bez ticības», kas turpmāk dominēja visā monarhistu un galējo nacionālistu kustībā. Nepaļaujoties uz savu piederību ne pie šīs pasaules, šie «katoļi» neatlaidīgi pieprasīja lielāku varu visām autoritārajām institūcijām. Pirmais to aizsāka Drumonts un vēlāk turpināja Morass.⁴⁰

Lielākais vairums katoļu garīdzniecības pārstāvju bija iesaistījušies politiskā darbībā un ievēroja pielāgošanās politiku. Tajā, kā rāda Dreifusa lieta, viņi guva acīm redzamus panākumus. Kad Viktors Bašs sāka lietas atkārtotu izskatīšanu, viņa māja Rennā tika ieņemta trīs priesteru virsvadībā,⁴¹ bet ne mazāk nozīmīga persona – dominikāņu mūks Didons aicināja Arkeijas koledžas studentus «izvilkt zobenus, terorizēt, cirst galvas un nopostīt visu, kas gadās ceļā».⁴² Līdzīgus uzskatus pauda trīssimt zemākas kārtas garīdznieki, kuri iemūžināja sevi «Anrī memoriālā», kā tika saukts *Libre Parole* ziedotāju saraksts Anrī kundzes (tā pulkveža atraitne, kurš

³⁸ Sal. *Clemanceau, La Croisade*, op. cit.: «Spānija mokās katoļu baznīcas jūgā. Arī Itālija, liekas, ir pakļāvusies. Vienīgās valstis, kas vēl palikušas, ir katoliskā Austrija, arī jau nāves agonijā, un revolucionārā Francija, pret kuru pat tagad ir vērsti pāvesta spēki.»

³⁹ Sal. *Bernanos, op. cit.*, 152. lpp.: «Nav iespējams pietiekami bieži atkārtot: istie ieguvēji no tās reakcijas kustības, kas sekoja impērijas krišanai un tās sakāvei, bija garīdzniecība. Tieši tāpēc tautas reakcija pēc 1873. gada pieņēma reliģijas atdzimšanas raksturu.»

⁴⁰ Par Drumonta un «smadzeņu katoļticības» izcelsmi sk. *Bernanos, op. cit.*, 127. un sek. lpp.

⁴¹ Sal. *Herzog, op. cit.*, datēts ar 1898. gada 21. janvāri.

⁴² Sk. *Lecanuet, op. cit.*, 182. lpp.

cietumā bija izdarījis pašnāvību⁴³) fondam. Šis, bez šaubām, ir piemineklis Francijas visu laiku satriecošākajam augstāko šķiru pagrimumam. Dreifusa krīzes laikā katoļu baznīcas politisko kursu neietekmēja ne vienkārša garīdzniecība, ne vienkāršie garīgie ordeņi un nekādā ziņā ne *homines religiosi*. Eiropas reakcionārā politika Francijā, Austrijā un Spānijā, kā arī atbalsts antisemitiskajiem novirzieniem Vīnē, Parīzē un Alžīrā bija tiešas sekas jezuītu ietekmei. Tieši jezuīti gan mutiski, gan rakstveidā vienmēr ir vislabāk pārstāvējuši katoļu garīdzniecības antisemitisko skolu.⁴⁴ Tam ir vistiešākais sakars ar viņu statūtiem, kas prasa katram, kurš vēlas iestāties ordenī, pierādīt, ka viņam četrās paaudzēs nav bijis ebreju asiņu.⁴⁵ Kopš 19. gadsimta sākuma baznīcas starptautiskās politikas noteikšana ir nonākusi viņu rokās.⁴⁶

Jau iepriekš tika apskatīts, kā valsts mašīnērijas sabrukums sekmēja Rotšildu iesaistīšanos antisemitiskās aristokrātijas aprindās. Senžermēnas priekšpilsētas smalko aprindu durvis atvērās ne tikai godājamākiem ebrejiem, bet arī to kristītajiem lišķiem, antisemitiskajiem ebrejiem, kā arī jaunpieņacējiem.⁴⁷ Savādi ir tas, ka ļoti nozīmīga loma šajā sociālajā augšupejā bija Elzasas ebrejiem, kuri, tāpat kā Dreifusu ģimene, pēc šīs teritorijas atdošanas pārcēlās uz Parīzi. Viņu pārspīlētais patriotisms vis-skaidrāk kļuva redzams, kad viņi centās norobežoties no ebreju imi-

⁴³ Sk. 10. piezīmi.

⁴⁴ Jezuītu žurnāls *Civiltā Catholica* gadu desmitus bija viens no visietekmīgākajiem katoļu žurnāliem pasaulē, turklāt izteikti antisemitisks. Antibreijiskā propaganda tajā bija jau ilgi pirms tam, kad Itāliju pārņēma fašisms, un tā politiku neietekmēja nacistu antikristīgā attieksme. Sk. *Joshua Starr. Italy's Antisemites*. Izd.: *Jewish Social Studies*, 1939.

L. Kohs par Jēzus biedribu teicis: «No visiem ordeņiem Jēzus biedriba ar savu struktūru ir vislabāk aizsargāta pret jebkādu ebreju ietekmi. Izd.: *Jesuiten-Lexicon. Paderborn*, 1934, raksts «Judens».

⁴⁵ Saskaņā ar 1593. gada konvenciju sākotnēji tika izslēgti visi ebreju izcelsmes kristieši 1608. gada dekrēts izvirzīja noteikumu par atkārtotu izmeklēšanu līdz pat piektajai paaudzei 1923. gada nosacījums samazināja to līdz četrām paaudzēm. Šis prasības individuālos gadījumos var atsaukt ordeņa vadītājs.

⁴⁶ Sal. H. Boehmer. *Les Jésuites* (tulkots no vācu valodas). *Paris*, 1910, 284. lpp.: «Kopš 1820. gada [...] nav pastāvējis nekas tāds kā neatkarīgas nacionālās baznīcas, kas būtu spējis pretoties pāvesta jezuītu diktētajām pavēlēm. Mūsdienā augstākā garīdzniecība ir uzslējusi savas teltis Vatikāna priekšā, un baznīca ir kļuvusi par to, par ko izcilais jezuītu polemists Bellarmins vienmēr prasījis tai kļūt, – par absolūtu monarhiju, kuras politika var tikt jezuītu vadīta un kuras attīstību var noteikt ar vienu rokas mājienu.»

⁴⁷ Sal. *Clemenceau. Le spectacle du jour. op. cit.*: «Rotšilds – visas antisemitiskās aristokrātijas draugs bija [...] gluži kā Arturs Meijers, kurš bija lielāks katolis nekā pāvests.»

grantiem. Dreifusu ģimene piederēja pie tās Francijas ebreju daļas, kas nevēlējās asimilēties, bet izveidoja tādu kā savu antisemitisma paveidu.⁴⁸ Šī pielāgošanās franču aristokrātijai noveda pie neizbēgama rezultāta: ebreji mēģināja virzīt savus dēlus uz augstāko militāro karjeru, tāpat kā to darīja viņu jaunatrstie draugi. Tieši šajā jautājumā radās pirmās nesaskaņas. Ebreju uzņemšana augstākajā sabiedrībā noritēja samērā mierīgi. Lai arī lolodamas sapni par monarhijas atjaunošanu, augstākās šķiras bija samērā bezprincipiāla sabiedrība, kura par notiekošo īpaši nesatraucās. Taču, kad ebreji vēlējās panākt vienlīdzību armijā, viņi sadūrās ar spēcīgu opozīciju no jezuītu puses, kuri nebija gatavi paciest virsniekus, kas nav pakļauti biktskrēsļa ietekmei.⁴⁹ Turklāt viņi saskārās ar senu kastas garu, ko nepiespiestajā salonu gaisotnē bija piemirsusi, – kastas garu, kurš, aicinājuma un tradīciju stiprināts, tika vēl vairāk nocietināts ar bezkompromisa naidīgumu pret Trešo republiku un civilo administrāciju.

Kāds mūsdienu vēsturnieks ebreju un jezuītu cīņu ir aprakstījis kā «cīņu starp diviem sāncensiem», kurā «augstākā jezuītu garīdzniecība Francijā nostājās pret ebreju plutokrātiju, veidojot it kā neredzamu frontes līniju».⁵⁰ Šis apraksts ir patiesi tikai attiecībā uz to, ka ar jezuītiem ebreji sadūrās kā ar saviem nesamierināmiem ienaidniekiem, bet jezuīti ļoti drīz apjauta, cik spēcīgs ierocis var būt antisemitisms. Šis bija pirmais un vienīgais pirmshitlerisma laika mēģinājums izmantot antisemitisma «galveno politisko koncepciju»⁵¹ visas Eiropas mērogā. Taču, no otras puses, ja tiek pieņemts, ka cīņa norisinājusies starp

⁴⁸ Par Elzasas ebrejiem, pie kuriem piederēja Dreifuss, sk. *André Foucault. Un nouvel aspect de l'Affaire Dreyfus*. Izd.: *Les Oeuvres Libres*, 1938, 310. lpp.: «Parīzes ebreju buržuāzijas acīs viņi bija nacionālistu *raideur* iemiestoju. [...] tā bija atturīga nicinājuma attieksme, ar kādu sīkmuizniecība izturas pret iznīreļiem līdzticībniekiem. Viņu vēlēšanās pilnībā asimilēties ar franciskajām paražām, uzturēt ļoti tuvas attiecības ar mūsu senākajām dzimtām, vēlme ieņemt visievērojamākos amatus valstī un nicinājums, ko viņi izrādīja ebreju sabiedrības komersantu daļai un nesen naturalizētajiem Galīcijas «poļakiem», gandrīz radīja iespaidu par viņu nodevību pret pašu tautu [...] 1894. gada Dreifusi? Kā, viņi tad bija antisemīti!»

⁴⁹ Sal. «K.V.T.» Izd.: *The Contemporary Review*, LXXIV, 598: «Demokrātija prasa, lai visi Francijas viri būtu karavīri, bet baznīca – lai katoli paklausītu pavēlēm no augšas.»

⁵⁰ *Herzog, op. cit.*, 35. lpp.

⁵¹ Sal. *Bernanos, op. cit.*, 151. lpp.: «Iztiekot bez smieklīgiem pārspīlējumiem, antisemitisms tā parādīja, kas tad īsti tas ir: nevis tikai kaprīze, garīga divainība, bet gan nozīmīgs politisks jēdziens.»

diviem līdzvērtīgiem «pretiniekiem», apraksts ir acīm redzami nepatiess. Ebreji netikoja iegūt augstāku varu par to, kāda bija pārējām kliķēm, kurās bija sašķēlusies republika. Viss, pēc kā viņi tolaik tiecās, bija pietiekama ietekme savu sociālo un ekonomisko interešu aizstāvēbai. Viņi netiecās pēc politiskās līdzdalības valsts pārvaldē. Vienīgais organizētais grupējums, kas pēc tā tiešām tikoja, bija jezuīti. Vairāki notikumi jau pirms Dreifusa lietas parādīja, cik apņēmīgi un enerģiski ebreji cenšas iekarot savu vietu armijā un cik izplatīta jau tajā laikā bijusi naidīgā attieksme pret viņiem. Pastāvīgi pakļauti nekrietniem apvainojumiem, nedaudzie ebreju virsnieki bija spiesti izcīnīt divkaujas, bet viņu neebreju biedri nevēlējās uzņemties viņu sekundantu pienākumus. Tieši šajā sakarā kā izņēmums no likuma «uz skatuves» pirmoreiz parādās zemiskais Esterhazi.⁵²

Joprojām nav rasta īsta skaidrība, vai Dreifusa arests un notiesāšana bijusi gluži nejauša tiesas kļūda, kas izraisīja politisku vētru, vai arī ģenerālštābs ar nodomu sagādājis viltoto *bordereau*, lai beidzot kādu ebreju pasludinātu par nodevēju. Par labu otrai hipotēzei jāmin fakts, ka Dreifuss bija pirmais ebrejs, kas ieņēma amatu ģenerālštābā, un tālaika apstākļos tas varēja izraisīt ne vien īgnumu, bet arī patiesu niknumu un bailes. Lai kā tas būtu bijis, naidīgā attieksme pret ebrejiem parādījās, jau pirms tika pasludināts spriedums. Pretēji paradumam visu informāciju spiegu lietās paturēt *sub iudice* ģenerālštāba virsnieki labprāt klāstīja *Libre Parole* visus šīs lietas faktus, kā arī atklāja apsūdzētā vārdu. Acīmredzot viņi baidījās, ka ebreju ietekmē valdība tiesas procesu apturēs un panāks, ka visa lieta tiks noklusēta. Šīs bailes savā ziņā ticamas dara tas, ka noteiktas Francijas ebreju aprindas tolaik bija nopietni norūpējušās par ebreju virsnieku nedrošo stāvokli.

Jāatceras arī, ka spilgtā sabiedrības atmiņā vēl bija saglabājies Panamas skandāls un ka pēc Rotšilda aizdevuma Krievijai stipri bija pieaugusi neuz-

⁵² Sk. Esterhazi 1894. gada jūlija vēstuli Edmondam de Rotšildam, ko citē Ž. Reinahs, *op. cit.*, II, 53. un sek. lpp.: «Es nevilcinājos, kad kapteinis Kremjē nevarēja atrast nevienu kristiešu virsnieku sev par sekundantu.» Sal. T. Reinach. *Histoire sommaire de l'Affaire Dreyfus*, 60. un sek. lpp. Sk. arī Herzog, *op. cit.*, datēts ar 1892. gadu un 1894. jūniju, kur šie dueļi aprakstīti visos sīkumos un nosaukti visi Esterhazi starpnieki. Pēdējais gadījums bija 1896. gada septembrī, kad viņš saņēma 10 000 franku. Šim devīgumam nevietā bija satraucošas sekas. Kad no drošas vietas Anglijā Esterhazi atklāja visas detaļas un tādējādi izraisīja lietas pārskatīšanu, antisemitiskā prese, protams, paziņoja, ka ebreji viņam samaksājuši par sevis nosodišanu. Šī doma joprojām tiek izvirzīta par galveno Dreifusa vainu pierādošo argumentu.

ticība pret ebrejiem.⁵³ Kara ministru Mersjē ik pēc katra jauna pavērsiena tiesas procesā cildināja ne tikai buržuāziskā puse, pat Žoresa avīze, sociālistu izdevums, apsvēca viņu par «noturēšanos pret korumpētu politiķu un lielas naudas grūti pārvaramo spiedienu».⁵⁴ Raksturīgi, ka šis cildinājums saņēma no *Libre Parole* nebeidzamu uzslavu: «Bravo, Žores!» Divus gadus vēlāk, kad Bernārs Lazars publicēja savu pirmo pamfletu par tiesas kļūdu, Žoresa avīze piesardzīgi atturējās no tā satura apspriešanas, taču apsūdzēja autoru sociālistu kā Rotsilda cienītāju un, iespējams, algotu aģentu.⁵⁵ Vēl 1897. gadā, kad cīņa par Dreifusa tiesību atjaunošanu jau bija sākusies, Žores tajā nesaskatīja neko citu kā divu buržuāzijas grupu – oportunistu un klerikālu – konfliktu. Pat pēc lietas atkārtotas izskatīšanas Rennā vācu sociāldemokrāts Vilhelms Libknehts joprojām ticēja Dreifusa vainai, jo nespēja iedomāties, ka augstāko šķiru pārstāvis jebkad varētu kļūt par nepareiza sprieduma upuri.⁵⁶

Skepticismu, ko pauda radikālu un sociālistu prese un kam bija spēcīga antibreijiska noskaņojuma nokrāsa, pastiprināja Dreifusa ģimenes divainā taktika, mēģinot panākt lietas atkārtotu izskatīšanu. Cenšoties glābt nevainīgu cilvēku, viņi izmantoja tieši tādas metodes, kādas parasti lieto tad, ja cilvēks ir vainīgs. Viņi izjuta nāves bailes no atklātības, tāpēc palāvās vienīgi uz aizkulišu darbību.⁵⁷ Viņi neskopojās ar naudu un izturējās pret Lazaru,

⁵³ Herzog, *op. cit.*, datēts ar 1892. gadu, labi parāda, kā Rotsildi sāka pielāgoties republikai. Dīvaini, ka arī pāvesta koalīciju veidošanas politikas sākums, kas ir katoļu baznīcas mēģinājums panākt samierinājumu, tiek datēts tieši ar to pašu gadu. Tātad ir iespējams, ka Rotsildu dzimtu ietekmējusi garīdzniecība. Par 500 miljonu franku lielo aizdevumu Krievijai grāfs Minsters attiecīgi piebilst: «Spekulācija Francijā ir mirusi. Kapitālisti nevar atrast nevienu veidu, kā laist apgrozībā savus vērtspapīrus, [...] un tas sekmēs aizdevuma panākumus. Lielie ebreji tic, ka tad, ja viņi būtu bagāti, varētu palīdzēt saviem mazākajiem brāļiem. Rezultāts – lai gan Francijas tirgus ir pārpludināts ar Krievijas vērtspapīriem, franči joprojām atdod stabilos frankus pret nestabilajiem rubļiem.» Herzog, *ibid.*

⁵⁴ Sal. Reinach, *op. cit.*, I, 471.

⁵⁵ Sal. Herzog, *op. cit.*, 212. lpp.

⁵⁶ Sal. Max. J. Kohler. *Some New Light on the Dreyfus Case*. Izd.: *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of A. S. Freidus*. New York, 1929.

⁵⁷ Dreifusu ģimene, piemēram, tūlīt noraidīja rakstnieka Artura Levi un zinātnieka Levi-Brula ieteikumu ar protesta peticiju vērsties pie sabiedrības ievērojamākām personām. Viņi tomēr personiski vērsās pie katra politiķa, ar kuru viņiem iznāca saskarsme; sal. *Durait-Crozon*, I *op. cit.*, 51. lpp. Sk. arī *Foucault*, *op. cit.*, 30. lpp.: «Lūkojoties pagātnē, varētu brīnīties par faktu, ka Francijas ebreji nevis atklāti izrādīja savu pamatoto sašutumu, bet gan strādāja ar dokumentiem slepeni.»

vienu no vērtīgākajiem palīgiem un vienu no galvenajām personām šajā lietā, it kā šis cilvēks būtu viņu algots aģents.⁵⁸ Klemanso, Zolā, Pikārs un Labori – visaktīvākie dreifusieši – galu galā savu reputāciju varēja glābt, tikai norobežojot savus pūliņus – ar lielāku vai mazāku troksni un publicitāti – no lietas konkrētajām izredzēm.⁵⁹

Bija tikai viens veids, kā Dreifusu varēja glābt un kā viņš būtu izglābts. Korumpētā parlamenta intrigām, irstošās sabiedrības trūdiem un garīdzniecības varaskārei bija jāliek pretī jakobiņu stingrā nācijas ideja, kas balstās uz cilvēka tiesībām, republikāņu uzskats par sabiedrības dzīvi, kas uzsver, ka (saskaņā ar Klemanso teikto), apspiežot viena cilvēka tiesības, mēs apspiežam visas sabiedrības tiesības. Paļaušanās uz parlamentu vai uz sabiedrību nozīmēja, ka cīņa ir zaudēta, pirms tā ir sākusies. No vienas puses, līdzekļi ebreju rīcībā nekādā ziņā nebija lielāki par bagātās katoļu buržuāzijas resursiem, bet, no otras puses, visi augstākie sabiedrības slāņi, sākot no Senžermēnas priekšpilsētas garīdznieku un aristokrātu ģimenēm un beidzot ar antiklerikālo un radikālo sīkburžuāziju, vēlējās redzēt ebreju izslēgšanu no valsts politiskās struktūras. Pēc viņu domām, tā viņi varētu sevi attīrīt no iespējamā negoda. Ebreju sociālo un komerciālo kontaktu upurēšana šķita pieņemama maksa par savu mērķu sasniegšanu. Arī parlaments, kā var spriest pēc Žoresa izteikumiem, šo lietu uzskatīja par lielisku iespēju rehabilitēties vai, pareizāk sakot, par iespēju atgūt savu cienijamo neuzpērkamības reputāciju. Pēdējā, bet nekādā ziņā ne mazāk svarīga iespēja bija atbalstīt tādus saukļus kā «Nāvi ebrejiem!» un «Franciju frančiem!», jo atklājās, ka tas ir brīnumlīdzeklis, kā masas samierināt ar pastāvošo valdību un sabiedrību.

⁵⁸ Sal. *Herzog, op. cit.* (datēts ar 1894. gada decembri un 1898. gada janvāri). Sk. arī *Charensol, op. cit.*, 79. lpp. un *Charles Péguy. Le Portrait de Bernard Lazare. Izd.: Cashiers de la quinzaine, Series XI, No. 2* (1910).

⁵⁹ Labori atkāpšanās pēc tam, kad Dreifusu ģimene Rennas tribunāla laikā bija steigīgi atteikusies no viņa pakalpojumiem, izraisīja lielu skandālu. Izsmelošs, lai gan krietni pārspīlēts novērtējums ir atrodamš *Frank, op. cit.*, 432. lpp. Labori paša paziņojums, kas skaidri parāda viņa rakstura cēlumu, nāca klajā *La Grande Revue* (1900. februāris). Pēc tā, kas bija noticis ar viņa draugu, Zolā nekavējoties pārtrauca attiecības ar Dreifusu ģimeni. Par Pikāru *Echo de Paris* (1901, 30. novembris) ziņoja, ka pēc Rennas viņam vairs nav bijis nekāda sakara ar Dreifusiem. Lai gan visa Francija vai pat visa pasaule tiesas nozīmi izprata daudz labāk nekā apsūdzētais vai viņa ģimene, Klemanso tomēr vairāk tiecās šo incidentu uzskatīt par humoristisku; sal. *Weil, op. cit.* I 307.-8. lpp.

IV. TAUTA UN PŪLIS

Mūsdienās mēs parasti kļūdāmies, iedomājoties, ka ar propagandu var panākt visu un ka cilvēku var pārliecināt par jebko, ja tikai pārliecināšana ir pietiekami skaļa un viltīga, turpretim tolaik visi ticēja, ka «tautas balss ir Dieva balss» un ka vadoņa uzdevums, kā to nicīgi formulēja Klemanso,⁶⁰ ir vērīgi uz klausīt šo balsi. Abi viedokļi balstās uz maldīgo pieņēmumu, ka pūlis ir kaut kas vairāk nekā tikai tautas karikatūra.

Ar vārdu «pūlis» galvenokārt apzīmē cilvēku grupu, kurā pārstāvētas visu šķiru atbīras. Tāpēc ir tik viegli sajaukt pūli ar tautu, jō arī tajā ir pārstāvēti visi sociālie slāņi. Atšķirība starp pūli un tautu ir tāda, ka tauta visās lielākajās revolūcijās ir pieprasījusi taisnīgu pārstāvniecību, bet pūlis vienmēr ir saucis pēc «spēcīgas personības», pēc «diža vadoņa». Pūlis ienīst sabiedrību, no kuras tas ir izstumts, un parlamentu, kurā tas nav pārstāvēts. Tāpēc plebiscīti, ar kuru starpniecību mūsdienu pūļu vadoņi ir guvuši izcilus panākumus, jau sen ir konceptuālais pamats politiķiem, kuri balstās uz pūli. Viens no intelligentākajiem antidreifusiešu kustības līderiem Derulēds kaismīgi iestājās par «republiku, kas pamatojas uz plebiscīta rezultātiem».

Trešās republikas augstākā sabiedrība un valstsvīri radīja Francijas pūli ar vairāku skandālu un valsts mēroga krāpšanu palīdzību. Nu viņus bija pārņēmušas tādas kā vecāku jūtas pret saviem pēcnācējiem – jūtas, kurās apbrīns mijās ar bailēm. Mazākais, ko šī sabiedrība varēja darīt savu «bērnu» labā, bija aizstāvēt tos vismaz vārdos. Laikā, kad pūlis demolēja ebreju veikalus un uzbruka viņiem uz ielas, augstākās sabiedrības valodā šī klajā un nežēlīgā vardarbība tika padarīta par nevainīgu bērnu spēli.⁶¹ Galvenais tālaika dokuments šai ziņā bija «Anrī memoriāls» un tajā ieteiktie ebreju problēmas risinājumi: ebreji būtu jāsarauj gabalos tāpat kā Marsijs sengrieķu mitā, Reinahs – dzīvs jāizvāra, ebrejus vajadzētu cepināt ellā vai arī

⁶⁰ Sal. Klemanso rakstu 1898. 2. februārī. *Op. cit.* Par veltīgiem mēģinājumiem gūt strādnieku atbalstu ar antisemitiskiem saukļiem un galvenokārt par Leona Dodē centieniem sk. rojālistu rakstnieku Dimjē: *Vingt ans d'Action Française. Paris, 1926.*

⁶¹ Ļoti raksturīgi šinī ziņā ir dažādie mūsdienu sabiedrības attēlojumi (izd.: J. Reinach, *op. cit.*, I, 233. un sek. lpp.; III, 141): «Sabiedrības dāmas gāja kopsoli ar Gerēnu. Viņu valoda, kas bija tāda pati kā viņu domas, būtu izraisījusi šausmas Damohejas amazonē [...]» Īpaši interesants šajā saistībā ir *André Chevrillon. Huit Jours à Rennes.* Izd.: *La Grande Revue* (1900, februāris). Viņš, starp citu, pastāsta šādu daudz ko izskaidrojošu notikumu: «Runājot ar kādu no maniem draugiem par Dreifusu, ārsts piebilda: «Es labprāt viņu spīdzinātu.» – «Bet es vēlētos,» viņam piebiedrojās viena no dāmām, «lai viņš būtu bez vainas. Tad viņš ciestu vairāk.»»

durstīt ar adatām līdz nāvei, viņi būtu «jaapgraiza līdz kaklam». Kāda virsnieku grupa izteica nepārvaramu vēlēšanos izmēģināt jaunu šaujamieroci pret valsti dzīvojošiem 100 000 ebrejiem. Starp tiem, kas parakstīja dokumentu, bija vairāk nekā 1000 virsnieku – arī četri aktīvā dienesta generāli un pats kara ministrs Mersjē. Neizpratni rada samērā liels inteliģences pārstāvju⁶² un pat pašu ebreju atbalsts šim dokumentam. Augstāko sociālo slāņu pārstāvji apzinājās, ka pūlis ir viņu pašu miesa un asinis. Pat kāds tālaika ebreju tautības vēsturnieks, savām acīm redzējis, kādas briesmas draud ebrejiem, kad pūlis ielās ņem varu savās rokās, pauda slēptu apbrīnu par «dīžo kolektīvo kustību».⁶³ Tas tikai rāda, cik cieši vairākums ebreju bija saaugusi ar sabiedrību, kas centās viņus iznīcināt.

Ja, runājot par Dreifusa lietu, Bernanoss antisemitismu uzskata par būtisku politisku koncepciju, attiecībā uz pūli viņam ir pilnīga taisnība. Ālvarts un Štekers, Šēnerers un Ligers to jau bija izmēģinājuši Berlīnē un Vīnē, taču nekur tā efektivitāte nepierādījās tik skaidri kā Francijā. Nav šaubu, ka pūļa acīs ebreji kļuva par uzskatāmu pierādījumu visam, ko tas ienīda. Ja pūlis ienīda sabiedrību, tad varēja norādīt uz veidu, kā sabiedrība izrāda iecietību pret ebrejiem; ja tas ienīda valdību, tad varēja norādīt uz veidu, kā tā aizsargā ebrejus vai kā viņus var identificēt ar valsti. Lai gan būtu kļūda pieņemt, ka ebreji bija vienīgais pūļa uzbrukumu mērķis, tomēr viņi noteikti ieņēma pirmo vietu starp tā visvairāk iecienītajiem upuriem.

Izslēgts no sabiedrības un politiskās pārstāvniecības, pūlis, nepieciešamības spiests, ķeras pie ārpusparlamentārās darbības. Turklāt tas tiecas rast reālos politiskās dzīves spēkus tajās kustībās un ietekmēs, kas ir slēptas sabiedrības acīm un darbojas aizkulisēs. Nav šaubu, ka 19. gadsimtā ebrejus varēja iekļaut šajā kategorijā, tāpat kā masonus (it īpaši romāņu zemēs) un jezuītus.⁶⁴ Protams, būtu galīgi aplam iedomāties, ka jebkura no šīm grupām patiešām veidojusi slepenu biedrību, kas ar milzīgu sazvērestību tiecas panākt kundzību pār visu pasauli. Tomēr jāatzīst, ka ietekme, lai arī tā būtu bijusi pilnīgi acīm redzama, izpaudās ārpus oficiālajām politiskajām

⁶² Starp inteliģentiem, lai cik dīvaini arī tas būtu, bija Pols Valerī, kurš ziedoja trīs frankus «*non sans réflexion*».

⁶³ J. Reinach, *op. cit.*, I, 233.

⁶⁴ Pētījums par Eiropas mānticību, iespējams, parādītu, ka ebreji par 19. gadsimtam raksturīgās mānticības objektiem kļuva diezgan vēlu. Pirms viņiem bija Rožukrusta ordeņi, templieši, jezuīti un brīvmūrnieki. Devīnpadsmitā gadsimta vēstures traktējumam ļoti pietrūkst šāda veida pētījumu.

struktūrām, tām darbojoties galvenokārt lobijos, ložās un biktskrēslā. Kopš Lielās franču revolūcijas šīs trīs grupas pūļa acīs dalīja apšaubāmo godu tikt uzskatītām par pasaules politikas centrālo asi. Dreifusa lietas laikā katra no tām varēja izmantot šo izplatīto pieņēmumu, lai pārējās apvainotu sazvērestībā, kuras mērķis ir pasaules kundzība. Sauklis «slepenā Jūdeja» neapšaubāmi pieder dažu jezuītu izdomai, kuri pirmajā cionistu kongresā (1897) saskatīja ebreju pasaules kundzības būtību.⁶⁵ Tiesi tāpat par jēdzienu «slepenā Roma» var pateikties antiklerikālajiem masoniem un, iespējams, dažu ebreju paustajiem neizvēlīgajiem apvainojumiem.

Pūļa svārstīgums ir vispārzināms, kā to sev par nožēlu noskaidroja Dreifusa pretinieki, kad 1899. gadā vējš sāka pūst pretējā virzienā un Klemanso vadītā īsto republikāņu grupiņa pēkšņi ar divējādām jūtām aptvēra, ka daļa pūļa ir pārsviedusies viņu pusē.⁶⁶ Dažiem sāka likties, ka abas konfliktā iesaistītās puses atgādina «divas konfliktējošas šarlatānu bandas, kas sacenšas par salašņu atzinību»,⁶⁷ bet patiesībā jakobiņa Klemanso balss panāca, ka daļa franču tautas atgriezās pie savas lielākās tradīcijas. Tādējādi ievērojamais zinātnieks Emīls Diklo varēja rakstīt: «Šajā drāmā, kas norisinājās veselas tautas acu priekšā un ko prese tā uzkarsēja, ka galu galā tajā piedalījās visa nācija, mēs varam saskatīt antikās traģēdijas kori un antikori, kuri nolamā viens otru. Skatuve ir Francija, un teātris ir visa pasaule.»

Jezuītu vadīta un pūļa atbalstīta, pārliecināta par uzvaru, beidzot cīņā iesaistījās armija. Civilās varas pretuzbrukumu izdevās efektīvi novērst. Antisemitiskā prese bija apklusinājusi cilvēkus, nodrukājot Reinaha sarakstus ar to deputātu vārdiem, kuri bija iesaistīti Panamas skandālā.⁶⁸ Viss liecināja par vieglu uzvaru. Sabiedrība un Trešās republikas politiķi, to skandāli un afēras bija radījuši jaunu deklasēto elementu šķiru, un nebija sagaidāms, ka tā cīnīsies pret pašas radīto veidojumu. Gluži pretēji, šiem elementiem vajadzēja apgūt pūļa valodu un pieņemt

⁶⁵ Sk. *II caso Dreyfus*. Izd.: *Civiltà Cattolica* (1898, 5. februāris). – Starp tiem, kas nepievienojās iepriekšminētajam secinājumam, visievērojamākais ir jezuīts Pjērs Šarls Luvēns, kas atmaskoja «Protokolu».

⁶⁶ Sal. *Martin du Gard. Jean Barois*, 272. un sek. lpp., un *Daniel Halévy*. izd.: *Cahiers de la quinzaine, Series XI, cahier 10, Paris*, 1910.

⁶⁷ Sal. *Georges Sorel. La Revolution dreyfusienne. Paris*, 1911, 70.-71. lpp.

⁶⁸ Cik liela mērā bija saistītas parlamenta locekļu rokas, rāda viena no viņu labākajiem biedriem un senāta viceprezidenta Šērera-Kestnera lieta. Tiklīdz viņš iesniedza protestu pret tiesu, *Libre Parole* paziņoja, ka viņa znots bijis iesaistīts Panamas skandālā. Sk. *Herzog, op. cit.* (datēts ar 1897. novembri).

tā ārējo veidolu. Ar armijas palīdzību jezuīti būtu ieguvuši kontroli pār korumpēto civilo varu, un tādējādi būtu nobruģēts ceļš uz valsts apvērsumu bez asins izliešanas.

Kamēr tikai Dreifusa ģimene ar divainām metodēm centās savu radnieku glābt no Velna salas un kamēr tikai ebreji bija norūpējušies par savu stāvokli antisemitiskajos salonos un vēl antisemitiskākajā armijā, viss liecināja par šādu iznākumu. Bija skaidri redzams, ka uzbrukumus armijai vai sabiedrībai no šīs puses gaidīt nevar. Vai ebreju vienīgā vēlēšanās nebija arī turpmāk tikt pieņemtiem sabiedrībā un paciestiem bruņotajos spēkos? Ne militārajās, ne civilajās aprindās nevienam viņu dēļ nevajadzēja vadīt negulētas naktis.⁶⁹ Tāpēc bija vērojams zināms apmulsums, kad atklājās, ka ģenerālštāba izlūkošanas pārvaldē sēž virsnieks, kurš, būdams ar priekšzīmīgu katolisku izcelsmi, lieliskām nākotnes izredzēm militārajā karjerā un «pieciekami» lielām antipātijām pret ebrejiem, vēl nebija apguvis principu, ka mērķis attaisno līdzekļus. Tāds cilvēks – pilnīgi brīvs no sociālo klanu sistēmas un profesionālās godkāres – bija Pikārs. Drīz šis vienkāršais, politiski neitrālais gariņš ģenerālštābam bija līdz kaklam. Pikārs nebija nekāds varonis un, protams, arī ne mocekļis. Viņš bija tikai viens no parastajiem pilsoņiem ar viduvēju interesi par valsts lietām, kuri briesmu brīdī (lai arī ne mirkli agrāk) metas aizstāvēt savu valsti tikpat nešaubīgi, kā pilda savus ikdienas pienākumus.⁷⁰ Tomēr situācija kļuva nopietna tikai tad, kad pēc ilgstošas vilcināšanās Klemanso beidzot pārliecinājās, ka Dreifuss ir nevainīgs un republikai draud briesmas. No sākuma cīņā iesaistījās tikai daži pazīstami rakstnieki un zinātnieki – Zolā, Anatols Franss, E. Diklo, vēsturnieks Gabriels Monods un Pedagoģiskās augstskolas bibliotekārs Lisjēns Herrs. Vēl pieminams arī skaidrskā nelielais un tolaik vēl mazietekmīgais jauno intelektuāļu pulciņš, kas vēlāk iekļāvās vēsturiski nozīmīgajā *Cahiers de la quinzaine*.⁷¹

⁶⁹ Sal. Brogan, *op. cit.*, VII daļa, 1. nod.: «Vēlēšanās atstāt visu bez ievēribas bija parasta Francijas ebreju – īpaši bagāto vidū.»

⁷⁰ Tūlīt pēc saviem atklājumiem Pikārs tika nosūtīts bīstamā darbā uz Tunisu. Tad viņš uzrakstīja testamentu, kurā atklāja visu par šo lietu, un atstāja vienu šā dokumenta kopiju savam advokātam. Dažus mēnešus vēlāk, kad atklājās, ka viņš vēl ir dzīvs, sāka pienākt noslēpumainu vēstuļu plūdi, apsūdzot Pikāru korumpētībā un līdzdalībā noziegumā ar «nodevēju» Dreifusu. Pret viņu izturējās kā pret gangsteri, kas piedraudējis «nosūdzēt». Kad izrādījās, ka tas viss ir veltīgi, viņu arestēja, padzina no armijas un atņēma visus apbalvojumus, bet to visu viņš pacieta rāmā aukstasinībā.

⁷¹ Pie šīs grupas, ko vadīja Šarls Pegī, piederēja vēl jaunais Romēns Rolāns, Suaress, Žoržs Sorels, Daniels Halevi un Bernārs Lazars.

Tie arī bija visi Klemanso sabiedrotie. Neviena politiskā grupa un neviens atzīts politiķis nebija gatavs nostāties viņa pusē. Klemanso kampaņa spēku ieguva tādējādi, ka netika vērsta pret atsevišķām tiesā pielautām kļūdām, bet pamatojās uz tādiem «abstraktiem» jēdzieniem kā taisnīgums, brīvība un pilsoniskā tikumība. Īsi sakot, tā balstījās uz tām pašām nostādnēm, kuras sevi ietvēra senā jakobiņu patriotisma būtība un kuras jau bija piedzīvojušas dažādus izkropļojumus un nomelnošanu. Tā kā, neņemdam vērā ne draudus, ne vilšanos, Klemanso joprojām deklarēja tās pašas patiesības un ietvēra tās dažādās prasībās, «konkrētie» nacionālisti zaudēja savu ietekmi. Baresa uzskatu piekritēji, kas Dreifusa atbalstītājus apsūdzēja par nomaldīšanos «metafizikas džungļos», pamazām apjauta, ka «Tigera» abstrakcijas patiesībā ir tuvākas politiskajai realitātei nekā bankrotējušo uzņēmēju ierobežotais intelekts vai fatālistisko inteliģentu neauglīgais tradicionālisms.⁷² Reālistisko nacionālistu konkrētās nostājas seku ilustrēšanai teicami noder stāsts par Šarlu Morasu, kam piekrita «gods un laime» jau pēc Francijas sakāves, dodoties bēgļu gaitās uz dienvidiem, nejausi satikt kādu astrologi, kura viņam izskaidroja neseno notikumu politisko nozīmi un ieteica sadarboties ar nacistiem.⁷³

Lai gan nav noliedzams, ka trīs gados pēc Dreifusa aresta un jau pirms Klemanso kampaņas sākuma antisemitisms nostiprinājās, un lai gan pret ebrejiem noskaņoto preses izdevumu tirāža sasniedza lielāko laikrakstu apjomu, ielās saglabājās miers. Tikai pēc tam, kad Klemanso publicēja rakstus laikrakstā *L'Aurore*, kad Zolā nāca klajā ar savu *J'Accuse* un kad Rennas tribunāls uzsāka drūmu tiesas procesu virkni ar pabeigtās lietas atkārtotu izskatīšanu, pūlis aktivizējās. Katrai dreifusiešu (kurus uzskatīja par minoritāti) darbībai sekoja vairāk vai mazāk vardarbīgi nemieri ielās.⁷⁴ Ģenerālštābs guva ievērojamus panākumus pūļa organizēšanā. No armijas pēdas veda taisnā ceļā uz *Libre Parole*, kura tieši vai netieši, ar avīzrakstiem vai tās redaktoru personisku iesaistīšanos, mobilizēja studentus, monarhistus,

⁷² Sal. M. Barrès. *Scènes et doctrines du nationalisme*. Paris, 1899.

⁷³ Sk. Yves Simon, *op. cit.*, 54.-55. lpp.

⁷⁴ Rennas universitātē tika izdemolētas fakultātes telpas pēc tam, kad pieci profesori paziņoja, ka viņi ir par lietas otrreizēju izskatīšanu. Pēc Zolā pirmā raksta parādīšanās studenti rojālisti rīkoja demonstrācijas *Figaro* kantora priekšā, pēc tam avīze atturējās no turpmākas šāda veida rakstu publicēšanas. Dreifusam labvēlīgās *La Bataille* izdevējs tika piekauts uz ielas. Kasācijas tiesas tiesneši, kas galu galā atcēla 1894. gada spriedumu, vienprātīgi paziņoja, ka viņiem ticis draudēts ar «pretlikumīgu izrēķināšanos». Šādu piemēru ir daudz.

afēristus un parastus noziedzniekus, panākot, ka tie izgāja ielās. Līdzko Zolā izteica kaut vienu vārdu, viņa logos tika mesti akmeņi. Ja Šērsers-Kestners rakstīja koloniju ministram, viņš tūlīt tika piekauts uz ielas, bet avīzes rupji iejaucās viņa privātajā dzīvē. Un neviens nešaubījās – ja Zolā pēc apsūdzībām būtu ticis attaisnots, viņš no tiesas zāles dzīvs nebūtu iznācis.

Sauklis «Nāvi ebrejiem!» izskanēja pa visu valsti. Lionā, Rennā, Nantē, Tūrā, Bordo, Klermonferānā un Marselā – itin visur izcēlās antisemitiska rakstura nekārtības, un tām aizvien varēja uziet vienu un to pašu avotu. Tautas masu sašutums visur izcēlās vienā un tajā pašā dienā un arī tieši vienā un tajā pašā stundā.⁷⁵ Pūļa darbība Gerēna vadībā ieguva militāru nokrāsu. Uz ielām parādījās antisemītu triecienvienības, kas raudzījās, lai katrs Dreifusa atbalstītāju mītiņš beigtos ar asinsizliešanu. It visur varēja just nepārprotamu policijas līdzdalību.⁷⁶

Vislaikmetīgākais antidreifusiešu pārstāvis, iespējams, bija Žils Gerēns. Izputinātais uzņēmējs politisko karjeru sāka kā policijas provokators un tieši tur pierada pie disciplīnas un organizētības, kas vienmēr ir raksturīga kriminālajai pasaulei. Vēlāk viņš to spēja pārvērst politiskos kontaktos, kļūstot par Antisemītu līgas dibinātāju un vadītāju. Gerēnā augstākā sabiedrība saskatīja savu pirmo kriminālo varoni. Gerēna slavināšanā buržuāziskā sabiedrība nepārprotami parādīja, ka savā morāles un ētikas kodeksā tā uz visiem laikiem ir atteikusies no pašas normām. Līgu atbalstīja arī divi aristokrātijas pārstāvji – Orleānas hercogs un markīzs de Morē. Markīzs Amerikā bija zaudējis savu bagātību un kļuva slavens kā Parīzes slepkavu organizētājs speciālās brigādēs.

Visdaiļrunīgākā no šīm modernajām tendencēm bija tā sauktā Šabrolas forta smieklīgā aplenkšana. Tieši šeit, pirmajā no «brūnajiem namiem», bija sapulcējusies Antisemītu līgas virsotne, kad policija beidzot izlēma arestēt tās vadoni. Mājas aprikojums bija augstākais tehnikas sasniegums. «Logus aizsargāja dzelzs aizvirtņi. Elektrisko zvanu un telefonu sistēma bija ierīkota no pagraba līdz pat jumtam. Apmēram piecus metrus no masīvajiem galvenajiem vārtiem, kas vienmēr stāvēja aizslēgti un aizbultēti, atradās augstas čuguna restes. Labajā pusē, starp restēm un galveno ieeju,

⁷⁵ 1898. gada 18. janvārī notika demonstrācijas Bordo, Marselā, Klermonferānā, Nantē, Ruānā un Lionā. Nākamajā dienā notika studentu sacelšanās Ruānā, Tulūzā un Nantē.

⁷⁶ Visnepatīkamākais bija gadījums, kad profesoram Viktoram Bašam pēc tam, kad viņa mājai bija uzbrucis 2000 cilvēku liels pūlis, Rennas policijas prefekts ieteica iesniegt atļūgumu, jo viņš vairs nevarēja garantēt profesora drošību.

atradās ar dzelzi apkaltas mazas durvis, aiz kurām dienu un nakti sardzē stāvēja no slepkavu leģiona izraudzīti vīri.»⁷⁷ Alžīriešu grautiņu organizētājs Makss Reži ir vēl viena persona ar jaunlaiku iezīmi. Tieši šis jauneklīgais Reži aicināja gaviļejošās Parīzes padibenes «slacīt brīvības koku ar ebreju asinīm». Reži pārstāvēja to kustības novirzienu, kas cerēja iegūt varu ar tiesiskām un parlamentārām metodēm. Saskaņā ar savu programmu viņš pats sevi bija ievēlējis par Alžīras pilsētas mēru un izmantojis dienesta stāvokli, lai sarikotu grautiņus, kuros tika nogalināti vairāki ebreji, pastrādāta vardarbība pret ebreju sievietēm un izlaupīti ebrejiem piederošie veikali. Vis-slavenākais antisemīts – kulturālais un izsmalcinātais Eduards Drumonts par savu vietu parlamentā var pateikties tieši Reži.

Pūļa darbība nebija nekas jauns šajā procesā. Jauns un pārsteidzošs – mums pārāk labi pazīstams – bija pūļa organizācija un tā vadoņu varoņoreols. Pūlis kļuva par Baresa, Morasa un Dodē atbalstītā «konkrētā» nacionālisma tiešo īstenotāju. Šie jauno intelektuāļu elites pārstāvji, kas paši tikai nesen bija izvīrējušies no postošā dekadentiskā estētisma kulta piekritēju rindām, nicināja tautu un pūli saskatīja vīrišķīgu, primitīvu «spēku». Viņi un viņu teorijas bija pirmie, kas pūli identificēja ar tautu un pūļa vadoņus padarīja par nacionāliem varoņiem.⁷⁸ Viņu pesimisma filozofija un priecāšanās par neizbēgamo likteni bija pirmā pazīme, kas liecināja par Eiropas inteliģences nenovēršamo sabrukumu.

Pat Klemanso nespēja pretoties kārdinājumam pūli identificēt ar tautu. Šo viņa maldīgo noslieci sekmēja Darba partijas divdomīgā nostāja «abstraktā» taisnīguma jautājumā. Neviena partija, arī sociālisti, nebija gatava izvīrēt taisnīguma jautājumu pašu par sevi, «lai notiktu kas notikdams, aizstāvēt taisnīgumu, vienīgo stingro saikni, kas vieno civilizētus cilvēkus».⁷⁹ Sociālisti aizstāvēja strādnieku intereses, oportunisti – liberālās buržuāzijas intereses, koalīcijas piekritēji atbalstīja augstākos katoļu garīdzniecības slāņus, bet radikāli pauda antiklerikālās sīkburžuāzijas ideālus. Sociālistiem bija milzīgā priekšrocība runāt viendabīgas un vienotas šķiras vārdā. Atšķirībā no buržuāziskajām partijām tā nebija sašķēlusies neskaitāmās kliķēs un grupās. Tomēr uzmanības lokā tā pirmkārt un galvenokārt paturēja savas šķiras intereses. Viņus neskāra rūpes par cilvēciskās

⁷⁷ Sal. Bernanos, *op. cit.*, 346. lpp.

⁷⁸ Par šīm teorijām sk. Charles Maurras. *Au Signe de Flore; souvenirs de la vie politique; l'Affaire Dreyfus et la fondation de l'Action Française*. Paris, 1931; M. Barrès, *op. cit.*; Léon Daudet. *Panorama de la Troisième République*. Paris, 1936.

⁷⁹ Sal. Clemenceu, «A la dérive». *Op. cit.*

solidaritātes augstākiem pienākumiem, un viņiem nebija priekšstata par reālu sabiedriskās dzīves modeli. Sociālistu nostāju var raksturot ar Žoresa līdzinieka Francu partijā – Žila Gezda atziņu, ka «likums un gods ir tikai vārdi».

Nihilisms – raksturīga nacionālistu iezīme – nebija nekāds antidreifusiešu monopols. Tieši pretēji, liela daļa sociālistu un daudzi no tiem, kas atbalstīja Dreifusu, piemēram, Gezds, pauda ļoti līdzīgus uzskatus. Katoli *La Croix* rakstīja, ka «tagad jautājums ir nevis vairs par Dreifusa vainu vai nevainīgumu, bet gan par to, kurš uzvarēs – armijas draugi vai ienaidnieki», un līdzīgu uzskatu, *mutatis mutandis*, būtu varējuši paust arī Dreifusa atbalstītāji.⁸⁰ Ne tikai pūlis, bet arī liela daļa Francijas tautas atzina, ka labākajā gadījumā ir diezgan vienaldzīga pret to, vai kāda no iedzīvotāju grupām būtu vai nebūtu jānostata ārpus likuma.

Uzsācis terora kampaņu pret Dreifusa aizstāvjiem, pūlis tūlīt saprata, ka tam ceļā nav nekādu šķēršļu. Kā apliecina Klemanso, Parīzes strādniekiem Dreifusa lieta rūpēja gaužām maz. Ja dažādie buržuāzijas grupējumi ķīdījās savā starpā, tas, pēc strādnieku domām, viņu intereses tikpat kā neietekmēja. «Tautai atklāti piekritot,» rakstīja Klemanso, «viņi pavēstīja pasaulei par savas «demokrātijas» bankrotu. Viņu dēļ suverēna tauta tiek nogrūsta no taisnīguma troņa un tai tiek atņemts majestātiskums. Nav noliedzams, ka šis ļaunums mūs ir piemeklējis, visai tautai piedaloties tā izraisīšanā. [...] Tauta nav Dievs. Ikviens varēja paredzēt, ka šī jaunā dievība kādu dienu sašķobīsies un kritīs. Kolektīvais tirāns, kas izpleties pār visu zemi, nav vairāk pieņemams kā viens vienīgs tirāns, kas ērti iekārtojies savā tronī.»⁸¹

Beidzot Klemanso pārliecināja Žoresu, ka viena cilvēka tiesību ierobežošana ir visu cilvēku tiesību ierobežošana. Taču to viņš panāca tikai tāpēc, ka par ļaundariem pagadījās senī tautas ienaidnieki jau kopš revolūcijas, proti, aristokrātija un garīdzniecība. Galu galā strādnieki izgāja ielās tieši *pret* bagātajiem un garīdzniekiem, nevis *par* republiku vai *par* taisnīgumu un brīvību. Tiesa, gan Žoresa runas, gan Klemanso raksti pauda seno revolucionāro aizraušanos ar cilvēka tiesībām. Šī aizrautība bija pietiekami stipra, lai pulcinātu ļaudis cīņai, taču vispirms viņi bija jāpārliecina, ka uz spēles likts ne vien taisnīgums un republikas gods, bet arī viņu pašu

⁸⁰ Tieši tas tik ļoti lika vilties Dreifusa aizstāvjiem, jo īpaši Šarla Pegī domubiedriem. Šī satriecošā dreifusiešu līdzība ar Dreifusa pretiniekiem ir Martēna di Gāra pamācošās noveles «*Jean Barois*» (1913) galvenais temats.

⁸¹ Priekšvārds *Contre la Justice*, 1900.

šķiriskās «intereses». Īstenībā daudzi sociālisti gan valsts iekšienē, gan ārpus tās uzskatīja par kļūdu iejaukties (viņu pašu vārdiem runājot) iznīcinošajos buržuāzijas konfliktos vai bažīties par republikas glābšanu.

Pirmais, kas strādniekus vismaz daļēji izrāva no šīs vienaldzības noskaņas, bija lielais tautas pielūdzējs Emils Zolā. Savā slavenajā republikas apsūdzībā viņš tomēr bija arī pirmais, kas novirzījās no politisko faktu precīzas atspoguļošanas un padevās pūļa kaislībām, izvirzot «slepenās Romas» bubuli. To nu Klemanso pieņēma ļoti negribīgi, bet Žoress akceptēja ar sajūsmu. Zolā īsto panākumu pamatā bija apņēmīgums un drosme, ar ko šis vīrs, kura dzīve un darbi aizrāva cilvēkus līdz sajūsmai, kas «robežojās ar pielūgsmi», pieņēma izaicinājumu, cīnījās un pārliecināja masas, kurās viņš, tāpat kā Klemanso, gandrīz neatšķīra pūli no tautas. «Ir cilvēki, kas spējuši pretoties visvarenākajiem monarhiem un nav liekušies to priekšā, bet tikai ļoti nedaudzi spējuši vieni paši stāties preti satracinātām masām un uz krūtīm sakrustotām rokām uzdrošinājušies pateikt «nē», kad no viņiem tika prasīts «jā». Šāds vīrs bija Zolā!»⁸²

Tikko bija publicēts *J'Accuse*, Parīzes sociālisti noturēja savu pirmo sanāksmi un pieņēma rezolūciju, kurā pieprasīja pārskatīt Dreifusa lietu. Taču piecas dienas vēlāk trīsdesmit divi sociālistu vadītāji nāca klajā ar deklarāciju, kurā bija teikts, ka partijai nav nekādas daļas par «šķiras ienaidnieka» Dreifusa likteni. Šo deklarāciju atbalstīja liela daļa partijas biedru Parīzē. Lai gan šķelšanās partijas rindās turpinājās visu Dreifusa lietas laiku, partijā bija pietiekams skaits dreifusiešu, lai nelautu Antisemitu līgai dominēt ielās. Kādā sociālistu mītiņā antisemitisms pat tika nosaukts par «jaunu reakcijas formu». Un tomēr dažus mēnešus vēlāk, kad notika parlamenta vēlēšanas, Žoress vairs netika ievēlēts. Drīz pēc tam kara ministrs Kavaņaks parlamentā uzstājās ar runu, kurā uzbruka Dreifusam un cildināja armiju, un deputāti, tikai diviem balsojot pret, pieņēma lēmumu šīs runas tekstu izlīmēt uz Parīzes sienām. Arī pēc lielā Parīzes streika sākšanās tā paša gada oktobrī Vācijas vēstnieks Minsters varēja droši informēt Berlīni, ka «attiecībā uz plašāku masu noskaņojumu šim notikumam nav politiska rakstura. Strādnieki izgāja ielās, lai panāktu lielākas algas, un tās viņi beidzot arī dabūs. Par Dreifusa lietu viņi nekad galvu nav laužījuši.»⁸³

⁸² Klemanso savā runā senāta priekšā vairākus gadus vēlāk. Sal. *Wiel, op. cit.*, 112.-113. lpp.

⁸³ Sk. *Herzog, op. cit.* (datēts ar 1898 g. 10. oktobri).

Kas galu galā bija Dreifusa atbalstītāji? Kas bija tie 300 tūkstoši franču, kas tik kāri uztvēra Zolā *J'Accuse* un kas ar reliģisku degsmi lasīja Klemanso ievadrakstus? Kas bija tie vīri, kuri jautājumā par Dreifusu Francijā sašķēla pretējās frakcijās visas šķiras un pat ikvienu ģimeni. Atbilde ir skaidra: viņi nepiedrēja ne pie vienas partijas, ne viendabīgas grupas. Pēc vispārēja atziņuma, vairākumā viņi nāca no zemākām šķirām, šajā grupā bija vairāk ārstu nekā juristu un valsts ierēdņu. Kopumā tas bija daždažādu elementu sajaukums, tik atšķirīgi cilvēki kā Zolā un Pegī vai Žoress un Pikārs, vīri, kas pēc šā notikuma aizies katrs savu ceļu. «Viņi nāk no politiskajām partijām un reliģiskām kopienām, kurām nav nekā kopīga un starp kurām pat ir pretrunas [...] Šie cilvēki nepazīst cits citu. Viņi ir cīnījušies un, ja būs nepieciešams, cīnīsies atkal. Nemāniet sevi, viņi ir Francijas demokrātijas «elite».»⁸⁴

Ja Klemanso tolaik būtu pietiekami pašapzinīgs, lai ņemtu vērā tikai tos, kuri pārstāvēja īsto Francijas tautu, viņš nebūtu kritis par upuri liktenīgajam lepnumam, kas iezīmēja visu viņa turpmāko karjeru. Dreifusa lietā gūtā pieredze radīja viņā bezcerību attiecībā uz tautu, nicinājumu pret cilvēkiem un beidzot pārliecību, ka tikai un vienīgi viņš spētu izglābt republiku. Viņš nespēja nolaisties tik zemu, lai izliktos, ka pūļa ķēmošanos pagodina ar aplausiem. Identificējot pūli ar tautu, viņš patiešām izsita pats sev pamatu zem kājām un ieslīga kopš tā laika viņam tik raksturīgā drūmā nošķirtībā.

Franču tautas vienotības trūkums bija vērojams ikvienā ģimenē. Taču politisku izpausmi tas ieguva tikai Darba partijas rindās. Sākoties kampaņai par lietas pārskatīšanu, visas citas partijas, kā arī parlamentārās grupas bija vienprātīgi noskaņotas pret Dreifusu. Taču tas viss nozīmēja tikai to, ka buržuāziskās partijas vairs nepārstāvēja vēlētāju uzskatus, jo vienotības trūkums, kas bija tik acīm redzams sociālistu vidū, aptvēra gandrīz visus iedzīvotāju slāņus. Visur kāds mazākums atbalstīja Klemanso lūgumu spriest taisnīgu tiesu, un no šīm grupām veidojās dreifusieši. Viņu cīņa pret armiju un korumpēto republiku, kas to atbalstīja, bija dominējošais faktors Francijas iekšpolitikā no 1897. gada beigām līdz pasaules izstādes atklāšanai 1900. gadā. Tam bija liela ietekme arī uz valsts ārpolitiku. Tomēr visa šī cīņa, kas galu galā beidzās vismaz ar daļēju uzvaru, notika vienīgi ārpus parlamenta. Šajā tā saucamajā pārstāvniecības sapulcē, kurā bija daždažādu uzskatu un pārliecības 600 deputātu kā no strādniekiem, tā buržuāzijas, 1898. gadā tikai divi bija Dreifusa atbalstītāji, viens no tiem Žoress, kas netika atkārtoti ievēlēts.

⁸⁴ «K.V.T.», *op. cit.*, 608. lpp.

Satraucošākais Dreifusa lietā bija tas, ka ārpus parlamenta vajadzēja darboties ne tikai pūlim. Viss mazākums, kas patiesībā cīnījās par parlamentu, demokrātiju un republiku, arī bija spiests karot ārpus parlamenta sienām. Vienīgā atšķirība starp abiem spēkiem bija tā, ka vieni izmantoja ielas, bet otri lika lietā presi un tiesas. Citiem vārdiem sakot, Dreifusa krīzes laikā visa politiskā dzīve Francijā norisinājās ārpus parlamenta. Šādu secinājumu nevar noliegt arī tas, ka vairākas parlamenta deputātu balsis bija par labu armijai un pret lietas atkārtotu izskatīšanu. Jāpatur prātā, ka neilgi pirms pasaules izstādes atklāšanas, kad parlamenta noskaņojums sāka mainīties, kara ministrs Galifē spēja patiesi paziņot, ka tas nekādā ziņā neatspoguļo valsts noskaņojumu.⁸⁵ No otras puses, balsojums pret lietas atkārtotu izskatīšanu nav jāuztver kā atbalsts valsts apvērsuma politikai, ko jezuīti un daži radikālie antisemīti centās ieviest ar armijas palīdzību.⁸⁶ Tas drīzāk izskaidrojams ar gluži vienkāršu pretestību pret jebkādam pārmaiņām, kas varētu izjaukt *status quo*. Būtībā tikpat liels parlamenta vairākums būtu nobalsojis pret militāri klerikālu diktatūru.

Tie parlamenta deputāti, kas bija iemācījušies politiku uztvert kā likumīgu interešu profesionālu pārstāvību, gluži dabiski, vēlējās saglabāt stāvokli, no kura bija atkarīgs viņu «aicinājums» un peļņa. Dreifusa lieta turklāt atklāja, ka arī tauta vēlas, lai tās pārstāvji rūpētos par cilvēku specifiskajām interesēm, nevis tikai darbotos kā valstsvīri. Dreifusa lietas pieņemšana vēlēšanu propagandā nekādā ziņā nebija prāta darbs. Ja runa būtu tikai par antisemitismu, dreifusiešu stāvokli varētu uzskatīt par bezcerīgu. Īstenībā viņi vēlēšanu laikā jau bija ieguvuši samērā lielu strādnieku šķiras atbalstu. Tomēr pat tie, kas simpatizēja Dreifusam, nedomāja, ka šis politiskais jautājums būtu jāiekļauj vēlēšanu kampaņā. Žoress vietu parlamentā zaudēja tieši tāpēc, ka savā kampaņā padarīja to par galveno jautājumu.

⁸⁵ Kara ministrs Galifē rakstīja Valdekam: «Neaizmirsīsim, ka lielākā daļa Francijas iedzīvotāju ir antisemitiska. Tāpēc mums vajadzētu ieņemt tādu pozīciju, lai, no vienas puses, mums būtu visa armija un lielākā daļa franču, nemaz nerunājot par civildienestu un senatoriem [...]» Sal. J. Reinach, *op. cit.*, V, 579.

⁸⁶ Vispazīstamākais šādu mēģinājumu autors ir Deruleds, kas, piedaloties prezidenta Pola Forē bērēs 1899. g. februārī, centās pamudināt ģenerāli Rožē uz sazvērestību. Vācijas vēstnieki un pilnvarotie Parīzē par šādiem mēģinājumiem ziņoja gandrīz katru mēnesi. Šo situāciju lieliski rezumējis Baress, *op. cit.*, 4. lpp.: «Rennā mēs esam atraduši savu kaujas lauku. Viss, ko mums vajag, ir kareivji vai, precīzāk, ģenerāli, vai, vēl precīzāk, – ģenerālis.» Taču tā nebija nejausība, ka šāds ģenerālis neeksistēja.

Klemanšo un dreifusieši par lietas pārskatīšanu spēja pārliecināt plašus dažādu šķiru slāņus, turpretim katoli rīkojās kā vienots bloks – viņu viedokli neatšķīrās. To, ko aristokrātijas un ģenerālštāba virzīšanā izdarīja jezuīti, attiecībā uz vidussķiru un zemākajām šķirām paveica asumpcionisti (Marijas debesbraukšanas kongregācija), kuru izdevumam *La Croix* bija vislielākā tirāža starp katoļu preses izdevumiem Francijā.⁸⁷ Abu grupējumu antirepublikāniskās agitācijas centrā bija ebreji. Abi uzdevās par armijas un valsts aizstāvjiem pret «starptautisko ebreju sadraudzību». Vēl pārsteidzošāks par katoļu attieksmi Francijā bija fakts, ka katoļu prese visā pasaulē vienoti nostājās pret Dreifusu. «Visi šie žurnālisti maršēja un joprojām maršē, paklausot savu priekšnieku pavēlēm.»⁸⁸ Lietai turpinoties, kļuva arvien skaidrāks, ka pretebreju agitācija Francijā ietur starptautiski nospraustu kursu. Piemēram, *Civiltā Cattolica* paziņoja, ka ebreji visur – Francijā, Vācijā, Austrijā un Itālijā – jāizslēdz no valsts. Katoļu politiķi vieni no pirmajiem apjauta, ka mūsdienu spēka politikai jābalstās uz koloniālo ambīciju mijiedarbību. Tāpēc viņi pirmie antisemitismu saistīja ar imperiālismu, paziņojot, ka ebreji ir Anglijas aģenti, tādējādi antagonismu pret ebrejiem identificējot ar anglofobiju.⁸⁹ Dreifusa lieta, kurā ebrejiem bija centrālā loma, deva viņiem labu izdevību izspēlēt šo gājieni. Ja Anglija būtu atņēmusi frančiem Ēģipti, vaina par to būtu jāuzņemas ebrejiem,⁹⁰ savukārt virzība uz angļu un amerikāņu aliansi, protams, bija izskaidrojama ar «Rotsildu imperiālismu».⁹¹ Tas, ka katoļu uzvestā spēle neaprobežojās tikai ar Franciju, kļuva pārpārēm skaidrs, tiklīdz pēc šīs konkrētās ainas aizvērās priekšsargs. 1899. gada beigās, kad Dreifuss tika attaisnots un Francijas sabiedrības uzskati kardināli mainījās, baidoties no paredzamā pasaules izstādes boikota, pietika ar pāvesta Leona XIII interviju, lai apturētu antisemitisma izplatīšanos visā pasaulē.⁹² Pat Savienotajās Valstīs, kur Dreifusu ar sevišķu entuziasmu atbalstīja nekatoli, pēc 1897. gada katoļu

⁸⁷ Brogans gāja pat tik tālu, ka vainoja asumpcionistus par visu garīdzniecības veikto agitāciju.

⁸⁸ «K.V.T.», *op. cit.*, 597. lpp.

⁸⁹ «Ļoti iespējams, ka sākotnējais pamudinājums Dreifusa lietā nāca no Londonas, kur zināmu nemieru radīja Kongo-Nilas misija 1896.-1898. gadā.» Sk. Mourrass (izd.: *Action Française*, 1935, 14. jūlijs). Londonas katoļu prese aizstāvēja jezuītus. Sk. *The Jesuits and the Dreyfus Case*. Izd.: *The Month*, XVIII sēj. (1899).

⁹⁰ *Civiltā Cattolica*, 1898, 5. februāris.

⁹¹ Sk. reverenda Džordža Makdermota rakstu *Mr. Chamberlain's Foreign Policy and the Dreyfus Case*. Izd.: *Catholic World*, LXVII sēj. (1898. g. septembris).

⁹² Sal. Lecanuet, *op. cit.*, 59., 77. un sek. lpp.

presē bija vērojama krasa antisemitisma atdzimšana, taču tā beidzās tūlīt pēc Leona XIII intervijas.⁹³ Antisemitisma izmantošanas «lielā stratēģija» katolicisma interesēs, kā izrādījās, bija neveiksmīga.

V. EBREJI UN DREIFUSIEŠI

Nelaimīgā kapteiņa Dreifusa lieta pasaulei parādīja, ka ikvienā ebreju augstmanī un multimiljonārā joprojām saglabāties kaut kas no seno laiku izstumtā, kuram nav ne savas zemes, ne cilvēka tiesību un kuram sabiedrība labprāt atņemtū jebkādas privilēģijas. Tomēr nevienam to nebija tik grūti aptvert kā pašiem emancipētajiem ebrejiem. «Nepietiek ar to, ka viņi noraida solidaritāti ar saviem ārzemēs dzimušajiem brāļiem,» rakstīja Bernārs Lazars, «viņi tiem vēl piedēvē visu ļaunumu, ko rada pašu glēvulība. Viņiem nepietiek ar to, ka ir lielāki urrāpatrioti par dzimtiem frančiem; tāpat kā emancipēti ebreji it visur, viņi labprātīgi ir sarāvuši visas solidaritātes saites. Viņi iet pat tik tālu, ka uz kādiem trīsdesmit cilvēkiem, kas ir gatavi aizstāvēt vienu no saviem izmocītajiem brāļiem, atrodas vairāki tūkstoši, kas labprāt sargātu Velna salu kopā ar visnegantākajiem patriotiem.»⁹⁴ Tieši tāpēc, ka viņi tik maz ir iesaistījušies savu mītnzemju politiskajā dzīvē, viņi 19. gadsimta gaitā sākuši fetišizēt tiesisko vienlīdzību. Viņiem tas bija mūžīgas drošības neapstrīdams pamats. Kad sākās Dreifusa lieta – brīdinājums, ka viņu drošība ir apdraudēta, šie ebreji bija iestiguši asimilācijas procesā, kas mazināja viņu jau tā nelielo politisko gudrību. Viņi ātri asimilējās ar tiem sabiedrības elementiem, kuru politisko degsmi bija apslāpējis sociālā snobisma, lielā biznesa un vēl neizziņāto peļņas iespēju smagums. Viņi cerēja atbrīvoties no antipātijām, ko bija izraisījuši šī tendence, kuru viņi vērsa pret saviem nabadzīgajiem un vēl neasimilētajiem imigrantu brāļiem. Lietojot taktiku, ko neebreju sabiedrība bija izmantojusi pret viņiem, šie ebreji visiem spēkiem centās norobežoties no tā saucamajiem *Ostjuden*. Politisko antisemitismu, kas Krievijā un Rumānijā izpaudās grautiņos, viņi vieglprātīgi ignorēja kā viduslaiku paliekas, kurām nav būtiska sakara ar jaunāko laiku politiku. Viņi nespēja izprast, ka Dreifusa lietā uz spēles ir likts kaut kas vairāk par sociālo stāvokli.

⁹³ Sal. Rose A. Halperin, *op. cit.*, 59., 77. un sek. lpp.

⁹⁴ Bernard Lazare. *Job's Dungheap*. New York, 1948, 97. lpp.

Tādi ir ģemesli, kāpēc Francijas ebreju vidū atradās tik maz dedzīgu Dreifusa atbalstītāju. Ebreji, ieskaitot apsūdzētā ģimeni, no politiskās cīņas izvairījās. Tāpēc Zolā advokātam Labori nelāva piedalīties tribunālā Rennā, un Dreifusa otrais advokāts Demānžs lūgumu pārskatīt lietu bija spiests pamatot ar pierādījumu apšaubīšanu. Cerības tika saistītas ar cieņas izrādīšanas plūdiem, kas varētu apslāpēt iespējamus uzbrukumus no armijas vai tās virsnieku puses. Visa pamatā bija doma, ka labākais ceļš uz attaisnošanu ir izlikšanās, ka spriedums balstījies uz tiesas kļūdu, par kuras upuri nejausi ir kļuvis ebrejs. Galu galā tika pieņemts otrs spriedums, un Dreifuss, atsakoties no lietas virzīšanas pēc būtības, tika piespiests atteikties no lietas pārskatīšanas un lūgt apzēlošanu, proti, atzīt sevi par vainīgu.⁹⁵ Ebreji neizprata, ka notiekošais ir organizēta cīņa pret viņiem politiskā frontē. Tāpēc viņi atteicās no sadarbības ar cilvēkiem, kas bija gatavi cīnīties šajā frontē. Cik akli viņi bijuši šādā attieksmē, pierāda gadījums ar Klemanso. Klemanso cīņa par taisnīgumu kā valsts pamatu neapšaubāmi ietvēra sevi vienlīdzīgu tiesību atjaunošanu ebrejiem. Taču brīdī, kad vienlaikus notika šķiru cīņa un aktivizējās šovinizisms, viss būtu palicis politiskās abstrakcijas līmenī, ja tas netiktu izprasts arī kā apspiesto cīņa pret apspiedējiem. Klemanso bija viens no nedaudzajiem patiesajiem ebreju draugiem tieši tāpēc, ka izprata stāvokli un visas pasaules priekšā pasludināja ebrejus par vienu no apspiestajām tautām Eiropā. Antisemīti sliecas ebreju iznīreli saskatīt pāriju, kas pūlas izsisties uz augšu, tāpat kā katrā siktirgotajā tie baidās ieraudzīt vēl vienu Rotsildu un katrā diedelniekā – iznīreli. Taču savā nerimtigajā tieksmē pēc taisnīguma Klemanso arī Rotsildos redzēja apspiestas tautas pārstāvjus. Ar Francijas nacionālo nelaimi saistītās paša ciešanas atvēra viņa acis un sirdi arī tiem «nelaimīgajiem, kas uzdodas par savas tautas vadoņiem, bet nekavējas pamest to nelaimē», – tiem iebiedētajiem un apspiestajiem elementiem, kas savā nezināšanā, vājumā un bailēs ir tā apzillbuši no stiprāko apbrīnošanas, ka izslēdz tos no partneru loka ikvienā aktīvā cīņā, un kas ir spējīgi «steigties pēc palīdzības pie uzvarētāja» tikai tad, kad kauja ir uzvarēta.⁹⁶

⁹⁵ Sal. Fernand Labori. *Le mal politique et les partis*. Izd.: *La Grande Revue* (1901. g. oktobris – decembris): «No tā brīža Rennā, kad apsūdzētais tika atzīts par vainīgu un advokāts, cerot uz apzēlošanu, atteicās pārsūdzēt lietu otrreizējai izskatīšanai, Dreifusa lieta kā liels, universāls cilvēces jautājums bija galīgi slēgta.» Rakstā *Le Spectacle du jour* Klemanso runā par Alžīras ebrejiem, «kuru labā Rotsilds neizteiks pat ne mazāko protestu».

⁹⁶ Sk. Klemanso rakstus *Le Spectacle du jour; Et les Juifs!; La Farce du syndicat; Encore les juifs!* Izd.: *L'Inquité*.

VI. APŽĒĻOŠANA UN TĀS NOZĪME

Tas, ka Dreifusa drāma ir komēdija, kļuva acīm redzams tikai tās pēdējā cēlienā. *Deus ex machina*, kas apvienoja sagrauto valsti, lika parlamentam nobalsot par labu lietas atkārtotai izskatīšanai un galu galā samierināja pretīšķīgos tautas elementus no galēji labējiem līdz sociālistiem, bija 1900. gada Parīzes pasaules izstāde. Parlamenta attieksmi par labu Dreifusam nebija panākuši ne Klemanso ievadraksti, ne Zolā patoss, Žoresa runas un tautā izplatījies naidis pret garīdzniecību un aristokrātiju, bet galu galā to spēja panākt bailes no izstādes boikota. Tas pats parlaments, kas gadu iepriekš vienbalsīgi bija noraidījis lietas pārskatīšanu, nu ar divu trešdaļu vairākumu izteica neuzticību antidreifusiskajai valdībai. 1899. gada jūlijā pie varas nāca Valdeka-Ruso kabinets. Prezidents Lubē apžēloja Dreifusu un izbeidza visu lietu kopumā. Pasaules izstādi varēja atklāt vislabvēlīgākā komerciālā gaisotnē, kas ievadīja vispārēju brālības atmosfēru. Likumīgas tiesības uz vietu valdībā piešķīra pat sociālistiem, un Milerāns – pirmais sociālists Eiropā – saņēma tirdzniecības ministra portfeli.

Parlaments kļuva par Dreifusa aizstāvi! Tāds bija šīs lietas atrisinājums. Klemanso tā, protams, bija sakāve. Līdz pat mūža galam viņš nesamierinājās ar divdomīgo apžēlošanu un vēl divdomīgāko amnestiju. «Panākts bija vienīgi tas,» rakstīja Zolā, «ka šī idiotiskā apžēlošana sameta vienā kaudzē godavīrus un bandītus.»⁹⁷ Tāpat kā sākumā, Klemanso palika pilnīgi viens. Sociālisti, it īpaši Žores, apsveica gan apžēlošanu, gan amnestiju. Vai tad tā nenodrošināja viņiem vietu valdībā un savu specifisko interešu plašāku pārstāvību? Dažus mēnešus vēlāk, 1900. gada maijā, kad izstādei panākumi jau bija nodrošināti, beidzot uzpeldēja patiesība. Par visu šo nomierināšanas taktiku bija jāsamaksā dreifusiešiem. Priekšlikums turpināt lietas atkārtotu izskatīšanu tika noraidīts ar 425 balsīm pret 60, un pat paša Klemanso vadītā valdība 1906. gadā neko nevarēja grozīt, jo baidījās lietas izskatīšanu nodot parastai tiesai. Apelācijas tiesā panāktā (nelikumīgā) atzišana par nevainīgu bija kompromiss. Taču Klemanso sakāve nenozīmēja baznīcas un armijas uzvaru. Baznīcas nošķiršana no valsts un draudžu skolu aizliegums noveda pie katolicisma politiskās ietekmes izbeigšanās Francijā. Tāpat arī izlūkdienesta pakļaušana kara ministrijai, proti, civilajai varai, liedza armijai iespēju šantažēt kabinetu un parlamentu un pašai izdarīt policejisku izmeklēšanu.

⁹⁷ Sal. Zolā 1899. g. 13. septembra vēstuli. Izd.: *Correspondance: lettres à Maître Labori*.

1909. gadā Drumonts pretendēja uz vietu Akadēmijā. Reiz viņa antisemitisms bija izpelnījies katoļu uzslavas un tautas aplausus. Nu «dīzākajam vēsturniekam kopš Fustela» (Lemetr) bija jāpiekāpjas Marselam Prevotam, mazliet pornogrāfiska darba *Demi-Vierges* autoram, un jauno «nemirstīgo» sveica jezuīts paters Dilaks.⁹⁸ Pat Jēzus biedrība bija atrisinājusi strīdu ar Trešo republiku. Dreifusa lietas nobeigums iezīmēja klerikālā antisemitisma galu. Kompromiss, kam piekrita Trešā republika, attaisnoja apsūdzēto bez oficiālas tiesas prāvas un ierobežoja katoļu organizāciju darbību. Lai gan Bernārs Lazars bija prasījis vienlīdzīgas tiesības abām pusēm, valsts pielāva vienu izņēmumu ebrejiem un vēl vienu, kas apdraudēja katoļu ticības brīvību.⁹⁹ Konfliktējošās puses tika nostatītas ārpus likuma, tādējādi ebreju jautājums no vienas puses un politiskais katolicisms no otras tika izslēgts no praktiskās politikas arēnas.

Tā beidzās vienīgā epizode, kurā 19. gadsimta neredzamie spēki parādījās pilnā vēstures apgaismojumā. Tās vienīgais acīm redzamais rezultāts bija cionistu kustības rašanās – vienīgā politiskā atbilde, ko ebreji spēja pretstatīt antisemitismam, un vienīgā ideoloģija, kurā viņi jebkad nopietni ir uztvēruši naidīgumu, kas ebrejus izvirzīja pasaules notikumu centrā.

⁹⁸ Sal. Herzog, *op. cit.*, 97. lpp.

⁹⁹ Lazara pozīcija Dreifusa lietā vislabāk aprakstīta Šarla Pegī darbā *Notre Jeunesse*, izd. *Cahiers de la quinzaine*. Paris, 1910. Uzskatot viņu par īstenu ebreju interešu pārstāvi, Pegī formulē Lazara prasības šādi: «Viņš bija taisnīga likuma atbalstītājs. Taisnīgas tiesas atbalstītājs Dreifusa lietā, taisnīgas tiesas atbalstītājs reliģisko ordeņu lietā. Tas šķiet tikai sīkums; tas var novest pie daudz kā. Tas viņu noveda pie nāves vientulībā.» (Tulkojums citēts pēc ievada Lazara darbā *Job's Dungheap*.) Lazars bija viens no pirmajiem dreifusiešiem, kuri protestēja pret likumu, kas regulē draudžu darbību.

OTRĀ DAĻA

IMPERIĀLISMS

POLITISKĀ EMANCIPĀCIJA

Jā varētu, es anektētu planētas.

Sesils Roudss

5. nodaļa

BURŽUĀZIJAS
POLITISKĀ EMANCIPĀCIJA

Trīs gadu desmiti no 1884. līdz 1914. gadam šķir deviņpadsmito gad-simtu no divdesmitā. Pirmais beidzās ar cīniņu par Āfriku un pankustību izveidošanos, otrais sākās ar Pirmo pasaules karu. Tas ir imperiālisma posms, kam raksturīgs inertums un miers Eiropā un satriecoši notikumi Āzijā un Āfrikā.¹ Dažas šā laika posma pamatiezīmes ir tik ļoti līdzīgas div-desmitā gadsimta totalitārisma izpausmēm, ka visu šo posmu droši varam saukt par stadiju, kad notiek sagatavošanās turpmākajām katastrofām. Tomēr jau minētais miers padara to ļoti iederīgu deviņpadsmitajā gad-simtā. Mums gandrīz nav iespējams šo tuvo un tomēr jau tik tālo pagātņi aplūkot citādi kā ar šodienas acīm, kad jau ir zināms, ar ko tas viss beidzās. Zināms, ka tas gandrīz pilnīgi apturēja Rietumu vēstures vairāk nekā div-tūkstoš gadu ilgo plūdumu. Taču mums arī jāatzīst, ka izjūtam zināmu nostalģiju pēc tā, ko vēl tagad varam saukt par «drošības zelta laikmetu», laikmetu, kurā pat šausmām piemita mērenība, netika pārkāpti cienīguma ietvari un tāpēc saglabājās veselā saprāta šķietamība. Citiem vārdiem sakot, neatkarīgi no šīs pagātnes tuvuma mēs apzināmies, ka koncentrācijas nometņu un nāves fabriku pieredze ir tikpat tāla no tās vispārējās gaisotnes kā no jebkura cita posma Rietumu pasaules vēsturē.

Imperiālisma perioda centrālais notikums pašā Eiropā bija buržuāzijas emancipācija. Līdz tam šī bija vienīgā šķira vēsturē, kas sasniedza ekonomisku

¹ J. H. Hobson. *Imperialism*. London, 1905, 1938, 19. lpp. «Lai gan ērtības labad tieši 1870. gadu pieņemts uzskatīt par imperiālisma apzinātās politikas sākumu, turpmākais skaidri liecina, ka šī kustība nozīmīgu vērienīgumu nav ieguvusi līdz pat astoņdesmito gadu vidum [...], t.i., līdz 1884. gadam.»

pārākumu bez tiekšanās pēc politiskas varas. Buržuāzija bija izveidojusies līdz ar nacionālu valsti, kas jau pēc savas būtības stāvēja pāri šķirās sašķeltai sabiedrībai. Politisko lēmumu pieņemšanu buržuāzija atstāja valsts ziņā, tad, kad bija kļuvusi par valdošo šķiru. Tikai kad izrādījās, ka nacionālā valsts nav piemērota struktūra kapitālisma ekonomikas turpmākai attīstībai, apslēptā cīņa starp valsti un sabiedrību pārvērtās atklātā cīņā par varu. Imperiālisma periodā ne valstij, ne arī buržuāzijai neizdevās gūt pārliecinošu uzvaru. Valsts institūti izrādīja pretestību imperiālistu brutalitātei un lielummānībai, un buržuāzijas mēģinājumi izmantot valsti un tās varas instrumentus saviem ekonomiskajiem mērķiem guva tikai daļēju veiksmi. Situācija mainījās, kad vācu buržuāzija riskēja ar Hitlera kustību un tiecās valdīt ar masu, resp., pūļa palīdzību, un tad jau bija par vēlu. Buržuāzijai izdevās sagraut nacionālu valsti, bet tā bija Pirra uzvara. Izrādījās, ka pūlis pats ir spējīgs ņemt politiku savās rokās un likvidēt buržuāziju līdz ar visām citām šķirām un institūtiem.

I. EKSPANSIJA UN NACIONĀLA VALSTS

«Ekspansija ir viss,» esot teicis Sesils Roudss un kritis izmisumā, katru nakti redzot «šīs zvaigznes [...] šīs milzīgās pasaules, kuras mēs nekad nesaņiegsim. Ja es varētu, es anektētu arī planētas.»² Viņš bija atklājis jaunās imperiālisma ēras virzošo principu (mazāk nekā divdesmit gados Lielbritānijas koloniālie īpašumi pieauga par 4,5 miljoniem kvadrātjūdžu un 66 miljoniem iedzīvotāju, Francija guva 3,5 miljonus kvadrātjūdžu un 26 miljonus cilvēku, Vācija – 1 miljonu kvadrātjūdžu un 13 miljonus iedzīvotāju, Beļģija – 900 tūkstošu kvadrātjūdžu un 8,5 miljonus iedzīvotāju)³ un tomēr kādā apgaismības brīdī apjautis arī šīs ēras iekšējo neatbilstību veselajam saprātam un pretrunu ar cilvēka stāvokli. Dabiski, ka ne šā fakta apjausma, ne arī skumjas par to nemainīja viņa politisko stratēģiju. Kāds labums bija apgaismības brīžiem, kuri veda daudz tālāk, nekā bija vajadzīgs godkārigam uzņēmējam ar noslieci uz lielummāniju.

² S. Gertrude Millin. *Rhodes. London, 1933, 138. lpp.*

³ Šie skaitļi minēti Carlton J. A. Hayes. *A Generation of Materialism. New York, 1941. 237. lpp.*, un ir attiecināmi uz laiku no 1871. līdz 1900. gadam. Sk. arī Hobson, *op. cit.* 19. lpp.: «Piecpadsmit gadu laikā ap 3 3/4 miljonu kvadrātjūdžu tika pievienotas Britu impērijai, 1 miljons kvadrātjūdžu ar 14 miljoniem iedzīvotāju Vācijai un 3,5 miljoni kvadrātjūdžu ar 37 miljoniem iedzīvotāju Francijai.»

«Globālā politika nācijai ir tas pats, kas lielummānija indivīdam,»⁴ teicis Eizens Rihters (Vācijas progresīvās partijas vadītājs) apmēram tajā pašā vēstures brīdī. Taču viņa opozīcija reihstāgā izteiktam Bismarka priekšlikumam sekmēt privāto sabiedrību attīstību, dibinot tirdzniecības un kuģniecības atbalsta punktus, skaidri rāda, ka valsts tālaika ekonomiskās vajadzības viņš izprata vēl mazāk nekā Bismarks. Šķita, ka tie, kuri pretojas imperiālismam vai izliekas to nemanām – piemēram, Eizens Rihters Vācijā, Gledstons Anglijā un Klemanso Francijā –, ir zaudējuši izpratni par notiekošo, nav apjautuši, ka tirdzniecība un ekonomika visas valstis jau ir iesaistījušas globālajā politikā. Nacionālais princips noveda provinciālā neziņā, un kauja, ko izcīnīja veselais saprāts, bija zaudēta.

Mērenība un apjukums bija vienīgais, ko guva politiķis, kas konsekventi pretojās imperālistu ekspansijai. Tā, piemēram, Bismarks 1871. gadā noraidīja priekšlikumu apmainīt Elzasu-Lotringu pret franču īpašumiem Āfrikā, bet divdesmit gadus vēlāk no Lielbritānijas ieguva Helgolandi apmaiņā pret Ugandu, Zanzibāru un Vitu – divas karaļvalstis pret vannu, kā to gluži pamatoti komentēja vācu imperiālisti. Savukārt Klemanso astoņdesmitajos gados nostājās pret franču imperiālistiskās partijas nodomu sūtīt uz Ēģipti ekspedīcijas korpusu, lai cīnītos pret britiem, bet trīsdesmit gadus vēlāk nodeva Mozulas naftas atradnes Anglijai, lai varētu izveidot Francijas-Lielbritānijas aliansi. Neveicās arī Gledstonam, ko Kromers Ēģiptē nosauca par «vīru, kuram nevar droši uzticēt Britu impērijas likteni».

Valstsvīri, kuri domāja tikai nacionālas valsts teritorijas kategorijās, pret imperiālismu dibināti izturējās ar aizdomām, taču viņi kļūdījās, imperiālismu uzskatot tikai par «aizjūras avantūrām». Viņi instinktīvi jūta, ka šī jaunā ekspansionistiskā kustība, kurā «patriotismu [...] vislabāk pierāda peļņas gūšana» (Hibe-Šleidens) un valsts karogam ir «komerciāla vērtība» (Roudss), var tikai sagraut nacionālas valsts politisko struktūru. Tam, ka iekarošana un impēriju veidošana ieguvušas sliktu slavu, bija pamatots iemesls. Šādus mērķus varēja īstenot tikai tādas valstis, kuras balstījās uz tiesību principiem (kā, piemēram, Romas Republika) un kur iekarošanai sekotu daždažādo tautu integrācija, piemērojot tām vispārējās tiesības. Turpretī nacionālai valstij, kas balstās uz viendabīgas tautas atbalstu savai

⁴ Sk. Ernst Hasse. *Deutsche Weltpolitik. Flugschriften des Alldeutschen Verbandes*, Nr. 5, 1897, 1. lpp.

valdībai (*le plébiscite de tous les jours*⁵), šāda vienojoša principa nav, un iekarojot citas tautas, šai valstij būtu tās jāasimilē, nevis jāintegrē, citiem vārdiem sakot, jāpārvēršas par tirāniju. To jau pietiekami labi apzinājis Robespjērs, iesaukdams: «*Périssent les colonies si elles nous en coûtent l'honneur, la liberté.*» (Lai iet bojā kolonijas, ja tās mums maksā godu un brīvību.)

Ekspansija kā pastāvīgs, turklāt augstākais politikas mērķis ir imperiālisma centrālā politiskā ideja. Tā kā šī ideja nenožīmē ne islaicīgu laupīšanu, ne iekarojuma ilgstošu asimilāciju, tas ir pilnīgi jauns jēdziens politiskās domas un darbības ilgajā vēsturē. Jauns un pārsteidzoši oriģināls tāpēc, ka patiesībā tas nav nekāds politisks jēdziens, bet radies uzņēmējdarbības sfērā, kur 19. gadsimtā ekspansija nozīmē pastāvīgu rūpnieciskās ražošanas un komercdarījumu paplašināšanos.

Ekonomikas sfērā ekspansija jeb paplašināšanās bija adekvāts jēdziens, jo ražošanas augstums bija neapšaubāma realitāte. Tā nozīmēja izmantojamo un patērējamo preču ražošanas pieaugumu. Ražošanas procesi ir tikpat neierobežoti kā cilvēka spēja veidot, apgādāt un uzlabot pasauli. Kad ražošana un ekonomiskā augstums palēninājās, to limeni noteica ne tik daudz ekonomiski, cik politiski faktori, jo ražošana bija atkarīga no dažādām tautām un ražojumi bija domāti šīm tautām, kuras bija organizētas visai atšķirīgos politiskos veidojumos.

Imperiālisms radās, kad paplašināšanās procesā kapitālistiskās ražošanas valdošā šķira savā ekonomiskajā ekspansijā sadūrās ar nacionāliem ierobežojumiem. Buržuāzija pievērsās politikai, ekonomisku apsvērumu vadīta, jo nevēlējās zaudēt kapitālistisko sistēmu, kuras būtiskākais likums ir pastāvīga ekonomiskā augstums. Tāpēc šis likums tika uzspiests valsts valdībai un ekspansija jeb paplašināšanās pasludināta par ārpolitikas augstāko politisko mērķi.

Ar saukli «ekspansija ekspansijas dēļ» buržuāzijai daļēji izdevās palielināt nacionālās valdības iesaistīties globālajā politikā. Tobrīd šķita, ka jaunā politiskā stratēģija atdursies pret dabiskajiem ierobežojumiem, kurus nosaka fakts, ka ekspansiju vienlaicīgi sākušas vairākas konkurējošas valstis. Sākotnējā stadijā imperiālismu patiesām varēja raksturot kā «kon-

⁵ Ernests Renāns savā klasiskajā esejā *Qu'est-ce qu'une nation?* (Paris, 1882) uzsvēra «patieso piekrišanu, noslieci uz dzīvi kopā un vēlmi godam saglabāt no iepriekšējam paaudzēm saņemtā mantojuma nedalāmību» kā pamatfaktoru, kas satur kādai tautai piederīgos kopā tā, ka tie veido nāciju. Tulkojums citēts pēc *The Poetry of the Celtic Races and other Studies*. London, 1896.

kurējošu impēriju» cīņu un atšķirt to no «seno laiku un viduslaiku impērijas jēdziena, kas bija valstu federācija hegmona vadībā un aptvēra [...] visu zināmo pasauli». ⁶ Tomēr šāda konkurence bija tikai viena no pagājušās ēras paliekām, piekāpšanās dominējošajam nacionālajam principam, pēc kura cilvēce ir savā starpā konkurējošu nāciju saime, vai liberālajam uzskatam, ka konkurence automātiski radīs stabilizējošus ierobežojumus, pirms vēl kāds no konkurentiem būs likvidējis visus pārējos. Šo laimīgo līdzsvaru tomēr diez vai var saistīt ar noslēpumaino ekonomikas likumu darbības novēršamu rezultātu. Tas lielākā mērā balstās uz politiskajiem vai pat policijas institūtiem, kuri konkurentus attur no revolveru lietošanas. Kā konkurence starp pilnīgi apbruņotiem uzņēmēju koncerniem – «impērijām» – varētu beigties citādi nekā ar viena uzvaru un pārējo nāvi, to ir grūti izprast. Citiem vārdiem sakot, konkurence nav sliktāks princips politikā par ekspansiju, un arī tai nepieciešama politiskā vara, lai vadītu un apvaldītu.

Pretēji ekonomiskajai struktūrai politiskā struktūra nevar izplesties neierobežoti, jo tā nebalstās uz patiesi neierobežotu cilvēka ražīgumu. No visām tautu organizācijas formām nacionāla valsts ir vismazāk piemērota neierobežotai augsmei, jo vienprātību šādas valsts pamatā nevar paplašināt neierobežoti un iekaroto cilvēku piekrišanu var iegūt ļoti reti un ar lielām grūtībām. Neviena nācija nevarētu ar tīru sirdsapziņu iekarot svešas tautas, jo šāda sirdsapziņa var būt tikai nācijai, kas ir pārliecināta, ka uzspiež daudz pārākus likumus barbariem. ⁷ Nācija savus likumus uzskatīja par unikālu nacionālu veidojumu, kas nevar būt spēkā citām tautām un ārpus nacionālās teritorijas robežām.

Visur, kur vien nacionāla valsts rikojās kā iekarotāja, tā atmodināja iekaroto tautu nacionālo apziņu un tieksmi pēc suverenitātes, tādējādi padarot visus impēriju veidošanas mēģinājumus neveiksmīgus. Tā Francija inkorporēja Alžīriju kā metropoles provinci, bet nespēja izšķirties par savu likumu attiecināšanu uz arābiem. Franci joprojām respektēja islama

⁶ Hobsons, *op. cit.*

⁷ Šo netīro sirdsapziņu, ko rada ticība vispārējai piekrišanai kā visu politisko organizāciju pamatam, ļoti veiksmīgi raksturo Herolds Nikolsons (*Curzon: The Last Phase 1919-1925. Boston-New York, 1934*), runādams par Lielbritānijas politiku Ēģiptē: «Attaisnojums mūsu klātbūtnei Ēģiptē joprojām balstās nevis uz aizstāvamām iekarotāju tiesībām vai uz spēku, bet uz mūsu ticību piekrišanas elementam. 1919. gadā šis elements nekādā noteiktā formā nepastāvēja. To skaidri pierādīja ēģiptiešu nacionālisma uzliesmojums 1919. gada martā.»

likumus un piešķīra arābu pilsoņiem «personas statusu», radot bezjēdzīgu hibrīdu, kurš formāli ir Francijas teritorijā (juridiski tāda pati Francijas sastāvdaļa kā Sēnas departaments), bet kura iedzīvotāji nav Francijas pilsoņi.

Sākotnējie britu «impērijas dibinātāji» iekarošanu uzskatīja par pārvaldīšanas metodi, taču savus tuvākos kaimiņus īrus nebija spējīgi inkorporēt ne Britu impērijā, ne arī Britu nāciju sadraudzībā. Kad pēc kara Īrijai piešķīra domīnijas statusu un piedāvāja kļūt par pilntiesīgu Britu sadraudzības locekli, šī neveiksme vairs nešķita tik acīm redzama. Britu vecākais «īpašums» un jaunākā domīnija vienpusēji atteicās no domīnijas statusa (1937. gadā) un sarāva visas saites ar Angliju, atsakoties piedalīties karā. Tā kā Anglijas varas realizācija pastāvīgas iekarošanas ceļā «nekādi nespēja iznīcināt» Īriju (Čestertons), tā ne tik daudz deva impulsu metropoles «snaudošajam imperiālisma gēnijam»,⁸ cik atmodināja īru nacionālās pretošanās garu.

Apvienotās Karalistes struktūra padarīja neiespējamu pakļauto tautu ātru asimilāciju un inkorporāciju. Britu sadraudzība nekad nav bijusi «nāciju sadraudzība», tā bija tikai Apvienotās Karalistes mantiniece – viena nācija, kas izklīdēta pa visu pasauli. Izklišana un kolonizācija nevis paplašināja, bet tikai pārvietoja politisko struktūru, kas aiz pamatotiem iemesliem (kopīga pagātne un vispārējās tiesības) sekmēja jaunā federatīvā veidojuma ciešās saites ar metropoli. Gadījums ar Īriem pierāda, cik nepiemērota impēriskās struktūras veidošanai bija Apvienotā Karaliste.⁹ Izrādījās, ka britu nācija nav piemērota romiešu tipa impērijas veidošanai, tāpēc tā

⁸ Kā izteicās lords Solsberijs, liksmojot par Gledstona pirmā homrūla likumprojekta izgāšanos. Nākamajos divdesmit gados ar konservatīvo – tajā laikā tā bija imperiālistu – valdību (1885-1905) Anglijas un Īrijas konflikts ne vien netika atrisināts, bet kļuva vēl asāks. Sk. arī Gilbert K. Chesterton. *The Crimes of England*. 1915, 57. un sek. lpp.

⁹ Kāpēc valsts attīstības sākumstadijā Tjūdoriem neizdevās pievienot Īriju Lielbritānijai, kā Valuā izdevās Bretaņu un Burgundiju pievienot Francijai, joprojām ir neatminēta mīkla. Tomēr iespējams, ka līdzīgam notikumam pavērsienam galu darīja Kromvela režīms, kurš rīkojās ar Īriju kā ar lielu laupījumu, ko var izdalīt tā atbalstītājiem. Pēc Kromvela revolūcijas, kurai nenoliedzami bija izšķiroša nozīme britu nācijas izveidošanā, tāpat kā Lielajai franču revolūcijai franču nācijas radīšanā, Apvienotā Karaliste jau bija sasniegusi briedumu, kas vienmēr saistās ar asimilēšanas un integrēšanas spējas zaudēšanu, kura nacionālai valstij piemīt tikai tās sākumstadijā. Turpmākais patiesi bija garš, skumjš stāsts par «neistenotu apspiešanu, lai tauta var mierīgi dzīvot, nevis mierīgi mirt» (Chesterton, *op. cit.*, 60. lpp.).

Sīkākam īru jautājuma vēstures pārskatam, kas ietver jaunākos notikumus, ir ieteicams lieliskais, objektīvais Nikolasa Manserga pētījums *Britain and Ireland (Longman's Pamphlets on the British Commonwealth. London, 1942)*.

izmantoja grieķu kolonizācijas modeli. Angļu kolonisti neuzspieda savus likumus svešām tautām, bet apmetās jauniekarotajās teritorijās visās pasaules malās, palikdami tās pašas britu nācijas locekļi.¹⁰ Vēl nav skaidrs, vai sadraudzības federatīvā struktūra, kas izveidota, balstoties uz nāciju, kura izkaisīta pa visu pasauli, būs pietiekami elastīga, lai līdzsvarotu nācijas pārmantotās grūtības impērijas veidošanā un lai uzņemtu nebritu tautas kā pilntiesīgas sadraudzības «koncerna partnerus». Indijas pašreizējais dominijas statuss – statuss, ko kara laikā kategoriski noraidīja indiešu nacionālisti, – bieži vien tiek uzskatīts par īslaicīgu pārejas posma risinājumu.¹¹

Iekšējā pretruna starp nācijas valsts iekārtu un iekarošanu kā politisku līdzekli ir bijusi acīm redzama jau kopš Napoleona plānu neveiksmes. Šī pieredze, nevis humāni apsvērumi ir iemesls, kāpēc iekarošana aizvien ir saņēmusi nosodījumu un tās loma robežkonfliktu gadījumos bijusi minimāla. Napoleona neveiksmīgais mēģinājums apvienot Eiropu zem Francijas karoga nepārprotami parādīja, ka iekarošana vai nu izraisa iekaroto tautu nacionālo atmodu, kam seko sacelšanās pret iekarotāju, vai arī noved pie tirānijas. Un, lai gan tirānija var veiksmīgi valdīt pār svešām tautām, jo tai nav nepieciešama iekaroto piekrišana, tā varu spēj paturēt, tikai pirmām kārtām sagraujot savas pašas valsts nacionālos institūtus.

Pretstatā britiem un citām Eiropas nācijām franči nesenā pagātnē mēģināja apvienot *ius* un *imperium* un izveidot impēriju Senās Romas stilā. Viņi bija vienīgi, kas valsts iekārtu mēģināja pārveidot par impērijas politisko struktūru un uzskatīja, ka «franču nācija soļo uz priekšu [...], lai

¹⁰ Ļoti raksturīgs ir šāds Dž. A. Frūda apgalvojums, kas izteikts neilgi pirms imperiālistiskās ēras sākuma: «Ir jāpānāk, lai anglis, kurš izceļo uz Kanādu, Labās Cerības ragu, Austrāliju vai Jaunzēlandi, nezaudētu savu angļu pavalstniecību, lai viņš paliktu tikpat piederīgs angļu zemei, it kā viņš joprojām dzīvotu Devonšīrā vai Jorkšīrā, un paliktu anglis, kamēr pastāv angļu impērija; un, ja mēs kaut ceturtdaļu summas, kas tika pazudināta Balaklāvas purvos, būtu iztērējuši, nosūtot un iekārtojot divus miljonus mūsu tautiešu šajās kolonijās, tas būtu būtiskāks devums, lai mūsu valsts kļūtu spēcīgāka, nekā visi tie kari, kuros mēs esam bijuši iesaistīti, sākot no Aginkortas līdz pat Vaterlo.» Citāts pēc Robert Livingston Schuyler. *The Fall of the Old Colonial System*. New York, 1945, 280.-281. lpp.

¹¹ Slavenais Dienvidāfrikas rakstnieks Jans Diselbūms ļoti asi izteica Sadraudzības tautu viedokli šajā jautājumā: «Lielbritānija ir tikai viena no sabiedrotajiem apvienībā [...], kas izveidojusies kā viena stumbra sazarojums. [...] Tās impērijas daļas, uz kuru rasēm to nevar attiecināt, nekad nav bijušas sabiedrotās šajā apvienībā. Tās bija spēcīgākā sabiedrotā privātipašums. [...] Jums var piederēt baltās rases dominija, vai arī jums var piederēt Indijas dominija, bet jums nevar piederēt abas.» (Citāts pēc A. Carhill. *The Lost Dominion*. 1924.)

izplatītu franču civilizāciju»; viņi gribēja inkorporēt aizjūras īpašumus valsts struktūrā, apejoties ar iekarotajām tautām «kā ar brāļiem un pavalstniekiem – kā ar brāļiem vispārējā franču civilizācijas lokā, kā ar pavalstniekiem kā franču apgaismības skolniekiem, kuri atzīst franču vadošību». ¹² Tas daļēji īstenojās, kad tumšādainie deputāti ieņēma savas vietas Francijas parlamentā un Alžīrija tika pasludināta par vienu no Francijas departamentiem.

Šā pārdrošā pasākuma sekas bija aizjūras īpašumu sevišķi nežēlīga ekspluatācija nācijas labā. Pretēji visām teorijām Francijas impērija īstēnībā tika vērtēta no nacionālās aizsardzības viedokļa ¹³ un kolonijas uzskatītas par karavīru zemēm, kuras var radīt *force noire*, lai aizsargātu Francijas iedzīvotājus no tās ienaidniekiem. Puankarē 1923. gadā teiktā frāze: «Francija nav četrdesmit miljonu valsts, tā ir simt miljonu valsts», – norādīja uz «lielgabalu gaļas ekonomisku formu, ko iegūst ar masu produkcijas metodēm». ¹⁴ Kad pie sarunu galda 1918. gadā Klemanso iestājās par Francijas «neierobežotām tiesībām iesaukt melnādainos karavīrus un izmantot viņus Francijas teritorijas aizsardzībai Eiropā, ja nākotnē Francijai uzbruktu Vācija», ¹⁵ viņš nepaglāba franču nāciju no vācu agresijas, bet deva nāvējošu triecienu franču impērijas izveidošanas mazticamajai iespējai. ¹⁶ Salīdzinā-

¹² Ernest Barker. *Ideas and Ideals of the British Empire*. Cambridge, 1941, 4. lpp.

Sk. arī ļoti veiksmīgās ievadtēzes par Francijas impērijas pirmsākumiem rakstā *The French Colonial Empire* (Information Department Papers Nr. 25, published by The Royal Institute of International Affairs, London, 1941), 9. un sek. lpp. «Mērķis ir asimilēt koloniju tautas franču tautā vai, ja tas primitīvākās kopienās nav iespējams, «pievienot» tās tā, lai atšķirība starp *la France métropole* un *la France d'outremer* nebūtu būtiska un arvien vairāk izpaustos tikai ģeogrāfiskā ziņā.»

¹³ Sk. Gabriel Honotaux. *Le Général Mangin* (*Revue des Deux Mondes*. 1925, 27. sēj.).

¹⁴ W. P. Crozier. *France and her 'Black Empire'* (*New Republic*, January 23, 1924).

¹⁵ David Lloyd George. *Memoirs of the Peace Conference*. New Haven, 1939, 1., 362. un sek. lpp.

¹⁶ Lidzīgi centieni nežēlīgi ekspluatēt aizjūras īpašumus nācijas vārdā bija Nīderlandes holandiešu Ostindijā, kad pēc Napoleona sakāves holandiešu kolonijas tika atdotas noplicinātajai metropolei. Piespiedu kārtā pievēršot zemkopībai, vietējos iedzīvotājus padarīja par vergiem, lai viņu darba augļus gūtu valdība Holandē. Multatuli *Max Havelaar*, kas pirmo reizi publicēja pagājušā gadsimta sešdesmitajos gados, bija vērstis uz valdību par metropolē, nevis uz dienestiem ārpus tās. (Sk. *de Kat Angelino. Colonial Policy*, 2. sēj., *The Dutch East Indies*. Chicago, 1931, 45. lpp.)

No šīs sistēmas drīz atteicās, un holandiešu Ostindija uz kādu laiku kļuva par «visu kolonizēto tautu apbrīnas objektu». (Sers Heskets Bells, kādreizējais Ugandas, Ziemeļnigērijas u.c. gubernators, *Foreign Colonial Administration in the far East*. 1928, 1. daļa.)

jumā ar šo aklo un izmisīgo nacionālismu britu imperiālisti atgādināja tautu pašnoteikšanās aizbildņus, pieļaujot kompromisu mandāta sistēmas jautājumā. Tomēr viņi sāka nelietīgi izmantot mandātu «netiešai pārvaldei» – metodei, kas ļauj administrētājam pārvaldīt tautu «nevis tieši, bet ar cilšu un vietējo varas institūciju starpniecību».¹⁷

Briti mēģināja izvairīties no bīstamās nekonsekvences, kas raksturīga impēriju veidojošai nācijai un kas izpaužas tādējādi, ka iekarotajām tautām ļauj saglabāt savas īpatnības kultūras, reliģijas un likumu jomā, neieviešot britu likumus un kultūru. Tas tomēr nekavēja iedzimtajiem attīstīt nacionālo apziņu un pieprasīt suverenitāti un neatkarību, lai gan varbūt zināmā mērā šo procesu palēnināja. Taču tas ārkārtīgi stiprināja jauno imperiālistisko apziņu par būtisku un paliekošu viena cilvēka pārākumu pār otru, par «augstākas» sugas pārākumu pār «zemākām». Tas savukārt saasināja atkarīgo tautu cīņu par brīvību un aizsedza britu varas neapstrīdamos labumus. Tieši distancēšanās, kas bija raksturīga varas administrētājiem, kuri, «patiesi cienidami iedzimtos kā tautu un dažkārt pat izjūzdami mīlestību pret kādu šās tautas pārstāvi, neticēja, ka tie spēj vai jebkad spēs pārvaldīt paši sevi bez uztraudzības»,¹⁸ lika «iedzimtajiem» nonākt pie secinājuma, ka viņi tiek izslēgti no spēles un uz mūžīgiem laikiem atšķirti no pārējās pasaules.

Imperiālisms nav impērijas veidošana, un ekspansija nav iekarošana. Britu iekarotājiem, vecajiem «likuma pārkāpējiem Indijā» (Bērks), bija maz kopīga ar britu naudas eksportētājiem un Indijas tautu pārvaldītājiem. Ja šie pārvaldītāji nebūtu izmantojuši dekrētus likumu izstrādē, viņi, iespējams, būtu kļuvuši par impērijas veidotājiem. Taču angļu nācija to nevēlējās un diez vai būtu viņus atbalstījusi. Pēc imperiālistiski domājošiem

Holandiešu metodēm bija daudz kopīga ar franču metodēm: viņi piešķīra eiropiešu statusu tā cienīgiem vietējiem iedzīvotājiem, ieviesa Eiropas skolu sistēmu un izmantoja citus līdzekļus pakāpeniskai asimilācijai. Tādējādi holandieši panāca arī to pašu rezultātu: atkarīgo tautu spēcīgu nacionālo kustību.

Sajā pētījumā holandiešu un belģu imperiālisms netiks aplūkots. Pirmais no tiem ir savāds un nepastāvīgs franču un angļu metožu sajaukums; savukārt otrais bija nevis belģu nācijas vai par belģu buržuāzijas ekspansija, bet Belģijas karaļa personiska ekspansija, ko nekontrolēja valdība un kas nebija saistīta ar citām institūcijām. Kā belģu, tā arī holandiešu imperiālisma formas ir netipiskas. Nīderlande astoņdesmitajos gados nepaplašināja, bet tikai konsolidēja un modernizēja savus īpašumus. Belģu Kongo pastrādātās nežēlības, no otras puses, būtu pārāk nepatiesa liecība par aizjūras īpašumos notiekošo.

¹⁷ Ernest Barker, *op. cit.*, 69. lpp.

¹⁸ Selwyn James. *South of the Congo*. New York, 1943, 326. lpp.

uzņēmējiem nāca civildienesta ierēdņi, kuri vēlējās, lai «afrikānis vienmēr paliktu afrikānis». Tomēr bija arī tādi, kuri vēl nebija zaudējuši, Herolda Nikolsona vārdiem runājot, «zēna gadu ideālus»¹⁹ un vēlējās palīdzēt afrikāņiem «klūt par labākiem afrikāņiem»,²⁰ lai gan nebija īsti skaidrs, ko tas nozīmē. Nevienā situācijā viņi nebija «noskaņoti lietot savas valsts administratīvo un politisko sistēmu mazattīstīto tautu pārvaldīšanā»²¹ un veidot ciešu saikni starp britu kroņa aizjūras īpašumiem un angļu nāciju.

Atšķirībā no patiesi impēriskām struktūrām, kurās metropoles institūcijas ir dažādā veidā integrētas impērijā, imperiālismam raksturīgi ir nacionālās institūcijas atstāt šķirtas no koloniju administrācijas, lai gan tām tiek dotas kontroles iespējas. Šis atšķirtības faktiskais cēlonis bija divains augstprātības un cieņas sajaukums: aizjūras teritoriju pārvaldnieku augstprātība pret «mazattīstītajām tautām» vai «zemākām sugām» un metropoles vecā stila valstsvīru cieņa, pēc kuru uzskata neviena valsts nedrīkst uzspiest savus likumus svešām tautām. Pilnīgi dabiski, ka augstprātība pārvērtās par varas realizācijas līdzekli, bet cieņa neradīja jaunu modeli tautu kopdzīvei, tā tikai palīdzēja imperiālistu nežēlīgo varu noturēt zināmās robežās. Tieši metropoles institūciju un politiķu veselīgā atturība deva neeiropiešu tautām iespēju no Rietumu hegemonijas gūt arī kādu labumu. Taču koloniālie dienesti nepārtrauca protestus pret iejaukšanos no «nepieredzējušā vairākuma», resp., nācijas puses, kura centās piespiest «pieredzējušo minoritāti», resp., imperiālistiskos administratorus, «lietot atdarināšanas metodi»,²² t.i., pārvaldīt kolonijas saskaņā ar metropolē pieņemtajām brīvību un tiesību normām.

Tas, ka kustība «ekspansija ekspansijas dēļ» izplatījās nacionālās valstīs, kurām iekarošanu ierobežojošo faktoru ir vairāk nekā citiem politiskiem veidojumiem, skaidri parāda šķietami absurdo atšķirību starp cēloni un sekām, kura kļuvusi par jaunāko laiku vēstures raksturīgu iezīmi. Sajaukums mūsdienu vēstures terminoloģijā ir tikai šo atšķirību blakusprodukts. Izmantojot salīdzinājumus ar seno laiku impērijām, sajaucot ekspansiju un iekarošanu, ignorējot atšķirības starp sadraudzību un impēriju (kuras pirmsimperiālisma vēsturnieki sauca par atšķirībām starp plantācijām un

¹⁹ Par šiem zēna gadu ideāliem un to nozīmi britu imperiālismā sk. VII nodaļu. Tas kā tie radās un attīstījās, aprakstīts Radjarda Kiplinga grāmatā *Stalky and Company*.

²⁰ Ernest Barker, *op. cit.*, 150. lpp.

²¹ Lord Cromer. *The Government of Subject Races* (Edinburgh Review, January, 1908).

²² *Ibid.*

īpašumiem vai kolonijām un atkarīgajām teritorijām, vai, nedaudz vēlāk, par koloniālismu un imperiālismu²³), citiem vārdiem sakot, neievērojot atšķirības starp (britu) cilvēku eksportu un (britu) naudas eksportu,²⁴ vēsturnieki centās noraidīt satraucošo faktu, ka daudzi nozīmīgi jaunāko laiku vēstures notikumi izskatās kā no odiem uzpūsti ziloņi.

Redzot, kā centienos rast jaunas investīciju iespējas daži kapitālisti izdara laupīšanas izlūkģājienu pa visu pasauli, apelējot pie bagātnieku peļņas iegūšanas vēlmes un pie nabagu azarta instinkta, mūsdienu vēsturnieki vēlas piešķirt imperiālismam Senās Romas un Maķedonijas Aleksandra diženumu – tādu diženumu, kas visus turpmākos notikumus padara cilvēciski ciešamākus. Neatbilstība starp cēloņiem un sekām atklājās pazīstamā un diemžēl patiesā izteikumā, ka Britu impērija ir radusies izklaidības uzplūdumā. Tas kļuva līdz nežēlibai acīm redzams mūsdienās, kad bija nepieciešams pasaules karš, lai atbrīvotos no Hitlera, un tas bija gan apkauņojši, gan komiski. Kaut kas līdzīgs bija vērojams jau Dreifusa lietas laikā, kad bija nepieciešams iesaistīt sabiedrības labākos spēkus, lai novestu līdz galam cīņu, kura sākās kā groteska sazvērestība un beidzās kā farss.

Vienīgais imperiālisma diženums parādās tikai tad, kad nācija zaudē cīņā ar to. Šis negribīgās pretestības traģēdija nav imperiālistisko uzņēmēju iespēja uzpirkt daudzus valsts darbiniekus. Sliktāka par korupciju ir nekorumpēto cilvēku pārliecība, ka imperiālisms ir vienīgais ceļš, kā virzīt pasaules politiku. Tā kā kuģniecības atbalsta punkti un pieeja izejvielām bija patiešām nepieciešami visām valstīm, viņiem radās doma, ka aneksija un ekspansija kalpo nācijas izdzīvošanai. Šie cilvēki bija pirmie, kuri nesa-prata būtisko atšķirību starp senāku laiku tirdzniecības un kuģniecības atbalsta punktu dibināšanu tirdzniecības nolūkos un jaunā tipa ekspansiju. Viņi ticēja Sesilam Roudsam, kas ieteica «apzināties faktu, ka nav

²³ Pirmais zinātnieks, kas terminu «imperiālisms» lietoja, lai skaidri nošķirtu vārdus «impērija» un «saudraudzība», bija Dž. H. Hobsons. Taču būtiskā atšķirība vienmēr bija labi zināma. Piemēram, 'koloniju brīvības' princips, par kuru pēc revolūcijas Amerikā iestājās visi liberālie britu valstsvīri, bija spēkā, ciktāl koloniju «veidoja paši briti vai [...] tāds viņu piejaukums, lai būtu droši ieviest pārstāvniecības institūcijas». Sk. *Robert Livingston Schuyler, op. cit.*, 236. un sek. lpp.

Devinpadsmitajā gadsimtā ir jāizšķir trīs aizjūras īpašumu veidi Britu impērijā: 1) apmetnes vai kolonijas, piemēram, Austrālija un citas domīnijas; 2) tirdzniecības rajoni un īpašumi, piemēram, Indija; 3) kuģniecības atbalsta punkti un militārie garnizoni, piemēram, Labās Cerības rags, kuri bija nepieciešami iepriekš minēto dēļ. Visos šajos īpašumos imperiālisma ērā notika pārmaiņas to politiskajā nozīmē un valdības struktūrā.

²⁴ *Ernest Barker, op. cit.*

iespējams eksistēt, ja pasaules tirdzniecība nav jūsu rokās», «ka jūsu tirdzniecība ir pasaule un jūsu eksistence ir pasaule, nevis Anglija». Un tāpēc viņiem «jānodarbojas ar šiem ekspansijas un pasaules varas saglabāšanas jautājumiem». ²⁵ Pašiem negribot un dažkārt nemaz to neapzinoties, viņi ne tikai kļuva par imperiālistiskās politikas stratēģu līdzzinātājiem, bet arī par pirmajiem, kurus apvainoja «imperiālismā». Tāds bija, piemēram, gadījums ar Klemanso, kas bija tik ļoti norūpējies par franču nācijas nākotni, ka kļuva par «imperiālistu» cerībā uz koloniju iedzīvotājiem, kas varētu aizsargāt Francijas pilsoņus no agresoriem.

Nācijas sirdsapziņa, ko pārstāvēja parlaments un brīvā prese, aizvainoja visu Eiropas valstu – Anglijas, Francijas, Beļģijas, Vācijas vai Holandes – koloniālo īpašumu pārvaldniekus. Lai uzsvērtu atšķirību starp impērijas valdību (Londonā), kuru kontrolēja parlaments, un koloniālo administrāciju Anglijā, šī ietekme tika nosaukta par «impērisko faktoru», tādējādi piedēvējot imperiālismam nopelnus un tiesību paliekas, kurus tas tik dedzīgi centās iznīcināt. ²⁶ «Impērisko faktoru» politiski izteica ideja, ka briti iezemiešus ne vien aizsargā, bet arī pārstāv «impērijas parlamentā». ²⁷ Šajā ziņā briti ļoti cieši pietuvojās franču eksperimentam impērijas veidošanā, taču negāja tik tālu, lai atkarīgajām tautām reāli piešķirtu pārstāvniecību. Tomēr viņi acīmredzot iedomājās, ka nācija kopumā var būt iekaroto tautu pilnvarotā, un tā patiesām centās darīt visu, lai novērstu ļaunāko.

²⁵ Millin, *op. cit.*, 175. lpp.

²⁶ Šis terminoloģiskās neprecizitātes izcelsme varbūt meklējama vēsturē, kad briti valdīja Dienvidāfrikā, un iesniedzas laikā, kad vietējie gubernatori Sesils Roudss un Džeimsons gluži vai pret «impēriskās valdības» Londonā gribu iejauca to karā pret būriem. Patiesībā Roudss vai drīzāk Džeimsons bija absolūts valdnieks teritorijā, kura ir trīsreiz lielāka par Angliju un kuru varēja pārvaldīt, «negaidot uz negribīgu atļauju vai pieklājīgu nopelnumu no Augstā komisāra pušes», kurš pārstāvēja impērijas administrāciju, kas saglabāja tikai «nominālu kontroli». (Reginald Ivan Lovell. *The Struggle for South Africa, 1875-1899*. New York, 1934, 194. lpp.) Par to, kas notiek teritorijās, kurās britu valdība nodevusi savu jurisdikciju no Eiropas iebraukušajiem iedzīvotājiem, kam trūkst nacionālās valstis pieņemtu tradicionālu un konstitucionālu ierobežojumu, vislabāk var pārliecināties tagadējā Dienvidāfrikas Savienības vēsturē kopš tās neatkarības, t.i., kopš laika, kad impērijas administrācijai vairs nebija tiesību iejaukties.

²⁷ Diskusija starp Čārlzu Dilku un koloniju lietu ministru Apakšnamā 1908. gada maijā ir interesanta tādā ziņā, ka Dilks iebilda pret pašpārvaldes piešķiršanu kroņa kolonijām, jo gala rezultātā baltie plantatori iegūtu varu pār saviem krāsainajiem strādniekiem. Viņam oponenta, ka arī vietējie iedzīvotāji esot pārstāvēti Anglijas Apakšnamā. Sk. G. Zoeff. *Kolonien und Kolonialpolitik (Handwörterbuch der Staatswissenschaften)*.

Konflikts starp «impēriskā faktora» (droši vien precīzāk – nacionālā faktora) pārstāvjiem un koloniju administrāciju kā sarkans pavediens stiepjas cauri visai britu imperiālisma vēsturei. «Lūgšana», ar kuru Ēģiptes pārvaldītājs Kromers vērsās pie lorda Solsberija: «Pasargājiet mani no angļu iestādēm»,²⁸ – 1896. gadā tika atkārtota neskaitāmas reizes, līdz šā gadsimta divdesmitajos gados galējo imperiālistu partija klaji apvainoja nāciju un visu, ko tā pārstāvēja, iespējamā Indijas zaudēšanā. Imperiālisti vienmēr bija dziļi aizvainoti par to, ka Indijas pārvaldītājiem «jāpamato sava eksistence un politika Anglijas sabiedrības acīs». Šī kontrole padarīja neiespējamās tās «administratīvo slepkavību»²⁹ metodes, kas tūlīt pēc Pirmā pasaules kara beigām šur un tur tika paretam izmēģinātas kā radikāls nomierināšanas līdzeklis³⁰ un kas patiešām būtu varējušas aizkavēt Indijas neatkarību.

Līdzīgas nesaskaņas starp valsts pārstāvjiem un koloniālo administrāciju bija vērojamas arī Vācijā. 1897. gadā Karls Peterss tika atstādināts no amata vācu Dienvidaustrumu Āfrikā un bija spiests aiziet no valsts dienesta par nežēlīgām akcijām pret iezemiešiem. Tas pats notika ar gubernatoru Cimmereru. Un arī 1905. gadā, kad cilšu vadoņi pirmo reizi griezās ar sūdzībām reihstāgā un par to kolonijas administrācija viņus ieslodzīja cietumā, Vācijas valdība iejaucās šajā lietā.³¹

To pašu varēja teikt par franču koloniju pārvaldi. Ģenerālgubernatori, kurus iecēla valdība Parīzē, vai nu izjuta milzīgu spiedienu no Alžīrijas franču kolonistiem, vai arī atteicās īstenot ar izturēšanos pret iezemiešiem saistītās reformas, aizbildinoties ar to, ka tās balstās uz «valdības vājjaiem

²⁸ Lawrence J. Zetland. *Lord Cromer*. 1923, 224. lpp.

²⁹ A. Carhill. *The lost Dominion*. 1924, 41.-42., 93. lpp.

³⁰ Viens no «nomierināšanas» gadījumiem Tuvajos Austrumos detalizēti aplūkots T. E. Lorensa rakstā *France, Britain and the Arabs* (*The Observer*, 1920): «Sākotnēji veiksmē ir arābu pusē, par sodu pret viņiem vērs britu papildspēkus, kas lauž sev ceļu [...] preti mērķim, to vienlaikus bombardējot ar artilēriju, lidmašīnām vai lielgaballaivām. Iespējams, ka tad kāds ciems ir nodedzināts un apgabalā panākts miers. Savādi, ka mēs šādos gadījumos nelietojam indīgās gāzes. Māju bombardēšana ir apšaubāms veids, kā tikt galā ar sievietēm un bērniem. [...] Ar indīgām gāzēm visus iedzīvotājus karojošajos apgabalos varētu iznīcināt daudz vienkāršāk, un kā pārvaldes forma tā nebūtu amorālāka par pastāvošo sistēmu.»

Sk. viņa *Letters*, kuras izdevis Deivids Gārnets. *New York*, 1939, 311. un sek. lpp.

³¹ No otras puses, 1910. gadā koloniju lietu ministram B. Dernburgam bija jāatkāpjas, jo viņš bija sanaidojies ar koloniju plantatoriem, aizstāvot vietējos iedzīvotājus. Sk. Mary E. Townsend. *Rise and Fall of Germany's Colonial Empire*. *New York*, 1930, un P. Leutwein. *Kämpfe um Afrika*. Luebeck, 1936.

demokrātiskajiem principiem». ³² Koloniālā administrācija visur izjuta metropoles nācijas kontroli kā nepanesamu slogu un draudus savai kundzībai.

Un imperiālistiem bija nenoliedzama taisnība. Viņi pārzināja mūsdienu metodes, kā valdīt pār apspiestām tautām, labāk nekā tie, kas, no vienas puses, protestēja pret pārvaldi ar dekrētu palīdzību un birokrātijas patvaļu, bet, no otras puses, cerēja saglabāt iegūtos īpašumus uz visiem laikiem savas nācijas slavas labā. Imperiālisti daudz labāk nekā nacionālisti zināja, ka nācijas valsts iekārta nav piemērota impērijas veidošanai. Viņi pārlietu labi zināja, ka tautu iekarošanas politika, ja to atstāj pašplūsmā, beidzas ar tautu tiekšanos pēc sava valstiskuma un ar iekarotāja sakāvi. Tāpēc franču metodes, ar kurām tika mēģināts apvienot nacionālos centienus un impērijas veidošanu, nebija tik veiksmīgas kā britu metodes, kas pēc pagājušā gadsimta asoņdesmitajiem gadiem bija atklāti imperiālistiskas, lai gan ar zināmiem ierobežojumiem, kurus uzlika metropole, saglabājot savus demokrātiskos valsts institūtus.

II. VARA UN BURŽUĀZIJA

Imperiālisti gribēja politiskās varas ekspansiju bez valsts dibināšanas. Imperiālistisko ekspansiju izraisīja īpatnēja ekonomiskā krīze – kapitāla pārprodukcija un «brīvas» naudas parādīšanās, kas bija pārāk lielas krāšņības sekas, un šo naudu vairs nevarēja produktīvi investēt nacionālās valsts robežās. Pirmo reizi varas investīcija neattīrīja ceļu naudas investīcijai, un varas eksports nedroši sekoja eksportētajai naudai, jo nekontrolējamas investīcijas tālās valstīs draudēja plašus sabiedrības slāņus padarīt par spekulantiem, visu kapitālistisko sistēmu no ražotājsistēmas pārveidot par finansiālu spekulāciju sistēmu un ražošanas peļņu aizstāt ar komisijas naudu. Gadsimtu pirms imperiālisma ēras sākšanās, t.i., deviņpadsmitā gadsimta septiņdesmitos gadus, raksturoja nepieredzēti lielais krāpšanas gadījumu un finanšu skandālu skaits, kā arī biržas spekulāciju limenis.

Šās pirmsimperiālisma attīstības celmlauži bija tie ebreju finansisti, kuri savu bagātību bija ieguvuši ārpus kapitālistiskās sistēmas un kuru nauda lai starptautiski garantēti aizdevumi bija nepieciešami augošajām nacionālajām valstīm. ³³ Iedibinoties stingrai nodokļu sistēmai, kas nodrošināja stabilitāti

³² Bijušā Madagaskaras ģenerālgubernatora un Petēna drauga Leona Kailas vārds.

³³ Par to un turpmāko sk. II nodaļu.

valdības finanses, šai grupai radās pamatotas bažas, ka tā nolemta iznīkšanai. Gadsimtiem ilgi gūstot ienākumus no komisijas naudas, viņi, protams, bija pirmie, kurus uzaicināja izvietot kapitālu jaunajā laukā, jo investīcijas vietējā tirgū vairs nenesa peļņu. Ebreju finansisti šķita īpaši piemēroti šādām pamatā starptautiskām komercoperācijām.³⁴ Arī valdības, kuru atbalsts lielākā vai mazākā mērā bija nepieciešams kapitāla ieguldīšanai aizjūras teritorijās, sākumā deva priekšroku labi zināmajiem ebreju finansistiem, nevis jaunienācējiem starptautiskajā finanšu tirgū, kuri galvenokārt bija avantūristi.

Kad finansisti bija izveidojuši naudas eksporta kanālus, lai pa tiem plūstu brīvais kapitāls, kas nacionālās ražošanas sistēmas šaurībā bija nolemts bezdarbībai, jau diezgan drīz kļuva skaidrs, ka akcionāri nav ar mieru uzņemties ārkārtīgo risku, kas atbilda viņu ārkārtīgi pieaugošajai peļņai. Pat ar ļoti labvēlīgu valdības atbalstu komisijas naudu pelnošie finansisti nevarēja garantēt nodrošinājumu pret šādu risku. To varēja garantēt tikai valsts resursu vara.

Tiklīdz kļuva skaidrs, ka naudas eksportam nepieciešams valdības atbalsts, finansistu, tostarp ebreju finansistu stāvoklis manāmi vājinājās, un vadību imperiālistiskajos darījumos un uzņēmējdarbībā pārņēma nacionālā buržuāzija. Ļoti pamācoša šajā ziņā ir Sesila Roudsa karjera Dienvidāfrikā. Būdams pilnīgs iesācējs, viņš dažu gadu laikā nobīdīja malā visvarenos ebreju finansistus. To pašu var teikt arī par Vāciju, kur Bleihrederu, kas 1885. gadā bija viens no «Ostafrikanische Gesellschaft» dibinātājiem, un baronu Hiršu Bagdādes dzelzceļa būves laikā apsteidza topošie imperiālistiskās ekonomikas giganti «Siemens» un «Deutsche Bank». Tomēr valdības

³⁴ Interesanti, ka visi, kas pirmie pievērsa uzmanību imperiālisma attīstībai, uzsver šo ebreju faktoru, bet par to reti runāts pēdējā laika literatūrā. Šai ziņā īpašas ievēribas cienīga ir secinājumos objektīvā un analizēs ļoti godīgā Dž. H. Hobsona uzskatu attīstība. Pirmajā ešejā par šo tematu – «Kapitālisms un imperiālisms Dienvidāfrikā» (*Contemporary Review*, 1900) viņš rakstīja: «Vairākums (šo finansistu) bija ebreji – tipiskākie starptautiskie finansisti, un, lai gan viņi runāja angļiski, vairākumam no viņiem ir kontinentāla izcelsme. [...] Viņi turp (uz Transvālu) devās naudas dēļ, un tie, kas ieradās pirmie un nopelnīja visvairāk, pēc tam parasti aizgāja, savus naudas zobus atstādami upuru gindeņos. Viņi pielipa Randas apgabalam [...], tāpat kā viņi bija gatavi pielipt jebkurai citai vietai uz zemeslodes. [...] Lielākā daļa viņu ir finanšu spekulanti, kas peļņu gūst nevis tieši no ražošanas, pat ja to īsteno citi, bet gan no kompāniju veidošanas un virzīšanas tirgū un no finanšu manipulācijām ar tām.» Turpretī Hobsona vēlākajā pētījumā *Imperialism* ebreji pat netiek pieminēti; starplaikā bija kļuvis skaidrs, ka viņu ietekme un nozīme bijusi īslaicīga un visai virspusēja.

Par ebreju finansistu nozīmi Dienvidāfrikā sk. VII nodaļu.

nevēlēšanās atdot ebrejiem reālo varu un ebreju nevēlēšanās iesaistīties darījumos, kuros iepīta politika, radīja zināmu līdzsvaru, un tāpēc, neraugoties uz ebreju grupas finansiālo varenību, pēc sākotnējās bīrzas spekulācijas un komisijas naudas pelnīšanas stadijas beigām nekāda īsta cīņa par varu nesākās.

Dažādas nacionālās valdības ar bazām nolūkojās uz pieaugošo tendenci komercdarījumus sasaistīt ar politiku un nelielu grupu ekonomiskās intereses uzskatīt par nacionālām interesēm. Tomēr šķita, ka vienīgā alternatīva varas «eksportam» ir prāvas daļas nacionālo bagātību upurēšana. Tikai izvērsot nacionālās spēka struktūras, varēja racionalizēt ārzemju investīciju kustību un neapvaldīto spekulēšanu ar brīvo kapitālu, kas izraisīja riskantas operācijas ar noguldījumiem, ievirzīt atpakaļ nacionālās ekonomikas sistēmā. Valsts izvērta savu varu, jo no divām alternatīvām – ciest lielākus zaudējumus, nekā valsts ekonomiskā sistēma spēj izturēt, vai tikt pie lielāka ieguvuma, nekā jebkura tauta viena pati var cerēt, – tā varēja izvēlēties tikai otro.

Varas ekspansijas pirmās sekas saistījās ar valsts spēka struktūrām, t.i., policiju un armiju, kuras valsts sistēmā eksistēja blakus citām institūcijām un tika kontrolētas, bet pēc tam atdalītas un kļuva par valsti pārstāvošām struktūrām necivilizētās un vājās valstīs. Šeit, atpalikušos reģionos, kur nebija rūpniecības, trūka politiskās organizācijas un vardarbībai bija ļauta lielāka vaļā nekā jebkurā Rietumu valstī, tā saucamajiem kapitālisma likumiem faktiski tika dota iespēja ķerties pie reāliem darbiem. Buržuāzijas alkatīgā vēlme, lai nauda radītu naudu, kā cilvēki rada cilvēkus, palika tukšs sapnis, kamēr naudai bija jānoiet garais ceļš, investējot kapitālu ražošanā. Tā cilvēki radīja lietas un naudu, nevis nauda radīja naudu. Jaunā, laimīgā piepildījuma noslēpums bija vienkāršs – ekonomikas likumi vairs nestāvēja alkatīgo mantīgo šķiru ceļā. Beidzot nauda varēja radīt naudu, jo vara, ignorējot jebkurus likumus – gan ekonomiskos, gan ētiskos – ļāva tikt pie bagātības. Tikai kad eksportētā nauda spēja izraisīt varas «eksportu», tās īpašnieki varēja īstenot savus plānus. Vienīgi neierobežota varas koncentrācija spēja radīt neierobežotu kapitāla koncentrāciju.

Ārzemju investīcijas, kapitāla eksports, kas sākumā bija ārkārtēji pasākumi, kļuva par visu ekonomisko sistēmu pastāvīgu iezīmi, tiklīdz to savā aizsardzībā ņēma varas eksports. Ekspansijas imperiālistiskā izpratne, kas ekspansiju uzskata par pašmērķi, nevis pagaidu līdzekli, kļuva par politiskās domas sastāvdaļu, kad tapa skaidrs, ka viena no nacionālās valsts svarīgākajām pastāvīgajām funkcijām ir varas ekspansija. Valsts angažēti varas administrētāji drīz vien izveidojās par jaunu šķiru, un, lai gan tās darbības

sfera bija tālu prom no metropoles, tai bija liela ietekme valsts politiskajā dzīvē. Tā kā īstenībā šie administrētāji nebija nekas vairāk kā spēka struktūru funkcionāri, viņu domāšana balstījās uz politiku no spēka pozīcijām. Viņi bija pirmie, kas no šķiras viedokļa, turklāt pamatojoties uz savu ikdienas pieredzi, apgalvoja, ka vara ir jebkuras politiskās struktūras būtība.

Šis imperiālistiskās politiskās filozofijas jaunā iezīme nav varmācības dominējošā loma, nedz arī atklājums, ka vara ir viena no politikas pamatrealitātēm. Varmācība vienmēr politiskajā darbībā ir bijusi *ultima ratio*, un varas spēks aizvien ir bijis valdīšanas un valdības acīm redzamā izpausme. Taču ne viens, ne otrs nav bijis ne valsts, ne kādas noteiktas politikas galamērķis. Jo vara, ja to atstāj pašas ziņā, var iegūt tikai vēl lielāku varu, un varmācība, ko realizē varas (nevis likuma) dēļ, pārvēršas postošā principā, kas būs spēkā tik ilgi, līdz vairs nebūs nekā, ko pakļaut varmācībai.

Ši pretruna, kas piemīt spēka politikai, tomēr var iegūt šķietamu jēgu, ja to uztver kā nepārtrauktu procesu, kam nav beigu un vienīgais mērķis ir pašmērķis. Tādā gadījumā varu var uzskatīt par visu politisko norišu mūžīgo dzinēju, kas atbilst mītiskajai naudas vairošanai, kad nauda pati rada naudu. Neierobežotas ekspansijas ideja, kas var piepildīt cerību uz neierobežotu kapitāla uzkrāšanu un izraisa bezmērķīgu varas koncentrāciju, padara jaunu politisku vienību nodibināšanu gandrīz neiespējamu. Būtībā tās loģisks iznākums ir visu cilvēku kopienu (gan iekaroto tautu, gan metropoles tautas) iznīcināšana. Jo jebkura jauna vai veca politiska struktūra, atstāta pašas ziņā, rada stabilizējošus spēkus, kuri kavē nepārtrauktu transformāciju un ekspansiju. Tāpēc visas politiskās vienības šķiet pagaidu šķēršļi, ja tās aplūko kā bezgalīgas varas pieauguma plūsmas daļu.

Pastāvīgi pieaugošās varas administrētāji mērenā imperiālisma ērā pat nemēģināja inkorporēt iekarotās teritorijas un saglabāja atpalikušās politiskās vienības kā aizgājušās dzīves drupas, bet to totalitārie mantinieki izšķīdināja un sagrāva visas (gan savas, gan arī citu tautu) politiski stabilas struktūras. Varmācības izplatīšana vien padarīja kalpus par kungiem, nedodot tiem kungu privilēģiju – iespējamu kaut kā jauna radīšanu. Monopolistiska un ārkārtīga varmācības koncentrācija savā valstī padarīja kalpus par aktīviem iznīcināšanas instrumentiem, līdz beidzot totalitārisma ekspansija kļuva par valsti un tautu iznīcinošu spēku.

Kad vara tika atšķirta no politiskās vienības, kurai tai vajadzēja kalpot, tā kļuva par politiskās darbības būtību un politiskās domas centru. Jāpiekrīt, ka to izraisīja ekonomiskais faktors. Bet tā rezultātā izveidojusies vara kā vienīgais politikas saturs un ekspansija kā tās pašmērķis nebūtu

guvuši vispārēju piekrišanu un sekojošā valsts politiskās iekārtas sagrāšana nebūtu sastapusi tik minimālu pretestību, ja tas viss nebūtu atbilstīgi sociāli un ekonomiski valdošo šķiru apslēptajām vēlmēm un slepenajai pārliecībai. Buržuāziju, ko nacionāla valsts un pašas neieinteresētība valsts lietās tik ilgi bija atšķīrusi no valsts pārvaldes, beidzot politiski emancipēja imperiālisms.

Imperiālisms jāuzskata par buržuāzijas varas pirmo stadiju, nevis par kapitālisma pēdējo stadiju. Ir labi zināms, cik maz mantīgās šķiras tiecās pēc valdības grožiem, cik apmierinātas tās bija ar jebkuru valsts formu, ja vien tai varēja uzticēties privātīpašuma aizsardzībā. Mantīgām šķirām valsts vienmēr bijusi tikai labi organizēti policijas spēki. Šīs neistās pieticības sekas tomēr bija buržuāzijas atšķiršana no valsts struktūrām. Gan kā monarhijas pavalstnieki, gan kā republikas pilsoņi buržuāzijas pārstāvji pirmām kārtām bija privātpersonas. Šī privātā nošķirtība un galvenā interese – naudas pelnīšana – ir izveidojušas izturēšanās veidu kopumu, ko ilustrē daudzās parunas: «nekas negūst tik lielus panākumus kā panākums», «stiprajam ir taisnība», «tiesības ir izdevība» u.c., kuras radījuši konkrētu sabiedrības pieredzi.

Kad imperiālisma ērā uzņēmēji kļuva par politiķiem un atzītiem valsts vīriem un valstsvīri tika uztverti nopietni tikai tad, ja viņi runāja kā veiksmīgi uzņēmēji un «domāja kontinentu mērogos», privātās darbības metodes un līdzekļi pakāpeniski pārtapa par valsts lietu vešanas noteikumiem un principiem. Šajā pārvērtēšanas procesā, kas sākās 19. gadsimta beigās un joprojām turpinās, svarīgi ir tas, ka sākumā buržuāzijas uzskati tika īstenoti ārlietās un tikai vēlāk tos pakāpeniski akceptēja arī iekšējā politikā. Tādējādi cilvēki šajās valstīs nemaz neapjauta, ka privātajā dzīvē valdošā pārgalvība, pret kuru sabiedrībai pastāvīgi jāaizstāv sevi un savi pilsoņi, tiks celta politiska principa godā.

Zīmīga ir mūsdienu varas teorijas piekritēju uzskatu pilnīgā saskaņā ar filozofiju, ko pārstāv tikai viens liels domātājs, kurš jebkad mēģinājis saistīt sabiedrības labumu ar privātām interesēm un privātā izdevīguma dēļ izdomājis un galvenajos vilcienos aprakstījis Sadraudzību, kuras pamats un galamērķis ir varas koncentrācija. Hobss patiešām ir vienīgais lielais filozofs, ko ar pilnām tiesībām par savu var saukt buržuāzija, lai gan buržuāzija šķīra viņa principus ļoti ilgi neatzina. Hobsa «Leviatāns»³⁵ atspoguļo vienīgo politisko teoriju, pēc kuras valsts pamatā ir nevis kādas vispārpieņemta

³⁵ Turpmākie citāti bez atsevišķa komentāra ir no *Leviathan*.

tiesības (dievišķās tiesības, dabas likums vai sociālais līgums), kuras nosaka indivīda interešu robežas attiecībā pret sabiedriskām lietām, bet gan indivīda intereses pašas par sevi, un tāpēc «privātās intereses sakrīt ar sabiedriskajām».³⁶

Nav gandrīz nevienas buržuāziskās morāles normas, ko nebūtu paredzējusi Hobsa nepārspējamā loģika. Viņš sniedz gandrīz pilnīgu priekšstatu par buržuāzisko cilvēku (nevis cilvēku vispār). Tā ir analīze, kas trīs simt gadu laikā nav ne novecojusi, ne arī pārspēta. «Saprāts [...] nav nekas cits kā aprēķins»; «brīvs subjekts, brīva griba [...] ir vārdi bez nozīmes, proti, absurds». Dzīva būtne bez saprāta, bez spējas apjaust un bez brīvas gribas, proti, bez spējas uzņemties atbildību – cilvēks ir sabiedrības funkcija, un tāpēc par viņu tiek spriests pēc viņa «vērtības lieluma [...] viņa cenas, t.i., pēc viņa spēju lietderīgas izmantojamības». Šo cenu nosaka un arī maina sabiedrība, «pārējo novērtējums» ir atkarīgs no piedāvājuma un pieprasījuma likuma.

Vara saskaņā ar Hobsu ir ietekmes koncentrācija, kas indivīdam ļauj noteikt cenas un regulēt pieprasījumu un piedāvājumu tā, lai tas nāktu viņam par labu. Indivīds savu izdevīgumu apsver pilnīgā nošķirtībā, tā sakot, no absolūtā mazākuma pozīcijām. Bet tad viņš aptver, ka savas intereses var īstenot tikai ar zināma vairākuma palīdzību. Tāpēc, ja cilvēku vada tikai individuālās intereses, viņa pamatvirzītājspēks ir kāre pēc varas. Tā regulē attiecības starp indivīdu un sabiedrību un ir pamatā visiem citiem centieniem (pēc bagātības, zināšanām, goda u.tml.).

Hobss norāda, ka cīņā par varu, tāpat kā spējā īstenot varu, visi cilvēki ir vienādi, jo šīs cilvēku vienlīdzības pamatā ir ikvienam dabas dotā pietiekamā spēja nogalināt citu. Spēka trūkumu var kompensēt ar viltību. Šī potenciālo slepkavu vienlīdzība visiem cilvēkiem rada nedrošības sajūtu, un tāpēc rodas nepieciešamība pēc valsts. Valsts *raison d'être* ir nepieciešamība pēc zināmas indivīda drošības, jo viņš jūtas citu cilvēku apdraudēts.

Reālistiskais pesimisms Hobsa sniegtajā cilvēka tēlā, par ko tas mūsdienās izpelnījies cildinājumus, nebūt nav galvenā iezīme šajā tēlā. Ja cilvēks būtu tāda būtne, kādu to iedomājās Hobss, viņš nekad nebūtu nodibinājis valsti. Patiešām, Hobsam nav izdevies un viņš arī nav gribējis šo būtni

³⁶ Šī formulējuma sakritība ar totalitārisma pārstāvju pretenzijām uz neatbilstību novēršanu starp personiskajām un sabiedrības interesēm ir diezgan nozīmīga (sk. XII nodaļu). Tomēr jāpievērš uzmanība faktam, ka Hobss vairāk par visu vēlējās aizstāvēt privātās intereses, apgalvojot, ka, pareizi izprastas, tās ir arī valsts intereses, turpreti totalitārie režīmi sludina, ka privātā dzīve un intereses neeksistē.

iekļaut nekādā politiskā veidojumā. Hobsa Cilvēkam nav lojalitātes pret savu valsti, ja tā tiek uzvarēta, un viņam tiek piedota jebkura nodevība, ja viņš nonāk gūstā. Tiem, kuri dzīvo ārpus Sadraudzības (piemēram, vergiem), nav nekādu turpmāku pienākumu pret līdzcilvēkiem, viņi var nogalināt cits citu pēc patikas. Turpretim «pretoties Sadraudzības zobenam, lai aizstāvētu citu cilvēku, vainīgu vai nevainīgu, nav ļauts nevienam», un tas nozīmē, ka cilvēkus nesaista ne brālība, ne atbildība. Viņus kopā tur kopīgas intereses, piemēram, «smags noziegums, par kuru ikvienu gaida nāves sods». Šajā gadījumā viņiem ir tiesības «pretoties Sadraudzības zobenam, lai «apvienotos un palīdzētu cits citam un aizstāvētu cits citu [...], jo viņi tikai aizstāv savu dzīvību».

Tādējādi līdzdalība jebkāda veida kopienā Hobsam ir tikai islaicīga un ierobežota darbība, kas principiāli nemaina indivīda savrupo un privāto būtību un neveido pastāvīgu saikni starp viņu un citiem cilvēkiem. Hobsa veidotais cilvēka tēls šķiet nonākam pretrunā ar viņa mērķi radīt pamatu Sadraudzībai. Īstenībā ar šo tēlu tiek parādīts tādu konsekvētu attiecību modelis, kurš var tikai veicināt ikvienas īstas kopienas iznīcināšanu. No tā secināma Hobsa Sadraudzībai organiski piemītošā nestabilitāte, jo šīs kopienas koncepcijā jau ietverta tās sairšana: «Kad karā ienaidnieks gūst galīgo uzvaru [...], tad Sadraudzība tiek likvidēta un katrs cilvēks ir tiesīgs aizstāvēt pats sevi.» Šī nestabilitāte pārsteidz jo vairāk tāpēc, ka Hobsa galvenais un bieži atkārtotais mērķis bija maksimālas drošības un stabilitātes garantēšana.

Būtu milzīga netaisnība pret Hobsu un viņa filozofa godu šo cilvēka tēlu uzlūkot par mēģinājumu sniegt psiholoģisko reālismu vai filozofisko patiesību. Īstenībā Hobsam nebija intereses ne par vienu, ne par otru. Viņa vienīgais mērķis bija aplūkot politisko struktūru pašu par sevi, un cilvēka īpašības viņš attēlo atbilstoši Leviatāna vajadzībām. Argumentu un pārliecības labad viņš savus politiskos pamatprincipus atklāj tā, it kā izejas punkts viņam būtu reālistisks ieskats cilvēkā, būtnē, kas «kāro pēc lielākas un lielākas varas», un no šā ieskata viņš it kā pievērštos valsts iekārtas plānam, kas būtu vispiemērotākais šim varaskārajam dzīvniekam. Faktiskais process, t.i., vienīgais process, kurā viņa priekšstatam par cilvēku ir kāda jēga un kurš sniedzas pāri acīm redzamajai banalitātei par iedomāto cilvēka ļaunumu, ir pilnīgi pretējs.

Šī jaunā valsts iekārta bija domāta 17. gadsimta jaunajai buržuāziskajai sabiedrībai, un šāds cilvēka tēls bija minētajā sabiedrībā iederīga jauna tipa Cilvēka ieskicējums. Sadraudzība balstās uz varas, nevis uz tiesību deleģēšanu

Tā iegūst monopolu uz nogalināšanu un apmaiņai cilvēkam sniedz nosacītas garantijas pret viņu nogalināšanu. Drošību garantē likums, kas ir tieši atkarīgs no valsts monopola uz varu (to nenosaka cilvēks saskaņā ar cilvēcisko izpratni par taisnību un netaisnību). Un, tā kā šis likums nāk tieši no absolūtās varas, tas indivīdam, kurš ir pakļauts šim likumam, simbolizē absolūtu nepieciešamību. Attiecībā uz valsts likumu, proti, valsts monopolu uz sabiedrības akumulēto varu, nevar rasties jautājums par taisnīgumu un netaisnīgumu, ir tikai absolūta paklausība, buržuāziskās sabiedrības akls konformisms.

Indivīdam, kam atņemtas politiskās tiesības un kam sabiedriskā un oficiālā dzīve parādās kā maskēta nepieciešamība, rodas jauna, arvien pieaugoša interese par privāto dzīvi un personisko likteni. Nošķirts no līdzdalības sabiedriskās dzīves pārvaldīšanā, lai gan šai dzīvē iesaistīti visi pilsoņi, indivīds zaudē sev pienācīgo vietu sabiedrībā un dabiskās attiecības ar citiem cilvēkiem. Par savu privāto dzīvi viņš var spriest tikai salīdzinājumā ar citu cilvēku dzīvi, un viņa attiecības ar citiem sabiedrības locekļiem iegūst konkurences formu. Tā kā sabiedriskās lietas aiz nepieciešamības aizsega regulē valsts, konkurentu sociālā vai sabiedriskā karjera ir pakļauta nejaušību ietekmei. Indivīdu sabiedrībā, kur visiem ir dabas dotas vienādas varasspējas un visus vienlīdz aizsargā valsts, veiksminiekus nosaka tikai nejaušība.³⁷

Saskaņā ar buržuāziskajām normām galīgi neveiksminieki tiek automātiski izslēgti no konkurences, kas būtībā ir sabiedrības dzīve. Veiksmi simbolizē gods, neveiksmi – negods. Nododot valstij savas politiskās tiesības, indivīds tai deleģē arī sociālos pienākumus: viņš prasa, lai valsts viņu atbrīvo no rūpēm par nabagiem tieši tāpat, kā viņš prasa sevi aizsargāt pret

³⁷ Nejaušības izvirzīšana par galveno šķirējtiesnesi visās dzīves jomās visuzskatāmāk izpaužas deviņpadsmitajā gadsimtā. Līdz ar to radās jauns literatūras žanrs – romāns – un sākās drāmas noriets, jo tā kļuva nenozīmīga pasaulē bez darbības, bet romāns bija piemērots, lai stāstītu par tādu cilvēku likteņiem, kas ir vai nu nabadzības upuri, vai veiksmes izredzētie. Balzaka darbos bija visas jaunā žanra pazīmes un pat cilvēciskās kaislības tika skaidrotas kā cilvēka liktenis, kurās nav ne tikumības, ne netikumības un kuras pastāv bez īpaša iemesla un neatkarīgi no paša gribas. Tikai romāns tā pilnbriedā, kad vēl un vēlreiz iztīrāts pilnīgi viss cilvēka problēmu loks, varētu sludināt jauno ticību likteņa kultam, kuram bija tik liela ietekme uz deviņpadsmitā gadsimta inteligenci. Ar šī kulta palīdzību mākslinieki un intelligence centās novilkt robežu starp sevi un mietpilsoņiem, lai aizsargātos pret neveiksmes un laimīgas nejaušības nežēlību. Viņi pilnveidoja jaunajam laikam atbilstošu cilvēka spēju just – spēju ciest, saprast un nospēlēt sev lemtu lomu, kas tik ārkārtīgi nepieciešama cilvēka godam un kas no cilvēka prasa būt vismaz labprātīgam upurim, ja nekam vairāk.

noziedzniekiem. Atšķirība starp nabagu un noziedznieku izzūd – kā viens, tā otrs atrodas ārpus sabiedrības. Neveiksminiekiem tiek laupīts tikums, ko tiem atstājusi klasiskā civilizācija, nelaimīgie vairs nevar lūgt pēc kristīgās žēlsirdības.

Tos, kuri izslēgti no sabiedrības – neveiksmīgie, nelaimīgie, noziedznieki –, Hobss atbrīvo no visiem pienākumiem pret sabiedrību un valsti, ja valsts par tiem nerūpējas. Viņi var dot vaļu alkām pēc varas, viņi var izmantot dabas doto spēju nogalināt, tā atjaunojot dabisko vienlīdzību, kas tiek slēpta tikai tāpēc, ka sabiedrībai tas ir izdevīgi. Hobss paredz un attaisno sabiedrības izstumto organizēšanos slepkavu bandās kā buržuāziskās ētikas loģiskas sekas.

Tā kā vara pamatā ir līdzeklis, kopienai, kura balstās vienīgi uz varu, ir jāpagrimst kārtības un stabilitātes mierā; kopienas pilnīga drošība rāda, ka tā ir būvēta uz smiltīm. *Status quo* saglabāšanu var garantēt, tikai pastiprinot varu; tā stabilitāte atkarīga no varas pieauguma un izplatības. Hobsa Sadraudzība ir nelīdzsvarota struktūra un visu laiku jābalsta no ārienes, citādi tā ļoti ātri var pārvērsties par bezmērķīgu, bezjēdzīgu privāto interešu haosu, no kura tā sākotnēji cēlusies. Teorijā par pirmatnējo stāvokli Hobss ietver nepieciešamību pēc varas pieauguma, visu «nepārtrauktu kara stāvokli» ar visiem, kurā atsevišķas valstis joprojām paliek cita citai preti, tāpat kā to individuālie pavalstnieki, pirms tie tika pakļauti Sadraudzības varai.³⁸ Šī pastāvīgā kara iespējamība Sadraudzībai nodrošina pastāvības perspektīvu, jo tādējādi valsts var palielināt savu varenību uz citu valstu rēķina.

Būtu maldīgi nekonsekvenci starp Hobsa prasību pēc indivīda drošības un Sadraudzībai piemītošo nestabilitāti uztvert burtiski. Šeit viņš atkal mēģina pārliecināt, vērsties pie drošības pamatinstinktiem, kuri, viņaprāt, Leviatāna pavalstniekos varētu saglabāties tikai kā absolūta paklausība varai, kas «iedvēš augstāko bijību». Jau pašā sākumā Hobss parāda apbrīnojamu izpratni par jaunās buržuāziskās šķiras politiskajām vajadzībām, izceļot šīs šķiras ticību nepārtrauktam īpašuma uzkrāšanas procesam, kas apdraud indivīdu drošību. Ierosinot revolucionāras pārmaiņas politiskajā struktūrā, Hobss balstījās uz cilvēku sociālās un ekonomiskās rīcības

³⁸ Paslaik populārā liberālā Pasaules Valdības koncepcija, tāpat kā visas liberālās koncepcijas par politisku varu, balstās uz to pašu priekšstatu par indivīdiem, kas pakļaujas centrālajai varai, pret kuru «viņi visi jūt bijāšanu», tikai nu indivīdu vietā stājas tautas. Pasaules Valdībai būtu jāpārvar un jāizslēdz autentiska politika, resp., situācija, kad dažādas tautas sadzīvo cita ar citu, katrai no tām pilnībā saglabājot savu varu.

modeļiem. Viņš ieskicēja vienīgo jauno valsts iekārtu, kas varētu atbilst jaunās šķiras jaunajām interesēm un vajadzībām. Taču īstenībā viņš izveidoja tāda cilvēka tēlu, kuram vajadzētu rīkoties noteiktā veidā, ja tas gribētu iekļauties nākotnes buržuāziskajā sabiedrībā.

Hobsa nepiekāpīgais uzskats, ka vara ir gan cilvēkbūtīšu, gan dievību virzītājspēks, radās no teorētiski aksiomātiskā pieņēmuma, ka nepārtrauktas īpašuma uzkrāšanas balsts ir nepārtraukts varas pieaugums. Uz varas pamata veidotas kopienas nestabilitātes filozofiskais korelēts ir iedomāts nepārtraukts vēsturisks process, kas līdz ar varas nepārtrauktu pieaugumu nepielūdzami panāk indivīdus, tautas un visu cilvēci. Neierobežotajam kapitāla uzkrāšanas procesam nepieciešama politiska struktūra ar tik «neierobežotu varu», lai tā spētu aizsargāt īpašumu. Ja jaunajai sociālajai šķirai piemīt dinamisms, tā «nevar garantēt varu un līdzekļus labai dzīvei, kāda tai ir šodien, ja tā neturpinās uzkrāšanu». Šā secinājuma konsekvenci neietekmē fakts, ka aptuveni trīs simt gadu nav bijis neviena valdnieka, kurš «šo prātniecisko patiesību būtu pārvērtis praktiskā labumā», nedz arī politiski apzinīgas un ekonomiski nobriedušas buržuāzijas, kas atklāti pieņemtu Hobsa varas filozofiju.

Nepārtrauktais varas koncentrācijas process, kas nepieciešams nepārtrauktai kapitāla uzkrāšanai, noteica 19. gadsimta beigu «progresīvo» ideoloģiju un kļuva par imperiālisma priekšvēstnesi. Ne jau naīvie maldi par neierobežotu īpašuma pieaugumu, bet gan apzināšanās, ka varas koncentrācija ir tā saucamo ekonomikas likumu vienīgā garantija, padarīja progresu neapstrīdamu. 18. gadsimta priekšstats par progresu, kas izveidojās pirmsrevolūcijas Francijā, pagātnes kritiku uzskatīja par līdzekli tagadnes pārvaldīšanai un nākotnes vadīšanai un cilvēka emancipāciju – par progressa virsotni. Taču šim priekšstatam bija maz kopīga ar buržuāziskās sabiedrības nepārtraukto progresu. Šī sabiedrība ne vien nevēlējās cilvēka brīvību un autonomiju, bet bija gatava upurēt visu un visus šķietami pārcilvēcīgajiem vēstures likumiem. «Tas, ko mēs saucam par progresu, ir vējš [...] [kas] neizbēgami dzen [vēstures eņģeli] nākotnē, kurai tas pagriež muguru, un drupu kaudze viņa priekšā sniedz līdz debesīm.»³⁹ Tikai Marksa sapni

³⁹ Walter Benjamin. «Über den Begriff der Geschichte». Institut für Sozialforschung. New York, 1942, (mimeografēts). – Imperiālisti paši diezgan labi apzinājās, ar ko ir saistīta viņu izpratne par progressa būtību. Ļoti reprezentatīvs rakstnieks, kurš kalpoja Indijas civil-dienestā un publicējās ar pseidonimu A. Kārthils, sacīja: «Mums vienmēr jājūt nozēla par tiem, kas sabradāti progressa triumfālajā ceļā» (op. cit., 209. lpp.).

par bezšķiru sabiedrību, kuram, Džoisas vārdiem runājot, vajadzēja atmodināt cilvēci no vēstures murga, beidzot, kaut utopiski, parādās 18. gadsimta priekšstatu iezīmes.

Imperiālistiski domājošs uzņēmējs, kuru kaitināja zvaigznes, jo viņš nevarēja tās anektēt, apzinājās, ka vara kā pašmērķis rada vēl lielāku varu. Kad kapitāla uzkrāšana bija sasniegusi dabiskās, nacionālās robežas, buržuāzija saprata, ka tikai ar ideoloģiju – «ekspansija ir viss» – un ar atbilstošu varas palielināšanas procesu būs iespējams atkal iekustināt veco dzinēju. Tomēr tajā pašā laikā, kad šķietami tika atklāts mūžīgās kustības likums, īpaši optimistiskais progresa ideoloģijas noskaņojums tika iedragāts. Paša procesa nenovēršamību neviens īpaši neapšaubīja, taču daudzi cilvēka sāka saprast Sesila Roudsa saskatītos draudus: cilvēku stāvoklis un zemeslodes ierobežotība bija nopietns šķērslis procesam, ko nebija iespējams apturēt un stabilizēt, un tāpēc varēja vienīgi sagaidīt graužošu katastrofu virkni, kad process sasniegs noteiktās robežas.

Imperiālisma laikmetā varas filozofija kļuva par elites filozofiju. Elite ātri saprata un bija gatava atzīt, ka alkas pēc varas var apspiest tikai ar posta darbiem. Tas bija pamatiemesls nihilismam (īpaši Francijā gadsimtu mijā un Vācijā 20. gadsimta divdesmitajos gados), kas progresa māņus aizstāja ar tikpat vulgāru māņticību par likteni. Panākumu idealizētājam Hobsam atzišana bija jāgaida trīs gadsimtus. Tas daļēji izskaidrojams tādējādi, ka Lielā franču revolūcija un tās koncepcija par cilvēku kā likumdevēju un *citoyen* gandrīz apturēja buržuāziskās domas attīstību par vēsturi kā par nepieciešamu procesu. Bet daļēji to var izskaidrot ar Sadraudzības revolucionāro ietekmi, ar tās atraušanos no Rietumu tradīcijas, kas nepasliedēja garām Hobsa uzmanībai.

Katrs cilvēks un katra doma, kas nenoder un neatbilst mašīnas galamērķim – varas radīšanai un vairošanai –, ir bīstams traucēklis. Hobss uzskatīja, ka «seno grieķu un romiešu» grāmatas ir tikpat «aizspriedumainas» kā kristiešu *Summum bonum* vai doktrīna «viss, ko cilvēks dara pret savu sirdsapziņu, ir grēks», vai «likumi ir taisnības un netaisnības noteikumi». Hobss dziļā neuzticībā Rietumu politiskās domas tradīcijai mūs nevar pārsteigt, ja atceramies, ka viņš vēlējās ne vairāk, ne mazāk kā tirānijas attaisnošanu. Rietumeiropas vēsturē tirānija ir labi pazīstama, taču tā nekad nav tikusi pagodināta ar filozofisku pamatojumu. Tā kā Leviatāns faktiski ir pastāvīga tirānijas vara, Hobss lepni atzīst, ka «vārds *tirānija* apzīmē to pašu, ko vārds *suverenitāte* [...]»; es domāju, ka iecietība attiecībā uz atklātu naidu pret tirāniju ir iecietība attiecībā uz naidu pret Sadraudzību vispār [...].

Tā kā Hobss bija filozofs, viņš augošajā buržuāzijā spēja saskatīt visas tās jaunās šķiras antitradicionālisma īpašības, kuru pilnīgai attīstībai vēlāk bija nepieciešami trīs simti gadi. Viņa Leviatāns nenodarbojās ar dikām spekulācijām par jauniem politiskiem principiem vai senākiem racionālisma kā sabiedrības vadlīnijas meklējumiem. Viņam bija stingrs «iespējamo seku aprēķins», kas izriet no jaunas šķiras parādīšanās sabiedrībā, kuras eksistence ir saistīta ar īpašumu kā dinamisku, jaunu īpašumu radošu līdzekli. Tā saucamā kapitāla uzkrāšana, kas radīja buržuāziju, pilnīgi mainīja izpratni par īpašumu un bagātību – tos uzskatīja nevis vairs par uzkrāšanas un īpašuma iegūšanas rezultātu, bet gan par uzkrāšanas sākumu. Bagātība kļuva par bezgalīgu bagātības vairošanas procesu. Skaidrojums «buržuāzija ir mantīgā šķira» īsti neatbilst patiesībai, jo šai šķirai ir raksturīgs, ka par tās locekli var kļūt jebkurš, kas pieņem dzīvi kā pastāvīgu bagātības vairošanas procesu un naudu uzskata par kaut ko svētu, kas nekādā ziņā nedrīkst būt vienkārša patēriņa prece.

Īpašums turpretī ir pakļauts lietošanai un patēriņam un pastāvīgi samazinās. Visradikālākā un drošākā īpašuma piederības forma ir tā izpostīšana, jo tikai tas, ko esam izpostījuši, ir droši un uz mūžīgiem laikiem mūsu. Īpašnieki, kuri savu īpašumu nevis patērē, bet cenšas palielināt, pastāvīgi saskaras ar ļoti nepatīkamu ierobežojumu – ar nepielūdzamo faktu, ka ikvienam reiz ir jāmirst. Nāve ir īstais iemesls, kāpēc īpašums un tā iegūšana nekad nevar kļūt par politisku principu. Sociālā sistēma, kas balstās uz īpašumu, var virzīties tikai uz vienu gala rezultātu – visa īpašuma izpostīšanu. Īpašumam kā sabiedrības pamatam indivīda mūža ierobežotība ir ļoti nopietna problēma, tāpat kā zemeslodes izplešanās neiespējamība ir problēma ekspansijai kā valsts politikas pamatam. Cilvēka mūža ilguma pārsniegšana, plānojot nepārtrauktu bagātības palielināšanos, kas pārsniedz jebkuras patēriņa vajadzības, padara individuālo īpašumu sabiedrisku, un tas pārsniedz privātās dzīves robežas. Personiskās intereses, kas jau pēc savas dabas ir islaicīgas, jo tās ierobežo cilvēka mūža ilgums, var iesniegties plašākā sabiedriskās dzīves sfērā un aizgūt no tās neierobežota ilguma laika posmu, kas nepieciešams nepārtrauktai kapitāla uzkrāšanai. Tā, šķiet, izveidojas skudru un bišu kopienām līdzīga sabiedrība, kur «vispārējais labums neatšķiras no personiskā, un, tā kā jau daba devusi tieksmi pēc personiskā labuma, tas netieši sekmē vispārējo labumu».

Tācu cilvēki nav ne skudras, ne bites, tāpēc tas viss ir maldi. Eksistē mīnīgs priekšstats, ka sabiedriskā dzīve ir visu personisko interešu kopums un ka šo interešu vienkārša summa varētu radīt jaunu kvalitāti. Visiem tā

saucamajiem liberālajiem priekšstatiem par politiku (resp., pirmsimperālistisma politiskajiem uzskatiem), piemēram, par neierobežotu konkurenci, kuru regulē noslēpumains līdzsvars, kas mistiskā kārtā rodas no konkurējošu darbību summas, par tieksmi uz «apgaismotu egoismu» kā pieņemamu politisku vērtību, par neierobežotu progresu, kas piemīt vienkāršai notikumu virknei, – ir viena kopīga īpatnība: tie gluži vienkārši summē privātās dzīves un individuālās rīcības modeļus un pasniedz šo summu kā vēstures, ekonomikas vai politikas likumus. Tomēr liberālie uzskati, kamēr tie izteic buržuāzijas neuzticību un naidīgumu pret visu sabiedrisko, ir tikai pagaidu kompromiss starp vecajām Rietumu kultūras normām un jaunās šķiras ticību īpašumam kā dinamiskam, spontānam principam. Vecās normas atkāpjas tādā mērā, ka automātiski augošā bagātība faktiski aizstāj politisko darbību.

Hobss bija īsts, lai gan pilnībā neatzīts buržuāzijas filozofs, jo viņš saprata, ka bagātības iegūšanu kā nepārtrauktu procesu var nodrošināt tikai politiskas varas iegūšana, tāpēc ka agrāk vai vēlāk uzkrāšanas process liek nojaukt visus teritoriālos ierobežojumus. Viņš paredzēja, ka sabiedrībai, kas nostājusies uz nepārtraukta mantas iegūšanas ceļa, vajadzēs izveidot dinamisku politisku organizāciju, kas spēj nodrošināt nepārtrauktu varas ģenerēšanas procesu. Jaunā tipa cilvēka galvenās psiholoģiskās īpašības viņš spēja noteikt, tikai liekot lietā iztēli. Hobss paredzēja, ka šis jaunā tipa cilvēks pielūgs varu, ka jutīsies glaimots, ja viņu sauks par varaskāru dzīvnieku, lai gan īstenībā sabiedrība piespiedīs viņu kļūt par mazu, lēnprātīgu vīriņu, kam pat nav tiesību sacelties pret tirāniju un kas, nemaz nerunājot par varaskāri, pakļaujas jebkādai valdībai un pat nepakustina pirkstu, kad viņa labākais draugs krietni par upuri nesaprotamam *raison d'état*.

Sadraudzībā, kas dibināta uz visu tās locekļu akumulētas un monopolizētas varas pamata, atsevišķs indivīds ir nevarīgs, tas ir zaudējis visas dabiskās cilvēciskās spējas, kļuvis par mazu ritenīti varas koncentrācijas mašīnā. Viņš var mierināt sevi ar cēlām domām par šīs mašīnas augstāko sūtību, taču mašīna ir konstruēta tā, ka spēj aprīt visu pasauli, tikai sekojot pašas iekšējai loģikai.

Šīs Sadraudzības destruktīvais mērķis filozofiskā interpretācijā ir vismaz iezīmēts cilvēku vienlīdzībā kā nogalināšanas «spēju vienlīdzībā». Dziļojot ar visām pārējām nācijām «pastāvīgā kara stāvoklī, kaujas gatavībā, atnocietinātām robežām un uz visiem kaimiņiem notēmētiem lielgabaliem», nav iespējams cits rīcības modelis kā vien tāds, kas «vislielākā mērā sekmē [savu] labumu», un Sadraudzība pakāpeniski aprij visas vājākās struktūras, līdz sākas pēdējais karš, kas «nes ikvienam cilvēkam uzvaru vai nāvi».

Ar principu «uzvara vai nāve» Leviatāns patiešām var pārvarēt visus politiskos ierobežojumus, kas saistīti ar citu tautu eksistēšanu, un savai tirānīgai pakļaut visu zemeslodi. Bet, kad sācies pēdējais karš un katrs cilvēks saņem savu tiesu, miers zemes virsū tomēr neiestājas: rijīgajai varas palielināšanas mašīnai, bez kuras nav iespējama nepārtraukta ekspansija, nepieciešams arvien jauns materiāls. Ja pēdējā karā uzvarējusi Sadraudzība nevar iet tālāk un «anektēt planētas», tai atliek tikai iznīcināt sevi, lai no jauna sāktu nepārtrauktu varas koncentrācijas procesu.

III. SAVIENĪBA STARP PŪLI UN KAPITĀLU

Kad imperiālisms astoņdesmitajos gados uznāca uz politiskās skatuves ar cīņu par Āfriku, to atbalstīja uzņēmēji, taču pie varas esošās valdības tam sīvi pretojās. Imperiālisma pusē bija arī pārsteidzoši liela daļa izglītoto šķiru.⁴⁰ Šim šķīrām tas šķita kā Dieva sūtīts, kā brīnumzāles pret visiem ļaunumiem un konfliktiem. Un imperiālisms patiešām šīs cerības zināmā mērā attaisnoja. Tas deva jaunu stimulu politiskām un sociālām struktūrām, kuras apdraudēja jaunie sociālie un politiskie spēki un kurām bez imperiālistiskās attīstības diez vai būtu bijuši vajadzīgi divi pasaules kari, lai nozustu kā pagātnes paliekas.

Imperiālisms palīdzēja aizmirst visas problēmas un radīja mānīgu drošības sajūtu, tik izplatītu pirmskara Eiropā, ka apmānīja visus, tikai pašus asākos prātus tam neizdevās pievilt. Pegī Francijā un Čestertons Anglijā instinktiīvi juta, ka dzīvo izlikšanās atmosfērā un ka stabilitāte ir vislielākā izlikšanās. Iekams viss vēl nebija sācis brukt, acīm redzami novecojušo struktūru stabilitāte bija fakts, šo struktūru ietiepīgi bezrūpīgā ilgmūžība ļāva saredzēt melus tiem, kuri jau juta zemi līgojamies zem kājām. Situācijas atrisinājums bija imperiālisms. Atbilde uz jautājumu: kāpēc Eiropas nāciju savstarpējā tiesību atzišana ļāva šim ļaunumam izplesties, līdz viss, gan sliktais, gan labais, tika iznīcināts, – ir samērā vienkārša. Visas valdības

⁴⁰ Bruņotie spēki un valsts dienesti izrāda godīgu un dabisku atbalstu agresīvai ārpolitikai; impērijas paplašināšanās pilnībā atbilst aristokrātijas un izglītotā sabiedrības slāņa interesēm, paverot viņu pēcnācējiem jaunas un arvien plašākas iespējas iegūt cienījamu un ienesīgu darbu» (J. H. Hobson. «Capitalism and Imperialism in South Africa», op. cit.). Tie «vispirms bija [...] dažādas politiskās orientācijas un pret personiskajām ekonomiskajām interesēm nevērigi patriotiski profesori un publicisti», kas atbalstīja «imperiālisma ekspansiju septiņdesmitajos un astoņdesmitajos gados» (Hayess, op. cit., 220. lpp.).

labi zināja, ka viņu valstis sairst, ka valsts iekārta tiek iznīcināta no iekšpusēs un ka viņi dzīvo uz kredīta ņemta laika rēķina.

Sākumā ekspansija diezgan vientiesīgi tika uztverta kā iespēja kapitāla pārprodukcijas noietam un piedāvāts līdzeklis – kapitāla eksports.⁴¹ Milzīgos apmēros palielinājusies bagātība, ko radīja kapitālistiskā ražošana tādas sociālās sistēmas ietvaros, kas pamatojās uz nepareizu sadali, noveda pie «pārāk lieliem uzkrājumiem», resp., uzkrāta kapitāla, kas bija lemts bezdarbībai nacionālās ražošanas un patēriņa bilances ietvaros. Būtībā šī nauda nebija nevienam vajadzīga, lai gan piederēja zināmai augošai šķīrai. Pirmsimperālisma ēras krīzes un depresijas⁴² bija iedvesušas kapitālistiem domu, ka visa ražošanas sistēma ir atkarīga no pieprasījuma un piedāvājuma, kam būtu jānāk no «kapitālistiskās sabiedrības ārpusēs». Kamēr kapitālistiskā sistēma ar savu ražošanas jaudu nekontrolēja visas šķiras kopā, pieprasījums un piedāvājums nāca no nācijas iekšienes. Kad kapitālisms bija izplatījies visā ekonomikas struktūrā un visi sociālie slāņi nonāca tās ražošanas un patēriņa sistēmā, kapitālistiem bija jāpieņem lēmums: vai nu pielaut, ka visa sistēma sabrūk, vai atrast jaunus tirgus, resp., iespieties jaunās valstīs, kurās vēl nav kapitālisma un kuras var nodrošināt jaunu nekapitālistisku pieprasījumu un piedāvājumu.

Izšķirošais moments bija sešdesmito un septiņdesmito gadu depresija, kas ievadīja imperiālisma ēru, kad buržuāzija beidzot aptvēra, ka sākotnējais vienkāršās laupīšanas grēks, kas iepriekšējos gadsimtos bija ļāvis izdarīt «sākotnējo kapitāla uzkrāšanu» (Markss) un sekmējis visu turpmāko uzkrāšanu, ir jāatkārto, lai nepielautu uzkrāšanas motora apstāšanos.⁴³

⁴¹ Par to un turpmāko sk. J. H. Hobson. *Imperialism*. Viņš jau 1905. gadā nāca klajā ar profesionālu analīzi par ekonomiskajiem virzītājspēkiem un motīviem, kā arī par to politiskajām izpausmēm. Kad 1938. gadā viņa sākotnējais pētījums tika pārpublicēts, Hobsons nemainītā tekstā ievadā pamatoti varēja apgalvot – viņa grāmata ir reāls pierādījums, «ka mūsdienu galvenās briesmas un nemieri [...] rodami jau iepriekšējās paaudzes pasaulē [...]».

⁴² Acīm redzamo saistību starp smagajām krīzēm sešdesmitajos gados Anglijā un septiņdesmitajos gados kontinentā un imperiālismu tikai zemteksta piezīmē min Heiss, *op. cit.*, un Šuilers, *op. cit.*, kurš uzskata, ka «atdzimusi interese par izcelšanu bija nozīmīgs faktors impēriskās attīstības pirmsākumos» un ka šo interesi radījusi «nopietna depresija Lielbritānijas tirdzniecībā un rūpniecībā» sešdesmito gadu beigās (280. lpp.). Šuilers visai plaši raksturo arī krasi «antiimperālistisko noskaņojumu Viktorijas laikmeta vidusdaļā». Dīemžēl Šuilers īsti nenošķir Britu Sadraudzību no Britu impērijas, lai gan pirmsimperālistiskā laika izvērtējumam vajadzēja nešaūbīgi uzvedināt uz pastāvošajām atšķirībām.

⁴³ Rosa Luxemburg. *Die Akkumulation des Kapitals*. Berlin, 1923, 273. lpp.

⁴⁴ Rudolf Hilferding. *Das Finanzkapital*. Wien, 1910, 401. lpp., piemin – taču neanalizē – tā saistību ar – faktu, ka imperiālisms «pēkšņi atkal lieto sākotnējās kapitālistisko bagātību uzkrāšanas metodes».

Saskatot šīs briesmas, kas ne vien buržuāzijai, bet visai nācijai draudēja ar katastrofālu ražošanas sabrukumu, kapitālisti saprata, ka viņu ražošanas sistēmas veidi un likumi «jau no paša sākuma bijuši plānoti visai pasaulei».⁴⁵

Pirmā reakcija uz piesātināto iekšējo tirgu, izejvielu trūkumu un augošo krīzi bija kapitāla eksports. Brīvā kapitāla īpašnieki vispirms izmēģināja investēšanu ārzemēs, nepastiprinot šo procesu ar ekspansiju vai politisku kontroli. Šīs darbības sekas bija vēl nepieredzēta krāpšana, finanšu skandāli un biržas spekulācijas, un tas viss kļuva arvien satraucošāks, jo investīcijas ārzemēs auga daudz straujāk nekā iekšzemē.⁴⁶ Lielā nauda, kas radās no pārliekas uzkrāšanas, atbrīvoja ceļu mazajai naudai, ko bija nopelnījis mazais cilvēks. Lai tiktu līdz peļņai no investīcijām ārzemēs, iekšzemes uzņēmēji arī kērās pie negodīgām metodēm un piesaistīja ļoti daudz cilvēku, kuri cerībā uz pasakainu peļņu izkaisīja savu naudu vējā. Panamas skandāls Francijā, *Gründungsschwindel* Vācijā un Austrijā ir klasisks piemērs. Ārkārtīgi lielas peļņas solījumu sekas bija ārkārtīgi lieli zaudējumi. Mazo summu īpašnieki zaudēja tik daudz un tik ātri, ka lielā brīvā kapitāla īpašnieki drīz vien jutās kā vienīgie karotāji šajā kaujas laukā. Nespejuši visu sabiedrību pārveidot par avantūristu kopienu, viņi atkal jutās lieki, jo neiekļāvās normālajā ražošanas procesā, ko pārējās šķiras mierīgi atjaunoja pēc zināma zaudējumu perioda.⁴⁷

⁴⁵ Saskaņā ar Rozas Luksemburgas sniegto lielisko ieskatu imperiālisma politiskajā struktūrā (*op. cit.*, 273. un sek. lpp., 361. un sek. lpp.) «kapitāla uzkrāšanas vēsturiskās norises visādā ziņā ir atkarīgas no nekapitālistiskiem sabiedrības slāņiem», tādējādi «imperiālisms ir politiskā izpausme uzkrātā kapitāla sacensībai par atlikušo nekapitālistisko pasauli». Kapitālisma nenoliedzamā atkarība no nekapitālistiskās pasaules ir arī visu pārējo imperiālisma aspektu pamatā, kurus līdz ar to var skaidrot kā pārmērīgas uzkrāšanas un nepareizas sadales sekas (*Hobson, op. cit.*), kā pārprodukcijas rezultātu un tai sekojošu nepieciešamību pēc jauniem noieta tirgiem (*Lenin. Imperialism, the Last Stage of Capitalism*. 1917), kā nepietiekama izejvielu piedāvājuma rezultātu (*Hayes, op. cit.*) vai arī kā kapitāla eksportu, lai izlīdzinātu nacionālās peļņas līmeni (*Hilferding, op. cit.*).

⁴⁶ Saskaņā ar Hilferdinga aplēsēm, *op. cit.*, 409. lpp., piezīme, laikā no 1865. līdz 1898. gadam britu ienākumi no investīcijām ārvalstīs pieauga deviņkārt, bet nacionālais ienākums dubultojās. Viņš pieļauj līdzīgu, kaut arī ne tik izteiktu pieaugumu Vācijas un Francijas investīcijās ārvalstīs.

⁴⁷ Par Franciju sk. *George Lachapelle. Les Finances de la Troisième République. Paris, 1937*, un *D. W. Brogan. The Development of Modern France. New York, 1941*. Par Vāciju salīdzināšanai sk. interesantās mūsdienu liecības, piemēram, *Max Wirth. Geschichte der Handelskrisen. 1873*, 15. nod., un *A. Schaeffe. Der 'grosse Boerssenkrach' des Jahres 1873 (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1874, 30. sēj.)*.

Naudas eksports un investīcijas ārzemēs pašas par sevi nav nekāds imperiālisms un ne vienmēr beidzas ar ekspansiju kā politisku līdzekli. Kamēr brīvā kapitāla īpašnieki samierinājās ar «lielas daļas sava īpašuma ieguldīšanu ārzemēs», pat ja šī tendence bija pretrunā ar «visām iepriekšējām nacionālisma tradīcijām»,⁴⁸ viņi tikai apliecināja savu atsvešināšanos no savas valsts, kurā viņi tā kā tā bija parazitēti. Tikai kad kapitāla īpašnieki valdībai pieprasīja savu investīciju aizsardzību (kad sākotnējais krāpšanas periods lika atskārst, ka avantūru riska novēršanai var izmantot politiku), viņi atgriezās nācijas aprītē. Šajā prasībā viņi ievēroja buržuāziskās sabiedrības tradīciju – politiskos institūtus vienmēr uzskatīt tikai par individuāli īpašuma aizsardzības instrumentu.⁴⁹ Tikai laimīgā sakritība, ka vienlaicīgi norisinājās industriālā revolūcija un jaunas īpašnieku šķiras veidošanās, padarīja buržuāziju par ražotājiem un ražošanas veicinātājiem. Kamēr buržuāzija izpildīja modernās, resp., ražotāju sabiedrības pamatfunkciju, tās bagātībai bija svarīga loma visas nācijas mērogā. Brīvā kapitāla īpašnieki bija pirmā šīs šķiras grupa, kas vēlējās pelņu bez reālu sociālo funkciju izpildīšanas (pat ja tā bija ražotāja ekspluatatora funkcija), un tāpēc nekāda policija to nespētu glābt no tautas dusmām.

Tādējādi ekspansija bija izeja ne tikai brīvajam kapitālam. Vēl svarīgāk ir tas, ka ekspansija pasargāja kapitāla īpašniekus no draudīgās perspektīvas palikt liekiem un parazitēt. Tā izglāba buržuāziju no nepareizas sadales sekām un atdzīvināja īpašumtiesību jēdzienu tieši tādā brīdī, kad bagātību vairs nevarēja izmantot kā ražošanas faktoru nacionālās valsts mērogā un tā nonāca konfliktā ar ražošanas ideālu sabiedrības izpratnē.

⁴⁸ J. H. Hobson. «Capitalism and Imperialism», op. cit.

⁴⁹ Sk. Hilferding, op. cit., 406. lpp. «Tagad visi kapitālisti, kuri investējuši ārvalstīs pieprasa stingru valsts varu. [...] Eksportētajam kapitālam ir vislielākā drošība, ja eksportētājvalsts vara pilnībā kontrolē jauno valdījumu. [...] Tā pelna, ja vien iespējams, būtu jāgarantē valstij. Tādējādi kapitāla eksportam ir izdevīga imperiālistiska politika.» 423. lpp.: «Ir pašsaprotami, ka buržuāzijas attieksme pret valsti pilnīgi mainās, kad pasaules tirgū valsts politiskā vara kļūst par noderīgu ieroci finansu kapitāla rokās. Buržuāzija bija naidīga pret valsti, cīnoties pret ekonomisko merkantilismu un politisko absolūtismu. [...] Vismaz teorētiski ekonomiskajiem procesiem bija jābūt pilnīgi brīviem no valsts iejaukšanās; valstij bija jāpievēršas drošības garantēšanai un jāliek pamati pilsoniskajai vienlīdzībai.» 426. lpp.: «Tomēr tieksme uz ekspansionistisku politiku rada kardinālas pārmaiņas buržuāzijas mentalitātē. Tā pārstāj būt pacifistiska un humāna.» 470. lpp.: «No sociālā viedokļa ekspansija ir būtisks apstāklis kapitālistiskās sabiedrības saglabāšanā; no ekonomikas viedokļa tā ir nepieciešamais apstāklis pelņas rādītāju noturēšanā un īslaicīgi paaugstināšanā.»

Cits kapitālistiskās ražošanas blakusprodukts bija vēl vecāks par brīvo kapitālu. Tas bija lieko cilvēku kopums, kuru katra krīze, kas sekoja uzplaukuma periodam, izmeta no ražojošās sabiedrības. Ilgstot bez darba palikušie cilvēki bija tikpat lieki kā brīvās bagātības īpašnieki. 19. gadsimtā radās izpratne, ka šie cilvēki ir drauds sabiedrībai, tāpēc viņu eksports palīdzēja apdzīvot Kanādu un Austrāliju, kā arī Savienotās Valstis. Imperiālisma ērai raksturīga jauna parādība – liekais kapitāls un liekais darbaspēks sadevās rokās un kopā pameta savu valsti. Ekspansijas ideja, valdības varas eksports un doma anektēt jebkuru teritoriju, kurā konkrētās valsts pilsoņi ieguldījuši kapitālu vai darbu, šķita vienīgā alternatīva pieaugošajam bagātības un iedzīvotāju zaudējumam. Šķita, ka imperiālisms un tā neierobežotās ekspansijas ideja sniedz pastāvīga ļaunuma pastāvīgu atrisinājumu.⁵⁰

Liktenīgā kārtā pirmā valsts, kurā liekā bagātība un liekie cilvēki tika savesti kopā, pati pamazām kļuva lieka. Dienvidāfrika bija Lielbritānijas īpašums kopš gadsimta sākuma, jo tā nodrošināja jūras ceļu uz Indiju. Taču Suecas kanāla atklāšana un tai sekojošā Ēģiptes administratīvā iekarošana stipri mazināja vecā tirdzniecības atbalsta punkta nozīmi. Lielbritānija droši vien būtu atkāpusies no Āfrikas, tāpat kā to darīja citas Eiropas nācijas, tiklīdz to īpašumi vai tirdzniecības intereses Indijā bija zuduši.

Īpaši liktenīgā un zināmā mērā arī simboliskā situācija ar Dienvidāfrikas negaidīto pārvēršanos par «imperiālisma šūpuli»⁵¹ izskaidrojama ar tās pēkšņo pievilcību bridī, kad impērijas kontekstā tā bija pilnīgi zaudējusi savu vērtību: septiņdesmitajos gados tur tika atklāti dimantu lauki, bet astoņdesmitajos – zelta atradnes. Jaunā vēlme «peļņa par katru cenu» pirmo reizi saplūda ar dārgumu meklēšanas rūpalu. Izrakteņu meklētāji, avantūristi un lielo pilsētu padibenes kopā ar rūpnieciski attīstīto valstu kapitālu devās uz Melno kontinentu. Kopš tā brīža milzīgā kapitāla uzkrāšanas radītais pūlis sekoja savam radītājam visos atklājumu ceļos, kuros netika atklāts nekas cits kā tikai jaunu investīciju iespējas. Brīvā

⁵⁰ Šīs tendences bija īpaši manāmas vācu imperiālismā. Visvācijas Savienības (dibināta 1891. gadā) pirmo pasākumu vidū bija centieni atturēt vācu emigrantus no pilsonības maiņas, un Vilhelma II pirmajā imperiālistiskajā runā, atzīmējot Reiha dibināšanas divdesmit piekto gadadienu, bija ietverts šāds ļoti raksturīgs saturs: «Vācu impērija ir kļuvusi par Pasaules impēriju. Tūkstošiem mūsu tautiešu dzīvo visos, pat attālākajos zemeslodes nostūros. [...] Kungi, jūsu svēts pienākums ir palīdzēt man apvienot plašo Vācijas impēriju ar mūsu pašu valsti.» Sal. Dz. A. Frūda vērtējumam 10. piezīmē.

⁵¹ E. H. Damce. *The Victorian Illusion. London*, 1928., 164. lpp.: «Āfrika, kas nebija ietverta ne Saksijas kartē, ne impērijas vēstures profesionālo filozofu aprītē, kļuva par britu imperiālisma šūpuli.»

kapitāla īpašnieki bija vienīgie, kas varēja izmantot no visām pasaules malām nākušos liekos cilvēkus. Kopā viņi izveidoja pirmo parazītu paradīzi, kuras dzīvības avots bija zelts. Imperiālisms – liekās naudas un lieko cilvēku produkts – uzsāka savu pārsteidzošo karjeru, ražojot liekas un nereālas preces.

Var šaubīties, vai ekspansija kā brīnumlīdzeklis būtu kļuvusi par tik lielu kārdinājumu neimperiālistiem, ja tā ar saviem bīstamajiem risinājumiem pievilinātu tikai tos liekos spēkus, kuri jau tāpat atradās ārpus nācijas sabiedrības. Visu parlamenta partiju līdzdalība imperiālistiskajās programmās ir dokumentēts fakts. Lielbritānijas Leiboristu partijas vēsture šai ziņā ir nepārtraukts apliecinājums Sesila Roudsa pareģojumam: «Strādnieki konstatē, ka amerikāņi, lai gan apliecina ārkārtīgas simpātijas un neskopojas ar brālīgu jūtu izpausmēm, bloķē viņu preces. Strādnieki konstatē, ka Krievija, Vācija un Francija vietējā mērogā dara to pašu, un strādnieki saprot, ka tad, ja viņi nebūs modri, viņu precēm nekur pasaulē vairs nebūs vietas. Tāpēc strādnieki kļuvuši par imperiālistiem un Liberālā partija tiem seko.»⁵² Vācijā liberāli (nevis Konservatīvā partija) atbalstīja plaši pazīstamo jūras spēku politiku, kas lielā mērā sekmēja Pirmā pasaules kara sākšanos.⁵³ Sociālistiskā partija svārstījās starp imperiālistisko jūras spēku politikas aktīvu atbalstu (pēc 1906. gada vairākkārt balsoja par līdzekļu piešķiršanu Vācijas kara flotei) un absolūtu nevērību pret visiem ārpolitikas jautājumiem. Epizodiski brīdinājumi par *lumpenproletariāta* draudiem un iespējamo dažu strādnieku šķiras slāņu piekukuļošanu ar drupačām no imperiālistu galda neradīja dziļāku izpratni par imperiālistu programmu milzīgo pievilcību partijas ierindas biedru vidū. No marksisma viedokļa jaunā savienība starp pūli jeb masām un kapitālu bija tik nedabiska, cik lielā pretrunā ar šķiru cīņas doktrīnu, ka netika pamanīts, cik bīstams ir imperiālistu mēģinājums sadalīt cilvēci kungu un vergu rasēs, augstākās un zemākās sugās, krāsainajos un baltajos cilvēkos (visi šie mēģinājumi balstījās uz masu principu). Pat starptautiskās solidaritātes sabrukums Pirmā pasaules kara sākumā nespēja satriekt sociālistu pašapmierinātību un ticību

⁵² Citēts pēc Millin, *op. cit.*

⁵³ «Tiesi liberāli, nevis Parlamenta labējais spārs atbalstīja šo jūras spēku stratēģiju» Alfred von Tirpitz. *Erinnerungen*. 1919. Sk. arī Daniel Frymann (Heinriha Klāsa pseidonīms). *Wenn ich der Kaiser wär*. 1912: «Īsteni imperiālistiska partija ir Nacionālā liberālā partija.» Frimans, ievērojams vācu šovinists Pirmā pasaules kara laikā, par konservatīviem izsakās šādi: «Konservatīvo aprindu nošķiršanās no rasu doktrīnu jautājumiem arī ir pieminēšanas vērts.»

proletariātam. Sociālisti joprojām rūpīgi iedziļinājās imperiālisma ekonomikas likumos, kad paši imperiālisti jau sen tos vairs neievēroja, kad aizjūras teritorijās šie likumi tika upurēti «impēriskajam faktoram» vai «rases faktoram» un kad tikai daži veci džentlmeņi augstākajās finanšu aprindās arvien vēl ticēja peļņas likmes neatņemamajām tiesībām.

Tautas slāņu pārsteidzoši vājajai spējai pretoties imperiālismam, kā arī daudzajiem nekonsekvences gadījumiem un neizpildītajiem solījumiem no liberālo politiķu puses ir citi, daudz dziļāki cēloņi. Ne oportūnisms, ne piekukulošana nevarēja panākt, lai tāds vīrs kā Liberālās partijas līderis Gledstons, kļuvis par premjerministru, lauztu savu solījumu aiziet no Ēģiptes. Šādi cilvēki daļēji neapzināti pievienojās plašāku slāņu pārliecībai, ka nācija pati par sevi ir tik dziļi sašķēlušies šķirās, ka šķiru cīņa ir izplatīta modernās politiskās dzīves iezīme un ka ir apdraudēta nācijas vienotība. Ekspansija šķita labklājības garants, kas spētu nodrošināt visas nācijas intereses, un tieši tas ļāva imperiālistiem kļūt par «patriotisma parazītiem».⁵⁴

Protams, šādas cerības joprojām daļēji saistījās ar seno aplamo praksi «ārstēt» iekšējās problēmas ar ārzemju avantūrām. Taču atšķirība ir skaidri redzama. Avantūras jau pēc savas dabas ir ierobežotas laikā un telpā, tās var gūt īslaicīgus panākumus, tomēr parasti tās konfliktus nevis atrisina, bet gan saasina. Sākumā imperiālistiskās ekspansijas avantūra šķita pastāvīgs atrisinājums, jo ekspansija tika uzskatīta par bezgalīgu. Turklāt imperiālisms nebija avantūra šā vārda parastajā nozīmē, jo tas bija atkarīgs ne tik daudz no nacionālistiskiem saukļiem kā no šķietami stabila ekonomisko interešu pamata. Konfliktējošu interešu sabiedrībā, kur vispārējais labums tiek uzskatīts par individuālo interešu summu, ekspansija pati par sevi tika uzlūkota par iespējamo visas nācijas interešu kopsaucēju. Tā kā mantīgās un valdošās šķiras bija visus pārliecinājušas, ka ekonomiskās intereses un tieksme pēc īpašuma ir drošs valsts pamats, pat neimperiālistiskos valstsvīrus viegli varēja pierunāt uz piekāpšanos, kad pie apvāršņa parādījās kopīgas ekonomiskās intereses.

Tie ir iemesli, kāpēc, ignorējot abu principu iekšējo pretrunu, nacionālismā attīstījās tendence uz imperiālismu.⁵⁵ Jo vairāk kāda nācija centās pievienot citas tautas (tas bija pretrunā ar pašu valsts konstitūciju), jo

⁵⁴ Hobson, *op. cit.*, 61. lpp.

⁵⁵ Hobsons, *op. cit.*, pirmais norādīja gan uz principiālo opozīciju starp imperiālismu un nacionālismu, gan arī uz nacionālisma tendenci būtībā kļūt imperiālistiskam. Imperiālismu viņš sauca par nacionālisma kropļojumu, «kurā tautas [...] pārvērs veselīgo un veicinošo savstarpējo sāncensību par cīņu uz dzīvību un nāvi starp konkurējošām impērijām» (9. lpp.).

lielāks bija vilinājums šīs tautas apspiest. Teorētiski starp nacionālismu un imperiālismu ir milzu plaisa, praksē tos var vienot tribālais nacionālisms un atklāts rasisms. Sākumā imperiālisti visās valstīs dižojās ar to, ka viņi «stāv pāri partijām» un ir vienīgie, kuriem ir tiesības runāt visas nācijas vārdā. Īpaši raksturīgs tas bija Viduseiropas un Austrumeiropas valstīm, kurām bija ļoti maz aizjūras teritoriju vai to nebija vispār. Šeit savienība starp pūli un kapitālu veidojās iekšzemē un uzbrukumi nacionālajiem institūtiem un nacionālajām partijām bija daudz agresīvāki.⁵⁶

Imperiālistisko politiku nievājošā vienaldzība pret pašu valsts iekšietātām bija vērojama gandrīz visur, it īpaši Anglijā. Kamēr «partijām virs partijām» kā, piemēram, «Prīmulu ligai», bija otršķirīga nozīme, imperiālisms kļuva par galveno cēloni divpartiju sistēmas deģenerācijai, tās pārtapsmai par «priekšējā sola» jeb valdības vīru sistēmu, kas noveda pie «opozīcijas nozīmes samazināšanās» parlamentā un «ministru kabineta lomas pieauguma salīdzinājumā ar apakšnamu».⁵⁷ Protams, to pasniedza arī kā politiku, kas stāv pāri partiju cīņām un privātām interesēm un ko realizē viņi, kuri šķietami pārstāv visu nāciju. Šāda valoda saistīja un maldināja cilvēkus, kuriem vēl bija saglabājusies kāda politiskā ideālisma dzirkste. Aicinājums būt vienotiem atgādināja kaujas saucienus, kuri vienmēr likuši cilvēkiem doties karā, taču vispārējās vienotības instrumentā neviens nepamanīja vispārējā kara aizmetni.

Visaktīvāk šajā nacionālistiskā imperiālisma paveidā iesaistījās valdības pārstāvji, viņi bija atbildīgi par to, ka imperiālisms tika sajaukts ar nacionālismu. Nacionālās valstis bija izveidojušas civildienestu un kļuva atkarīgas no ierēdņiem, kuru kalpība noderēja neatkarīgi no šķiru interesēm un valdību maiņām. Ierēdņu profesionālo godu un pašcieņu – īpaši Anglijā un Vācijā – noteica kalpošana visai nācijai. Ierēdņi bija vienīgā grupa, kas bija ieinteresēta atbalstīt valsts pamatnostādni par šķiru un frakciju neatkarību. Nacionālās valsts pašas varas atkarība lielā mērā no civildienesta ierēdņu ekonomiskās neatkarības un politiskās neitralitātes ir acīm redzama mūsdienās; nāciju panīkums vienmēr ir sācies ar pastāvīgā administratīvā aparāta korumpēšanos un pārliecību, ka ierēdņus algo nevis valsts, bet

⁵⁶ Sk. VIII nodaļu.

⁵⁷ *Hobson, op. cit.*, 146. un sek. lpp. «Nav šaubu, ka valdības vara salīdzinājumā ar Apakšnamu ir augusi nemitīgi un strauji, un tā, liekas, aug joprojām,» 1901. gadā rakstīja Braiss (*Studies in History and Jurisprudence*. 1901., I, 177. lpp.). Par valdības ministru un opozīcijas līderu sistēmas darbību parlamentā sk. arī *Hilaire Belloc and Cecil Chesterton. The Party System*. London, 1911.

mantīgās šķiras. Gadsimta beigās mantīgās šķiras bija kļuvušas tik varenas, ka valsts ierēdņiem bija gandrīz mulķīgi izlikties kalpojam visai nācijai. Sadalījums šķirās nostatīja ierēdņus ārpus sociālās struktūras, tāpēc viņi bija spiesti veidot paši savu kliķi. Kolonijās viņi izvairījās no nācijas faktiskās sairšanas. Valdot pār svešām tautām tālās zemēs, viņiem bija lielākas iespējas izlikties par varonīgiem nācijas kalpiem, kuri «ar savu dienestu spodrinājuši britu nācijas slavu»,⁵⁸ nekā paliekot metropolē. Kolonijas vairs nebija «milzīga brīvības atpūtas sistēma augstāko aprindu pārstāvjiem», kā to varētu aprakstīt Džeimss Mills. Tām bija jāklūst par britu nacionālisma mugurkaulu, jo tālu zemju pakļaušana un svešu tautu pārvaldīšana bija vienīgais veids, kā kalpot britu un tikai britu interesēm. Īstenībā pēc ierēdņu uzskata «katras nācijas īpašais raksturs tik labi neparādās nekur citur kā tās attiecībās ar pakļautajām rasēm».⁵⁹

Patiesībā Anglijas, Vācijas vai Francijas pilsonis vienīgi tālu prom no mājām varēja būt tikai anglis, vācietis vai francūzis. Savā valstī viņš bija tik dziļi iepīts ekonomiskajās interesēs vai sociālajās attiecībās, ka jutās tuvāks savas šķiras pārstāvim svešā valstī nekā citas šķiras pārstāvim savējā. Ekspanzija ļāva nacionālismam iegūt otro elpu, tāpēc tā tika akceptēta kā nacionālās politikas instruments. Jauno koloniālo sabiedrību un imperiālistu ligu biedri jutās «aizgājuši prom no partiju savstarpējām cīņām», un, jo tālāk viņi no tām aizgāja, jo ciešāk ticēja, ka «pārstāv tikai nācijas intereses».⁶⁰ Tas liecina par Eiropas nāciju izmisuma stāvokli pirmsimperiālisma periodā, par to, cik trauklas bija kļuvušas to institūcijas, cik novecojusi to sociālā sistēma salīdzinājumā ar cilvēka pieaugošo ražošanas potenciālu. Arī saglabāšanās mēģinājumi bija izmisīgi, un beigās līdzeklis pret ļaunumu, kā izrādījās, bija sliktāks par pašu ļaunumu, kas, starp citu, palika neizārstēts.

Savienība starp kapitālu un pūli ir atrodama jebkuras imperiālistiskās politikas sākotnē. Dažās valstīs, it īpaši Lielbritānijā, jaunā savienība starp pārāk bagātajiem un pārāk nabagajiem aprobežojās ar aizjūras īpašumiem.

⁵⁸ Lords Kērzonas, atklājot piemiņas plāksni lordam Kromeram. Sk. *Lawrence J. Zetland. Lord Cromer. 1932. 362. lpp.*

⁵⁹ *Hesketh Bell, op. cit., 1. daļa, 300. lpp.*

Tādi uzskati valdīja arī Holandes koloniālajos dienestos. «Augstākais uzdevums, bezprecedenta uzdevums ir tas, kurš pildāms Austrumindijas civildienesta ierēdņiem [...]. Kalpošanai šajā dienestā vajadzētu būt vislielākajam godam, jo tā ir īpaša struktūra, kas izpilda Holandes misiju tās aizjūras īpašumos.» Sk. *De Kat Angelino. Colonial Policy. Chicago, 1931, II, 129. lpp.*

⁶⁰ Vācu «Kolonialverein» prezidents Hoenloe-Langenburgs 1884. gadā. Sk. *Mary E. Townsend. Origin of Modern German Colonialism, 1871-1885. 1921.*

Tā saucamā britu politikas liekulība izpaudās tādējādi, ka angļu valstsvīri novilkā stingru līniju starp koloniālajām metodēm un normālu valsts iekšpolitiku, veiksmīgi izvairoties no bumeranga efekta – imperiālisma ietekmes uz metropoli. Citās valstīs, it īpaši Vācijā un Austrijā, šī savienība izveidojās iekšzemē pankustību formā, bet mazākā mērā (tā saucamā koloniālā politika) tā izpaudās arī Francijā. Šo «kustību» mērķis bija imperializēt visu nāciju (nevis tikai tās «lieko» daļu), savienot iekšējo un ārējo politiku, lai sagatavotu nāciju ārvalstu teritoriju sagrābšanai un citu tautu pastāvīgai apspiešanai.

Pūļa atšķiršanās no kapitālistiskās organizācijas tika novērota jau ļoti agri, un tā izaugsmi rūpīgi fiksējuši visi 19. gadsimta izcilākie vēsturnieki. Vēsturisko pesimismu no Burkharda līdz Špengleram radījis tieši šis novērojums. Vēsturnieki diemžēl nebija izpratuši, ka pūlis nekādā ziņā nedrīkst identificēt ne ar augošo rūpniecības strādnieku šķiru, ne, protams, ar visu tautu, viņi nebija aptvēruši, ka pūlis ir visu šķiru atbīru kopums. Šis kopums lika domāt, ka pūlim un starp tā locekļiem izzudušas šķiru atšķirības, ka tie, kuri stāv ārpus šķirās sašķeltās sabiedrības, jau ir pati tauta (*Volksgemeinschaft*, kā to būtu saukuši nacisti), nevis tās izkropļojums un karikatūra. Vēsturiskie pesimisti saprata šā sabiedrības slāņa būtisko bezatbildību un paredzēja demokrātijas pārvēršanos despotijā, kuras tirāni celsies no pūļa un gūs tā atbalstu. Tomēr viņi neizprata, ka pūlis ir ne tikai atbīras, bet arī buržuāziskās sabiedrības blakusprodukts, ko radījusi pati šī sabiedrība, tāpēc nekad nespēdama sevi no pūļa pilnīgi nošķirt. Tas bija iemesls, kāpēc vēsturnieki nepamanīja augstākās sabiedrības arvien lielāko interesi par sabiedrības padibenēm, kura kā sarkans pavediens stiepjas cauri visam 19. gadsimtam, tās pakāpenisko atkāpšanos morāles jautājumu sfērā un pieaugošo samierināšanos ar savas atvases anarhisko cinismu. Dreifusa lieta gadsimtu mijā parādīja, ka kriminālā pasaule un augstākās aprindas ir tieši saistītas, ka «varoņus» no antidreifusiešu vidus ir ļoti viegli iedalīt kā vienā, tā otrā kategorijā.

Radniecības jūtas, radītāja un pēcnācēja apvienošanās, kas klasiskā veidā aprakstīta jau Balzaka romānos, nosaka visus praktiskos ekonomiskos, politiskos un sociālos apsvērumus un atsauc atmiņā tās jaunā tipa Rietumu cilvēka psiholoģiskās īpašības, kuras Hobss ieskicēja pirms trīs simt gadiem. Taču jāatzīst, ka, galvenokārt izmantojot buržuāzijas pieredzi, ko tā guva pirmsimperiālisma perioda krīzēs un depresijās, augstākās aprindas beidzot izteica gatavību pieņemt revolucionāras pārmaiņas morāles normās,

kuras bija izvirzījis Hobsa «reālisms» un kuras no jauna izvirzīja pūlis un tā vadoņi. Pats fakts, ka «kapitāla sākotnējās uzkrāšanas iedzimtajam grēkam būs nepieciešami papildu grēki», lai nodrošinātu sistēmas darbību, daudz efektīvāk pārliecināja buržuāziju nokratīt Rietumu tradīcijas ierobežojumus nekā tās filozofi vai padībenes. Galu galā tas lika vācu buržuāzijai nomest liekulības masku un atklāti atzīt savas attiecības ar pūli, pamudinot to aizstāvēt īpašuma intereses.

Ir zīmīgi, ka tas notika tieši Vācijā. Anglijā un Holandē buržuāziskās sabiedrības attīstība norisinājās samērā mierīgi, un buržuāzija šajās valstīs jau gadsimtiem baudīja drošību un bija brīva no bailēm. Francijā buržuāzijas attīstību aizkavēja Lielā revolūcija, kuras sekas kavēja buržuāziju izbaudīt savu hegemoniju. Bet Vācijā, kur buržuāzija sasniedza nepieciešamo attīstības pakāpi tikai 19. gadsimta otrajā pusē, paralēli tās attīstībai auga arī revolucionāra strādnieku kustība. Pats par sevi saprotams, – jo nedrošāk jutās buržuāzija savā valstī, jo lielāks bija vilinājums nomest liekulības smago nastu. Augstāko aprindu saistība ar pūli Francijā atklājās agrāk nekā Vācijā, bet laika gaitā abās valstīs tā bija vienlīdz cieša. Iespējams, ka revolucionārās tradīcijas un samērā zemais industrializācijas līmenis bija cēlonis tam, ka Francijā izveidojās visai nelielas neorganizētas masas, tāpēc tās buržuāzija bija spiesta meklēt palīdzību aiz robežām un sabiedroties ar Hitlera Vāciju.

Lai arī kāds raksturs būtu buržuāzijas ilgajai vēsturiskajai evolūcijai dažādās Eiropas valstīs, pūļa jeb neorganizēto masu politiskie principi, kas sastopami imperiālistiskajās ideoloģijās un totalitārajās kustībās, atklāj pārsteidzoši ciešu saistību ar buržuāziskās sabiedrības politisko nostāju, ja to attīra no liekulības un kristietības tradīcijas uzslāņojuma.

Citiem vārdiem sakot, būtiskajai atšķirībai starp cēloņiem un sekām, kas raksturoja imperiālisma rašanos, bija savi iemesli. Situācija – brīvie līdzekļi, kuri radās pārmērīgas uzkrāšanas rezultātā un kuriem bija nepieciešama pūļa palīdzība, lai rastu drošu un rentablu ieguldīšanu, – iedarbināja spēku, kas vienmēr ir bijis viens no buržuāziskās sabiedrības balstiem, bet ko apslēpa cēlākas tradīcijas un svētītā liekulība, kuru Larošfuko dēvēja par komplimentu, ko netikums veltī tikumam. Tomēr galēji bezprincipiālu varas politiku nav iespējams realizēt, kamēr nav cilvēku masu, kuras ir brīvas no jebkādiem principiem un skaitliski tik lielas, ka pārsniedz valsts un sabiedrības iespējas tikt ar tām galā. Fakts, ka šo pūli varēja izmatot tikai imperiālistiskie politiķi un to iedvesmoja tikai rasistiskas doktrīnas, radīja iespaidu, ka vienīgi imperiālisms spēj noregulēt mūsdienu nopietnākās iekšējās sociālās un ekonomiskās problēmas.

Tiesa, Hobsa filozofijā nav nekā no modernajām rasu doktrīnām, kas ne tikai atmodina pūli, bet savā totalitārajā formā arī ļoti skaidri iezīmē organizācijas formas, kuras noder, lai cilvēce varētu turpināt bezgalīgo kapitāla un varas akumulāciju līdz tās loģiskajam galam – pašnīcināšanai. Taču Hobss vismaz nodrošināja politisko domu ar nepieciešamo priekšnoteikumu visām rasu doktrīnām, resp., principiāli izslēdza cilvēces jēdzienu, kas ir vienīgā starptautiskās tiesības regulējošā ideja. Izvirzot pieņēmumu, ka ārpolitikai katrā ziņā jābūt ārpus cilvēciskās vienošanās, iesaistītai mūžīgi visu karā pret visiem (un tā ir pirmatnējā stāvokļa likumsakarība), Hobss sniedz iespējami labāko teorētisko pamatu tām naturālistiskajām ideoloģijām, kas nācījas uzskata par ciltīm, kuras dabiski atdalītas cita no citas bet jebkādas saskarsmes, kuras neapzinās cilvēces solidaritāti un kurām vienīgi kopīgā īpašība, tāpat kā dzīvniekiem, ir pašsaglabāšanās instinkts. Ja cilvēcis jēdziens, ko pārliciecināsim simbolizē kopīgā cilvēces izcelsme, vairs nav spēkā, tad nekas nav ticamāks par teoriju, pēc kuras brūnā, dzeltenā un melnā rase ir cēlusies no citas pērtiķu sugas nekā baltā rase un kopā tās nolemtas savstarpējam karam, līdz visas pazudīs no zemes virsas.

Ja ir taisnība, ka mēs esam ieslēgti Hobsa bezgalīgajā varas akumulācijas procesā, pūļa organizatoriskā forma neizbēgami novedīs pie nāciju transformēšanās rasēs, jo uzkrāšanas procesā iesaistītai sabiedrībai nav citas saiknes, kas spētu vienot atsevišķus indivīdus, kuri šai procesā zaudē jebkuras dabiskās attiecības ar citiem cilvēkiem.

Rasisms patiešām var kļūt liktenīgs gan Rietumu pasaulei, gan visai civilizācijai. Kad krievi būs kļuvuši par slāviem, franči uzņemusies *force noire* vadoņu lomu, angļi pārvērtušies par «baltajiem cilvēkiem», tāpat kā uz neilgu, baismīgu brīdi visi vācieši bija kļuvuši par āriešiem, šī pārmaiņa iezīmēs Rietumu cilvēka galu. Lai ko teiktu akadēmiski izglītoti zinātnieki, rase politiskā izpratnē ir nevis cilvēces sākums, bet tās beigas, nevis tautu sākums, bet to sairums, nevis cilvēka dabiska dzimšana, bet viņa nedabiska nāve.

6. nodaļa

RASISKĀ DOMĀŠANA PIRMS RASISMA

Jā rasisko domāšanu uzskata par vācu izgudrojumu, tad «vāciskā domāšana» (lai ko tā arī nozīmētu) bija guvusi lielu popularitāti jau ilgi pirms nacistu neveiksmīgā mēģinājuma iekarot pasauli. Trīsdesmitajos gados hitlerisms guva lielu ietekmi starptautiskā mērogā, it īpaši Eiropā. Rasisms kā valsts politika tika realizēts vienīgi Vācijā, taču kā sabiedriskai domai tam bija liela ietekme daudzās valstīs. Nacistu politiskā mašīna darbojās jau krietnu laiku pirms 1939. gada, kad vācu tanki uzsāka savu iznīcības gājienu, jo politiskajā karā rasisms tika uzskatīts par daudz stiprāku sabiedroto nekā uzbeki agenti vai «piektās kolonnas» organizācijas. Gandrīz divdesmit gadus ilguši notikumi dažādās galvaspilsētās stiprināja nacistu pārliecību, ka labākā «propaganda» var būt rasu politika, no kuras viņi, gan ielaizdamies dažādos kompromisos un nepildīdami solījumus, nekad nebija novirzījušies izdevīguma apsvērumu dēļ.¹ Rasisms nebija nedz jauns, nedz slepens ierocis, taču vēl nekad agrāk tas nebija lietots tik nelokāmi konsekventi.

Tas, ka 19. gadsimtā rasiskā domāšana, kuras saknes iesniedzas tālu 18. gadsimtā, radās vienlaicīgi visās Rietumeiropas valstīs, ir vēsturiska patiesība. Rasisms ir bijis spēcīga imperiālistiskās politikas ideoloģija jau kopš gadsimta sākuma. Tas bija uzsūcis sevi un restaurējis visu senāko paveidu rasu uzskatus, kuri paši par sevi tomēr diezin vai spētu deģenerēties par rasismu kā pasaules uzskatu vai ideoloģiju. Pagājušā gadsimta vidū rasiskie uzskati vēl tika vērtēti ar politiskā saprāta mērauklu, piemēram, Tokvils rakstīja Gobino par viņa doktrīnām: «Tās droši vien ir aplamas un neapšaubāmi

¹ Pēc vācu-padomju pakta noslēgšanas beidzās nacistu propagandas uzbrukumi «bolševismam», taču tā nekad neatkāpās no savas rasu politikas.

kaitīgas.»² Tikai gadsimta beigās rasiskā domāšana tika uztverta ar cieņu un atzīta par nozīmīgu, it kā tas būtu viens no galvenajiem gara sasniegumiem Rietumu pasaulē.³

Līdz pat liktenīgajām «cīņai par Āfriku» dienām rasiskā domāšana bija viens no daudziem brīviem uzskatiem, kuri liberālisma ietvaros cīnījās cits ar citu par sabiedriskās domas atbalstu.⁴ Tikai daži no tiem kļuva par pilnīgi izveidotām ideoloģijām, resp., sistēmām, kuras balstās uz vienu uzskatu un ir tik spēcīgas, ka pārliecinājušas vairākumu cilvēku, un pietiekami plašas, lai izvadītu tos cauri dažādām dzīves situācijām un notikumiem. Atšķirībā no vienkārša uzskata ideoloģija pretendē vai nu uz vēstures procesa izskaidrošanu, vai «visuma mīklas» atrisināšanu, vai arī uz tādu neredzamu universālu likumību izpratni, kuras pārvalda dabu un cilvēku. Nav daudz ideoloģiju, kuras guvušas pietiekamu ievēribu, lai izdzīvotu pārliecināšanas smagajā konkurences cīņā, un tikai divas var uzskatīt par absolūtām uzvarētājām: viena, kas vēsturi skaidro kā šķiru ekonomisko cīņu, un otra, kas vēsturi skaidro kā dabisku rasu cīņu. Abām ir bijusi tik liela ietekme masās, ka tās spējušas nodrošināt valsts atbalstu un izveidojušas par oficiālām valsts doktrīnām. Taču tālu pāri tām robežām, kurās rasiskā un šķiriskā domāšana izveidojās par obligātu domāšanas veidu, šīs doktrīnas akceptēja brīvā sabiedriskā doma, un tāpēc ne vien intelektuāļi, bet arī plašākas masas vairs nepieņēma nevienu pagātnes vai tagadnes fakta interpretāciju, ja tā neatbilda vienai vai otrai uzskatu sistēmai.

Ārkārtējais pārliecināšanas spēks, kas piemīt galvenajām mūsdienu ideoloģijām, nav nejaušs. Pārliecināšana nav iespējama, ja tā nesaistās ar cilvēku pieredzi vai vēlmēm, t.i., neatbilst tūlītējam politiskām vajadzībām. Šķietamā ticība šajos jautājumos rodas ne jau no zinātniskiem faktiem, kā mūs cēnsas pārliecināt dažnedažādie darvinisma paveidi, nedz arī no vēstures likumiem, ko pūlas pierādīt vēsturnieki savos mēģinājumos atklāt likumu, kurš nosaka civilizāciju uzplaukumu un norietu. Jebkura īsta ideoloģija tiek radīta, attīstīta un uzlabota tikai kā politisks ierocis, nevis kā teorētiska doktrīna. Tiesa, dažkārt (piemēram, gadījumā ar rasismu) ideoloģija maina savu sākotnējo politisko būtību, taču bez tiešas saskarsmes ar

² *Lettres de Alexis de Tocqueville et de Arthur de Gobineau. (Revue des deux Mondes), 1907, Tome 199 (1853. gada 17. novembra vēstule).*

³ Labākais rasistisko uzskatu vēstures apskats «ideju vēstures» veidā ir *Erich Voegelin. Rasse und Staat. Tuebingen, 1933.*

⁴ Ieskatam dažādos pretrunīgos uzskatos deviņpadsmitajā gadsimtā sk. *Carlton J. H. Hayes. A Generation of Materialism. New York, 111-122. lpp.*

politisko dzīvi šādas transformācijas nav iespējamās. Ideoloģiju zinātnisks pamatojums ir sekundārs, pirmkārt, to rada vēlme iegūt neatspēkojamus argumentus, otrkārt, zinātnieki paši nokļūst ideoloģijas pārliecināšanas spēka varā. Viņi zaudē interesi par savu pētījumu rezultātiem, pamet laboratorijas un steidz sludināt masām savu jauno dzīves un pasaules izpratni.⁵ Vairāk šādu «sludinātāju» nekā zinātnisku atklājumu ietekmē visu zinātnes nozaru kategoriju sistēmās dziļi iespiēdusies rasiskā domāšana. Savukārt vēsturnieki (no kuriem daži rasiskajā domāšanā vainoja zinātni) tāpēc vairāku filoloģisku vai bioloģisku pētījumu rezultātus maldīgi uzskatīja par cēloņiem, nevis par rasiskās domāšanas sekām.⁶ Pretējais būtu tuvāk

⁵ «Sākot ar septiņdesmitajiem gadiem, Hakslijs pameta novārtā zinātnisko pētniecību, tik aizņemts viņš bija «Darvina buldogā» lomā, uzbrukdams un kozdams teologiem» (*Hayes, op. cit.*, 126. lpp.). Ernsta Hekela aizraušanos ar zinātnisko sasniegumu popularizēšanu gandrīz kā ar pašu zinātni nesen uzsvēris nacisma slavinātājs H. Brihers (*Ernst Haeckel. Ein Wegbereiter biologischen Staatsdenkens. Nationalsozialistische Monatshefte*, 1935, 69. burtn.).

Ar diviem visai atšķirīgiem piemēriem var parādīt, uz ko spējīgi zinātnieki. Abi bija cienijami pētnieki un rakstīja Pirmā pasaules kara laikā. Vācu mākslas zinātnieks Jozefs Štrizgovskis savā darbā *Altai, Iran und Völkerwanderung* (Leipzig, 1917) apgalvoja, ka nordisko rasi veido vācieši, ukraiņi, armēņi, persieši, ungāri, bulgāri un turki (306.-307. lpp.). Parīzes Medicīnas biedrība ne vien publicēja ziņojumu par «polihēzijas» (pārmērīga izkārnīšanās) un «bromidrozes» (ķermeņa smarža) atklāšanu vācu rasē, bet arī ieteica izmantot urīna analīzi vācu spiegu notveršanai. Bija «noskaidrots», ka vāciešu urīns satur 20% neurīna slāpekļa pretēji citu rasu 15%. Sk. *Jacques Barzun. Race. New York. 1937*, 239. lpp.

⁶ *So quid pro quo* pa daļai izraisīja pētnieku aizrautīgā vēlme atzīmēt ikvienu piemēru, kurā pieminēta rase. Tādējādi viņi samērā nekaitīgus autorus, kuri uz rasi balstītu izskaidrojumu uzskatīja par iespējamu un dažkārt emocionāli aizraujošu, maldīgi ierindoja starp īstiem rasistiem. Šos pieņēmumus, kas pēc būtības ir nekaitīgi, tālāk attīstīja agrīnie antropologi, izmantojot tos par savu pētījumu izejas punktu. Tipisks piemērs ir pagājušā gadsimta vidus ievērojamā franču antropologa Pola Broka naivā hipotēze, pieņemot, ka «smadzenēm ir kāda saistība ar rasi un galvaskausa formas izpētišana ir labākais veids, kā noskaidrot smadzeņu saturu» (citēts pēc *Jacques Barzun, op. cit.*, 162. lpp.). Ir acīm redzams, ka bez balstīšanās uz priekšstatu par cilvēka dabu šāds apgalvojums ir tieši smieklīgs.

Runājot par deviņpadsmitā gadsimta sākuma filologiem, kuru «ārietisma» jēdziens vedinājis gandrīz katru rasisma pētnieku pieskaitīt viņus pie rasistisko uzskatu propagandētājiem vai pat ieviesējiem, jāatzīst, ka viņi ir, cik vien iespējams, nevainīgi. Ja viņi pārkāpa tīri pētnieciska darba robežas, tad tikai tāpēc, ka vēlējas vienā kultūras saimē iekļaut iespējami vairāk tautu. Sk. *Ernest Seillière. La Philosophie de l'Impérialisme*, 4 sēj., 1903-1906: «Tas bija sava veida apskurbums: mūsdienu civilizācija ticēja, ka ir apzinājusi savus radurakstus, [...] un tika radīts organisms, kas apvienoja vienā kopīgā brālībā visas tautas, kuru valodā bija atrodama kāda radniecība ar sanskritu.» (*Preface*, 1. sēj., xxxv lpp.) Citiem vārdiem sakot, šie vīri joprojām bija astoņpadsmitā gadsimta humānisma tradīciju ietekmē un ar tām raksturīgo entuziasmu attiecībā pret svešām tautām un eksotiskām kultūrām.

patiesībai. Būtībā doktrīnai «stiprākam taisnība» bija vajadzīgi vairāki gadsimti (no septiņpadsmitā līdz deviņpadsmitajam), lai iekarotu dabaszinātnes un formulētu «likumu» par to, ka izdzīvo vislielākā mērā pielāgojušās sugas. Un, ja de Mestra un Šellinga teorija par mežonju ciltīm kā seno cilvēku regresīvām paliekām iederētos 19. gadsimta politiskajos plānos tikpat labi kā progresa teorija, mēs varbūt neko nezinātu par pirmatnējiem cilvēkiem un neviens zinātnieks nebūtu šķiedis laiku, lai atrastu «trūkstošo posmu» starp pērtiķi un cilvēku. Par to vainojama nevis kāda zinātnes nozare, bet gan konkrēti zinātnieki, kurus ideoloģijas bija hipnotizējušas tikpat lielā mērā kā citus cilvēkus.

Fakts, ka rasisms ir imperiālistiskās politikas galvenais ideoloģiskais ierocis, ir tik acīm redzams, ka daudzi pētnieki izvairās no šīs ābece patiesības iemītās takas. Tā vietā tiek izmantots vecais maldīgais pieņēmums, ka rasisms ir pārspīlēta nacionālisma paveids. Vērtīgi zinātniski darbi, it īpaši Francijā, kuri pierāda, ka rasisms ne vien ir pilnīgi cita parādība, bet arī spēj iznīcināt nacionālu valsti, parasti tiek ignorēti. Vērojot milzīgo rasiskās un šķiriskās domāšanas sacensību par ietekmi uz cilvēku prātiem, daži labs sliecas domāt, ka rasiskā domāšana pauz nacionālas, bet šķiriskā domāšana – internacionālās tendences, un ticēt, ka pirmā ir morāla sagatavošanās nacionāliem kariem, bet otra – pilsoņu kara ideoloģija. Tas bija iespējams tāpēc, ka Pirmais pasaules karš bija senāku nacionālo un jaunāku imperiālistisko konfliktu dīvains sajaukums, kas pierādīja, ka senākie nacionālie saukļi visu karā iesaistīto valstu masām šķiet daudz tikamāki nekā jebkādi imperiālistiski mērķi. Taču pēdējam karam, kurā netrūka ne kvislingu, ne kolaboracionistu, būtu vajadzējis pierādīt, ka rasisms spēj izraisīt pilsoņu konfliktus ikvienā valstī un ir viena no atjautīgākajām jebkad izgudrotajām metodēm, kā bruģēt ceļu pilsoņu karam.

Ir tiesa, ka rasiskā domāšana aktīvajā politikā ienāca brīdī, kad eiropieši bija sagatavojuši un zināmā mērā īstenojuši nācijas jauno valsts formu. Jauno paša sākuma rasisms izplatījās pāri visām nacionālajām robežām, kuras noteica ģeogrāfiskas, lingvistiskas, tradicionālas vai jebkādas citas normas, un noraidīja nacionālpolitisku pastāvēšanu vispār. Drīzāk rasiskā, nevis šķiriskā domāšana ietekmēja Eiropas nāciju savstarpējo tiesību atzīšanas attiektību, līdz beidzot kļuva par varenu ieroci šo nāciju iznīcināšanai. No vēstures viedokļa patriotisma sludināšana rasistiem ir veikusies labāk nekā visām citām internacionālām ideoloģijām kopā, un viņi bija vienīgie, kas konsekventi noraidīja principu, uz kuru balstās tautu nacionālā apvienošana, – visu tautu vienlīdzības un solidaritātes principu, ko garantē cilvēces jēdziens.

I. ARISTOKRĀTU «RASE» PRET PILSONU «NĀCIJU»

Astoņpadsmitā gadsimta Francijā bija vērojama pieaugoša interese par dažādām nepazīstamām un pat mežonīgām tautām. Tas bija laiks, kad tika apbrīnoti un imitēti ķīniešu gleznojumi, kad «Persiešu vēstules» bija viens no gadsimtā visvairāk izslavētajiem literārajiem darbiem un kad ceļojumu apraksti kļuva par sabiedrības iemīlotāko lasāmvielu. Mežonīgo un necivilizēto tautu godīgums un vienkāršība tika pretstatīti kultūras izsmalcinātībai un frivolitātei. Jau ilgi pirms 19. gadsimta plašajām ceļošanas iespējām, kad ikviens vidusmēra pilsonis nonāca saskarē ar citu kontinentu reālajām, 18. gadsimta franču sabiedrība mēģināja garīgi apjaust to kultūru un zemju specifiku, kuras atradās tālu aiz Eiropas robežām. Sajūsma par «jauniem cilvēces pārstāvjiem» (Herders) pildīja franču revolūcijas varoņu sirdis, kad tie kopā ar franču nāciju deva brīvību visām tautām zem Francijas karoga. Šī sajūsma par nepazīstamām svešām zemēm kulmināciju sasniedza vēstījumā par brālību, ko iedvesmoja vēlme katram jaunam un pārsteidzošam «cilvēces pārstāvim» piemērot Labrujēra vārdus: *«La raison est de tous les climats.»*

Un tomēr šajā nāciju veidošanās gadsimtā un cilvēces mīlestības valstī saskatāmi iedīgi, kas vēlāk izvērtās par nāciju un cilvēces iznīcināšanas tumšo rasisma spēku.⁷ Ievēribas cienīgs ir fakts, ka pirmais autors, kas atzina dažādas izcelsmes tautu līdzāspastāvēšanu Francijā, bija arī pirmais, kurš izstrādāja stingru šķirisko domāšanu. Astoņpadsmitā gadsimta sākumā franču aristokrāts grāfs Bulenviljē, kura darbi publicēti pēc viņa nāves, Francijas vēsturi izskaidroja kā divu atšķirīgu nāciju vēsturi. Pirmā ir ģermāņu izcelsmes, tā pakļāva senākos iedzīvotājus gallus, uzspieda tiem savus likumus, atņēma zemi un nostiprinājās kā valdošā šķira jeb pēri, kuru pārākums balstījās uz «iekarotāju tiesībām» un uz «paklausību stiprākajam».⁸ Aizņemts galvenokārt ar argumentu meklēšanu pret *Tiers Etat* (vidussšķiras) un tās ievērojamāko pārstāvju (galvenokārt rakstnieku un juristu) grupas pieaugošo politisko spēku, Bulenviljē vajadzēja cīnīties arī pret monarhiju,

⁷ Sešpadsmitā gadsimta franču rakstnieku Fransuā Hotmanu, *Franco-Gallia* autoru, daži (piemēram, Ernests Sejērs) uzskata par astoņpadsmitā gadsimta rasistisko doktrīnu priekšgājēju. Pret šo maldīgo pieņēmumu pamatoti protestē Teofilis Simārs: «Hotmans bija nevis ģermāņu apoloģēts, bet gan tās tautas aizstāvis, kuru apspieda monarhija» (*Etude Critique sur la Formation de la doctrine des Races au 18e et son expansion au 19e siècle. Bruxelles. 1922, 20. lpp.*).

⁸ *Histoire de l'Ancien Gouvernement de la France. 1727, 1. sēj., 33. lpp.*

jo Francijas karalis vēlējās pārstāvēt nevis vairs pērus kā *primus inter pares*, bet gan visu nāciju kopumā. Tādējādi jaunā augošā šķira saskatīja viņu savu galveno aizstāvi. Lai aristokrātijai atgūtu neapstrīdamo pārākumu, Bulenviljē ierosināja pārējiem aristokrātiem noliegt kopīgo izcelsmi ar franču tautu, atteikties no nācijas vienotības un pretendēt uz sākotnēju un tāpēc arī mūžīgu atšķirīgu stāvokli.⁹ Būdams daudz drosmīgāks par vēlākiem aristokrātijas aizstāvjiem, Bulenviljē noliedza jebkādu iepriekšnolemtu piesaisti teritorijai; viņš pielāva, ka galli dzīvojuši Francijā ilgāk un franki bijuši svešinieki un barbari. Savu doktrīnu Bulenviljē pamatoja vienīgi ar iekaro-tāju mūžīgajām tiesībām un bez šaubīšanās izteica apgalvojumu, ka «francu nācijas īstais šūpulis ir [...] frīzu zeme». Ilgi pirms imperiālistiskā rasisma faktiskās attīstības, balstoties tikai uz sava priekšstata iekšējo loģiku, viņš Francijas pamatiedzīvotājus uzskatīja par iezemiešiem mūsdienu izpratnē vai, pēc viņa paša terminoloģijas, par «pavalstniekiem», – nevis karaļa, bet gan to personu pavalstniekiem, kuri cēlušies no franču zemes iekarotājiem un kurus var saukt par frančiem, pamatojoties uz viņu dzimtiesībām.

Bulenviljē stipri ietekmēja septiņpadsmitā gadsimta «stiprākam taisnība» doktrīna, viņš bija viens no konsekvētākajiem Spinozas skolniekiem un pārtulkoja tā «Ētiku» un analizēja «Teoloģiski politisko traktātu». Spinozas politisko ideju izpratnē un lietojumā Bulenviljē spēku nomaiņīja ar iekarojumu, un iekarojums bija universāla cilvēku un nāciju dabiskā īpašību privilēģiju mēraukla. Šajā uzskatā jaušamas doktrīnas «stiprākam taisnība» vēlāko naturālistisko transformāciju iezīmes. To apstiprina arī fakts, ka Bulenviljē bija viens no sava laika ievērojamākiem brīvdomātājiem, un viņa uzbrukumi kristīgajai baznīcai nav izskaidrojami tikai ar antiklerikālismu.

Bulenviljē teorija tomēr ir saistīta ar tautām, nevis ar rasēm. Augstākās tautas tiesības tā pamato ar vēsturisku notikumu – iekarojumu, nevis ar kādu fizisku faktu, lai gan vēsturiskais notikums jau ir atstājis zināmu ietekmi uz iekarotās tautas dabas dotajām īpašībām. Šai teorijā tiek pausts uzskats, ka Francijā ir divas dažādas tautas. Tas darīts, lai pretotos jaunajai nācijai idejai, ko zināmā mērā pārstāvēja absolūtās monarhijas un vidussšķiras savienība. Bulenviljē bija antinacionāls laikā, kad nācijas ideja tika uzverta kā jauna un revolucionāra, kad tā vēl nebija skaidri parādījusi savu saistību ar demokrātisku valdības formu. Bulenviljē savu valsti sagatavoja pilsoņu

⁹ Apgalvojumu, ka grāfa Bulenviljē sarakstīto vēsturi paredzēts izmantot par politiskā ieroci pret vidussķiru, izteica Monteskjē (*Esprit des Lois*. 1748, XXX, X nod.).

karam, vēl nezinot, ko šāds karš nozīmē. Viņš pārstāvēja daudzus aristokrātus, kuri uzskatīja sevi nevis par nācijas pārstāvjiem, bet gan par atsevišķu valdošu kastu, kam varētu būt daudz vairāk kopīga ar svešu tautu nekā ar saviem līdzpilsoniem. Šīs antinacionālās tendences, kurām bija ietekme emigrantu aprindās, vēlāk tika ietvertas 19. gadsimta beigu jaunajās rasu doktrīnās.

Tikai sākoties revolūcijai, kad daudzi franču aristokrāti bija spiesti meklēt patvērumu Vācijā un Anglijā, Bulenviljē idejas parādīja savu lietderību kā politisks ierocis. Ka viņa ietekme uz franču aristokrātiju saglabājās, par to liecina kāda cita grāfa – Dibuā-Nansē darbi,¹⁰ kuros franču aristokrāti tika aicināti veidot ciešāku saikni ar saviem kontinentālajiem brālēniem. Revolūcijas priekšvakarā šis franču feodālisma pārstāvis jutās tik nedroši, ka cerēja uz «barbariskas izcelsmes aristokrātu Internacionāles izveidošanos»,¹¹ un, tā kā vācu aristokrātija bija vienīgā, no kuras bija cerība sagaidīt palīdzību, franču nācijas īstā izcelsme tika uzskatīta par identisku vācu nācijas izcelsmei. Francijas zemākie slāņi, lai arī vairs nebija vergi, tomēr nebija brīvi no dzimšanas, bet par savu brīvību varēja pateikties tiem, kuri bija brīvi no dzimšanas, resp., aristokrātijai. Dažus gadus vēlāk franču trimdinieki patiesām mēģināja izveidot aristokrātu internacionāli, lai novērstu to cilvēku sacelšanos, kurus viņi uzskatīja par svešu un verdzīnātu tautu. Un, lai gan šo mēģinājumu praktiskā realizācija cieta neveiksmi, emigranti, piemēram, Šarls Fransuā Dominiks de Viljē, kas ap 1800. gadu pretstatīja «galloromāņus» ģermāņiem, vai Viljams Alters, kas desmit gadus vēlāk nodevās sapnim par ģermāņu tautu federāciju,¹² savu sakāvi neatzina. Iespējams, viņi nesaprata, ka ir nodevēji, jo bija pilnīgi pārliecināti, ka Lielā franču revolūcija ir bijis (Fransuā Gizo vārdiem runājot) «karš starp svešām tautām».

Bulenviljē aristokrātijas tiesības pamatoja vienīgi ar iekarotāju tiesībām, tieši nenoniecinošot iekarotās nācijas īpašības, turpretim grāfs Montlosjē, viens no franču emigrācijas šaubīgajiem pārstāvjiem, klaji pauda nicinājumu pret «jauno tautu, kas cēlusies no vergiem [...] un ir visu rasu un laiku (sajaukums)».¹³ Laiki bija mainījušies, un aristokrātiem, kuri vairs nepiederēja pie

¹⁰ *Les Origines de l'Ancien Gouvernement de la France, de l'Allemagne et de l'Italie*. 1789.

¹¹ Seillièr, *op. cit.*, XXXII lpp.

¹² Sk. René Maunier. *Sociologie Coloniale*. Paris, 1932, 2. sēj., 115. lpp.

¹³ Par būdams trimdā, Montlosjē uzturēja ciešus kontaktus ar Francijas policijas priekšnieku Fusē, kas palīdzēja viņam uzlabot bēgļa bēdīgo finansiālo stāvokli. Vēlāk viņš bija Napoleona slepenais aģents Francijā. Sk. Joseph Brugette. *Le Comte de Montlosier*. 1931, un Simar, *op. cit.*, 71. lpp.

neuzvarētās rases, arī vajadzēja mainīties. Viņi atteicās no vecās Bulenvīļē un pat Monteskjē tik tuvās idejas, ka tikai un vienīgi iekarojums, *fortune des armes*, nosaka cilvēku likteņus. Lielāko triecienu aristokrātiskajām teorijām deva abats Sjejess, savā slavenajā pamfletā ieteikdams vidusskīrui «nosūtīt atpakaļ uz franku zemes mežiem visas tās ģimenes, kuras turas pie absurda pieņēmuma, ka ir cēlušās no iekarotājas rases un tā ieguvušas savas tiesības».¹⁴

Ir divaini, ka kopš tiem tālajiem laikiem, kad franču augstmaņi savi šķiru cīņā pret buržuāziju atklāja, ka ir piederīgi pie citas nācijas, ka viņiem ir cita genealogiskā izcelsme un ciešāka saikne ar starptautisku kastu nekā ar Francijas zemi, visas franču rasu teorijas atbalstīja ģermānismu vai vismaz nordisko tautu pārkumu par saviem tautiešiem. Ja franču revolūcijas dalībnieki sevi garīgi identificēja ar Romu, tas notika nevis tāpēc, ka buržuāzijas «latīnismu» viņi būtu pretstatījuši aristokrātijas «ģermānismam», bet gan tāpēc, ka viņi uzskatīja sevi par Romas Republikas garīgajiem mantiniekiem. Šī vēsturiskā pretenzija pretstatīja aristokrātijas tribālajai orientācijai varbūt bija viens no iemesliem, kas nelāva «latīnismam» kļūt par rasu doktrīnu. Lai cik paradoksāli tas izklausītos, franči agrāk nekā vācieši vai angļi pievērsās *idée fixe* par ģermāņu pārkumu.¹⁵ Pat vācu rasu apziņas pamošanās pēc Prūsijas sakāves 1806. gadā un tās pretfranču ievirze nemainīja rasu ideoloģijas raksturu Francijā. 19. gadsimta četrdesmitajos gados Ogistēns Tjeri joprojām turējās pie šķiru un rasu sistēmas un nošķīra «ģermāņu aristokrātiju» no «keltu buržuāzijas»,¹⁶ bet kāds cits augstmanis – grāfs de Remusā pasludināja Eiropas aristokrātijas ģermānisko izcelsmi. Vībeidzot, grāfs de Gobino izveidoja uzskatu, ko franču aristokrāti jau bija pieņēmuši kā vēsturisku doktrīnu, un attīstīja tālāk, apgalvojot, ka atklājis civilizāciju bojāejas noslēpumaino likumu un vēsturi iecēlis dabazinātnes godā. Ar to rasiskā domāšana bija pabeigusi pirmo stadiju un sāka otro, kuras ietekme ir jūtama līdz pat 20. gadsimta divdesmitajiem gadiem.

¹⁴ *Qu'est-ce que le Tiers Etat?* (1789), ko publicēja neilgi pirms revolūcijas sākuma Tulkojumā citēts pēc J. H. Clapham. *The Abbé Siéyès. London, 1912, 62. lpp.*

¹⁵ «Vēsturiskā ārietisma pirmsākums meklējams astoņpadsmitā gadsimta feodālismā, un vēlāk to stiprināja deviņpadsmitā gadsimta ģermānisms,» piebilst Sejērs, *op. cit.*, II lpp.

¹⁶ *Lettres sur l'histoire de France* (1840).

II. RASES VIENOTĪBA KĀ NACIONĀLĀS EMANCIPĀCIJAS AIZSTĀJĒJA

Rasiskā domāšana Vācijā neattīstījās līdz Napoleona uzvarai pār veco Prūsijas armiju. Tās rašanos galvenokārt sekmēja prūšu patrioti un politiskais romantisms, nevis aristokrātija un tās aktīvākie pārstāvji. Pretēji franču rasiskās domāšanas paveidam, kas noderēja par pilsoņu kara un nācijas šķelšanas ieroci, vācu rasiskā domāšana radās, lai tautu apvienotu pret ārzemju kundzību. Tās radītāji nemeklēja sabiedrotos aiz valsts robežām, bet centās modināt cilvēkos kopīgas izcelsmes apziņu. Būtībā no procesa tika izslēgta aristokrātija ar tās vispārzināmajiem kosmopolitiskajiem radurakstiem. Atšķirībā no pārējās Eiropas uz prūšu junkuriem tas attiecās mazākā mērā, tomēr rasisko domāšanu nebija iespējams balstīt uz tautas visvairāk privileģēto šķiru.

Tā kā vācu rasiskā domāšana pavadīja ilgos, ar vilšanos saistītos mēģinājumus apvienot dažādās vācu valstis, tā sākumā bija tik cieši saliedējusies ar vispārīgāka rakstura nacionālajām jūtām, ka bija grūti atšķirt vienkāršu nacionālismu no izteikta rasisma. Nekaitīgas nacionālās jūtas izpaudās no mūsdienu viedokļa rasiskās kategorijās, tāpēc pat vēsturnieki, kas vācu rasisma paveidu identificēja ar specifisko vācu nacionālisma terminoloģiju, maldījās, uzskatot nacismu par vācu nacionālismu, un tādējādi pārāk zemu novērtēja Hitlera propagandas starptautisko labvēlīgo rezonansi. Šie specifiskie vācu nacionālisma apstākļi mainījās pēc 1870. gada, kad vācu nācija apvienojās un vācu rasisms varēja attīstīties paralēli vācu imperiālismam. Tomēr no šā laika saglabājās vairākas īpatnības, kas bija nozīmīgas vācu rasiskās domāšanas paveidam.

Atšķirībā no Francijas prūšu aristokrāti savas intereses uzskatīja par cieši saistītām ar absolūto monarhiju, un vismaz kopš Frīdriha II laikiem viņi centās panākt, lai tiktu atzīti par visas nācijas pārstāvjiem. Prūšu aristokrātija nebaidījās no augošās buržuāzijas, kam varēja būt padomā varas pārņemšana; izņēmums bija īsa laika posms, kad notika Prūsijas reformas (1808-1812). Tā nebaidījās arī no vidussšķiras iespējamās apvienošanās ar monarhu. Lai kā pūlējās reformatori, Prūsijas karalis, līdz 1809. gadam lielākais zemes īpašnieks, palika *primus inter pares*. Tādējādi rasiskā domāšana attīstījās ārpus aristokrātijas un kļuva par ieroci nacionālistiem, kuri vēlējās visu vāciski runājošo tautu apvienošanu un tādēļ izvirzīja kopīgas izcelsmes lozungu. Zināmā mērā viņi

bija liberāli, jo pretojās prūšu junkuru absolūtai varai. Tā kā kopīga izcelsmi noteica kopīga valoda, tad nav īsta pamata runāt par rasisku domāšanu.¹⁷

Tikai pēc 1814. gada šī kopīgā izcelsme tiek raksturota citādi: kā «asinsradniecība», dzimtas saites, tribālā vienība vai nejaukta izcelsme. Šie formulējumi, kas gandrīz vienlaicīgi parādījās gan katoļa Jozefa Geressa, gan tādu nacionālliberāļu kā Ernsta Morica Arnta un F. L. Jāna darbos, liecina par neveiksmi, ko cietušas cerības izraisīt vācu tautā patiesas nacionālas jūtas. Tā kā mēģinājums pacelt tautu līdz nācijas statusam bija cietis neveiksmi, trūka kopīgas vēsturiskās pieredzes un plašus tautas slāņus bija pārņēmusi apātija pret kopīgas nākotnes perspektīvām – tika cildināta dabiskā kopīgas izcelsmes ideja, kurā galvenā nozīme bija tribālajiem instinktiem. Organisko vēstures doktrīnu «katra rase ir atsevišķs, pilnīgs kopums»¹⁸ radīja cilvēki, kuriem bija nepieciešams ideoloģiski definēt nacionālo vienotību, ar ko aizstāt politisko nācijas statusu. Neapmierināts nacionālisms lika Arntam paziņot, ka vāciešiem – neapšaubāmi pēdējiem, kas izveidoja organisku vienību, – ir lemta liela veiksmē piederēt pie tīra ciltskoka bez piejaukumiem, būt «īstai tautai».¹⁹

Tautu organiskās, naturālistiskās definīcijas ir vācu ideoloģiju un vācu historisma specifiska īpatnība. Tomēr tas vēl nav reāls rasisms, jo tie paši cilvēki, kas lieto šo «rasistisko» terminoloģiju, tomēr atbalsta nācijas statusu un visu tautu vienlīdzību. Tajā pašā rakstā, kurā cilvēku likumi tiek salīdzināti ar dzīvnieku pasaules likumiem, Jāns uzsver, ka nepieciešama dažādu, vienlīdzīgu tautu saime, jo tikai šādā daudzveidībā cilvēce var rast piepildījumu.²⁰ Arī Arnts, vēlāk pauzdams nepārprotamas simpātijas polu

¹⁷ Tas attiecināms, piemēram, uz Frīdriha Šlēgela *Philosophische Vorlesungen aus den Jahren 1804-1806*. II, 357. Tāda nostāja ir arī Ernstam Moricam Arntam. Sk. Alfred P. Pundt. *Arndt and the National Awakening in Germany*. New York, 1935, 116. un sek. lpp. Pat Fihte, kuru mūsdienās bieži apvairo vācu rasistisko uzskatu paušanā, gandrīz nekad nepārkāpa nacionālisma robežas.

¹⁸ Joseph Goerres. *Rheinischer Merkur*, 1814, Nr. 25.

¹⁹ Darbā *Phantasien zur Berichtigung der Urteile über künftige deutsche Verfassungen*. 1815.

²⁰ «Dzīvniekiem ar jauktām asinīm ir nepietiekama reproduktīvā spēja. Līdzīgi arī hibrīdtautām nav pašattīstības spēju. [...] Cilvēces ciltstēvs ir miris, pirmrase ir izmirusi. Tāpēc katra izzūdoša tauta ir cilvēces nelaime. [...] Cilvēka dižciltība nevar izpausties vienīgā tautā.» (*Deutsches Volkstum*, 1810.)

Šādu atziņu izsaka arī Geres. Par spīti savai naturālistiskajai tautas definīcijai («visi pārstāvji, kurus vieno kopīgas asinssaites»), viņš pievienojas patiesi nacionālam principam, kad apgalvo: «Nevienam atzaram nav tiesību pakļaut citu» (*op. cit.*).

un itāliešu nacionālās atbrīvošanās kustībai, izsaucās: «Lai nolādēts ir tas, kas pakļauj un apspiež svešas tautas!»²¹ Vācu nacionālās jūtas bija nevis nacionālās attīstības rezultāts, bet gan drīzāk reakcija uz svešu okupāciju,²² tāpēc arī nacionālajām doktrīnām bija divaini negatīvs raksturs, tās radīja tautai apkārt mūri, kas noderēja par aizstājēju robežām, kuras nevarēja skaidri novilkst nedz ģeogrāfiski, nedz arī vēsturiski.

Francijas aristokrātijas rasiskā domāšana bija radīta kā iekšējās šķelšanās instruments un vēlāk pārtapa pilsoņu kara ieroci, turpretim vācu rasu doktrīnas agrīnā forma tika radīta kā iekšējās nacionālās vienotības instruments, kas pārtapa nacionālo karu ieroci. Franču aristokrātijas panīkums būtu padarījis šo ieroci neefektīvu, ja vien Trešās republikas ienaidnieki nebūtu to atdzīvinājuši. Tāpat arī organiskā vēstures doktrīna būtu zaudējusi nozīmi pēc vācu nacionālās apvienošanās, ja vien imperiālistisko plānu kalēji nebūtu to restaurējuši, lai pievilktu masas un paslēptu savus pretīgos gīmjus aiz respektablās nacionālisma maskas. Teiktais neattiecas uz kādu citu vācu rasisma avotu, kurš, šķietami minimāli saistīts ar politiku, daudz stiprāk ietekmēja vēlākās politiskās ideoloģijas.

Politiskais romantisms tika apsūdzēts rasiskas domāšanas radīšanā, tāpat kā to varētu apsūdzēt arī daudzu citu bezatbildīgu uzskatu izveidošanā. Adamam Milleram un Frīdriham Šlēgelim ir ļoti raksturīgs rotaļīgums, attīstot laikmetīgu domu, kurā gandrīz jebkurš uzskats var gūt islaicīgu atzinību. It nekas, neviens vēsturisks notikums, ne politiska ideja nebija droša no visaptverošas un visu iznīcinošas mānijas, ar kādu šie pirmie intelektuālie literāti mācēja rast arvien jaunas, oriģinālas iespējas radīt jaunus, aizraujošus uzskatus. «Pasaule ir jāromantizē,» teica Novaliss, vēlēdamies «pieskirt cildenu nozīmi parastajam, noslēpumainību ikdienišķajam, nezināmā godu zināmajam».²³ Viens no romantizētajiem objektiem bija tauta, objekts, ko vienā mirkli varēja pārvērst valsti vai ģimenē, aristokrātijā vai vienai kādā citā veidolā, kas vien ienāca prātā šiem intelektuāļiem, arī tādā, ko pieprasīja maksājošs patrons.²⁴ Tāpēc gandrīz nav iespējams izpētīt, kā attīstījies jebkurš no neskaitāmajiem 19. gadsimta konkurējošiem uzskatiem, nesaskaroties ar romantisma vācu paveidu.

²¹ *Blick aus der Zeit auf die Zeit*, 1814. Tulkojums citēts pēc Alfred P. Pundt, *op. cit.*

²² «Tikai līdz ar Austrijas un Prūsijas sakāvi pēc veltīgas cīņas es sāku patiesi mīlēt Vāciju. [...] Laikā, kad Vācija bija iekarota un pakļauta, man tā kļuva kas vienots un nedalāms.» E. M. Arndt, *Erinnerungen aus Schweden*. 1818, 82. lpp. Tulkojums citēts pēc Pundt, *op. cit.*, 151. lpp.

²³ «*Neue Fragmentensammlung*» (1789). (*Schriften*, Leipzig, 1929, 2. sēj., 335. lpp.)

²⁴ Par romantisma vēsmām Vācijā sk. Carl Schmitt, *Politische Romantik*. München, 1925.

Pirmie intelektuāļi sagatavoja ne tik daudz kāda noteikta uzskata attīstību, cik vācu zinātnieku vispārējo mentalitāti. Tāpēc nav jābrīnās, ka šie zinātnieki ne reizi vien ir pierādījuši, ka paklausies jebkurai ideoloģijai, ja uz svaru kausiem tiks likta tikai viena realitāte – viņu stāvoklis. Šādi rīcībai romantisms deva pietiekamu iemeslu – indivīda «personības» neierobežotu pielūgsmi.

Romantiskajā personības pielūgsmē ietvertais cinisms sekmēja zināmas nostājas intelektuāļu vidū. Tās labi ilustrē Musolini, viens no pēdējiem šīs kustības mantiniekiem, raksturodams sevi kā «aristokrātu un demokrātu, revolucionāru un reakcionāru, proletārieti un antiproletārieti, pacifistu un antipacifistu» vienlaicīgi. Romantisma nežēlīgais individuālisms nekad nav nozīmējis neko citu kā vien pārliecību, ka «ikvienam ir brīv radīt savu ideoloģiju». Jauns elements Musolini eksperimentā bija «mēģinājums to īstenot ar visu iespējamo enerģiju».²⁵

Raksturīgā «relativisma» dēļ romantisma tiešo ieguldījumu rasiskās domāšanas attīstībā var ignorēt. Anarhiskajā spēlē, kuras noteikumi ikvienam dod tiesības vismaz uz vienu personisku un patvaļīgu uzskatu, ir gandrīz pats par sevi saprotams, ka jebkurš iespējamais uzskats jānoformulē un jāpublicē. Daudz raksturīgāka par šo haosu bija fundamentāla ticība personībai. Vācijā, kur konflikts starp aristokrātiju un jauno vidusskūru netika izcīnīts uz politiskās skatuves, personības pielūgsmē attīstījās par vienīgo līdzekli, kā sasniegt zināmu sociālo emancipāciju. Valsts valdošā šķira klaji izrādīja tradicionālo nicinājumu pret uzņēmējdarbību un nepatiku pret apvienošanos ar tirgotājiem, kaut arī tie tika arvien pie lielākas bagātības un ieguva lielāku nozīmi. Tāpēc nebija viegli atrast ceļu, kā sasniegt zināmu pašcieņas pakāpi. Vācu klasiskais didaktiskais audzināšanas romāns «Vilhelms Meistars», kura varoni – vidusskūras pārstāvi – izglīto aristokrāti un aktieri, jo buržujs savā sociālajā vidē ir bez «personības», pietiekami skaidri atspoguļo stāvokļa bezcerīgumu.

Lai gan vācu inteliģence nedeķa tikpat kā nekādu ieguldījumu vidusskūras politiskajā cīņā, tā diemžēl ļoti veiksmīgi cīnījās par savu sociālo stāvokli. Pat tie, kuri bija aizstāvējuši aristokrātiju, atcerējās savas intereses, kad runa bija par sociālo stāvokli. Lai dzīves konkurencē piedalītos ar dzimtiesībām un dzimtīpašībām, viņi izgudroja jaunu «iedzimtās personības» jēdzienu, kam vajadzēja gūt plašu atbalstu buržuāziskajā sabiedrībā.

²⁵ Mussolini. *Relativismo e Fascismo* (Diuturna. Milano, 1924). Tulkojums citēts pēc F. Neumann. *Behemoth*, 1942, 462.-463. lpp.

Tāpat kā senas dzimtas mantinieka tituls, «iedzimtā personība» tika saņemta dzimšanas brīdī, nevis iegūta atbilstoši nopelniem. Tieši tāpat kā kopīgas vēstures trūkums nācījas veidošanās procesā tika mākslīgi aizstāts ar organiskās attīstības naturalistisku koncepciju, arī sociālajā sfērā dabai vajadzēja gādāt par titulu, ja to nebija piešķirusi politiskā realitāte. Liberālie autori drīz vien lepojās ar «patiesu aristokrātismu», ko pretstatīja baronu un tamlidzīgu augstmaņu noplukušajiem tituliem, kurus var gan piešķirt, gan arī atņemt, turklāt apgalvojot, ka viņu dabiskās privilēģijas, tāpat kā ģenialitāte, nav atkarīga ne no kādas iepriekšējas cilvēku darbības.²⁶

Šā jaunā sociālā koncepta diskriminējošā iezīme nekavējoties tika atzīta par pareizu. Ilgajā sociālā antisemitisma posmā, kas sagatavoja un ievadīja atklājumu, ka ebreju nišanu var izmantot kā politisku ieroci, ebreju uzņēmējam atšķirībā no parasta uzņēmēja piedēvēja «iedzimtas personības» trūkumu, iedzimtu takta izjūtas trūkumu, produktivitātes trūkumu, iedzimtu noslieci uz tirgošanos u.tml. Drudzainos mēģinājumos sakopot pašlepnumu, lai stātos pretī junkuru augstprātībai, buržuāzija tomēr neuzdrošinājās uzņemties cīņu par politisku vadību, bet centās paust augstprātību pret citiem; tā nolūkojās no augšas ne tik daudz uz savas tautas zemākajiem slāņiem, cik uz cittautiešiem. Visnozīmīgākais darbs, kas ilustrē šos centienus, ir Klemensa Brentano literārais sacerējums,²⁷ ko viņš uzrakstīja ultranacionālistiskajam Napoleona nīdēju klubam, kas sanāca kopā 1808. gadā un pieņēma nosaukumu *Die Christlich-Deutsche Tischgesellschaft*. Ļoti izsmalcinātā un asprātīgā manierē Brentano iezīmē atšķirību starp «iedzimto personību», labsirdīgu cilvēku, un «mietpilsoni», ko nekavējas identificēt ar frančiem un ebrejiem. Pēc tam vācu buržuāzija centās attiecināt uz citām tautām īpašības, kuras aristokrātija nicināja kā tipiski buržuāziskas. Vispirms par mērķi tika izraudzīti franči, vēlāk arī angļi, bet ebreji – vienmēr un visur. Savukārt miklainās «iedzimtas personības» īpašības, kas tiek iegūtas dzimšanas brīdī, pilnībā saskanēja ar tām, kuras sev piedēvēja junkuri.

Lai arī aristokrātijas noteiktie standarti šādi veicināja rasiskās domāšanas attīstību, junkuri paši nedarīja tikpat kā neko, lai veidotu šo mentalitāti. Vienīgais junkurs, kas tajā laikā radīja pats savu politisko teoriju, bija Ludvigs fon Marvics, taču rasisku terminoloģiju viņš nekad nelietoja.

²⁶ Sk. ārkārtīgi interesanto pamfletu pret aristokrātiju, kura autors ir liberālais rakstnieks Buhholcs (*Untersuchungen über den Geburtsadel. Berlin, 1807, 68. lpp.*): «Īstenu dzimcību [...] nav iespējams ne piešķirt, ne atņemt, jo, tāpat kā spējas un ģenialitāte, tā izpaužas pati un pastāv neatkarīgi.»

²⁷ Clemens Brentano. *Der Philister vor, in und nach der Geschichte*. 1811.

Saskaņā ar viņa mācību nāciju atšķirības nosaka valoda – garīgs, nevis fizisks faktors. Un, lai gan fon Marvics bija kategorisks Lielās franču revolūcijas pretinieks, viņa viedoklis par vienas nācijas iespējamu agresiju pret citu saskanēja ar Robespjēra domām: «Tas, kurš iecerējis paplašināt savu teritoriju, jāuzskata par nodevēju visu Eiropas valstu saimē.»²⁸ Adams Millers apgalvoja, ka aristokrātiskumu var pierādīt tikai ar izcelsmes tīrību, savukārt Hallers, ignorējot acīm redzamo faktu, ka varu ieguvušie valda pār tiem, kas no varas nošķirti, stiprāko valdīšanu pār vajākajiem pasludināja par dabas dotām tiesībām. Aristokrātija, protams, ar sajūsmu uztvēra secinājumu, ka varu viņi uzurpējuši ne vien likumīgi, bet arī atbilstoši dabas likumiem. Buržuāziskajām interpretācijām bija loģiskas sekas – 19. gadsimtā aristokrātija izvairījās no jebkādām «mezaliansēm» vēl rūpīgāk nekā pirms tam.²⁹

Vācu nacionālistu tēze par kopīgu tribālo izcelsmi kā nācijas būtiskāko īpašību, ko viņi izvirzīja 1814. gada kara laikā, kā arī romantiķu uzsvērtā iedzimtā personība un dabiskais aristokrātiskums intelektuāli sagatavoja augšni rasiskai domāšanai Vācijā. No pirmās tēzes izauga vēstures organiskā doktrīna ar tās dabas dotajām tiesībām, no otras tēzes gadsimta beigās radās groteskais pārcilvēka homunkuls, kura dabiskā sūtība ir valdīt pār pasauli. Kamēr šīs divas tendences attīstījās šķirti, tās varēja uzlūkot par pagaidu līdzekļiem, lai paslēptos no politiskās realitātes. Abām tendencēm apvienojoties, radās rasisma ideoloģijas pamats. Taču sākotnēji tas notika nevis Vācijā, bet gan Francijā, un šo procesu rosināja nevis vidusšķiras intelektuāļi, bet ļoti apdāvinātais un ar dzīvi neapmierinātais augstmanis grāfs de Gobino.

III. JAUNA PIEEJA VĒSTURES PROCESAM

1853. gadā iznāca grāfa Artura de Gobino darbs «Esejas par cilvēku rasu nevienlīdzību», kas aptuveni pēc piecdesmit gadiem kļuva par rādu kā rokasgrāmatu rasu teorijās. Četru sējumu darba pirmais teikums: «Civilizācijas bojāeja ir vispārsteidzošākā un tomēr visneskaidrākā parādība vēstures

²⁸ *Entwurf eines Friedenspaktes. (Gerhard Ramlow. Ludwig von der Marwitz und die Anfänge konservativer Politik und Staatsauffassung in Preussen. Historische Studien, Heft 185, 92. lpp.)*

²⁹ Sk. Sigmund Neumann. *Die Stufen des preussischen Konservatismus. Historische Studien, Heft 190, Berlin, 1930. Īpaši 48., 51., 64., 82. lpp.* Par Adamu Milleru sk. *Elemente der Staatskunst*. 1809.

procesā.»³⁰ – skaidri norāda uz autora principiāli jauno, laikmeta garam atbilstošo skatījumu, pesimistisko noskaņu, kura piestrāvo visu darbu un noder par ideoloģisko spēku, kas spēj apvienot visus iepriekšējos faktorus un pretējos viedokļus. Tiesa, cilvēki jau kopš neatminamiem laikiem ir vēlējušies uzzināt pēc iespējas vairāk par pagātnes kultūrām, sabrukušām impērijām, izmirušām tautām. Taču neviens pirms Gobino nav mēģinājis atrast vienu vienīgu iemeslu, vienu vienīgu spēku, kas visos laikos un visās vietās liek rasties un iet bojā civilizācijai. Bojāejas doktrīnās jaušama kāda netverama saikne ar rasisko domāšanu. Tā noteikti nebija tikai sagadišanās, ka Bendžamīns Dizreilijs, arī viens no pirmajiem rasu apoloģētiem, bija aizrāvis ar kultūru bojāejas fenomenu. Turpretī Hēgelis, kura filozofija bija lielā mērā saistīta ar vēsturiskās attīstības dialektiskajiem likumiem, nekad nebija interesējies par kultūru rašanos un bojāeju, nedz par likumiem, kas varētu izskaidrot nāciju izzušanu. Bet Gobino nāca klajā tieši ar šādu likumu. Vēsturnieks, kuru nebija ietekmējis ne darvinisms, ne arī kāda cita evolūcijas teorija, lepnī paziņoja, ka ievēdis vēsturi dabaszinātņu pulkā, atklājis visu notikumu attīstības gaitas dabisko likumu un visas gara izpausmes un kultūras parādības reducējis uz kaut ko tādu, «ko ar eksaktās zinātnes starpniecību mūsu acis var redzēt, ausis – dzirdēt un rokas – aptaustīt».

Vispārsteidzošākais šajā teorijā, kas radīta 19. gadsimta vidus optimistiskajā gaisotnē, ir tas, ka autoru ir aizrāvis nevis civilizācijas rašanās, bet gan tās bojāejas fenomēns. «Eseju» rakstīšanas laikā Gobino tikpat kā nedomāja par savas teorijas iespējamo izmantošanu reālajā politikā un tāpēc nebaidījās attēlot bojāejas likuma draudīgās sekas. Atšķirībā no Špenglera, kurš pareģoja tikai Rietumu kultūras bojāeju, Gobino ar «zinātnisku» precizitāti paredzēja ne vairāk, ne mazāk kā paša cilvēka vai, viņa vārdiem runājot, cilvēces izzušanu no zemes virsas. Pēc pasaules vēstures jaunās versijas izklāsta četros sējumos viņš secina: «Ir grūti nelauties vilinājumam ieroņot cilvēka valdīšanas laiku uz zemes ar 12-14 tūkstošiem gadu. Šī ēra dalās divās daļās: pirmā – jaunība – ir jau pagājusi [...], otra ir sākusies un virzās pa lejupslidošu likni uz vecuma nespēku.»

Pilnīgi pareizi ir atzīts, ka jau trīsdesmit gadus pirms Ničes Gobino nodarbinājusi dekadences problēma.³¹ Taču ir arī kāda atšķirība. Niče piedzēja Eiropas dekadenci un to labi pazina, jo viņa daiļrades laiks iekrita

³⁰ Tulkojums citēts pēc *The Inequality of Human Races*, ko tulkojis Eidriens Kolins 1915. gadā.

³¹ Sk. Robert Dreyfus. *La vie et les prophéties du Comte de Gobineau (Cahiers de la quinzaine. Paris, 1905, 16. burtn., 56. lpp.)*

šā virziena uzplaukuma posmā ar Bodlēru Francijā, Svinbēru Anglijā, Vāgneru Vācijā. Jāšaubās gan, vai Gobino bija pazīstams ar jaunākā laikmeta *taedium vitae*, tāpēc viņu var uzskatīt par Bulenviljē un franču trimdas aristokrātu pēdējo mantinieku, kuri bez psiholoģiskām komplikācijām gluži vienkārši (un pamatoti) bija satraukti par aristokrātijas kā kastas likteni. Ar zināmu naivitāti viņš gandrīz burtiski akceptēja astoņpadsmitā gadsimta doktrīnas par franču tautas izcelsmi: buržuāzija ir galloromāņu vergu pēcteci, bet aristokrātiem ir ģermāņu cilme.³² Tas pats raksturīgs Gobino uzskatiem par aristokrātijas internacionālo raksturu. Viņa teoriju mūsdienīgāka iezīme atklājas faktā, ka viņš, iespējams, ir bijis krāpnieks (Gobino franču tituls ir vairāk nekā apšaubāms) un tik stipri pārspīlējis senās doktrīnas, ka tās kļuva pat smieklīgas, – viņš pretendēja uz ģeoloģiju, kas no kāda senskandināvu pirāta aizsniedzas līdz Odinam («es arī esmu no dievu cilts»)³³. Tomēr Gobino īstā nozīme ir tā, ka progresā ideoloģiju straumē viņš pareģoja pastardienu, cilvēces galu kā lēnu dabisku katastrofu. Savu darbu Gobino sāka buržuāziskā karaļa Luija Filipa laikā, kad aristokrātijas liktenis jau bija izšķirts. Aristokrātijai vairs nevajadzēja baidīties no vidusšķiras uzvaras, jo tā jau bija sasniegta un aristokrāti varēja tikai sūdzēt bēdas. Viņu ciešanas Gobino atspoguļojumā reizēm pietuvojās dekadences dzejnieku izmisumam, kad tie dažus gadu desmitus vēlāk apdziedāja visu cilvēk būtņu nīcību. Paša Gobino skatījumā šī radniecība bija nejauša, taču ir vērts piebilst, ka, izveidojoties uzskatam par šo radniecību, nekas vairs nespēja kavēt cienījamus intelektuāļus, piemēram, Robertu Dreifusu Francijā un Tomasu Mannu Vācijā, uztvert «Odina pēcteci» pilnīgi nopietni. Jau ilgi pirms tam, kad baismais un smieklīgais saplūda cilvēciski neizprotamā sajaukumā, kas ir mūsu laikmeta raksturīga iezīme, smieklīgais bija zaudējis spēju nogalināt.

Par savu novēloto slavu Gobino varēja pateikties 19. gadsimta pēdējo gadu desmitu īpašajai pesimistiskajai noskaņai un izmisumam. Tomēr tas vēl nebūt nenozīmē, ka viņš ir «nāves un tirdzniecības jautrās dejas» (Dž. Konrads) paaudzes priekštecis. Gobino nebija nedz valstsvīrs, kas tic uzpē-mējdarbībai, nedz arī dzejnieks, kas slavē nāvi. Viņš bija neapmierināta aristokrāta un romantiska intelektuāļa divains sajaukums, un rasismu viņš izgudroja gandrīz nejauši. Tas notika brīdī, kad Gobino saprata, ka nevar

³² *Essai*, 2. sēj. IV daļa, 445. lpp., un raksts *Ce qui est arrivé à la France en 1870* (*Europe*, 1923.)

³³ J. Duesberg. *Le Comte de Gobineau*. (*Revue Générale*, 1939.)

gluži vienkārši pieņemt veco mācību par divām tautām Francijā un ka jauno apstākļu gaismā viņam nepieciešams mainīt veco uzskatu, pēc kura labākie vīri vienmēr nonāk sabiedrības virsotnē. Atšķirībā no saviem skolotājiem viņam diemžēl vajadzēja izskaidrot, kāpēc labākajiem vīriem, aristokrātiem, nav pat cerību atgūt savu iepriekšējo stāvokli. Soli pa solim Gobino identificēja savas kastas sabrukumu ar Francijas, pēc tam Rietumu civilizācijas un beidzot visas cilvēces bojāeju. Tā viņš izdarīja atklājumu (par kuru viņu vēlāk tā apbrīvoja rakstnieki un biogrāfi), ka civilizācijas bojāeja izskaidrojama ar rases deģenerāciju, bet rases pagrimums – ar asiņu sajaukumu. Tas nozīmē, ka ikvienā sajaukumā zemākā rase vienmēr gūst virsroku.

Šāda argumentācija, kas bija parasta gadsimta sākumā, nesaskanēja ar Gobino laikabiedru progresa mācībām, kuras drīz vien papildinājās vēl ar vienu *idée fixe* – «vispiemērotāko sugu izdzīvošanu». Uzvarējušās buržuāzijas liberālajam optimismam bija nepieciešama teorijas «stiprākam taisnība» jauna versija, nevis jauna vēstures izpratne, nedz arī nenovēršamas bojāejas pierādījums. Gobino veltīgi centās gūt plašāku piekritēju loku, ieņemot noteiktu pozīciju Amerikas verdzības jautājumā un veidojot savu sistēmu, kas balstījās uz pamatkonfliktu starp baltajiem un melnajiem. Līdz panākumiem elites vidū viņam vajadzēja gaidīt gandrīz piecdesmit gadu, un tikai Pirmais pasaules karš ar savu nāves filozofiju vilni padarīja arī viņa darbus populārus.³⁴

Politikā Gobino meklēja «elites» definīciju, lai ar šādas elites radīšanu aizstātu aristokrātiju. Prinču vietā viņš ierosināja likt «prinču rasi» jeb āriešus, kurus, pēc viņa domām, zemākas izcelsmes neārieši demokrātijas apstākļos varētu pilnīgi nobīdīt malā. Rases jēdziens ļāva organizēt vācu romantisma «iedzimtās personības», atzīt tās par dabas dotiem aristokrātijas locekļiem, kuriem lemts valdīt pār visiem pārējiem. Ja rase un to sajaukums ir faktori, kas nosaka visu indivīda būtību (Gobino neatzina «tīru» sugu eksistēšanu), tad ir iespējams, ka fiziskais pārākums var attīstīties jebkurā individā neatkarīgi no viņa sociālā stāvokļa konkrētajā brīdī un ka ikviens īpaši izcils cilvēks pieder pie «patiesi izdzīvojušiem [...] Merovingu

³⁴ Sk. franču periodiskā izdevuma *Europe* (1923. g.) izdevumu Gobino piemiņai, īpaši sk. Klementa Serpeja de Gobino rakstu *Le Gobinisme et la pensée moderne*: «Tomēr tikai [...] kara vidusposmā es nonācu pie uzskata, ka *Essai sur les Races* pamatā bijusi kāda auglīga hipotēze, vienīgā, kas varēja izskaidrot zināmos notikumus, kuri risinājās mūsu acu priekšā. [...] Es biju pārsteigts, ka šis uzskats tika gandrīz vienprātīgi pieņemts. Pēc kara es ievēroju, ka gandrīz visai jaunākajai paaudzei Gobino darbi bija kļuvuši par atklāsmi.»

dēliem», pie «karaļu dēliem». Balstoties uz rasi, tiktu izveidota «elite», kura varētu pretendēt uz feodālo dzimtu senajām privilēģijām, rases ideoloģijas atzīšana kļūtu par pietiekamu pierādījumu tam, ka indivīds pieder pie «tīršķirnes», ka viņa dzīslās tek «zilās asinis» un ka pārāka izcelsme nodrošina pārākas tiesības. No viena politiska notikuma – aristokrātijas panikuma – grāfs izdara divus pretrunīgus secinājumus: cilvēku rases pakāpeniska bojāeja un jaunas dabiskas aristokrātijas veidošanās. Taču viņš nenodzīvoja līdz savas mācības izmantošanai praksē, kas atrisināja viņa secinājumu iekšējās pretrunas – jaunā rases aristokrātijā sāka realizēt «nenovēršamo» cilvēces panikumu, pieliekot milzīgus pūliņus, lai to iznīcinātu.

Pēc savu priekšteču – franču trimdas aristokrātu – parauga Gobino rases elitē saskatīja barjeru ne vien demokrātijai, bet arī patriotisma «Kanaānas necilvēciskumam».³⁵ Tā kā Francija aizvien vēl bija tēvzeme *par excellence*, jo tās valsts iekārta – karaliste, impērija vai republika – joprojām balstījās uz cilvēku vienlīdzību, un, vēl ļaunāk, tā kā Gobino laikā tā bija vienīgā valsts, kurā pat melnādaiņiem cilvēkiem bija garantētas pilsonības, viņa lojalitāte, gluži dabiski, piederēja nevis franču tautai, bet gan angļiem un pēc franču sakāves 1871. gadā – vāciešiem.³⁶ Arī šīs cieņas trūkums nebija nejaušs, tāpat kā oportūnisms nebija nelaimīga sakrītība. Senais teiciens, ka nekam nav tik lieli panākumi kā panākumiem, saistāms ar cilvēkiem, kuri pieraduši pie dažādiem, arī patvaļīgiem uzskatiem. Ideologi, kuri apgalvo, ka ir izpratuši īstenību, ir spiesti mainīt un locīt savus uzskatus vienā un tajā pašā jautājumā atbilstoši jaunākajiem notikumiem un nevar atļauties ielaisanos konfliktā ar vienmēr mainīgo dievieti – īstenību. Būtu absurds prasīt no cilvēkiem uzticības saglabāšanu, ja viņiem pēc savas pārliecības jāattaisno jebkura situācija.

Jāpiekrīt, ka līdz brīdim, kad nacisti pasludināja sevi par rases eliti un atklāti pauda nicinājumu pret visām tautām, arī pret vāciešiem, franču rasisms bija viskonsekventākais, jo tas nekad neatlāvēs tādu vajību kā pat-

³⁵ *Essai*, II sēj., IV daļa, 440. lpp. un piezīme 445. lpp.: «Vārds *patrie* [...] ir atguvis savu nozīmīgumu, tikai kopš pieaudzis galloromāniskais slānis, un ieguvis politisku spēku. Līdz ar viņu triumfu patriotisms atkal ir vērtība.»

³⁶ Sk. *Seillière*, *op. cit.*, 1. sēj.: *Le Comte de Gobineau et l'Aryanisme historique*. 32. lpp.: «*Essai* Vācijā ir pavisam maz germāniskā, Lielbritānija ir daudz germāniskāka. [...] Vēlāk Gobino uzskati neapšaubāmi mainījās, taču tikai panākumu ietekmē.» Interesanti pieminēt, ka Seijēram, kurš studiju laikā kļuva par dedzīgu gobinisma – «intelektuālā kļūmata, kuram divdesmitā gadsimta plaušām, iespējams, būs jāpielāgojas pašām» – piekritēju, panākumi šķita pietiekami piemērots iemesls, lai Gobino piepēši pārskatītu savus uzskatus.

riotisms (šī nostāja nemainījās pat pēdējā kara laikā; «āriskais pamats» gan vairs nebija vācu monopols, tas tika dalīts ar anglosakšiem, zviedriem un normāņiem, taču nācija, patriotisms un likums joprojām tika uzskatīti par «aizspriedumiem, neīstām un nominālām vērtībām»).37 Pat Tēns nopietni ticēja «ģermāņu nācijas» daudz pārākajam garam,³⁸ bet Ernests Renāns, šķiet, bija pirmais, kas «semītus» pretstatīja «āriešiem» savā kategoriskajā *division du genre humain*, tomēr atzīstot, ka civilizācijai ir tik liels spēks, ka tā iznīcina vietējās ipatnības un sākotnējās rasu atšķirības.³⁹ Visi izplūdušie spriedelējumi par rasēm, kuri bija tik raksturīgi franču autoriem pēc 1870. gada,⁴⁰ neapšaubāmi bija antinacionāli, provāciski.

Gobinisma konsekvētā antinacionālā tendence sagādāja franču demokrātijas un vēlāk arī Trešās republikas ienaidniekiem reālus vai iedomātus sabiedrotos aiz valsts robežām, specifiskais rases un «elites» jēdzienu apvienojums sadabūja inteliģencei jaunas, aizraujošas psiholoģiskas rotallietas, ar kurām varēja spēlēties plašajā vēstures rotallaukumā. Gobino *fils des rois* bija tuva radniecība ar 19. gadsimta beigu romantiskajiem varoņiem, svētajiem, ģēnijiem un pārcilvēkiem, kuros skaidri varēja saskatīt vācu romantisko izcelsmi. Bezatbildībai, kas tik raksturīga romantiskajiem uzskatiem, Gobino rasu sajaukums deva jaunu stimulu, jo šis sajaukums atspoguļoja kādu pagātnes notikumu, kura ietekme bija saglabājusies ikviena indivīda dziļākajā būtībā. Tas nozīmēja, ka iekšējo pieredzi var padarīt vēsturiski nozīmīgu un indivīds pats var kļūt par vēstures konfliktu objektu. «Kopš «Eseju» izlasīšanas ikviens konflikts, kas saviļņo manas esības dziļākos slāņus, liek man sirds dziļumos izcīnīt kauju starp melnajiem, dzeltenajiem, semītiem un āriešiem.»⁴¹ Lai cik nozīmīga ir šāda un tai līdzīga intelektuāļu atzišanās (jo intelektuāļi ir romantisma mantinieki neatkarīgi no saviem uzskatiem), tā tomēr norāda uz šo cilvēku nekaitīgumu un politisko nevainību, jo viņus, iespējams, var savā varā pārņemt jebkura ideoloģija.

³⁷ Varētu minēt vēl citus piemērus. Citāts no *Camille Spiess. Impérialismes Gobinisme en France. Paris, 1917.*

³⁸ Par Tēna nostāju sk. *John S. White. Taine on Race and Genius. (Social Research, February, 1943.)*

³⁹ Pēc Gobino domām, semīti ir baltā hibrīdrase, kuru izkropļoja sajaukšanās ar melnādaino rasi. Par Renānu sk. *Histoire Générale et Système comparé des Langues. 1863, 1. daļa, 4. un 503. lpp. un citur. Par tām pašām atšķirībām sk. viņa Langues Sémitiques, I., 15.*

⁴⁰ To ļoti labi atspoguļojis Žaks Barzuns, *op. cit.*

⁴¹ Šis neparastais džentlmenis nav neviens cits kā pazīstamais rakstnieks un vēsturnieks Elijs Fors, *Gobineau et le Problème des Races. (Europe, 1923.)*

IV. «ANGLŪ TIESĪBAS» PRET CILVĒKU TIESĪBĀM

Vācu rasiskās domāšanas graudi tika sēti Napoleona karu laikā, bet Anglijā tās attīstības pirmsākumi attiecināmi uz Lielās franču revolūcijas posmu un saistāmi ar Edmundu Bērku – cilvēku, kas pret šo domāšanu vērsās ar milzīgu sašutumu un nosauca to par «vispārsteidzošāko [krīzi], kāda līdz šim piemēklējusi pasauli». ⁴² Vispār zināma ir viņa darba lielā ietekme ne vien uz angļu, bet arī uz vācu politisko domu. Šis fakts jāuzsver, lai parādītu vācu un angļu rasiskās domāšanas līdzību pretstatā tās franču pavēdam. Šī līdzība izskaidrojama ar abu valstu uzvaru pār Franciju un tāpēc noraidošu attieksmi pret *liberté-égalité-fraternité* idejām kā ārzemju izgudrojumiem. Tā kā nevienlīdzība bija angļu sabiedrības pamats, britu konservatīvie jutās ļoti neomulīgi, saskaroties ar «cilvēku tiesībām». Saskaņā ar 19. gadsimtā toriju vidū plaši izplatītiem uzskatiem nevienlīdzība ir angļu rakstura būtiska iezīme. Dizreiljs saskatīja «angļu tiesībās kaut ko labāku par cilvēku tiesībām», un arī seram Džeimsam Stīvenam «reti kas pasaules vēsturē [šķīta] tik nožēlojams kā franču ārkārtīgā sajūsmināšanās par šādām lietām». ⁴³ Tas ir viens no iemesliem, kāpēc viņi līdz pat 19. gadsimta beigām rasisko domāšanu varēja attīstīt saskaņā ar nacionālajām šķirtnēm, turpretī Francijā šie uzskati jau no paša sākuma bija ar antinacionālu raksturu.

Bērka galvenais arguments pret franču revolūcijas «abstraktajiem principiem» ir izteikts šādā teikumā: «Mūsu konstitūcijai piemīt nemainīga īpašība aizstāvēt mūsu privilēģijas kā neatņemamu mantojumu, ko esam saņēmuši no priekštečiem un kas jānodod nākamajām paaudzēm, kā īpašumu, kas pieder šīs karalistes tautai, bez jebkādas atsaucē uz citu vispārīgāku vai svarīgāku tiesību.» Mantošanas jēdziens, ko attiecina uz tiesību būtību, ir ideoloģiskā bāze, kas jau kopš franču revolūcijas devusi angļu nacionālismam divainu rasisku pieskaņu. Vidussšķiras pārstāvja formulēts, tas izteica piekrišanu feodālajam tiesību jēdzienam kā privilēģiju summai, kuras manto kopā ar titulu un zemi. Neaizskarot privilēģēto šķiru tiesības angļu nācīgas ietvaros, Bērks paplašināja šo privilēģiju principu un ietvēra tajā visu angļu tautu, tā izvirzot to kā aristokrātiju citu nāciju vidū. Tāpēc viņš ar nīcinājumu izturējās pret tiem, kuri savas privilēģiju tiesības identificēja ar cilvēku tiesībām. Šīs tiesības, viņaprāt, varēja būt tikai «angļu tiesības».

⁴² *Reflections on the Revolution in France*. 1790, *Everyman's Library Edition*. New York, 8. lpp.

⁴³ *Liberty, Equality, Fraternity*. 1873, 254. lpp. Par lordu Bikonsfildu sk. Benjamin Disraeli. *Lord George Bentinck*. 1853, 184. lpp.

Anglijā nacionālisms attīstījās bez nopietniem uzbrukumiem vecajām feodālajām šķirām. Tas bija iespējams tāpēc, ka jau kopš 17. gadsimta angļu sīkmuižniecība savās rindās arvien biežāk uzņēma buržuāzijas augšslāņa pārstāvjus, tā ka dažkārt par lordu varēja kļūt arī kāds cilvēks no vienkāršās tautas. Šis process mazināja ierasto aristokrātijas augstprātību un lika izjust atbildību par visu nāciju kopumā. Turklāt feodālie priekšstatu un mentalitāte tādejādi varēja daudz lielākā mērā ietekmēt zemāko šķiru politiskās idejas. Tāad pārmantojamības jēdziens tika pieņemts gandrīz bez pārmaiņām un attiecināts uz visu britu «cilti». Angļu rasiskajā domāšanā aristokrātisko normu pieņemšanas sekas bija aizraušanās ar pārmantošanas teorijām un to moderno ekvivalentu – eģēniku.

Kopš Eiropas tautu reālajiem mēģinājumiem cilvēces jēdzienā ietvert visas uz zemeslodes dzīvojošās tautas, tās satrauca ievērojamās fiziskās atšķirības starp eiropiešiem un citu kontinentu iedzīvotājiem.⁴⁴ 18. gadsimta sajūsmā par dažādību, kādā iespējams izpausties cilvēka un saprāta universālajai dabai, visai nepilnīgi nodrošināja pamatojumu būtiskākajam jautājumam: vai kristietisma princips par visu cilvēku vienotību un vienlīdzību, kura balstās uz kopīgu izcelsmi no sākotnējiem vecākiem, būs pietiekami noturīgs to cilvēku sirdīs, kas nonāk saskarsmē ar ciltīm, kuras nav bijušas spējīgas uz pašizteiksmi kultūras vai tautas tradīciju laukā un kuru cilvēciskie institūti atrodas uz ļoti zema līmeņa. Šī jaunā problēma, kas parādījās Eiropā un Amerikā, tuvāk iepazīstoties ar Āfrikas ciltīm, lika atgriezties (it īpaši Amerikā un dažās britu kolonijās) pie tādām sociālās organizācijas formām, kuras kristietības ietekmē jau bija uzskatītas par izzudušām. Taču pat verdzība, kas īstenībā tika iedibināta uz stingra rasu principa pamata, līdz 19. gadsimtam vergturu vidū neradīja rasisku domāšanu. Visu astoņpadsmito gadsimtu Amerikas vergturi uzskatīja verdzību par pagaidu institūtu un domāja par tās pakāpenisku atcelšanu. Vairākums viņu, šķiet, būtu pievienojušies Džefersona vārdiem: «Es nodrebu, iedomājoties, ka Dievs ir taisnīgs.»

Francijā, kur melnādaino cilšu problēmas risinājuma pamatā bija velme asimilēt un izglīt, ievērojamais zinātnieks Leklerks de Bufons izvīrēja pirmo rasu klasifikāciju, kas, pamatojoties uz Eiropas tautām un

⁴⁴ Nozīmīgas, lai gan apvaldītas iekšējā apmulsuma atskaņas ir atrodamas daudzos astoņpadsmitā gadsimta ceļojumu aprakstos. Voltēram tas likās pietiekami svarīgi, lai pieminētu savā *Dictionnaire Philosophique*: «Mēs turklāt esam pārliecinājušies, cik dažādas ir rases, kas apdzīvo šo planētu, un varam nojaust, kāds bija pārsteigums, pirmo reizi satiekoties nēģerim un baltajam cilvēkam.» (Rakstā *Homme*.)

klasificējot visas pārējās atbilstoši to atšķirībām, mācīja vienlīdzību ar stingru pretnostatījuma metodi.⁴⁵ Astoņpadsmitais gadsimts, pēc Tokvila trāpīgi izteikuma, «pieņēma rasu daudzveidību, ietverot to cilvēka sugas vienotībā».⁴⁶ Vācijā Herders bija atteicies izmantot «zemisko vārdu» rase attiecībā uz cilvēku, un arī Gustavs Klemms – pirmais cilvēces kultūras vēsturnieks, kas lietoja dažādu sugu klasifikāciju,⁴⁷ – respektēja cilvēces jēdzienu kā savas pētījuma pamatu.

Amerikā un Anglijā, kur pēc verdzības atcelšanas cilvēkiem vajadzēja risināt sadzīvošanas problēmu, situācija bija daudz sarežģītāka. Ar vienīgo izņēmumu Dienvidāfriku – valsti, kas Rietumu rasismu ietekmēja tikai pēc «cīņā par Āfriku» astoņdesmitajos gados –, šīs nācijas bija pirmās, kas saskārās ar rasu problēmu praktiskajā politikā. Verdzības atcelšana nesniedza sarežģītās situācijas atrisinājumu, tā konfliktus tikai saasināja. Īpaši tas sakāms par Angliju, kur «angļu tiesības» netika aizstātas ar jaunu politisko orientāciju, kas varētu ieviest cilvēku tiesības. Verdzības atcelšanu britu kolonijās 1834. gadā un diskusijas, kas norisinājās ASV pirms Pilsoņu kara, radīja Anglijā pretrunu pārņemtu sabiedrisko domu, kura kļuva par auglīgu augsni dažādām naturalistiskām mācībām, kas parādījās šajos gadu desmitos.

Pirmo no tām pārstāvēja poligēniķi, kas uzskatīja Biblii par svētulīgu melu grāmatu un noliedza jebkādu sakaru starp cilvēku «rasēm»; viņu galvenais sasniegums bija sagrautais priekšstats par dabiskajām tiesībām kā visus cilvēkus un tautas vienojošu saikni. Lai arī poligēnisma mācībā runa nebija par iepriekšņemtu rasu pārākumu, tas patvaļīgi nošķīra tautas citu no citas, šo nošķiršanu pamatojot ar tautu fizisku nespēju saprasties un sazināties. Poligēnisms izskaidroja, kāpēc «Austrumi ir Austrumi un Rietumi ir Rietumi; un tie abi nekad nesatikties», kā arī sekmēja atturēšanos no jauktajām laulībām kolonijās un atbalstīja jauktas izcelsmes indivīdu diskrimināciju. Saskaņā ar poligēnisma mācību šādi indivīdi nav īstas cilvēkbūtnes, jo nepieder ne pie vienas rases. Viņi ir nezvēru paveids, kuriem «katra šūna ir pilsoņu kara lauks».⁴⁸

Lai arī poligēnisma ietekme uz angļu rasisko domāšanu 19. gadsimā bija samērā ilgstoša, sabiedriskās domas laukā to drīz vien pārspēja kāda cita doktrīna. Arī tā pirmsākumos balstījās uz pārmantojamības principu

⁴⁵ *Historie Naturelle*. 1769.-89.

⁴⁶ *Op. cit.*, 1852. gada 15. maija vēstule.

⁴⁷ *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit*. 1843.-1852.

⁴⁸ *A Carthill. The lost Dominion*, 1924, 158. lpp.

taču, apvienojot to ar 19. gadsimta politisko principu – progresu, nonāca pie pilnīgi pretēja un pārliecinošāka secinājuma, ka cilvēks ir radniecīgs ne vien citam cilvēkam, bet arī dzīvniekiem, ka zemāku rasu esamība skaidri rāda, ka cilvēku no dzīvnieka šķir pakāpeniskas atšķirības un ka pār visām dzīvām būtnēm valda cīņa par eksistenci. Darvinismam palīdzēja tas, ka šī mācība atzina seno «stiprākam taisnība» doktrīnu. Kamēr šo doktrīnu izmantoja tikai aristokrāti, tā attiecās uz iekarošanu, taču nu tā tika pielāgota cilvēkiem, kuri bija iepazinuši cīņu par dieniško maizi un laimīgi sasnieguši jaunbagātnieku stāvokļa relatīvo drošību.

Darvinisms guva lielus panākumus tāpēc, ka, balstoties uz iedzimtības faktoru, tas nodrošināja ideoloģisku pamatojumu gan rases, gan šķiras varai un varēja tikt izmantots kā rasu diskriminācijas atbalstam, tā arī tās noliegumam. Politiskā plāksnē darvinisms pats par sevi bija neitrāls, to izmantoja gan dažādos pacifisma un kosmopolītisma paveidos, gan arī visasākajās imperiālisma ideoloģijas formās.⁴⁹ 19. gadsimta septiņdesmitajos un astoņdesmitajos gados darvinismu bija monopolizējusi Anglijas utilitāristu antikoloniālā partija. Arī pirmais evolūcijas filozofs Herberts Spensers, kas socioloģiju uzskatīja par bioloģijas sastāvdaļu, domāja, ka dabiskā izlase sekmē cilvēces evolūciju un mūžīgu mieru. Politiskajai diskusijai darvinisms sniedza divus nozīmīgus konceptus: cīņu par eksistenci ar optimistisku apgalvojumu par nenovēršamu un automātisku «vispiemērotākās sugas izdzīvošanu», kā arī neierobežotās iespējas, kuras šķietami pierādīja cilvēka evolūcija no dzīvniekiem un lika pamatus jaunai «zinātnei» – eigēnikai.

Mācība par nenovēršamu vispiemērotākās sugas izdzīvošanu, kura nozīmēja, ka šie «vispiemērotākie» ir sabiedrības augstākie slāņi, sabruka tāpat, kā bija sabrukusi mācība par iekarošanu, t.i., tajā brīdī, kad Anglijas valdošās aprindas vai angļu valdīšana kolonijās vairs nelikās absolūti droša, kad radās ļoti pamatotas šaubas, vai šodienas «vispiemērotākie» būs vispiemērotākie arī rīt. Darvinisma otra sastāvdaļa, cilvēka izcelsme no dzīvniekiem, diemžēl neiznīka. Eigēnika solīja pārvarēt izdzīvošanas mācības mokošo neskaidrību, nespēju paredzēt, kurš būs vispiemērotākais, kā arī nespēju sagādāt nācijām mūžīgas piemērotības līdzekļus. Šādi iespējamie lietiskās eigēnikas rezultāti tika akcentēti Vācijā 20. gadsimta divdesmitajos gados kā reakcija uz Špenglera «Eiropas norietu».⁵⁰ Izlases procesu no

⁴⁹ Sk. Friedrich Brie. *Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur*. Halle, 1928.

⁵⁰ Sk., piemēram, Otto Barnkert. *Gold oder Blut*. 1927. «Tāpēc civilizācija var pastāvēt mūžīgi», 17. lpp.

dabiskas nenovēršamības, kas darbojas neatkarīgi no cilvēka, tikai vajadzēja pārvērst par «mākslīgu», apzināti izmantojamu instrumentu. Brutalitāte vienmēr ir bijusi eigēnikas iezīme, un šajā ziņā diezgan raksturīga ir Ernsta Hekeļa piezīme, ka nāve aiz žēlsirdības ietaupītu «valstij un ģimenei nelīderīgus izdevumus».⁵¹ Galu galā darvinisma pēdējie skolnieki Vācijā nolēma pilnīgi pamest zinātniskās pētniecības lauku, aizmirst, ka jāmeklē trūkstošais posms starp pērtīki un cilvēku, un koncentrēt pūliņus, lai pārvērstu cilvēku par pērtīki, kādu to bija iedomājušies darvinisti.

Taču, pirms vēl nacisms savas totalitārisma politikas ietvaros bija izmēģinājis cilvēku pārvērst dzīvniekā, tika pieliktas lielas pūles, lai uz iedzimtības pamata cilvēku pārvērstu dievā.⁵² Ne vien Herbertam Spenseram, bet arī visiem pirmajiem evolucionistiem un darvinistiem «bija vienlīdz stingra ticība gan cilvēces eņģeliskajai nākotnei, gan tās izcelsmei no pērtiķa».⁵³ Pastāvēja uzskats, ka izlases pārmantojamības rezultāts ir «iedzimts ģēnijs», un atkal tieši aristokrātija pretendēja uz šo rezultātu. Veselu nāciju pārvēršana dabiskajā aristokrātijā, kuras paraugpārstāvji kļuvis par ģēnijiem un

⁵¹ Darbā *Lebenswunder*. 1904, 128. un sek. lpp.

⁵² Jau gadsimtu pirms evolucionisma ietērpsšanās zinātnes veidolā atskanēja brīdinoši pareģojumi par paredzamajām sekām ārprātam, kas tolaik bija tikai tīras fantazēšanas stadijā. Voltērs ne reizi vien rotaļājās ar evolucionāriem uzskatiem – īpaši sk. *Philosophie Générale: Métaphysique, Morale et Théologie. Oeuvres Complètes*. 1785, 40. sēj., 16. un sek. lpp. – Rakstā «*Chaine des Etres Créés*» (*Dictionnaire Philosophique*) viņš raksta: «Sākotnēji mūsu iztēli sajūsmina nemanāmās pārejas no primitīvas matērijas uz organizētu matēriju, no augiem uz zoofītiem, no šiem zoofītiem uz dzīvniekiem, no tiem uz cilvēku, no cilvēka uz gariem, no gariem nelielu izplatījuma ķermeņu veidolā uz nemateriālām lietām un [...] uz pašu Dievu. [...] Bet Augstākās Būtnes radīts visideālākais gars, vai viņš var kļūt par Dievu? Vai tad nav kādas bezgalības starp Dievu un viņu? [...] Vai tad nav acīm redzams starp pērtīki un cilvēku pastāvošais bezdibenis?»

⁵³ *Hayes, op. cit.*, 11. lpp. Heiess pamatoti uzsver visu agrīno materiālistu augstā morālās īpašības. Viņš «šo tikumu un uzskatu divaino noskīršanos» skaidro ar to, «ko sociologi vēlāk sauca par atpalcību laikā» (30. lpp.). Šāds skaidrojums tomēr nešķiet visai pārliecinošs, ja atceramies, ka citi materiālisti, kuri, piemēram, Hekels Vācijā vai Vašē de Lapūžs Francijā, pameta mierīgo pētniecības darbu, lai iesaistītos propagandā, no atpalcības laikā necieta. Savukārt viņu laikabiedri, kuru prātus vēl nebija iekrāsojušas materiālistiskās doktrīnas, piemēram, Baress un citi Francijā, pa istam atbalstīja pret dabisko brutalitāti, kas pārņēma Franciju Dreifusa afēras laikā. Piepešā Rietumu pasaules tikumu pagrimsana šķiet mazāk saistīta ar noteiktu «ideju» autonomu attīstību nekā ar vairākiem vēl nebijušām norisēm politikā, kā arī ar jaunām politiskām un sociālām problēmām, ar kurām sadūrās apmulsusi un apjukusi cilvēce.

⁵⁴ Tāds nosaukums bija plaši pazīstamai Fr. Galtona grāmatai, ko izdeva 1869. gadā un kas nākamajos gadu desmitos izraisīja īstus literatūras plūdus par to pašu tematu.

pārcilvēkiem, bija viena no daudzajām «idejām», ko savos sapņos par veco valdošo šķiru aizstāšanu ar jaunu «eliti» nopolitiskā ceļā izvirzīja neapmierināti liberālie intelektuāļi. Politisku problēmu aplūkošana no bioloģijas un zooloģijas viedokļa gadsimta beigās bija ļoti parasta; zoologi publicēja rakstu «Mūsu ārpolitikas bioloģiskie viedokļi», it kā būtu atklājuši neklūdīgu ceļvedi valstsvīriem.⁵⁵ Tie visi ieteica jaunas metodes, kā regulēt «vispieņemotāko izdzīvošanu» saskaņā ar angļu tautas nacionālajām interesēm.⁵⁶

Bīstamākais šajās evolucionistiskajās mācībās bija mēģinājums iedzimības konceptu apvienot ar prasību pēc personiska veikuma un individuāla rakstura, kas bija tik svarīgi 19. gadsimta vidusskiras pašcieņai. Vidusskīra pieprasīja zinātniekus, kas būtu spējīgi pierādīt, ka izcili cilvēki, nevis aristokrāti, ir patiesie nācijas pārstāvji, kuri personificē «rases ģēniju». Šādi zinātnieki nodrošināja ideālu izvairīšanos no politiskās atbildības, «pierādot» Bendžamina Dizreilija apgalvojumu, ka izcils cilvēks ir «rases personificējums, tās izlases paraugs». Šā «ģēnija» attīstībai tika rasts loģisks vainagojums, kad cits evolucionisma pārstāvis pavisam vienkārši deklarēja, ka «anglis ir virscilvēks, un Anglijas vēsture ir viņa evolūcijas vēsture».⁵⁷

Ir zīmīgi, ka gan angļu, gan vācu rasisko domāšanu radīja vidusskīras, nevis aristokrātijas pārstāvji, ka tas tika darīts, lai aristokrātiskās normas izplatītu visās šķirās un ka šo domāšanu bija izlolojušas patiesas nacionālas jūtas. Šajā ziņā Kārlaila idejas par ģēniju un varoni bija vairāk «sociālā reformatora» instrumenti nekā «britu imperiālisma tēva» doktrīna, kas patiešām ir netaisns viņa apvainojums.⁵⁸ Varoņa pielūgsmei, kas Kārlailam nodrošināja plašu atbalstu gan Anglijā, gan Vācijā, bija tāda pati izcelsme

⁵⁵ Rakstu «Bioloģisks skatījums uz mūsu ārpolitiku» publicēja P. Čārlzs Mičels (*Saturday Review*. London, February, 1896). Nozīmīgākie šāda veida darbi ir: Thomas Huxley. *The Struggle for Existence in Human Society*. 1888. Viņa pamattēze: civilizācijas noriets būs nepieciešams tikai tik ilgi, kamēr netiks kontrolēta dzimstība. Benjamin Kidd. *Social Evolution*. 1894; John B. Crozier. *History of Intellectual Development on the Lines of Modern Evolution*. 1897.-1901. Karls Pirsons (*National Life*, 1901), eigēnikas profesors Londonas Universitātē, bija viens no pirmajiem, kas progresu raksturoja kā bezpersonisku briesmoni, kurš aprij visu, kas tam gadās ceļā. Čārlzs H. Hārvijs (*The Biology of British Politics*. 1904) apgalvo, ka, stingri kontrolējot «ciņu par eksistenci» nācijas iekšienē, šī nācija varētu kļūt visvarena neizbēgamajā ciņā ar citām tautām par savu eksistenci.

⁵⁶ Īpaši sk. K. Pearson, 1892. g. izd. *op. cit.* Bet Fr. Galtons jau bija izteicis apgalvojumu: «Es gribu uzsvērt, ka nākamo paaudžu dabas dotumu pilnveidošana lielā mērā ir kontrolējama» (*op. cit.*, 1892. g. izd., 22. un sek. lpp.).

⁵⁷ Testament of John Davidson. 1908.

⁵⁸ C. A. Bodelsen. *Studies in Mid-Victorian Imperialism*. 1924, 22. un sek. lpp.

kā personības pielūgsmei vācu romantismā. Tā bija tā pati no sociālās vides neatkarīgā indivīda rakstura iedzimtā lieluma cildināšana. Nevienš no tiem cilvēkiem, kuri ietekmēja koloniālo kustību no 19. gadsimta vidus līdz reālā imperiālisma sākumam, nevarēja izvairīties no Kārlaila ietekmes, taču nevienu no viņiem nevar apvainot atklāta rasisma sludināšanā. Arī Kārlailu pašu esejā par nēģeru jautājumu nodarbina veids, kā Rietumindijā radīt «varoņus». Čārlzs Dilks, kura *Greater Britain* (1869) dažkārt tiek uzskatīts par imperiālisma sākumu,⁵⁹ bija radikālis, kas cildināja angļu kolonistus kā britu nācijas sastāvdaļu atšķirībā no tiem, kuri uz viņiem un viņu zemēm nolūkojās no augšas kā uz vienkāršām kolonijām. Dž. R. Silijs, kura *Expansion of England* (1883) divos gados tika pārdota 80 tūkstošos eksemplāru, respektē indiešus kā svešu tautu un stingri nošķir viņus no «barbariem». Pat Frūds, kas sajūsminājās par būriem, pirmajiem baltajiem cilvēkiem, kuri pieņēma rasisma tribālo filozofiju, nostājās pret daudzām privilēģijām Dienvidāfrikai, jo «pašpārvalde Dienvidāfrikā nozīmē eiropiešu kolonistu valdību, un tā nav pašpārvalde».⁶⁰

Tāpat kā nacionālistu Vācijā, arī angļu nacionālistu radīja un atbalstīja vidussšķira, kas nekad pilnībā nebija ieguvusi aristokrātijas stāvoklim līdzīgas pozīcijas un tāpēc radīja pirmos rasiskās domāšanas iedīgļus. Taču atšķirībā no Vācijas, kurai vienotības trūkums lika radīt ideoloģisku mūri, lai kompensētu vēsturiskus un ģeogrāfiskus faktus, Britu salas bija pilnīgi norobežotas no pārējās pasaules, un Anglijai kā nācijai vajadzēja izveidot vienotības teoriju cilvēkiem, kuri dzīvoja aizjūras zemēs, tūkstošiem jūdžu attālumā no metropoles. Vienīgā saikne starp viņiem bija kopīgā izcelsme un kopīgā valoda. Savienoto Valstu atdalīšanās parādīja, ka šādas saiknes pašas par sevi vēl negarantē dominējošo lomu. Ne tikai Amerikā, arī citās kolonijās radās nopietna tendence pēc tādas konstitucionālas attīstības, kas atšķiras no virzības metropolē. Lai saglabātu šos bijušos britu pavalstniekus, Dilks, Kārlaila ietekmēts, ieteica terminu *Saxondom* («saksība»), ar kuru it kā spētu atgūt pat Savienoto Valstu iedzīvotājus. Būdam radikālis, Dilks rīkojās tā, it kā Neatkarības karš nebūtu norisinājies starp divām valstīm, bet būtu bijis astoņpadsmitā gadsimta Anglijas pilsoņu karš, kurā viņš ar nokavēšanos nostājās republikāņu pusē. Te rodams viens no iemesliem, kāpēc sociālie reformatori un radikāļi pārsteidzošā kārtā bija nacionālisma

⁵⁹ E. H. Damce. *The Victorian Illusion*. 1928. «Imperiālisms sākās ar [...] Dilka grāmatu Lielā Lielbritānija.»

⁶⁰ *Two Lectures on South Africa. (Short Studies on Great Subjects. 1867-1882.)*

veicinātāji Anglijā. Viņi gribēja saglabāt kolonijas ne tikai tāpēc, ka uzskatīja tās par nepieciešamu alternatīvu zemākajiem slāņiem. Īstenībā šie radikālākie Britu salu dēli vēlējās saglabāt jau izcīnīto ietekmi metropolē. Tas ir būtisks motīvs Frūdam, kurš vēlējās «paturēt kolonijas, jo uzskatīja par iespējamu izveidot tur vienkāršākas sabiedrības modeli un cildenāku dzīves veidu, nekā tas bija iespējams industriālajā Anglijā»,⁶¹ un neapšaubāmi ietekmēja Silija «Anglijas ekspansiju»: «Kad būsīm pieradinājuši sevi uzlūkot visu impēriju par vienu veselumu un saukt to par Angliju, mēs redzēsim, ka vēl ir arī Savienotās Valstis.» Lai kādā nozīmē vēlākie autori būtu lietojuši vārdu «saksiba», Dilka darbā tas ir īsts politisks apzīmējums nācijai, kuru vairs nesatur kopā viena valsts. Kopīgā izcelsme, mantojums, «rases grandiozums» viņam bija nevis fizisks fakts, nedz arī atrisinājums vēsturei, bet gan ļoti noderīgs celvedis mūsdienu pasaulē, vienīgā uzticamā saikne bezgalīgajā izplatījumā.

Visbīstamākā nacionālisma interpretācija – «nacionālās misijas» ideja – sevišķi spēcīga bija Anglijā, jo angļu kolonisti bija izkaisīti pa visu pasauli. Lai gan nacionālās misijas jēdziens ilgu laiku attīstījās bez saistības ar rasismu visās valstīs, kur tautas tiecās pēc valstiskuma, vistuvākā radniecība tam galu galā izveidojās ar rasisko domāšanu. Iepriekš minētos angļu nacionālistus vēlāko notikumu gaismā varētu uzskatīt par apšaubāmiem gadījumiem. Paši par sevi viņi nebija bīstamāki par Ogistu Kontu Francijā, kad tas izteica cerību, ka apvienoto, organizēto un atdzimušo cilvēci varētu vadīt Francija.⁶² Viņi neatsakās no idejas par cilvēci, lai gan Angliju uzskata par vislabāko garantiju cilvēcei. Viņi nespēja atturēties no nacionālistiskā koncepta pārspīlēšanas, jo tajā bija paredzēts nojaukt saikni starp teritoriju un tautu. Anglijas politikā šī saiknes nojaukšana nebija nekāda pagaidām vēl tikai izplatāma ideoloģija, bet gan reāls fakts, ar kuru bija jāreķinās ikvienam valstsvīram. No vēlākajiem rasistiem angļu nacionālistus šķir tas, ka neviens no viņiem nopietni nedomāja diskriminēt citas tautas kā zemākas rases, runa par to var būt vienīgi īpašos gadījumos (piemēram, Kanāda un Austrālija), kad teritorijas bija gandrīz neapdzīvotas.

Tāpēc nav uzskatāms par nejaušību, ka pirmais angļu valstsvīrs, kas atkārtoti uzsvēra savu rasisko nostāju un ticību rasu pārākumam kā vēstures un politikas būtiskākajam faktoram, bija cilvēks bez īpašas intereses par kolonijām un angļu kolonistiem («koloniālais balasts, pār kuru mēs nevaldām»)

⁶¹ C. A. Bodelsen, *op. cit.*, 199. lpp.

⁶² Viņa darbā *Discours sur l'Ensemble du Positivisme*. 1848, 384. un sek. lpp.

un tomēr gribēja paplašināt britu impērisko varu Āzijā un arī vardarbīgi nostiprināja Lielbritānijas pozīcijas vienīgajā kolonijā ar ļoti nopietnām demogrāfiskām un kultūras problēmām. Šis valstsvīrs bija Bendžamins Dizreilijs, kas Anglijas karalieni padarīja par Indijas imperatori, un viņš bija arī pirmais angļu valstsvīrs, kas Indiju uzskatīja par impērijas stūrakmeni un gribēja saraut visas saites, kuras angļu tautu vienoja ar kontinentālajām nācijām.⁶³ Tādējādi viņš lika pirmo pamatakmeni būtiskām pārmaiņām britu pārvaldes sistēmā Indijā. Šī kolonija tika pārvaldīta ar iekarotāju parasto nežēlību, – tādus valdītājus Bērks nosauca par «likuma pārkāpējiem Indijā». Bija nolemts ieviest rūpīgi izplānotu pārvaldes sistēmu, izveidot pastāvīgu valdību, kas strādātu ar administratīvām metodēm. Šis eksperiments draudēja Anglijai ar lielām briesmām, par kurām bija brīdinājis Bērks, sacīdams, ka «likuma pārkāpēji Indijā» var kļūt par «Anglijas likumdevējiem».⁶⁴ Visiem, kas par Indijas impērijas izveidošanu lepojas vairāk nekā par jebkuru citu darījumu Anglijas vēsturē, bija vienots uzskats, ka brīvība un vienlīdzība ir «lieli vārdi sīku faktu apzīmēšanai».⁶⁵

Dizreilija ieviestā politika nozīmēja, ka svešā zemē veidojas sevīšķa kasta, kuras vienīgais pienākums ir valdīt, nevis kolonizēt. Šīs koncepcijas realizācijai, ko Dizreilijs pats nepiedzīvoja, rasisms patiesām būtu nepieciešams instruments. Tas vēstīja par draudīgu transformāciju, kurā tauta no nācijas pārvērsās «nesajauktā rasē ar pirmskīrīgu organizāciju», kas, Dizreilija vārdiem runājot, apzinās sevi «par dabas dotu aristokrātiju».⁶⁶

Līdz šim aplūkotā uzskata attīstībā tikai tagad, pēc mūsdienās pieredzētajām šausmām, var saskatīt pirmos rasisma iedīgļus. Lai gan rasisms ir atdzīvinājis rasiskās domāšanas elementus visās valstīs, tomēr ar kādu «imanentu loģiku» apveltītas idejas vēsture nav galvenais, kas izraisīja

⁶³ «Vara un ietekme mums jāizmanto Āzijā; tai sekos Rietumeiropa» (W. F. Montpenry and G. E. Buckle. *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*. New York, 1929, II, 210). Bet, «pat ja Eiropa savas tuvredzības dēļ reiz nonāks pagrimuma un vārguma stāvoklī, Anglijai arvien vēl pavērsies spožas nākotnes perspektīvas» (*ibid.*, I, IV daļa, 2. nod.). Jo «Anglija vairs nav tikai Eiropas lielvalsts, [...] tās ietekme patiesi ir lielāka Āzijā nekā Eiropā» (*ibid.*, II, 201).

⁶⁴ Burke, *op. cit.*, 42.–43. lpp.: «Apakšnama vara [...] ir patiesām milzīga [...], un lai šī vara vēl ilgi saglabājas [...], un tā arī notiks, iekams netiks pieļauts, ka likumpārkāpēji Indijā sāk noteikt likumus Anglijā.»

⁶⁵ Sir James F. Stephen, *op. cit.*, 253. lpp., un citur; sk. arī *Foundations of the Government of India*. (The Nineteenth Century. 1883, LXXX.)

⁶⁶ Par Dizreilija rasismu sk. III nodaļu.

bažas. Rasiskā domāšana deva impulsu piemērotiem argumentiem dažādos politiskos konfliktos, taču nevienas nācijas politiskajā dzīvē tai nekad nav bijusi monopola loma. Tā saasināja un izmantoja pretējas intereses vai radušās politiskās problēmas, bet nekad neradīja jaunus konfliktus un neizvirzīja jaunas kategorijas politiskajā domāšanā. Rasisms radās no tādās pieredzes un tādām politiskām nejausībām, kas tolaik vēl nebija pazīstamas un liktos neparastas pat tik dedzīgiem «rases» aizstāvjiem kā Gobino vai Dizreilijs. Cilvēkus, kas izstrādā spožas, miermīlīgas koncepcijas, un cilvēkus, kuriem raksturīgi brutāli darbi, šķir bezdibenis, pār kuru nav iespējams pārnest saprāta tiltu. Ļoti iespējams, ka rasiskā domāšana būtu izzudusi līdz ar citiem bezatbildīgiem 19. gadsimta uzskatiem, ja «cīniņš par Āfriku» un jaunā imperiālisma ēra nebūtu pakļāvuši Rietumu pasauli jaunai, satriecošai pieredzei. Imperiālisms būtu padarījis rasisma izgudrošanu nepieciešamu, lai tas noderētu par imperiālistiskās darbības vienīgo iespējamo «izskaidrojumu» un tā rīcības attaisnojumu, pat ja rasiskā domāšana civilizētajā pasaulē nekad nebūtu eksistējusi.

Taču, tā kā rasiskā domāšana tomēr eksistēja, tā sniedza rasismam spēcīgu atbalstu. Jau tas vien, ka pastāvēja uzskats, kas varēja lepoties ar zināmu tradīciju, palīdzēja apslēpt jaunās doktrīnas iznīcinošo potenciālu. Bez nacionālās cieņas vai tradīcijas aizsega šī doktrīna, iespējams, būtu parādījusi savu galējo nesaderību ar senākajām Rietumu politiskajām un morāles normām, jau pirms tai tika ļauts sagraut Eiropas nāciju savstarpējo tiesību atzīšanu.

7. nodaļa

RASE UN BIROKRĀTIJA

Imperiālisma pirmo gadu desmitu laikā tika atklāti divi jauni svešu tautu pārvaldīšanas un politiskās organizācijas līdzekļi. Pirmais bija rase kā valsts politiskais princips, otrs – birokrātija kā svešas varas kundzība. Bez rases kā nācijas aizstājējas cīņiņš par Āfriku un investīciju bums varēja palikt par visiem zelta drudžiem raksturīgo bezmērķīgo «nāves un tirgošanās danči» (Džozefs Konrads). Bez birokrātijas kā valdības aizstājējas britu īpašumi Indijā būtu varējuši palikt neapdomīgo «likuma pārkāpēju» (Bērks) varā, neradot nekādas pārmaiņas visas ēras politiskajā klimatā.

Abi atklājumi tika izdarīti Melnajā kontinentā. Ar rasi tika izskaidrotas tādas cilvēkbūtnes, kuras neviens eiropietis, ne civilizēts cilvēks nespēja saprast un kuru cilvēciskums tik ļoti biedēja un pazemoja imigrantus, ka viņi vairs nejuta vēlēšanos piederēt pie tās pašas cilvēku sugas. Rase bija būru atbilde uz Āfrikas – šā mežoņu apdzīvotā un pārapdzīvotā kontinenta – nomācošo iespaidu, izskaidrojums neprātam, kas viņus sagrāba savā varā kā «zibens uzliesmojums skaidrās debesīs: Iznīcini visus tos lopus!»¹ Šādas atbildes sekas bija briesmīgākās masveida slepkavības jaunāko laiku vēsturē, būru iznīcinātas hotentotu ciltis, Karla Petersa mežonīgās slepkavības vācu Dienvidaustrumu Āfrikā, Kongo miermīlīgo iedzīvotāju masveida nogalināšana – no sākotnējiem 20–40 miljoniem palika 8 miljoni. Un, visbeidzot, šķiet, pats sliktākais – šādu «nomierināšanas» metožu triumfāla iekļaušana cienījamu valstu ārpolitikā. Kurš civilizētais valsts galva pirms tam būtu atļāvis teikt to, ko Vilhelms II sacīja vācu

¹ Džozefa Konrada *Heart of Darkness* (*Youth and Other Tales*, 1902) vislabāk izskaidro rasu attiecību veidošanos Āfrikā.

ekspedīcijas korpusam, kurš apkaroja bokseru sacelšanos 1900. gadā: «Tāpat kā pirms tūkstoš gadiem huņņi Atilas vadībā iemantoja slavu un tāpēc iegāja vēsturē, arī jums Vācijas vārds jādara pazīstams Ķīnā tādā veidā, lai nevienam ķīniešiem nekad neienāktu prātā šķībi palūkoties uz vācieši.»²

Rase vai nu kā iekšēji izveidojusies ideoloģija Eiropā, vai kā ārkārtējā situācijā lietots skaidrojums satriecošai pieredzei vienmēr saistīja Rietumu civilizācijas sliktākos elementus, turpretim birokrātiju atklāja un ar to sevi saistīja tieši labākā, bieži vien visvērtīgākā Eiropas inteligences daļa. Administrators, kas valdīja ar ziņojumu³ un pavēļu sistēmu vēl lielākā naidīgā slepenībā nekā jebkurš Austrumu despots, izveidojās no militārās disciplīnas tradīcijām cietsirdīgu un nepaklausīgu vīru vidē. Ilgu laiku viņš bija dzīvojis, saglabājot bērnības krietnos ideālus par mūsdienu bruņinieku spīdošās bruņās, kas tiek sūtīts aizstāvēt bezpalīdzīgu primitīvu tautu. Un viņš izpildīja šo uzdevumu, kamēr darbojās pasaulē, kur valdīja senā «trīsvienība – karš, tirdzniecība un pirātisms» (Ģēte), nevis sarežģītā tālejošu investīciju politikas spēlē, kas prasīja vienas tautas kundzību nevis bagātību gūšanai sev, kā tas bija agrāk, bet gan lai gūtu bagātības citai zemei. Birokrātija bija ekspansijas lielās spēles organizētāja, kur katra teritorija tika uzskatīta par placdarmu nākamajam solim un katra tauta par instrumentu turpmākiem iekarojumiem.

Lai arī rasisms un birokrātija galu galā, kā izrādījās, bija saistīti daudzos dažādos veidos, tie tika atklāti un attīstīti neatkarīgi viens no otra. Nevienam, kas kaut kādā veidā bija iesaistīts to attīstībā, neapzinājās varas koncentrācijas un graužošā spēka potenciālu, kas piemita šai kombinācijai. Lords Kromers, kas Ēģiptē no vienkārša Lielbritānijas pilnvarotā pārtapa imperiālistiskā birokrātā, nedomāja par administratīvo funkciju apvienošanu ar slepkavību (kā četrdesmit gadus vēlāk atklāti izteicās Kārthills – «administratīvās slepkavības») vairāk, kā domāja Dienvidāfrikas rasu fanātiķi par slepkavību organizēšanu, lai izveidotu ierobežotu, racionālu politisku kopieni (kā to darīja nacisti nāves nometnēs).

² Carlton J. Hayes. *A Generation of Materialism*. New York, 1941, 338. lpp. Tomēr vēl nežēlīgāks neapšaubāmi bija Beļģijas karalis Leopolds II, kas ierakstījis melnākās lappuses Āfrikas vēsturē. «Tikai vienu cilvēku varēja apsūdzēt varmācībā, un tas samazināja [Kongo] pamatiedzīvotāju skaitu no 20-40 miljoniem 1890. gadā līdz 8,5 miljoniem 1911. gadā, – Leopoldu II.» Sk. Selwyn James. *South of the Congo*. New York, 1943, 305. lpp.

³ Par «Indijas pārvaldes sistēmu ar ziņojumiem», sk. A. Carhill. *The Lost Dominion*. 1924, 70. lpp.

I. MELNĀ KONTINENTA RĒGU PASAULE

Līdz pat 19. gadsimta beigām Eiropas jūrasbraucēju nāciju koloniālos pasākumus raksturoja divi ievērojami sasniegumi: jaunu apmetņu izveidošana nesen atklātās mazapdzīvotās teritorijās, kuras pārņēma metropoļu tiesiskās un politiskās institūcijas; jūras tirdzniecības atbalsta punktu izveidošana pazīstamās un tomēr eksotiskās zemēs svešu iedzīvotāju vidū, – šo atbalsta punktu vienīgā funkcija bija veicināt pasaules bagātību daudzmaiņu. Kolonizācija notika Amerikā un Austrālijā, divos kontinentos, kuri bez savas kultūras un vēstures burtiski iekrita eiropiešu rokās. Tirdzniecības atbalsta punkti bija raksturīgi Āzijai, kur daudzu gadsimtu gaitā eiropieši nebija nedz izrādījuši vēlmi pēc pastāvīgas valdīšanas un iekarošanas, nedz auklējuši nodomu iznīcināt vietējos iedzīvotājus un apmesties uz pastāvīgu dzīvi.⁴ Abas aizjūras darbības formas attīstījās ilgā, nepārtrauktā procesā, kurš turpinājās aptuveni četrus gadsimtus un kura laikā apmetnes pakāpeniski ieguva neatkarību, bet jūras tirdzniecības atbalsta punkti mainīja savus saimniekus saskaņā ar Eiropas valstu relatīvo vājumu vai stiprumu.

Vienīgais kontinents, ko Eiropa nebija aiztikusi savā koloniālajā vēsturē, bija Āfrika – Melnais kontinents. Tā ziemeļu piekraste, ko apdzīvoja arābu tautas un ciltis, bija labi pazīstama un jau kopš senseniem laikiem vairāk vai mazāk atradās Eiropas nāciju ietekmes sfērā. Šis reģions, pārāk bieži apdzīvots, lai pievilinātu kolonistus, un pārāk nabadzīgs, lai tiktu ekspluatēts, bija pārdzīvojis dažādus ārzemju jūgus un pēc Ēģiptes impērijas sairuma un Kartāgas izpostīšanas nebija ieguvis īstu neatkarību un stabilu politisko organizāciju. Eiropas valstis gan vairākkārt mēģināja gūt ietekmi Vidusjūras dienvidu apgabalos, pakļaut savai varai arābu zemes un uzspiest to islāmticīgajiem iedzīvotājiem kristietību, bet tās nekad nav mēģinājušas uzspiest šiem Ziemeļāfrikas apgabaliem aizjūras īpašumu statusu. Tieši pretēji, tās bieži vien centās šīs teritorijas pievienot attiecīgajai metropolei. Šī senā tradīcija, ko jaunākos laikos vēl izmantoja Itālija un Francija, tika lauza 19. gadsimta astoņdesmitajos gados, kad angļi iegāja Ēģiptē, lai

⁴ Svarīgi paturēt prātā, ka Amerikas un Austrālijas kolonizāciju pavadīja samērā īsi nezēligas iznīcināšanas posmi, jo iezemiešu skaits nebija liels, turpretim, «lai izprastu mūsdienu Dienvidāfrikas sabiedrības izcelsmi, ārkārtīgi svarīgi ir zināt, ka zeme aiz Labās Cerības raga nebija tā brīvā zeme Austrālijā, kas pavērs turienes aītkopja acīm. Dienvidāfrika jau bija apdzīvota teritorija – tur atradās lielo bantu tautu apmetnes.» Sk. C. W. de Kiewit. *A History of South Africa, Social and Economic* (Oxford, 1941), 59. lpp.

aizsargātu Suecas kanālu, taču bez jebkāda iekarošanas vai inkorporācijas nolūka. Runa nav par nodarīšanu pāri Ēģiptei, – Anglija (valsts, kas neatrodas Vidusjūras piekrastē) nevarēja būt ieinteresēta Ēģiptē pašā par sevi – Ēģipte tai bija vajadzīga tāpēc, ka Indijā bija lielas bagātības.

Ēģipte laiku pa laikam no imperiālismam iekārojamas zemes pārtapa par militāru atbalsta punktu ceļā uz Indiju un placdarmu turpmākai ekspansijai, bet ar Dienvidāfriku notika pilnīgi pretējais. Kopš 17. gadsimta Labās Cerības raga nozīme bija atkarīga no Indijas – koloniālo bagātību centra. Jebkurai nācijai, kas tur nodibināja tirdzniecības infrastruktūru, bija nepieciešams kuģniecības atbalsta punkts Labās Cerības ragā. Un tas tika pamests, tiklīdz tirdzniecība Indijā bija likvidēta. 18. gadsimta beigās britu Austrumindijas kompānija uzvarēja Portugāli, Holandi un Franciju un ieguva tirdzniecības monopoltiesības Indijā, tāpēc Dienvidāfrikas okupācija kļuva pati par sevi saprotama. Ja imperiālisms būtu turpinājis koloniālās tirdzniecības (kuru bieži vien jauc ar imperiālismu) vecās metodes, Anglija būtu atteikusies no Dienvidāfrikas līdz ar Suecas kanāla atklāšanu 1869. gadā.⁵ Lai arī šodien Dienvidāfrika pieder pie Sadraudzības, tā vienmēr ir bijusi atšķirīga no pārējām domīnijām. Tai trūka divu galveno stabilas kolonizācijas priekšnoteikumu: teritorijas retas apdzīvotības un zemes auglības. 19. gadsimta sākumā izdarītais mēģinājums noteikt piectūkstoš angļu bezdarbnieku bija neveiksmīgs. Visu 19. gadsimtu Britu salu emigranti vairījās no Dienvidāfrikas, un tā bija vienīgā domīnija, no kuras atpakaļ uz Angliju vēlāk plūda pastāvīga emigrantu straume.⁶

⁵ Vēl 1884. gadā britu valdība bija noskaņota uz savas varas un ietekmes mazināšanu Dienvidāfrikā» (*de Kiewiet, op. cit.*, 113. lpp.).

⁶ Tabula par britu imigrāciju uz Dienvidāfriku un emigrāciju no Dienvidāfrikas 1924.–1928. gadā rāda, ka angļu tieksme pamest šo koloniju bijusi lielāka nekā citiem imigrantiem un ka ar vienu izņēmumu ik gadu bija vairāk to britu, kas koloniju pameta, nekā to, kas tur ieradās:

Gads	Britu imigrācija	Kopējā imigrācija	Britu emigrācija	Kopējā emigrācija
1924	3724	5265	5275	5857
1925	2400	5426	4019	4483
1926	4094	6575	3512	3799
1927	3681	6595	3717	3988
1928	3285	7050	3409	4127
Kopā	17184	30911	19932	22254

Tabulas avots: Leonard Barnes. *Caliban in Africa. An Impression of Colour Madness*. Philadelphia, 1931, 59. lpp., piezīme.

Uz Dienvidāfriku, kas kļuva par «imperiālisma šūpuli» (Damss), nepretendēja pat visradikālākie «saksonisma» aizstāvji, to savā iztēlē nebija iekļāvuši pat visromantiskākie vīri, kuru sapņi bija Āzijas impērija. Tas rāda, cik maza ietekme uz imperiālisma attīstību bijusi pirmsimperiālisma posma koloniālajai uzņēmējdarbībai un aizjūras teritoriju kolonizācijai. Ja Dienvidāfrikas kolonija būtu palikusi pirmsimperiālisma politikas gultnē, tā tiktu pamesta tieši tajā brīdī, kad kļuva ārkārtīgi nozīmīga.

Zelta atradņu un dimanta lauku atklāšanai septiņdesmitajos un astoņdesmitajos gados pašai par sevi nebūtu bijis lielas nozīmes, ja tā nejausī nebūtu kļuvusi par imperiālisma spēku katalizatoru, tomēr jāpiebilst, ka imperiālistu pretenzija uz lieko, resp., brīvo līdzekļu problēmas atrisinājuma atrašanu sākotnēji tika pamatota ar tieksanos iegūt pasaulē visnoderīgāko izejvielu. Zeltam tikpat kā nav izmantojuma ražošanā, tas ir nenozīmīgs salīdzinājumā ar dzelzi, ogleņiem, naftu un kaučuku. Zelts ir visnenākais bagātības simbols. Nenoderēdams ražošanā, zelts ironiskā kārtā iegūst līdzību ar pārmērīgi lielo – lieko naudu, ko izmantoja zelta rakšanas finansēšanai, un ar pārāk daudzajiem liekajiem cilvēkiem, kuri raka zeltu. Papildinot imperiālistu apgalvojumu, ka atrasts pagrimušas sabiedrības un novecojušas politiskās organizācijas pastāvīgs glābējs, zelts savukārt pretendēja uz šķietami mūžīgu stabilitāti un neatkarību no visiem funkcionālajiem determinantiem. Zīmīgi, ka sabiedrība, kas gatavojās atteikties no visām tradicionālajām absolūtajām vērtībām, kērās pie absolūto vērtību meklēšanas ekonomikas pasaulē, kur tāda neeksistēt un nevar eksistēt, jo pasaulē itin viss ir funkcionāls. Mācīšanās attiecībā uz absolūto vērtību jau kopš seniem laikiem zelta ieguvīti padarījusi par avantūristu, spēlmaņu, noziedznieku un citu normālā sabiedrībā neiederīgu elementu nodarbošanos. Jauns pavērsiens Dienvidāfrikas zelta drudža būtībā bija tas, ka laimes meklētāji neatradās ārpus civilizētās sabiedrības. Tieši pretēji, viņi bija šīs sabiedrības blakusprodukts, kapitālistiskās sistēmas nogulsnes vai pat tādas ekonomikas pārstāvji, kura nerimstoši ražo liekos cilvēkus un lieko kapitālu.

Liekajiem cilvēkiem, «četrus kontinentu bohēmiešiem»,⁷ kuri trauca uz Dienvidāfriku, tomēr bija diezgan liela līdzība ar senākajiem avantūristiem. Atšķirība bija nevis viņu morālums vai amorālums, bet gan bēdīgi patiesība, ka lēmumu pievienoties «visu nāciju un krāsu»⁸ pūlim nepienēma

⁷ J. A. Froude. *Leaves from a South African Journal* (1874). *Short Studies on Great Subjects*. 1867.-1882., IV sēj.

⁸ *Ibid.*

viņi paši. Viņi nepameta sabiedrību, sabiedrība viņus «izsplāva». Viņu vienīgā izvēle bija negatīva – pret strādnieku kustībām, kurās labākie no liekajiem cilvēkiem, kā arī tie, kuriem draudēja nokļūšana lieko rindās, izveidoja tādu kā pretsabiedrību, kas palīdzētu cilvēkiem rast ceļu atpakaļ uz sadraudzības un mērķtiecības pasauli. Liekajiem nebija nekā pašizveidota, viņi bija kā dzīvi simboli tam, kas ar viņiem noticis, dzīvas abstrakcijas un cilvēku radīto institūtu bezjēdzības liecinieki. Viņi bija nevis indivīdi kā senākie avantūristi, bet gan no viņiem pilnīgi neatkarīgu notikumu ēnas.

Tāpat kā Kurcs Dž. Konrada «Tumsas sirdī», viņi bija «tukši līdz pašai serdei», «pārgalvīgi, alkātīgi un nežēligi, bet bez drosmes». Viņi neticēja nekam un «varēja sevi piedabūt, lai noticētu jebkam». Izraidīti no pasaules, kur valda vispārpieņemtas vērtības, viņi varēja palauties tikai uz sevi jeb, citiem vārdiem sakot, ne uz ko, varbūt dažkārt uz kādu talanta iezīmi, kas darīja viņus tikpat bīstamus kā Kurcs, ja vien viņiem ļautu atgriezties dzimtajā zemē. Vienīgais talants, kas, iespējams, varēja uzplaukt šo vīru tukšajā dvēselē, bija spēja aizraut citus cilvēkus, tāpēc viņiem pavērās izredzes kļūt par lieliskiem «ekstrēmistisku partiju vadoņiem». Apdāvinātākie bija dzīvi aizvainojuma iemiesojumi, piemēram, vācietis Karls Peterss (iespējams, Kurca prototips), kas atklāti atzina, ka viņam ir «apnīcis būt no sabiedrības izstumtajam un viņš vēlētos piederēt pie kungu rases».⁹ Taču, vai nu apdāvināti, vai neapdāvināti, viņi visi «viegli piekrita jebkam, gan ielaižoties riskantos pasākumos, gan ķeroties pie slepkavības ar iepriekšēju nodomu», bet līdz cilvēki viņiem «nebija nekas vairāk kā mušas». Tādējādi viņiem jau piemita attiecīgas īpašības vai viņi veikli apguva visu, kas noderēja slepkavas tipam, kurš par vienīgo nepiedodamo grēku uzskata savaldības zaudēšanu.

Starp viņiem bija arī īsti džentlmeņi, piemēram, tādi kā Džonss no Konrada «Uzvaras», kurš, garlaicības māksls, labprāt maksāja nezin ko, lai tikai dzīvotu «azarta un piedzīvojumu pasaulē», vai kā Heista kungs, kas bija apskurbis no nicinājuma pret visu cilvēcisko, līdz pats lidinājās «kā norauta lapa, [...] kas nekad ne pie kā nepieķeras». Viņus saistīja pasaule, kurā viss bija tikai joks, kas varēja viņiem iemācīt «lielo joku», t.i., «izmisuma mākslu». Īsts džentlmenis un īsts nelietis labi iepazīna viens otru «plašajos, mežonīgajos džungļos, kur nevalda likumi», un viņi uzskatīja sevi «par ļoti saderīgiem savā milzīgajā atšķirībā, par vienādām dvēselēm atšķirīgās maskās». Esam jau iepazinušies ar augstākās sabiedrības rīcību Dreifusa lietā un ar Dizreilija atklājumu par sociālo saistību starp netikumu un noziegumu. Arī šeit būtībā

⁹ Citēts pēc Paul Ritter. *Kolonien im deutschen Schrifttum*. 1936; Priekšvārds.

ir tas pats stāsts par augstāko sabiedrību, kura sāk flirtu ar kriminālo pasauli un, izvairoties no «nevajadzīgas piepūles», ar labām manierēm ļauj radīt ap noziegumiem netikumīgi izsmalcinātu atmosfēru. Šī izsmalcinātība, kontrasts starp nozieguma nežēlību un tā izdarīšanas veidu, kļūst par saikni sapratnei starp nelieti un džentlmeni. Taču tas, kam Eiropā bija nepieciešami gadu desmiti, jo tur kavēklis bija sociāli ētisko vērtību ietekme, eksplodēja kā īssavienojums koloniālo avantūru rēgu pasaulē.

Ārpus sabiedrības ierobežojumiem un liekulības, uz iedzimto dzīves fona džentlmenis un noziedznieks izjuta ne tikai vienādas ādas krāsas vienojošo faktoru, bet arī ietekmi, ko rada noziegumu izdarīšanas neierobežotu iespēju pasaule, kur tos pastrādā it kā rotaļājoties. Iedzimto dzīves fons šiem rēgainajiem notikumiem sniedza šķietamu garantiju pret jebkādam iespējamām sekām, jo šiem vīriem viss šķita kā «vienkārša ēnu rotaļa. Ēnu rotaļa, kuru savā tieksmē pēc neizprotamiem mērķiem un vajadzībām kungu rase varēja spēlēt neietekmēta un neievērota.»

Iedzimto mežonju pasaule bija lielisks fons cilvēkiem, kuri izbēguši no civilizācijas realitātes. Nežēlīgā saulē, naidīgas dabas ielenkumā viņi saskārās ar cilvēkbūtnēm, kuras, dzīvojot bez nākotnes mērķa un bez pagātnes sasniegumiem, bija tikpat neizprotamas kā trakonama iemītnieki. «Aizvēsturiskais cilvēks mūs nolādēja, pielūdza, apsveica – kas to varēja skaidri pateikt? Mums nebija iespēju izprast apkārtni, mēs slidējām uz priekšu kā rēgi, brīnoties un slepeni šausminoties kā jebkurš normāls cilvēks pirms emociju izvirduma trakonamā. Mēs nevarējām to saprast, jo bijām pārāk tālu, un nevarējām neko atcerēties, jo bijām nokļuvuši pirmatnējo laikmetu naktī, tais laikmetos, kuri pagājuši, neatstājot nevienu zīmi, ne atmiņas. Zeme šķita nereāla [...] un arī cilvēki [...]. Nē, viņi izskatījās cilvēciski. Bet, redziet, tas jau bija tas ļaunākais – aizdomas, ka viņi varētu nebūt cilvēciski. To var aptvert tikai pamazām. Viņi gaudoja un lēkāja, griezās un šķobījās baismās grimāsēs. Taču tas, kas satrauca, bija doma par viņu cilvēciskumu – līdzīgu mūsējam – doma par mūsu attālo radniecību ar šo mežonīgo un dedzīgo kņadu.» («Tumsas sirds»).

Savādi, ka pirms cīņā par Āfriku «aizvēsturiskā cilvēka» esamība tik maz ietekmēja Rietumu cilvēku. Ja ieskatās reģistrētajos faktos, nekas būtisks nebija noticis, kaut gan skaitliski pārākie kolonisti iznīcināja mežonju ciltis un nēģeri kā vergi ar kuģiem tika izvesti uz Savienotajām Valstīm, bet atsevišķi indivīdi iemaldījās Melnā kontinenta dzīlēs, kur mežonju skaits bija pietiekami liels, lai viņi veidotu savu pasauli, bezjēdzīgu pasauli, ko eiropiešu avantūristu dziņā pēc zilonkaula papildināja ar vēl lielāku

bejēdzību. Pārapdzīvotā kontinenta rāmajā, pirmatnējā vidē, kur cilvēk-būtnu klātie ne tikai pastiprināja vientulības izjūtu, daudzi no šiem laimes meklētājiem sajuka prātā. Taču viņu ārprāts palika tikai indivīda pieredzes robežās, bez tālejošām sekām.

Viss mainījās līdz ar cilvēkiem, kuri ieradās laikā, kad notika cīņi par Āfriku. Tie vairs nebija vienkārši indivīdi, «visa Eiropa piedalījās šīs plūsmas veidošanā». Viņi izvēlējās kontinenta dienvidu daļu, kur satikās ar būriem, holandiešu izcelsmes iecelotājiem, kuri Eiropā jau bija gandrīz aizmirsti, taču nu viņi kļuva it kā par dabiskiem ievadītājiem jaunās vides problēmās. Lieko cilvēku reakciju lielā mērā noteica vienīgās eiropiešu grupas reakcija, kura jebkad, lai arī pilnīgā izolācijā, bija dzīvojuši melno mezoņu pasaulē.

Būri ir pēcteči holandiešu kolonistiem, kurus 17. gadsimta vidū nometināja Labās Cerības raga apvidū, lai tie sagādātu svaigus dārzeņus un gaļu kuģiem, kas bija ceļā uz Indiju. Neliela franču hugenotu grupa bija vienīgā, kas ieradās šeit nākamā gadsimta laikā, un tikai augstais dzimstības līmenis palīdzēja holandiešu grupai izaugt par nelielu tautu. Pilnīgi izolēti no Eiropas vēstures gaitas, viņi izvēlējās ceļu, «ko pirms viņiem bija gājušas pavisam nedaudzas nācijas, turklāt nevienai šis ceļš nebija veiksmīgs».¹⁰

Divi galvenie materiālie faktori būru tautas attīstībā bija ārkārtīgi neauglīgā zeme, ko varēja izmantot tikai ekstensīvai lopkopībai, un lielais melnādaino iedzīvotāju skaits, kuri bija organizēti ciltīs un dzīvoja kā kļējotāji mednieki.¹¹ Neauglīgā zeme neļāva kolonistiem apmesties kopā lielākā skaitā, citiem vārdiem sakot, neļāva veidot Holandai raksturīgos ciemus. Lielās ģimenes, kuras šķīra plaši mežonīgi apvidi, bija spiestas apvienoties tādā kā klanu organizācijā, un tikai kopīga ienaidnieka – afrikāņu cilšu – pastāvīgais drauds atturēja šos klanus no savstarpējiem kariem. Atrisinājums divkārtējai problēmai, ko radīja augsnes neauglība un iedzimto milzīgais skaits, bija verdzība.¹²

¹⁰ Lords Selberns 1907. gadā: «Baltie cilvēki Dienvidāfrikā lauž sev ceļu, pa kādu iepriekš gājušas tikai nedaudzas tautas, turklāt ne visai sekmīgi.» Sk. *Kiewiet, op. cit.*, 6. nod.

¹¹ Ipaši sk. *Kiewiet, op. cit.*, III nod.

¹² «Gan vergi, gan hotentoti izraisīja nozīmīgas pārmaiņas kolonistu domāšanā un paradumos, jo būru rases īpatnās iezīmes veidoja ne tikai klimats un ģeogrāfiskais stāvoklis. Vergi un sausums, hotentoti un izolācija, lēts darbaspēks un zeme kopīgi radīja Dienvidāfrikas sabiedrības institūcijas un paradumus. Robusto holandiešu un hugenotu dēli un meitas iemācījās uzlūkot strādāšanu uz lauka un jebkuru fiziski smagu darbu par vergu rases pienākumu.» (*Kiewiet, op. cit.*, 21. lpp.)

Tiesa, vārds «verdžība» visai nepilnīgi atspoguļo to, kas notika īstenībā. Pirmkārt, verdžība aptvēra tikai daļu iedzimto, tāpēc būri nespēja aizmirst savas sākotnējās izbailes, satiekoties ar būtņēm, ko cilvēku lepnums un pašcieņa neļāva atzīt par sev līdzīgiem cilvēkiem. Bailes no kaut kā sev līdzīga un tomēr nekādā ziņā par sev līdzīgu neatzīstama kļuva par verdžības un rasu sabiedrības pamatu.

Cilvēce glabā atmiņā tautu vēsturi, bet zināšanām par aizvēsturiskām ciltīm ir tikai mītisks raksturs. Vārdam «rase» ir noteikta nozīme tikai tad, un tur, kur tautas nonāk saskarsmē ar šādām ciltīm, par kurām nav vēsturisku liecību un kurām pašām nav nekādu zināšanu par savu vēsturi. Mēs nezinām, vai šīs ciltis pārstāv «aizvēsturisko cilvēku» – pirmo zemes virsū dzīvojušo cilvēku jauši saglabājušos pārstāvjus – vai arī tie ir vienīgie «vēstures laika» indivīdi, kuri izdzīvojuši pēc milzu katastrofas, kas likvidējuši kādu civilizāciju. Viņi drīzāk šķita palikuši dzīvi pēc lielas katastrofas, kurai, iespējams, sekojušas mazākas nelaimes, līdz katastrofālā monotonijā jau tika uzskatīta par cilvēka dzīves dabisku stāvokli. Katrā ziņā rases šajā izpratnē bija atrodamas tikai tajos reģionos, kur daba bija īpaši nelabvēlīga. No pārējām cilvēkbūtņēm šie indivīdi atšķīrās nevis tikai ar ādas krāsu, bet galvenokārt ar to, ka viņus varēja uzskatīt par dabas daļu, ka viņu attieksme pret dabu bija kā pret savu kungu un saimnieku, ka viņi nebija izveidojuši īsti cilvēcisku pasauli, cilvēcisku realitāti. Tādējādi daba bija saglabājusī visu savu majestātiskumu, tā bija vienīgā dominējošā realitāte, un salīdzinājumā ar dabu šīs būtnes šķita rēgi, nereāli un spokaini. Tās bija «dabiskas» cilvēkbūtnes, tikai bez specifiski cilvēciskā rakstura, specifiski cilvēciskās realitātes, tāpēc eiropieši, masveidā nogalinot šīs būtnes, neapzinājās, ka ir izdarījuši slepkavību.

Turklāt bezjēdzīgā iedzimto cilšu izkaušana Melnajā kontinentā nebija pretrunā ar pašu šo cilšu tradīcijām. Naidīgo cilšu iznīcināšana bija raksturīga visiem vietējiem Āfrikas kariem, un tā palika spēkā arī tad, ja kādam nēģeru vīrsaitim izdevās savā vadībā apvienot vairākas ciltis. Vīrsaitis Čaka, kas 19. gadsimta sākumā apvienoja zulusu ciltis ārkārtīgi disciplinētā un kareivīgā organizācijā, neizveidoja ne zulusu tautu, ne zulusu nāciju. Vienīgais viņa sasniegums bija vairāk nekā miliona cilvēku iznīcināšana.¹³ Tā kā disciplīna un militāra organizācija pašas par sevi nespēj izveidot nekādu politisku struktūru, iznīcināšana palika neregistrēta epizode nereālā un neizprotamā procesā, kas nav pieņemams cilvēkam un ko tāpēc neatceras cilvēces vēsture.

¹³ Sk. James, *op. cit.*, 28. lpp.

Saistībā ar būriem verdzība bija forma, kā eiropiešu tauta pielāgojās melnajai rasei,¹⁴ un ļoti maz līdzinājās tiem vēsturiskajiem procesiem, kas sekoja iekarošanai vai vergu tirdzniecībai. Būrus neturēja kopā ne valsts, ne arī kāda komūnas organizācija, teritorija nebija īsti kolonizēta, un nēģeri nekalpoja nekādai balto civilizācijai. Būri bija zaudējuši gan zemnieka attieksmi pret zemi, gan civilizētas cilvēku brālības jūtas. «Ikviens cenšas izvairīties no sava kaimiņa dūmu tirānijas,»¹⁵ skanēja šīs zemes gudrība, un katra būru ģimene pilnīgā vientulībā atkārtoja būru kopīgo pieredzi attiecībās ar melnādainajiem, valdīja pār tiem absolūti nelikumīgi, un viņus nesavaldīja «laipni kaimiņi, kuri vai nu uzmundrinātu, vai uzkluptu jums, laipojot starp miesnieka un policista funkcijām, svētās šausmās no negoda, karātavām un trakonama» (Konrads). Valdēt pār ciltīm un parazitējot no viņu darba, būri pamazām ieņēma stāvokli, kas bija līdzīgs viņu pašu likvidētajam cilšu virsaišu statusam. Iezemieši katrā ziņā atzina viņus par augstāko cilts vadību, par dabas dotām dievībām, kurām ir jāpakļaujas. Tādējādi dievišķo lomu būriem uzvēla iezemieši tikpat lielā mērā, kā viņi to bija uzņēmušies paši. Gluži dabiski, ka melno vergu baltajiem dieviem jebkurš likums nozīmēja brīvības zaudēšanu, bet valdība – klanu sistēmas patvaļības ierobežošanu.¹⁶ Būri atklāja, ka iezemieši ir vienīgā «īzejviela», kas Āfrikā ir neizmērojamā daudzumā, un viņi izmantoja to nevis vērtību radišanai, bet gan elementārai cilvēciskai eksistencei.

Dienvīdāfrikas melnie vergi drīz vien bija vienīgā iedzīvotāju grupa, kas reāli strādāja. Viņu darbam raksturīgas bija visas labi zināmās vergu darba negatīvās iezīmes: iniciatīvas trūkums, slinkošana, nevērīga attieksme pret darbarikiem un vispārēja neefektivitāte. Tādējādi vergu darbs tik tikko spēja nodrošināt balto kungu eksistenci un nespēja radīt zināmu pārpilnību, kas virza uz priekšu civilizāciju. Šī absolūtā atkarība no citu darba un neslēpts nicinājums pret strādāšanu vispār holandiešus padarīja par būriem un viņu rases jēdzienam piešķīra ekonomisku nozīmi.¹⁷

¹⁴ «Īstenā Dienvīdāfrikas kolonizācijas vēsture stāsta nevis par eiropiešu apmešanos tajā, bet gan par pilnīgi jaunās, unikālas dažādu rasu, krāsu un kultūras mantojumu sabiedrības veidošanos, ko noteica rasu iedzimtības konflikti un nevienlīdzīgo sociālo grupu pretstati.» (*Kiewiet, op. cit.*, 19. lpp.)

¹⁵ *Kiewiet, op. cit.*, 19. lpp.

¹⁶ «[Būru] sabiedrība bija dumpīga, nevis revolucionāra» (*ibid.*, 58. lpp.).

¹⁷ «Maz tika darīts, lai celtu vergu un kalpu šķiras dzīves līmeni un piešķirtu tai lielākas tiesības. Tādējādi kolonijas ierobežotā bagātība kļuva par tās balto iedzīvotāju privilēģiju [...] Tāpēc Dienvīdāfrika jau drīz pieredzēja, kā nedrošu cilvēku grupa var izvairīties no visdrūmākā likteņa nabadzīgā un nīkulojošā zemē, uzsāktu sociālo un ekonomisko diskrimināciju pamatojot ar rasu atšķirībām un ādas krāsu» (*ibid.*, 22. lpp.).

Būri bija pirmā eiropiešu grupa, kas pilnīgi zaudēja lepnumu, ko izjuta rietumeiropieši, dzīvojot pašu radītā pasaulē.¹⁸ Pret iezemiešiem viņi izturējās kā pret izejvielu un bija atkarīgi no iezemiešiem kā no savvaļas koka augļiem. Būdami slinki un neražīgi, viņi samierinājās ar eksistenci, kas būtībā neatšķīrās no melnādaino cilšu ierastā dzīves veida. Lielās šausmas, kas bija pārņēmušas eiropiešus, viņiem pirmo reizi sastopoties ar iezemiešu dzīvi, izraisīja tieši necilvēcība starp cilvēkiem, kuri bija dabas sastāvdaļa tāpat kā savvaļas dzīvnieki. Būri savu eksistenci balstīja uz vergiem, tāpat kā tie bija balstījušies uz pirmatnējo nepārveidoto dabu. Kad baiļu un izmīsumā pārņemtie būri nolēma izmantot šos mežonius, it kā tie būtu tikai kāda dzīvnieku pasaules forma, viņi aizsāka procesu, kas varēja beigties vienīgi ar viņu pašu deģenerēšanos baltā rasē, kas dzīvo blakus un kopā ar melno rasi, no kuras beigu beigās paši atšķīrās tikai ar ādas krāsu.

Dienvīdāfrikas nabadzīgie baltie iedzīvotāji, kuri 1923. gadā bija 10% no visa balto iedzīvotāju skaita¹⁹ un kuru dzīves līmenis daudz neatšķīrās no bantu cilšu dzīves līmeņa, noder par brīdinājumu tam, ka šāds process ir iespējams arī mūsdienās. Būru nabadzība galvenokārt izskaidrojama ar nicinājumu pret darbu un pielāgošanos melnādaino cilšu dzīves veidam. Tāpat kā melnādainie, viņi pameta laukus, ja to primitīvā apstrāde vairs nedeva minimāli nepieciešamo vai ja konkrētajā apvidū bija iznīcināti visi savvaļas dzīvnieki.²⁰ Kopā ar saviem bijušajiem vergiem viņi nonāca zelta un dimantu iegūšanas centros, pametot fermas, ja tās pameta melnie strādnieki. Taču atšķirībā no iezemiešiem, kuri tūlīt papildināja lētā nekvalificētā darbaspēka rindas, baltie pieprasīja un arī saņēma žēlastības dāvanas

¹⁸ Būtība ir tāda, ka, piemēram, «Rietumindijā tik liels skaits vergu, kāds bija Labās Cerības raga kolonijā, būtu turības apliecinājums un labklājības avots»; turpretī «Labās Cerības raga kolonijā verdzība liecināja par neuzņēmīgu ekonomisko darbību, [...] kuri darbaspēku izmantoja izšķērdīgi un neefektīvi» (*ibid.*). Galvenokārt tieši tas vedināja Bārnu un citus novērotājus izteikt šādu secinājumu: «Tāpēc Dienvīdāfrika uzskatāma par atsevišķu valsti ne tikai tādā ziņā, ka tās nostāja nepavisam nav raksturīga britiem, bet arī daudz radikālākā izpratnē, ka tās patiesā *raison d'être* kā organizētai sabiedrībai neatbilst principiem, uz kādiem veidojušās kristīgās pasaules valstis.»

¹⁹ Skaitliskā izteiksmē tas ir 160 000 cilvēku (*Kiewiet, op. cit.*, 181. lpp.). Džeimsa (*op. cit.*, 43. lpp.) aplēse par nabadzīgo balto cilvēku skaitu 1943. gadā bija ap 500 000, kas atbilst 20% no visiem baltajiem iedzīvotājiem.

²⁰ «Galvenokārt tāpēc, ka būri nespēj vai ietiepiģi atsakās apgūt lauksaimniecības zinības, nabadzīgajiem baltajiem afrikāndiem jācīnās par eksistenci tāpat kā bantu tautām. Līdzīgi bantu tautām, arī būriem patik klejot no vienas vietas uz citu, apstrādājot zemi, līdz augsne zaudē auglību, un šaujot savvaļas dzīvniekus, līdz to vairs nav» (*ibid.*).

tikai tāpēc, ka viņu ādas krāsa bija balta. Viņi bija zaudējuši apziņu, ka cilvēks nemēdz pelnīt iztiku ar savu ādas krāsu.²¹ Šodien viņu rases apziņa ir agresīva ne tikai tāpēc, ka viņiem nav nekā cita, ko zaudēt, kā vienīgi piederību pie balto kopienas, bet arī tāpēc, ka rases jēdziens viņu pašu stāvokli nosaka daudz adekvātāk nekā bijušo vergu stāvokli, kuri pamazām kļūst par strādniekiem – normālu civilizācijas sastāvdaļu.

Rasisms šajā balto un melno sabiedrībā darbojās kā varas instruments, pirms vēl imperiālisms to bija izmantojis kā politisku ideju. Tas balstījās uz šausminošo pieredzi par kaut ko neizprotami svešu, un radās liels vilinājums gluži vienkārši paziņot, ka melnādainās būtnes nav cilvēki. Tomēr, neņemot vērā nekādus ideoloģiskus izskaidrojumus, melnādainie stūrgalvīgi pieprasīja atzīt viņu cilvēciskās īpašības, un «baltajiem cilvēkiem» gribot negribot vajadzēja pārvērtēt savu cilvēcisko būtību. Būri nolēma, ka viņi ir kaut kas vairāk par cilvēku, ka Dievs ir viņus izredzējis par melnādaino dieviem. Šis secinājums bija loģisks un neizbēgams, lai kategoriski noraidītu jebkādu kopību ar mežoniem. Praksē tas nozīmēja, ka kristietība pirmo reizi nespēja kavēt cilvēka pašvērtības apziņas bīstamās novirzes, tas ir brīdinājums par kristietības neefektivitāti citās mūsdienīgākās rasu sabiedrībās.²² Būri gluži vienkārši noraidīja kristīgo doktrīnu par cilvēku kopīgo izcelsmi un pārveidoja Vecās Derības rindas, kurās seno izraēliešu reliģija neiesniedzās mānticībā, ko pat nevarētu nosaukt par ķecerību.²³ Tāpat kā ebreji, būri cieši ticēja, ka ir Dieva izredzētie,²⁴ taču ar to atšķirību, ka viņi

²¹ «Viņu rase bija atribūts pārakumam pār iezemiešiem, un fiziska darba veikšana neatbilda cienīgajam stāvoklim, ko viņiem piešķīra piederība pie šīs rases. [...] Tiem, kuri bija visvairāk demoralizējušies, nepatika pārtapa prasība pēc žēlastības dāvanām kā par viņiem pienākošos tiesību.» (*Kiewiet, op. cit.*, 216. lpp.)

²² Būru cīņā pret kristīgo misionāru ietekmi Labās Cerības raga kolonijā holandiešu protestantu baznīca vienmēr atradusies priekšējās pozīcijās. Tomēr 1944. gadā viņi gāja soli tālāk un «pilnīgā vienprātībā» atbalstīja priekšlikumu pretoties būru laulībām ar angļiski runājošiem pilsoņiem. (Saskaņā ar vietējo *Times* 1944. gada 18. jūlija numura ievadrakstu. Citēts pēc *New Africa. Council on African Affairs, Monthly Bulletin. October, 1944.*)

²³ Kiviets (*op. cit.*, 181. lpp.) piemin «doktrīnu par rasu pārakumu, ko secināja pēc Bībeles un pastiprināja ar plaši izplatītām interpretācijām, kuras 19. gadsimtā uzslāpoja Darvina teorijām».

²⁴ Būru uzskatā viņu saikne ar Vecās Derības Dievu ir gandrīz tikpat stipra kā ebrejiem. «[...] Es atminos neaizmirstamu ainu kādā Keiptaunas klubā, kur drosmīgs brits, nejauši pusdienojot kopā ar trīs vai četriem holandiešiem, uzdrošinājās sacīt, ka Kristus nav bijis eiropietis un ka no likuma viedokļa viņam būtu aizliegts atrasties Dienvidāfrikas Savienībā. Holandiešus šī piezīme tā šokēja, ka viņi gandrīz nokrita no saviem krēsliem» (*Barnes, op. cit.*, 33. lpp.).

ir izredzēti nevis cilvēces dievišķai glābšanai, bet gan laiskai kundzībai pār citu sugu, kas nolemta vienlīdz laiskam vienmuļam darbam.²⁵ Holandes Reformātu baznīca šādu stāvokli pasludināja par Dieva gribu un sludina to arī šodien – krasā kontrastā ar visu citu kristīgo ticību misionāriem.²⁶

Atšķirībā no citiem rasisma paveidiem būru rasismam piemīt zināms autentiskuma un, tā sakot, nevainīguma pieskaņa. Par šo apgalvojumu vislabāk liecina literatūras un citu intelektuālu darba rezultātu trūkums.²⁷ Tā ir bijusi un joprojām ir izmisīga reakcija uz šausmīgiem dzīves apstākļiem un paliek neskaidra un nekonsekventa, iekams nekas to netraucē. Kaut kas sakustējās tikai pēc britu ierašanās, bet viņi neizrādīja īpašu interesi par savu jaunāko koloniju, ko 1849. gadā joprojām dēvēja par militāro atbalsta punktu (nevis par koloniju). Taču pat britu klātbūtne vien, resp., atšķirīgā attieksme pret iezemiešiem, kurus viņi neuzskatīja par kādu dzīvnieku sugu, viņu mēģinājumi (pēc 1834. gada) atcelt verdzību un, pats galvenais, cenšanās noteikt robežas zemes īpašumiem, inertajā būru sabiedrībā izraisīja niknu reakciju. Šī reakcija bija būriem raksturīga visā 19. gadsimtā pēc viena noteikta parauga: būru fermeri izvairījās no britu likumiem, bez nožēlas pametot savas mājas un fermas, dodoties mežonīgās zemes iekšienē. Nespēdami samierināties ar ieviestajiem ierobežojumiem, viņi labāk pameta savus īpašumus pavisam.²⁸

²⁵ «Būru zemkopjiem iezemiešu nošķiršana un degradācija ir jau iepriekš Dieva lemts liktenis, un pretēju uzskatu aizstāvēšana ir noziegums un zaimošana.» (*Norman Bentwich. South Africa. Dominion of Racial Problems. – Political Quarterly, 1939, X sēj. Nr. 3.*)

²⁶ «Līdz pat šai dienai būri misionārā saskata bīstamu nodevēju, balto cilvēku, kas atbalsta melnos un ir pret baltajiem.» (*S. Gertrude Millin. Rhodes. London, 1933, 38. lpp.*).

²⁷ «Viņiem gandrīz nebija mākslas, vēl mazāk bija arhitektūras un it nemaz nebija literatūras, tāpēc attiecībā pret iezemiešiem un svešzemniekiem viņi varēja krasi izcelties tikai ar savām fermām, savām Bibelēm un asinīm.» (*Kiewiet, op. cit., 121. lpp.*)

²⁸ «Īsts pārceļotājs ienida jebkādas robežas. Kad britu valdība pieprasīja robežu noteikšanu kolonijai un fermām tajā, kaut kas viņam tika atņemts [...] Tāpēc vislabākais, ko varēja darīt, bija došanās pāri robežām turp, kur bija ūdens un brīva zeme un nebija nekādas britu valdības, kas aizliegtu likumus par klejošanu, un kur baltajiem cilvēkiem nebija tiesā jāarbīd uz savu kalpu sūdzībām.» (*Ibid., 54.-55. lpp.*) «Lielais Pārceļojums, kolonizācijas vēsturē unikāla iedzīvotāju pārvietošanās» (58. lpp.) «izjauc teritorijas intensīvākas apdzīvības politiku. Prakse piešķirt desmit ģimeņu izvietojumam veselu Kanādas pilsētas rajona lieluma platību izplatījās visā Dienvidāfrikā. Tas uz visiem laikiem darīja neiespējamu baltās un melnās rases segregāciju nošķirtos apmetņu rajonos [...] Padarot būrus britu likumiem neaizsniedzamus, Lielais Pārceļojums ļāva viņiem nodibināt «pienācīgas» attiecības ar vietējiem iedzīvotājiem» (56. lpp.). «Vēlākos gados Lielais Pārceļojums bija ne tikai protests; tas kļuva par sacelšanos pret britu pārvaldi un pamatakmeni angļu-būru rasismā divdesmitajā gadsimtā.» (*James, op. cit., 28. lpp.*)

Tas nebūt nenozīmē, ka būri nejustos ērti tur, kur apstākļi tos noveduši. Āfrikā viņi jutās un joprojām jūtas labāk nekā jebkuri citi vēlākie imigranti, taču tikai Āfrikā, nevis kādā norobežotā teritorijā. Viņu garie pārceļojumi, kuri mulsināja britu administrāciju, skaidri rādīja, ka būri ir pārvērtušies cilti un zaudējuši eiropiešiem raksturīgo teritorijas, savas *patria* (tēvzemes) izjūtu. Viņi rikojās tieši tāpat kā melnās ciltis, kuras gadsimtiem ilgi klejojušas pa Melno kontinentu, jūtoties labi jebkurā apmešanās vietā un jebkuriem līdzekļiem izvairoties no mēģinājumiem nostabilizēties vienā noteiktā vietā.

Nepiesaistība noteiktai teritorijai ir raksturīga visām rasiskām organizācijām. Eiropiešu «kustību» apzinātais mērķis – tautas pārvēršana par lielu baru – kā laboratorijas izmēģinājumā vērojams būru sākotnējā bēdīgajā pieredzē. Nepiesaistība noteiktai vietai kā apzināts mērķis pamatā balstījās uz naidu pret pasauli, kurā nebija vietas «liekajiem» cilvēkiem un kuras iznīcināšana varēja kļūt par augstāko politisko mērķi. Turpretī būru «sakņu» trūkuma pamatā bija visai agrā atbrīvošanās no darba un cilvēku veidotas vides trūkums. Tā pati pārsteidzošā līdzība dominē arī starp «kustību» un būru izpratnē – «izredzētību». Taču pretēji pangermānistu, panslāvu vai poļu mesianiskās kustības izredzētībai, kas bija vairāk vai mazāk apzināts kundzības instruments, būru izkropļotā kristietība balstījās briesmīgajā realitātē, kur nelaimīgos «baltos cilvēkus» kā dievus pielūdza tikpat nožēlojami «melnie cilvēki». Dzīvojot vidē, ko būriem nebija pa spēkam pārveidot civilizētā pasaulē, viņi nespēja rast par sevi augstākas vērtības. Nav svarīgi, vai rasisms rodas kā dabisks katastrofas rezultāts vai kā apzināts katastrofas izraisīšanas instruments, tas vienmēr ir cieši saistīts ar nicinājumu pret darbu, ar naidu pret teritoriālu ierobežotību, ar vispārēju nepiesaistību vietai un aktīvu ticību savai dievišķai izredzētībai.

Sākotnējā britu vara Dienvidāfrikā un ar to saistītie misionāri, karavīri un pētnieki neaptvēra, ka būru nostājai ir reāls pamats. Viņi nesaprata, ka eiropiešu virskundzība – kurā viņi taču bija ieinteresēti tikpat lielā mērā kā būri – ir iespējama, vienīgi izmantojot rasismu, jo pastāvīgo kolonistu skaits salīdzinājumā ar afrikāņiem bija bezcerīgi mazs;²⁹ viņus biedēja doma, ka «Āfrikā ienākušajiem eiropiešiem arī pašiem būtu jārikojas kā mežoniem, jo tādas ir šīs zemes paražas».³⁰ Eiropiešu utilitārajam prātam šķita galīga

²⁹ 1939. gadā iedzīvotāju skaits Dienvidāfrikas Savienībā sasniedza 9,5 miljonus, no kuriem 7 miljoni bija iezemieši un 2,5 miljoni eiropieši. No eiropiešiem vairāk nekā 1,25 miljoni bija būri, aptuveni trešdaļa bija briti un 100 000 ebreji. Sk. *Norman Bentwich, op. cit.*

³⁰ *J. A. Froude, op. cit., 375. lpp.*

mulķība ražību un peļņu upurēt rēgu pasaulei, kurā baltie dievi valda pie melnām ēnām. Tikai pēc angļu un citu eiropiešu ienācēju kolonijas izveidošanās zelta drudža laikā viņi pamazām aprada ar iedzīvotāju grupu, kuram vairs nebija iespējams aizvilināt atpakaļ eiropiešu civilizācijā pat ar peļņas motivu. Nebija vairs eiropiešiem raksturīgās motivācijas, jo tā bija zaudējusi nozīmi un pievilcību sabiedrībā, kurā neviens neko nevēlas sasniegt un kurā ikviens ir kļuvis par dievu.

II. ZELTS UN RASE

Kimberlijas dimantu lauki un Vitvotersrendas zelta raktuves atradās rasiskāajā rēgu pasaulē, un «zeme, kurai līdz tam nevēlīgi garām bija traucēšies emigrantu kuģi, kas devās uz Jaunzēlandi un Austrāliju, nu piedzēja vīrus, kas metās laukā no kuģiem un steidzās uz raktuvēm. Vairākumam tie bija angļi, taču netrūka arī dēkaiņu no Rīgas un Kijevas, Hamburgas un Frankfurtes, Roterdamas un Sanfrancisko».³¹ Viņi piederēja pie «to cilvēku nošķiras, kuri nelabprāt strādā pastāvīgu darbu, bet dod priekšroku piedzīvojumiem un spekulācijām un kuriem ikdienišķs darbs tāpēc nesekmējas. [...] [Viņu vidū bija] zeltrači no Amerikas un Austrālijas, vācu spekulanti, tirgoņi, krodziņu īpašnieki, profesionāli azartspēlmaņi un advokāti [...] izbijuši armijas un kara flotes virsnieki, godājamu ģimeņu atvases [...] apbrīnojami raiba publika, kurai raktuvju ārkārtējā ražība nodrošināja nepātrauktu naudas straumi.» Viņiem pievienojās tūkstosiem iezemiešiem, kuri sākotnēji ieradās, lai «zagtu dimantus un guvumu pārvērstu šautenēs un pulverī»,³² bet diezgan ātri izlēma strādāt algotu darbu un kļuva par skaidriem neizsīkstošu lēta darbaspēka avotu, kad «stagnācijai visvairāk pakļautajā koloniālajā reģionā pēkšņi sākās strauja rosība».³³

Iezemiešu, tātad lēta darbaspēka pārpilnība bija pirmā un, iespējams, būtiskākā iezīme, kas šo zelta drudzi atšķīra no citiem līdzīgiem. Drīz vien kļuva skaidrs, ka no visām debespūsēm sabraukušajam baram pat nevajadzēs neko rakt; Dienvidāfrikas ilgstošā pievilcība un neizsīkstošie resursi, kas vilināja laimes meklētājus uz pastāvīgu apmešanos, bija nevis zelts, bet gan gluži cita izejiela – cilvēki, un tā deva iespēju atbrīvoties no vajadzības

³¹ Kiewiet, *op. cit.*, 119. lpp.

³² Froude, *op. cit.*, 400. lpp.

³³ Kiewiet, *op. cit.*, 119. lpp.

strādāt.³⁴ Eiropieši bija tikai darbu uzraugi, starp viņiem nebija pat kvalificētu strādnieku un inženieru, kuri pastāvīgi bija jāaicina no Eiropas.

Nākamais pēc nozīmības bija fakts, ka šis zelta drudzis netika atstāts paspļūsmā. Ar uzkrāto lieko kapitālu un ar ebreju finansistu palīdzību to finansēja, organizēja un apvienoja ar Eiropas ekonomiku. Jau kopš paša sākuma «kāds simts ebreju tirgotāju, kuri salaidās kā ērgli uz medījumu,»³⁵ uzņēmās starpnieku lomu, un ar viņu rokām Eiropas kapitāls tika ieguldīts zelta un dimantu ieguves rūpniecībā.

Vienīgie Dienvidāfrikas iedzīvotāji, kuri nevēlējās piedalīties eksplozīvaj līdzīgajā rosībā, bija būri. Viņi ienāda visus šos *uitlenderus*, kuri nebēdāja par pavalstniecību, bet kuriem bija nepieciešama britu aizsardzība un kuri tādējādi it kā stiprināja britu ietekmi šajā zemē. Būru reakcija bija tradicionāla: viņi pārdeva savus dimantiem pilnos īpašumus Kimberlijā un fermas ar zelta raktuvēm Johannesburgas apkaimē un devās dziļāk zemes mežonīgajā vidienē. Viņi nesaprata, ka šis jaunais pieplūdums atšķiras no britu misionāriem, valdības ierēdņiem un parastiem kolonistiem. Tikai kad jau bija par vēlu un zelta drudzī būri bija zaudējuši savu bagātību tiesu, viņi aptvēra, ka jaunais Zelta elks nebūt nav nesamierināms ar viņu Asins elku un ka jaunais pūlis, tāpat kā viņi paši, neizrāda vēlēšanos strādāt un nav spējīgs veidot civilizāciju.

Būri baidījās un bēga no valsts industrializācijas, kas īstenībā nemaz nenotika. Taisnība viņiem bija tai ziņā, ka normāla ražošana un civilizācija būtu automātiski likvidējusi rasiskas sabiedrības dzīvesveidu. Normāls preču un darbaspēka tirgus būtu likvidējis rasu privilēģijas. Taču zelts un dimanti, kas drīz vien nodrošināja iztiku pusei Dienvidāfrikas iedzīvotāju, nebija tādas preces un netika ražoti tādā veidā kā vilna Austrālijā, gaļa Jaunzēlandē vai kvieši Kanādā. Zelta iracionālā un nefunkcionālā vieta ekonomikā padarīja to neatkarīgu no racionālām ražošanas metodēm, kuras nekad nepieļautu tik milzīgu atšķirību starp balto un melno algām. Zelts – spekulāciju objekts, vērtībā atkarīgs no politiskiem faktoriem – kļuva par Dienvidāfrikas dzīvinošo spēku,³⁶ bet nevarēja kļūt un arī nekļuva par jaunās ekonomiskās kārtības pamatu.

³⁴ «Kas lietus un zāles bagātība bija Jaunzēlandes jēra galai, kas lētu ganību lauku pārpilnība bija Austrālijas vilnai, kas auglīgas prērijas plašumi bija Kanādas kviešiem, Dienvidāfrikas izrakteņu ieguvei un rūpniecībai tas bija lētais iezemiešu darbaspēks.» (*Kiewiet, op. cit.*, 96. lpp.)

³⁵ J. A. Froude, *ibid.*

³⁶ «Zelta raktuves ir Savienības dzīvinošais spēks. [...] Puse iedzīvotāju sev iztiku pelnīja tieši vai netieši no zelta ieguves, un [...] pusi no valdības finansējuma tieši vai netieši deva zelta ieguve.» (*Kiewiet, op. cit.*, 155. lpp.)

Būri baidījās arī no *uitlenderu* klātbūtnes, jo viņi tos jauca ar angļu kolonistiem. Taču *uitlenderi* bija ieradusies, lai ātri kļūtu bagāti, un viņi, kas no viņiem palika, bija tie, kuriem īsti nepaveicās, vai tādi, kam (tāpat kā ebrejiem) nebija valsts, kur atgriezties. Neviena no šīm grupām nevēlējās veidot kopienu pēc Eiropas valstu parauga, kā to bija darījuši briti Austrālijā, Kanādā un Jaunzēlandē. Barnato ar prieku konstatēja, ka «Transvālas valdība nav līdzīga nevienai valdībai pasaulē. Patiesībā tā nav nekāda valdība, bet ir kādu divdesmit tūkstošu akcionāru sabiedrība ar neierobežotu atbildību.»³⁷ Līdzīgi pārpratumi galu galā noveda līdz britu-būru karam, ko būri maldīgi uztvēra par «kulmināciju Lielbritānijas valdības ilgstošajos mēģinājumos izveidot apvienotu Dienvidāfriku», lai gan īstenībā to bija izraisījušas galvenokārt investīciju intereses.³⁸ Kad būri zaudēja karu, viņi nezaudēja neko vairāk par to, ko paši bija pametuši, resp. savu bagātību daļu. Toties neapšaubāmi panāca, ka pārējie eiropieši, tostarp britu valdība, atzina pretlikumīgo rasisko sabiedrību.³⁹ Tagad visas iedzīvotāju grupas, briti un afrikandi, organizētie strādnieki un kapitālisti, ir vienisprātis rasu jautājumā.⁴⁰ Nacistiskās Vācijas apzinātais mēģinājums pārveidot vācu tautu par rasi nostiprināja būru politiskās pozīcijas, bet Vācijas sakāve tās nevājināja.

Būri ienāda finansistus un baidījās no tiem vairāk nekā no citiem ārzemniekiem. Viņi saprata, ka finansists ir galvenā figūra, kurš vieno lielo

³⁷ Sk. Paul H. Emden. *Jews of Britain, A Series of Biographies*. London, 1944., nodaļa *From Cairo to the Cape*.

³⁸ Kiviets (*op. cit.*, 138.-139. lpp.) tomēr piemin vēl citu «apstākļu virkni»: «Jebkura britu valdības mēģinājums panākt no Transvālas valdības piekāpšanos vai reformas to neizbēgami padarīja par izraktnu ieguves magnātu atbalstītāju [...] Lielbritānija, vai nu Dauningstrītā to skaidri apzinājās, vai ne, atbalstīja kapitālieguldījumus un investīcijas izraktnu ieguvē.»

³⁹ «Par svārstīgo un izvairīgo britu valdīšanu laikā pirms Būru kara daudzjādā ziņu atbildīga britu valdības nespēja izšķirties starp savu pienākumu pret iezemiešiem un pienākumu pret baltu sabiedrību [...] Tomēr nu Būru karš spieda pieņemt lēmumu iezemniešu politikā. Miera līgumā britu valdība solīja, ka tā nemēģinās mainīt iezemniešu politisko statusu, pirms bijušajām republikām nebūs piešķirta pašpārvalde. Ar šo vēsturisko lēmumu britu valdība atkāpās no savas humānās pozīcijas un deva būru līderiem iespēju gūt spožu došu uzvaru miera sarunās, kas iezīmēja viņu militāro sakāvi. Lielbritānija vairs necentās regulēt būtiskās baltu un melno attiecības. Britu valdība piekāpās savām malienēm.» (*Kiewiet, op. cit.*, 143.-144. lpp.)

⁴⁰ «Pastāv [...] galīgi aplams priekšstats, ka afrikandi un angļiski runājošie Dienvidāfrikā joprojām nevar vienoties, kā izturēties pret iezemiešiem. Tieši pretēji – šis ir viens no nedaudzajiem jautājumiem, kurā viņi sapratās.» (*James, op. cit.*, 47. lpp.)

naudu un liekos cilvēkus un kura funkcija ir īslaicīgo pārvērst plašākā un pastāvīgākā uzņēmējdarbībā.⁴¹ Karš ar Lielbritāniju drīz vien pierādīja vēl kaut ko – pat daudz nozīmīgāku – tapa skaidrs, ka šo karu izraisījuši ārzemju investori, kuri kā pilnīgi pašsaprotamu pieprasīja valdības aizsardzību savai milzīgajai peļņai tālajās zemēs, – it kā armija, kas cīnījās pret svešas zemes tautu, būtu pašu valsts policija, kas cīnās ar pašu noziedzniekiem. Būriem nerūpēja tas, ka cilvēki, kuri ieviesa vardarbību zelta un dimantu rūpniecības neskaidrajos darījumos, bija nevis vairs finansisti, bet gan cilvēki, kuri paši cēlušies no sabraukušā pūļa; līdzīgi Sesilam Roudsam, būriem šķita, ka ekspansija ekspansijas dēļ ir svarīgāka par peļņu.⁴² Finansistiem – galvenokārt ebrejiem un tikai brīvās naudas pārstāvjiem, nevis tās īpašniekiem – nebija nedz nepieciešamās politiskās ietekmes, nedz arī pietiekamas ekonomiskās varas, lai izvirzītu politiskus mērķus un spekulācijās ieviestu vardarbības metodes.

Nav šaubu, ka finansisti nebija izšķirošais imperiālisma faktors, taču tā sākotnējā posmā bija vērā ņemami imperiālisma pārstāvji.⁴³ Viņi izmantoja kapitāla pārprodukciju un tam sekojošās pārmaiņas ekonomikas un morāles vērtībās. Parastu tirdzniecību un parastu ražošanas peļņu nomainīja tirdzniecība ar kapitālu, sasniedzot nepieredzētu mērogu. Jau tāpēc vien finansisti iegūtu izcilu stāvokli, taču peļņa, ko deva investīcijas svešās zemēs, drīz vien pieauga daudz straujāk nekā tirdzniecības nestā peļņa, un tirgotāji zaudēja savu prioritāti, atkāpjoties finansistu priekšā.⁴⁴ Finansista galvenā ekonomiskā īpatnība ir peļņas gūšana nevis no preču ražošanas, ekspluatācijas vai maiņas vai arī ar normālām bankas operācijām, bet

⁴¹ Tā galvenais iemesls bija Alfreda Beita metodes, kurš ieradās 1875. gadā, lai nopirktu dimantus kādai Hamburgas firmai. «Līdz tam laikam tikai spekulanti bija akcionāri riskantos ieguves uzņēmumos [...] Beita metode piesaistīja arī īstus investorus.» (*Emden, op. cit.*)

⁴² Šajā ziņā ļoti raksturīga ir Barnato nostāja, kad viņš savu uzņēmumu apvienoja ar Roudsa grupu. «Barnato apvienošanās nebija nekas cits kā finansiāls darījums, ar kuru viņš gribēja pelnīt naudu [...] Tāpēc viņš vēlējās, lai šim uzņēmumam nebūtu nekā kopīga ar politiku. Taču Roudss nebija tikai darījumu cilvēks.» Tas parāda, cik aplams bija Barnato uzskats: «Ja man būtu Sesila Roudsa izglītība, nebūtu paša Sesila Roudsa» (*ibid.*).

⁴³ Sal. ar V nodaļu, 34. piezīmi.

⁴⁴ Peļņas pieaugums no ārvalstu investīcijām un relatīva peļņas samazināšanās no ārējās tirdzniecības raksturo imperiālisma ekonomisko pusi. 1899. gadā tika lēsts, ka Lielbritānijas kopējā ārējā un koloniju tirdzniecība nesusi 18 miljonu sterliņu mārciņu ienākumu, bet tā paša gada peļņa no ārvalstu investīcijām sasniedza 90 vai 100 miljonus sterliņu mārciņu. Sk. J. H. Hobson. *Imperialism. London, 1938, 53.* un sek. lpp. Saprotais, ka investīcijas prasīja daudz apzinātāku tālejošu izmantošanas politiku nekā tikai tirdzniecība.

vienīgi no komisijas naudas. Un tam apskatāmajā jautājumā ir ļoti liela nozīme, jo ar šādi gūtu peļņu finansists kļūst savā ziņā nereāls, viņa esamība top it kā rēgains pat normālā ekonomikā, un tas ir raksturīgi daudziem notikumiem Dienvidāfrikā. Finansisti nevienu neeksploatēja, un viņiem bija ļoti maza ietekme uz savu darījumu attīstību, tie bija parasti krāpšanas gadījumi vai, kā vēlāk noskaidrojās, likumīgi dibināti uzņēmumi.

Zīmīgs ir arī fakts, ka par finansistiem kļuva tieši tie ebreji, kurus varēja uzskatīt par pūļa elementiem. Ir tiesa, ka zelta atradnes Dienvidāfrikā tika atklātas tai pašā laikā, kad Krievijā notika pirmie mūsdienu ebreju grautiņi, tāpēc neliels skaits ebreju emigrantu devās uz Dienvidāfriku. Taču turienes laimes meklētāju un salašņu internacionālajā pūlī viņiem nebūtu bijusi nekāda nozīmīga loma, ja daži ebreju finansisti jau nebūtu ieradusies agrāk un pievērsuši šiem jaunpienācējiem uzmanību kā saviem pārstāvjiem iedzīvotāju vidū.

Ebreju finansisti ieradās no visām kontinenta valstīm, kur šķiriskā izpratnē viņi bija bijuši tādi paši «liekie» kā citi Dienvidāfrikas imigranti. Viņi krasi atšķīrās no nedaudzajām ievērojamām ebreju ģimenēm, kuru ietekme pēc 1820. gada pakāpeniski samazinājās un kuru aprindās viņiem vairs nebija iespējams iekļūt. Viņi piederēja pie jaunas ebreju finansistu kastas, kura kopš 19. gadsimta septiņdesmitajiem un astoņdesmitajiem gadiem bija sastopama jebkurā Eiropas galvaspilsētā, kur viņi ieradās, lai izmēģinātu laimi starptautiskajās biržas spekulācijās. Ar to viņi nodarbojās it visur, sāksimot vecās ebreju ģimenes, kuras bija pārāk vājas, lai šo negodīgo darbību apturētu, un tāpēc priecājās ikreiz, kad «jaunie» ar savu darbību pievērsās aizjūras zemēm. Citiem vārdiem sakot, šie ebreju finansisti ebreju likumīgajā banku darbībā bija kļuvuši tikpat lieki, cik lieka bija viņu bagātība likumīgā ražošanā vai laimes meklētāji – likumīgā darbaspēka tirgū. Dienvidāfrikā, kur tirgotājs zaudēja savu stāvokli valsts ekonomikā par labu finansistam, jaunatnācēji agrāk šeit apmetušos ebrejus no pirmajām pozīcijām izstūma daudz vieglāk nekā Eiropā.⁴⁵ Laikam gan nekur citur kā tikai Dienvidāfrikā viņi kļuva par trešo faktoru sākotnējā savienībā starp kapitālu un pūli. Būtībā viņi iekustināja šo savienību, kontrolēja kapitāla pieplūdumu un investīcijas zelta raktuvēs un dimantu laukos un drīz vien izcēlās visu citu vidū.

⁴⁵ Pirmie ebreju iecelotāji Dienvidāfrikā 18. gadsimtā un 19. gadsimta pirmajā pusē galvenokārt bija avantūristi; gadsimta otrajā pusē viņiem sekoja tirgotāji, no kuriem prominentākie pievērsās tādām nozarēm kā zvejniecība, roņu un vaļu medības (brāļi de Pasi) un strausu audzēšana (Mozentālu ģimene). Vēlāk viņus gandrīz vai ar varu iesaistīja Kimberlijas dimantu raktuvēs, kur viņi tomēr nekad nesasniedza Barnato un Beita spožumu.

Ebrejiskā izcelsme piešķīra finansistiem neizskaidrojamu simbolisku iezīmi – nepiesaistību pie mājām un zemes –, tādējādi ieviešot noslēpuma elementu visā finanšu darbībā un padarot to par savdabīgu simbolu. Turklāt ebreju starptautiskie sakari, gluži dabiski, veicināja cilvēkiem raksturīgos maldus par ebreju politisko varu visā pasaulē. Saprotais, ka visi fantastiskie pieņēmumi par ebreju slepeno starptautisko varu – pieņēmumi, kurus radīja ebreju banku kapitāla ciešā saikne ar valsts finansētajiem pasākumiem, – Dienvidāfrikā kļuva vēl aktuālāki nekā Eiropā. Šeit ebreji pirmo reizi nokļuva rasiskā sabiedrībā un iemantoja būru naidu; tie viņus automātiski nošķīra no visiem citiem «baltajiem» ne tikai kā finanšu aprindu pārstāvjus, bet arī kā atšķirīgu «rasi», kā velnišķīga principa iemiesojumu, kas ieviests «melno» un «balto» normālajā pasaulē. Nāids bija jo lielāks tāpēc, ka ebrejus, kuru pretenzija uz izredzētību bija daudz senāka un autentiskāka, būtu daudz grūtāk pārliecināt par būru pašu tiesībām uz izredzētību. Tā kā kristietība šādu uzskatu iespēju noliedza vispār, jūdaisms šķita tiešs izaicinājums un sāncensis. Jau ilgi pirms nacistu apzināti izveidotās antisemitiskās kustības Dienvidāfrikā rases jautājums tika iesaistīts konfliktā starp *uitlenderiem* un būriem un parādījās antisemitisma formā;⁴⁶ tas ir jo zīmīgāk tāpēc, ka ebreju loma Dienvidāfrikas zelta un dimantu ekonomikā bija zaudējusi nozīmi jau gadsimtu mijā.

Tiklīdz zelta un dimantu rūpniecība sasniedza imperiālisma attīstības stadiju, kad Dienvidāfrikā nedzīvojošie akcionāri pieprasīja valdības aizsardzību, izrādījās, ka ebreji savu svarīgo ekonomisko stāvokli nespēj noturēt. Viņiem nebija savas valsts un valdības, pie kuras būtu iespējams vērsties, un viņu stāvoklis Dienvidāfrikas sabiedrībā bija tik nedrošs, ka uz svaru kausiem bija likts daudz kas vairāk nekā ietekmes mazināšanās. Viņi varēja saglabāt ekonomisko drošību un pastāvīgu apmešanos Dienvidāfrikā, kas tiem bija nepieciešamāka nekā citām *uitlenderu* grupām, tikai sasniedzot zināmu stāvokli sabiedrībā. Un tas šajā gadījumā nozīmēja uzņemšanu ekskluzīvajos britu klubos. Viņi bija spiesti savu ietekmi iemainīt pret džentlmeņa stāvokli, kā to atklāti atzina Sesils Roudss, kad nopirka sev vietu Barnato dimantu trestā, pirms tam apvienojis savu *De Beers Company* ar Alfrēda Beita kompāniju.⁴⁷ Taču šie ebreji spēja dot vairāk nekā ekonomisko

⁴⁶ Ernst Schulze. *Die Judenfrage in Sued-Afrika*. (*Der Weltkampf*, October, 1938, XV sēj., Nr. 178)

⁴⁷ Barnato pārdeva savas akcijas Roudsam, lai iekļūtu Kimberlijas Klubā. «Tas nav tikai naudas darījums,» Roudss esot teicis Barnato. «Es gribu jūs padarīt par džentlmeni.» Astoņus gadus baudījis džentlmeņa dzīvi, Barnato izdarīja pašnāvību. Sk. *Millin, op. cit.*, 14., 85. lpp.

varu vien. Sesils Roudss, tāds pats jaunatnācējs un afērists, varēja pateikt tieši viņiem, ka tika atzīts Anglijas respektablajās bankjeru aprindās, ar kurām ebreju finansistiem bija labāki sakari nekā jebkuram citam.⁴⁸ «Neviena no Anglijas bankām nebūtu devusi pat visnecīgāko aizdevumu pret zelta akciju ķilu. Tikai Kimberlijas dimantu vīru bezgalīgā pārliecība iedarbojās kā magnēts uz viņu ticības brāļiem metropolē.»⁴⁹

Zelta drudzis kļuva par īsti imperiālistisku uzņēmējdarbību tikai pēc tam, kad Sesils Roudss bija nostūmis malā ebrejus, pārņēmis savās rokās Anglijas investīciju politiku un kļuvis par galveno figūru Dienvidāfrikā. Septiņdesmit pieci procenti akcionāriem izmaksāto dividenžu aizplūda uz ārzemēm, lielākoties uz Lielbritāniju. Roudss spēja ieinteresēt savā uzņēmējdarbībā britu valdību, pārliecināt to par nepieciešamību pēc ekspansijas un spēka instrumentiem, lai aizsargātu investīcijas, un par to, ka šāda politika ir ikvienas valdības svēts pienākums. No otras puses, viņš Dienvidāfrikā ieviesa tipisku imperiālistiskās ekonomikas politiku, kas ignorēja visus rūpniecības uzņēmumus, kuri nepiederēja ārzemēs dzīvojošiem akcionāriem. Tāpēc ne vien zelta ieguves uzņēmumi, bet arī valdība neatbalstīja parasto metālu bagātīgo krājumu ekspluatāciju un plaša patēriņa preču ražošanu.⁵⁰ Ar šīs politikas ieviešanu Roudss iedarbināja vienu no spēcīgākajiem faktoriem būru eventuālajā nomierināšanā. Atteikšanās no īstas rūpniecības bija visdrošākā garantija, lai neizveidotos normālas kapitālistiskās attiecības un nepienāktu normāls gals rasiskai sabiedrībai.

Būriem bija nepieciešami vairāki gadu desmiti, lai saprastu, ka no imperiālisma nav ko baidīties, jo tas nebūt nenozīmē tādu valsts attīstību kā Austrālijā un Kanādā, nedz arī pretendē uz peļņas gūšanu no valsts kopumā, bet apmierinās ar ātru investīciju apriti vienā atsevišķā jomā. Tādējādi imperiālisms bija gatavs atteikties no tā saucamajiem kapitālistiskās ražošanas likumiem un to nolīdzināšanas (egalitārajām) tendencēm, ja vien specifiskie kapitālieguldī-

⁴⁸ «Ceļš no viena ebreja [šajā gadījumā Alfrēds Beits no Hamburgas] pie cita ir pašam viegls. Roudss devās uz Angliju satikt lordu Rotsildu, un lords Rotsilds viņu atzinīgi novērtēja» (*ibid.*).

⁴⁹ *Emden, op. cit.*

⁵⁰ «Dienvidāfrika gandrīz visus mierlaika ražotājspēkus koncentrēja zelta ražošanā. Parastie investori ieguldīja naudu zeltā, jo tas deva visātrāko un lielāko peļņu. Taču Dienvidāfrikai bija arī milzīgi dzelzsrūdas, vara, azbesta, mangāna, alvas, svina, platīna, hroma, vizlas un grafitā krājumi. Šo rūdu ieguve līdz ar ogļu ieguvi un dažām patēriņa preču ražotnēm bija zināmas kā «otršķirīgās» ražošanas nozares. Investoru interese par tām bija mazāka. Un šo nozaru attīstību kavēja zelta ieguves kompānijas un lielā mērā arī pati valdība» (*James, op. cit.*, 333. lpp.)

jumi nodrošina garantētu pelņu. Viss beidzās ar parastās rentabilitātes likuma atcelšanu, un Dienvidāfrika kļuva par pirmo piemēru situācijai, kas rodas, pilnībā klūstot par dominējošo faktoru savienībā starp pūli un kapitālu.

Vienā un, iespējams, svarīgākajā ziņā būri joprojām bija neapšaubāmi zemes saimnieki: tiklīdz racionāla darbaspēka un ražošanas politika nonāca konfliktā ar rasu apsvērumiem, šie apsvērumi guva virsroku. Ne reizi vien pelņas apsvērumi tika upurēti rasu sabiedrības prasībām, bieži maksājot par to ļoti dārgi. Dzelzceļu rentabilitāte tika sagrauta vienā mirkli, līdzko valdība atļāda 17 tūkstošus bantu tautības darbinieku un sāka baltajiem maksāt par 200 procentiem lielāku algu.⁵¹ Pašvaldību izdevumi pieauga milzīgos apmēros, kad iezemiešu darbinieki tika nomainīti ar baltajiem. Rasu diskriminācijas likums izslēdza melnos strādniekus no tehniskajiem darbiem, un tāpēc uzņēmumiem stipri pieauga ražošanas izmaksas. Būru rasiskajai pasaulei vairs ne no kā nebija jābaidās, vismazāk no baltā darbaspēka, jo arodbiedrības sūdzēja, ka «Rasu diskriminācijas likums» nav pietiekami aptverošs.⁵²

Pirmajā acu uzmetienā šķiet pārsteidzoši, ka agresīvais antisemitisms saglabājās pēc ebreju finansistu noiešanas no skatuves, kā arī pēc visu Eiropas reģionu iedzīvotāju veiksmīgas apstrādes ar rasisma ideoloģiju. Ebreji šajā ziņā nebija izņēmums, viņi pielāgojās rasismam tāpat kā citi, un viņu attieksme pret melnādainajiem bija nevainojama.⁵³ Tomēr, īpašu apstākļu spiesti, paši to nemaz neapzinoties, viņi bija nonākuši pretrunā ar vienu no valsts spēcīgākajām tradīcijām.

Pirmās «nenormālas» rīcības pazīmes parādījās tūlīt pēc tam, kad ebreju finansisti zaudēja savu stāvokli zelta un dimantu rūpniecībā. Viņi neaizbrauca no valsts, bet apmetās tur uz pastāvīgu dzīvi⁵⁴ un no balto iedzīvotāju

⁵¹ James, *op. cit.*, 111.-112. lpp. «Valdība to uzskatīja par labu paraugu, kā rīkoties arī individuāliem darba devējiem, [...] un sabiedriskā doma drīz mainīja daudzu darba devēju nostāju strādnieku algošanas jautājumā.»

⁵² James, *op. cit.*, 108. lpp.

⁵³ Šeit atkal līdz pat 19. gadsimta beigām skaidri saskatāma atšķirība starp pirmajiem iecelotājiem un finansistiem. Piemēram, Sols Salomons, pret nēģeriem labvēlīgi noskaņots Dienvidāfrikas parlamenta loceklis, nāca no ģimenes, kas Dienvidāfrikā apmetās 19. gadsimta sākumā. Emden, *op. cit.*

⁵⁴ No 1924. līdz 1930. gadam Dienvidāfrikā ieceloja 12 319 ebreju, bet izbrauca tikai 461. Šie skaitļi ir ļoti pārsteidzoši, ja ņem vērā, ka kopējais imigrējušo skaits šajā laikā, atskaitot emigrējušos, ir 14 241 cilvēks (sk. Schulze, *op. cit.*). Salīdzinot šos skaitļus ar imigrācijas tabulu 6. piezīmē, redzams, ka ebreji ir aptuveni trešdaļa no visiem imigrējušiem Dienvidāfrikā divdesmitajos gados un ka viņi krasā atšķirībā no citiem *uitlenderiem* apmetušies uz pastāvīgu dzīvi; viņu daļa ikgadējā emigrācijā ir mazāka par 2%.

viedokļa nonāca īpatnējā stāvoklī: viņi nepiederēja ne pie Āfrikas «dzīvošā spēka», ne arī pie «nabadzīgajiem baltajiem salašņām». Atšķirībā no tiem ebreji tūlīt ķērās pie tādu nozaru un profesiju radīšanas, kuras saskaņā ar Dienvidāfrikā valdošo uzskatu piederēja pie «otršķirīgām», jo nebija saistītas ar zeltu.⁵⁵ Ebreji kļuva par mēbeļu un apģērba ražotājiem, veikalniekiem un brīvo profesiju pārstāvjiem – ārstiem, advokātiem un žurnālistiem. Citiem vārdiem sakot, neatkarīgi no tā, cik labi ebreji pielāgojās valstī valdošajiem pūļa apstākļiem un rasu attiecībām, viņi bija iedragājuši valsts pamatmodeļi, ieviešot Dienvidāfrikas ekonomikā normālu uzņēmējdarbību un ražīgumu. Sekas tam bija atbilstošas: kad Malana kungs iesniedza parlamentā likumprojektu par ebreju izraidīšanu no Dienvidāfrikas Savienības, viņu dedzīgi atbalstīja visi nabadzīgie baltie un visi afrikandu iedzīvotāji.⁵⁶

Šis pārmaiņas ekonomikā, Dienvidāfrikas ebreju pārvēršanās no rasu un zelta rēgainās pasaules mistiskākajiem pārstāvjiem par iedzīvotāju produktīvo daļu, ar novēlošanos apliecināja būru sākotnējās bažas. Viņi ienida ebrejus ne tik daudz kā starpniekus brīvās naudas apritē vai zelta pasaules pārstāvjus, viņi tos nīda un nicināja kā tādu *uitlenderu* simbolu, kuri, iespējams, mēģinātu pārveidot valsti par Rietumu civilizācijas normālu, ražīgu daļu un kuru peļņas motīvi varētu vismaz bīstami apdraudēt rasisko rēgu pasauli. Kad ebrejus atstūma malā no *uitlenderu* zelta dzislas un viņi nevarēja aizbraukt no valsts, kā līdzīgos apstākļos to būtu darijuši citi ārzemnieki, bet ķērās pie «otršķirīgo» nozaru attīstīšanas, – izrādījās, ka būriem tomēr bijusi taisnība. Atstāti paši savā ziņā, neko un nevienu nepārstāvēd, ebreji kļuva par rasu sabiedrības draudu. Pašreizējā situācija liecina, ka pret ebrejiem apvienojušies visi, kas atbalsta rasu sabiedrību un zeltu, – būtībā visi eiropiešu izcelsmes iedzīvotāji Dienvidāfrikā. Tomēr ebreji nevar apvienoties un arī neveidos savienību ar otru grupu, kas lēni un pakāpeniski novirzās no rasu sabiedrības, – ar melnādainajiem strādniekiem, kuri regulāra darba un pilnietas dzīves ietekmē arvien vairāk apzinās savu cilvēciskumu. Lai gan viņiem atšķirībā no «baltajiem» ir īsta rases izcelsme, viņi rases jautājumu nefetisizē. Rasu sabiedrības atcelšana viņiem dod cerību uz atbrīvošanos.

⁵⁵ «Dedzīgie afrikandu nacionālie līderi nožēloja, ka Savienībā dzīvo 102 000 ebreju; lielākā daļa no viņiem ir kalpotāji, rūpnieki, veikalnieki vai brīvo profesiju pārstāvji. Ebreji daudz darija, lai attīstītu Dienvidāfrikas otršķirīgās rūpniecības nozares, t.i., tās, kas nebija saistītas ar zelta un dimantu iegūvi, galvenokārt pievēršoties apģērba un mēbeļu ražošanai.» (James, *op. cit.*, 46. lpp.)

⁵⁶ *Ibid.*, 67.-68. lpp.

Atšķirībā no nacistiem, kam rasisms un antisemitisms bija galvenie politiskie ieroči, lai sagrautu civilizāciju un izveidotu jauna tipa valsts politiku, Dienvidāfrikā rasisms un antisemitisms ir kaut kas pats par sevi saprotams, dabiskas valsts stāvokļa sekas. Lai rasisms un antisemitisms Dienvidāfrikā rastos, tiem nebija nepieciešams nacisms, savukārt to ietekme uz nacismu bija netieša.

Tomēr Dienvidāfrikas rasu sabiedrībai bija reāls un tūlītējs bumeranga efekts uz Eiropas tautu rīcību: tā kā lēts indiešu un ķīniešu darbaspēks tika intensīvi ievests Dienvidāfrikā ikreiz, kad tās iekšējās rezerves bija uz laiku izsmeltas,⁵⁷ Āzijā tūlīt manāmi mainījās attieksme pret krāsainajiem iedzīvotājiem – pirmo reizi pret viņiem tur izturējās kā pret tiem Āfrikas mežonjiem, kuri bija tik ārkārtīgi nobaidījuši pirmos baltos kolonistus. Vienīgā atšķirība bija tā, ka neizdevās rast aizbildinājumu un cilvēciski izprotamu iemeslu tādai attieksmei pret indiešiem un ķīniešiem, it kā viņi nebūtu cilvēciskas būtnes. Var teikt, ka īstais noziegums sākās tieši šeit, jo te visiem bija jāsaprot, kas tiek darīts. Āzijā rases jēdziens gan bija nedaudz modificēts. «Augstākas un zemākas sugas», kā «baltais cilvēks» būtu teicis, kad uzņēmās savu nastu, tomēr norāda uz pakāpēm un attīstības iespēju, kas savā ziņā ir atkāpšanās no koncepta par divām pilnīgi atšķirīgām dzīvnieku sugām. No otras puses, tā kā rasu princips aizstāja senāko pieņēmumu par svešām un atšķirīgām tautām Āzijā, to var kvalificēt kā daudz apzinātāk izmantotu kundzības un ekspluatācijas ieroci nekā Āfrikā.

Mazāk svarīga, taču ar lielāku nozīmi totalitārām valdībām bija Āfrikas rasu sabiedrības pārējā pieredze: peļņas motivācija nav nekas svēts un var tikt noraidīta, sabiedrība var funkcionēt ne tikai saskaņā ar ekonomikas principiem, un šādi nosacījumi var būt labvēlīgi tiem, kuri racionālas ražošanas un kapitālistiskās sistēmas apstākļos pieder pie maznodrošinātajiem. Dienvidāfrikas rasu sabiedrība deva pūlim krietnu mācību, ka maznodrošināto slānis tikai ar vardarbību var radīt par sevi zemāku šķiru un šāda mērķa panākšanai nav vajadzīga revolūcija – pietiek apvienoties ar kādām valdošās šķiras grupām – un ka vispiemērotākie upuri šādai taktikai ir svešas vai atpalikušas tautas.

⁵⁷ Devīppadsmītajā gadsimtā darbam Natālas cukura plantācijās iveda vairāk nekā 100 000 indiešu kuliņu. Vēlāk darbam raktuvēs iveda ķīniešu strādniekus, kuru skaits 1907. gadā bija aptuveni 55 000. 1910. gadā britu valdība uzsāka visu ķīniešu strādnieku repatriāciju, un 1913. gadā tā aizliedza turpmāku imigrāciju no Indijas vai jebkuras citas Āzijas daļas. 1931. gadā Savienībā vēl atradās 142 000 aziātu, pret kuriem izturējās kā pret vietējiem afrikāņiem. (Sk. arī *Schulze, op. cit.*)

Pūļa vadoni, piemēram, Karls Peterss, bija pirmie, kas apjauta Āfrikas pieredzes nozīmību un izlēma, ka arī viņiem jāpieder pie kungu rases. Āfrikas kolonijas kļuva par auglīgu augsni, lai uzplauktu tas, kam vēlāk bija lemts kļūt par nacistu eliti. Šeit viņi paši savām acīm redzēja, kā tautas tiek pārvērstas rasēs un kā, pārņemot iniciatīvu, šajā procesā iespējams savu tautu padarīt par kungu rasi. Šeit viņi atbrivojās no ilūzijas, ka vēsturiskais process obligāti ir «progresīvs», jo, ja došanās uz kaut kurieni bija senāki kolonizācijas metode, tad «holandietis devās prom no visa»,⁵⁸ un, ja «ekonomikas vēsture ir mācījusi, ka pakāpeniska cilvēka attīstība ir notikusi no medniecības uz nomadu lopkopību un beidzot uz pastāvīgu lauksaimniecības dzīvi», tad būru pieredze nepārprotami apliecināja, ka cilvēkam ir iespējams, nākot no «zemes, kas izvirzījusies plaukstošas intensīvas laukopības priekšgalā, [...] pakāpeniski pārvērsties par ganu un mednieku».⁵⁹ Šie vadoni ļoti labi saprata, kāpēc būri saglabājuši neapšaubāmu kundzību pār mežonju ciltīm, – viņi nolaidās līdz šo cilšu līmenim. Viņi bija gatavi maksāt šo cenu, atkāpties uz rasisku organizāciju, ja, to darot, guva kundzību pār citām «rasēm». Un pēc savas pieredzes ar Dienvidāfrikā no visām pasaules malām sabraukušajiem cilvēkiem viņi zināja, ka civilizētās Rietumu pasaules daudznacionālais pūlis būs kopā ar viņiem.⁶⁰

III. IMPERIĀLISTISKAIS RAKSTURS

No diviem imperiālistiskās varas politiskajiem instrumentiem viens – rase – tika atklāts Dienvidāfrikā, bet otrs – birokrātija – Alžīrijā, Ēģiptē un Indijā. Pirmais sākotnēji bija gandrīz neapzināta reakcija uz ciltīm, kuru piederība pie cilvēku dzimuma apkaunoja un biedēja eiropiešus, savukārt otrs bija tās pārvaldes sistēmas sekas, ar kuru eiropieši mēģināja valdīt pār svešām tautām, kuras viņi uzskatīja par bezcerīgi atpalikušām un kurām

⁵⁸ Barnes, *op. cit.*, 13. lpp.

⁵⁹ Kiewiet, *op. cit.*, 13. lpp.

⁶⁰ «Kad ekonomisti paziņoja, ka augstākas algas būtu gandrīz vai apdāvināšana un ka aizsargāts darbspēks ir neekonomisks, atbilde bija, ka uzupurēšanās ir attaisnojama, ja neveiksmīgajai baltās sabiedrības daļai beigu beigās izdodas rast stabilu pamatu mūsdienu dzīvē.» – «Tomēr ne jau tikai Dienvidāfrikā tradicionālo ekonomistu balss netika sadzirdēta jau kopš Pirmā pasaules kara [...] Laikā, kad Anglija atteicās no brīvās tirdzniecības, Amerika atteicās no zelta standarta, Trešais reihs nosliecās uz autarkiju [...] Dienvidāfrikas uzstājīgā prasība, ka tās ekonomiskajai dzīvei jābūt organizētai tā, lai nodrošinātu baltās rases valdošo pozīciju, nav gluži nevietā.» (Kiewiet, *op. cit.*, 224., 245. lpp.)

bija nepieciešama īpaša aizsardzība. Citiem vārdiem sakot, rase bija glābiņa meklējums bezatbildībā, kur nekas cilvēcis vairs nevarēja eksistēt, bet birokrātija – tādas atbildības rezultāts, kādu neviens cilvēks nevar uzņemties par citu cilvēku, nedz arī viena tauta par citu.

Pārspilētajai atbildības apziņai, kas piemita tiem Indijas britu pārvaldniekiem, kuri nomainīja Bērka «likuma pārkāpējus», bija materiāls pamats, jo Britu impērija būtībā tika iegūta «izklaidības uzplūdus». Tāpēc tie, kuri saskārās gan ar šo notikušo faktu, gan ar nepieciešamību paturēt to, kas tiem iekritis rokās aiz nejaušības, bija spiesti meklēt izskaidrojumu, kas nejaušību padarītu par apzinātu rīcību. Šāda īstenības faktu vēstures pārveidošana jau kopš seniem laikiem tika realizēta ar dažādiem mītiem, un britu intelīģences sadomātajiem mītiem bija izšķiroša nozīme birokrāta un britu dienestu slepenā aģenta veidošanās procesā.

Vēstures veidošanā mītiem vienmēr ir bijusi nozīmīga loma. Mīti bija garīgais pamats ikvienai senatnes pilsētai, impērijai, tautai, un tie solīja drošu vadību cauri neierobežotam laikposmam nākotnē. Nekad neizklāstot faktus ticami un tomēr aizvien atspoguļojot to patieso nozīmību, mīti pauda patiesību, kas neatbilda realitātei, un atmiņas, kas pārspēja vēstures atmiņu.

Vēstures mītiska izskaidrošana vienmēr noderējusi faktu un reālu notikumu vēlākai precizēšanai. Tas bija nepieciešams tāpēc, ka vēsture pati uzvēlta cilvēkam atbildību par to, ko viņš nebija darījis, un par sekām, ko viņš nebija paredzējis. Seno mītu patiesums – kāpēc tiem piemīt valdzinājoša realitāte daudzus gadsimtus pēc tam, kad to tēlotās pilsētas, impērijas un tautas jau sairusas pīšļos, – bija tikai forma, kurā pagājušo laiku notikumi tika pielāgoti cilvēka esamības apstākļiem vispār un politiskajiem centieniem jo īpaši. Tikai pilnīgi atklāti izdomātā teiksmā par notikumiem cilvēks bija ar mieru uzņemties par tiem atbildību un uzskatīt pagātnes notikumus par *savu* pagātni. Mīti palīdzēja cilvēkam kļūt noteicējam pār to, ko viņš nebija darījis, un deva iespēja tikt galā ar to, ko nevarēja uzskatīt par nebijušu. Šajā ziņā mīti ir ne vien cilvēces pirmās atmiņas, bet būtībā cilvēces vēstures īstais sākums.

Vēsturisko un politisko mītu ziedu laiki beidzās ļoti pēkšņi, līdz ar kristietības rašanos. Vēsture (no Ādama līdz pastarai tiesai) kristietības interpretācijā kā viens vienīgs ceļš uz grēku izpirkšanu un pestīšanu bija visiespaidīgākais un visaptverošākais cilvēces likteņa izskaidrojums. Tikai kad kristīgo tautu garīgā vienotība pārtapa lielā nāciju daudzveidībā un

ceļš uz pestīšanu galvenokārt kļuva par nenoteiktu atsevišķa individuālas ticības elementu, nevis jebkuram gadījumam piemērotu universālu teoriju, parādījās jauna veida vēstures skaidrojumi. Devīnpadsmītajā gadsimtā gandrīz vienlaicīgi radās ļoti dažādas pretrunīgas ideoloģijas, kuras katra par sevi pretendēja uz patiesību, izskaidrojot neizprotamus faktus. Miti turpretī nav ideoloģijas, to mērķis ir nevis universāli izskaidrojumi, bet tikai konkrētu faktu interpretācija. Ir zīmīgi, ka nacionālo veidojumu attīstība nesaistījās ar izcelsmes mītiem. Pirmais mūsdienu mēģinājums šajā jomā notika laikā, kad jau skaidri bija iezīmējies nacionālo veidojumu noriets un imperiālisms šķietami aizstājis novecojušo nacionālismu.

Imperiālistiskā mīta autors ir Radjards Kiplings, un šā mīta temats ir Britu impērija, bet galaiznākums – imperiālistiskais raksturs (imperiālisms bija vienīgā rakstura skola jaunāko laiku politikā). Un, lai gan mītam par Britu impēriju bija visai mazs sakars ar britu imperiālisma realitāti, tas piespieda vai pievilināja sev kalpot Anglijas labākos dēlus. Mūsdienās mīti saista pašus labākos, ideoloģijas saista vidusmēra cilvēkus, bet čukstus izplatītas baumas par slepeniem briesmīgiem aizkulišu spēkiem – pašus sliktākos. Nav šaubu, ka neviena cita politiskā struktūra nebūtu varējusi izraisīt tādu mītisku stāstus un dažādus attaisnojumus, kādus izraisīja Britu impērija un britu pašu tendence no koloniju dibināšanas pārmesties uz kundzību pār svešām tautām visā pasaulē.

Saskaņā ar Kiplingu izcelsmes mīts sākas ar Britu salu iedzīvotāju pamatrealitāti.⁶¹ Jūras ieskauciem, viņiem bija nepieciešama triju elementu – ūdens, vēja un saules palīdzība, ko viņi arī ieguva, izgudrojot kuģi. Kuģis darīja iespējamu draudzību ar bīstamajiem elementiem, un tā anglis kļuva par pasaules valdnieku. «Jūs iegūsiet pasauli,» saka Kiplings, «nevienam neinteresējoties, kā esat to panākuši; jūs paturēsiet pasauli, nevienam nezinot, kā jums tas izdevies; un jūs nesīsiet pasauli uz saviem pleciem, nevienam neredzot, kā jūs to darāt. Taču ne jūs, ne jūsu dēli no tā negūs neko citu kā tikai četras spējas: jūras, vēja, saules un kuģa. [...] Lai iegūtu pasauli, to paturētu un nestu uz saviem pleciem – uz sauszemes, jūrā un gaisā – jūsu dēliem vienmēr būs šīs četras spējas. Viņi būs tālredzīgi, piesardzīgi vārdos un nesaudzīgi darbos un vienmēr ieņems izdevīgāku pozīciju attiecībā pret ienaidniekiem, lai būtu aizsegs tiem, kas jūru izmanto godīgos nolūkos.»

⁶¹ Rudyard Kipling. *The First Sailor*. (Humorous Tales, 1891.)

Ši mazā teiksma par «pirmo jūrnieku», kurā briti it kā notēloti kā vienīgā politiski nobriedusi tauta, kas rūpējas par likumību un pasaules labklājību, pati atrazdamās starp barbariskām ciltīm, kurām nerūp un nemaz nav zināma pasaules vienotība, – ir ļoti līdzīga senajiem izcelsmes mītiem. Šādai interpretācijai diemžēl trūka senajiem mītiem raksturīgās neliekuļotības; pasaule interesējās, zināja un redzēja, kā viņi to dara, un neviens no šiem stāstiem nevarēja pasauli pārliecināt, ka viņi «no tā neko neiegūst». Tomēr Anglijai pašas realitātē bija kas tāds, kas atbilda Kiplinga mītam un ļāva tam visam noticēt, – tur eksistēja tādi tikumi kā bruņnieciskums, cildenums un drošsirdība, lai gan tiem nebija vietas politiskajā realitātē, kur valdīja Sesils Roudss vai lords Kērzons.

Acīm redzamais fakts, ka «baltā cilvēka nasta» ir vai nu liekulība, vai rasisms, neatturēja dažus krietnākos angļus no pilnīgi nopietnas līdzdalības šīs «nastas» nešanā, un tā viņi paši sevi padarīja par traģiskiem un donkihohotiskiem imperiālisma ākstiņiem. Tikpat raksturīga kā liekulība Anglijai ir vēl kāda cita tradīcija, ko varam nosaukt par pūķu nogalinātāju tradīciju. Briti ar lielu entuziasmu devās uz tālām, neparastām zemēm pie svešām, naivām tautām, lai nogalinātu pūķus, kuri gadsimtiem ilgi mocījuši svešas tautas. Kādā citā Kiplinga stāstā – «Viņa senča kaps»⁶² – rodams mazliet vairāk nekā gaudiņš patiesības. Šai stāstā Činnu ģimene «kalpo Indijai paaudžu paaudzēs, kā delfini, kas seko cits citam atklātā jūrā». Viņi nošauj briedi, kas izposta nabaga vīra ražu, māca tam labākas zemkopības metodes, atbrīvo iedzimto no kaitīgas mānticības un ar plašu vērienu nogalina lauvas un tīģerus. Vienīgā atbildība par viņu pūliņiem tik tiešām ir «senču kaps» un visas indiešu cilts ticība ģimenes leģendai par «cienījamo senci, [...] kam ir pašam savs tīģeris – apseglots tīģeris, ar kuru viņš jā, kad vien ienāk prātā». Diemžēl šī jāšana pa visu zemi ir «droša zīme karam, sērgai vai vēl kaut kam», un šajā konkrētajā gadījumā tā ir vakcinācijas zīme. Činnam jaunākajam, gaužām maznozīmīgai personai armijas hierarhijā, bet ļoti ievērojamam vīram indiešu cilts acīs, arī ir jānošauj sava senča zvērs, lai cilvēki varētu tikt vakcinēti bez bailēm no «kara, sērgas vai vēl kaut kā».

Mūsdienu skatījumā Činni patiešām ir «laimīgāki nekā vairākums cilvēku». Viņu izredzes rada tas, ka viņi jau ir dzimuši karjerai, kas gluži dabiski paver iespējas realizēt jaunības sapņus. Kad citiem zēniem jāaizmirst «cēlie sapņi», jaunie Činni ir tieši tajā vecumā, kad savus sapņus var vērst īstenībā. Kad pēc trīsdesmit gadu ilga dienesta tāds vīrs aizies pensijā,

⁶² *The Day's Work*. 1898.

viņa tvaikonis pabrauks garām «pretējā virzienā ejošam kara transportgim, kas viņa dēlu ved uz austrumiem preti ģimenes pienākuma izpildīšanai». Tādējādi vecā Činna kunga – valdības iecelta un armijas apmaksāta pūķu nogalinātāja – vara tiek nodota nākamajai paaudzei. Nav šaubu, ka britu valdība viņiem samaksā par kalpošanu, taču nav īsti skaidrs, kam viņi galu galā kalpo. Ļoti iespējams, ka viņi šai indiešu ciltij patiešām kalpo no paaudzes paaudzē, un ir patikami, ja par to ir pārliecināta vismaz pati šī indiešu ciltis. Tas, ka augstākās amatpersonas tikpat kā neko nezina par mazi leitnanta Činna divainajiem pienākumiem un piedzīvojumiem un neapziņās, ka viņš ir sava vectēva veiksmīgs pārmiesojums, piešķir šai sapnim līdzīgajai dubultdzīvei mierīgu, realitātē balstītu pamatu. Šajās divās pasaulēs, kuras šķir ūdens un tenku necaurlaidīgas sienas, viņš jūtas kā mājās. Dzimis «nenozīmīgas, tīģeriskas zemes vidienē» un izglītots savas tautas brāļu vidū rāmajā, nosvērtajā un slikti informētajā Anglijā, viņš ir ar mieru pastāvēt dzīvot abu tautu vidū, ir tur stingri iesakņojies, labi pārzina abu tautu tradīcijas, valodu, māticību un aizspriedumus. Vienā mirklī no Viņa Majestātes augstākās militārpersonas paklausīga apakšnieka viņš var pārvērsties iespaidīgā un cildenā tēlā iedzimto pasaulē, kļūt par vājo aizsargātāju, par seno teiksmu pūķu nogalinātāju.

Jāuzsver, ka šie donkihotiskie vājo aizsargātāji, kuri savu pienākumu pildīja oficiālās britu varas aizkulisēs, bija ne tik daudz primitīvas tautas naivas iztēles produkts, cik tos bija radījuši sapni, kuru pamatā bija labāks eiropiešu un kristiešu tradīcijas – arī pēc tam, kad tās bija degradējušās par tukšiem zēnu dienu ideāliem. Ne Viņa Majestātes karavīrs, ne arī augsts britu ierēdnis nebija spējīgs iezemiešiem iemācīt kaut ko no Rietumu pasaules diženuma. Šim uzdevumam piemēroti bija tikai tie, kuri, nespēdami pārāugt savus zēna gadu ideālus, pieteicās koloniālajā dienestā. Imperiālisms viņiem bija vienīgi nejauša iespēja pamest sabiedrību, kurā cilvēkam, ja viņš grib kļūt pieaudzis, jāaizmirst sava jaunība. Anglijas sabiedrība priecājās, ka šie jaunie cilvēki dodas uz tālām zemēm, jo tādējādi varēja paciest un pat veicināt zēnu ideālus privātskolu sistēmā. Koloniālais dienests aizveda viņus prom no Anglijas un, tā sakot, novērsa no zēnu ideālu pārvēršanas par nobriedušām pieaugušo cilvēku idejām. Kopš deviņpadsmitā gadsimta beigām svešas, neparastas zemes vilināja labākos Anglijas jaunatnes pārstāvjus, atņēma tās sabiedrībai visgodīgākos un bīstamākos elementus, turklāt garantējot zēnu dienu cildenuma zināmu saglabāšanu vai varbūt pat sastingšanu, tādējādi uzturot un infantilizējot Rietumu morāles normas.

Lords Kromers, Indijas vicekaraļa sekretārs un pirmsimperālisma posma valdības finanšu pārstāvis, vēl piederēja pie britu pūķu nogalinātāju kategorijas. Tā kā vienīgais pamudinājums viņam bija «apziņa par uzupurēšanos» atpalikušām tautām un «apziņa par pienākumu»⁶³ pret Lielbritāniju, kas «radījusi ierēdņu šķiru, kuriem ir gan vēlēšanās, gan arī spējas pārvaldīt»,⁶⁴ viņš 1894. gadā atteicās no vicekaraļa posteņa un desmit gadus vēlāk – no ārlietu ministra amata. Pametis šos augstos amatus, kas būtu pilnīgi apmierinājuši garā sīkāku cilvēku, viņš kļuva par mazāk pazīstamu, taču visvarenu Lielbritānijas ģenerālkonsulu Ēģiptē (1883-1907). Tur viņš tapa par pirmo imperālistisko administratoru un palika «nepārspēts starp tiem, kuri ar savu dienestu ir sagādājuši slavu britu nācijai»,⁶⁵ un, iespējams, bija pēdējais, kas nōmīra nesatricināmā lepnumā: «Tā britiem pietiekama balva būs – / Nekas tik cildens vēl nav gūts / Kā atbrīvotas tautas svētība / Un veikta pienākuma apziņa.»⁶⁶

Kromers devās uz Ēģipti, sapratis, ka «anglim, kas sasprindzinājis spēkus, lai paturētu mīloto Indiju, [ir nepieciešams] rast stingru atbalsta punktu Nilas krastos».⁶⁷ Ēģipte viņam bija tikai līdzeklis, ekspansija, kas nepieciešama Indijas drošības labad. Gandrīz tajā pašā laikā kāds cits anglis ieradās Āfrikā, gan tās pretējā malā un pilnīgi citos nolūkos. Sesils Roudss devās uz Dienvidāfriku un izglāba Kāpas koloniju, kad tā bija zaudējusi jebkādu nozīmi saistībā ar angļu «mīloto Indiju». Roudsa ekspansijas idejas sniedzās daudz tālāk nekā viņa ievērojamā kolēģa iecere ziemeļos. Pēc viņa domām, nav nekāda vajadzība ekspansiju aizbaidināt ar tik saprātīgu iemeslu kā jau kaut kā iegūta paturēšanu. «Ekspansija bija viss», tāpēc Indija, Dienvidāfrika un Ēģipte bija vienlīdz nozīmīgas vai nenozīmīgas kā kārtējie soļi ekspansijā, ko ierobežo tikai zemeslodes lielums. Nav šaubu, ka vulgāro megalomaniaku no izglītotā uzupurēšanās un pienākuma cilvēka šķīra bezdibenis, taču viņu darbībai bija ļoti līdzīgi rezultāti un viņi abi bija vienlīdz atbildīgi par slepenības «lielo spēli», kas nebija mazāk absurda un kaitīga politikai kā rēgainā rasu pasaule.

Roudsa valdīšanu Dienvidāfrikā un Kromera kundzību Ēģiptē ārkārtīgi līdzīgu darīja tas, ka viņi abi šīs zemes uzskatīja nevis par pašmērķi, bet gan

⁶³ Lawrence J. Zetland. *Lord Cromer*. 1932, 16. lpp.

⁶⁴ Lord Cromer. *The Government of Subject Races* (*Edinburgh Review*, January, 1908).

⁶⁵ Lords Kērzons svinīgajā Kromera piemiņas plāksnes atklāšanā. Sk. Zetland, *op. cit.*, 362. lpp.

⁶⁶ Citēts pēc gara Kromera dzejoļa. Sk. Zetland, *op. cit.*, 17.-18. lpp.

⁶⁷ No vēstules, ko lords Kromers rakstījis 1882. gadā. *Ibid.*, 87. lpp.

tikai par līdzekli kāda šķietami augstāka mērķa sasniegšanai. Tāpēc viņu līdzība izpaudās vienaldzībā un savrupībā, trūkstot patiesai interesei par saviem pavalstniekiem, šai attieksmē, kas atšķīrās kā no Āzijas nacionālo despotu cietsirdības un patvaļas, tā arī no iekarotāju piekoptās bezrūpīgās iedzimto ekspluatācijas vai neprātīgās un anarhiskās apspiešanas, ko realizē viena cilts attiecībā pret citu. Uzsācis Ēģiptes pārvaldīšanu Indijas interesēs, Kromers zaudēja «atpalikušo tautu» aizstāvja lomu un vairs nevarēja patiesi ticēt tam, ka «pārvaldāmo rasu intereses ir visas impēriskās struktūras pamatu pamats».⁶⁸

Savrupība kļuva par visu britu dienestu amatpersonu jauno attieksmi. Tā bija bīstamāka pārvaldes forma nekā despotisms un patvaļā, jo necieta pat to saikni starp despotu un pavalstniekiem, ko rada kukuļi un dāvanas. Britu administrācijas viengabalainība padarīja despotisko valdīšanu necilvēcīgāku un pavalstniekiem nepieejamāku nekā aziātu valdnieki vai bezatbildīgi iekarotāji.⁶⁹ Viengabalainība un savrupība bija absolūtas interešu nošķiršanas simboli. Ekspluatāciju, apspiešanu vai korupciju salīdzinājumi ar to var uzskatīt par cilvēka cieņas garantiju, jo ekspluatētājs un ekspluatējamais, apspiedējs un apspiestais, korumpētājs un korumpētais tomēr eksistē vienā pasaulē, viņiem ir vieni un tie paši mērķi, viņi cīnās viens pret otru, lai iegūtu vienas un tās pašas lietas, un tieši šo *tertium comparationis* iznīcināja savrupība. Pats sliktākais bija tas, ka savrup nošķīries administrators pat neapzinājās, ka ir ieviesis jaunu pārvaldes formu, bet ticēja, ka šādu attieksmi noteikusi «piespiedu saskarsme ar tautu, kas atrodas zemākā līmenī». Tātad viņš nevis ar zināmu nekaitīgu uzpūtību uzskatīja sevi par individuāli pārāku, bet gan noticēja savai piederībai pie «nācijas, kas sasniegusi relatīvi augstāku civilizācijas pakāpi,»⁷⁰ un tāpēc ieņēma posteni, balstoties uz izcelsmi, neatkarīgi no personiskā veikuma.

Lorda Kromera karjera ir īpaša jau ar to vien, ka tā ietver sevī pagrieziena punktu no vecā koloniālā dienesta uz imperiālistisko dienestu. Viņa pirmā reakcija uz saviem pienākumiem Ēģiptē bija acīm redzams satraukums par stāvokli, kas bija nevis «aneksija», bet gan «valdības hibrīdforma, kura nekādi nav nosauicama un kurai nav precedenta».⁷¹ Nostrādājis Ēģiptē divus gadus, viņš 1885. gadā joprojām šaubījās par sistēmu, kurā pats nomināli

⁶⁸ Lord Cromer, *op. cit.*

⁶⁹ Kukuļdošana, «iespējams, bija vishumānākais elements dzeloņstieplēm iezogotajā Krievijas iekārtā». *Moissaye J. Olgin. The Soul of the Russian Revolution. New York, 1917.*

⁷⁰ *Zetland, op. cit.*, 89. lpp.

⁷¹ No vēstules, ko lords Kromers rakstīja 1884. gadā. *Ibid.*, 117. lpp.

bija britu ģenerālkonsuls, bet īstenībā – Ēģiptes valdnieks. Kromers rakstīja, ka «loti traulais mehānisms, [kura] efektīva darbība lielā mērā ir atkarīga no dažu indivīdu spējām un spriedumiem, [...] ir attaisnojams [tikai] tad, ja paturam prātā evakuācijas iespēju. [...] Ja šāda iespēja kļūst tik nereāla, ka tai nav praktiskas nozīmes, [...] būtu labāk, ja mēs [...] vienos [...] ar citām lielvarām [...], ka mums šajā zemē jāpārņem valdība, jāgarantē tās parādi utt.»⁷² Kromeram, bez šaubām, bija taisnība, ka okupācija vai evakuācija stāvokli būtu normalizējusi. Taču šī bezprecedenta «valdības hibrīdforma» kļuva raksturīga visiem imperiālistiskajiem pasākumiem, līdz dažu gadu desmitus vēlāk visi bija aizmirsuši Kromera saprātīgos spriedumus par iespējamām un neiespējamām valdības formām, tāpat kā aizmirsts tika lorda Selberna ieskats, ka rasu sabiedrībai kā dzīvesveidam nav bijis precedenta. Imperiālisma sākotnējo stadiju nekas nevarēja raksturot tik labi kā šie divi spriedumi par stāvokli Āfrikā: bezprecedenta dzīvesveids dienvidos un bezprecedenta valdība ziemeļos.

Turpmākajos gados Kromers samierinājās ar «valdības hibrīdformu». Savās vēstulēs viņš pamazām to attaisnoja un klāstīja nepieciešamību pēc valdības, kurai nav ne precedenta, ne nosaukuma. Mūža beigās viņš izstrādāja (esejā «Atkarīgo rasu valdība») pamatvirzienu tam, ko var nosaukt par birokrāta filozofiju.

Kromers sāka ar atzinumu, ka «personiska ietekme» bez juridiska vai rakstiska politiska līguma var būt pietiekama «pietiekami efektīvai sabiedrisko lietu pārraudzībai»⁷³ svešās zemēs. Šāda neoficiāla ietekme uzskatāma par labāku nekā skaidri noteikta politika, jo to var mainīt nekavējoties un sarežģītos gadījumos nav obligāti jāiesaista metropoles valdība. Tam nepieciešams labi izglītots un uzticams personāls, kura lojalitāte un patriotisms nebūtu saistīts ar personiskiem godkāriem mērķiem vai iedomību un kuram tiktu izvirzīta prasība atteikties no tīri cilvēciskiem centieniem saistīt savu vārdu ar sasniegumiem darbā. Viņu lielākajai kaislībai vajadzētu būt slepenībai («jo mazāk tiek runāts par britu oficiālajām personām, jo labāk»),⁷⁴ aizkulišu darbībai, bet vislielākais nicinājums viņiem būtu jāizjūt pret popularitāti un cilvēkiem, kam tā ir patīkama.

Kromeram pašam piemita visas šīs īpašības, vislielākos dusmu izvirdumus viņam izraisīja gadījumi, kad viņš «tika izcelts no [savas] paslēptuves»,

⁷² Vēstulē Liberālās partijas biedram lordam Grenvilam 1885. gadā. *Ibid.*, 219. lpp.

⁷³ No vēstules lordam Rozberijam 1886. gadā. *Ibid.*, 134. lpp.

⁷⁴ *Ibid.*, 352. lpp.

kad «patiesie fakti, kurus iepriekš bija zinājušas tikai dažas personas, atklājas visai pasaulei».⁷⁵ Viņš patiešām bija lepns, ja «varēja palikt lielākā vai mazākā slepenībā un ietekmēt notikumus».⁷⁶ Lai to kompensētu un lai birokrāta darbu padarītu vispār iespējamu, birokrātam jābūt drošam, ka viņi netiks kontrolēti – nedz slavēti, nedz kritizēti – ne no sabiedrisko institūciju, ne arī no parlamenta un «Anglijas ministriju» vai preses puses. Jebkura demokrātijas attīstība vai pat jau ieviesto demokrātisko institūciju vienkārša funkcionēšana uzskatāma par draudu, jo «vienai tautai [pārvaldīt] citu – Anglijas tautai [pārvaldīt] Indijas tautu» nav iespējams.⁷⁷ Birokrātijā vienmēr ir lietpratēju, «pieredzes bagāta mazākuma» valdība, kurai visiem iespējamajiem līdzekļiem jāpretojas pastāvīgajam spiedienam no «nepieredzējušā vairākuma» puses. Katra tauta pamatā ir nepieredzējis vairākums, un tai nevar uzticēt neko tik specifisku kā politika un sabiedriskās lietas. Turklāt pastāv uzskats, ka birokrātiem nav vispārīgu ideju par politiskiem jautājumiem, ka patriotismā viņi nekad nenonāks tik tālu, lai palautos uz savas pašu valsts politisko principu nevainojamību. Tas tikai beigtos ar šo principu «imitējošu» izmantošanu «atpalikušu tautu pārvaldīšanā», kas, pēc Kromera domām, ir galvenais franču sistēmas trūkums.⁷⁸

Nevar teikt, ka Sesils Roudss būtu sirdzis ar iedomības trūkumu. Kā apgalvo Džeimsons, Roudss cerējis, ka viņu atminēsies vismaz četrus tūkstošus gadu. Lai cik liela bija viņa tieksme pašslavināties, viņam tomēr prātā ienāca tāda pati ideja par slepenību varas realizācijā kā pārāk pieticīgajam lordam Kromeram. Roudsam ļoti patika sastādīt testamentus, un ikvienā no tiem (aptuveni divdesmit gadu laikā) viņš prasīja, lai viņa nauda tiktu izmantota tādas «slepenas biedrības nodibināšanai [...] kura īstenos viņa plānu» un kura «jāveido pēc Lojolas biedrības parauga, ko atbalsta to cilvēku uzkrātās bagātības, kuri tiecas kaut ko darīt». Tādējādi varētu atrast «kādus divus trīs tūkstošus vīru spēka gadus, kuri izkaisīti pa visu pasauli un kuru prātā būtu nostiprināties sapnis par Dibinātāju, un ikviens no tiem tiktu īpaši – matemātiski – izraudzīts atbilstoši Dibinātāja

⁷⁵ No vēstules lordam Rozberijam 1893. gadā. *Ibid.*, 204.-205. lpp.

⁷⁶ No vēstules lordam Rozberijam 1893. gadā. *Ibid.*, 192. lpp.

⁷⁷ No Kromera runas Parlamentā pēc 1904. gada. *Ibid.*, 311. lpp.

⁷⁸ Sarunu laikā, apspriežot Sudānas aneksijas administratīvo modeli, Kromers pastieva uz to, ka šis jautājums nedrīkst nonākt Francijas ietekmes sfērā; viņš tā rīkojās ne tāpēc, ka vēlējās nosargāt Anglijas monopolstāvokli Āfrikā, bet vairāk tāpēc, ka viņš «nepavisam neuzticējās franču pārvaldes sistēmai, ar kuru viņi pārvaldīja pakļautās rases». (No vēstules Solsberijam 1899. gadā, *Ibid.*, 248. lpp.)

mērķim».⁷⁹ Būdams tālredzīgāks par Kromeru, Roudss tūlīt paziņoja, ka biedrība būs atvērta visiem «nordiskās rases» pārstāvjiem,⁸⁰ tātad viņa mērķis bija ne tik daudz Lielbritānijas izaugsme un slava, tai okupējot «visu Āfrikas kontinentu, Svēto zemi, Eifratas upes ieleju, Kipras un Kandijas salas, visu Dienvidameriku, Klusā okeāna salas [...] visu Malajas arhipelāgu, Ķīnas un Japānas piekrastes joslu [un] galīgi atgūstot Savienotās Valstis»,⁸¹ – cik «nordiskās rases» ekspansija, lai tā kā slepena sabiedrība izveidotu birokrātu valdības pār visām pasaules tautām.

Tas, kas pārņēma Roudsa nedabisko iedzimto iedomību un lika izprast slepenības pievilcīgumu, apsēda arī Kromera iedzimto pienākuma apziņu, un tā bija ekspansijas atklāšana. Šī ekspansija nebija saistīta ar konkrētu vēlmi pēc konkrētas valsts, bet iecerēta kā bezgalīgs process, kurā katra valsts ir tikai nākamais placdarms turpmākai ekspansijai. Šādā perspektīvā tieksmi pēc slavas vairs nevar apmierināt ar spīdošu triumfu pār kādu tautu savas tautas labā, nedz arī pienākuma apziņai rast piepildījumu ar īpašu uzdevumu izpildi. Neatkarīgi no tā, kādas ir cilvēka labās vai sliktās īpašības, tiklīdz viņš tiek ierauts ekspansijas virpuļā bezgalīgajā procesā, viņš vairs nav tas, kas bijis, viņš pakļaujas procesa likumiem, uzskata sevi saistītu ar anonīmiem spēkiem, kuriem kalpo, lai process neapstātos. Sevi viņš redz kā vienkāršu funkciju un galu galā šādu funkcionalitāti, šādu dinamisma iemiesojumu uzskata par savu augstāko sasniegumu. Roudss bija pietiekami neprātīgs, lai sacītu, ka viņš patiešām «nevar izdarīt neko sliktu, jo viss, ko viņš darījis, ir izdarīts pareizi. Viņa pienākums bija darīt to, ko viņš gribēja. Viņš jutās kā dievs.»⁸² Bet lords Kromers saprātīgi norādīja uz to pašu parādību, kad cilvēks brīvprātīgi degradē sevi par vienkāršu instrumentu vai vienkāršu funkciju, nosaucot birokrātus par «nesalīdzināmas vērtības instrumentiem imperiālisma politikas īstenošanā».⁸³

Šie ekspansijas spēka slepenie un anonīmie aģenti, bez šaubām, nejuta nekādu pienākumu pret cilvēku pieņemtajiem likumiem. Ekspansijas

⁷⁹ Roudss uzrakstīja sešus testamentus (pirmo no tiem jau 1877. gadā), un tajos visos bija minēta «slepenā biedrība». Plašus citātus sk. *Basil Williams. Cecil Rhodes. London, 1921.*, un *Millin, op. cit.*, 128., 331. lpp. Par citātiem ir atbildīgs V. T. Steds.

⁸⁰ Nav noslēpums, ka Roudsa «slepenā biedrība» galu galā pārtapa ļoti respektablajā Roudsa Stipendiātu asociācijā, kurā tiek uzņemti ne tikai angļi, bet arī visu «ziemeļnieku rasu» pārstāvji, piemēram, vācieši, skandināvi un amerikāņi.

⁸¹ *Basil Williams, op. cit.*, 51. lpp.

⁸² *Millin, op. cit.*, 92. lpp.

⁸³ *Cromer, op. cit.*

«likums» bija vienīgais «likums», kam viņi pakļāvās, un viņu «likumības» vienīgais pierādījums bija gūtie panākumi. Viņiem vajadzēja būt gataviem pazust aizmirstībā, ja izrādītos, ka ir ciesta neveiksme, ja kādu iemeslu pēc viņi vairs nebūtu «nesalīdzināmas vērtības instrumenti». Kamēr tika gūti panākumi, apziņa, ka viņi iemieso spēkus, kas ir daudz varenāki par viņiem pašiem, ļāva samērā viegli neievērot un pat noniecināt aplausus un slavināšanu. Panākumos viņi bija pārlieku augstprātīgi, bet neveiksmēs pārlieku pieticīgi.

Birokrācija kā valdības forma, kas likumus aizstāj ar īslaicīgiem un mainīgiem dekrētiem, pamatojas uz mānīcīgu uzskatu, ka cilvēku var identificēt ar vēstures virzītājspēkiem. Tāda politiska veidojuma ideāls vienmēr būs aizkulišu darbonis, kas slepus ietekmē vēstures gaitu. Attiecībā ar Ēģipti Kromers galu galā izvairījās no jebkura «rakstveida instrumenta un visa, kas uzskatāms par taustāmu»⁸⁴ – pat no aneksijas proklamēšanas –, lai brīvi varētu pakļauties tikai ekspansijas likumam un izvairītos no jebkādam saistībām ar cilvēku parakstītiem ligumiem. Birokrāts izvairās no jebkura likuma, risinot katru situāciju atsevišķi ar pavelēm un dekrētiem, jo likumu stabilitāte sekmē pastāvīgu kopienų izveidošanos, kurās neviens nevar kļūt par dievu, tāpēc ka tur visiem jāpakļaujas likumam.

Šajā sistēmā, kuras būtība ir bezmērķīgs process, divas galvenās darbības personas ir birokrāts un slepenais aģents. Abi tipi, kalpojot britu imperiālismam, nekad nav nolieguši, ka ir cēlušies no pūķu nogalinātājiem un vājo aizstāvjiem un tāpēc birokrātiskos režīmus nav noveduši līdz ekstrēmismam. Divus gadu desmitus pēc Kromera nāves britu birokrāts zināja, ka «administratīvas slepkavības» varētu noturēt Indiju Britu impērijā, bet viņš arī zināja, cik utopiski būtu cerēt uz nīstamo «angļu varas iestāžu» atbalstu šim kopumā reālistiskajam plānam.⁸⁵ Indijas vicekaralim lordam Kēzonam nepiemita Kromera cildenums, viņš bija visai raksturīgs

⁸⁴ No lorda Kromera vēstules lordam Rozberijam 1886. gadā. *Zetland, op. cit.*, 134. lpp.

⁸⁵ «Indijas pārvaldes sistēmu, kurā tika izmantoti ziņojumi, [Anglijā] uzlūkoja ar aizdomām. Indijā nebija zvērināto tiesu, tiesneši bija valsts algoti ierēdņi, un daudzus no tiem varēja atlaist. Dazi likuma kalpi jutās neveikli par Indijas eksperimenta veiksmi. «Ja jau despotisms un birokrācija tik labi darbojas Indijā,» viņi teica, «vai kādreiz tas nevar kļūt par argumentu tādas sistēmas ieviešanai arī šeit?» Indijas valdība katrā ziņā «pietiekami labi zināja, ka tai būtu jāattaisno sevi un sava politika Anglijas sabiedrības priekšā, tā labi zināja arī to, ka šī sabiedrība nekad nepaciestu apspiešanu.» (*A. Carhill, op. cit.*, 70., 41.-42. lpp.)

sabiedrībai, kas arvien vairāk samierinājās ar pūļa rasu normām, ja tās tika pasniegtas jaunlaiku snobisma formā.⁸⁶ Taču snobisms nav savienojams ar fanātismu, tāpēc nekad nav īsti efektīvs.

To pašu var teikt arī par britu slepenā dienesta darbiniekiem. Arī viņiem ir spidoša izcelsme – kas pūķu nogalinātājs bija birokrātam, tas slepenajam aģentam bija avantūrists –, un arī viņi var pretendēt uz izcelsmes mītu, legendu par Lielo spēli, kā to aprakstījis Radjards Kiplings romānā «Kims».

Jebkurš avantūrists, bez šaubām, zina, ko Kiplings domājis, slavējot Kimu, jo «viņam patika spēle spēles dēļ». Katrs, kas vēl spējīgs apbrīnot šo «vareno un brīnišķīgo pasauli», zina, ka par argumentu pret spēli nevar uzskatīt «misionāru un labdarības biedrību sekretāru nespēju saskatīt tās skaistumu». Un vēl mazāk tiesību ir kaut ko teikt tiem, kuri domā, ka «noskūpstīt baltās meitenes lūpas ir grēks, bet noskūpstīt melnādainā kurpi ir tikumīgi».⁸⁷ Tā kā dzīve pati par sevi ir jāizdzīvo un jāmīl, avantūras un spēles mīlēšana spēles dēļ var šķist visspēcīgākie cilvēka dzīves simboli. Tieši šis ļoti nozīmīgais dedzīgais cilvēciskums «Kimu» padara par vienīgo imperiālisma laikmeta romānu, kurā patiesa brālība vieno «augstākās un zemākās kārtas», kurā Kims – «sāhibs, sāhiba dēls» – var pamatoti sacīt «mēs», kad viņš runā par «ķēdes locekļiem», «kas visi sastiprināti ar vienu pavedu». Šis «mēs» – divains apzīmējums no imperiālisma atbalstītāja mutes – ir kaut kas vairāk par vispārēju to cilvēku anonimitāti, kuri ir lepnī, ka viņiem «nav vārda, bet ir tikai numurs un burts», vairāk nekā lepnums par to, ka [cilvēka] «galvai ir cena». Par biedriem viņus padara kopīga pieredze – cauri briesmām, bailēm, pastāvīgam izbrīnam, galīgam ieražu trūkumam, pastāvīgai gatavībai mainīt savu identitāti – būt par dzīves simboliem vai, piemēram, par Indijas notikumu simboliem, nekavējoties izdzīvojot līdzīgu visu šo dzīvi, kad «tā skrien kā atspole cauri visai Indijai», tāpēc arī vairs nepaliekot «vientuļībā, kad cilvēks ir viens pats tam visam pa vidu» kā savas individualitātes vai tautības ierobežojumu gūsteknis. Spēlējot Lielo spēli, cilvēkam var šķist, ka viņš dzīvo vienīgo dzīvi, kas ir dzīvošanas vērtā, jo

⁸⁶ Herolds Nikolsons savā darbā *Curzon: The Last Phase 1919-1925*. Boston-New York, 1934, stāsta: «Aiz frontes līnijas Flandrijā bija milzīga alus darītava, kuras tvertnēs karavīri mazgājās pēc atgriešanās no ierakumiem. Kērzon ieradās, lai redzētu šo dantesko izrādi. Viņš ar interesi vēroja simt kailo ķermeņu izklaidējamies tvaikos. «Paskat tikai!» viņš teica. «Es nemaz nenojautu, ka zemākajām šķirām ir tik balta āda.» Kērzon noliedza šā gadījuma patiesumu, tomēr patikt tas viņam patika» (47.-48. lpp.).

⁸⁷ Carhill, *op. cit.*, 88. lpp.

viņam vairs nav nekā, ko varētu uzskatīt par raksturīgām dzīves izpausmēm. Dzīve šķietami ieguvusi fantastiski pastiprinātu tirību, kad cilvēks ir nošķīris sevi no parastajām sociālajām saiknēm, no ģimenes, pastāvīgas nodarbošanās, noteikta mērķa, godkāriem centieniem un drošas vietas sabiedrībā, pie kuras viņš pieder kopš dzimšanas. «Kad visi ir miruši, Lielā spēle ir beigusies. Bet ne mirkli agrāk.» Kad cilvēks ir miris, dzīve ir beigusies, bet ne mirkli agrāk. Nevis tad, kad cilvēks ir sasniedzis, ko vēlējis. Tas, ka spēlei nav galamērķa, padara to bīstami līdzīgu dzīvei pašai.

Bezmērķīgums ir Kīma esības pievilcība. Ne jau Anglijas dēļ viņš uzņēmās šos dīvainos pienākumus, ne arī Indijas labā, ne aiz kāda cita nozīmīga vai nenozīmīga iemesla. Imperiālisma jēdzienu, kā, piemēram, ekspansija ekspansijas dēļ vai vara varas dēļ, būtu viņam gana labi, taču sevišķu interesi viņš par tiem nebūtu izrādījis, nedz arī pats radījis tamlīdzīgus jēdzienus. Viņu saistīja tikai spēles bezgalīgums un slepenība paši par sevi. Un slepenību varēja uztvert kā dzīves noslēpumainības simbolu.

Par avantūristiem piedzimušie, tie, kuri pēc savas dabas atradās ārpus sabiedrības un politiskiem veidojumiem, savā ziņā nebija vainīgi, ka imperiālismā rada politisku spēli, kas pēc savas būtības bija bezgalīga. Viņi ir kā nezināja, ka politikā bezgalīga spēle var beigties tikai ar katastrofu un politiskā slepenība ļoti reti beidzas ar ko cildenāku par spiega divkosību. Šīs lielas spēles spēlētājus izjokoja viņu darba devēji, kuri zināja, kas tiem ir vajadzīgs, un savu padoto aizraušanos ar anonimitāti izmantoja parastai spiegošanai. Bet šo peļņaskāro investoru triumfs bija īslaicīgs, un viņi tika piemānīti, kad dažus gadu desmitus vēlāk sastapās ar totalitārisma spēles spēlētājiem. Šajā spēlē tika spēlēts bez tādiem slēptiem motīviem kā peļņa, tāpēc sasniegtā efektivitāte bija tik iznīcinoša, ka aprija pašus finansētājus.

Taču, pirms tas notika, imperiālisti bija iznīcinājuši Arābijas Lorensu – labāko vīru, kas jebkad no avantūrista (ar pūķu nogalinātāja piejaukumu) pārtapis par slepeno agentu. Pēc viņa neviens kārtīgāks cilvēks vairs neveica slepenās politikas eksperimentu tik tieši un pilnīgi. Lorens bezbailīgi eksperimentēja ar sevi, tad atgriezās iepriekšējā stāvoklī un uzskatīja sevi par piederīgu pie «zudušās paaudzes». Viņaprāt, tas notika tāpēc, ka «uz skatuves atkal uznāca vecās paaudzes cilvēki un atņēma mums uzvaru», lai «pārveidotu [pasauli] pēc līdzības ar iepriekšējo, viņiem pazīstamo pasauli.»⁸⁸ Īstenībā

⁸⁸ T. E. Lawrence. *Seven Pillars of Wisdom*. Ievads (pirmais izdevums, 1926. g.), kurā pēc Džordža Bernarda Šova ieteikuma vēlākajā izdevumā neiekļāva. Sk. T. E. Lawrence. *Letters*. Edited by David Garnett. New York, 1939., 262. lpp.

vecās paaudzes cilvēki pat šajā jautājumā rikojās neefektīvi un atdeva uzvaru kopā ar savu varu citiem «zudušās paaudzes» pārstāvjiem, kuri nebija vecāki par Lorensu, nedz arī īpaši no viņa atšķirās. Vienīgā atšķirība bija tā, ka Lorensis joprojām stingri turējās pie morāles, kas jau bija zaudējusi objektīvu pamatu un nebija vairs nekas cits kā tikai personiska un donkihoteski bruņnieciska nostāja.

Lorensu izdevās padarīt par slepenu aģentu Arābijā tāpēc, ka viņš alka pamest garlaicīgā cienīguma pasauli, kuras turpmākā pastāvēšana bija kļuvusi bezjēdzīga, jo gan pret to, gan pret sevi viņš izjuta riebumu. Arābu civilizācijā viņu visvairāk saistīja tās «atkailinātība [...], [kas] acīmredzot ietvēra sevi arī zināmu morāles atkailinātību», kura «ir pilnīgi attīrījies no ikdienas dieviem».⁸⁹ Atgriezies angļu civilizācijā, viņš vairāk par visu centās izvairīties no dzīves vienatnē, tāpēc negaidot pieteicās dienēt par ierindnieku Lielbritānijas armijā, kas nepārprotami bija vienīgā vieta, kur vīrieša gods var tikt identificēts ar viņa individualitātes zaudēšanu.

Kad, sākoties Pirmajam pasaules karam, T. E. Lorensis devās pie Tuvo Austrumu arābiem ar uzdevumu izraisīt arābu sacelšanos pret turku jūgu un iesaistīt tos karošanā britu pusē, viņš nokļuva pašā lielās spēles centrā. Savu mērķi viņš varēja sasniegt, tikai izraisot arābu cilšu nacionālo kustību, kura galu galā kalpotu britu imperiālismam. Lorensam vajadzēja rīkoties tā, it kā arābu nacionālā kustība būtu viņa pamatmērķis, un viņš šo uzdevumu veica tik labi, ka beigās pats sev noticeja. Tomēr viņš nebija arābs, viņš nespēja nedz «domāt kā viņi», nedz «iegūt viņu raksturu».⁹⁰ Izliekoties par arābu, viņš tikai varēja zaudēt savu «anglisko es».⁹¹ Viņu saistīja šī pilnīgi slepenā atteikšanās no sevis paša, un viņš nemānīja sevi, attaisnojoties ar atpalikušu tautu augstsirdīgu pārvaldīšanu, kā to būtu darījis lords Kromers. Būdam par vienu paaudzi vairāk pieredzējis un drūmāks nekā Kromers, viņš ar lielu sajūsmu iejutās lomā, kas lika pārkārtot visu savu personību, līdz viņš pilnīgi iederējās lielajā spēlē, kļuva par arābu nacionālās kustības spēka iemiesojumu un noslēpumainajā savienībā ar spēkiem, kas bija varenāki par viņu, zaudēja visu dabas doto iedomību. Viņam radās ārkārtīgs «nicinājums – nevis pret citiem cilvēkiem, bet pret visu, ko tie dara» paši pēc savas iniciatīvas, nevis apvienojoties ar vēstures virzītājspēkiem.

⁸⁹ No 1918. gadā rakstītas vēstules. *Letters*, 244. lpp.

⁹⁰ T. E. Lawrence. *Seven Pillars of Wisdom*. Garden City, 1938., I nod.

⁹¹ *Ibid.*

Kad, karam beidzoties, Lorensam nācās atteikties no slepenā aģenta lomas un kaut kā atgūt savu «anglisko es»,⁹² viņš «raudzījās uz Rietumiem un uz to vispārpieņemtajām tradīcijām ar pilnīgi citām acīm: viņi to visu manī bija sagrāvuši». ⁹³ No neizmērojami lielās spēles, kas viņu vēl tik jaunu bija pacēlusi augstāk par karaļiem un premjerministriem, jo viņš «tos veidoja un ar tiem rotaļājās», ⁹⁴ Lorens pārnāca mājās ar uzmācīgu ideju par anonimitāti un ar dziļu pārliecību, ka itin nekas, ko viņš dzīvē vēl varētu izdarīt, vairs nesniegs gandarijumu. Pie šā secinājuma viņš nonāca, apziņoties, ka liels ir nevis viņš, bet gan tā loma, kuru viņš veiksmīgi uzņēmies, un ka viņa lielumu radījusi spēle, nevis viņa personiskais sniegums. Nu Lorens «vairs negribēja būt liels» un, izlēmis, ka «vairs nevēlas būt cienījams», patiešām tika «izārstēts [...] no jebkādas vēlmes kaut ko darīt savās interesēs». ⁹⁵ Viņš bija virzītājspēka fantoms, bet, kad spēks un funkcijas viņam tika atņemti, viņš kļuva par fantomu starp dzīvajiem. Lorens izmīsiģi lūkojās pēc citas lomas, un pavisam nejauši gadījās «spēle», par kuru Džordžs Bernards Šovs apjautājās tik laipni un tomēr tik neizprotoši, it kā pats nāktu no cita gadsimta, nespējot aptvert, kāpēc cilvēks ar tādiem sasniegumiem nevar viņam vaļsirdīgi atzīties. ⁹⁶ Tikai cita loma, cits pienākums būtu pietiekami spēcīgs faktors, kas panāktu, lai viņš pats un visa pasaule viņu vairs neidentificētu ar panākumiem Arābijā, lai viņa veco «es» neaizstātu ar jaunu personību. Viņš nevēlējās kļūt par «Arābijas Lorensu», jo būtībā nevēlējās iegūt jaunu «es» pēc tam, kad bija zaudējis veco. Lorensa lielumu raksturo atteikšanās no lētiem kompromisiem un viegliem ceļiem uz cienījamu stāvokli, kā arī apziņa, ka viņš ir bijis tikai funkcija, spēlējis

⁹² Par to, cik divdomīgs un cik sarežģīts šis process bijis, vēsta šāda epizode: «Lorens bija pieņēmis ielūgumu uz pusdienām pie Kleridža un vēlāk uz viesībām pie misis Lindsejas. No pusdienām viņš izvairījās, bet viesībās ieradās arābu tērpā.» Tas notika 1919. gadā. *Letters*. 272. lpp., 1. piez.

⁹³ *Lawrence, op. cit.*, I nod.

⁹⁴ 1929. gadā Lorens rakstīja: «Katrš, kas kāpis augšup tik ātri kā es [...] un tik daudz redzējis dzīvi pasaules virsotnē, viegli varētu zaudēt savus centienus un nogurt no parastajiem rīcības motīviem, kas viņu virzījuši uz virsotni. Es nebiju ne karalis, ne premjerministrs, bet es viņus radīju vai ar viņiem spēlējos, un vēlāk vairs nebija gandrīz nekā, ko es šajā jomā varētu pasākt.» (*Letters*, 653. lpp.)

⁹⁵ *Ibid.*, 244., 447., 450. lpp. Īpaši salīdzin. 1918. gada vēstuli (244. lpp.) ar divām vēstulēm Džordžam Bernardam Šovam 1923. (447. lpp.) un 1928. gadā (616. lpp.).

⁹⁶ Džordžs Bernards Šovs, 1928. gadā jautādam Lorensam: «Kādu spēli jūs patiesībā spēlējat?» – liek nojaust, ka viņa loma armijā vai naktssarga darba meklējumi (kuram viņš varēja «sagādāt labas atsauksmes») nav patiesi.

zināmu lomu un tāpēc «nedrīkst gūt nekādu labumu no tā, ko paveicis Arābijā. Viņš atteicās no pelnītajiem apbalvojumiem. Viņa reputācijai atbilstoši darba piedāvājumi tika noraidīti, un viņš neatļāvās izmantot savus panākumus, lai gūtu peļņu no jebkāda žurnālistiska sacerējuma, kas būtu parakstīts ar Lorensa vārdu.»⁹⁷

T. E. Lorensa dzīvesstāsts visā savā aizkustinošajā skarbūmā un dīzenū nav tikai stāsts par algotu amatpersonu vai noligtu spiegu, tas ir stāsts par reālu agentu vai funkcionāru, vai kādu, kas patiešām ticēja, ka ir iekļāvis – vai ticis ierauts – vēsturiskās nepieciešamības straumē un kļuvis par to slepeno spēku funkcionāru vai agentu, kuri valda pār pasauli. «Es iestūmu savus ratus mūžīgajā straumē, un tāpēc tie kustējās ātrāk nekā tie, kurus stumj šķērsām straumei vai pret straumi. Arābu kustībai es galu galā neticēju, taču uzskatīju to par nepieciešamu noteiktā laikā un noteiktā vietā.»⁹⁸ Tāpat kā Kromers, kas pārvaldīja Ēģipti Indijas labā, vai Sesils Roudss, kas valdīja Dienvidāfrikā turpmākas ekspansijas nodrošināšanai, Lorens darbojās kāda apslēpta un iepriekš neparedzama mērķa vārdā. Vienīgo gandarījumu, ko viņš varēja gūt (trūkstot patīkamajai apziņai par zināmiem panākumiem), sagādāja sajūta par pašu funkcionēšanu, iesaistīšanās lielā kustībā un trauksnās tai līdzī. Atgriezies Londonā, nonācis izmisumā, Lorens centās rast aizstājēju minētajam «pašgandarījumam» un «guva to, tikai lielā ātrumā braucot ar motociklu».⁹⁹ Lai gan Lorensu vēl nebija pārņēmis kustības ideoloģijas fanātisms – domājams, viņš bija pietiekami labi izglītots, lai neticētu tālaika māņticībai –, viņš jau bija izjutis valdzinājumu, kuru rada izmisums par visu iespējamo cilvēka atbildību, ko ietekmē mūžīgā straume un tās mūžīgā kustība. Viņš noslicināja sevi šajā straumē, un no viņa nepalika pāri nekas cits kā neizskaidrojams godīgums un lepnums par to, ka «gājis pareizā virzienā». «Man vēl joprojām nav skaidrs, cik liela loma ir indivīdam; es domāju, ka liela, ja vien viņš iet pareizā virzienā.»¹⁰⁰ Tādējādi tā ir lepnuma robeža rietumeiropietim, kas vairs nav uzskatāms par pašmērķi, kas vairs «neko nedara pēc paša iniciatīvas, nedara neko tik tīru, lai to uzskatītu par savu»,¹⁰¹ gādājot likumus visai pasaulei. Viņam atliek vienīgā iespēja, «ja viņš iet pareizā virzienā», apvienojoties ar vēstures un nepieciešamības apslēptajiem spēkiem, kuros viņam ir tikai funkcijas loma.

⁹⁷ Garnett, *op. cit.*, 264. lpp.

⁹⁸ *Letters, in 1930*, 693. lpp.

⁹⁹ *Ibid.*, in 1924, 456. lpp.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 693. lpp.

¹⁰¹ *Lawrence, op. cit.*, I nod.

Kad eiropiešu pūlis atklāja, cik «burvīgs tikums» Āfrikā var būt balta āda,¹⁰² kad angļu iekarotājs Indijā kļuva par administratoru, kas likumus vairs neuzskatīja par attiecināmiem uz visiem un ko bija pārņēmusi pārlicība par savām iedzimtajām spējām valdīt un uzkundzēties, kad pūku nogalinātāji pārvērtās vai nu par «augstākas kārtas» «baltajiem cilvēkiem», vai birokrātiem un spiegiem, kuri spēlē nebeidzamu apslēptu motīvu nebeidzamo lielo spēli, kad britu izlūkdienesti (it īpaši pēc Pirmā pasaules kara) iesaistīja savā dienestā Anglijas labākos dēlus, kuri izvēlējās kalpošanu noslēpumainiem spēkiem visā pasaulē, nevis savas valsts vispārējai labklājībai, – šķita, ka pasaule ir sagatavota jebkādam iespējamām šausmām. It visur neslēpti bija redzami elementi, kuri, savākti vienkopus, varēja radīt uz rasismu balstītu totalitāru valdību. Indijas birokrāti ierosināja «administratīvas slepkavības», bet Āfrikas amatpersonas paziņoja, ka «nekādiem ētiskiem apsvērumiem, kā, piemēram, cilvēktiesībām, nebūs ļauts stāties ceļā» balto cilvēku varai.¹⁰³

Lai gan britu imperiālistiskā vara noslidēja līdz rupjākam valdīšanas līmenim, pozitīvi ir tas, ka laika posmā starp abiem pasaules kariem nežēlībai bija mazāka loma nekā jebkad agrāk un cilvēktiesību minimums tomēr tika saglabāts. Tieši šī mērenība galēja neprāta atmosfērā sagatavoja ceļu tam, ko Čērcils nosauca par «Viņa Majestātes impērijas likvidēšanu» un kas galu galā var nozīmēt angļu nācījas pārveidošanos Anglijas tautu sadraudzībā.

¹⁰² Millin, *op. cit.*, 15. lpp.

¹⁰³ Kā to formulēja britu izcelsmes Dienvidāfrikas pilsonis sers Tomass Vots. Sk. Barnes, *op. cit.*, 230. lpp.

8. nodaļa

KONTINENTĀLAIS IMPERIĀLISMS: PANKUSTĪBAS

Neviena ideoloģija, nedz kustība nav tik stipri ietekmējusi fašismu un bolševismu kā pangermānisms un (attiecīgi) panslāvisms. Tas vislabāk vērojams ārpolitikā, kur nacistiskās Vācijas un Padomju Krievijas stratēģija bija tik līdzīga pirms Pirmā pasaules kara un kara laikā plaši pazīstamo pankustību iekarošanas programmu pamatprincipiem, ka šo kustību totalitāros mērķus varēja sajaukt ar Vācijas vai Krievijas stratēģiskajām interesēm. Ne Hitlers, ne Staļins nekad nav atzinuši imperiālisma ietekmi uz viņu varas sistēmas attīstību. Tomēr tas viņus nekavēja atzīt pankustību ideoloģijas ietekmi un izmantot šo kustību saukļus.¹

Pankustību izveidošanās un imperiālisma rašanās hronoloģija ir atšķirīga. Ap 1870. gadu panslāvisms jau bija pāraudzis slavofilu neskaidrās pretrunīgās teorijas,² un pangermānisma uzskati bija pazīstami Austrijā jau 19. gadsimta vidū. Taču par kustībām tie pārtapa tikai tad, kad Rietumu

¹ Hitlers rakstīja (*Mein Kampf*. New York, 1939): Viņē «es izstrādāju pamatus pasaules kārtībai vispār un politiskās domāšanas veidam jo īpaši. Vēlāk es precizēju to detaļās, bet nekad no tiem neatkāpos.» (129. lpp.) Staļins atgriezās pie panslāvisma saukļiem pēdējā kara laikā. 1945. gada Panslāvu kongress, ko Krievija sasauca Sofijā, pieņēma rezolūciju, kurā krievu valodas atzīšana par kustības pamatvalodu un slāvu valstu oficiālu valodu bija jāuzskata ne vien par politisku, bet arī par morālu nepieciešamību. (Sk. *Aufbau*. New York, April 6, 1945.) Neilgi pirms tam Bulgārijas radio pārraidīja Bulgārijas Svētās sinodes pārstāvja metropolita Stefana runu, kurā viņš aicināja krievu tautu «atcerēties tās mesianisko misiju» un pareģoja «slāvu tautu vienotību». (Sk. *Politics*. January, 1945.)

² Detalizētu slavofilu apskatu sk. Alexandre Koyré. *La philosophie et le problème national en Russie au début du 19e siècle* (Institut Français de Leningrad, Bibliothèque, X sēj., Paris, 1929).

valstis pagājušā gadsimta astoņdesmitajos gados sekmīgi uzsāka imperiālistisko ekspansiju. Viduseiropas un Austrumeiropas nācijas, kurām nebija koloniālo iekarojumu un lielu izredžu realizēt ekspansiju aizjūrās, izlēma, ka tām «ir tādas pašas tiesības uz ekspansiju kā citām varenām tautām, un ja neko nav iespējams panākt aizjūras teritorijās, tās būs spiestas savas tiesības īstenot Eiropā».³ Pēc pangermānistu un panslāvistu uzskata, «kontinentālajām valstīm» un «kontinentālajām tautām» jāatrod kolonijas kontinentā⁴ un ģeogrāfiskā ekspansija jāuzsāk no varas centra.⁵ Anglijas idejāko izsaka vārdi «Es vēlos valdīt pār jūrām», preti jāliek Krievijas ideja, kuru pauž vārdi «Es vēlos valdīt pār zemi»,⁶ un gan jau «zemes neapšaubāmais pārākums pār jūru [...], pār zemi gūtais varas neapšaubāmais pārākums par varu pār jūru» kļuvis acīm redzams.⁷

Kontinentālā imperiālisma galvenā būtība izpaužas tādējādi, ka ekspansijas jēdzienā nav ietverts ģeogrāfiskais attālums starp koloniju un metropoli un tāpēc nav vajadzīgs bumeranga efekts, lai visa notiekošā sekas atbalstos Eiropā. Kontinentālais imperiālisms patiesībā sākas jau metropolē.

³ Ernst Hasse. *Deutsche Politik*, 4. burtn. *Die Zukunft des deutschen Volkstums*. 1907. 132. lpp.

⁴ *Ibid.*, 3. burtn. *Deutsche Grenzpolitik*, 167./168. lpp. Šāda veida ģeopolitiskās teorijas bija izplatītas Pangermānistu ligas biedru vidū. Viņi vienmēr salīdzināja Vācijas un Krievijas ģeopolitiskās vajadzības. Raksturīgi, ka Austrijas pangermānisti šādas paralēles nekad nevilka.

⁵ Slavofilu autors Daniļevskis, kura darbs «Krievija un Eiropa» (1871) kļuva par panslāvisma rokasgrāmatu, slavēja krievu «politisko spēju», jo viņu «milzīgā tūkstošgadu valsts joprojām paplašinās un tās vara pretēji Eiropas valstu koloniālajai ekspansijai vienmēr koncentrējas ap savu kodolu Maskavu». Sk. K. Staehlin. *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 1923-1939, 5 sēj., IV/1, 274.

⁶ Citāts no poļu publicista J. Slovacka rakstiem 40. gados. Sk. N. O. Lossky. *Three Chapters from the History of Polish Messianism*. Prague, 1936. (*International Philosophical Library*, II, 9).

Panslāvisms – pirmā no pankustībām (sk. Hoetzsch. *Russland*. Berlin, 1913, 439. lpp.) – izteica šīs ģeopolitiskās teorijas gandrīz četrdesmit gadus pirms tam, kad pangermānisms sāka «domāt kontinentu kategorijās». Atšķirība starp angļu varu uz jūras un kontinentālā varu uz sauszemes bija tik acīm redzama, ka meklēt savstarpējas ietekmes būtu divaini.

⁷ Reismann-Grone. *Ueberseepolitik oder Festlandspolitik?*. 1905. (*Alldeutsche Flugschriften* Nr. 22, 17. lpp.)

⁸ Ernsts Hāze no Pangermānistu ligas ieteica izturēties pret zināmām tautām (poļiem, čehiem, ebrejiem, itāļiem u.c.) tāpat, kā aizjūras imperiālisms izturējās pret iedzimtajiem ārpus Eiropas kontinenta. Sk. *Deutsche Politik*, 1. burtn.: *Das Deutsche Reich als Nationalstaat*. 1905, 62. lpp. Šī ir būtiskākā atšķirība starp 1886. gadā dibināto Pangermānistu līgu un agrākām koloniālām biedrībām, piemēram, «Central-Verein für Handelsgeographie» (dibināta 1863. g.). Ļoti drošas ziņas par Pangermānistu ligas darbību sniegta Mildreda S. Vertheimera darbā *The Pan-German League, 1890-1914*. 1924.

Kopīga ar aizjūras imperiālismu tam bija nevis nepatika pret nacionālās valsts šaurību, bet gan «izteikta radniecības apziņa»,⁹ un tas tika uzskatīts par faktoru, kam būtu jāvieno radnieciskas tautas neatkarīgi no to vēstures un ģeogrāfiskās atrašanās vietas.¹⁰ Tādējādi kontinentālais imperiālisms sākās ar daudz lielāku tuvību rases jēdzienam, ietvēra rasistiskas domāšanas tradīcijas¹¹ un visai maz balstījās uz katras tautas specifisko pieredzi. Rases jēdzienam bija ideoloģisks pamats, un tas pārvērtās ērtā politiskā ierocī daudz ātrāk nekā līdzīgas teorijas, ko pauda aizjūras imperiālisti.

Aplūkojot imperiālismu, pankustībām veltīts ļoti maz uzmanības. To sapņus par kontinentālajām impērijām aizēnoja aizjūras ekspansijas daudz reālākie rezultāti, bet, trūkstot interesei par ekonomiku,¹² pankustību ideja smieklīgi kontrastēja ar milzīgo peļņu, kas tika gūta agrīna imperiālisma periodā. Turklāt laikā, kad gandrīz ikviens bija pārliecināts, ka politika un ekonomika ir gandrīz viens un tas pats, it viegli varēja nepamanīt ne abu imperiālisma paveidu līdzību, ne arī to būtiskās atšķirības. Pankustību piekritējiem un Rietumu imperiālistiem piemīt kopīga īpašība – visu ar ārpolitiku saistīto jautājumu apzināšanās –, kura nacionālo valstu vecās paaudzes valdošajām aprindām jau bija aizmirsusies.¹³ Kustību ietekme uz inteliģenci bija vēl krasāk izteikta. Ar nedaudziem izņēmumiem visa krievu

⁹ Emil Deckert. *Panlatinismus, Panslawismus un Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die politische Weltlage*. Frankfurt a/M, 1914, 4. lpp.

¹⁰ Pangermānisti jau pirms Pirmā pasaules kara runāja par atšķirību starp «*Staatsfremde*» – vācu izcelsmes personas, kuras dzīvoja citās valstīs, un «*Volksfremde*» – nevācu izcelsmes personas, kuras dzīvoja Vācijā. Sk. Daniel Frymann (Heinriha Klāsa pseidonims). *Wenn ich der Kaiser wär. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*. 1912.

Kad Austrija tika pievienota Trešajam reiham, Hitlers griezās pie Austrijas vācu tautības iedzīvotājiem ar tipiskiem pangermānistu saukļiem. «Lai kur mēs būtu dzimuši,» viņš tiem teica, «mēs esam vācu tautas dēli.» Sk. *Hitler's Speeches*. Ed. by N. H. Baynes. 1942, II, 1408.

¹¹ T. G. Masariks (*Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie*. 1913) apraksta slavo-filu «zooloģisko nacionālismu» kopš Daņilevska laikiem (257. lpp.). Pangermānistu ligas oficiālais vēsturnieks Oto Bonhards konstatēja ciešu sakaru starp tās ideoloģiju un Gobino un H. S. Čemberlena rasismu. Sk. *Geschichte des alldeutschen Verbandes*. 1920, 95. lpp.

¹² Izņēmums ir Fridrihs Naumans (*Central Europe*. London, 1916), kas gribēja aizstāt daudzās Viduseiropas tautas ar vienu apvienotu «saimniecisku tautu» (*Wirtschaftsvolk*) vācu virsvadībā. Lai gan viņa grāmata Pirmā pasaules kara laikā bija ļoti populāra, tā ietekmēja tikai Austrijas Sociāldemokrātu partiju. Sk. Karl Renner. *Oesterreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*. Vienna, 1916, 37. un sek. lpp.)

¹³ «Vismaz pirms kara lielo partiju interesi par ārlietām pilnīgi aizēnoja iekšpolitiskie jautājumi. Pangermānistu ligas attieksme ir atšķirīga, un tas, protams, ir liels pluss propagandā.» (Martin Wenck. *Alldeutsche Taktik*. 1917.)

inteligence atbalstīja panslāvismu, un panģermānisms Austrijā sākās gan drīz kā studentu kustība.¹⁴ Panslāvisma un panģermānisma galvenā atšķirība no Rietumu nāciju respektablā imperiālisma bija kapitalistu atbalsta trūkums, ekspansijas mēģinājumi nesākās un nevarēja sākties ar brīvā kapitāla un darbaspēka eksportu, jo Eiropā šādu koloniālu izdevību nebija. Tāpēc starp kustību vadītājiem tikpat kā nebija uzņēmēju un avantūristu, toties netrūka brīvo profesiju pārstāvju, skolotāju un valsts ierēdņu.¹⁵

Lai gan aizjūras imperiālismam piemita antinacionālas tendences, tas pieskīra otro elpu novecojušiem nacionālās valsts institūtiem, turpreti kontinentālais imperiālisms nepārprotami bija un palika naidīgs pret visām pastāvošajām politiskajām struktūrām. Tā raksturs bija daudz dumpīgāks un kustības līderu izteikumi – revolucionārāki. Aizjūras imperiālisms visu šķiru pastarīšiem bija piedāvājis pietiekami reālas iespējas, turpretim kontinentālajam imperiālismam nebija nekā cita, ko piedāvāt, kā vienīgi ideoloģija un kustība. Tomēr laikā, kad turpmākā vēstures procesā atrisinājums šķita prioritārāks par politisku darbību, kad sabiedrības sairšanas un sociālās atomizācijas apstākļos cilvēki vēlējas būt kāda noteikta kopuma sastāvdaļa, ar to pilnīgi pietika. Arī baltās ādas saprotamās priekšrocības melnā vai brūnā vidē varēja samērot ar iedomātām priekšrocībām, kuras bauda Rietumu vai Austrumu pārstāvis vai ārietiis attiecībā pret neārieti. Pārsteidzoši, ka samērā komplicēta ideoloģija un organizācija, kas nedod tūlītēju labumu, likās pievilcīgāka par taustāmām priekšrocībām un ikdienišķu pārliecību.

Kaut arī pozitīvi rezultāti netika gūti, pankustībām jau no pašiem pirmākumiem bija lielāks pievilksanas spēks masās nekā aizjūras imperiālismam. Šī pievilcība izturēja acīm redzamas neveiksmes un pastāvīgas pārmaiņas programmā, un to pārmantoja arī vēlākie totalitāristiskās ievirzes grupējumi, kuriem bija ļoti neskaidri formulēti konkrētie mērķi un kuru politiskā līnija pastāvīgi mainījās. Pankustību atbalstītājus kopā saturēja ne tik daudz skaidri noteikts mērķis, cik vispārīga rakstura noskaņa. Tiesa, arī aizjūras

¹⁴ Sk. Paul Molisch. *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Oesterreich*. Jena 1926. 90. lpp. Tas ir fakts, «ka studentu kopums nekādā gadījumā tieši neatspoguļo vispārējo politisko spektru; gluži pretēji, izteikti panģermāniski uzskati lielā mērā izveidojās studentu vidē un tad nonāca vispārējā politikā».

¹⁵ Noderīga informācija par Panģermānistu līgas biedru, tās vietējo un augstāko amatpersonu sociālo sastāvu sniedz Vertheimers, *op. cit.* Sk. arī Lothar Werner. *Der alldeutsche Verband, 1890-1918. Historische Studien*, 278. burtn. Berlin, 1935; Gottfried Nippold. *Der deutsche Chauvinismus*. 1913, 179. un sek. lpp.

imperiālisms izvirzīja ekspansiju par jebkuras iekarošanas programmas sākumposmu un ieņēma katru teritoriju, kas vien šķita viegls laupījums. Lai cik nepastāvīgs bija brīvā kapitāla eksports, tas tomēr noderēja par ierobežojošu faktoru turpmākā ekspansijā. Pankustību mērķiem nebija pat šās samērā anarhiskās cilvēku resursu plānošanas un ģeogrāfiskās izplatības ierobežojuma. Kaut arī šīm kustībām nebija konkrētas programmas pasaules iekarošanai, tās radīja visaptverošas pilnības iespaidu, visu cilvēka problēmu šķietamu ietvērumu vai, kā teicis Dostojevsks, «panhumānismu».¹⁶

Imperiālistiskajā kapitālā un masu aliansē iniciatīva piederēja uzņēmējiem – izņēmums bija Dienvidāfrika, kur jau no paša sākuma pārsvaru guva nepārprotama pūļa interesēm pakļauta politika. Turpretī pankustībās iniciatīva vienmēr piederēja masām jeb pūlim, kuru tolaik (tāpat kā šodien) uzņēmās vadīt īpaša paveida inteliģenti. Tie vēl joprojām necentās valdīt pār pasauli un par šādām iespējām pat nesapņoja. Toties viņi zināja, kā organizēt masas, un apzinājās nacionālā jautājuma nozīmi ne vien ideoloģijā un propagandā, bet arī organizatoriskā ziņā. Kustību nozīme ir tikko manāma relatīvi pieticīgajā ārpolitikas teorijā – germanizēta Viduseiropa un rusificēta Austrumeiropa un Dienvideiropa –, kas noderēja par izejas punktu nacisma un bolševisma pasaules iekarošanas programmā.¹⁷ «Germanu izcelsmes tautas» ārpus Vācijas un «mūsu mazie slāvu brāļi» ārpus svētās Krievijas radīja ērtu aizsegu nāciju tiesībām uz pašnoteikšanos, pakāpienus turpmākai ekspansijai. Taču vēl svarīgāka bija totalitāro valdību mantotā svētuma aura. Tām vajadzēja tikai atgādināt «Svētās Krievijas» un «Svētās Romas impērijas» pagātni, lai slāvu un vācu inteliģentos uzburtu mānticības miglu.¹⁸ Ar neskaitāmām apšaubāmām vēsturiskām atmiņām papildinātas pseidomistiskas blēņas radīja emocionālu pievilcību, kas plašumā un dziļumā pārsniedza nacionālisma robežas. Tas izraisīja jaunas nacionālistiskas jūtas, kuru rupjais spēks vērtās lieliskā dzinulī, lai iekuscinātu masas un aizstātu vecā tipa nacionālo patriotismu.

¹⁶ Citēts pēc Hans Kohn. *The Permanent Mission. (The Review of Politics. July, 1948.)*

¹⁷ Daļējskats, *op. cit.*, nākotnes Krievijas impērijā iekļāva visas Balkānu valstis, Turciju, Ungāriju, Čehoslovākiju, Galīciju un Istru ar Triesti.

¹⁸ Slavofils K. S. Aksakovs 19. gadsimta vidū uztvēra nosaukumu «Svētā Krievija» pilnīgi burtiski, tāpat kā vēlākie panslāvistu. Sk. Th. G. Masaryk (*op. cit.*, 234. un sek. lpp.). Ļoti raksturīgs pangermānisma nekonkrēto blēņu pautējs bija Mellers van den Bruks (*Germany's Third Empire. New York, 1934*), kas pasludināja: «Ir tikai Viena Impērija, tāpat kā ir tikai Viena Baznīca. Viss cits, kas pretendē uz šo nosaukumu, ir vai nu valsts, kopiena, vai arī sekta. Pastāv tikai Impērija.» (263. lpp.)

Šis jaunais tribālais nacionālisms, kas lielākā vai mazākā mērā bija raksturīgs visām Viduseiropas un Austrumeiropas nācijām un tautībām, pēc satura un nozīmīguma (bet ne pēc agresivitātes) atšķirās no Rietumu nacionālistiskajiem ekscesiem. Šovinisms, ko tagad parasti saista ar Morasa un Baresa «visaptverošo nacionālismu» gadsimtu mijā, tā romantisko pagātnes slavināšanu un patoloģisku mirušo kultu, pat savās galējās izpausmēs neatzina, ka citā valstī dzimuši un uzauguši franči, kuri neprot franču valodu un nepazīst franču kultūru, varētu būt «dzimti» franči tikai tāpēc vien, ka tiem piemīt kādas mistiskas miesas un dvēseles īpatnības. Tikai reizē ar šo «paplašināto radu tautu kopības apziņu» parādījās gan savas dvēseles identifikēšana ar tautību, gan arī radās iekšējais lepnums, kas saistīts ne vien ar sabiedrisko, bet arī ar personisko dzīvi, līdz tas, piemēram, «katra īsta pola personisko dzīvi padara [...] par polības sabiedrisko dzīvi».¹⁹

Psiholoģiskā plāksnē galvenā atšķirība starp niknu šovinizmu un tribālo nacionālismu ir tā, ka šovinisms ir vērsts uz āru, saistīts ar savas nācijas redzamiem sasniegumiem materiālajā jomā, turpretī tribālisms ir vērsts uz iekšu, koncentrējas uz indivīda dvēseli, kas tiek uzskatīta par nacionālo īpatnību iemiesojumu. Šovinisma mistika vienmēr ir vērsta uz kaut ko pagātnē reāli eksistējušu (piemēram, «visaptverošā nacionālisma» gadījumā) un cenšas to pacelt tādā limenī, kas vairs nav kontrolējams. Tribālisma pamatā turpretī ir neeksistējoši pseidomistiski elementi, kuru realizācija paredzēta tikai nākotnē. Šo virzienu viegli var pazīt pēc augstprātības, kas pavada koncentrēšanos «uz sevi», pēc atļaušanās vērtēt tautu un tās pagātni un tagadni ar pārspilētu garīgo īpašību mērauklu, noraidot pastāvošās tradīcijas, institūtus un kultūru.

Politiskā plāksnē tribālais nacionālisms vienmēr ir deklarējis, ka pašu tauta ir «ienaidnieku» ielenkumā, «viena pret visiem», ka starp pašu tautu un citām tautām ir milzīgas atšķirības. Tas uzsver, ka pašu tauta ir unikāla un nav salīdzināma ar citām, kā arī teorētiski noliedz jebkādu kopīgas cilvēces iespēju.

I. TRIBĀLAIS NACIONĀLISMS

Tribālisms, līdzīgi kontinentālajam imperiālismam, ko radīja valstu neapmierinātās ambīcijas piedalīties 19. gadsimta astoņdesmito gadu ekspansijā, izveidojās kā to tautu nacionālisms, kuras nepiedalījās nacionālās

¹⁹ George Cleinow. *Die Zukunft Polens*. Leipzig, 1914, II, 93. un sek. lpp.

emancipācijas procesā un neieguva nacionālas valsts suverenitāti. Tur, kur šie divi neapmierinātības veidi apvienojās (piemēram, daudznacionālajā Austroungārijā un Krievijā), pankustības rada auglīgu augsni. Tā kā Austroungārijā bija gan slāvu, gan vācu diaspora, panslāvisms un paņģermānisms jau no paša sākuma koncentrēja pūliņus, lai šo valsti sagrautu. Tā Austroungārija kļuva par pankustību centru. Krievijas panslāvistu jau 1870. gadā paziņoja, ka vislabākais sākumstāvoklis panslāvu impērijas dibināšanai būtu Austroungārijas sadalīšanās.²⁰ Savukārt Austrijas paņģermānisti bija tik agresīvi pret savu valdību, ka pat Vācijas paņģermānistu savienībai (*Alldeutscher Verband*) bieži nācās žēloties par Austrijas brāļu kustības «pārspilējumiem».²¹ Tiklīdz pie Austrijas paņģermānistiem nokļuva vācu izstrādātais projekts Viduseiropas ekonomiskai savienībai Vācijas vadībā, kā arī citi līdzīgi projekti, tie pārvērtās par struktūru, kurai bija jāklūst par «vāciešu dzīves pamatu visā pasaulē un jāapvieno visas vācu valstis».²²

Nav šaubu, ka panslāvistu kustības ekspansionistiskās tendences satrauca Krievijas caru, tāpat kā Austrijas paņģermānistu atklāti paustā lojalitāte pret vācu reihu satrauca Bismarku.²³ Lai cik augstu pakāpi īpašās situācijās sasniegtu nacionālās jūtas, lai cik smieklīgas būtu nacionālistiskās pretenzijas, tās nepārsniedz kritisko robežu, ja tiek noturētas nacionālo valstu iekšienē. Tribālais nacionālisms jau pašā sākumā šo robežu pārkāpa.

²⁰ Krimas kara laikā (1853–1856) krievu folklorists un filologs Mihails Pagodins uzrakstīja caram vēstuli, kurā viņš slāvu tautas nosauca par Krievijas vienīgajiem stiprajiem sabiedrotajiem (*Staehtin, op. cit.*, 35. lpp.). Nedaudz vēlāk «viens no krievu ievērojamākiem impērijas arhitektiem» ģenerālis N. Muravjovs-Amurskis izteica cerību, ka «slāvi tiks atbrīvoti no Austrijas un Turcijas» (*Hans Kohn, op. cit.*); jau 1870. gadā parādījās militāra brošūra, kas pieprasīja «Austrijas iznīcināšanu kā nepieciešamu priekšnoteikumu panslāvu federācijai». (Sk. *Staehtin, op. cit.*, 282. lpp.)

²¹ Sk. *Otto Bonhard, op. cit.*, 58. un sek. lpp., un *Hugo Grell. Der alldeutsche Verband, seine Geschichte, seine Bestrebungen, seine Erfolge*. 1898. (*Alldeutsche Flugschriften*, Nr. 8.)

²² Saskaņā ar Austrijas 1913. gada paņģermānisma programmu; citēts pēc *Eduard Pichl (al. Herwig), Georg Schoenerer*. 1938, 6. sēj., VI, 375.

²³ Kad Šenerers, būdams dedzīgs Bismarka cienītājs, 1876. gadā paziņoja, ka «Austrijai kā lielvalstij jāpārstāj eksistēt» (*Pichl, op. cit.*, I, 90), Bismarks saviem austriešu cienītājiem sacīja, ka «spēcīga Austrija ir absolūti nepieciešama Vācijai». Sk. *F. A. Neuschaefer. Georg Ritter von Schoenerer* (disertācija). *Hamburg*, 1935. Cara attieksme pret panslāvismu bija daudz svārstīgāka, jo šīs kustības formulētais valsts jēdziens iekļāva sevī tautas masu spēcīgu atbalstu despotiskai valdībai. Taču pat šāda labvēlīga nostāja nespēja ietekmēt cara atteikumu atbalstīt slavofilus un to pēctecus. Sk. *Staehtin, op. cit.*, 30. un sek. lpp.

Pankustību laikmetīgumu vislabāk pauž to pilnīgi jaunā nostāja pret antisemitismu. Apspiestajām minoritātēm, piemēram, slāviem Austrijā un poļiem cariskajā Krievijā, bija nesaskaņas ar valdību un iemesls konstatētiem kontaktiem starp ebreju kopienām un Eiropas nacionālajām valstīm. Šis konstatējums varēja izraisīt daudz nopietnāku naidīgumu. Visur, kur antagonisms pret valsti neizpaudās kā patriotisma trūkums (piemēram, Polijā, kur poļi parasti bija nelōjāli pret Krievijas caru), šis jaunais antisemitisms ieguva agresīvākas formas, jo ebreji šķita ne vien valsts apspiešanas mehānisma, bet arī ārzemju apspiedēju sabiedrotie. Antisemitisma svarīgo lomu pankustībā nevar izskaidrot tikai ar minoritāšu stāvokli vai, piemēram, ar Austrijas paņģermānistu līdera Šēnerera pieredzi, kad viņš vēl kā Liberālās partijas biedrs uzzināja par sakaru starp Habsburgu monarhiju un Rotšilda hegemoniju Austrijas dzelzceļa sistēmā.²⁴ Tas vien diez vai bija iemesls viņa paziņojumam, ka «paņģermānisti uzskata antisemitismu par nacionālās ideoloģijas pamatu».²⁵ Domājams, ka nekas tam līdzīgs nebija pamatā arī krievu panslāvista Rozanova teiktajam, ka «Krievijā nav nevienas problēmas, kur kā «komats» nerēģotos arī jautājums: kā tikt galā ar ebreju».²⁶

Iemesls tam, ka antisemitisms kļuva par pasaules uzskata centrālo faktoru, meklējams tribālisma būtībā, nevis politiskajos notikumos vai situācijā. Pankustību antisemitisms īsti nozīmīgs ir tāpēc, ka pirmo reizi naidīgs pret ebrejiem netika saistīts ar konkrētu politisku, sociālu vai ekonomisku pieredzi, bet to radīja ideoloģijas loģika.

Tribālajam nacionālismam – kontinentālā imperiālisma virzītājspēkam – bija ļoti maz līdzības ar nacionālistu attīstītās Rietumu nacionālās valstis. Nacionāla valsts ar tās tautas pārstāvēniecību un suverenitāti, kas izveidojās 19. gadsimtā pēc Lielās franču revolūcijas, bija divu faktoru summa. Šie faktori 18. gadsimtā vēl bija viens no otra atdalīti un Krievijā un Austroungārijā tādi palika arī vēlāk. Šie faktori bija tautība un valsts. Nācījas uznāca uz vēstures skatuves un emancipējās, kad tautas bija sākušas apzināties, ka kopīga kultūra un vēsture tās saista vienībā, kam ir sava teritorija kā pastāvīga mājvieta, kur vēsture atstājusi ar tām saistītas pēdas. Visur, kur izveidojās nacionālas valstis, migrācijas process apstājās. Turpretī

²⁴ Sk. II. nod.

²⁵ *Pichl, op. cit.*, I, 26. Tulkojums citēts pēc Oskara Karbaha lieliskā raksta *The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schoenerer. (Jewish Social Studies, VII sēj., Nr. 1, January, 1945.)*

²⁶ *Vassilij Rozanov. Fallen Leaves. 1929, 163.-164. lpp.*

Eiropas austrumos un dienvidos nacionālu valstu izveidošanās nesekmējās, jo šīm tautām nebija nostabilizējušās zemnieku šķiras.²⁷ Nacionāla valsts socioloģiski bija emancipētas zemniecības valstisks veidojums, un tāpēc nacionālās armijas savu pastāvīgo stāvokli šajās valstīs varēja saglabāt tikai līdz 19. gadsimta beigām, resp., tik ilgi, kamēr tajās bija īsti pārstāvētas lauku šķiras. Kā norādījis Markss, «armija bija sīkzemnieku goda lieta: kā saimnieki viņi ārzemēs aizstāvēja savus jaunos īpašumus. [...] Uniforma bija viņu nacionālais apģērbs, karš bija viņu dzeja; sikais zemes gabals bija tēvzeme, patriotisms kļuva par īpašuma ideālo formu.»²⁸ Rietumu nacionālisms, kas kulmināciju sasniedza ar vispārēju karaklausību, bija nostabilizējušās un emancipētas zemniecības veidojums.

Tautības apziņa ir samērā nesena parādība, bet valsts struktūra ir cēlusies no monarhijas un apgaismotas despotijas gadsimtiem. Republikas vai reformētas konstitucionālas monarhijas formā valsts mantojusi savas galvenās funkcijas – aizsargāt visus iedzīvotājus attiecīgajā teritorijā neatkarīgi no viņu tautības un izpildīt augstākās tiesiskās institūcijas lomu. Nacionālas valsts traģēdija bija tā, ka cilvēku pieaugošā tautības apziņa sāka šīs funkcijas traucēt. Cilvēku gribas vārdā valsts bija spiesta atzīt par pavalstniekiem tikai «tautiešus», garantēt pilnīgas pilsoņu un politiskās tiesības tikai tiem, kuri piederēja pie kopienas atbilstoši izcelsmei un dzimšanas faktam. Tas nozīmēja, ka valsts no likuma un tiesību mehānisma daļēji pārveidojās par nācijas instrumentu.

Nācijas spēku iekarot valsti²⁹ lielā mērā veicināja absolūtas monarhijas krišana un tai sekojošā šķiru attīstība. Absolūtajam monarham vajadzēja kalpot nācijai kopumā un būt šādas kopības simbolam. Apgaismotā despotija balstījās uz Rohana tēzi «karāli valda pār tautām, bet intereses valda pār karāļiem».³⁰ Līdz ar monarhijas atcelšanu, kad augstāko valsts varu ieguva tauta, šīs kopīgās intereses apdraudēja pastāvīgi šķiru interešu konflikti un cīņa par kontroli pār valsts sistēmu, resp., nebeidzams pilsoņu karš. Vienīgā saikne starp nacionālas valsts pilsoņiem, kas palikuši bez savas kopības simbola – monarha, šķiet, bija nacionālā, resp., kopīgā izcelsme.

²⁷ Sk. C. A. Macarney. *National States and National Minorities*. London, 1934, 432. un sek. lpp.

²⁸ Karl Marx. *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. English translation by De Leon. 1898.

²⁹ Sk. J. T. Delos. *La Nation*. Montreal, 1944, kas ir izcils šīs problēmas pētījums.

³⁰ Sk. Duc de Rohan. *De L'Intérêt des Princes et Etats de la Chrétienté*. 1638, kas bija veltīts kardinālam Rišeljē.

Tādējādi gadsimtā, kad katrā iedzīvotāju šķirā vai sociālā grupā valdīja šķiras vai grupas intereses, visas nācijas intereses kopumā it kā tika nodrošinātas ar kopīgo izcelsmi, kas sentimentāli izpaudās nacionālismā.

Slēptais konflikts starp valsti un nāciju atklājās jaunāko laiku nacionālās valsts rašanās brīdī, kad Lielā franču revolūcija apvienoja cilvēka tiesību pasludināšanu ar prasību pēc nacionālās suverenitātes. Šis pamattiesības tika nekavējoties pasludinātas par visu cilvēku neatņemamu mantojumu un par konkrētu nāciju konkrētu mantojumu. Tika pasludināts, ka nācija pati pakļaujas likumiem, kurus nosaka cilvēka tiesības, un ir suverēna, resp., nepakļaujas nekādiem vispārīgiem likumiem, nepieļaujot neko augstāku par sevi pašu.³¹ Praksē šīs pretrunas rezultātā cilvēka tiesības kopš tā brīža tika aizsargātas tikai kā nacionālās tiesības un valsts kā institūts, kura augstākais uzdevums ir aizsargāt un garantēt cilvēkam cilvēka un pilsoņa tiesības, zaudēja savu tiesisko un racionālo veidolu. Romantiķi nu varēja valsti interpretēt kā visai nekonkrētu «nacionālās dvēseles» izpausmi, kura tikai tāpēc vien, ka ir radusies, stāv pāri likumam. Līdz ar to nacionālās suverenitātes jēdziens zaudēja sākotnējo saistību ar cilvēku brīvību un tika aizplivurots ar nelikumīgas patvalības pseidomistisku auru.

Nacionālisms būtībā ir valsts kā nācijas instrumenta aplamas izpratnes izpausme un pilsoņa identificēšana ar nācijas pārstāvi. Valsts un sabiedrības attiecības noteica šķiru cīņa, kas aizstāja agrāko feodālo sistēmu. Sabiedrībā izplatījās liberālais individuālisms un pārliecība, ka valsts valda pār indivīdiem (lai gan īstenībā tā valdīja pār šķirām) un ka valsts ir kāds augstāks indivīds, kam visi pārējie pakļaujas. Šķita, ka tauta vēlas, lai valsts to pasargātu no sociālās sašķelšanās sekām, tomēr garantējot iespēju palikt sašķeltai. Lai tiktu ar šo uzdevumu galā, valstij bija nepieciešams pastiprināt visas agrākās centralizācijas tendences. Tikai stingri centralizēta administrācija, kas monopolizējusi visus spēka un varas faktorus, varēja līdzsvarot centrālās spēkus, kurus pastāvīgi radīja šķiru cīņas pārņemta sabiedrība. Nacionālisms kļuva par nenovērtējamu saistvielu, ar ko saliedēt centralizētu valsti un sašķeltu sabiedrību un, kā izrādījās, bija vienīgā iedarbīgā dzīvā saikne starp nacionālās valsts indivīdiem.

Nacionālisms vienmēr ir saglabājis sākotnējo lojalitāti pret valdību un nekad nav zaudējis savu funkciju – uzturēt nedrošo līdzsvaru starp tautu

³¹ Viens no visvairāk izskaidrojošiem suverenitātes principu apskatiem joprojām ir Jean Bodin. *Six Livres de la République*. 1576. Bodēna galveno teoriju iztirzājumu sk. George H. Sabine. *A History of Political Theory*. 1937.

un valsti no vienas puses un starp sašķeltās sabiedrības locekļiem – no otras puses. Nacionālas valsts pamatnācijas pilsoņi uz naturalizētajiem pilsoņiem bieži raugās no augšas, taču viņi nekad nav aizgājuši tik tālu kā pangermānisti, kuri ierosināja šķirt nevalstniekus (*Staatsfremde*, vācieši, kuri dzīvo citās valstīs) no netautiešiem (*Volksfremde*, nevācieši, kuri dzīvo Vācijā). Šī atšķirība vēlāk tika iestrādāta nacistu likumos. Kamēr valsts, pat nenormālā formā, saglabāja tiesiska institūta statusu, nacionālisms pakļāvās likumam, un, kamēr nacionālisma ideja pamatojās uz tautas piesaisti tās teritorijai, nacionālisms eksistēja noteiktās robežās.

Tām tautām, kurām tautības jēdziens vēl nebija pārsniedzis neskaidras etniskās apziņas līmeni, kuru valoda nebija attīstījusies tālāk par dialekta stadiju, ko pārdzīvojušas visas Eiropas tautu valodas, iekams nebija kļuvušas nodēģas literāriem mērķiem un kuru zemniecība nebija laidusi dziļas saknes noteiktā teritorijā un sasniegusi noteiktu attīstības stadiju, – nacionālā piederība lielākoties bija privāts jautājums, personības iezīme, nevis konkrētās sabiedrības un civilizācijas jautājums.³² Ja nacionālajā lepnumā šīs tautas vēlējas līdzināties Rietumu nācijām, tās varēja norādīt nevis uz zemi, valsti, savu vēsturisko veikumu, bet tikai uz sevi. Labākajā gadījumā tas nozīmēja valodu – it kā valoda pati par sevi jau būtu sasniegums; sliktākajā gadījumā – uz savu slāvu, ģermāņu vai Dievs vien zina kādu dvēseli. Tomēr gadsimtā, kurā valdīja visai naivs uzskats, ka visas tautas ir nācijas, Austroungārijas, cariskās Krievijas un Balkānu valstu apspiestajām tautām, kurām trūka apstākļu, lai realizētu Rietumu tipa trīsvienību (tauta-teritorija-valsts), būtībā nekādu citu argumentu nebija. Tās bija masas, kurām nebija lielas izpratnes par tēvzemi (*patria*) un patriotismu, nedz arī kaut mazākās atbildības par savu kopienu. Šī problēma bija raksturīga tā saucamajai «tautību sajaukuma joslai» (Makartnijs), kas stiepās no Baltijas līdz Adrijas jūrai, bet it īpaši raksturīga bija Austroungārijai.

Tribālais nacionālisms izauga no šā savu sakņu, piesaistes trūkuma. Tas plaši izplatījās ne vien starp Austroungārijas tautām, bet arī (iespējams, augstākā līmenī) cariskās Krievijas nelaimīgās inteliģences vidū. Savu sakņu,

³² Šajā kontekstā interesantus sociālistiskus priekšlikumus izteikuši Karls Renners un Oto Bauers Austrijā. Viņi ierosināja pilnīgi nošķirt tautību no teritorijas, padarot to par tādu kā personas stāvokli; tas atbilda situācijai, kad etniskās grupas bija izkaisītas pa visu impēriju, neko nezaudējot no sava nacionālā rakstura. Par personisko principu (kā pretēju teritoriālajam) sk. *Oto Bauer. Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie. Wien, 1907, 332. un sek. lpp., 353. un sek. lpp.* «Personiskais princips paredz nāciju organizāciju ne kā teritoriālus veidojumus, bet kā personu savienību.»

piesaistes trūkums bija iemesls «paplašinātai tautiskuma apziņai». Tai nozīmēja, ka šo tautu pārstāvjiem nebija noteiktas mājvietas, bet viņi jutās kā mājās visur, kur dzīvoja citi viņu «cilts» pārstāvji. «Mūsu atšķirība ir tā,» teica Šēnerers, «[...] ka mūsu gravitācijas centrs ir nevis Vīne, bet jebkura vieta, kur dzīvo vācieši.»³³ Pankustību raksturīga iezīme bija nevēlēšanās realizēt nacionālo emancipāciju. Savos ekspansionistiskajos sapņos tās jau pašā sākumā pārkāpa šaurās nacionālās robežas un pasludināja tautas kopību, kam bija politiska faktora loma pat tad, ja konkrētās kopienas locekļi būtu izkaisīti pa visu pasauli. Līdzīgā veidā un pretēji īstai nacionālās atbrīvošanās kustībai, kas savu darbību vienmēr sāk ar nacionālas pagātnes apzināšanu, pankustības nekad nepievērsa uzmanību pagātnēi, bet savu kopienu pamatus projicēja nākotnē, uz kuru kustībai bija ielānots virzīties.

Tribālais nacionālisms, kas izplatījās Austrumeiropas un Dienvideiropas apspiesto tautu vidū, pārtapa jaunā organizatoriskā formā (pankustībās) to tautu vidū, kurām bija tautības mītnesvalsts (piemēram, Vācija un Krievija), liela diaspora, daudzi ārzemēs dzīvojoši vācieši un slāvi.³⁴ Pretēji aizjūras imperiālismam, kas apmierinājās ar relatīvu pārākumu, nacionālās misijas vai baltā cilvēka labprātīgā pienākuma ideju, pankustības uzreiz izvirzīja kategorisku tēzi par izredzētību. Nacionālisms bieži vien tiek raksturots kā reliģijas surogāts, taču tikai pankustību tribālisms izvirzīja jaunu reliģisku teoriju un jaunu svētuma jēdzienu. Ne jau cara reliģiskā funkcija un stāvoklis pareizticīgo baznīcā bija cēlonis panslāvistu apgalvojumam par krievu tautas kristīgo būtību, ka tā ir, Dostojevskas vārdiem runājot, «visu tautu Svētais Kristaps», kas nes Dievu pasaulē.³⁵ Tieši pamatojoties

³³ Pichl, *op. cit.*, I, 152.

³⁴ Neviena pilnībā izveidojusies pankustība nekad nav radusies citos apstākļos. Panlatinisms bija maldinošs nosaukums dažiem neveiksmīgiem latīņu nāciju mēģinājumiem izveidot savienību pret ģermāņu draudiem, un pat poļu mesiānisms nekad nebija pretendējis ne uz ko vairāk kā, iespējams, kādreiz eksistējušo Polijas ietekmes zonu. Sk. arī Deckert, *op. cit.*, 7. lpp., kurš 1914. gadā apgalvoja, «ka panlatinisms ir sarucis arvien mazāks un mazāks, bet nacionālisms un valsts apziņa kļuvusi stiprāka un saglabājusi tur lielāku potenciālu nekā citur Eiropā».

³⁵ Nicolas Berdyaev. *The Origin of Russian Communism*. 1937, 102. lpp. K. S. Aksakovs 1855. gadā krievu tautu nosauca par «vienīgo kristīgo tautu pasaulē» (sk. Hans Ehrenberg und N. V. Bubnoff. *Oestliches Christentum*, I sēj, 92. un sek. lpp.), bet dzejnieks Tjutčevs tajā pašā laikā apgalvoja, ka «krievu tauta ir kristīga ne tikai tāpēc, ka ir pareizticīga, tai piemīt kaut kas dziļāks. Tā ir kristīga, jo spēj atteikties un uzpurēties, tas ir tās tikumiskā rakstura pamats.» Citēts pēc Hans Kohn, *op. cit.*

uz ideju «slāvi ir mūsu laiku dievišķā tauta»,³⁶ panslāvisi atmeta sākotnējo liberālo ievirzi un, neņemot vērā valdības pretestību un epizodiskās vajāšanas, kļuva par nelokāmiem «Svētās Krievijas» aizstāvjiem.

Austrijas pangermānisti pauda līdzīgus apgalvojumus par izredzētību, lai gan palika antiklerikāli un pat nostājās pret kristietību. Kad Hitlers – pēc paša vārdiem, Šēnerera skolnieks – Otrā pasaules kara laikā paziņoja: «Visuvarenais Dievs ir radījis mūsu tautu, un, aizstāvēt tās eksistenci, mēs aizstāvam Viņa darbu»,³⁷ – frontes otrā pusē līdzvērtīgu atbildi deva panslāvisma piekritējs: «Vācu nezvēri ir ne vien mūsu, bet arī Dieva ienaidnieki».³⁸ Šiem paziņojumiem nebija īslaicīgs propagandas raksturs, šāds fanātisms nav tikai reliģiskas valodas ļaunprātīga izmantošana. Aiz tiem stāvēja īsta teoloģija, kas bija devusi impulsu sākotnējām pankustībām un saglabāja ievērojamu ietekmi uz mūsdienu totalitāro kustību attīstību.

Pankustības sludināja savu tautu dievišķo izcelsmi, it kā pretstatot to jūdu un kristiešu ticībai par cilvēka dievišķo sākumu. Saskaņā ar pankustību teoriju cilvēks vienmēr ir kādas tautas piederīgais, tāpēc dievišķo izcelsmi guvis netieši, t.i., tautas sastāvā. Tādējādi indivīds dievišķo vērtību saglabā tikai tik ilgi, kamēr pieder pie izredzētās tautas, un to zaudē, ja izlemj mainīt tautību. Ar to viņš sarauj visas saites, kas nodrošinājušas dievišķo izcelsmi, un nonāk metafiziskā bezdzimtenes stāvoklī. No politiskā viedokļa šim konceptam bija divas priekšrocības. Tas padarīja tautību par pastāvīgu īpašību, kura vēsturiski nevar mainīties, nav atkarīga no tā, kas notiek ar konkrēto tautu (emigrācija, izklidināšana pa pasauli u.tml.). Vēl svarīgāk bija tas, ka pretēji absolūtajam dalījumam dievišķajās un nedievišķajās tautās atšķirības (sociālās, ekonomiskās vai psiholoģiskās) starp tautas atsevišķajiem locekļiem it kā pārstāja eksistēt. Dievišķā izcelsme padarīja cilvēkus par augstprātīgu robotu viendabīgu, «izredzētu» masu.³⁹

³⁶ Saskaņā ar Čaadajevu, kura «Filozofiskās vēstules» (1829–1831) uzskatāmas par pirmo mēģinājumu aplūkot pasaules vēsturi, kas koncentrējas ap krievu tautu. Sk. *Ehrenberg, op. cit.*, I, 5. un sek. lpp.

³⁷ Runa 1945. gada 30. janvārī, kā tā publicēta 31. janvāra *New York Times* numurā.

³⁸ Tambovas arhibīskapa Lukas vārdi, kas citēti Maskavas patriarhāta žurnālā (1944. gada Nr. 2).

³⁹ To jau saprata krievu jezuīts kņazs Ivans Gagarins, un tas atpoguļojās viņa brošūrā *La Russie sera-t-elle catholique?* (1856), kurā viņš uzbruka slavofiliem, jo «viņi vēlējas nodibināt vispilnīgāko reliģisko, politisko un nacionālo vienveidību. Savā ārpolitikā viņi grib apvienot visus pareizticīgos kristiešus neatkarīgi no viņu tautības un visus slāvus neatkarīgi no viņu reliģijas varenā slāvu un pareizticīgo impērijā.» (Citēts pēc *Hans Kahn, op. cit.*)

Šīs teorijas nepatiesums ir redzams tikpat labi, cik tās politiskais nodarīgums. Dievs neradīja ne cilvēkus (tie radās paši), ne tautas (tās radās cilvēku organizēšanās rezultātā). Cilvēki ir nevienlīdzīgi pēc dabiskās izcelsmes, pēc atšķirīgās organizācijas un vēsturiskā likteņa. Viņu vienlīdzība ir tikai vienlīdzība tiesībās, resp., cilvēcisko mērķu vienlīdzība. Tomēr saskaņā ar jūdu un kristiešu tradīciju cilvēkus saista vēl kāda vienlīdzība, ko pauž priekšstats par kopīgu izcelsmi neatkarīgi no cilvēces vēstures, cilvēka dabas un cilvēces mērķiem, – kopīga izcelsme no mītiskā, nenosakāmā Cilvēka, vienīgā, kas ir Dieva radīts. Šī dievišķā izcelsme ir metafiziskais priekšstats, uz kuru iespējams balstīt mērķu politisko vienlīdzību. 19. gadsimta pozitīvisms un progresisms sagrozīja cilvēku vienlīdzības ideju, mēģinot pierādīt nepierādāmo, t.i., ka cilvēki pēc dabas ir vienlīdzīgi, atšķirības rada vēsture un apstākļi, tāpēc viņus vienlīdzīgus var darīt nevis ar tiesībām, bet gan ar apstākļiem un izglītību. Nacionālisms un tā «nācijas misijas» koncepts ideju par cilvēci kā nāciju saimi pārvērtā hierarhiskā struktūrā, kur vēsturiskās un organizatoriskās atšķirības tika nepareizi izskaidrotas kā atšķirības starp cilvēkiem atkarībā no viņu izcelsmes. Rasisms, kas nolieda cilvēku kopīgo izcelsmi un noraida kopīgo mērķi – cilvēces veidošanu, ieviesa vienas tautas dievišķās izcelsmes jēdzienu, aizsedzot vēsturiski mainīgus cilvēku pūliņu augļus konkrētā laikposmā ar pseidomistisku mūžības un nemainības plīvuru.

Nemainība, pabeigtība noder par kopsaucēju pankustību filozofijai un rases jēdzienam un izskaidro to iekšējo radniecību teorētiskā ziņā. Politiskā plāksnē nav tik svarīgi, vai cilvēku izcelsme saistāma ar Dievu vai dabu. Abos gadījumos tautas tiek pielīdzinātas dzīvnieku sugām, un krievs kļūst tik atšķirīgs no vācieša kā vilks no lapsas. «Dievišķā tauta» dzīvo pasaulē, kur tā ir dzimusi, lai valdītu pār citām – vājākām sugām vai kļūtu par upuri stiprākajām. Tās politisko likteni var noteikt dzīvnieku pasaules likumi.

Pankustību tribālisms ar tā vienas tautas «dievišķās izcelsmes» jēdzienu guva pievilcību daļēji arī tāpēc, ka pauda nicinājumu pret liberālo individualismu,⁴⁰ cilvēces ideālu un cilvēka cieņu. Nevar būt runas par cilvēka cieņu, ja indivīda vērtību nosaka tikai fakts, ka viņš ir piedzimis kā vācietis vai krievs. Rodas jauna saikne – vienas tautas locekļu savstarpēja

⁴⁰ «Laudis sapratis, ka cilvēkam nav cita mērķa šajā pasaulē kā vien strādāt, lai iznīcinātu savu personību un aizstātu to ar sabiedrisku un bezpersonisku eksistenci.» Čadajevs, *op. cit.* Citēts pēc Ehrenberg, *op. cit.*, 60. lpp.

uzticšanās, kura kļūst par kaut ko līdzīgu drošam aizsegam, ja iedomājas, kas var notikt ar atsevišķu indivīdu mūsdienu saskaldītajā sabiedrībā. Arī «tautību sajaukuma josla», kas vairāk nekā citi Eiropas reģioni bija pakļauta vēstures vētrām un mazāk sakņojās Rietumu tradīcijās, jau ļoti agri sāka nojaust, kāds bieds ir cilvēces ideāls un jūdu-kristiešu ticība cilvēku kopīgajai izcelsmei. Šiem ļaudīm nebija nekādu ilūziju par «cēlo mežoni», jo viņi zināja ļaunuma potenciālās iespējas, nemaz neiepazīstoties ar kanibālu paražām. Jo vairāk tautas iepazīst cita citu, jo mazāk katra no tām vēlas citas atzīt par sev līdzvērtīgām, jo vairāk novēršas no cilvēces ideāla.

Tribālās nošķiršanās un kungu rases ambīciju pievilcību daļēji var izskaidrot ar instinktīvu sapratni, ka cilvēce vai nu kā reliģisks, vai humānistisks ideāls paredz kopīgu atbildību.⁴¹ Ģeogrāfisko attālumu sarūkšana to padarīja par politisku realitāti.⁴² Ideālistiskās runas par cilvēci un cilvēka cieņu tika nobīdītas pagātnē, jo šie skaistie, sapnim līdzīgie jēdzieni pēkšņi ieguva šausminošu aktualitāti. Pat apgalvojums, ka visi cilvēki ir grēcīgi, nav pietiekams, lai saprastu – un cilvēki to saprata ļoti labi –, ka cilvēciņas jēdziens, atbrīvots no jebkādas sentimentalitātes, paredz cilvēku atbildību par citu cilvēku izdarītajiem noziegumiem. No tā secināms, ka ikkatri tautai būs jāuzņemas atbildība par citu tautu ļaunajiem darbiem.

Tribālisms un rasisms ir ļoti reālistisks, kaut arī postošs ceļš, kā izvairīties no kopīgas atbildības. Abu metafiziskā bezsakņu būtība, kas tik ļoti saskanēja ar to tautu nepiesaisti konkrētai teritorijai, kuras pirmās iekļāvās šajās kustībās, itin ļoti saderēja ar mūsdienu lielpilsētu migrējošo masu vajadzībām, un to uzreiz uztvēra totalitārisms. Pat marksisms,

⁴¹ Fragments no Frimana darba (*op. cit.*, 186. lpp.) ir visai raksturīgs: «Mēs pazīstam savu tautu, tās īpašības un trūkumus – mēs nepazīstam pasauli, un mēs atsakāmies interesēties vai jūsmot par to. Kur ir sākums un kur ir gals tam, kas mums būtu jāmīl, jo tas pieder pie pasaules [...]? Vai pagrimusie un puslopiskie krievu zemnieki, Austrumāfrikas nēģeri, metīši no vācu Dienvidrietumu Āfrikas vai nepanesamie Galīcijas un Rumānijas ebreji visi ir pasaules locekļi? [...] Ir iespējams ticēt ģermāņu tautu solidaritātei – mums ir vienaldzīgi visi tie, kuri atrodas ārpus to loka.»

⁴² Ģeogrāfisko attālumu samazināšanās atspoguļojās Frīdriha Naumana *Central Europe*: «Vēl ir tāla tā diena, kad būs «viens ganāmpulks un viens gans», bet jau ir pagājis tas laiks, kad lielāku vai mazāku ganu simti bez ierobežojumiem dzina savus ganāmpulkus pāri Eiropas ganībām. Politiku pārņēmis liela mēroga rūpniecības un pārnacionālu organizāciju gars. Cilvēki, kā reiz izteicās Sesils Roudss, domā «kontinentu kategorijās».» Šie teikumi tika citēti neskaitāmos tālaika rakstos un brošūrās.

visantinacionālākā doktrīna, ko realizēja bolševiki, nespēja atturēt panslāvistu propagandu, kas tika no jauna ieviesta Padomju Krievijā, jo tai piemita ārkārtēja spēja paust nošķirtību.⁴³

Ir taisnība, ka varas sistēma Austroungārijā un cariskajā Krievijā nodrēja par labu skolu tribālajā nacionālismā, kas balstījās uz tautu apspiešanu. Krievijā šī apspiešana bija birokrātijas monopols, tā apspieda arī pašus krievus, tāpēc panslāvistu atbalstīja tikai krievu intelligences. Turpretī Austroungārijā tautām tika dota tāda brīvības deva, lai tās apspiestu citas tautas, kuras tad kļuva par pamatmasu pankustību ideoloģijai. Hābsburgu dinastijas izdzīvošana 19. gadsimtā balstījās uz izsvērtu pārnacionālu līdzsvaru, savstarpēju antagonismu, vāciešiem ekspluatējot čehus, ungāriem – slovakus, poļiem – ukraiņus utt. Viņiem visiem bija skaidrs, ka iegūt valstiskumu var tikai uz citu rēķina, un pat tika pielauta brīvības zaudēšana, ja vien apspiedējs būtu sava nacionālā valdība.

Pankustības attīstījās bez jebkāda Krievijas vai Vācijas valdības atbalsta, taču Austrijas pangermānistus tas neatturēja no valsts nodevības. Masu skološana valsts nodevības garā nodrošināja lielu atbalstu, kādu nebija iespējams gūt Vācijā un Krievijā. Vācu strādnieku daudz vieglāk varēja saagitēt rīcībai pret vācu buržuāziju nekā pret valdību, un arī Krievijā «zemniekus bija daudz vieglāk noskaņot pret muižniekiem nekā pret caru».⁴⁴ Atšķirības vācu strādnieku un krievu zemnieku attieksmē, protams, bija ļoti lielas. Vācieši savu ne visai milēto monarhu uzskatīja par nacionālas vienības simbolu, krievi savas valdības galvu atzina par Dieva vietnieku zemes virsū. Šīm atšķirībām bija mazāka nozīme nekā faktam, ka valdība Austrijā bija daudz vājāka nekā Krievijā un Vācijā, kur valdība nebija iemantojusi tik sliktu slavu, lai pankustības iegūtu politisko kapitālu no revolucionāriem nemieriem. Tikai Austrijā revolucionārais impulss materializējās pankustību veidā. Ne pārāk veiksmīgi izmantotais ierocis «skaldi un valdi» nemazināja centrālās tendences, taču spēja radīt pārākuma apziņas kompleksus un vispārēju nelojalitātes atmosfēru.

⁴³ Šajā ziņā ļoti interesantas ir Padomju Krievijas ģenētikas jaunās teorijas. Iegūto īpašību pārņemšana skaidri parāda, ka iedzīvotāji, kas dzīvo sliktākos apstākļos, nodod tālāk sliktāku ģenētisko mantojumu, un otrādi. «Īsi sakot, mums ir jābūt iedzimtām valdošām un pakļautām rasēm.» Sk. H. S. Muller. *The Soviet Master Race Theory*. (New Leader, July 30, 1949.)

⁴⁴ G. Fedotova darbs *Russia and Freedom*. (*The Review of Politics*, VIII sēj., Nr. 1, January, 1946) ir īsts vēsturiska pētījuma meistardarbs: tas koncentrētā formā atspoguļo visu Krievijas vēsturi.

Naidīgums pret valsti kā varas institūtu vērojams visu pankustību teorijās. Slavofilu opozīcija pret valsti ir pilnīgi pareizi raksturota kā «kaut kas pilnīgi atšķirīgs no jebkā, kas ietilpst oficiālā nacionālismā»,⁴⁵ jo valsts tiek uzskatīta par atrautu no tautas. Par slāvu pārkumu uzskatīja krievu tautas vienalīdzību pret valsti, to, ka tauta norobežojās no savas valdības. Tieši to domāja slavofili, krievus dēvējot par «bezvalsts tautu». Un tas šiem «liberāļiem» ļāva samierināties ar despotiju, t.i., ar šīs varas absolūtismu.⁴⁶ Panģermānisti, kuri skaidrāk formulēja savu politisko līniju, vienmēr uzsvēra, ka tautas intereses ir pārkāpas par valsts interesēm⁴⁷ un ka nemainīgais vēsturiskais faktors ir tauta, nevis valsts, tādēļ apstākļu ietekmē mainīgajām nacionālajām vajadzībām jānosaka valsts politika.⁴⁸ Tas, kas Vācijā un Krievijā līdz pat Pirmā pasaules kara beigām bija tikai augsta stila frazeoloģija, Austroungārijā bija realitāte, jo valsts saīšana radīja nicinājumu pret valdību.

Būtu liela kļūda pankustību vadoņus uzskatīt par reakcionāriem vai «kontrrevolucionāriem». Nebūdami pārkā ieinteresēti sociālās problēmās, viņi tomēr nekad nepieļāva kļūdu un nenostājās kapitālistu pusē. Vairākums no viņiem bija darbojušies un joprojām darbojās liberālajās un progresīvajās partijās. Ir zināma taisnība, ka Panģermānistu Līga «asociējās ar mēģinājumu ieviest tautas varu ārpolitikas jomā. Tā stingri ticēja nacionāli orientētas sabiedriskās domas efektivitātei un [...] ārpolitikas veidošanai saskaņā ar tautas masu prasībām.»⁴⁹ Taču jāpiebilst, ka ar rasistisku ideoloģiju caurstrāvoto pankustību piekritēji nebija tie paši cilvēki, kuru revolucionārā darbība noveda pie konstitucionālu valdību izveidošanas un kuri tolaik bija atrodamī tikai strādnieku kustībās.

Pretēji panģermānismam panslāvismu veidoja un tajā iekļāvās visa krievu intelligēnce. Būdams mazāk attīstīts organizatoriskā ziņā un nepastāvīgāks politiskajās programmās, tas ilgu laiku saglabāja augstu liberālo un filozofisko līmeni. Kamēr Rozanovs prātoja par noslēpumaino atšķirību

⁴⁵ N. Berdyajev, *op. cit.*, 29. lpp.

⁴⁶ K. S. Aksakovs. Sk. Ehrenberg, *op. cit.*, 97. lpp.

⁴⁷ Sk., piemēram, Šenerera sūdzēšanos par to, ka Austrijas «*Verfassungspartei*» joprojām pakļāva tautības intereses valsts interesēm. (*Pichl, op. cit.*, I, 151.) Sk. arī raksturīgus fragmentus no panģermānista grāfa E. Reventlova darba *Judas Kampf und Niederlage in Deutschland*. 1937, 39. un sek. lpp. Reventlovs nacionālsociālismā saskatīja panģermānisma īstenojumu, jo tas atteicās no valsts «pielūgsmes».

⁴⁸ Ernst Hasse. *Deutsche Weltpolitik*. 1897. (*Alldeutsche Flugschriften*, Nr. 5 un *Deutsche Politik*, 1. burtn.: *Das deutsche Reich als Nationalstaat*. 1905, 50. lpp.)

⁴⁹ Wertheimer, *op. cit.*, 209. lpp.

starp jūdaisma ticīgo un kristiešu dzimumspēku un nonāca pie pārsteidzoša secinājuma, ka jūdaiisti ir «vienoti ar šo spēku, bet kristieši no tiem šķirti»,⁵⁰ austriešu pangermānistu līderis ar lielu patosu runāja par līdzekļiem, kuri «piesaistītu mazo cilvēku», piemēram, propagandiskas dziesmas, atklātnes, Šēnerera alus kausi, spieķi un sērkokļi.⁵¹ Taču galu galā arī panslāvistu «atteicās no Šellinga un Hēgela un piesauca dabaszinātni, lai pastiprinātu teorētisko arsenālu».⁵²

Pangermānisms, ko viens pats nodibināja Georgs fon Šēnerers un ko pamatā atbalstīja Austrijas vācu studenti, jau no paša sākuma lietoja neiekoptu tautas valodu, lai piesaistītu plašākas masas. Šēnerers arī bija «piemais, kas apjauta antisemitisma potenciālu, lai izmantotu to ārpolitiskās virziena noteikšanā un valsts iekšējās struktūras izjaukšanā».⁵³ Daži iemesli, kāpēc ebreji noderēja šo mērķu sasniegšanai, bija acīm redzami: viņu sevišķais stāvoklis attiecībā uz Hābsburgu monarhiju, kā arī fakts, ka daudz nacionālā valstī viņi kā atsevišķa tautība izcēlās vairāk nekā nacionālā valstī, kuras pilsoņi vismaz teorētiski ir viendabīga masa. Lai arī iepriekš teiktais izskaidro Austrijas antisemitisma agresivitāti un rāda, cik prasmīgs politiķis bijis Šēnerers, izspēlējot šo kārti, tomēr tas nepalīdz mums saprast antisemitisma centrālo ideoloģisko lomu abās pankustībās.

«Paplašināta tautiskuma apziņa» kā pankustību emocionālais dzinējspēks bija pilnīgi izveidojusies jau pirms tam, kad antisemitisms kļuva par to centrālo un centralizējošo jautājumu. Panslāvisms, kam bija ilgāka un ievērojamāka filozofisko pārdomu vēsture un izteiktāka politiskā neefektivitāte, antisemitisks tapa tikai 19. gadsimta pēdējos gadu desmitos. Naidīgumu pret valsts institūcijām Šēnerers atklāti pauda jau tolaik, kad viņa partijā vēl bija daudz ebreju.⁵⁴ Vācijā, kur Štekera kustība bija parādījusi antisemitisma kā politiskās propagandas ieroča noderīgumu, Pangermānistu Līgā kopš tās darbības sākuma bija antisemitiskas tendences, taču līdz 1918. gadam līga vēl nebija aizgājusi tik tālu, lai liegtu ebrejiem būt

⁵⁰ Rozanov. *op. cit.*, 56.-57. lpp.

⁵¹ Oscar Karbach, *op. cit.*

⁵² Louis Levine. *Pan-Slavism and European Politics*. New York. 1914. Šajā darbā tiek aprakstīta pāreja no vecās slavofilu paaudzes uz jauno panslāvistu kustību.

⁵³ Oscar Karbach, *op. cit.*

⁵⁴ Lincas programmā, kas kļuva par pangermānistu programmu Austrijā, sākotnēji nebija punkta par ebrejiem; programmas redakcijas komisijā 1882. gadā pat piedalījās trīs ebreji. Ar ebreju punktu programma tika papildināta 1885. gadā. Sk. Oscar Karbach, *op. cit.*

par tās biedriem.⁵⁵ Slavofilu epizodiskās antipātijas pret ebrejiem pārtapa visu krievu inteligenci aptverošā antisemitismā pēc cara nogalināšanas 1881. gadā, kad valdība organizēja ebreju grautiņu kampaņu un jautājums nokļuva sabiedrības uzmanības centrā.

Šēnerers, nonācis pie antisemitisma šajā pašā laikā, tā lielās iespējas varbūt apjauta gandrīz vai nejauši. Tā kā par savu galveno uzdevumu viņš uzskatīja Hābsburgu impērijas sagraušānu, nebija grūti paredzēt, kāds būs efekts, ja vienu tautību izslēgs no daudznacionālas valsts struktūras. Nedrošā birokrātijas sistēma varēja sabrukt, ja mēreno apspiešanu, kuras ietvaros visas tautas jutās zināmā mērā vienlīdzīgas, sāktu graut masu kustības. Taču šim nolūkam tikpat labi varēja noderēt pangermānistu naidīgā attieksme pret slāvu tautām, kura bija izplatīta jau pirms antisemitisma un kuru atbalstīja arī kustības locekļi ebreji.

Pankustību antisemitisms saglabāja iedarbīgumu arī antisemitisma propagandas norieta laikā – maldīgi mierīgajā posmā pirms Pirmā pasaules kara, kad tas saplūda ar Austrumeiropas tribālo nacionālismu, jo pankustību teorija par tautām bija radniecīga teorijai par ebrejiem kā par tautu bez saknēm noteiktā teritorijā. Šķita, ka ebreji ir tautas tribālās eksistences lielisks paraugs, viņu organizācija – modelis, kuram pankustības vēlas līdzināties, viņu izdzīvošanas māka un šķietamais spēks – labākais pierādījums rasu teorijām.

Pārējās Austroungārijas tautas bija vāji saistītas ar savām zemēm, un tām nebija dziļas izpratnes par kopīgas teritorijas jēdzienu. Ebreji bija paraugs tautai, kura bez jebkādas teritoriālas «mājas» spējusi gadsimtu gaitā saglabāt savu identitāti un tāpēc noder par pierādījumu, ka nācijas jēdzienā teritoriālais aspekts nav nepieciešams.⁵⁶ Tā kā pankustības valstij piešķīra otršķirīgu, bet tautai galveno nozīmi, tad ebreji bija lielisks piemērs tam, ka tauta sekmīgi var eksistēt bez savas valsts un oficiāliem institūtiem.⁵⁷ Ja tribālo nacionālismu propagandējošas tautas norāda uz sevi kā uz nacionālo lepnuma centru neatkarīgi no vēsturiskiem sasniegumiem un līdzdalības dokumentētos vēstures notikumos, ja šīs tautas tic, ka par vāciskuma, nevis Vācijas vai par krievu dvēseles, nevis Krievijas iemiesojumu

⁵⁵ Otto Bonhard, *op. cit.*, 45. lpp.

⁵⁶ Šādu uzskatu pāda noteikts neantisemīts sociālists Oto Bauers, *op. cit.*, 373. lpp.

⁵⁷ Ļoti pamācoša no ebreju pašidentitātes viedokļa ir A. S. Šteinberga eseja *Die weltanschaulichen Voraussetzungen der jüdischen Geschichtsschreibung* (Dubnov Festschrift. 1930): «Ja cilvēks [...] ir pārliecināts par dzīves būtību atbilstoši tās interpretācijai ebreju vēsturē [...], tad jautājums par valsti zaudē savu nozīmību neatkarīgi no tā formulējuma.»

tās padara kāda mistiska psiholoģiska vai fiziska īpašība, tad tās zina (pat ja neprot to izpaust vārdos), ka asimilēto ebreju ebrejiskums ir tieši tāds pats jūdaisma iemiesojums un ka sekularizējušos ebreju īpašais lepnums un saglabātā savas izredzētības apziņa liecina – viņi iedomājas sevi labākus tikai tāpēc vien, ka ir ebreji, nedomājot par savas tautas sasniegumiem un tradīcijām.

Tiesa, šī ebreju nostāja jeb, citiem vārdiem, – tribālā nacionālisma ebreju paveids ir radies no ebreju nenormālā stāvokļa mūsdienu valstīs, tiem atrodoties ārpus sabiedrības. Bet arī citu migrējošu un savu tautību apzināties spējīgu etnisko grupu stāvoklis (tāpat kā citu Rietumu tautu un vēlāk lielpilsētu nepastāvīgo iedzīvotāju stāvoklis, ko tik efektīvi izmantoja rasisms) bija daudzējādā ziņā līdzīgs. Arī viņi atradās ārpus sabiedrības un ārpus nacionālās valsts politiskās sistēmas, kas šķita vienīgais pieņemamais tautas organizācijas veids. Ebrejos viņi tūlīt saskatīja laimīgākus un veiksmīgākus konkurentus, jo, viņuprāt, ebreji bija atraduši ceļu, kā izveidot savu sabiedrību, kura varēja kļūt par valsts aizstājēju tāpēc, ka tai nebija oficiālas pārstāvības un normālas politiskas realizācijas.

Tomēr galvenais, kāpēc ebreji tika ierauti rasistisko ideoloģiju virpulī, bija acīm redzamais fakts, ka pankustību pretenzijas uz izredzētību sadūrās tikai ar ebreju pretenzijām. Nebija svarīgi, ka ebreju priekšstati nebija saistīti ar tribālajām teorijām par savas tautas dievišķo izcelsmi. Masām nebija interese par vēsturiskās patiesības finesēm, tās nesaprata atšķirību starp ebreju vēsturisko misiju kopīgas cilvēces nodibināšanā un savu «misiju» dominēt pār citām pasaules tautām. Turpretim pankustību vadoņi labi zināja, ka ebreji sadalījuši pasauli tieši tāpat kā viņi – pašos un visos pārējos.⁵⁸ Šajā pasaules sadalīšanā ebreji atkal šķita veiksmīgāki konkurenti, jo viņi bija kaut ko mantojuši un ar kaut ko izcēlās. Neebrejiem viss bija jāsāk no nulles.⁵⁹

Šī nodēlētā patiesība nav kļuvusi patiesāka, ja tiek atkārtots, ka antisemitisms ir tikai skaudības paveids. Taču attiecībā uz ebreju izredzētību tā ir pietiekami patiesa. Norobežotas no darbības un sasniegumiem, kad

⁵⁸ Šo jēdzienu tuvība ir redzama no šādas sakritības, kuru var papildināt ar daudziem citiem piemēriem: Šteinbergs (*op. cit.*) par ebrejiem raksta, ka viņu vēsture veidojas ārpus parastajām vēsturiskajām likumībām; Čaadajevs nosauc krievus par izņēmuma tautu. Berdjajevs atklāti apgalvo (*op. cit.*, 135. lpp.): «Krievu mesianisms ir radniecisks ebreju mesianismam.»

⁵⁹ Sk. antisemītu E. Reventlovu (*op. cit.*) un arī filosemītu krievu filozofu Vladimīru Solovjovu («Jūdaisms un kristietības jautājums», 1884): «Starp divām reliģiskām nācijām, krieviem un poliem, vēsture ir pieteikusi trešo reliģisko tautu – ebrejus.» Sk. Ehrenberg *op. cit.*, 314. un sek. lpp. Sk. arī Cleinow, *op. cit.*, 44. un sek. lpp.

daabiskā saikne ar pārējo pasauli ir pārtrūkusi vai kāda iemesla pēc vispār nepastāv, tautas ikreiz tiecas pievērsties savu pirmsākumu apcerei un izteikt pretenzijas uz savu dievišķumu un mesiānismu. Kad tas notiek Rietumu civilizācijā, šie cilvēki atduras pret ebreju senso pretenzijas pieteikumu. Tieši to saprata pankustību vadītāji un tāpēc sevišķi neraizējās par jautājumu, vai ebreju problēma skaita un spēka ziņā ir pietiekami nopietna, lai naidu pret ebrejiem liktu savas ideoloģijas pamatā. Tā kā viņu pašu nacionālais lepnums nebija atkarīgs ne no kādiem sasniegumiem, arī naida pret ebrejiem netika saistīts ar specifiskiem ebreju labajiem darbiem vai laundarībām. Šajā ziņā starp pankustībām valdīja pilnīga saskaņa, lai gan neviena nezina, kā ideoloģijas pamatelementu izmantot politiskās organizācijas mērķiem.

Laika nobīdi starp pankustību ideoloģijas noformulēšanu un tās reālu politisko izmantošanu ilustrē fakts, ka «Cionas gudro protokoli», kurus ap 1900. gadu, cara Nikolaja II padomnieka Pobedonosceva ierosināti, safabricēja Krievijas slepenpolicijas aģenti Parīzē, palika pusaizmirsta brošūra līdz pat 1919. gadam, kad sākās tās triumfālais gājiens pa Eiropas valstīm un valodām.⁶⁰ Trīsdesmit gadus vēlāk tirāžas ziņā tā atpalika tikai no Hitlera *Mein Kampf*. Ne fabricētājs, ne viņa saimnieks nevarēja iedomāties, ka pienāks laiks, kad policija būs sabiedrības centrālā institūcija, bet vara valstī izveidota pēc iedomātajiem ebreju protokolu principiem. Iespējams, ka Staļins bija pirmais, kas apjauta policijas lomu varas realizācijā. Bet Hitlera, būdams rafinētāks nekā viņa garīgais skolotājs Šēnerers, zināja, kā izmantot rasisma hierarhisko principu un antisemitisma tēzi par «sliktāko» tautu, lai pareizi organizētu «labāko», kā arī visas iekarotās un apspiestās tautas, kā vispārināt pankustību pārākuma kompleksu, lai katrā tautā, izņemot ebrejus, varētu skatīties no augšas uz kādu, kura ir vēl sliktākā stāvoklī.

Acīmredzot bija nepieciešami daži haosa un bezcerības gadu desmiti, lai plaši tautas slāņi pieļautu domu, ka spēs sasniegt to, ko, viņuprāt, savā iedzimtajā velnišķībā spējuši sasniegt ebreji. Pankustību vadoņiem jau radās nojausma par sociālo problēmu, taču viņu spiediens uz ārpolitiku bija vienpusīgs. Tāpēc viņi nespēja antisemitismā saskatīt iespējami trūkstošo posmu, kas savieno iekšējās un ārējās metodes. Viņi vēl nezina, kā izveidot «tautisko kopienu», resp., no teritorijas atrautu, ar rasistisko ideoloģiju apstrādātu baru.

⁶⁰ Sk. John S. Curtiss. *The Protocols of Zion*. New York, 1942.

Tas, ka pankustību fanātisms koncentrējās pret ebrejiem, iezīmēja Eiropas ebreju kopienas norieta sākumu un kļuva par vienu no loģiskākajām un skarbākajām atriebībām vēsturē. Jo nav noliedzama sava daļa patiesības «apgaismotāju» apgalvojumos – no Voltēra līdz Renānam un Tēnam –, ka ebreju izredzētības koncepts, viņu pārliecība par reliģijas un tautības nedalāmību, pretenzijas uz izņēmuma stāvokli vēsturē un sevišķās attiecības ar Dievu ienesa Rietumu civilizācijā, no vienas puses, tās iepriekš nepazītu fanātisma elementu (ko mantojusi kristietība kā pretenziju uz vienīgo patiesību) un, no otras puses, – lepnuma elementu, kas bija bīstami tuvs tā rasistiskajai modifikācijai.⁶¹ Politiskā plāksnē nebija nozīmes tam, ka jūdaisms un ebreju pietāte vienmēr bijuši brīvi no dievišķā ķecerīgās imānences vai pat tai naidīgi.

Tribālais nacionālisms ir precīzs reliģijas pretmets, kas lika Dievam izraudzīties vienu tautu, paša tautu. Tikai tāpēc, ka senais mīts sasaistē ar vienīgo gadu tūkstošus pārdzīvojušo tautu bija laidis dziļas saknes Rietumu civilizācijā, mūsdienu bara vadonim pietiek nekaunības iesaistīt Dievu sikos konfliktos starp tautām un lūgt Viņa piekrišanu izvēlei, kuru šis vadonis jau panācis ar manipulācijām.⁶² Rasistu naidis pret ebrejiem radās no mānītīgās apjausmas, ka tieši viņus, nevis rasistus ir izraudzījis Dievs un liktenis pēc Visaugstā gribas viņiem garantējis panākumus. Tā izpaudās mulķīgi aizspriedumainais aizvainojums pret tautu, kura it kā saņēmusi racionāli neizskaidrojamu solījumu, ka pasaules vēstures procesā tā beigu beigās būs galīgā uzvarētāja.

Bara mentalitātē ebreju konceptu par dievišķo misiju radīt Dieva valstību varēja uztvert tikai gluži vulgāri – kā veiksmes vai neveiksmes jautājumu. Bailes un naidis tika kultivēti un īpatnējā veidā racionalizēti, jo kristietisms, ebreju izcelsmes reliģija, bija iekarojis Rietumu pasauli. Savas mulķīgās mānītības vadīti, pankustību līderi atrada šo mazo cinīti ebreju pietātē, kas ļāva pilnīgi sagrozīt lietas būtību, un izredzētība no mīta par kopīgas cilvēces ideāla realizāciju pārtapa mītā par tā sagraušānu.

⁶¹ Sk. *Berdyajev, op. cit.*, 5. lpp.: «Maskavas valsti reliģija un tautība attīstījās kopīgi, tāpat kā tas notika senās ebreju tautas apziņā. Un, tāpat kā jūdaismā, mesianiskā apziņā bija raksturīga iezīme arī pareizticībā.»

⁶² Visas šīs problēmas nenormālību ilustrē neticams piemērs no Leona Bluā darba, kas laimīgā kārtā nebija raksturīgs franču nacionālismam: «Francija ir tik pārāka par citām nācijām, ka tām, lai kas tās arī būtu, ir jājūtas pagodinātām, ja tām tiek ļauts ēst franču supu barību. Visa pārējā pasaule var būt apmierināta, ja Francijai iet labi, pat ja tām jāmaksā par Francijas laimi ar verdzību un postu. Bet, ja Francija cieš, tad arī Dievs cieš, briesmīgais Dievs. [...] Tas ir tik absolūti un nenovēršami kā iepriekšnolemtības noslēpums» Citēts pēc *R. Nadolny. Germanisierung oder Slavisierung?* 1928, 55. lpp.

II. PATVAĻAS MANTOJUMS

Likumu un likumības institūtu atklāta ignorēšana un patvaļas ideoloģiskais attaisnojums kontinentālajam imperiālismam ir bijis daudz raksturīgāks nekā tā aizjūras paveidam. Daļēji to var izskaidrot ar faktu, ka kontinentālajam imperiālismam nebija tāda komponenta kā ģeogrāfiskais attālums, kas svešu zemju nelikumīgo pārvaldīšanu nošķīra no pašmāju likumīgajiem institūtiem. Tikpat svarīgi ir arī apzināties, ka pankustības radās valstīs, kurām svešs bija konstitucionālais valdības jēdziens, un ka šo valstu vadoņi valdības un varas realizāciju dabiski uztvēra kā patvaļīgus lēmumus no augšas.

Visām šīm kustībām raksturīgs bija nicinājums pret likumu. Lai arī krāsāk izteikts panslāvismā nekā pangermānismā, tas atspoguļoja reālos varas apstākļus gan Krievijā, gan Austroungārijā. Runāt par šīm divām despotijām kā par vienīgajām daudznacionālām valstīm, kas bija palikušas Eiropā Pirmā pasaules kara priekšvakarā, nozīmētu radīt vienpusēju priekšstatu. No citu valstu valdībām tās atšķīrās ne vien ar varu pār daudznacionālajām teritorijām, bet arī ar to, ka tieši valdīja pār tautām (un ne tikai ekspluatēja tās) ar birokrātijas palīdzību. Partijām bija nenozīmīga loma, parlamentiem nebija likumdošanas funkciju, valsts realizēja varu, izmantojot administratīvu sistēmu, kas nodarbojās ar dekrētu izdošanu. Šāda tipa monarhijā parlamentam ir tik maza nozīme, ka to var salīdzināt ar viduvēju diskusiju pulciņu. Gan Krievijā, gan pirmskara Austrijā nopietnas opozīcijas tikpat kā nebija, to izrādīja tikai varas struktūrā neietilpstošas grupas, kuras apzinājās, ka, iekļaujoties parlamentārajā sistēmā, zaudēs plašāku tautas slāņu uzmanību un atbalstu.

No likuma viedokļa pārvalde, ko realizē birokrācija, ir pārvalde ar dekrētu palīdzību. Tas nozīmē, ka vara, kas konstitucionālās valsts sistēmā nodrošina likumību, šeit kļūst par tiešu likumdošanas avotu. Dekrēti turklāt paliek anonīmi (toties likumi parasti tiek saistīti ar noteiktiem cilvēkiem vai institūcijām) un tāpēc it kā nāk no kādas visu pārvaldošas varas, kurai nav vajadzīgs ne kāds pamatojums, ne attaisnojums. Pobedonosceva nicinājums pret juridiskajām «lamatām» bija administratora mūžīgais nicinājums pret likumdevēja šķietamo brīvības ierobežojumu, ko nosaka principi, un pret likumu izpildītāju pasivitāti, ko nosaka likumu interpretācija. Birokrāts, kam dekrētu realizācija rada nepārtrauktas darbības ilūziju, jūtas daudz pārāks par šiem «nepraktiskajiem» cilvēkiem, kuri ir neglābjami sapinušies «juridiskajās finesēs» un tāpēc atrodas ārpus reālās varas sfēras, kas birokrātam ir visa pamats.

Administrators uzskata likumu par bezspēcīgu, jo ar formulējumu vien tas jau ir nošķirts no piemērošanas. Turpretī dekrēts it kā nemaz neeksistē, izņemot gadījumus, kad to izmanto praksē. Un dekrētam nav vajadzīgs nekāds attaisnojums, pietiek, ja tas ir piemērojams. Tiesa, kritiskās situācijās dekrētus izmanto visas valdības, taču šāda situācija pati par sevi jau ir attaisnojums un arī ierobežojums. Pārvaldē, ko realizē birokrātija, dekrēti parādās visā savā patiesajā būtībā, it kā ikvienu dekrētu izdotu nevis ar varu apveltīti cilvēki, bet tie paši būtu šīs varas iemiesojums un attiecīgais birokrāts tikai to nejaušs realizētājs. Nav nekādu vispārēju principu, ko dekrētā spētu uztvert veselais saprāts, ir tikai mainīgi apstākļi, kurus pilnībā izprot vienīgi speciālisti. Cilvēki, kurus pārvalda ar dekrētiem, nekad nezina, kas īsti viņus pārvalda, jo dekrētus nav iespējams izprast, bet birokrāti rūpējas, lai pilsoņi paliktu neziņā par specifiskajiem apstākļiem un to patieso nozīmi. Koloniālais imperiālisms, kas arī valdīja ar dekrētu palīdzību un dažkārt tika dēvēts par *régime des décrets*,^{62a} bija diezgan bistams. Tomēr tas, ka valsts pamatiedzīvotājus pārvaldīja no citurienes iecelti ierēdņi, kuri tika uzskatīti par varas uzurpatoriem, mazināja režīma ietekmi uz pavalstniekiem. Tikai tajās valstīs, piemēram, Krievijā un Austrijā, kur vietējie valdnieki un birokrātija tika atzīti par likumīgu valdību, pārvalde ar dekrētu palīdzību varēja radīt patvaļas un noslēpumainības atmosfēru, kas efektīvi apslēpa, ka sistēma ir izdevīga pašiem birokrātiem.

Pārvaldīšanai ar dekrētiem ir acīm redzamas priekšrocības, kad jāpārvalda ļoti plašas teritorijas ar dažādu tautību iedzīvotājiem vai kad jārealizē apspiešanas politika. Tās efektivitāte ir ārkārtīgi vienkārša tāpēc, ka izslēdz visus posmus starp dekrēta izdošanu un realizēšanu, un, neizplatot informāciju, attur cilvēkus no politiskās domāšanas. Pārvalde ar dekrētiem spēj viegli pārvarēt dažādas vietējās tradīcijas un paražas un nejūt vajadzību palauties uz lēno likumdošanas gaitu. Tā palīdz izveidot centralizētu varas sistēmu, kas automātiski ignorē visus vietējās autonomijas jautājumus. Pārvalde ar labu likumu palīdzību dažkārt tiek dēvēta par gudrības varu, bet pārvaldi ar dekrētiem var saukt par izveicības varu. Jo izveicībai ir raksturīgi izmantot slepenus nodomus un mērķus, bet gudrība balstās uz vispārpieņemtiem principiem.

Birokrātijas valdīšana jāatšķir no civildienesta sistēmas pārmērīgas paliecināšanas un deformācijas, kas bieži vien pavada nacionālas valsts pagrimumu, kā tas bijis, piemēram, Francijā. Tur valsts administrācija ir pārdzīvojuši visas režīma maiņas kopš Lielās revolūcijas, iesakņojusies valstī kā parazīts.

^{62a} Sk. M. Larcher. *Traité Elementaire de Législation Algérienne*. 1903, II sēj., 150.-152. lpp.

attīstījusi savas šķiriskās intereses un kļuvusi par nederīgu organismu, kura vienīgais mērķis ir sīkas viltības un normālas politiskās un ekonomiskās attīstības kavēšana. Protams, šiem diviem birokrātijas veidiem ir daudz āreju līdzību, it īpaši ja rūpīgāk pavēro maznozīmīgu ierēdņu pārsteidzoši līdzīgo psiholoģiju. Taču, kaut arī franču tauta ir izdarījusi lielu aplamību, pieņemot savu administrācijas sistēmu kā nenovēršanu ļaunumu, tā nekad nav pieļāvusi liktenīgo kļūdu, atļaujot šai sistēmai valdīt pār valsti – lai gan galu galā neviens to īsti nav pārvaldījis. Francijā valsts pārvaldes gaisotnei raksturīga ir neefektivitāte un pastāvīga nejausības, tomēr tā nav sev radījusi pseidomistikas auru.

Tiesi šī pseidomistika kļūst par birokrātijas raksturīgāko iezīmi, ja tā izveidojas par valsts pārvaldes formu. Tā kā birokrātijas pārvalditie cilvēki īsti nesaprot, kāpēc kaut kas notiek, un likumi netiek racionāli izskaidroti, vienīgā vērā ņemamā realitāte ir notikušais fakts. Tas, kas notiek ar vienu, kļūst par interpretācijas objektu visiem pārējiem, un variantu skaits ir bezgalīgs, jo tos neierobežo ne saprāts, ne zināšanas. Šādā bezgalīgā interpretāciju variantu sistēmā, kas bija tik raksturīga visiem pirmsrevolūcijas Krievijas literatūras paveidiem, gan dzīve, gan pasaule iegūst mistisku noslēpumainību un dziļumu. Šai aurai piemīt bīstama pievilcība, jo tai ir bezgalīgi plašs diapazons. Atšķirībā no darbības, ko nosaka ar ārejiem apstākļiem un pieredzi un kas reizēm tiek novesta līdz absurdam, ciešanām interpretāciju spektrs ir daudz plašāks, jo tās rodas dvēseles dziļumos un iesaista visas cilvēka iztēles iespējas.

Viena no spilgtākajām atšķirībām starp pagājušo laiku birokrātiju un mūsdienu totalitārismu ir tā, ka, piemēram, Krievijas un Austrijas pirmskara valdnieki apmierinājās ar laisku varas oreola radīšanu un likteņu āriskīgu noteikšanu, neskarot dvēseles iekšējo dzīvi. Totalitārā birokrātija, kas daudz labāk izprot absolūto varu, uzmācas atsevišķam individam un iejaucas tā iekšējā dzīvē vienlīdz brutāli. Šis ārkārtēji efektīvās iedarbības rezultātā tiek nogalināta gan cilvēka dabiskā pašierosme, gan viņa sociālā un politiskā aktivitāte. Tā totalitārā režīma apstākļos vecās birokrātijas panāktā cilvēku politiskā sterilitāte pārvēršas par totālu sterilitāti.

Pankustību veidošanās laikmets laimīgā kārtā vēl nepazīna totālo sterilizāciju. Tiesi pretēji, nevainīgam novērotājam (tādi bija lielākā daļa rietumnieku) tā saucamā austrumu dvēsele šķita nesalīdzināmi bagātāka, tās psiholoģiskais satvars daudz pilnīgāks un austrumu literatūra ar daudz dziļāku nozīmību nekā tās «seklie» ekvivalenti Rietumu demokrātijās. Šī psiholoģiskā

un literārā iegremdēšanās ciešanās nebija raksturīga Austroungārijai, jo tās literatūra pamatā bija vācu valodā, tāpēc arī palika vācu literatūras neatņemama sastāvdaļa. Pūloties inspirēt divkosīgu blēdīšanos, austriešu birokrātijā panāca tikai to, ka viens no izcilākajiem Austrijas rakstniekiem kļuva par humoristu un iekārtas kritizētāju. Francs Kafka pietiekami labi pārzināja mānticīgo ticību liktenim, kas pārņem cilvēkus, kuri dzīvo pastāvīgā nejausību varā un kuriem raksturīga tieksme piešķirt pārcilvēcisku nozīmi visiem notikumiem, kuru racionālais izskaidrojums pārsniedza viņu zināšanu un izpratnes loku. Viņš labi apzinājās šādu tautu dīvano pievilcību, viņu melanholiju un valdzinoši skumjās pasakas, kuras šķita daudz pārākas par laimīgāku tautu vieglāko un jautrāko literatūru. Viņš atmaskoja lepošanos ar trūkumu, pat ideju par ļaunuma nepieciešamību, kā arī šķebinošo augstprātību, kas ļaunumu un nelaيمي identificē ar likteni. Jābrīnās, ka Kafka spēja to visu saskatīt pasaulē, kuras galvenie elementi nebija pilnībā izveidojušies. Viņš palāvās uz iztēles izcilo spēku, lai nonāktu pie secinājumiem un lai papildinātu visu to, kam realitāte nebija veltījusi pienācīgu uzmanību.⁶³

Tikai tālaika Krievijas impērija sniedza pilnīgu priekšstatu par birokrātijas varas sistēmu. Tur valdošais haoss – valsts bija pārāk liela, lai to varētu sekmīgi pārvaldīt, iedzīvotāji bija sociāli primitīvi, tiem nebija nekādas pieredzes politisku organizāciju veidošanā un tie vilka dzīvību Krievijas birokrātijas neizprotamās kundzības apstākļos, – uzbūra anarhijas un briesmu gaisotni, kurā sīko ierēdņi pretrunīgās iegribas un pastāvīgie kompetences trūkuma un nekonsekvences pierādījumi radīja filozofiju, kuras pamatā bija ideja par Nejausību kā īsto dzīves valdnieci, kas zināmā mērā ir līdzīga dievišķās providences parādībai.⁶⁴ Panslāvistam,

⁶³ Sk. lielisko stāstu par Barnabasu ģimeni (*The Castle*, 1930), kas līdzinās divainai parodijai par kādu krievu literāro darbu. Ģimene ir nolādēta, pret to izturas kā pret spītīgiem, līdz viņi paši sāk justies kā spītīgi. Bet iemesls visam ir tas, ka viena no viņu skaistajām meitām uzdrošinājusies noraidīt kāda ļoti svarīga ierēdņa nepiedienīgo tuvināšanās mēģinājumu. Vienkārsie ciemata iedzīvotāji, kurus pilnībā kontrolē birokrāti un kuri pat savās domās ir vareno ierēdņu iegribu vergi, jau sen ir aptvēruši, ka taisnība vai netaisnība attiecībā pret viņiem izpaužas kā «likteņa» nejausība, ko viņi nespēj grozīt. Notiek nevis tā, kā naivi bija iedomājusies K., ka nepieklājīgās vēstules nosūtītājs tiks atmaskots, bet nosodīts un pielikts pie kauna staba tiek tās saņēmējs. Un tieši to domā ciemata iedzīvotāji, kad viņi runā par «likteni». Pēc K. uzskata, «tas ir netaisnīgi un necilvēcīgi, taču [viņš ir] vienīgais ciematā, kas tā domā».

⁶⁴ Dievišķuma piešķiršana nejausībām noder par racionālu izskaidrojumu visām tautām, kuras nav noteicējas par savu likteni. Sk., piemēram, *Steinberg, op. cit.*: «Tā ir nejausība, kas kļuvusi par noteicošo ebreju vēstures struktūrā. Un nejausība [...], reliģijas valodā tiek saukta par providenci.» (34. lpp.)

kas vienmēr ir apgalvojis, ka Krievijas apstākļi ir daudz «interesantāki» nekā civilizēto valstu apnicīgā garlaicība, šķita, ka dievišķais ir radis visdziļāko imanenci nelaimīgās krievu tautas dvēselē, kurai pasaulē nav nekā līdzīga. Nebeidzamā literāro variāciju straumē panslāvistu pretstatīja Krievijas dziļumu un varmācības spēku Rietumu virspusējai banalitātei, kura nepazīna ciešanas un nesaprata upurēšanās nozīmi un aiz kuras civilizētās fasādes slēpās frivolitāte un pliekanība.⁶⁵ Totalitāro kustību pievilcību lielā mērā sekmēja neskaidrais un rūgtuma pilnais pretrietumnieciskais noskaņojums, kas bija sevišķi populārs pirmsnacistu Vācijā un Austrijā un bija aptvēris divdesmito gadu Eiropas inteliģenci. Līdz pat varas sagrābšanas brīdim viņi varēja izmantot šo aizraušanos ar dziļo un pamatīgo «neracionālo», un izšķirošajā laika posmā, kad krievu trimdas inteliģencei bija vērā ņemama ietekme uz galēji satraukto Eiropu, šī tīri literārā ievirze kļuva par spēcīgu emocionālu faktoru totalitārisma pamatu sagatavošanā.⁶⁶

Prestatā partijām kustības ne vien deģenerējās par birokrātiskām mašīnām,⁶⁷ bet arī saskatīja birokrātiskajos režīmos iespējamus organizācijas modeļus. Apbrīnai, kas iedvesmoja panslāvistu Pogodinu sniegt cariskās Krievijas birokrātijas mašīnas cildinošu aprakstu, varēja pievienoties daudzas no tām: «Milzīga mašīna, kas izveidota uz visvienkāršāko principu pamata un tiek vadīta ar *viena* cilvēka roku [...], kurš var to iedarbināt jebkurā mirklī ar vienu vienīgu kustību neatkarīgi no tā, kāds virziens vai ātrums tiek izraudzīts. Un tā nav tikai mehāniska kustība, mašīnu ierosina – it kā atdzīvina pārmantotas emocijas: pakļaušanās,

⁶⁵ Kāds krievu rakstnieks reiz teicis, ka panslāvisms «izraisa nesamierināmu naidu pret Rietumiem, visa krieviskā patoloģisku kultu [...] Visuma pestīšana vēl ir iespējama, bet to var izdarīt tikai ar Krievijas palīdzību. [...] panslāvistu, visur saskatot savas idejas ienaidniekus, vajā ikvienu, kas tiem nepiekrīt [...]» (Victor Bérard. *L'Empire russe et le tsarisme*. 1905.) Sk. arī N. V. Bubnoff. *Kultur und Geschichte im russischen Denken der Gegenwart*. 1927. (*Osteuropa: Quellen und Studien*. 2. burtn., V nod.)

⁶⁶ Erenbergs (*op. cit.*) to uzsver epilogā: kirejevsku, homjakovu, leontjevu idejas, «iespējams, ir izmirušas pēcrevolūcijas Krievijā. Bet tagad tās ir izplatījušās visā Eiropā, šodien ar tām jāsastopas Sofijā, Konstantinopolē, Berlīnē, Parīzē, Londonā. Krievi, bet it īpaši šo autoru skolnieki [...] publicē grāmatas, strādā par žurnālu redaktoriem, un tos lasa visas Eiropas valstīs; ar to starpniecību šīs idejas – viņu garīgo tēvu idejas – tiek pārstāvētas pasaulē. Krievu gars kļuvis par Eiropas garu.» (334. lpp.)

⁶⁷ Par partiju aparāta birokratizāciju sk. Robert Michels. *Political Parties: a sociological study of the oligarchical tendencies of moder democracy* (angļu tulkojums (Glencoe, 1949) no 1911. gada vācu izdevuma), kas joprojām ir klasisks darbs.

bezgalīga uzticība un ziedošanās caram, kas ir viņu dievs zemes virsū. Kas varētu uzdrošināties mums uzbrukt, un ko mēs nespētu dabūt savā pakļautībā?»⁶⁸

Panslāvistu izrādīja mazāku pretestību valsts varai nekā viņu kolēģu pangermānistu. Viņi dažkārt pat mēģināja pārliecināt caru kļūt par viņu kustības vadoni. Iemesls tam bija cara savdabīgais stāvoklis, kas atšķīrās no visu citu Eiropas monarhu stāvokļa, ieskaitot Austroungārijas impēriatoru, kā arī fakts, ka Krievijas despotija neattīstījās par racionālu valsti. Rietumu izpratnē, bet palika amorfa, anarhistiska un neorganizēta. Tāpēc carisms panslāvistiem šķita kā gigantiska, darbīga spēka simbols, ko ieskauj vienreizīga svētuma oreols.⁶⁹ Pretēji pangermānismam panslāvismam nevajadzēja izgudrot jaunu ideoloģiju, ko pielāgot slāvu dvēseles vajadzībām un atbilstošajai kustībai. Tam pietika ar carisma interpretāciju – un zināmu mistifikāciju – kā ar pretrietumniecisku, antikonstitucionālu, pretvalstisku pašas kustības izpausmi. Anarhistiskas varas mistifikācija iedvesmoja panslāvismu ar viskaitīgākajām teorijām par jebkuras varas transcendentālo būtību un tai raksturīgo labestību. Vara tika uzskatīta par dievišķu starojumu, kas caurstrāvo ikkatru dabas un cilvēku darbību. Vara vairs nebija līdzeklis kaut kā sasniegšanai; tā gluži vienkārši eksistēja, cilvēki tika nodoti tās kalpībā Dieva milestības dēļ, un jebkāds likums, kas varētu regulēt vai ierobežot tās «bezgalīgo un baismīgo spēku», bija nepārprotama zaimošana. Šajā pilnīgajā patvaļībā vara, vialga, cara vai dzimumdzīņas vara, tika uzskatīta par svētu. Likumi bija ne vien nesavienojami ar varu, bet pat grēcīgas, cilvēku radītas «lamatas», kas kavēja «dievišķā» pilnīgu attīstību.⁷⁰ Lai ko valdība arī darītu, tā bija un

⁶⁸ K. Staehlin. *Die Entstehung des Panslawismus*. (Germano-Slavica, 1936, 4. burtn.)

⁶⁹ M. N. Katkovs: «Visa vara nāk no Dieva. Tomēr Krievijas caram tika piešķirta sevišķa nozīmība, kas viņu izceļ starp pārējiem pasaules valdniekiem. [...] Viņš ir Austrum[romas] impērijas ķeizaru [...] Kristus ticības dibinātāju [...] pēctecis. Šeit rodas noslēpums milzīgajai atšķirībai starp Krieviju un pārējām pasaules nācijām.» Citēts pēc Salo W. Baron. *Modern Nationalism and Religion*. 1947.

⁷⁰ No Pobedonosceva darba (*Reflections of a Russian Statesman*. London, 1898): «Vara eksistē ne tikai pati par sevi, bet Dieva milestībai. Tā ir kalpošana, kam cilvēki veltī sevi. No tā izriet varas neierobežotais, briesmīgais spēks un tās neierobežotā un briesmīgā nasta.» (254. lpp.) Turpat: «Likums kļūst par lamatām ne vien cilvēkiem, bet [...] arī varas institūcijām [...] ja ik uz soļa likuma izpildītājs pašā likumā atrod ierobežojošus rīkojumus [...] tad vara ir apmaldījusies šaubās, to ir novājinājis likums [...] un sagrūst bailēs no atbildības.» (88. lpp.)

palika «augstākā vara darbībā»,⁷¹ un panslāvistu kustībai tikai vajadzēja turēties pie šīs varas un organizēt tai tautas atbalstu, kas galu galā piepildīs un tātad svētīs visu tautu – milzīgu baru, kas ir paklausīgs viena cilvēka patvalīgai gribai, ko nevada ne likumi, bet ko satur kopā tikai lielā laužu skaita vienojošais spēks un viņu pārliecība par savu svētumu.

Jau no paša sākuma kustībām, kurām nepiemita «pārmantoto emociju spēks», vajadzēja atšķirties no Krievijā jau pastāvošās despotijas modeļa divējādā ziņā. Tām vajadzēja izvērst propagandu, par ko birokrātija nemaz nepriecājās, un tas tika darīts, izmantojot vardarbības elementu;⁷² tika rasts aizstājējs «pārmantotajām emocijām» tajās ideoloģijās, kuras lielā mērā jau bija izstrādājušas kontinentālās partijas. Atšķirība to ideoloģijas izmantošanā izpaudās, ne vien interešu pārstāvību papildinot ar ideoloģisku pamatojumu, bet arī ideoloģiju liekot lietā kā organizatorisku principu. Partijas bija grupas, kas organizēja šķiru intereses, bet kustības kļuva par ideoloģiju iemiesojumu. Citiem vārdiem sakot, kustības bija «uzlādētas ar filozofiju» un bija pārliecinātas, ka ir iekustinājušas «morālās universālības individualizāciju kolektīvā».⁷³

Ir tiesa, ka ideju konkretizācija vispirms tika ietverta Hēģeļa valsts un vēstures teorijā un tālāk attīstīta Marksa teorijā par proletariātu kā pasaules galveno spēku. Tā nav nejausība, ka Hēģelis ietekmēja krievu panslāvismu

⁷¹ Saskaņā ar Katkovu «Krievijā valdība pilnīgi atšķiras no tā, ko citās valstīs saprot ar šo terminu. [...] Krievijā valdība šā vārda cēlākajā nozīmē ir augstākā vara darbībā [...]» *Moissaye J. Olgin. The Soul of the Russian Revolution. New York, 1917, 57. lpp.* – Racionālāk formulētā teorijā «valstis, kuras bija nodibinātas pēc iekarošanas un kuras apdraudēja šķiru un rasu pretrunas, bija nepieciešamas tiesiskas garantijas; tās nebija vajadzīgas Krievijā, kur valdija šķiru harmonija un rasu draudzība.» (*Hans Kohn, op. cit.*)

Lai arī pangermānismā varas dievināšanai bija mazāka loma, tajā vienmēr sastopama kāda prettiesiska tendence, ko, piemēram, pauzē Frimans (*op. cit.*), jau 1912. gadā iesakot ieviest «drošības ielodzījumu» (*Sicherheitschaft*), resp., arestu bez jebkāda tiesiska iemesla, ko nacisti izmantoja, lai piepildītu koncentrācijas nometnes.

⁷² Ir nepārprotama līdzība starp kriminālo organizāciju Francijā Dreifusa lietas laikā (sk. 111. lpp.) un grautiņu rīkotāju grupējumiem Krievijā, piemēram, «melnsimtniekiem», kuros «[tika apvienotas] mežonīgākās un visnekulturālākās vecās Krievijas padībenes [un kuras] uzturēja kontaktus ar pareizticīgās baznīcas bīskapu vairākumu» (*Fedotow, op. cit.*), vai «Krievu tautas savienību» ar tās slepenajām kaujinieku nodaļām, kuras komplektējās no valdības finansētiem policijas aģentiem un kuras vadīja inteligenti. Sk. *E. Cherikover. New Materials on the Pogroms in Russia at the Beginning of the Eighties. (Historische Schriften (Vilna), II, 463)* un *N. M. Gelber. The Russian Pogroms in the Early Eighties in the Light of the Austrian Diplomatic Correspondence, ibid.*

⁷³ *Delos, op. cit.*

tikpat lielā mērā kā Markss bolševismu. Tomēr ne Markss, ne Hēgelis nebija iedomājušies konkrētas dzīvas būtnes un konkrētas partijas vai valsti kā savu ideju iemiesotājas; abi ticēja vēstures gaitai, kurā idejas varētu konkretizēties tikai sarežģītā dialektiskā kustībā. Bija nepieciešami plaši pazīstami pūļa vadoņi, kas šādas konkretizācijas milzīgās iespējas prastu izmantot masu organizēšanā. Šie cilvēki centās pūlim iestāstīt, ka ikviens var kļūt par diženu un svarīgu kāda ideāla iemiesojumu, ja vien iestājas atbilstošā kustībā. Tad indivīdam vairs nevajadzētu būt ne uzticīgam, ne augstsirdīgam, ne drosmīgam, viņš automātiski kļūtu par Uzticības, Augstsirdības un Drosmes iemiesojumu. Panģermānisms izrādīja zināmu pārkumu organizatoriskajā teorijā, ar gudru ziņu atņemot atsevišķam vācietim visas šīs brīnīškās īpašības, ja tas neiesaistās kustībā (tādējādi radot priekšnotiekumus spīvajam nicinājumam, ko nacisms pauda pret vāciešiem, kas nebija partijas biedri). Turpreti panslāvisms, dzīli iegrimis bezgalīgajā prātošanā par slāvu dvēseli, iedomājās, ka ikvienam slāvam (apzināti vai neapzināti) ir šāda dvēsele – neatkarīgi no tā, vai viņš ir vai nav kārtīgi organizēts. Bija vajadzīga Staļina nežēlība, lai bolševismā ieviestu tādu pašu nicinājumu pret krievu tautu, kādu nacisti izrādīja pret vāciešiem.

Tieši šīs kustību absolūtiskais raksturs vairāk par visu atšķir kustības no partiju struktūrām un to partejiskuma un noder par attaisnojumu, lai noraidītu jebkādas indivīda sirdsapziņas iebildumus. Atsevišķas personas konkrētā realitāte uz vispārīgā un universālā viltus realitātes fona saraujas nenozīmīgā cilvēcīnā vai tiek nogremdēta tās pašas universalitātes dinamiskās kustības straumē. Šajā straumē atšķirība starp mērķiem un līdzekļiem izgaist kopā ar personību, un iznākums ir ideoloģiskās politikas necilvēciskais amorālums. Viss, kam ir kāda nozīme, ir iemiesots pašā kustībā: katra ideja, katra vērtība ir izzudusi mānīcīgajā, pseidozinātniskajā imānences juceklī.

III. PARTIJA UN KUSTĪBA

Kontinentālā un aizjūras imperiālisma pārsteidzošā un liktenīgā atšķirība izpaudās to sākotnējo panākumu un neveiksmju pilnīgā pretstatā. Kamēr kontinentālais imperiālisms guva sekmes, radot imperiālistisku naidīgumu pret nacionālu valsti, organizējot plašus iedzīvotāju slāņus ārpus partiju sistēmas, bet nekad neguva taustāmus rezultātus ekspansijā, aizjūras imperiālisms straujos, veiksmīgos izrāvienos sagrāba arvien lielāku skaitu tālu terito-

riju, taču aizvien cieta neveiksmes mēģinājumos mainīt metropoles politisko struktūru. Nacionālu valstu sistēmas norietu, ko sagatavoja pašas sistēmas aizjūras imperiālisms, īstenoja kustības, kuras radās ārpus šīm valstīm. Kritiskā situācijā kustības sāka veiksmīgi konkurēt ar nacionālu valstu partiju sistēmu, taču tapa skaidrs, ka tās spēj iedragāt tikai valstis ar daudzpartiju sistēmu un ka ar imperiālistisko tradīciju nepietiek, lai piesaistītu lielākas masas. Tā, piemēram, Lielbritānijā, kas ir klasiska divpartiju varas valsts, nenodibinājās kaut cik ietekmīga fašistu vai komunistu partija.

Lozungs «pāri partijām», aicinājums «visu partiju biedriem» un lietišānās, ka viņi «stāvēs tālu no partiju cīņām un pārstāvēs tikai nacionālās intereses» bija raksturīgi visām imperiālistu grupām,⁷⁴ kad tās koncentrējās uz ārpolitiku, kur visai tautai vajadzēja rīkoties vienoti, neatkarīgi no šķēršļiem un partijām.⁷⁵ Tā kā šāda tautas pārstāvniecība kontinentālajā sistēmā tomēr bija valsts «monopols»,⁷⁶ varēja rasties priekšstats, ka imperiālistiem valsts intereses ir augstāk par visu vai arī tauta viņos radusi sengaidītu savu interešu atbalstītāju. Lai kā pūlēdamās iegūt tautas atbalstu, «partijas virs partijām» bija un palika intelīģences pārstāvju vai turīgu pilsoņu nelielas biedrības, kuras (kā, piemēram, Pāņģermānistu Līga) uz lielāku ietekmi varēja cerēt tikai nācijai kritiskos brīžos.⁷⁷

⁷⁴ Kā to formulēja vācu «Kolonialverein» prezidents 1884. gadā. Sk. *Mary E. Townsend. Origin of Modern German Colonialism: 1871-1885. New York, 1921.* Pāņģermānistu Līga vienmēr apgalvoja, ka tā stāv «pāri partijām; tas ir bijis un ir svarīgākais Līgas nosacījums». (*Otto Bonhard, op. cit.*)

Krievijā panslāviem bija tikai jāapgalvo, ka viņi nav nekas vairāk kā tautas atbalsts valdībai, lai izvairītos no konkurences ar partijām, jo tāda valdība kā «augstāka vara darbībā [...] nevar tikt saistīta ar partijām». Tā raksta M. N. Katkovs, tuvs Pobodonosceva līdzstrādnieks žurnālistikā. Sk. *Olgin, op. cit.*, 57. lpp.

⁷⁵ Tas acīm redzami joprojām bija pirmo «virspartiju» grupu mērķis; to vidū līdz 1918. gadam jāmin arī Pāņģermānistu Līga. «Atrodoties ārpus visām organizētajām partijām, mēs varam iet savu īsti nacionālo ceļu. Mēs nejaudājam: vai jūs esat konservatīvi? Vai jūs esat liberāli? [...] Vācu nācija ir tā satikšanās vieta, kur visas partijas var vienoties kopīgam mērķim.» *Lehr. Zwecke und Ziele des alldeutschen Verbandes. Flugschriften*, Nr. 14. Tulkojums citēts pēc *Wertheimer, op. cit.*, 110. lpp.

⁷⁶ Karls Šmits (*Staat, Bewegung, Volk*. 1934) runā par «politisko monopolu, ko valsts ieguvusi 17. un 18. gadsimtā».

⁷⁷ Vertheimers (*op. cit.*) attēlo situāciju samērā pareizi, sakot: «Uzskats, ka pirmskara posmā bijis kāds būtisks sakars starp Pāņģermānistu Līgu un impērisko valdību, ir absurds.» No otras puses, nevar noliegt, ka Vācijas politiku Pirmajā pasaules karā būtiski ietekmējusi pāņģermānisti, jo augstākā virsniecība bija pāņģermānisma piekritēji. Sk. *Hans Delbrück. Ludendorffs Selbstportrait. Berlin, 1922.* Sal. ar viņa agrāko rakstu par šo tēmu *Die Alldeutschen*. (*Preussische Jahrbücher*, 154, Dezember, 1913.)

Pankustību jaunais elements nebija pretenzija uz stāvēšanu ārpus un virs partiju sistēmas, bet gan nosaukums «kustība», kas norādīja uz neuzticību visām partijām. Ap gadsimtu miju šī neuzticība bija plaši izplatījusies Eiropā un beidzot kļuva tik būtiska, ka Veimāras republikas laikā «katra jauna grupa uzskatīja, ka nav labāka savas leģitimācijas un masu pievilksanas veida kā neatlaidīga pārliecināšana, ka tā ir kustība, nevis partija».⁷⁸

Ir taisnība, ka Eiropas partiju sistēmas sairšanu izraisīja nevis pankustības, bet gan totalitārisms. Tomēr pankustības, kas atradās vidū starp nelielām un samērā nekaitīgām imperiālistu biedrībām un totalitārajām kustībām, bija totalitāristu priekšteces, jo bija atmetušas visām imperiālistu līgām raksturīgo snobisma elementu, vai tas būtu ar bagātību un izcelsmi saistīts snobisms Anglijā vai ar izglītību saistīts snobisms Vācijā, un tādējādi varēja izmantot tautas masu naidu pret tām institūcijām, kuru uzturums bija pārstāvēt tautu.⁷⁹ Tāpēc nav nekāds brīnums, ka kustību pievilcību Eiropā nespēja ietekmēt ne nacisma sagrāve, ne augošās bailes no boļševisma. Pašreiz Lielbritānija ir vienīgā valsts Eiropā, kur netiek noiecināts parlaments un nav naida pret partiju sistēmu.⁸⁰

Nemot vērā politiskās varas institūciju stabilitāti Britu salās un nacionālo valstu pagrimumu kontinentā, ir viegli izdarīt secinājumu, ka atšķirība starp anglosakšu un kontinentālo partiju sistēmu ir nozīmīgs faktors. Jo materiālo apstākļu atšķirības starp karā noplicināto Angliju un karā mazcietušo Franciju nebija būtiskas; bezdarbs, kas pirmskara Eiropā bija visvairāk revolucionizējošais faktors, Angliju skāra vēl stiprāk nekā daudzās kontinentālās valstīs. Tāpat arī politiskās sistēmas satricinājums, ko izraisīja pēckara leiboristu valdības lēmums likvidēt Indijas koloniālo atkarību un pārveidot Anglijas lielvalsts politiku saskaņā ar neimperialisistiskiem principiem, acīmredzot bija iespaidīgs. Lielbritānijas relatīvo stabilitāti nevar izskaidrot arī ar atšķirībām sociālajā struktūrā, jo sociālistiskā valdība stipri pārveidoja sociālās struktūras ekonomisko pamatu, neizdarot kardinālus grozījumus politiskajos institūtos.

⁷⁸ Sigmund Neumann. *Die deutschen Parteien*. 1932, 99. lpp.

⁷⁹ Mellers van den Bruks (*Das dritte Reich*. 1923, S. VII-VIII) apraksta situāciju šādi: «Kad pasaules karš beidzās ar sakāvi, [...] mēs visur satikām vāciešus, kas teica, ka neesot nevienā partijā, kas runāja par «brīvību no partijām», kas mēģināja atrast uzskatus, kuri būtu «virs partijām». [...] Absolūts cieņas trūkums pret parlamentiem, [...] kuriem nekad nav bijis ne mazākās izpratnes par to, kas īsti notiek valstī, [...] ir ļoti izplatīts tautā.»

⁸⁰ Britu neapmierinātība ar priekšējās solu rindas sistēmu nav saistāma ar šim antiparlamentārajām jūtām. Šajā gadījumā briti izrādīja pretestību tam, kas kavē parlamenta normālu darbību.

Aiz anglosakšu divpartiju un kontinentālo daudzpartiju sistēmas virspusējām atšķirībām saskatāma būtiska atšķirība starp partijas funkcijām valsts politikā, kam ir liela nozīme partijas attieksmē pret varu un kas nosaka pilsoņa stāvokli savā valstī. Divpartiju sistēmā viena partija vienmēr pārstāv valdību un būtībā pārvalda valsti, t.i., uz laiku pie varas esošā partija kļūst identiska valstij. Valsti kā pastāvīgu zemes vienotības garantu pārstāv karaļa institūts.⁸¹ Tā kā abas partijas tiek organizētas varas realizācijai pēc nomaņas principa,⁸² arī visi administrācijas posmi tiek organizēti pēc tā paša principa. Tā kā katras partijas valdīšanas laiks ir ierobežots, opozīcijas partija veic kontroli, kuras efektivitāti pastiprina pārliecība, ka opozīcija tuvākajā nākotnē pārņems varu. Sistēmas integritātes garantis pret vienas partijas diktatūru būtībā ir opozīcija, nevis karaļa simboliskais statuss. Šīs sistēmas nenoliedzamā priekšrocība ir tā, ka starp valdību un valsti nav būtiskas atšķirības, ka partijā organizētiem pilsoņiem ir pieejama vara un ka partija pārstāv varu un valsti vai nu attiecīgajā brīdī, vai nākotnē, tāpēc nav pamata nekādām pārgudrām spekulācijām par Varu un Valsti kā par kaut ko cilvēkiem neaizsniedzamu, kā par metafiziskām parādībām, ko pilsoņu griba un darbība nespēj ietekmēt.

Kontinentālo partiju sistēmā pieņemts uzskatīt, ka ikkatra partija ir daļa no veselā, ko savukārt pāri partijām pārstāv valsts.⁸³ Tāpēc vienas partijas valdīšana tikai norāda uz vienas veseluma daļas diktatorisku dominēšanu pār citām. Valdības, kuras veidotas saskaņā ar partiju līderu vienošanos, vienmēr ir tikai partiju valdības, kuras nav identificējamās ar valsti,

⁸¹ Lielbritānijas partiju sistēma, kas ir vecākā pasaulē, «sāka veidoties [...] tikai tad, kad valsts lietas vairs nebija vienīgi monarha prerogatīva [...]», resp., pēc 1688. gada. «Karaļa loma vēsturiski ir bijusi nācījas kā viena veseluma pārstāvība pretstatā partiju frakcionālajām nesaskaņām.» Sk. *Political Parties 3: Great Britain by W. A. Rudlin. (Encyclopedia of the Social Sciences.)*

⁸² Darbā, ko, šķiet, var uzskatīt par «partijas» senāko vēsturi (*The History of Party. London, 1836*), Džordzs V. Kuks priekšvārdā definē šo jēdzienu kā sistēmu, ar kuras palīdzību «divas valstsvīru šķiras [...] pārmaiņus pārvalda varenu impēriju».

⁸³ Labāko pārskatu par kontinentālās partiju sistēmas būtību devis šveiciešu jurists Johans Kaspars Blunči (*Charakter und Geist der politischen Parteien. 1869*). Viņš konstatē: «Ir taisnība, ka partija ir tikai daļa no veselā un nekad nav veselais [...] Tā nekad nedrīkst identificēt sevi ar veselo, ar tautu vai valsti [...], tāpēc partija var cīnīties pret citām partijām, taču tā nekad nedrīkst tās ignorēt un tai nevajadzētu gribēt tās iznīcināt. Neviena partija nevar eksistēt viena pati.» (3. lpp.) Tādu pašu domu izteicis Karls Rozenkrancs, vācu filozofs, hēgelisma pārstāvis, kura grāmata par politiskajām partijām (*Ueber den Begriff der politischen Partei. 1843*) tika publicēta, kad Vācijā vēl nebija partiju: «Partija ir apzināts partejiskums.» (9. lpp.)

kas stāv tām pāri. Viens no šīs sistēmas trūkumiem ir tas, ka kabineta locekļus nevar izvēlēties atbilstoši viņu kompetencei, jo valdībā ir pārstāvētas pārāk daudzas partijas un tāpēc ministrus ieceļ saskaņā ar partiju izvirzītajiem noteikumiem.⁸⁴ Turpretī britu sistēma dod iespēju izvēlēties labākos kandidātus no vienas lielas partijas biedriem. Vēl svarīgāk ir tas, ka daudzpartiju sistēma neļauj vienam cilvēkam vai vienai partijai uzņemties visu atbildību, jo neviena no partiju apvienībām veidota valdība nav spējīga uzņemties pilnīgu atbildību. Pat ja notiek neiespējamais un viena partija iegūst absolūtu vairākumu parlamentā, tātad izveidojas vienas partijas vara, šāds stāvoklis var novest vai nu pie diktatūras (jo sistēma nav gatava šādai valdībai), vai pie tik demokrātiskas vadības, kas, pieradusi sevi uzskatīt tikai par daļu no veselā, gluži dabiski, baidīsies izmantot iegūto varu. Viens no šādiem piemēriem ir Vācijas un Austrijas sociāldemokrātu partijas, kuras pēc Pirmā pasaules kara uz īsu brīdi kļuva par absolūtu vairākumu partijām, taču atteicās no šādam stāvoklim atbilstošās varas.⁸⁵

Kopš partiju sistēmas rašanās tiek uzskatīts, ka partijas pārstāv noteiktas ekonomiskās vai citas intereses,⁸⁶ un ne tikai darba partijas, bet arī citas kontinentālās partijas to diezgan atklāti atzinušas, ja vien tās bija pārliecinātas,

⁸⁴ Sk. John Gilbert Heinberg. *Comparative Major European Governments*. New York 1937, VII-VIII nod. «Anglijā vienai partijai parasti ir vairākums parlamenta apakšnamā un partijas līderi ir ministru kabineta locekļi. [...] Francijā nevienai partijai praksē nav bijis vairākuma deputātu palātā un līdz ar to ministru padomi veido dažādu partiju grupu līderi.» (158. lpp.)

⁸⁵ Sk. Peter R. Rohden (izd.). *Demokratie und Partei*. Wien, 1932. Darba ievadā teikts: «Vācu partiju specifiskā iezīme ir tā, [...] ka visas parlamenta grupas atsakās pārstāvēt *vollständige allgemeine*. [...] Tieši tāpēc partijas bija tik apmulsušas, kad Novembra revolūcija tām deva varu. Katra no tām bija organizēta tā, ka spēja paust tikai šauru prasību loku, jo bija samierinājusies ar citu partiju esamību, kuras savukārt izteica savas ierobežotās intereses» (13.-14. lpp.)

⁸⁶ Kontinentālā partiju sistēma ir ļoti jauna. Tikai Francijas partijas radās Lielā franču revolūcijas laikā, bet nevienai citai Eiropas valstij nebija partiju pārstāvniecības līdz pat 1848. gadam. Partijas radās, veidojoties parlamentu frakcijām. Zviedrijā Sociāldemokrātu partija bija pirmā partija (1889) ar pilnībā noformētu programmu (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.*). Par Vācijas partijām sk. Ludwig Bergstraesser. *Geschichte der politischen Parteien*. 1921. Visu partiju pamatā pilnīgi atklāti bija interešu aizsardzības Vācijas Konservatīvā partija izveidojās no «Lielo zemes īpašnieku interešu aizsardzības savienības», kas tika nodibināta 1848. gadā. Tomēr intereses varēja arī nebūt ekonomiskā rakstura. Piemēram, Nīderlandes partijas izveidojās, «balstoties uz divām problēmām, kuras dominē Nīderlandes politikā, – balsstiesību paplašināšana un privāto [galvenokārt konfesiju] izglītības iestāžu subsidēšana» (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.*)

nātas, ka pāri partijām stāvošā valsts izmanto varu visu interesēs. Citādi ir ar anglosakšu partiju, kas dibināta, balstoties uz kādu «īpašu principu», lai kalpotu «nacionālajām interesēm»,⁸⁷ un pati par sevi pārstāv valsts pašreizējo vai nākotnes stāvokli. Īpašās intereses tiek pārstāvētas pašā partijā kā tās kreisais un labais spārns, kuri tiek kontrolēti atbilstoši valdības vajadzībām. Un, tā kā divpartiju sistēmā partija nevar ilgi pastāvēt, ja negūst pietiekami daudz spēka, tai nav vajadzīgs ne teorētiskais attaisnojums, ne arī ideoloģijas attīstīšana, lai pārņemtu varu. Turklāt kontinentālo partiju cīņas īpašais fanātisms, ko rada ne tik daudz pretējās intereses, cik antagonistiskās ideoloģijas, vispār nepastāv.⁸⁸

Problēmas ar kontinentālajām partijām, kas bija šķirtas no valdības un varas, radīja nevis to iestīgšana savu īpašo interešu šaurībā, bet gan kauns par šīm interesēm, un tāpēc šīs partijas meklēja attaisnojumus, līdz radīja ideoloģiju, kas sludināja partijisko interešu atbilstību cilvēces vispārējām interesēm. Konservatīvā partija neapmierinājās ar zemes īpašnieku interešu aizstāvību, bet papildināja to ar filozofiju, pēc kuras Dievs radījis cilvēku, lai tas vaiga sviedros apstrādātu zemi. To pašu var teikt par vidusšķiras partiju progresa ideoloģiju, kā arī par darba partiju apgalvojumiem, ka proletariāts ir cilvēces virzītājspēks. Šis divainais cildenas filozofijas un praktisko interešu savienojums šķiet paradoksāls tikai pirmajā acu uzmetienā. Tā kā šīs partijas neorganizēja savus biedrus (vai neizglītoja līderus), lai risinātu valsts un sabiedrības jautājumus, bet tikai pārstāvēja viņus kā privātpersonas ar personiskām interesēm, tām vajadzēja rūpēties par visām personiskajām vajadzībām, kā materiālajām, tā arī garīgajām. Citiem vārdiem sakot, principiālā atšķirība starp anglosakšu partiju un kontinentālo partiju ir tā, ka anglosakšu partija ir pilsoņu politiska organizācija, kurai «jārikojas kopīgi», ja vispār grib kaut ko izdarīt,⁸⁹ bet kontinentālā partija ir privātpersonu organizācija, kuras biedri vēlas aizsargāt savas intereses no valsts iejaukšanās.

⁸⁷ Edmunda Bērka partijas definīcija: «Partija ir cilvēku grupa, kuri apvienojušies, lai, balstoties uz noteiktiem, visiem pieņemamiem principiem, kopīgiem spēkiem veicinātu nacionālās intereses.» (*Upon Party*. 2nd ed. London, 1850.)

⁸⁸ Arturs N. Holkūms (*Encyclopedia of the Social Sciences*, loc. cit.) pilnīgi pareizi uzsvēra, ka divpartiju sistēmā abu partiju principi «virzās uz vienādību. Ja tie pamatā nebūtu vienādi, uzvarētās partijas pakļaušanās uzvarētājai būtu nepanesama.»

⁸⁹ *Burke, op. cit.*: «Viņi uzskatīja, ka cilvēki nevar darboties efektīvi, ja viņi nedarbojas saskaņoti, ja viņi nedarbojas ar pārliecību, un ka cilvēki nevar darboties ar pārliecību, ja viņus nesaista kopīgi uzskati, kopīga pieķeršanās un kopīgas intereses.»

Tas viss saskanēja ar sistēmu, kurā kontinentālā valsts filozofija atzina cilvēkus par pilsoņiem tikai ārpus partiju piederības, t.i., viņu individuālajās neorganizētajās attiecībās ar valsti (*Staatsbürger*) vai patriotiskajā entuziasmā (*citoyens*),⁹⁰ kad valstī rodas ārkārtēji apstākļi. Tāds bija bēdīgais rezultāts, ko radīja, no vienas puses, Lielās franču revolūcijas *citoyen* transformācija par 19. gadsimta *bourgeois* un, no otras puses, antagonismu starp valsti un sabiedrību. Vācieši sliecās patriotismu uzskatīt par paklausīgu pašuzturēšanos varas institūcijām, franči – sajūsmīnātu pavalstnieku lojalitāti «mūžīgās Francijas» garam. Abos gadījumos patriotisms nozīmēja atteikšanos no savas partijas un tās interesēm par labu valdībai un nacionālajām interesēm. Šāda nacionālistiskā deformācija bija gandrīz neizbēgama sistēmā, kurā partiju dibināšanu noteica personiskās intereses, tāpēc sabiedrības labumam vajadzēja būt atkarīgam «no augšas» – no varas un no nenosakāmas pašuzturēšanās «no apakšas», ko varēja panākt, tikai izraisot nacionālistiskas emocijas. Turpretī Anglijā antagonismam starp personiskām un nacionālām interesēm nekad politikā nav bijusi izšķiroša loma. Tāpēc, jo vairāk kontinentālā partiju sistēma atbilda šķiru interesēm, jo lielāka bija nācījas vajadzība pēc nacionālisma un pēc tautas atbalsta nacionālajām interesēm. Anglijai ar tās tiešo partijas un opozīcijas vadīto valdību šāds atbalsts bija vajadzīgs daudz mazākā mērā.

Ja atšķirības starp kontinentālo daudzpartiju sistēmu un britu divpartiju sistēmu aplūko pēc to noslieces uz kustību veidošanos, šķiet ticami, ka vienpartijas diktatūrai būtu vieglāk pārņemt valsts aparātu tādās valstīs, kur valsts stāv pāri partijām, tātad arī pāri pilsoņiem, nekā valstīs, kur pilsoņi, «rikojoties kopīgi», t.i., partijas organizācijas formā, var iegūt varu tiesiski un justies kā šodienas vai rītdienas valsts īpašnieki. Vēl ticamāks šķiet tas, ka kustībām raksturīgo varas mistifikāciju var sasniegt vieglāk, ja pilsoņi ir vairāk attālināti no varas centriem, vieglāk birokrātijas pārvaldītajās valstīs nekā konstitucionālās valstīs, kur likums stāv pāri varai un vara

⁹⁰ Kāds ir Viduseiropas priekšstats par pilsoni (*Staatsbürger*) pretstatā partijas biedram, sk. *Bluntschli, op. cit.*: «Partijas ir nevis valsts institūcijas [...], nevis organiska valsts sastāvdaļa, bet brīvas sabiedriskas apvienības, kuru veidojums atkarīgs no mainīga biedru skaita, kas apvienojušies kopīgai politiskai darbībai, balstoties uz noteiktu pārliecību.» Uz atšķirībām starp valsts un partijas interesēm ir norādīts vairākkārt: «Partija nekad nedrīkst nostāties sevi augstāk par valsti, partijas intereses izvirzīt augstāk par valsts interesēm.» (9.-10. lpp.)

Bērks (*op. cit.*), gluži pretēji, apšaubā viedokli, ka partijas intereses vai partijas piederība padara cilvēku par sliktāku pilsoni. Lords Džons Rasels (*On Party*. 1850) iet vēl tālāk, apgalvojot, ka partiju labvēlīgās ietekmes galvenais faktors ir tas, «ka politiķu neskaidrajiem uzskatiem tiek piešķirts saturs un viņi tiek piesaistīti stabiliem un ilgstošiem principiem».

ir tikai likumu realizēšanas līdzeklis. Vēl vieglāk to ir panākt valstīs, kur valsts vara partijām ir neaizsniedzama un kur pilsonis to var aptvert ar prātu, nevis ar rīcību un praktisku pieredzi.

Masu atsvešināšana no varas, kas bija sākums to naidam pret parlamentu, Francijā un citās Rietumu demokrātijās bija atšķirīga gan no Vidus-eiropas valstīm, gan no Vācijas. Vācijā, kur valsts jau saskaņā ar likumu stāvēja pāri partijām, partiju vadoniem bija jāatsakās no uzticības partijai tajā brīdī, kad viņi kļuva par ministriem un uzņēmās amata pienākumus. Nelojalitāte pret savu partiju bija ikviena valsts iestādes darbinieka pienākums.⁹¹ Francijā, kur pie varas atradās partiju apvienības, nebija iespējams izveidot reālu valdību kopš Trešās republikas nodibināšanas un neticami biežās kabineta maiņas. Francijas vājums bija tieši pretējs Vācijas vājumam: tika likvidēta valsts, kas stāvēja pāri partijām un parlamentam, bet partiju sistēma netika reorganizēta, lai būtu iespējams izveidot rīcībspējīgu valdību. Līdz ar to valdība kļuva par parlamenta mainīgā noskaņojuma un sabiedriskās domas smieklīgu izpausmi. Turpretī vācu sistēma parlamentu padarīja par vairāk vai mazāk noderīgu kaujaslauku konfliktējošām interesēm un viedokļiem, un tā galvenais uzdevums bija ietekmēt valdību, bet praktiskā lietderība valsts vadišanā bija vismaz diskutabla. Francijā partijas noslāpēja valdību, Vācijā valsts izkastrēja partijas.

Kopš pagājušā gadsimta beigām šo konstitucionālo parlamentu un partiju reputācija pastāvīgi ir kritusies. Plašāki tautas slāņi tās uzskatīja par dārgām un nevajadzīgām institūcijām. Jebkurš grupējums, kas piedāvāja kaut ko virs partijām stāvošu un ar parlamentu nesaistītu, tikai šā viena vienīgā iemesla pēc varēja gūt lielu popularitāti. Tāds grupējums šķita kompetentāks, patiesāks un vairāk ieinteresēts sabiedrības jautājumos. Taču tas bija tikai virspusējs iespaids, jo katrai šādai «partijai virs partijām» īstais mērķis bija kļūt par valsts aparāta saimniekiem. Tieši tā notika Itālijā Musolini fašistiskajā režīmā, kas līdz 1938. gadam bija nevis totalitārs režīms, bet gan no daudzpartiju demokrātijas izveidojusies nacionālistiska diktatūra. Jāpiekrīt, ka senajai aksiomai par vairākuma varas un diktatūras

⁹¹ Šai nostājai var pretstatīt ievēribas cienīgu faktu, ka Lielbritānijā Remzijs Makdonalds nevarēja izpirkt vainu par «nodevību» pret Leiboristu partiju. Vācijā civildienesta gars prasīja no visiem valsts ierēdņiem būt «virs partijām». Pretēji šim vecā prūšu civildienesta garam nacisti aizstāvēja partijas prioritāti, jo viņi tiecās pēc diktatūras. Gebelss skaidri pieprasīja, lai «ikviens partijas biedrs, kas kļūst par valsts ierēdņi, paliek nacionālsociālists [...], cieši sadarbojas ar partijas aparātu». (Citēts pēc *Gottfried Neesse. Partei und Staat. 1939, 28. lpp.*)

līdzību ir zināma taisnība, taču šai līdzībai nav nekā kopīga ar totalitārismu. Ir acīm redzams, ka pēc ilgstošas neefektīvas un juceklīgas daudzpartiju sistēmas valdīšanas varas sagrābšana vienas partijas rokās var likties kā liels atvieglojums, jo tas garantē, lai arī uz samērā īsu laiku, zināmu konsekvenci, kaut nelielu pastāvību un mazāk pretrunu.

Tas, ka nacistu nākšana pie varas tika identificēta ar iepriekš minēto vienas partijas diktatūru, liecina par vecos šablonos iestīgušo politisko domāšanu un cilvēku neizpratni par notiekošo. Vienīgais jaunais aspekts fašistu partijas diktatūrā bija partijas apgalvojums, ka tā ir kustība (kas tā, protams, nebija), jo ar šo nosaukumu bija vieglāk piesaistīt masas. Pēc varas sagrābšanas tā neveica būtiskas pārmaiņas valsts varas struktūrā, apmierinoties ar partijas biedru ielikšanu visos valdības amatos. Līdzko partija tika identificēta ar valsti, lai gan nacisti un bolševiki pastāvīgi centās no tā izvairīties, partija pārstāja būt «kustība» un tapa sasaistīta ar kopumā stabilo valsts struktūru.

Lai gan totalitārās kustības un to priekšteces pankustības bija nevis «partijas virs partijām», kas tiecas sagrābt valsts aparātu, bet gan kustības, kas par savu mērķi izvirzīja valsts sagraušānu, nacisti saprata, ka ir izdevīgi par tādu uzdoties, proti, izlikties uzticīgi sekojam Itālijas fašisma modelim. Tā viņi varēja gūt atbalstu no augstākās sabiedrības un kapitālistu elites, kuri nacistus noturēja par tādu pašu grupējumu, kādus viņi bija pabalstījuši agrāk un kas īpaši netiecās pēc valsts aparāta iekarošanas vienas partijas rokās.⁹² Uzņēmēji, kuri palīdzēja Hitleram tikt pie varas, naivi iedomājās atbalstām diktatoru, kas, pats par sevi saprotams, sniegs priekšrocības viņiem uz citu šķiru rēķina.

Imperiālisma iedvesmotās «partijas virs partijām» nekad nav pratušas gūt labumu no tautas masu naida pret partiju sistēmu vispār. Vācijas neapmierinātais pirmskara imperiālisms, lai arī kaldams kontinentālās ekspansijas plānus un nikni atmaskodams nacionālas valsts demokrātiskos institūtus, tomēr nesasniedza kustībai atbilstošus mērogus. Tas nebija pietiekams, lai varētu ignorēt šķiru intereses – partiju sistēmas pamatu. Nepietika ar augsta stila nacionālistiskām frāzēm, partijām acīm redzami trūka kā īstas nacionālistiskas, tā arī jebkādas citas ideoloģijas. Pēc Pirmā pasaules kara, kad vācu pangermānisti, it īpaši Lūdendorfs un viņa sieva, apjauta savu kļūdu

⁹² Tādas kā Koloniālā biedrība, Tirdzniecības ģeogrāfijas centrālā biedrība, Flotes biedrība un pat Pangermānistu liga, kurai gan līdz Pirmajam pasaules karam nebija nekādu sakaru ar lielkapitālu. Sk. Wertheimer, *op. cit.*, 73. lpp. Tipiski «virs partijām» stāvoši buržuāzijas pārstāvji bija nacionālliberāļi; sk. 74. piezīmi.

un centās to izlabot, viņi cieta neveiksmi, jo turējās pie novecojušiem netotalitārās valsts ideāliem un nesaprata, ka masu nevaldāmā aizrašanās ar «pārvalsts varu» (*überstaatliche Mächte*), piemēram, jezuītu, ebreju vai brīvмūrnieku varu, neradās no valsts vai nācijas pielūgsmes, bet, tieši pretēji, no skaudības un vēlēšanās arī kļūt par «pārvalsts varu».⁹³

Vienīgās zemes, kur valsts ideāli un nācijas pielūgsmes vēl nebija zaudējuši pievilcību un kur nacionālistiskie saukļi pret «pārvalsts varas» spēkiem joprojām saistīja masas, bija romāniskās Eiropas valstis, piemēram, Itālija vai mazākā mērā Spānija un Portugāle, jo šo valstu pilnīgu nacionālu attīstību bija kavējusi baznīca. Daļēji šis novēlota nacionālās attīstības elements, kā arī baznīcas tālredzība (tā saprata, ka pēc būtības fašisms nav ne antikristietisks, ne totalitārs, bet tikai šķir valsti no baznīcas, kā daudzās citās valstīs) bija iemesls, kāpēc fašisma sākotnējā antiklerikālā pieskaņa ātri izgaiss un pārveidojās tādā *modus vivendi* kā Itālijā vai konstruktīvā aliansē kā Spānijā un Portugālē.

Korporatīvās valsts ideja Musolini interpretācijā bija mēģinājums nacionālos draudus šķiru cīņas pārņemtā sabiedrībā pārvarēt ar jaunu integrētu organizāciju⁹⁴ un novērst antagonismu starp valsti un sabiedrību, iekļaujot sabiedrību valstī.⁹⁵ Fašistu kustība jeb «partija virs partijām», pretendējot uz visas nācijas interešu pārstāvību, sagrāba valsts aparātu, identificēja sevi ar augstāko varas institūtu un centās visu tautu padarīt par «valsts daļu». Tomēr kustība sevi neuzskatīja «virs valsts» un tās vadoņi sevi neiedomājis «virs nācijas».⁹⁶ Fašistu kustība beidzās līdz ar varas iegūšanu, vismaz attiecībā

⁹³ Erich Ludendorff. *Die überstaatlichen Mächte im letzten Jahre des Weltkrieges*. Leipzig, 1927. Sk. arī *Feldherrnworte*. 1938, 2. sēj.; I, 43, 55; II, 80.

⁹⁴ Korporatīvās valsts galvenais mērķis bija «labot un neitralizēt apstākļus, ko radīja 19. gadsimta industriālā revolūcija, kas rūpniecībā nošķīra kapitālu no darba, izraisīja, no vienas puses, darba devēju kapitālistu šķiras, bet, no otras puses, lielas neipašnieku šķiras – rūpnieciskā proletariāta – veidošanos. Šo šķiru pretstatīšana neizbēgami noveda pie to interešu konflikta». (*The Fascist Era*. Rome, 1939, III nod.)

⁹⁵ – Ja valsts patiesi grib pārstāvēt nāciju, tad nāciju veidojošajai tautai jābūt valsts sastāvdaļai.

– Kā to panākt?

– Fašistu atbilde ir šāda: organizējot cilvēkus grupās pēc viņu nodarbošanās, grupās, kas ar savu vadītāju starpniecību pacelas pakāpienveidīgi kā piramīda, kuras pamatne ir masas, bet virsotne – valsts.

– Neviena grupa neatrodas ārpus valsts, neviena grupa nav pret valsti, visas grupas valsti, kas, skaidrāk formulēta, ir pati nācija. (*Ibid.*)

⁹⁶ Par attiecībām starp partiju un valsti totalitārās zemēs un jo īpaši par fašistu partijas iekļaušanu valsts struktūrā Itālijā sk. Franz Neumann. *Behemoth*. 1942, 1. nod.

uz iekšpolitiku. Kustības darbība aprobežojās ar ārpolitikas jomu, galvenokārt pievērsoties imperiālistiskai ekspansijai un citiem imperiālistiskiem pasākumiem. Jau pirms varas iegūšanas nacisti turējās savrup no šīs fašistu diktatūras formas, kurā «kustības» uzdevums ir tikai palīdzēt partijai tikt pie varas, un apzināti izmantoja partiju, lai «virzītu kustību», kurai, pretējā partijai, nav «stingri noteiktu mērķu».⁹⁷

Atšķirības starp fašistisku un totalitāru kustību vislabāk ilustrē to attieksme pret armiju, tipiskāko valsts institūtu. Atšķirībā no nacistiem un bolševikiem, kuri iznīcināja armijas garu, pakļaujot to politiskajiem komisāriem vai citiem totalitārās elites veidojumiem, fašistiem palika iespēja izmantot šo nacionālistisko ieroci, ar kuru viņi identificēja sevi, tāpat kā bija sevi identificējuši ar valsti. Viņi vēlējās fašistu valsti un fašistu armiju, tomēr valsti un armiju. Tikai nacistiskajā Vācijā un padomju Krievijā armija un valsts kļuva par kustībai pakļautām funkcijām. Fašistisks diktators – bet ne Hitlers, ne Staļins – bija vienīgais patiesais uzurpators saskaņā ar klasisko politisko teoriju, un viņa vienas partijas vara zināmā mērā bija vienīgā, kurai joprojām bija ciešs sakars ar daudzpartiju sistēmu. Viņš izstenoja to, ko bija iecerējušas imperiālistiski orientētas līgas, biedrības un «partijas virs partijām». Tādējādi Itālijas fašisms ir vienīgais piemērs, kad valsts struktūrā integrēta mūsdienu masu kustība, kuru iedvesmo tikai galējais nacionālisms, pārvērtusi cilvēkus tādos *Staatsbürger* vai *patriotes*, kādos nacionāla valsts spēj pārvērst cilvēkus vienīgi kritisku vēsturisku momentu vai *union sacrée* gadījumos.⁹⁸

Kustības nerodas bez naida pret valsti, un Vācijas pangermānistiem pirmskara relatīvi stabilajā Vācijā šāda naida nebija. Kustību izcelsmes vieta bija Austroungārija, kur naidis pret valsti bija apspiesto tautu patriotisma izpausme un kur partijas (izņemot sociāldemokrātus, gandrīz vienīgo Austrijai lojālo partiju) veidojās pēc nacionālajiem, nevis šķiru principiem. Tas bija iespējams tāpēc, ka ekonomiskās un nacionālās intereses šeit bija gandrīz identiskas un ekonomiskais vai sociālais statuss bija lielā mērā atkarīgs

⁹⁷ Sk. ļoti interesanto materiālu par attiecībām starp partiju un kustību (*Dienstvorschrift für die Parteiorganisation der NSDAP*. 1932, II un sek. lpp.) un (*Werner Best. Die deutsche Polizei*. 1941, 107. lpp.), kam ir tāda pati orientācija: «Partijas uzdevums ir [...] saturēt kopā kustību, sniegt tai atbalstu un norādīt virzienus.»

⁹⁸ 1933. gada 14. novembra runā Musolini aizstāvēja vienas partijas varu, izmantojot argumentus, kurus parasti lieto nacionālās valstis kara laikā: vienpartijas vara ir nepieciešama, lai būtu politiskā disciplīna [...] un lai kopīga likteņa saikne vieno visus, neņemot vērā atšķirīgas intereses» (*Benito Mussolini. Four Speeches on the Corporate State. Rome, 1935*.)

no tautības. Tā nacionālisms, kas nacionālā valstī bija vienojošs spēks, šeit uzreiz kļuva par iekšējā sairuma cēloni un izraisīja būtiskas atšķirības partiju struktūrā salīdzinājumā ar nacionālu valsti. Daudznacionālajā Austroungārijā partiju biedrus turēja kopā nevis konkrētas intereses (kā citās kontinentālajās partiju sistēmās) vai kopīgas darbības princips (kā anglosakšu partijās), bet galvenokārt nacionālās piederības jūtas. Tai vajadzēja būt un tā arī bija Austrijas partiju vājākā vieta, jo ne konkrēti mērķi, ne programmas nevar rasties no jūtām vai tautiskās apziņas. Pankustības pārvērta šo trūkumu priekšrocībā, pārveidojot partijas par kustībām organizācijas formā, kurai atšķirībā no citām organizācijām nebija vajadzīgs ne mērķis, ne programma un kura varēja bieži mainīt politisko līniju, nekaitējot savai popularitātei. Vēl pirms nacistu lepnā paziņojuma, ka viņiem nav vajadzīga programma, lai gan viņiem tā ir, panģermānisti bija atklājuši, ka vispārējais noskaņojums ir daudz svarīgāks par izstrādātiem pamatprincipiem un platformām. Jo vienīgais, kam kustībā ir nozīme, ir tās pastāvīga atrašanās kustībā.⁹⁹ Tāpēc nacisti mēdza atsaukties uz Veimāras republikas četrpadsmit gadiem kā uz «sistēmas laiku» (*Systemzeit*), ar to domājot, ka šis laiks bijis sterils, nedinamisks, «nekustīgs», pretēji viņu «kustības ērai».

Valsts, pat vienpartijas diktatūra, tika uztverta kā šķērslis pastāvīgi augošās kustības pastāvīgi mainīgajām vajadzībām. Nebija iespējams atrast raksturīgāku atšķirību starp imperiālistu «virs partijām» stāvošajām grupām (Vācijas Panģermānistu līgu un Austrijas panģermānistu kustību) kā viņu atšķirību attieksmē pret valsti.¹⁰⁰ «Partija virs partijām» vēlējas tikai sagrābt valsts aparātu, bet īstā kustība plānoja tā iznīcināšanu; «partija virs partijām» atzina valsti par augstāko varas institūtu, ja tās pārstāvība nonākusi vienas partijas biedru rokās (kā Musolini Itālijā), bet īstā kustība atzina kustību par neatkarīgu un pat pārāku par valsti.

Pankustību agresivitāte pret partiju sistēmu ieguva praktisku nozīmi, kad pēc Pirmā pasaules kara partiju sistēma vairs nebija efektīvs instruments un Eiropas sabiedrības šķiru sistēma sabruka zem pieaugošo bezšķirisko

⁹⁹ Berdjajeva pierakstītā anekdote ir ļoti zīmīga: «Kāds padomju jauneklis aizbrauca uz Franciju [...] un] viņam tika jautāts, kādu iespaidu uz viņu atstājusi Francija. Viņš atbildēja: «Šajā valstī nav brīvības.» [...] Jauneklis sniedza savu brīvības interpretāciju. [...] Tā saucamā [francu] brīvība ir tāda, kas visu atstāj bez pārmaiņām, katra diena ir līdzīga iepriekšējai. [...] Un līdz ar to jauneklim no [Padomju] Krievijas Francija likās garlaicīga.» (*Op. cit.*, 182.-183. lpp.).

¹⁰⁰ Nauds pret Austrijas valsti dažkārt bija raksturīgs arī vācu panģermānistiem, it īpaši ja viņi bija *Auslandsdeutsche*, kā, piemēram, Mellers van den Bruks.

masu spiediena. Tad priekšplānā izvirzījās ne vairs pankustības, bet to totalitāriskie pēcteči, kuri dažu gadu laikā tādā mērā noteica pārējo partiju politiku, ka tās kļuva antifasistiskas vai antibolševistiskas, vai arī abas reizē.¹⁰¹ Ar šo negativismu, kas tām bija uzspiests no ārpusē, vecās partijas skaidri parādīja, ka arī tās vairs nespēj funkcionēt kā noteiktu šķiru interešu pārstāves un ir kļuvušas tikai par *status quo* aizstāvēm. Ātrumam, ar kādu Vācijas un Austrijas pangermānisti pievienojās nacismam, var atrast paralēli daudz lēnākā un sarežģītākā procesā, kas norisinājās panslāvistu kustībā, līdz viņi izprata, ka no Ļeņina Krievijas revolūcijas ir notikusi pietiekami liela atkāpšanās, lai viņi visā dedzībā varētu atbalstīt Staļinu. Bolševisms un nacisms savas varenības augstākajā punktā pārauga vienkāršu tribālo nacionālismu un tāpēc vairs nebija noderīgs tiem, kas ticēja nacionālismam pēc būtības, nevis tikai kā propagandas līdzeklim. Taču šādā iznākumā ne pangermānisti, ne arī panslāvistu nebija vainojami, un tas tikpat kā nemazināja viņu entuziasmu.

Kontinentālo partiju sistēmas pagrimums notika vienlaikus ar nacionālo valstu prestiža lejupslidi. Nacionālo viendabīgumu stipri traucēja migrācija, un Francija, kas tika uzskatīta par nāciju *par excellence*, dažu gadu laikā kļuva pilnīgi atkarīga no ārzemju darbaspēka. Ierobežojošā imigrācijas politika, kas neatbilda jaunajiem apstākļiem, joprojām palika «nacionāla», taču tā skaidri pierādīja, ka nacionāla valsts vairs netiek galā ar mūsdienu politiskajām problēmām.¹⁰² Vēl nopietnākas sekas bija 1919. gada miera līgumu neveiksmīgajam mēģinājumam radīt nacionālas valstis Austrumeiropā un Dienvideiropā, kur valsts pamattauta nereti bija tikai relatīvi vairākumā, bet skaitliski – mazāka par «minoritāšu» kopumu. Šī jaunā situācija pati par sevi varēja nopietni iedragāt partiju sistēmas šķirisko pamatu, jo visur partijas tika dibinātas pēc nacionālā principa. It kā Austroungārijas likvidēšana būtu noderējusi tikai tam, lai veicinātu daudzu līdzīgu eksperimentu uzsākšanu – tikai samazinātā mērogā.¹⁰³ Citās zemēs,

¹⁰¹ Hitleris pareizi aprakstīja situāciju 1932. gada vēlēšanu laikā: «Pret nacionālsociālismu Vācijā ir tikai noliedzošais vairākums.» (Citēts pēc Konrad Heiden. *Der Führer*. 1944, 564. lpp.).

¹⁰² Otrā pasaules kara sākumā vismaz 10 procenti Francijas iedzīvotāju bija nematerializēti ārzemnieki. Valsts ziemeļu raktuvēs strādāja galvenokārt poļi un beļģi, bet dienvidu laukos – spāņi un itālieši. Sk. Carr-Saunders. *World Population*. Oxford, 1936, 145-158. lpp.).

¹⁰³ Kopš 1918. gada nevienā no [jaunajām neatkarīgajām valstīm] nav izveidojusies [...] partija, kas var apvienot vairāk nekā vienu rasi, vienu reliģiju, vienu sociālo šķiru vai vienu reģionu. Vienīgais izņēmums ir Čehoslovākijas komunistiskā partija (*Encyclopedia of the Social Sciences*, loc. cit.).

kur nacionālo valsti un partiju šķirisko pamatu neskāra migrācija un iedzīvotāju neviendabīgums, inflācija un bezdarbs radīja līdzīgu sabrukumu, un šis sabrukums nepārprotami dramatiskāks un bīstamāks bija tur, kur šķiru sistēma bija stingrāka un cilvēku šķiriskā apziņa lielāka.

Tāda bija situācija starp abiem pasaules kariem, kad jebkurai kustībai bija lielākas iespējas nekā partijai, jo kustības uzbruka valsts institūtiem un necentās piesaistīt šķiras. Fasisms un nacisms vienmēr lepni ir uzsvēruši, ka viņu naids ir vērstis nevis pret kādu konkrētu šķiru, bet pret šķiru sistēmu vispār, ko viņi nosoda kā marksisma izgudrojumu. Vēl nozīmīgāks ir fakts, ka, neraugoties uz savu marksisma ideoloģiju, arī komunistiem nācās mīkstināt šķirisko nostāju. Pēc 1935. gada, aizsegušies ar tēzi par savu piekritēju bāzes paplašināšanu, viņi visur dibināja tautas frontes un centās piesaistīt arvien augošās bezšķiru masas, kuras līdz tam bija lielākoties fasistisku kustību guvums. Neviena no vecajām partijām nebija gatava uzņemt šīs masas, nespēja novērtēt viņu arvien pieaugošo lielumu un to lideru politisko ietekmi. Šo veco partiju kļūdu var izskaidrot tādējādi, ka viņu drošais stāvoklis parlamentā un pietiekamā pārstāvniecība valsts institūcijās un iestādēs lika tām justies daudz tuvāk varas centriem nekā masām. Šīs partijas bija pārliecinātas, ka valsts vienmēr būs neapstrīdams visu spēka instrumentu saimnieks un ka armija, svarīgākais nacionālās valsts institūts, vienmēr paliks izšķirošais elements visās iekšpolitiskās krīzes situācijās. Tāpēc tās atļāvās ignorēt daudzus pusmilitāros formējumus, kuri izveidojās bez jebkāda oficiālā atbalsta. Jo vājāka ārpusparlamenta un ārpusšķiru kustību spiediena ietekmē kļuva partiju sistēma, jo ātrāk izzuda viss iepriekšējais partiju antagonisms pret valsti. Partijas, strādājot iluzorā «valsts virs partijām» vairoga aizsegā, šo jauno harmoniju maldīgi izskaidroja kā savu spēku, kā brīnumainas attiecības ar kaut ko augstāku. Taču valsti, tāpat kā partiju sistēmu, apdraudēja revolucionāro kustību spiediens, un tā vairs nevarēja ieturēt augstprātīgu un nepopulāru pozīciju, stāvot pāri visiem iekšējiem konfliktiem. Armija jau sen vairs nebija droša barjera pret revolucionāriem nemieriem un ne jau tāpēc, ka simpatizētu revolūcijai, bet gan tāpēc, ka bija zaudējusi savu stāvokli. Jaunākajos laikos armija divas reizes, turklāt abas reizes Francijā, kuras tauta bija *nation par excellence*, bija demonstrējusi nepārprotamu nevēlēšanos vai nevarēšanu palīdzēt likumīgai varai vai ņemt varu savās rokās: 1850. gadā tā ļāva «10. decembra biedrības» pūlim iesēdināt tronī Napoleonu III,¹⁰⁴ un 19. gadsimta beigās tā saucamās Dreifusa lietas laikā, kad

¹⁰⁴ Sk. Karl Marx, *op. cit.*

nekas nekavēja nodibināt militāru diktatūru. Armijas neitralitāte, tās gatavība kalpot jebkuram saimniekam galu galā noveda valsti tiktāl, ka tā kļuva par «partiju interešu starpnieku. Tā vairs nebija *virš*, bet gan *starp* sabiedrības šķirām.»¹⁰⁵ Citiem vārdiem sakot, valsts un partijas kopā aizstāvēja *status quo*, neapjaušot, ka tieši šī savienība kalpo *status quo* stāvokļa nomaiņai.

Eiropas partiju sistēmas sabrukums norisinājās kā iespaidīga izrāde, Hitleram nākot pie varas. Tagad bieži vien mēdz aizmirst, ka, Otrajam pasaules karam sākoties, daudzās Eiropas valstīs bija nodibinājusies kāda diktatūras forma un partiju sistēma tika atmesta un ka gandrīz visur šīs pārmaiņas notika bez revolucionāra apvērsuma. Revolucionāras akcijas visbiežāk bija teatrāla nodeva pārlieku neapmierināto masu vēlmēm, nevis reāla cīņa par varu. Beigu beigās nav jau lielas atšķirības, vai daži tūkstoši tikpat kā neapbruņotu cilvēku sarīko gājienu uz Romu un pārņem varu Itālijā vai tā saucamais «bezpartijiskais bloks» Polijā (1934. gadā) ar pusfašistiskas valdības atbalsta programmu un piekritēju loku, kurā iesaistījušies aristokrāti un nabadzīgi zemnieki, strādnieki un uzņēmēji, katoļi un jūdaisi, pilnīgi legāli iegūst divas trešdaļas vietu parlamentā.¹⁰⁶

Francijā Hitlera nākšana pie varas, kam sekoja komunistu un fašistu ietekmes pieaugums, ļoti ātri mainīja partiju agrākās savstarpējās attiecības. Francijas labējie, kas līdz 1933. gadam bija noskaņoti stipri pretvāciski un kareivīgi, kļuva par pacifisma avangardu un vācu draugiem. Kreisie tikpat ātri pārmetās no pacifisma uz stingru nostāju pret Vāciju un drīz vien tika apvainoti kara kurināšanā no to partiju puses, kuras pirms dažiem gadiem kreiso pacifismu sauca par valsts nodevību.¹⁰⁷ Laikposms pēc Hitlera nākšanas pie varas kļuva vēl postošāks Francijas partiju sistēmai. Minhenes krīzes dienās visas partijas iekšēji sašķēlās sakarā ar vienīgo politiski būtisko jautājumu: sākt vai nesākt karu ar Vāciju.¹⁰⁸ Katrā partijā bija miera un kara frakcija, neviena partija nevarēja vienoties svarīgāko politisko lēmumu pieņemšanā, tās visas sašķēlās antifašistu un profašistu frakcijās. Tas, ka Hitleram, veidojot marionešu režīmus, starp partijām bija liela izvēle, liecina par pirmskara situāciju, nevis par kādu sevišķi izveicīgu nacistu manevru. Eiropā nebija nevienas partijas, kura būtu brīva no kolaboracionistiem.

¹⁰⁵ Carl Schmitt, *op. cit.*, 31. lpp.

¹⁰⁶ Vaclav Fiala. *Les Partis politiques polonais. (Monde Slave. Février, 1935.)*

¹⁰⁷ Sk. rūpīgo analīzi, ko veicis Š. A. Miko (*The French Right and Nazi Germany, 1933-1939*, 1943.)

¹⁰⁸ Visplašāk zināmais gadījums ir 1938. gada šķelšanās Francijas Sociālistiskajā partijā, kad Blūma frakcija palika mazākumā partijas kongresā Sēnas departamentā.

Uz veco partiju sabrukuma fona visur bija manāmas fašistu un komunistu kustības. Fašistiskā kustība ārpus Vācijas un Itālijas aizstāvēja mieru, par to maksājot pat ar ārzemju kundzību, komunistiskā kustība jau ilgi sludināja karu, maksājot pat ar valsts pilnīgu izpostīšanu. Svarīgākais ir nevis tas, ka galēji labējie bija atmetuši tradicionālo nacionālismu par labu Hitlera Eiropai un galēji kreisie aizmirsuši tradicionālo pacifismu par labu nacionālistiskiem lozungiem, bet gan abu šo kustību piekritēju samierināšanās ar pēkšņiem un kardinaliem pavērsieniem politiskajā līnijā. Vislabāk to ilustrē Vācijas un Krievijas savstarpējās neuzbrukšanas pakts, kad nacistiem nācās atteikties no sava principiālā pretboļševisma saukļa, bet komunistiem – atgriezties pie pacifisma, ko tie ilgus gadus bija zāķājuši par sīkburžuāzisku. Šādi spēji pavērsieni ne vieniem, ne otriem nemaz nekaitēja. Pietiek atcerēties, cik stipras bija komunistu pozīcijas pēc otrās *volte-face* nepilnus divus gadus vēlāk, kad nacistiskā Vācija uzbruka Padomju Savienībai.

Ārēji līdzīgs, bet īstenībā daudz dramatiskāks bija partiju sistēmas sabrukums Vācijā pirms Hitlera nākšanas pie varas. Tas kļuva redzams pēdējo prezidenta vēlēšanu laikā 1932. gadā, kad visas partijas ieviesa jaunas, complicētas masu propagandas formas.

Jau kandidātu izvēle pati par sevi bija īpatnēja. To, ka abas kustības, kuras atradās ārpus parlamentārās sistēmas un apkaroja šo sistēmu no pretējām pusēm, izvēlējās savus kandidātus (nacisti – Hitleru, komunisti – Tēlmani), pilnīgi varēja saprast. Izbrīnu izraisīja fakts, ka visas pārējās partijas pēkšņi vienojās par vienu kandidātu. Tas, ka šis kandidāts bija vecais Hindenburgs, nebija nekāds joks, bet apliecināja veco partiju nepārvaramo vēlēšanos identificēt sevi ar veco laiku valsti (valsti, kura stāv pāri partijām un kuras pārlicenošākais simbols bija nacionālā armija) un parādīja, cik lielā mērā tās jau atmetušas partiju sistēmu. Kustību priekšā partiju atšķirības bija kļuvušas visai nenožīmīgas, visu to pastāvēšana bija apdraudēta, tāpēc tās apvienojās un cerēja saglabāt *status quo*, kas tām garantētu turpmāku eksistenci. Hindenburgs kļuva par nacionālas valsts un partiju sistēmas simbolu, savukārt Hitleris un Tēlmanis sacentās viens ar otru, lai kļūtu par tautas simbolu.

Vēlēšanu plakāti bija tikpat zīmīgi kā kandidātu izvēle. Neviens no tiem neslavēja savu kandidātu labās īpašības. Hindenburga atbalstam domātie plakāti pieticīgi vēstīja, ka, «balsojot par Tēlmani, jūs balsojat par Hitleru», – brīdinot strādniekus neizniekot savas balsis par kandidātu (Tēlmani), kurš noteikti cietīs sakāvi, tādējādi ļaujot uzvarēt Hitleram. Šādi ar Hindenburgu samierinājās sociāldemokrāti, pašu kandidātu nemaz

neminot. Labējie spēlēja līdzīgu spēli, uzsverot, ka, «balsojot par Hitleru, jūs balsojat par Tēlmani». Turklāt abi spārnī deva nepārprotamus mājienus, ka nacisti un komunisti dažkārt ir vienojušies kopīga mērķa labad, tāpēc *status quo* saglabāšanai ir nepieciešams Hindenburgs.

Pretstatā propagandai par labu Hindenburgam, kas bija orientēta uz cilvēkiem, kuri vēlējās par katru cenu saglabāt *status quo* – 1932. gadā tas nozīmēja bezdarbu gandrīz pusei Vācijas iedzīvotāju –, abu kustību kandidātiem vajadzēja rēķināties ar tiem, kuri par katru cenu (pat maksājot ar visu valsts tiesisko institūtu iznīcināšanu) vēlējās pārmaiņas, un tādu ņemot vērā augošo bezdarbu, bija miljoni. Tāpēc nacisti, ne aci nepamiršķinājuši, laida klajā tādu absurdu kā, «balsojot par Tēlmani, jūs balsojat par Hindenburgu», uz ko komunisti nekavējoties atbildēja ar, «balsojot par Hitleru, jūs balsojat par Hindenburgu». Abas kustības biedēja savus vēletājus ar *status quo* saglabāšanās briesmām, tāpat kā viņu oponenti biedēja savējos ar revolūcijas rēgu.

Zem visu partiju metožu divainās vienvēidības slēpās vārdos neizteikta pārliecība, ka vēletāji dosies balsot, jo viņus ir pārņēmušas bailes – bailes no komunistiem, no nacistiem, bailes no esošā stāvokļa saglabāšanās. Šajā vispārējo bailu atmosfērā no politiskās skatuves nozuda visas šķiru barjeras. Partiju aliansē, kas aizstāvēja *status quo*, vecā šķiriskā struktūra kļuva pavisam neskaidra, bet kustības veidojošā masa bija absolūti neviendabīga un tikpat dinamiska un svārstīga kā bezdarbs.¹⁰⁹ Kamēr parlamentārie pretpolā apvienojās visā valsts institūciju spektrā, abas kustības 1932. gada novembrī organizēja slaveno transporta darbinieku streiku Berlīnes ielās.

Aplūkojot kontinentālās partiju sistēmas ārkārtīgi straujo norietu, jāatzina, ka šis institūts vēl bija ļoti jauns. Līdz 19. gadsimtam politisko partiju vispār nebija, un vairākumā Eiropas valstu to veidošanās sākās tikai pēc 1848. gada. Pagājušā gadsimta pēdējos divos gadu desmitos nozīmīgākā politiskā attīstība Francijā un Austroungārijā notika ārpus parlamenta partijām un opozīcijā pret tām, arī citur nelielas imperiālistiskas «partijas virs partijām» meta izaicinājumu šim institūtam, lai gūtu tautas masu atbalstu agresīvai ekspansionistiskai ārpolitikai.

¹⁰⁹ Vācijas Sociālistiskajā partijā no gadsimta sākuma līdz 1933. gadam notika tipiska pārmaiņas. Pirms Pirmā pasaules kara tikai 10 procenti biedru nebija strādnieki, turpretī 25 procentus balsu par to nodeva vidussšķiras pārstāvji. Taču 1930. gadā tikai 60 procenti biedru bija strādnieki, un vismaz 40 procentus balsu deva vidussšķira. Sk. *Sigmund Neumann*, *op. cit.* 28. un sek. lpp.

Kamēr imperiālistiskās savienības nostatīja sevi virs partijām, lai tiktu identificētas ar nacionālu valsti, pankustības uzbruka šīm partijām kā sistēmas sastāvdaļai tās nebija tik daudz «virs partijām», cik «virs valsts», lai tiktu identificētas ar tautu. Galu galā totalitārās kustības vairs neņēma vērā arī tautu, lai gan propagandas nolūkos to tomēr izmantoja. «Totalitāra valsts» tikai ārēji līdzinās valstij, un kustība vairs īsti nepauz tautas vajadzības. Pienāk brīdis, kad kustība ir virs valsts un virs tautas un ir gatava tās abas upurēt ideoloģijas vārdā: «Kustība [...] ir tiklab Valsts, kā Tauta, un ne pašreizējā valsts [...], ne pašreizējā vācu tauta nav pat iedomājama bez Kustības.»¹¹⁰

Nav labāka pierādījuma partiju sistēmas neglābjamam sabrukumam kā milzīgās pūles, lai to atjaunotu kontinentā pēckara periodā, un šo pūļu nožēlojamie rezultāti, kā arī pastiprināta kustību popularitāte pēc nacisma sagrāves un bolševisma draudi nacionālajai neatkarībai. *Status quo* atjaunošanas pūļu rezultāts ir politiskā situācija, kurā destruktīvās kustības ir vienīgās «partijas», kas darbojas normāli. To vadoņi ir saglabājuši autoritāti vissmagākajos apstākļos, pat ja partijas līnijā notika pastāvīgas pārmaiņas. Lai pareizi izvērtētu Eiropas nacionālo valstu izdzīvošanas iespējas, nav vērts pievērst pārāk lielu uzmanību nacionālistiskajiem lozungiem, kurus kustības epizodiski izmanto, lai slēptu savus īstos mērķus, bet jāņem vērā šobrīd visiem zināmais, ka tās ir starptautisku organizāciju reģionālās filiāles, ka to ierindas biedrus nepavisam nesatrauc savas kustības politika, kas kalpo citas, pat naidīgas, varas ārpolitikas mērķu īstenošanai, un ka kustību līderu apvairošana valsts nodevībā, piektās kolonnas organizēšanā to biedrus būtiski neietekmē. Pretstatā vecajām partijām kustības ir pārdzīvojušas pēdējo karu un šodien ir vienīgās «partijas», kas savu piekritēju acīs spējušas saglabāt vitalitāti un nozīmību.

¹¹⁰ Schmitt, op. cit.

9. nodaļa

NACIONĀLĀS VALSTS NORIETS UN CILVĒKA TIESĪBU GALS

Pat šodien ir gandrīz neiespējami aprakstīt, kas īstenībā notika Eiropā 1914. gada 4. augustā. Laiks pirms un pēc Pirmā pasaules kara ir nošķirts nevis kā veca posma beigas un jauna sākums, bet gan kā diena pirms un diena pēc sprādziena. Tomēr arī šī metafora nav īsti precīza, jo bēdu kļūsums pēc katastrofas turpinās. Pirmais sprādziens, šķiet, ir izraisījis ķēdes reakciju, no kuras mēs joprojām netiekam ārā, un neviens nezina, kā to pārtraukt. Pirmais pasaules karš izdarīja to, ko nespēja neviens iepriekšējais karš, – neglābjami sagrāva Eiropas nāciju savstarpējo tiesību atzišanu. Inflācija iznīcināja mazo īpašnieku šķiru, neatstājot tai ne mazākās cerības uz atgūšanos vai jaunas šādas šķiras izveidošanos, un tik radikāls trieciens nebija bijis pa spēkam nevienai finanšu krīzei. Bezdarbs sasniedza fantatiskus mērogius, tas aptvēra ne vien strādniekus, bet ar dažiem nebūtiskiem izņēmumiem veselas nācijas. Tam sekojošie pilsoņu kari, kuri neapklusu visus trauksmainā miera divdesmit gadus, bija asiņaināki un nežēlīgāki par visiem saviem priekštečiem. Tiem savukārt sekoja migrācija. Lielās pārcelotāju grupas nekur netika sagaidītas atplestām rokām, un bija naivi cerēt uz to asimilāciju. Atstājuši dzimteni, viņi palika bez mājām, atstājuši savu valsti, viņi kļuva par bezpavalstniekiem, zaudējuši cilvēka tiesības, viņi tapa beztiesīgi. Neko no tā, kas notika, lai cik mulķīgs vai jau ar iepriekš paredzētām sekām tas arī būtu, nevarēja ne labot, ne arī novērst. Katram notikumam piemita pastarās tiesas galīgums, tiesas, ko nesprieda ne Dievs, ne sātans, bet kas šķita līdzīga mulķīga fatāluma izpausmei.

Pirms vēl totalitārā politika apzināti uzbruka Eiropas civilizācijas struktūrai un daļēji to iznīcināja, 1914. gada eksplozija un tās smagās sekas

izraisot nestabilitāti, bija sagrāvušas Eiropas politiskās sistēmas fasādi, atsedzot tās iepriekš neredzamos pamatus. Atklājās daudzu cilvēku grupu ciešanas, jo vienā mirklī pasaulē valdošie likumi uz viņiem vairs neattiecās. Tieši apkārtējās pasaules šķietamā stabilitāte lika dzimtenes drošību zaudējušajiem justies kā nelaimīgiem izņēmumiem citādi saprātīgas varas priekšā, un tas padarīja ciniskus gan šā neapšaubāmi netaisnā likteņa upurus, gan arī tā aculieciniekus. Abas grupas cinismu maldīgi uztvēra kā pasaules procesu augošu izpratni, lai gan īstenībā bija notiekošā galīgi apmulsinātas. Naidam, kas bija pazīstams arī pirmskara pasaulē, piekrita arvien lielāka loma sabiedrības dzīvē, un maldinoši mierīgo divdesmito gadu politiskā skatuve sāka atgādināt Strindberga ģimenes konflikta nekrietnuma caurstrāvoto gaisotni. Politiskās dzīves vispārējo pagrimumu nekas neilustrē tik labi kā šis neskaids un uzmācīgais naidis pret visu un pret ikvienu, kā arī tas, ka politisko atbildību par notiekošo nevar uzvelt ne valdībai, ne buržuāzijai, ne arī kādai ārējai varai. Šāda atmosfēra neprognozējami izplatījās visos virzienos, un šķita, ka veselīga vienaldzība pret kaut ko vairs nav iespējama.

Šī pagrimuma gaisotne laikā starp pasaules kariem bija raksturīga visai Eiropai, tomēr krasāk izteikta tā bija karā uzvarētajās valstīs, kā arī jaundibinātajās valstīs pēc Austroungārijas un cariskās Krievijas sabrukuma. Pēdējās solidaritātes paliekas starp neemancipētajām «tautību sajaukuma joslas» tautām izgaisa brīdī, kad pazuda centrālā despotiskā birokrātija, kas saturēja šīs tautas kopā un neitralizēja savstarpējo naidu un nacionālās pretenzijas. Nu katrs nostājās pret katru un jo sevišķi pret savu tuvāko kaimiņu: slovakieši pret čehiem, horvāti pret serbiem, ukraiņi pret poļiem. Un tās nebija sekas, ko izraisījuši konflikti starp valsts pamatnāciju un minoritāti, jo, piemēram, slovakieši ne vien pastāvīgi sabotēja Prāgas demokrātiskās valdības darbību, bet arī vajāja ungāru minoritāti savā teritorijā. Polijā neapmierinātās minoritātes konfliktēja gan ar pamatnāciju, gan arī savā starpā.

Pirmajā acu uzmetienā šīs problēmas Eiropas nemierīgajā daļā šķita kā sīki nacionālistiski strīdi, kam nevar būt tālejošu seku Eiropas politiskajos likteņos. Tomēr šajos reģionos, galvenokārt abu pirmskara daudz nacionālo valstu – Krievijas un Austroungārijas sabrukuma ietekmē, parādījās divas cietēju grupas, kuru ciešanas atšķīrās no visu citu cietēju likteņa starpkaru laikā. Viņu stāvoklis bija sliktāks nekā izputinātajām vidussķīrām, bezdarbniekiem, sīkajiem *rentiers*, pensionāriem; viņi bija zaudējuši sociālo stāvokli, iespēju strādāt un tiesības uz īpašumu. Tās visas tika uzskatītas par neatņemamām tiesībām, resp., par cilvēka tiesībām. Bezpavalstniekiem un

minoritātēm, trāpīgi nosauktiem par *cousins-germane*,¹ nebija valdības, kas tos pārstāvētu un aizsargātu, tāpēc viņi bija spiesti dzīvot vai nu saskaņā ar izņēmuma likumu, vai līgumiem par minoritātēm, kurus visas valdības (izņemot Čehoslovakiju) bija parakstījušas ļoti negribīgi un nerespektīvi, vai arī absolūtas nelikumības apstākļos.

Parādoties minoritātēm Austrumeiropā un Dienvideiropā un bezvalstnieku grupām Centrāleiropā un Rietumeiropā, pēckara Eiropā parādījās jauns destabilizējošs elements. Pilsontiesību atņemšana kļuva par spēcīgu totalitārisma ieroci, un Eiropas nacionālo valstu konstitucionālā nespēja garantēt cilvēka tiesības tiem, kuri zaudējuši nacionāli garantētās tiesības, ļāva valdībām uzspiest savas vērtību normas pat saviem pretiniekiem. Tie, kurus vajātājs bija pasludinājis par padibenēm – ebrejus, trockistus u.tml., arī citur tika uzskatīti par padibenēm; tie, kurus pasludināja par nevēlamām personām, kļuva par Eiropas *indésirables*. 1938. gadā SS oficiālais laikraksts *Schwarze Korps* nepārprotami pavēstīja – ja pasaule vēl nav pārliecināta, ka ebreji patiešām ir padibenes, tad tā drīz pārliecināsies, kad robežas sāks šķērsot neidentificējami ubagi, kuriem nav ne tautības, ne naudas un pasu.² Un jāatzīst, ka šī propaganda bija iedarbīgāka par Gebelsa dailrunību ne tikai tāpēc, ka ebreji tika atzīti par padibenēm, bet arī tāpēc, ka arvien pieaugošās nevainīgu cilvēku grupas ārkārtīgi nožēlojamais stāvoklis nodereja par uzskatāmu piemēru totalitāras kustības ciniskajam apgalvojumam, ka vienādas neatņemamas cilvēka tiesības vispār nepastāv un ka demokrātisko valstu pretējais viedoklis ir tikai aizspriedumi, liekulība un glēvulība jaunās pasaules cietsirdīgā majestātiskuma priekšā. Pati vārdkopa «cilvēka tiesības» visiem ar to saistītajiem – upuriem, vajātājiem un novērotājiem – kļuva par bezcerīga ideālisma vai neveiklas pamulķu liekulības pierādījumu.

¹ S. Lawford Childs. *Refugees – a Permanent Problem in International Organization*. (War is Inevitable. Problems of Peace. 13th Series. London; izd. International Labor Office, 1938.)

² Nacistu sākotnējā Vācijas ebreju vajāšana uzskatāma par mēģinājumu izplatīt antisemitismu «tajās tautās, kurām bija draudzīga attieksme pret ebrejiem, pirmām kārtām Rietumu demokrātiskajās valstīs», nevis par centieniem atbrīvoties no ebrejiem. Vācijas Ārlietu ministrijas apkārtrakstā visām vācu iestādēm ārzemēs neilgi pēc 1938. gada novembra grautiņiem bija teikts: «Aptuveni 100 000 ebreju emigrācija jau ir pietiekama, lai piesaistītu daudzu valstu uzmanību ebreju briesmām. [...] Vācija ir ļoti ieinteresēta saglabāt ebreju izklīdes politiku [...] ebreju ieplūdums visās pasaules malās izraisa pamatiedzīvotāju pretdarbību un tādējādi veido labāko propagandu Vācijas politikai attiecībā pret ebrejiem. [...] Jo nabadzīgāks un līdz ar to apgrūtinotāks uzņēmējvalstij ir iebrāucējs ebrejs, jo stingrāka reakcija sagaidāma no šīs valsts puses.» Sk. *Nazi Conspiracy and Aggression*. Washington, 1946, VI, 87. un sek. lpp.

I. «MINORITĀŠU NĀCIJA» UN BEZPAVALSTNIEKI

Mūsdienu varas specifika, kas nacionālo suverenitāti (izņēmums ir ļoti lielas valstis) padara par izsmieklu, imperiālisma izplatība, kā arī pankustības grāva Eiropas nacionālo valstu sistēmas stabilitāti no ārpuses. Tomēr neviens no šiem faktoriem nav cēlies ne no šo valstu tradīcijām, ne institūtiem. Iekšējās stabilitātes samazināšanās sākās tikai pēc Pirmā pasaules kara, kad parādījās miera līgumu radītās minoritātes un revolūciju izraisītās aizvien pieaugošās bēgļu plūsmas.

Miera līgumu trūkumus mēdza izskaidrot ar to, ka līgumu izstrādātāji piederējuši pie paaudzes, kuru veidoja pirmskara posma pieredze un kura pilnībā neaptvēra pabeigtā kara ietekmi. Nekas to nepierāda labāk kā viņu mēģinājums risināt Austrumeiropas un Dienvideiropas nacionālās problēmas ar nacionālu valstu dibināšanu un minoritāšu līgumu slēgšanu. Ja jau valstīs ar sen iedibinātām nacionālām tradīcijām jaunie pasaules politikas apstākļi radīja varas problēmas, tad jo apšaubāmāka bija eksperimentēšana reģionos, kur nacionālu valstu radīšanai nebija nepieciešamo apstākļu – iedzīvotāju viendabības un piesaistes teritorijai. Bet pieņemt, ka nacionālās valstis var izveidot ar miera līgumu metodi, bija galīgs absurds. Patiešām, «viens acu uzmetiens Eiropas demogrāfiskajai kartei ir pietiekams, lai secinātu, ka Austrumeiropā nacionālu valstu dibināšanas princips nav īstenojams». ³ Līgumi vienā valstī sameta kopā dažādas tautas, dažas no tām nosauca par «valsts tautām», uzticēja tām varas realizāciju un klusējot pieņēma, ka dažas citas (piemēram, slovakie Čehoslovākijā un horvāti un slovēņi Dienvidslāvijā) ir vienlīdzīgas partneres pamatnācijai, lai gan tas nebūt tā nebija. ⁴ Ar līdzīgu patvaļību no pāri palikušajām tautām tika izveidota «minoritāšu» grupa, uzliekot jaunajām valstīm papildu nastu ievērot sevišķus noteikumus attiecībā uz šo savu iedzīvotāju daļu. ⁵ Tautas, kurām neļāva

³ Kurt Tramples. *Völkerbund und Völkerfreiheit. (Süddeutsche Monatshefte, 26. Jahrgang, Juli 1929.)*

⁴ Slovaku cīņa pret «čehu» valdību Prāgā beidzās ar Hitlera atbalstītu Slovēnijas neatkarību; Dienvidslāvijas 1921. gada konstitūcija tika «pieņemta» parlamentā, lai gan visi horvātu un slovēņu deputāti balsoja pret to. Labs Dienvidslāvijas starpkaru perioda vēstures apskats atrodams *Propyläen Weltgeschichte. Das Zeitalter des Imperialismus*. 1933. 10. sēj. 471. un sek. lpp.

⁵ Musolini bija taisnība, kad viņš pēc Minhenes krīzes rakstīja: «Ka Čehoslovākija šodien ir nonākusi tā saucamā «delikātā situācijā», tas izskaidrojams tādējādi, ka tā ir ne tikai Čehoslovākija, bet Čehu-vācu-poļu-ungāru-ukraiņu-rumāņu-slovākija [...]» (Citēts pēc *Hubert Ripka. Munich: Before and After. London, 1939, 117. lpp.*).

veidot valstis, vienalga, vai tās bija minoritātes vai tautības, uzskatīja līgumus par patvaļīgu rotaļāšanos, ar kuru vieniem tiek dota kundzība, bet otriem – verdzība. No otras puses, jaundibinātās valstis, kurām nacionālā suverenitātes ziņā tika apsolīts vienāds statuss ar Rietumu nācijām, minoritāšu līgumus uzskatīja par solījumu pārkāpumu un diskrimināciju, jo tie bija jāievēro tikai jaunajām valstīm, pat ne karā uzvarētajai Vācijai.

Mulsinošais varas vakuums, kas izveidojās pēc Austroungārijas sabrukuma un Polijas un Baltijas valstu atbrīvošanās no carisma despotijas, nebija vienīgais faktors, kas pamudināja politiķus uzsākt šo postošo eksperimentu. Daudz nereālāka šķita iespēja atrunāt no suverenitātes vairāk nekā 100 miljonus eiropiešu, kuri nekad nebija sasnieguši nacionālās brīvības un pašnoteikšanās stāvokli, pēc kā jau reāli tiecās koloniālās tautas. Bija arī taisnība, ka Viduseiropas un Rietumeiropas proletariāta (vēsturiski cietušas un apspiestas grupas, kuras atbrīvošanās bija dzīvības un nāves jautājums visai Eiropas sociālajai sistēmai) loma Austrumeiropā piekrita «tautām bez vēstures». ⁶ Nacionālās atbrīvošanās kustības Austrumos bija revolucionāras tieši tāpat kā strādnieku kustības Rietumos – abas pārstāvēja «nevēsturisko» Eiropas iedzīvotāju slāni un abas centās panākt atzīšanu un līdzdalību valsts norisēs. Eiropas *status quo* saglabāšanai nacionālās pašnoteikšanās tiesību un suverenitātes piešķiršana visām tautām bija neizbēgama, jo pretējā gadījumā tās nežēlīgi vajadzētu pazemināt līdz koloniālo tautu statusam (kaut ko līdzīgu vienmēr ieteikušas pankustības) un ieviest Eiropā koloniālās metodes. ⁷

⁶ Šo terminu pirmais darinājis Oto Bauers. Sk. *Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie*. Wien, 1907.

Vēsturiskajai apziņai bija liela nozīme nacionālās apziņas izveidē. Nāciju atbrīvošanās no dinastiju varas un starptautiskās aristokrātijas kundzības norisinājās vienlaicīgi ar literatūras atbrīvošanos no «starptautiskās» izglītoto šķiru valodas (vispirms latīņu, vēlāk arī franču) un ar nacionālo valodu attīstību. Šķita, ka tauta, kuras valodā iespējams veidot literatūru, ir sasniegusi nacionālo briedumu *per definitionem*. Austrumeiropas tautu nacionālās atbrīvošanas kustības sākās ar kaut ko līdzīgu filoloģiskai atdzimšanai (tās rezultāti dažkārt bija groteski, bet dažreiz ļoti auglīgi), kuras politiskais mērķis bija pierādīt, ka tautai ar literatūru un vēsturi ir tiesības uz nacionālo suverenitāti.

⁷ Protams, tā vienmēr bija skaidra alternatīva. Līdz tam neviens nebija pūlējis atrast izteiktu līdzību starp koloniālo un minoritāšu ekspluatāciju. Tikai Jakobs Robinsons bija starp citu rakstījis, ka «parādījās ipatnējs ekonomiskais protekcionisms, kas bija vērstis nevis pret citām valstīm, bet pret noteiktām iedzīvotāju grupām. Pārsteidzosi, bet dažas koloniālās ekspluatācijas metodes bija novērojamas arī Viduseiropā.» Sk. *Staatsbürgerliche und wirtschaftliche Gleichberechtigung*. (Süddeutsche Monatshefte, 26, Jahrgang Juli, 1929.)

Taču Eiropas *status quo* nebija iespējams saglabāt. Tikai pēc pēdējo autokrātijas palieku krišanas kļuva skaidrs, ka Eiropā bija valdījusi sistēma, kas ignorēja vismaz 25% savu iedzīvotāju vajadzības. Šo ļaunumu tomēr nevarēja labot ar jaunu valstu dibināšanu, jo aptuveni 30% no 100 miljoniem iedzīvotāju tika oficiāli atzīti par izņēmumiem, kuri jāaizstāv ar īpašiem minoritāšu ligumiem. Šie skaitļi, protams, neatspoguļo situāciju visā pilnībā. Tie tikai norāda uz proporciju starp tautām ar pašu valdību un tautām, kuras tika uzskatītas par pārāk mazām vai pārlietu izkaisītām, lai tām piešķirtu valstiskumu. Minoritāšu ligumi aptvēra tikai tās tautas, kurām bija lielas grupas vismaz divās jaundibinātajās valstīs, pārējās netika ņemtas vērā, lai gan dažās valstīs šādas nacionāli neapmierinātas tautas bija puse no iedzīvotājiem.⁸ Pats sliktākais šajā situācijā nebija tas, ka tautības kļuva nelojālas uzspiestajām valdībām un ka šīs valdības apspieda tās, cik vien spēja. Par sliktāko jāuzskata nacionāli neapmierināto tautu pārliecība, ka patiesu brīvību, patiesu emancipāciju un tautas suverenitāti var panākt tikai ar pilnīgu nacionālu atbrīvošanos un ka cilvēkiem bez savas nacionālās valdības ir atņemtas cilvēka tiesības. Šajā pārliecībā, ko varēja pamatot ar faktu, ka Lielā franču revolūcija bija apvienojusi Cilvēka tiesību deklarāciju un nacionālo suverenitāti, viņus atbalstīja minoritāšu ligumi, kuri dažādo tautību aizsardzību neuzticēja valdībām, bet uzlika to par pienākumu Tautu Savienībai.

Nav jādoma, ka minoritātes Tautu Savienībai būtu uzticējušās vairāk nekā savas valsts pamatnācijai. Galu galā Savienībā dažādas nācijas pārstāvēja valstsvīri, kuri juta līdzīgu nelaimīgajām jaunajām valdībām, jo tām bija jācīnās ar 25-50% savu iedzīvotāju opozīciju. Tāpēc minoritāšu ligumu veidotāji drīz vien bija spiesti minoritātēm stingrāk norādīt, ka tām pret jaunajām valstīm ir arī «pienākumi».⁹ Kļuva skaidrs, ka ligumi veidoti

⁸ Tiek lēsts, ka pirms 1914. gada pasaulē bijis aptuveni 100 miljonu cilvēku, kuru nacionālie centieni nebija realizēti. (Sk. *Charles Kingsley Webster. Minorities: History. (Encyclopedia Britannica, 1929)*). Minoritāšu iedzīvotāju skaits bija starp 25 un 30 miljoniem. (*P. de Azcarate. Minorities: League of Nations, ibid.*) Reālā situācija Čehoslovākijā un Dienvidslāvijā bija daudz sliktāka. Čehoslovākijā 7,2 miljoni čehu kā «valsts tauta» bija 50% no visu iedzīvotāju skaita, bet Dienvidslāvijā 5 miljoni serbu nepārsniedza 42% no kopējā iedzīvotāju skaita. Sk. *W. Winkler. Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten. Wien, 1931.*; *Otto Junghann. National Minorities in Europe. 1932.* Nedaudz atšķirīgus skaitļus sniedz Trampless, *op. cit.*

⁹ *P. de Azcarate, op. cit.*: «Līgumos nav nosacījumu par minoritāšu «pienākumiem» pret valstīm, kurās tās dzīvo. Tomēr trešajā Savienības asamblejā 1922. gadā [...] tika pieņemtas rezolūcijas par «minoritāšu pienākumiem» [...]»

tikai kā nesāpīga un humāna asimilācijas metode, un šāds interpretējums sanikvoja minoritātes.¹⁰ Bet ne uz ko citu cerēt nacionālu valstu sistēmā nebija iespējams. Ja minoritāšu līgumi būtu kaut kas vairāk par islaicīgu līdzekli juku situācijā, tajos paredzētie nacionālās suverenitātes ierobežojumi skartu arī veco Eiropas valstu nacionālo suverenitāti. Lielo nāciju pārstāvji ļoti labi zināja, ka nacionālā valstī minoritātes ir vai nu jāasimilē, vai jālikvidē. Un nav svarīgi, vai viņu rīcību noteica humāni apsvērumi pasargāt mazākās tautības no vajāšanām vai politiski apsvērumi nepieļaut divpusējus līgumus starp konkrētu valsti un tās minoritāšu vairākumvalstīm (galu galā vācieši gan skaita ziņā, gan pēc ekonomiskā stāvokļa bija vairāk nekā no visām oficiāli atzītajām minoritātēm). Viņi nevēlējās un arī nevarēja atcelt likumus, kuri noteica nacionālu valsti eksistenci.¹¹

Ne Tautu Savienība, ne minoritāšu līgumi nevarēja aizkavēt jaundibinātās valstis no minoritāšu vairāk vai mazāk izteiktas piespiedu asimilācijas. Būtiskākais faktors, kas varēja aizkavēt asimilāciju, bija valsts pamatnācijas iedzīvotāju relatīvi neliels skaits un ne sevišķi augsts kultūras līmenis. Krievu un ebreju minoritātes Polijā savu kultūru neuzskatīja zemāku par poļu kultūru, turklāt poļu īpatsvars (60% no valsts iedzīvotājiem) arī nebija īpaši iespaidīgs.

Sarūgtinātās tautas, pilnīgi ignorējot Tautu Savienību, nolēma rīkoties uz savu roku. Tās apvienojās minoritāšu savienībā jeb kongresā, un šis notikums bija ievērojams daudzējādā ziņā. Kongress neatbilda Tautu Savienības līgumiem kaut vai ar savu nosaukumu «Eiropas valstu organizēto nacionālo grupu kongress», jo tādējādi pārvilka svīturu lielajam darbam miera sarunu laikā, kad tika darīts viss, lai izvairītos no briesmīgā vārda

¹⁰ Visatklātāk par to izteicās Francijas un Lielbritānijas delegāti. Briāns teica: «Mūsu mērķis ir nevis minoritāšu izzušana, bet to zināma asimilācija. [...]» Britu pārstāvis ser Ostins Čemberlens pat apgalvoja, ka «Minoritāšu līgumu būtība ir nodrošināt tādu aizsardzību un taisnīgumu, kas tās pakāpeniski sagatavotu saplūšanai ar nāciju, pie kuras tās pieder.» (C. A. Macartney. *National States and National Minorities*. London, 1934. 276., 277. lpp.).

¹¹ Tiesa, daži čehu valstsvīri, liberālākie un demokrātiskākie nacionālās kustības vadītāji, kādreiz vēlējās Čehoslovākijas Republikas izveidošanu pēc Šveices parauga. Iemesls, kāpēc pat Beneš nekad nopietni nemēģināja šo modeli realizēt, lai atrisinātu akūtās nacionālās problēmas, bija atziņa, ka Šveice ir nevis paraugs, ko būtu iespējams imitēt, bet gan īpaši laimīgs izņēmums, kas tikai apstiprina pretējo. Jaundibinātās valstis nejutās pietiekami drošas, lai atteiktos no centralizētā valsts aparāta. Tās nevarēja ļoti īsā laikā izveidot mazās pašpārvaldes vienības – komūnas un kantonus, uz kuru plašajām varas funkcijām balstās Šveices federālā sistēma.

«nacionāls». ¹² Kongresā varēja piedalīties ne vien oficiālās minoritātes, bet arī visas «neoficiālās» tautas, un minoritāšu nāciju skaits pieauga tik lielā mērā, ka dažās jaundibinātajās valstīs to pārstāvji kopumā skaitliski pārspēja pamatnāciju. Turklāt «Kongress» Tautu Savienības līgumiem deva vēl vienu triecienu. Viens no Austrumeiropas un it īpaši «tautību sajaukuma joslas» ¹³ mulšinošākajiem nacionālās problēmas aspektiem bija tautu starpreģionālais raksturs. Ja kāda tauta savas nacionālās intereses izvirzītu augstāk par to valstu interesēm, kuru teritorijās šī tauta dzīvoja, attiecīgajām valstīm varētu rasties reāli draudi. ¹⁴ Tautu Savienības līgumos minoritāšu starpreģionālo raksturu bija mēģināts ignorēt, jo ar katru valsti tika noslēgts atsevišķs līgums, it kā, piemēram, ebreju vai vācu minoritāte nedzīvotu arī citās valstīs. «Nacionālo grupu kongress» ne vien ignorēja Savienības teritoriālo principu, šajā organizācijā dominēja divas tautības, kuras bija pārstāvētas visās jaundibinātajās valstīs, tāpēc ieņēma tur tādu stāvokli, ka pēc savas gribas varētu ietekmēt visu Austrumeiropu un Dienvideiropu. Šīs divas grupas bija vācieši un ebreji. Vācu minoritāte Rumānijā un Čehoslovākijā balsoja solidāri ar vācu minoritāti Polijā un Ungārijā, un nebija gaidāms, ka Polijas ebreji paliktu vienaldzīgi, piemēram, pret Rumānijas valdības diskriminējošu rīcību. Citiem vārdiem sakot, «Kongresa» pamatā bija nacionālās, nevis minoritāšu kopīgās intereses, ¹⁵ un tikai ebreju un vācu (Veimāras Republika uzņēmās minoritāšu aizstāvja lomu) harmoniskās attiecības šo organizāciju saturēja kopā. Taču, kad 1933. gadā ebreju delegācija pieprasīja izteikt protestu pret ebreju vajāšanu Trešajā reihā (oficiāli

¹² Tā, piemēram, Vilsons, kas dedzīgi atbalstīja «rasu, reliģisko un valodas tiesību nodrošināšanu minoritātēm» [...], «baidījās, ka «nacionālās tiesības» varētu būt kaitīgas, jo minoritātes, kuras būtu izdalītas kā atsevišķas vienības, varētu izraisīt pret sevi «skaudību un uzbrukumus»». (Oscar J. Janowsky. *The Jews and Minority Rights*. New York, 1933, 351. lpp.). Makartnijs, *op. cit.*, 4. lpp., apraksta šo situāciju un «Apvienotās ārlietu komitejas apdomīgo darbu», izvairoties no termina «nacionāls».

¹³ Tas ir Makartnija termins, *op. cit.*, *passim*.

¹⁴ «Miera neregulējuma rezultātā katra valsts tautību sajaukuma joslā [...] uzskatīja sevi par nacionālu valsti. Taču fakti liecināja par pretējo. [...] Neviens no šīm valstīm nebija viennacionāla, bet, no otras puses, nebija arī nevienas nācijas, kuras locekļi dzīvotu vienā valstī.» (Macartney, *op. cit.*, 210. lpp.).

¹⁵ 1933. gadā Kongresa priekšsēdētājs īpaši uzsvēra: «Viens ir skaidrs: mēs savos kongresos nesatiekamies kā abstraktu minoritāšu pārstāvji; ikviens no mums ar sirdi un dvēseli pieder pie noteiktas, savas paša tautas un jūtas saistīts ar šīs tautas likteni, lai kas arī notiktu. Līdz ar to ikviens no mums šeit ir, ja tā drīkst sacīt, pilnasiņu vācietis vai pilnasiņu ebrejs, pilnasiņu ungārs vai pilnasiņu ukraiņis.» Sk. *Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. 1933, 8. lpp.

viņiem uz to nebija tiesību, jo Vācijas ebreji nebija minoritāte), vācu delegāti apliecināja solidaritāti Vācijai un guva pārliecinošu atbalstu (antisemitisms jau bija pilnā plaukumā arī citās valstīs). Ebreji izstājās no «Kongresa», un tas zaudēja jebkādu nozīmi.

Minoritāšu ligumiem bija ne tik daudz praktisks izmantojums, cik simboliska nozīme, jo tie bija starptautiskas organizācijas – Tautu Savienības – garantija. Minoritātes bija eksistējušas arī agrāk,¹⁶ bet minoritāte kā pastāvīgs institūts, atziņa, ka miljoniem cilvēku dzīvo ārpus normālas tiesiskas aizsardzības un viņu elementāro tiesību nodrošināšanai nepieciešamas starptautiskas organizācijas papildgarantijas, kā arī pieņēmums, ka tas nav pagaidu stāvoklis, bet ka šie ligumi ir vajadzīgi, lai iedibinātu ilgstošu *modus vivendi*, – tas viss Eiropas vēsturē bija kaut kas gluži jauns. Minoritāšu ligumi skaidri izteica to, kas līdz tam nacionālās valsts sistēmā bija izpauzies tikai netieši, proti, ka vienīgi valsts pamattautas pārstāvji var būt pilsoņi, tikai viņus aizsargā valsts tiesiskie institūti. Citu tautību cilvēkiem bija nepieciešams kāds izņēmuma likums, kamēr viņi pilnīgi asimilējas un zaudē saikni ar savu etnisko izcelsmi. Līgumu izskaidrojumi no to valstu politiķu puses, kurām minoritāšu ligumi nebija saistoši, runāja vēl skaidrāku valodu: valsts likumi nevar attiekties uz tiem, kas pieprasa sev tiesības piederēt pie citas nācijas.¹⁷ Tādējādi viņi atzina un, pieaugot bezpavalstnieku skaitam, arī varēja pierādīt praksē, ka valsts no likuma instrumenta ir pilnīgi pārtapusi par nācijas instrumentu. Nācija bija pakļāvusi valsti, nacionālās intereses guva pārsvaru pār likumu jau ilgi pirms Hitlera paziņojuma, ka «likumīgi ir viss, kas nāk par labu vāciešiem». Arī šoreiz pūļa valoda bija tikai sabiedriskās domas pārfrazējums, kurā atmeta liekulība un savaldība.

Bez šaubām, šādas attīstības draudi nacionālās valsts struktūrai piemita jau no paša sākuma. Tomēr, ciktāl nacionālo valstu veidošanās norisinājās paralēli ar konstitucionālās varas iedibināšanu, tās vienmēr balstījās uz

¹⁶ Pirmās minoritātes parādījās, kad protestantu apziņas brīvības princips bija uzvarējis *cuius regio eius religio* principu. 1815. gada Vīnes kongress jau veica pasākumus, lai Krievijas, Prūsijas un Austrijas poļu izcelsmes iedzīvotājiem garantētu zināmas tiesības, kuras bija ne tikai «religiskās» tiesības. Taču ir raksturīgi, ka visos vēlākajos līgumos – protokolā, kas garantēja Grieķijas neatkarību 1830. gadā, Moldāvijas un Valahijas neatkarību 1856. gadā, un 1878. gada Berlīnes kongresā, kas bija veltīts Rumānijai –, tika runāts par «religiskajām», nevis «nacionālajām» minoritātēm, kurām tika nodrošinātas «pilsoņu», nevis «politiskās» tiesības.

¹⁷ Brazīlijas pārstāvis Tautu Savienības padomē De Mello Franko šo problēmu formulēja ļoti skaidri: «Manuprāt ir acīm redzams, ka tie, kas izstrādāja šo aizsardzības sistēmu, nav plānojuši izveidot iedzīvotāju grupas, kuras sevi uzskatītu par svešķermeniem valsts vispārējā struktūrā.» (Macartney, *op. cit.*, 277. lpp.).

likuma varu kā uz pretmetu patvaļīgai, despotiskai varai. Tāpēc, kad nedrošais līdzsvars starp nāciju un valsti, starp nacionālajām interesēm un tiesību institūtiem izjuka, šā tipa varas un tautu organizācijas sairšana norisinājās ļoti ātri. Dīvainā kārtā šis process sākās tieši tajā brīdī, kad pašnoteikšanās tiesības tika atzītas visām Eiropas tautām un bija akceptēts nācijas gribas pārākums pār tiesiskajiem un «abstraktajiem» institūtiem.

Minoritāšu līgumu laikā tika piesaukti dažādi argumenti, lai pamatotu līgumu nepieciešamību tikai jaundibinātajām valstīm, jo sen izveidoto valstu konstitūcijas netieši vai tieši (kā, piemēram, Francijā) balstījās uz cilvēka tiesībām un tāpēc nebija nepieciešama cilvēka tiesību aizsardzības pastiprināšana.¹⁸ Bezpavalstnieku parādīšanās šim ilūzijām darīja galu.

Minoritātes bija bezpavalstnieki tikai pa pusei. Lai arī tām bija vajadzīga papild aizsardzība līgumu un garantiju veidā, *de iure* tās piederēja pie kāda politiska veidojuma. Dažas otršķirīgas tiesības, piemēram, iespēja lietot dzimto valodu un saglabāt savu kultūru un sociālo vidi, bija apdraudētas, un tās (ne pārāk enerģiski) aizsargāja starptautiskās institūcijas. Elementārās tiesības, piemēram, tiesības uz apmešanās vietu un darbu, nekad netika minētas. Minoritāšu līgumu veidotāji nebija paredzējuši veselas iedzīvotāju kopienas pārvietošanas gadījumus vai tādu problēmu kā «nedeportējami» cilvēki, jo pasaulē nebija valsts, kur viņi varētu cerēt uz apmešanās tiesībām. Minoritātes joprojām varēja uzskatīt par ārkārtēju parādību, kas raksturīga «nestandarta» teritorijām. Šis arguments bija ļoti vilinošs, jo ļāva saglabāt sistēmu. Zināmā mērā tā pārdzivoja arī Otro pasaules karu, pēc kura miera stratēģi, pārliecinājušies par minoritāšu līgumu nelietderīgumu, sāka, cik vien tas bija iespējams, «repatrēt» tautas, lai atšķetinātu «tautību sajaukuma joslas» samezglojumus.¹⁹

¹⁸ Minoritāšu aizsardzības režīms tika izveidots, lai nodrošinātos ar risinājumu gadījumos, kad teritoriālais izkārtojums ir krasi neapmierinošs no tautības viedokļa. (*Joseph Roucek. The Minority Principle as a Problem of Political Science. Prague, 1928, 29. lpp.*). Diemžēl neapmierinošs teritoriālais izkārtojums bija ne tikai minoritāšu izvietojuma trūkums, bet arī pašu jaundibināto valstu izveidošanas problēma, jo šajā reģionā nebija tādas teritorijas, uz kuru nepretendētu vairākas tautas.

¹⁹ Gandrīz simbolisks šās uzskatu maiņas pierādījums atrodams Čehoslovākijas prezidenta Eduarda Beneša paziņojumos. Čehoslovākija bija vienīgā valsts, kas pēc Pirmā pasaules kara labprātīgi pakļāvās minoritāšu līgumu prasībām. Drīz pēc Otrā pasaules kara sākuma Beneš sāka atbalstīt iedzīvotāju pārvietošanas principu, kas beidzās ar vācu minoritātes izraidīšanu un vēl vienas grupas pievienošanas pārvietoto personu augošajam pulkam. Par Beneša nostāju sk. *Oscar Janowsky. Nationalities and National Minorities. New York, 1945, 136. un sek. lpp.*

Šī liela mēroga repatriācija netika veikta minoritāšu līgumu katastrofālo seku tiešā ietekmē. Gluži otrādi, tika lolotas cerības, ka šāds solis beidzot atrisinās bezpavalstnieku problēmu, kas iepriekšējos gadu desmitos bija kļuvusi arvien nopietnāka.

Daudz grūtāk atrisināma un ar tālejošākām sekām bija bezpavalstniecības problēma – jaunākā masveida parādība mūsdienu vēsturē. Tai raksturīga arvien pieaugoša bezvalsts cilvēku grupa, ko var uzskatīt par simptomātiskāko kategoriju mūsdienu politikā.²⁰ Tās rašanos nevar izskaidrot ne ar kādu vienu faktoru, taču, ja aplūkojam dažādās bezpavalstnieku grupas, kļūst skaidrs, ka kopš Pirmā pasaules kara beigām katrs nozīmīgs politiskais notikums ir papildinājis ārpus likuma dzīvojošo kopu ar jaunu kategoriju un nevienu no tām nav bijis iespējams normalizēt.²¹

²⁰ «Bepavalstniecības problēma kļuva aktuāla pēc Lielā kara. Pirms kara dažās valstīs, piemēram, ASV, eksistēja noteikumi, kuri paredzēja naturalizācijas atcelšanu gadījumos, kad naturalizētajai personai vairs nebija istas piesaistes mitnes zemei. Tādējādi denaturalizētā persona kļuva par bezpavalstnieku. Kara laikā galvenās Eiropas valstīs uzskatīja par nepieciešamu izdarīt labojumus pilsonības likumos, lai paredzētu naturalizācijas atcelšanas iespēju.» (*John Hope Simpson. The Refugee Problem. Oxford. Institute of International Affairs, 1939, 231. lpp.*). Bepavalstnieku grupa, kas radās pēc naturalizācijas atcelšanas, bija ļoti maza. Tomēr viņi radīja precedentu, un tāpēc starpkaru periodā naturalizētie pilsoņi kļuva par pirmo iedzīvotāju kategoriju, kuriem tika atņemta pilsonība. Naturalizācijas masveida atcelšana, piemēram, pret visiem ebreju izcelsmes naturalizētajiem vācu pilsoņiem nacistiskajā Vācijā 1933. gadā, parasti ievadīja to pašu kategoriju dzimto pilsoņu denaturalizāciju un tādu likumu pieņemšanu, kas pieļauj denaturalizāciju ar dekrētu. Tas bija vērojams trīsdesmitajos gados Beļģijā un citās Rietumu demokrātiskajās valstīs, piemēram, Grieķijas valdības prakse attiecībā pret armēņu bēgļiem. No 45 tūkstošiem armēņu bēgļu 1000 tika naturalizēti starp 1923. un 1928. gadu. Likums, kas paredzēja naturalizēt visus bēgļus, kuri bija jaunāki par 22 gadiem, tika uz laiku atcelts 1928. gadā, bet 1936. gadā valdība atcēla visus iepriekšējos naturalizācijas gadījumus. (*Sk. Simpson, op. cit., 41. lpp.*).

²¹ Tiek lēsts, ka divdesmit piecus gadus pēc padomju režīma realizētās pilsonības atņemšanas pusotram miljonam Krievijas iedzīvotāju vēl aptuveni 350 000–450 000 cilvēku bijuši bezpavalstnieki – relatīvi liels skaits, ja ņem vērā, ka kopš sākotnējās masveida emigrācijas bija izaugusi jauna paaudze, daudzi devušies uz ārzemēm un liels skaits cilvēku ieguvuši citu valstu pilsonību laulību ceļā. (*Sk. Simpson, op. cit., 559. lpp.; Eugene M. Kulischer. The Displacement of Population in Europe. Montreal, 1943; Winifred N. Hadsel. Can Europe's Refugees Find New Homes? (Foreign Policy Reports. August, 1943, X sēj., Nr. 10).*).

Ir tiesa, ka ASV piešķirusi imigrantiem bezpavalstniekiem tādas pašas tiesības kā citiem ārzemniekiem, taču tas notika tikai tāpēc, ka šī imigrācijas ziņā unikālā valsts ienācēju vienmēr uzskatījusi par saviem potenciāliem pilsoņiem neatkarīgi no viņu iepriekšējās nacionālās piederības.

Šo grupu vidū mēs joprojām varam atrast vecākos bezpavalstniekus, tos *Heimatlosen*, kurus radīja 1919. gada miera līgumi, Austroungārijas sabrukums un Baltijas valstu nodibināšana. Dažkārt viņu istā izcelsme nebija nosakāma, it īpaši ja kara beigās viņi neatradās pilsētā, kurā bija dzimuši.²² Nereti viņu izcelsmes vieta un līdz ar to arī pilsonība vairākkārt bija mainījusies sakarā ar pēckara teritoriālajiem strīdiem (piemēram, Viļņa, ko kāds franču diplomāts nosaucis par «apatrīdu galvaspilsētu»). Pēc Pirmā pasaules kara cilvēki biežāk, nekā varētu domāt, izvēlējās bezpavalstniecību, lai paliktu tur, kur tajā brīdī atradās, un izvairītos no izsūtīšanas uz «dzimteni», kur viņi būtu svešinieki (kā, piemēram, Polijas un Rumānijas ebreji Francijā un Vācijā).

Apatrīds, kas pats par sevi šķita mazsvarīgs juridisks dīvains, piesaistīja sev novēlotu uzmanību, kad viņam līdzīgā statusā nonāca pēckara bēgli, kuri, sākoties revolūcijām, bija spiesti atstāt dzimteni un kuriem pie varas nākušās valdības atņēma pilsonību. Šajā grupā (hronoloģiskā secībā) ietilpa miljoniem krievu, simtiem tūkstošu armēņu, tūkstošiem ungāru, simtiem tūkstošu vāciešu un vairāk nekā pusmiljons spāniešu, nemaz neminot mazākas tautības. Šodien šo valdību rīcību var uzskatīt par pilsoņu kara dabiskām sekām, bet tolaik pilsonības masveida atņemšana bija kaut kas pilnīgi jauns un negaidīts. Tā lika domāt par valsts struktūru, kas, ja arī nav pilnīgi totalitāra, necieš nekādu opozīciju un labāk atsakās no saviem pilsoņiem, nekā dod patvērumu citādi domājošiem. Turklāt šī parādība atklāja to, kas bija apslēpts visu nacionālās suverenitātes vēstures laiku: starp kaimiņsuverenitātēm var izveidoties ļoti nopietns konflikts ne vien kara, bet arī miera laikā. Kļuva skaidrs, ka pilnīga nacionāla suverenitāte iespējama tikai tik ilgi, ciktāl tiek atzītas Eiropas nāciju savstarpējās tiesības. Neformālas solidaritātes un vienošanās gars atturēja valdības no pilnas suverenitātes istenošanas. Teorētiski starptautisko tiesību jomā vienmēr ir valdījis uzskats, ka suverenitātes absolūta izpausme attiecas uz «emigrācijas, naturalizācijas, pilsonības un izraidīšanas jautājumiem».²³ Tomēr praktiskie apsvērumi un vārdos neizteikta kopīgo interešu atzišana ierobežoja nacionālo

²² *The American Friends Service Bulletin (General Relief Bulletin. March, 1943)* publicējis kāda šīs organizācijas darbinieka apmulsma pilnu ziņojumu no Spānijas, jo viņš bija saskāries ar ļoti sarežģītu gadījumu: «Cilvēks dzimis Berlinē, bet viņam ir poļu izcelsme, jo vecāki ir poļi un tāpēc viņš ir [...] apatrīds, taču pats apgalvo, ka ir ukraiņis, bet padomju valdība pieprasa viņa repatriāciju, lai liktu dienēt Sarkanajā armijā.»

²³ *Lawrence Preuss. La Dénationalisation imposée pour des motifs politiques. (Revue Internationale Française du Droit des Gens. 1937, IV sēj., 1., 2., 5. nr.)*

suverenitāti līdz brīdim, kad izveidojās totalitārie režīmi. Varbūt totalitārisma pakāpi var noteikt pēc tā, cik lielā mērā valdības izmanto suverenitātes tiesības atņemt pilsonību (te atklājas interesants fakts, ka Mussolini Itālijā ļoti nelabprāt šo metodi izmantoja pret saviem bēgļiem²⁴)? Tomēr jāpatur prātā, ka kontinentā tikpat kā nebija nevienas valsts, kas starp abiem pasaules kariem nebūtu pieņēmusi jaunus likumus, kurus gan tā neizmantoja pārāk bieži, tomēr to formulējums bija tāds, ka ļāva jebkurā piemērotā brīdī atbrīvoties no liela savas valsts iedzīvotāju skaita.²⁵

Neviens no mūsdienu politiskajiem paradoksiem nav tik rūgtas ironijas pilns kā pretruna starp labi domātajiem, neatlaidīgajiem ideālistu pūliņiem uzskatīt par «neatņemamām» tās cilvēka tiesības, kuras darbojas attīstītākajās un civilizētākajās valstīs, un bezpavalstnieku beztiesīgo stāvokli. Viņu stāvoklis ir nemitīgi pasliktinājies, līdz galu galā nogatavojot internētām personām (līdz Otrajam pasaules karam drīzāk izņēmums nekā likums) kļuvusi par «pārvietoto personu» parastāko mājvietu.

Pat ar bezpavalstniekiem saistītā terminoloģija ir kļuvusi draudīgāka. Apzīmējums «bez pavalstniecības» vismaz atzina faktu, ka persona ir zaudējusi valsts aizsardzību un tās tiesiskā statusa aizsargāšanai ir nepieciešams starptautisks līgums. Pēckara termins «pārvietotā persona» tika radīts jau

²⁴ Itālijas 1926. gada likums pret «aizskarošu emigrāciju» šķita kā brīdinājums turpmākajiem denaturalizācijas pasākumiem pret antifasistiski noskaņotiem bēgļiem. Tādu pēc 1929. gada denaturalizācijas politiku pārtrauca un tika uzsākta fasistu organizāciju veidošana ārzemēs. No 40 tūkstošiem «*Unione Popolare Italiana*» biedriem Francijā vismaz 10 tūkstoši bija īsti antifasistiskie bēgļi, no tiem tikai 3000 bija bez pašiem. Sk. *Simpson, op. cit.*, 122. un sek. lpp.

²⁵ Pirmais šāda veida likums tika pieņemts Francijā 1915. gadā, un tas attiecās tikai uz naturalizētajiem pilsoņiem, kuriem bija ienaidnieka valsts izcelsme un kas paturēja savu sākotnējo tautību. Portugāle ar 1916. gada dekrētu gāja daudz tālāk, automātiski denaturalizējot visas personas, kurām tēvs bijis vācietis. Beļģija 1922. gadā izdeva likumu, kas atcēla naturalizāciju personām, kuras bija izdarījušas pretvalstiskas darbības. 1934. gadā to apstiprināja jauns dekrēts, kurā atbilstoši laika garam tika miglaini norādīts uz personām «*manquant gravement à leurs devoirs de citoyen belge*». Itālijā kopš 1926. gada varēja denaturalizēt jebkuru personu, kas nebija «Itālijas pilsonības cienīga» vai apdraudēja sabiedrisko kārtību. Ēģipte un Turcija 1926. un attiecīgi 1928. gadā pieņēma likumus, kas paredzēja tādu personu denaturalizāciju, kas apdraudēja sociālo iekārtu. Francija draudēja ar denaturalizāciju tiem, kuri darbojušies pret Francijas valsts interesēm (1927). Austrija kopš 1933. gada varēja atņemt Austrijas pilsonību jebkuram pilsonim, kas ārzemēs dienējis vai piedalījies pret Austriju vērsta darbībā. 1933. gadā arī Vācija, cieši turoties pie dažādiem Krievijas pilsonības dekrētiem, pasludināja, ka Vācijas pilsonība var tikt atņemta jebkurai «ārzemēs dzīvojošai» personai.

kara laikā, lai bezpavalstniecību vispār likvidētu, gluži vienkārši ignorējot tās eksistenci. Bezpavalstniecības neatzīšana vienmēr nozīmē repatriāciju, t.i., deportāciju uz izcelsmes valsti, kura vai nu atsakās repatriējamo atzīt par pilsoni, vai pieprasa steidzamu tā izdošanu, lai repatriēto sodītu. Tā kā netotalitārās valstis parasti ir izvairījušās no masveida repatriācijām, bezpavalstnieku skaits divpadsmit gadus pēc kara ir lielāks nekā jebkad. Ticamas statistikas trūkums apliecina, ka bezpavalstniecības problēmu valstsvīri nolēmuši atrisināt, to gluži vienkārši ignorējot. Tomēr ir zināms, ka eksistē viens miljons «atzītu» bezpavalstnieku un vairāk nekā desmit miljonu *de facto* bezpavalstnieku.

Samērā nekaitīgā *de iure* bezpavalstnieku problēma tiek epizodiski aplūkota starptautiskās konferencēs, bet pati bezpavalstniecības būtība, kas ne ar ko neatšķiras no bēgļu jautājuma, vispār netiek pieminēta. Vēl sliktāk ir tas, ka potenciālo bezpavalstnieku skaits nemitīgi palielinās. Pirms Otrā pasaules kara tikai totalitārās vai pustotalitārās diktatūras izmantoja pilsonības atņemšanu attiecībā pret tiem, kuri bija dzimuši pilsoņi. Nu jau esam nonākuši tikrāl, ka arī brīvās demokrātijās, piemēram, Savienotajās Valstīs, nopietni tiek apsvērta iespēja atņemt pilsonību tiem dzimušajiem amerikāņiem, kuri ir komunisti. Pietiek atcerēties, cik centīgi nacisti centās panākt, lai visiem ebrejiem, kuri nebija Vācijas pilsoņi, «pilsonība tiktu atņemta pirms deportēšanas vai, pats vēlākais, deportēšanas dienā»²⁵ (Vācijas ebrejiem šāds dekrēts nebija vajadzīgs, jo Trešajā reihā darbojās likums, kas noteica, ka ebreji automātiski zaudē pilsonību, ja viņi atstāj Vācijas teritoriju, ieskaitot arī tos, kuri tika deportēti uz Polijas nometnēm), lai apjaustu bezpavalstniecības patieso nozīmi.

Pirmās postošās sekas, ko nacionālajām valstīm izraisīja lielais bezpavalstnieku skaits, bija politiskā patvēruma tiesību atcelšana. Šīs tiesības bija vienīgais cilvēka tiesību simbols starptautisko attiecību jomā. To ilgā vēsture iesniedzas regulētas politiskās dzīves pirmsākumos. Kopš seniem laikiem tās ir aizsargājušas gan bēgli, gan patvēruma zemi situācijās, kad nepārvarami apstākļi cilvēku nostatīja ārpus likuma. Tā bija viduslaiku principa *quid quid est in territorio est de territorio* vienīgā palieka, jo visos citos gadījumos mūsdienu valstis centās aizsargāt savus pilsoņus arī ārpus

²⁵ Citāts no hauptsturmfirera Dannekera pavēles, kas izdota 1943. gada 10. martā un attiecas uz «5000 ebreju deportāciju no Francijas, 1942. gada kvota». Šis dokuments (kopija Parizes Ebreju dokumentācijas centrā) ir daļa no Nirnbergas dokumentiem Nr. RF 1216. Lidzīgi pasākumi tika veikti pret Bulgārijas ebrejiem, sal. atbilstošo L. R. Vāgnera memorandu, kas izdots 1943. gada 3. aprīlī; dokuments NG 4180, *ibid.*

valsts robežām un ar savstarpējiem līgumiem panākt, lai viņi paliktu savu valsts tiesību subjekti. Un, lai gan patvēruma tiesības joprojām funkcionēja arī nacionālu valstu sistēmā un atsevišķos gadījumos pat pārdzīvoja abus pasaules karus, tās tika uzskatītas par anahronismu, kas ir pretrunā ar valsts starptautiskajām tiesībām. Tāpēc tās nav atrodamas nevienā rakstītā likumā, nevienā konstitūcijā, ne starptautiskā līgumā, un Tautu Savienības statūtos tās nav pat minētas.²⁶ Šajā ziņā tām ir daudz kopīga ar cilvēka tiesībām, kuras nekļuva par likumu, bet eksistēja bez noteikta statusa kā aicinājums atsevišķos gadījumos, kad parastie tiesību institūti nebija pietiekami spēcīgi.²⁷

Otrs lielais satricinājums, ko Eiropa piedzīvoja sakarā ar bēgļu rašanos,²⁸ bija atziņa, ka no bēgļiem nevar tikt vaļā un tos nevar pārvērst patvēruma valsts pilsoņos. Jau no pašiem pirmsākumiem vienprātīgi tika nospriests, ka šai problēmai var būt tikai divi risinājumi: repatriācija vai naturalizācija.²⁹ Kad pirmie krievu un armēņu bēgļu viļņi pierādīja, ka neviens no

²⁶ S. Lofords Čaildss (*op. cit.*) nožēlo faktu, ka Tautu Savienības statūtos nav nevienas «politisko bēgļu hartas, nekāda mierinājuma trimdiniekiem». Nesenais Apvienoto Nāciju Organizācijas mēģinājums nodrošināt tiesiskā statusa uzlabojumus vismaz nelielai – t. s. «*de iure* bezpavalstnieku» grupai bija tikai žests: ne mazāk kā divdesmit valstu pārstāvju piedalīšanās sanāksmē, kas neuzliktu tiem nekādus pienākumus. Pat ar šādiem arvienlotiem noteikumiem bija lielas šaubas, vai konferenci izdosies sasaukt. Sk. laikraksta ziņu (*New York Times*, October 17, 1954, 9. lpp.).

²⁷ Vienīgās, kas rūpējās par patvēruma tiesībām, bija dažas biedrības, kuru īpašais mērķis bija cilvēktiesību aizsardzība. Nozīmīgākā no tām Francijas atbalstītā «*Ligue des Droits de l'Homme*» ar nodalām visās demokrātiskajās Eiropas valstīs rīkojās tā, it kā problēma aprobežotos ar atsevišķu individu glābšanu, kurus vajā par politisko pārliecību vai darbību. Šis pieņēmums, kas jau bija bezjēdzīgs attiecībā uz miljoniem Krievijas bēgļu, kļuva pavisam absurds attiecībā uz ebrejiem un armēņiem. Ne ideoloģiski, ne administratīvi šī Līga nebija gatava risināt jaunās problēmas. Tā kā šī organizācija nevēlējās izprast jauno situāciju, tā aizmaldījās tādu uzdevumu risināšanā, kurus daudz labāk veica ikviens no daudzajām labdarības biedrībām, kuras ar savu līdzpilsoņu palīdzību dibināja paši bēgļi. Kad cilvēka tiesības kļuva par kādas sevišķi neefektīvas labdarības organizācijas mērķi, cilvēka tiesību jēdziens tika diskreditēts vēl vairāk.

²⁸ Jurisprudences daudzie dažādie mēģinājumi vienkāršot problēmu, nosakot atšķirību starp bezpavalstnieku un bēgli, piemēram, ar apgalvojumu, ka «bepavalstnieka statusu raksturo tas, ka viņam nav pilsonības, bet bēglis ir tikai zaudējis diplomātisko aizsardzību» (*Simpson, op. cit.*, 232. lpp.), vienmēr cietuši neveiksmi, tāpēc ka «reālās dzīves izpratnē visi bēgļi ir bezpavalstnieki». (*Simpson, op. cit.*, 4. lpp.)

²⁹ Šo vispārīgo cerību visironiskāko formulējumu devis R. Jūdalls Džērmings: «Bēgļa statuss, protams, nav pastāvīgs. Idejas būtība ir tā, ka viņam pašam pēc iespējas ātrāk jāietek no tā vaļā vai nu ar repatriāciju, vai naturalizāciju jaunajā mītnes zemē.» (*Some International Aspects of the Refugee Question. (British Yearbook of International Law. 1939.)*)

šiem risinājumiem nedod vērā ņemamus rezultātus, patvēruma valstis turpmāk atteicās atzīt ienācēju bezpavalstniecības statusu, tā padarot viņu stāvokli vēl nepanesamāku.³⁰ Atgādinājumi Tautu Savienībai steidzami izbeigt darbu ar bēgļiem no iesaistīto valdību viedokļa bija saprotami,³¹ jo tām bija iemesls baidīties, ka no Eiropas politiskās civilizācijas pamatu veidojošās senās trīsvienības (valsts-tauta-teritorija) izstumtie ir tikai sākums daudz plašākai kustībai. Bija acīm redzams un 1938. gada starptautiskajā konferencē atzīts, ka Vācijas un Austrijas ebreji faktiski ir bez pavalstniecības. Gluži dabiski, ka Vācijas rīcība bija labs paraugs citām valstīm, kā tikt valā no nevēlamām minoritātēm.³² Minoritātēm ebreji un armēņi bija augstākā riska grupa, un drīz vien viņu procents bezpavalstnieku vidū proporcionāli bija vislielākais.

Gandrīz tikpat draudīga parādība bija iepriekš nepieredzēta eiropiešu rīcība «ideoloģiskajās» cīņās. Cilvēki tika ne vien izraidīti un viņiem atņemta pilsonība, daudzu Eiropas valstu, tostarp Rietumu demokrātiju, pārstāvji pieteicās kā brīvprātīgie, lai karotu citu valstu pilsoņu karos (agrāk uz to bija sadūšojušies tikai daži ideālisti un piedzīvojumu meklētāji), kaut arī tas bieži vien nozīmēja saišu saraušanu ar savu nacionālo kopien. Tā bija viena no Spānijas pilsoņu kara mācībām un arī iemesls, kāpēc valdības tā baidījās no internacionālajām brigādēm. Situācija nebūtu tik nopietna, ja šī rīcība nozīmētu, ka cilvēki vairs neturas tik cieši pie savas tautības un ir gatavi asimilācijai citā nacionālā kopienā. Taču tā tas nebija. Bezpavalstnieki demonstrēja apbrīnojamu savas nacionalitātes saglabāšanas spēju,

³⁰ Tikai krievi, bezpavalstnieku masas neapšaubāmā aristokrātija, kā arī armēņi, ko pielīdzināja krievu statusam, bija oficiāli atzīti par «bezvalstniekiem», tika ņemti Tautu Savienības Nansena biroja aizsardzībā un saņēma ceļošanas dokumentus.

³¹ Childs, *op. cit.* Šādas izmisīgas steigas iemesls bija visu valdību bailes, ka pat vismazākais pozitīvais žests «varētu iedrošināt valstis atbrīvoties no nevēlamiem iedzīvotājiem un emigrētu daudzi cilvēki, kas citādi paliktu savās zemēs pat ļoti grūtos apstākļos». (Louise W. Holborn. *The Legal Status of Political Refugees*. 1928-38. (*American Journal of International Law*. 1938.))

Sk. arī Georges Mauco (*Esprit*, 7e année, Nr. 82, 1939, 590. lpp.): «Vācu bēgļu statusa pielīdzināšana tiem bēgļiem, par kuriem rūpējās Nansena birojs, būtu vienkāršākais un labākais risinājums pašiem vācu bēgļiem. Taču valdības nevēlējās paplašināt privilēģijas bēgļu jaunajai kategorijai, jo to skaits turklāt draudēja bezgalīgi pieaugt.»

³² Pie 600 tūkstošiem ebreju Vācijā un Austrijā, kuri 1938. gadā bija potenciāli bezpavalstnieki, jāpieskaita Rumānijas (Rumānijas Federālās minoritāšu komisijas prezidents profesors Dragomirs tikko bija pasaulei paziņojis Rumānijas ebreju pilsonības gaidāmo pārskatīšanu) un Polijas ebreji (tās ārlietu ministrs Beks bija oficiāli paziņojis, ka ebreju Polijā ir viens miljons par daudz). Sk. Simpson, *op. cit.*, 235. lpp.

visos iespējamajos veidos viņi reprezentēja atsevišķu minoritāti, kas bieži vien neizrādīja ne mazāko vēlmi naturalizēties. Dažādu tautību bezpavalstnieki neapvienojās, kā to bija darījušas minoritātes, lai aizstāvētu kopīgās intereses.³³ Internacionālā brigāde Spānijā tika izveidota pēc nacionālo bataljonu principa, un tāpēc vācieši domāja, ka cīnās pret Hitleru, bet itālieši – pret Musolini, tāpat kā vēlākajā Pretošanās kustībā spāņu bēgļi domāja, ka palīdzot cīnīties pret Viši režīmu, viņi cīnās pret Franko. Šis process Eiropas valstu valdības visvairāk satrauca ar to, ka bezpavalstniekus vairs nevērēja uzskatīt par nenoteiktas izcelsmes (*de nationalité indéterminée*) cilvēkiem. Lai arī viņi atteicās no savas pilsonības, neuzturēja ar savu bijušo valsti sakarus, nebija tai vairs lojāli un savu tautību nesaistīja ar noteiktu valdību, viņi tomēr saglabāja stingru nacionālu apziņu. Nacionālās grupas un minoritātes bez dziļām saknēm savā zemē un bez lojalitātes pret valsti vairs nebija raksturīgas tikai Eiropas austrumiem. Kā bēgļi un bezpavalstnieki viņi ienāca arī Rietumu vecajās nacionālajās valstīs.

Istās problēmas sākās, kad tika izmēģinātas repatriācijas un naturalizācijas metodes. Repatriācijas mēģinājumi beidzās nesekmīgi, ja nebija valsts, uz kuru šos cilvēkus varētu deportēt. Tie bija nesekmīgi ne tāpēc, ka rastos bažas par bezpavalstnieku likteni (kā tas var likties šodien, kad Padomju Savienība pieprasa savus bijušos pilsoņus, bet demokrātiskās valstis viņus aizsargā, ja tie ir pret repatriāciju), ne arī tāpēc, ka bezpavalstnieku pārplū-

³³ Ir grūti pateikt, kas bijis vispirms: nacionālo valstu nevēlēšanās naturalizēt bēgļus (naturalizācija kļuva arvien vairāk ierobežota, bet denaturalizācija arvien parastāka līdz ar bēgļu ierašanos) vai bēgļu nevēlēšanās pieņemt citu pilsonību. Valstis ar minoritāšu kopienām, piemēram, Polijā, bēgļiem (krieviem un ukraiņiem) bija tendence asimilēties ar minoritātēm, nepieprasot Polijas pilsonību. (Sk. *Simpson, op. cit.*, 364. lpp.)

Krievu bēgļu rīcība ir diezgan raksturīga. Nansena pasē ir teikts, ka tās īpašnieks ir «*personne d'origine russe*», jo «neviens neuzdrošinājās pateikt krievu emigrantam, ka viņš ir bez nacionalitātes vai ar apšaubāmu nacionalitāti». (Sk. *Marc Vichniac. Le Statut International des Apatriés. (Recueil des Cours de l'Académie de Droit International. XXXIII sēj., 1933.)*) Pret mēģinājumu piešķirt visiem bezpavalstniekiem vienveidīgas personas apliecības asi protestēja Nansena pasu īpašnieki, kas apgalvoja, ka viņu pasēs ir «viņu īpašs statuss likumīgas atzīšanas zīme». (Sk. *Jermings, op. cit.*) Pirms kara pat bēgļi no Vācijas neizrādīja vēlēšanos saplūst ar bezpavalstnieku masu un deva priekšroku apzīmējumam «*réfugié provenant d'Allemagne*», kas saglabāja zināmas nacionalitātes pazīmes.

Pārliecinošāk nekā Eiropas valstu sūdzības par bēgļu asimilācijas grūtībām skan paziņojumi no citiem kontinentiem, kas saskan ar iepriekšējiem tai ziņā, ka «no visām Eiropas emigrantu grupām visgrūtāk asimilējās Dienvideiropas, Austrumeiropas un Viduseiropas iedzīvotāji». (Sk. *Canada and the Doctrine of Peaceful Changes. Izd. H. F. Angus. (International Studies Conference: Demographic Questions: Peaceful Changes. 1937, 75.-76. lpp.)*)

dinātām valstīm būtu humāna nostāja. Tas notika tāpēc, ka ne izcelsmes zeme, ne arī kāda cita valsts nedeva piekrišanu bezpavalstnieka uzņemšanai. Varētu šķist, ka tieši bezpavalstnieka nedeportējamība aizkavējusi viņa izraidīšanu. Taču, tā kā cilvēks bez valsts ir «anomālija, kurai nav piemērotas vietas vispārējās tiesībās»,³⁴ resp., ir cilvēks ārpus likuma, viņš nokļuva pilnīgi policijas varā. Un tā nekautrējās izmantot dažas nelikumības, lai nevēlamo personu (*indésirables*) skaitu savā valstī samazinātu.³⁵ Citiem vārdiem sakot, bezpavalstniecības nelikumīgais raksturs piespieda valsti, balstoties uz savām suverēnajām izraidīšanas tiesībām, ķerties pie nelikumīgas rīcības.³⁶ Izraidītos bezpavalstniekus valsts slepeni nogādāja kaimiņvalstī, un tā atbildēja ar to pašu. Ideālais repatriācijas risinājums – slepeni nogādāt bēgli tā izcelsmes valstī – tika sekmīgi īstenots tikai dažos īpašos gadījumos. Tas bija iespējams daļēji tāpēc, ka netotalitārā policija bija saglabājusi ētisku apsvērumu paliekas, kā arī tāpēc, ka šī nelikumīgā transportēšana varēja notikt tikai starp kaimiņvalstīm. Sekas bija nepatīkamas: notika policijas sadursmes uz robežas, un tas nesekmēja labas starptautiskas attiecības, turklāt skaitā pieauga cietumsodi par «nelegālu» robežas šķērsošanu, lai ar vienas kaimiņvalsts policijas atbalstu nokļūtu otras kaimiņvalsts teritorijā.

Visi starptautisko konferenču mēģinājumi nodibināt bezpavalstnieku tiesisko statusu beidzās nesekmīgi, jo nekāds līgums nevarēja aizstāt teritoriju, uz kuru saskaņā ar likumu bija jādeportē ārvalstnieks. Visas diskusijas par bēgļu problēmām centrējās ap šo vienu jautājumu: kā panākt bēgļa deportāciju? Otrais pasaules karš un pārvietoto personu nometnes

³⁴ Jermings, *op. cit.*

³⁵ Holandes varas iestāžu apkārtraksts (1938. gada 7. maijs) katru bēgli nepārprotami uzskatīja par «nevēlamu svešinieku» un definēja to kā «svešinieku, kas, apstākļu spiests, pametis savu valsti». Sk. *L'Émigration, Problème Révolutionnaire. (Esprit, 7e année, No. 82, 1939, 602. lpp.)*

³⁶ Lawrence Preuss, *op. cit.*: nelikumību izplatība aprakstīta šādi: «Sākotnējais nelikumīgais denacionalizējošais valdības akts [...] izraidošo valsti padara par starptautisko tiesību pārkāpēju, jo tās varas iestādes pārkāpj tās valsts likumu, uz kuru bezpavalstnieks tiek izraidīts. Tā savukārt nevar tikt no izraidīta valā [...] ja vien nepārkāpj kādas trešās valsts likumu. [...] [Bepavalstniekam ir šāda alternatīva]: vai nu viņš pārkāpj tās valsts likumu, kurā dzīvo, vai tās valsts likumu, uz kuru tiek izraidīts.»

Sers Dzons Fišers Viljamss (*Denationalization. (British Year Book of International Law. VII, 1927)*) nonāk pie secinājuma, ka denacionalizācija ir pretrunā ar starptautiskām tiesībām. Tomēr Starptautisko tiesību sistematizācijas konferencē Hāgā 1930. gadā tikai Somijas valdība bija pārliecināta, ka «pilsonības zaudēšana [...] nav izmantojama kā soda veids [...] un nav ļaunprātīgi izmantojama, lai ar izraidīšanu tiktu valā no nevēlamas personas».

nebija nepieciešamas, lai secinātu, ka neeksistējošas dzimtenes vienīgā iespējamais aizstājējs ir internēto personu nometne. Patiešām, jau trīsdesmitajos gados tā bija vienīgā «valsts», ko pasaule varēja piedāvāt bezpavalstniekiem.³⁷

Arī naturalizācija nedeva pozitīvus rezultātus. Visa Eiropas valstu naturalizācijas sistēma sašķobījās, līdzko saskārās ar bezpavalstniekiem. Pēc būtības naturalizācija bija papildinājums nacionālas valsts likumiem, kas bija domāti tikai tiem, kas dzimuši konkrētajā teritorijā un ir pilsoņi pēc izcelsmes. Naturalizācija bija nepieciešama sevišķos gadījumos, atsevišķiem indivīdiem, kurus apstākļi bija noveduši svešā valstī. Viss mehānisms pārstāja funkcionēt, kad sākās naturalizācijas iesniegumu plūdi:³⁸ pat no tīri administratīvā viedokļa nevienas Eiropas valsts civildienests nebija spējīgs tikt ar šo problēmu galā. Valstis necentās naturalizēt vismaz nelielu daļu jaunpienācēju, bet sāka anulēt iepriekšējos naturalizācijas dokumentus. Daļēji tas izskaidrojams ar vispārēju paniku, daļēji ar to, ka jauno imigrantu masas ietekmēja šo tautību naturalizēto iedzīvotāju jau iepriekš nestabilo stāvokli.³⁹ Naturalizācijas anulēšana vai jaunu likumu pieņemšana, lai ar tiem pavērtu ceļu masveida denaturalizācijai,⁴⁰ sagrāva bēgļu

³⁷ Čaildss (*op. cit.*), nonācis pie skumjā secinājuma, ka «īstās grūtības ar bēgļa uzņemšanu ir tās [...], ka no viņa vairs nevar tikt valā», izteica priekšlikumu iekārtot «pārejas centrus», kurp bēgli var nosūtīt pat no ārzemēm un kas var aizstāt mītnes zemi deportācijas gadījumos.

³⁸ Divi masveida naturalizācijas gadījumi Tuvējos Austrumos uzskatāmi par izņēmumiem. Vienā iesaistīti grieķu bēgli no Turcijas, kurus Grieķijas valdība naturalizēja *en bloc* 1922. gadā, jo faktiski tā bija grieķu minoritātes repatriācija, nevis ārzemju pilsoņu ierakšanās. Otrajā gadījumā labvēlība tika izrādīta armēņu bēgļiem, kas no Turcijas ieradās Sirijā, Libānā un citās bijušajās Turcijas zemēs. Tie bija iedzīvotāji, ar kuriem Tuvējiem Austrumiem vēl nesen bija bijusi kopīga pilsonība.

³⁹ Tur, kur bēgļu vilnis sastapa savus tautas brāļus, kas jau bija apmetušies imigrācijas valstī, piemēram, armēņi un itālieši Francijā vai ebreji jebkur citur, senāk iebraukošo vildu bija vērojams asimilācijas regress. Viņu palīdzību un solidaritāti neapsaubāmi varēja iegūt tikai atgādinot viņu sākotnējo tautību, kas bija kopīga ar jaunpienācējiem. Par šo faktoru tūlīt ieinteresējās valstis, kuras bija bēgļu pārplūdinātas un kuras nevarēja vai nevēlējās sniegt tiem tiešu palīdzību vai tiesības strādāt. Visos šādos gadījumos senāk iebraukošo imigrantu nacionālās jūtas «kļuva par vienu no izšķirošajiem faktoriem bēgļu veiksmīgā iekārtošanā» (*Simpson, op. cit.*, 45.-46. lpp.). Taču apelācija pie nacionālās apziņas un solidaritātes nozīmēja arī, ka uzņemošās valstis palielina neasimilētu svešinieku skaitu. Tā piemēram, 10 tūkstoši itāliešu bēgļu uz nenoteiktu laiku aizturēja gandrīz viena miljona itāliešu imigrantu asimilāciju Francijā.

⁴⁰ Francijas valdība, kuras paraugam sekoja arī citas Rietumu valstis, trīsdesmitajos gados ieviesa naturalizētajiem pilsoņiem lielu ierobežojumu: viņi nevarēja strādāt dažās profesijās desmit gadus pēc naturalizācijas, viņiem nebija politisko tiesību u.tml.

jau tā vājo ticību normālai dzīvei jaunajos apstākļos. Agrāk asimilācija bija šķitusi nepieņemama un nodevīga, bet nu tā kļuva smieklīga. Atšķirība starp naturalizētiem pilsoņiem un bezpavalstniekiem nebija tik liela, lai būtu vērts pūlēties. Turklāt naturalizētajiem nereti tika liegtas svarīgas pilsoņu tiesības un viņi tika biedēti ar bezpavalstnieku likteni. Naturalizētās personas tika asimilētas līdz parasta ārvalstnieka līmenim, un, tā kā naturalizētie bija zaudējuši iepriekšējo pilsonību, šāda rīcība draudēja padarīt par bezpavalstniekiem vēl vienu lielu grupu.

Bija gandrīz aizkustinoši vērot, cik bezspēcīgas ir Eiropas valstu valdības, lai gan tās apzinājās bezpavalstniecības draudus un visiem spēkiem centās to ierobežot. Eksplōzīvi notikumi vairs nebija vajadzīgi. Ja zināms bezpavalstnieku skaits tika ielaists citādi normālā valstī, bezpavalstniecība sāka izplatīties kā epidēmija. Naturalizētajiem draudēja atgriešanās bezpavalstnieku statusā, un arī visu pārejo ārvalstnieku dzīves apstākļi pasliktinājās. Trīsdesmitajos gados arvien grūtāk bija saskatīt būtisku atšķirību starp bezpavalsts bēgļiem un parastiem konkrētajā valstī dzīvojošiem ārvalstniekiem. Ja valdība mēģināja izmantot savas tiesības repatriēt ārvalstnieku, tas darija visu iespējamo, lai paglābtos bezpavalstniecībā. Pirmā pasaules kara laikā ienaidnieka valsts pilsoņi jau izprata bezpavalstnieka statusa lielās priekšrocības. Taču likumu apiet ar likumu pamazām iemācījās ne vien atsevišķi indivīdi, bet arī lielas cilvēku masas. Francija – Eiropas lielākā imigrantu pieplūduma teritorija⁴¹ – regulēja savu haotisko darbaspēka tirgu, ielaizot imigrantus valstī darbaspēka deficīta reizēs un deportējot tos bezdarba vai krīžu posmos. Ārvalstnieki guva labu mācību un ātri novērtēja bezpavalstnieka statusa priekšrocības. Pēc 1935. gada, kad Lavāla valdība izdārja masveida deportāciju, no kuras paglābās tikai bezpavalstnieki, visi «ekonomiskie imigranti» un citas senāk ienākušās grupas – Balkānu iedzīvotāji, poļi, itālieši un spānieši – sajaucās ar bēgļu masām tādā mudžeklī, ko vairs nebija iespējams atšķetināt.

Kaitējums, ko bezpavalstniecība nodarīja ierastajām pilsoņa un ārvalstnieka statusa atšķirībām un valsts suverēnajām tiesībām uz pilsonības piešķiršanu, atņemšanu un indivīda izraidīšanu, bija mazāks par to, kas tika nodarīts valsts tiesisko institūtu struktūrai, kad arvien lielākam iedzīvotāju skaitam bija jādzīvo ārpus valsts jurisdikcijas un bez jebkādas citas tiesiskas aizsardzības. Bezpavalstniekam, kam nebija tiesību apmesties uz dzīvi un strādāt, pastāvīgi bija jāpārkāpj likumi. Viņš bija pakļauts

⁴¹ Simpson, *op. cit.*, 289. lpp.

cietumsodam, pat neizdarot nekādu noziegumu. Tādējādi visa vērtību hierarhija, kas raksturīga civilizētām valstīm, tika apgriezta ar kājam gaisā. Tā kā bezpavalstnieks bija anomālija, uz kuru neattiecas vispārējās tiesības, izdevīgāk bija kļūt par anomāliju, uz kuru tās attiecas, resp., par noziedznieku.

Labākais kritērijs, pēc kura nosakāms, vai indivīds nonācis ārpus likuma piespiedu kārtā, ir pajautāt, vai viņam ir izdevīgi izdarīt noziegumu. Ja sīka zādzība ielaužoties var uzlabot indivīda tiesisko stāvokli vismaz īslaicīgi, tad ir skaidrs, ka viņam atņemtas cilvēka tiesības. Tātad kriminālnoziegums kļūst par labāko iespēju, kā atgūt zināmu vienlīdzību, pat ja tas jāuzskata par izņēmumu no normas. Svarīgi ir tas, ka šāds izņēmums ir nodrošināts ar likumu. Pret noziedznieku bezpavalstnieku attieksme nav sliktāka kā pret jebkuru citu noziedznieku. Tikai kā likuma pārkāpejs viņš var gūt likuma aizsardzību. Tiesas prāvas un spriedumā noteiktā ieslodzījuma laikā viņš ir pasargāts no policijas patvaļīgas rīcības, pret kuru bezspēcīgi ir juristi un apelācijas. Tas pats cilvēks, kurš vakar sēdējis cietumā tikai par to, ka viņš eksistē šajā pasaulē, kuram nav bijis nekādu tiesību un draudējusi deportācija vai kurš bez tiesas sprieduma nosūtīts uz nometni internētām personām, jo ir mēģinājis strādāt un nopelnīt iztiku, var kļūt gandrīz par pilntiesīgu pilsoni, izdarot sīku zādzību. Pat ja viņam nav ne graša kabatā, viņš var dabūt advokātu, sūdzēties par cietumsargiem, un viņš tiks uzklaussits. Viņš būs nevis vairs padibene, bet gan pietiekami svarīgs cilvēks, lai tiktu sīki informēts par likuma pantu, pēc kura viņš tiks tiesāts. Citiem vārdiem sakot, viņš būs kļuvis par respektējamu personu.⁴²

Ne tik drošs un arī daudz grūtāks ceļš, kā no neatzītas anomālijas pārtapt par atzītu izņēmumu, ir mēģinājums kļūt par ģeniju. Tāpat kā likums pazīst tikai vienu atšķirību starp cilvēkiem: atšķirību starp normālu nenoziedznieku un anomālu noziedznieku, tā arī konformistiskā sabiedrība ir atzinusi tikai vienu izteikta individuālisma formu – ģeniju.

⁴² Praktiskā nozīmē jebkāds tiesas spriedums viņam radītu mazāk problēmu nekā iznādišanas pavēle, darba atļaujas atņemšana vai pavēle par nosūtīšanu uz internēto personu nometni. Rietumkrasta japāņu izcelsmes amerikānis, kas nokļuva cietumā, kad armija pavēlēja internēt visus japāņu izcelsmes amerikāņus, nebūtu spiests likvidēt savu īpašumu par pārāk zemu cenu. Viņš paliktu tur, kur bija, un algots advokāts rūpētos, lai neciest viņa intereses. Un, ja viņam uzsmaidītu veiksmi un tiktu piespriests ilgs cietumsods, viņš pēc tam varētu mierīgi un ar visām tiesībām atgriezties pie sava iepriekšējā uzņēmuma vai profesijas, pat ja tā būtu profesionāla zagšana. Cietumsods viņam garantēja konstitucionālās tiesības, kuras nekas cits – ne lojalitātes apliecinājumi, ne apelācijas – nespētu garantēt, ja viņa pilsonību tiktu apšaubīta.

Eiropas buržuāziskā sabiedrība vēlējās redzēt ģeniju atrodamies ārpus cilvēku likumiem, tādu kā monstru, kura galvenā sociālā funkcija ir satraukt un uzbudināt pārējos, un nebija svarīgi, vai viņš ir likumpārkāpējs. Turklāt pilsonības zaudēšana laupīja cilvēkiem ne vien aizsardzību, bet arī noteikti izveidojušos un oficiāli atzīto identitāti; par to liecina viņu drudžainie mēģinājumi saņemt no iepriekšējās pilsonības valsts vismaz dzimšanas apliecību. Viena no problēmām tika atrisināta, ja viņi panāca tādu izcilības pakāpi, kas tos atšķīra no lielā, anonīmā pūļa. Tikai slava var būt atbilde uz dažādu sociālo slāņu bēgļu nemitīgajām žēlabām par to, ka «seit neviens nezina, kas es esmu». Un patiešām, slavena bēgļa izredzes uzlabojas, tāpat kā sunim ar ciltsrakstiem ir lielākas izredzes izdzīvot nekā klaiņojošam sunim, kas ir tikai suns vispār.⁴³

Nacionāla valsts, kas nespēja nodrošināt tiesības tiem, kuri zaudējuši savas nacionālās valdības aizsardzību, nodeva šīs problēmas risināšanu policijas rokās. Tā bija pirmā reize, kad policija Rietumeiropas valstīs saņēma pilnvaru rīkoties patstāvīgi un guva tiešu varu pār cilvēkiem. Vienā sabiedriskās dzīves sfērā policija bija nevis vairs likumības nodrošināšanas instruments, bet gan varas aparāts, kas nav atkarīgs no valdības un ministrijām.⁴⁴ Tās spēks un neatkarība no likuma un valdības pieauga tieši proporcionāli bēgļu pieplūdumam. Jo vairāk bija reālo un potenciālo bezpavalstnieku (pirmskara Francijā – 10% no visa iedzīvotāju skaita), jo lielāki tapa draudi, ka valsts pakāpeniski pārveidosies par policejisku režīmu.

Pats par sevi saprotams, ka totalitārie režīmi, kuros policija bija sasniegusi varas augstumus, centās šo varu nostiprināt, pakļaujot lielas cilvēku grupas, kuras neatkarīgi no atsevišķu indivīdu likumpārkāpumiem būtībā kļuva beztiesīgas. Nacistiskās Vācijas Nirnbergas tiesībās ietvertā atšķirība starp valsts pilsoņiem (pilntiesīgiem pilsoņiem) un pilsoņiem (otrās šķiras pilsoņiem bez politiskām tiesībām) kļuva par pamatu vēl diskriminējošākiem likumiem, kuri paredzēja pilsonības atņemšanu visiem «svešas izcelsmes» pilsoņiem. Tikai kara sākšanās apturēja jau detalizēti izstrādāto

⁴³ Tie paši elites veidošanās principi darbojās arī totalitārisma koncentrācijas nometnēs, kur «aristokrātija» veidojās no kriminālnoziedznieku vairākuma un dažiem «ģenijiem», resp., māksliniekiem, un tas rāda ciešo saistību starp šīm sociālajām grupām.

⁴⁴ Piemēram, Francijā, bija vispār zināms, ka policijas izdota pavēle par izraidīšanu ir daudz nopietnāka par iekšlietu ministrijas pavēli un ka iekšlietu ministrs tikai retos gadījumos spēj atcelt policijas pavēli, bet pretēja darbība bija tikai piekukuļošanas jautājums. Konstitucionāli policija pakļāvās iekšlietu ministrijai.

likumprojektu pieņemšanu.^{44a} No otras puses, bezpavalstnieku masām arvien pieaugot, netotalitārajās valstīs radās tāda policijas organizēta nelikumības forma, kas beidzās ar to, ka brīvā pasaule būtībā pieskaņojās totalitāro valstu likumiem. Raksturīgi, ka dažādās valstīs koncentrācijas nometnes tika izveidotas vienām un tām pašām cilvēku grupām (protams, ar atšķirīgu attieksmi pret to iemītniekiem) un šo grupu noteikšanā iniciatīva piederēja totalitārajiem režīmiem. Piemēram, ja nacisti ieslodzīja cilvēku koncentrācijā nometnē un viņam laimējās no tās izbēgt, teiksim, uz Holandi, tad holandiešu varas iestādes viņu ieslodzīja internēto personu nometnē. Jau ilg pirms kara sākuma, aizbildinoties ar «valsts drošību», vairāku Rietumvalstu policijas dienesti nodibināja ciešus sakarus ar Gestapo un GPU. Tāpēc radās iespaids par neatkarīgu policijas ārpolitiku. Šī policijas ārpolitika funkcionēja samērā neatkarīgi no valdībām, piemēram, attiecībā starp Gestapo un Francijas policiju nekad nebija tik tuvas kā Leona Blüma tautas frontes valdības laikā, kad tika realizēta krasi pretvāciska politika. Atšķirībā no valdībām dažādās policijas organizācijas nekad sevi neapgrūtināja ar «aizspriedumiem» pret totalitārajiem režīmiem. Informācija un atmaskojoši fakti no GPU aģentiem bija tikpat gaidīti kā no Gestapo aģentiem. Rietumvalstu policija zināja, cik svarīga ir policijas aparāta loma visu totalitārajos režīmos, cik augsts tā sociālais statuss un cik liela politiskā nozīme, un nekad nepūlējās slēpt savas simpātijas pret tiem. Tas, ka okupēto valstu policija nacistiem izrādīja tik mazu pretestību un vēl palīdzēja organizēt teroru pret iedzīvotājiem, vismaz daļēji izskaidrojams ar bezpavalstnieku un bēgļu gadiem ilgo neierobežoto un patvalīgo vajāšanu.

^{44a} 1938. gada februārī Reiha un Prūsijas iekšlietu ministrija iesniedza «likumprojektu par Vācijas pilsonības iegūšanu un zaudēšanu», kurš tālu pārsniedza Nīrnbergas tieslietu. Likumprojektā bija paredzēts, ka «ebreju, jauktu asiņu ebreju vai citu svešu asiņu personu bērniem vairs netiktu garantēta pilsonība, «pat ja tēvam būtu vācu pilsonība kopš dzimšanas». Šie soli vairs neaprobežojās ar pretebreju likumdošanu, un tas ir redzams pēc 1939. gada 19. jūlijā paustā tieslietu ministra viedokļa ar ieteikumu «likumā izvairoties no vārdiem ebrejs vai jauktu asiņu ebrejs un aizstāt tos ar «svešu asiņu personas» vai «nevācu vai neģermāņu [*nicht arteruwand*] asiņu personas». Interesanta iezīme nacistiskās Vācijas bezpavalstnieku slāņa ārkārtīgās paplašināšanas plānošanā bija atradeņu nepārprotamā kvalificēšana par bezpavalstniekiem līdz brīdim, kad «tiek veikta viņu rases īpatnību izpēte». Šis princips, ka ikviens indivīds piedzimis ar neatņemamām tiesībām, ko garantē viņa pilsonība, tiek apzināti apgrīzts otrādi: ikviens indivīds piedzimis beztiesīgs, t.i., bezpavalstnieks, līdz brīdim, kad tiek pieņemts kāds cits lēmums.

Šā likumprojekta lietas oriģināls ar visu ministriju un vērmahta virspavēlniecības viedokļiem ir atrodams Ņujorkas Ebreju zinātniskās pētniecības institūtā (G-75).

Ebrejiem bijusi nozīmīga loma gan «minoritāšu nācijas» vēsturē, gan arī plašā bezpavalstnieku slāņa veidošanā. Ebreji bija tā saucamās minoritāšu kustības priekšgalā, jo viņiem bija ļoti nepieciešama aizsardzība (tikai armēņiem bija līdzīga situācija) un bija izveidoti labi starptautiskie kontakti. Taču galvenais bija tas, ka ebreji nevienā valstī nebija vairākums un bija uzskatāmi par *minoritē par excellence*, t.i., vienīgo minoritāti, kuras intereses spēj aizsargāt tikai starptautiski līgumi.⁴⁵

Ebreju īpašās vajadzības bija vislabākais iegansts, lai noliegtu, ka līgumi ir kompromiss starp jaundibināto valstu tendenci ar varu asimilēt svešās tautas un tām tautām, kurām, no lietderības principa raugoties, nevarēja piešķirt nacionālās pašnoteikšanās tiesības.

Līdzīgs gadījums izvirzīja ebrejus priekšplānā arī diskusijā par bezpavalstnieku un bēgļu problēmu. Pirmie miera līgumu radītie *Heimatlose* vai *apatrides* bija galvenokārt ebreji no jaundibinātajām valstīm, kuri nevarēja vai negribēja palauties uz savu jauno apmešanās zemju minoritāšu aizsardzību. Viņi nebija vērā ņemama bezpavalstnieku daļa līdz brīdim, kad Vācija piespieda savas valsts ebrejus emigrēt un kļūt par bezpavalstniekiem. Pēc Hitlera veiksmīgās izrēķināšanās ar ebrejiem visas minoritāšu valstis apsvēra iespēju izraidīt savas mazākumtautības, un bija gluži dabiski, ka tām būtu jāsāk ar tipiskāko minoritāti, kurai nebija citas aizsardzības kā vien minoritāšu līgumu sistēma, kas līdz tam laikam bija kļuvusi par apsmieklu.

Uzskatu, ka bezpavalstniecība ir galvenokārt ebreju problēma,⁴⁶ par ieganstu izmantoja visas valdības, kuras centās šo problēmu atrisināt, to gluži vienkārši ignorējot. Nevienas valstsvīrs neapzinājās, ka Hitlera izraudzītais ebreju problēmas risinājums, vispirms tos padarot par neatzītu minoritāti Vācijā, tad izraidot kā bezpavalstniekus no valsts un beidzot savācot no visām malām, lai nosūtītu uz nāves nometnēm, bija spilgts paraugs pārējai pasaulei, kā «likvidēt» visas ar minoritātēm un bezpavalstniekiem saistītās problēmas. Pēc kara izrādījās, ka ebreju jautājums, kas tika uzskatīts par vienīgo neatrisināmo problēmu, ir atrisināts ar kolonizētas un pēc tam iekarotas teritorijas palīdzību. Taču tas neatrisināja ne minoritāšu, ne bezpavalstnieku

⁴⁵ Par ebreju lomu minoritāšu līgumu izstrādāšanā sk. *Macartney, op. cit.*, 4., 213., 281. lpp., *passim*; *David Erdstein. Le Statut juridique des Minorités en Europe. Paris, 1932*, 11. un sek. lpp.; *Oscar J. Janowsky, op. cit.*

⁴⁶ Ši, protams, nebija tikai nacistiskās Vācijas ideja, lai gan to uzdrikslējis izteikt tikai nacistisks autors: «Tiesa, bēgļu jautājums eksistēs arī pēc ebreju jautājuma atrisināšanas, bet, tā kā ebreji ir tik liela bēgļu daļa, šis jautājums kļūs daudz vienkāršāks.» (*Kabermann. Das internationale Flüchtlingsproblem. (Zeitschrift für Politik.*, 29. sēj., 3. burtn., 1939.))

jautājumu. Tieši pretēji, kā gandrīz visi citi mūsu gadsimta notikumi, ebreju jautājuma atrisināšana tikai radija jaunu bēgļu kategoriju – arābus, tā palielinot bezpavalstnieku skaitu vēl par 700 000 – 800 000 cilvēku. Un tas, kas notika Palestīnā nelielā teritorijā un skāra simtiem tūkstošu cilvēku, tika atkārtots Indijā daudz lielākā mērogā. Kopš 1919.-1920. gada miera līgumiem bēgli un bezpavalstnieki bijuši par lāstu visām jaunatnātajām valstīm, kuras tika izveidotas kā nacionālas valstis.

Šīs lāsts jaunajām valstīm ir kā nāvējošas slimības digli. Jo nacionālā valsts nevar pastāvēt, ja princips par vienlīdzību likuma priekšā vairs nav spēkā. Bez šīs tiesiskās vienlīdzības, kurai vajadzēja aizstāt vecos feudālās sistēmas likumus un kārtību, valsts sadalās anarhiskā privileģēto un nepriekšēto indivīdu masā. Likumi, kuri nav vienlīdzīgi visiem, liek atgriezties pie tiesībām un privilēģijām, kas ir pretrunā ar nacionālas valsts būtību. Jo skaidrāka ir to nespēja izturēties pret bezpavalstniekiem kā pret likumīgām personām, jo lielāka ir policijas patvaļīgā vara, jo grūtāk valstij turēties preti kārdinājumam atņemt visiem pilsoņiem tiesisko statusu un valdīt ar visvarenas policijas palīdzību.

II. SAREŽĢĪJUMI AR CILVĒKA TIESĪBĀM

Cilvēka tiesību deklarācija 18. gadsimta beigās bija pagrieziena punkts vēsturē. Tas nozīmēja, ka par likuma pamatu jābūt cilvēkam, nevis Dieva gribai vai vēsturiskajām ieražām. Brīva no privilēģijām, kuras vēsture dāvājusi dažiem sabiedrības slāņiem un dažām nācijām, deklarācija norādīja uz cilvēka atbrīvošanos no jebkāda veida aizbildniecības un pasludināja viņa pilngadību.

Tācu deklarācijai bija vēl arī cita jēga, kuru tās autori pilnībā neapziņājas. Cilvēka tiesību pasludināšana nozīmēja tik ļoti vajadzīgo aizsardzību jaunajos laikos, kad indivīdi vairs nebija droši tajā kārtā, kurā bija dzimuši, un šaubījās par savu vienlīdzību Dieva priekšā kā kristieši. Citiem vārdiem sakot, jaunajā sekularizētajā un emancipētajā sabiedrībā cilvēki nebija droši par sociālajām un cilvēka tiesībām, kuras līdz tam bija ārpus politiskās hierarhijas un kuras garantēja nevis valdība un konstitūcija, bet gan sociālie, garīgie un reliģiskie spēki. Tāpēc visu 19. gadsimtu valdīja vienprātība uzskatos, ka ikreiz, kad indivīdiem vajadzīga aizsardzība pret valsts jauno suverenitāti un sabiedrības patvaļu, jāpiesauc cilvēka tiesības.

Tā kā bija pasludināts, ka cilvēka tiesības ir «neatņemamas», nesamazināmas un neizsecināmas no citām tiesībām un likumiem, nekāda vara netika piesaukta, lai tās apstiprinātu: cilvēks bija to pamats un mērķis. Pastāvēja uzskats, ka šo tiesību aizsargāšanai nav vajadzīgs nekāds īpašs likums, jo visiem citiem likumiem jābalstās uz tām. Cilvēks tika uzskatīts par vienīgo suverēnu likuma jautājumos un tauta pasludināta par augstāko varu valdības jautājumos. Tautas suverenitāte (atšķirībā no valdnieka suverenitātes) tika pasludināta nevis ar Dieva žēlastību, bet cilvēka vārdā, tāpēc šķita gluži dabiski, ka «neatņemamās» cilvēka tiesības atradīs sev garantiju un kļūs par neatņemamu daļu tautas tiesībās uz suverēnu valdību.

Citiem vārdiem sakot, tikko cilvēks bija kļuvis par pilnīgi emancipētu, pilnīgi izolētu būtni, kas pati apzinās savu cieņu, neatsaucoties ne uz kādām augstākām varām, – viņš jau atkal pazuda tautas piederīgo masā. Neatņemamo tiesību deklarācija jau no paša sākuma bija ietverts paradokss, jo tā paredzēja «abstraktu» cilvēkbūtni, kas it kā nekur neeksistēja, jo pat mežoniem ir kaut kāda sociāla sistēma. Ja cilti vai citā «atpalikušā» laužu kopienā netiek ievērotas cilvēka tiesības, tad tas acīmredzot ir tāpēc, ka šī kopiena nav sasniegusi attiecīgu civilizācijas pakāpi – tautas un nācijas suverenitāti, bet to apspiež svešzemnieki vai savi despoti. Visa cilvēka tiesību problēma ļoti ātri un neatšķetināmi savijās ar nacionālās emancipācijas jautājumu. Šķita, ka šīs tiesības spēj nodrošināt tikai nacionālā, resp., savas tautas suverenitāte. Tā kā kopš Lielās franču revolūcijas cilvēce tika iedomāta kā nāciju saime, pakāpeniski iesakņojās uzskats, ka cilvēka veidols ir tauta, nevis indivīds.

Patiesā būtība šai cilvēka tiesību identificēšanai ar tautu tiesībām Eiropas nacionālo valstu sistēmā atklājās tikai tad, kad arvien vairāk pieauga to cilvēku un tautu skaits, kuru elementārās tiesības Eiropas centrā nacionālo valstu normāla funkcionēšana aizsargāja tik mazā mērā, kā tas varētu notikt Āfrikas vidienē. Cilvēka tiesības bija definētas kā «neatņemamas», jo tām vajadzēja būt neatkarīgām no valdībām. Taču izrādījās, ka tajā mirklī, kad cilvēkiem vairs nebija savas valdības un palika tikai minimālas tiesības, neatradās tāda vara, kas tos aizsargātu, nedz tāda institūcija, kas garantētu jebkādas tiesības. Ja arī attieksmē pret minoritātēm kāda starptautiska organizācija nepamatoti uzņēmās nevalstisku funkciju, tās neveiksme bija acīm redzama, pirms vēl pasākumi tika pilnībā realizēti. Ne vien valdības vairāk vai mazāk atklāti pretojās savu suverēno tiesību aizskaršanai, arī konkrētās mazākumtautības neatzina starptautiskās garantijas, neuzticējās

nekam, kas skaidri neatbalstīja viņu «nacionālās» (nevis tikai «valodas, reliģiskās un etniskās») tiesības. Vācieši un ungāri, piemēram, deva priekšroku savas «nacionālās» dzimtenes aizsardzībai, savukārt ebreji – starpterritoriālai solidaritātei.⁴⁷

Bezpavalstnieki, tāpat kā minoritātes, bija pārliecināti, ka nacionālo tiesību zaudēšana ir līdzvērtīga cilvēka tiesību zaudēšanai. Jo lielākā mērā viņi tās zaudēja, jo vairāk viņi centās apvienoties savā nacionālajā kopienā. Krievu bēgļi bija pirmie, kas pieprasīja atzīt viņu tautību un izmisīgi pretojās saplūdināšanai ar citām bezpavalstnieku grupām. Kopš tā laika neviena bēgļu, ne pārvietoto personu grupa nav palaidusi garām iespēju attīstīt savas grupas apziņu un skaļi pieprasīt savas tiesības – kā poļi, ebreji vai vācieši utt.

Vēl sliktāk bija tas, ka visas cilvēka tiesību aizsardzības biedrības, kā arī visus mēģinājumus pieņemt jaunu cilvēka tiesību likumu atbalstīja neievērojami sabiedriskie darbinieki – daži juristi bez politiskas pieredzes vai profesionāli filantropi, kuri balstījās uz profesionālu ideālistu miglainiem uzskatiem. Viņu dibinātās grupas, viņu publicētās deklarācijas valodā un kompozīcijā demonstrēja šausminošu līdzību ar dzīvnieku aizsardzības biedrību dokumentiem. Nevienš valstsvīrs, nevienš ievērojams politisks darbinieks viņus nevarēja ņemt nopietni. Un neviena Eiropas liberāla vai radikāla partija neuzskatīja par vajadzīgu iekļaut savā programmā jaunu cilvēka tiesību deklarāciju. Arī paši vajātie cilvēki ne pirms, ne pēc Otrā pasaules kara nav spējuši iedzīvināt šīs pamattiesības, kas tiem tik nepāprotami bija liegtas. Gluži otrādi, vajātie šķietami solidarizējās ar varas nievājošo un vienaldzīgo attieksmi pret mazpazīstamo biedrību mēģinājumiem ieviest cilvēka tiesības jebkādā elementārā vai vispārīgā veidā.

Atbildīgo personu nespēja ar jauna cilvēka tiesību likuma pasludināšanu pārvarēt šo postu, tikt galā ar pieaugošo cilvēku masu, kurai jādzīvo ārpus likumiem, nav izskaidrojama ar viņu nevēlēšanos to darīt. Ne franču, ne amerikāņu revolūciju savulaik svinīgi pasludinātās cilvēka tiesības kā

⁴⁷ Aizkustinoši piemēri, kas ilustrē sevišķu uzticību nacionālajām tiesībām, bija Itālijas Tiroles vācu minoritātes 75% piekrišana repatriēties uz Vāciju un vācu anklāva Slovēnija (kopš 14. gadsimta) brīvprātīgā repatriācija pirms Otrā pasaules kara, kā arī pārvietoto personu nometnē izmitināto ebreju bēgļu vienprātīga atteikšanās no masveida naturalizācijas, ko tiem piedāvāja Itālijas valdība tūlīt pēc kara beigām. Ņemot vērā Eiropas tautu pieredzi starpkaru posmā, būtu liela kļūda šādu rīcību izskaidrot tikai kā kārtējo fanātiska nacionālisma izpausmi. Cilvēki nejutās droši par savām elementārājām tiesībām, ja tās neaizsargāja valdība, pie kuras tie piederēja kopš dzimšanas. Sk. *Eugene M. Kulisher, op. cit.*

civilizētas sabiedrības jauns pamats nebija praktiski risinātas. 19. gadsimtā šīs tiesības tika izmantotas samērā pavisam, lai aizsargātu individu no arvien pieaugošās valsts varas un lai mazinātu sociālo nedrošību, ko radīja industriālā revolūcija. Tad cilvēka tiesības guva jaunu nozīmes niansi: tās kļuva par maznodrošināto aizsardzības standartlozungu, par tādu kā papildlikumu, izņēmuma tiesībām tiem, kam vairs nebija uz ko palauties.

Iemesls, kāpēc cilvēka tiesību jēdzienam 19. gadsimta politiskajā domā bija pabērna loma un kāpēc neviena no 20. gadsimta liberālajām un radikālajām partijām neiekļāva tās savā programmā, pat kad radās neatliekama vajadzība to darīt, šķiet acīm redzams: pastāvēja uzskats, ka pilsoņu tiesības – resp., dažādās pilsoņu tiesības dažādās valstīs – savā reālajā likumu formā ietver mūžīgās cilvēka tiesības, kuras savukārt tika uzskatītas par neatkarīgām no pilsonības un tautības. Visi cilvēki bija kādas politiskas vienības pilsoņi, un, ja viņu valsts likumi neatbilda cilvēka tiesību prasībām, tad viņiem bija pienākums tos mainīt vai nu ar likumdošanu (demokrātiskās valstīs), vai revolucionārā (despotijās) ceļā.

Izrādījās, ka cilvēka tiesības, kas tika uzskatītas par neatņemamām pat tādās valstīs, kuru konstitūcija balstījās uz šīm tiesībām, nav realizējamas, līdzko parādās cilvēki, kuri vairs nav nevienas suverēnas valsts pilsoņi. Šim faktam, kas pats par sevi ir satraucošs, vēl klāt nāk sajukums, ko pēdējā laikā radījuši mēģinājumi noformulēt jaunu cilvēka tiesību likumu. Tie parādīja, ka neviens nav spējīgs ar pietiekamu pārliecību noteikt vispārējo cilvēka tiesību atšķirību no pilsoņu tiesībām. Lai gan šķietami vienprātīgi tiek atzīts, ka visa šo cilvēku nelaime īstenībā ir cilvēka tiesību zaudēšana, neviens nevar īsti pateikt, kādas tiesības viņi zaudē, zaudējami cilvēka tiesības.

Pirmais, ko šie beztiesīgie zaudēja, bija mājas, un tas nozīmēja, ka zaudēta visa kopš dzimšanas ierastā sociālā mikrostruktūra un indivīda izveidotā noteiktā vieta dzīvē. Šādai nelaimei vēsturē bijuši daudzi precedenti – atsevišķu indivīdu vai lielāku cilvēku grupu piespiedu migrācija, ko izraisījuši politiski vai ekonomiski iemesli, nav nekas neikdienišķs. Precedenta nebija tam, ka mājas zaudējušie nevarēja atrast jaunas mājas. Pavisam negaidot migrantiem vairs nebija pasaulē vietas, kur viņi varētu apmesties bez visstingrākajiem ierobežojumiem, nebija valsts, kur tie tiktu asimilēti, nebija teritorijas, kur viņi varētu izveidot savu kopienu. Un tam nebija gandrīz nekāda sakara ar pārāpdzīvotības materiālajām problēmām. Tā bija nevis vietas, bet gan politiskās organizācijas problēma. Neviens

nebija apzinājies, ka cilvēce, ko pieņemts uzskatīt par nāciju saimi, ir sasniegusi tādu stadiju, kad individam, kurš izmests no vienas šādas cieši organizētas kopienas, nav vairs vietas nekur visā nāciju saimē.⁴⁸

Otrs zaudējums, ko piedzīvoja beztiesīgie, bija valdības sniegtā aizsardzība, un tas nozīmēja tiesiskā statusa zaudējumu ne vien savā zemē, bet visās valstīs. Savstarpējie un starptautiskie līgumi ir pārklājuši zemeslodi kā timeklis, kas ļauj jebkuras valsts pilsonim saglabāt savu tiesisko statusu, lai kur viņš dotos (tā, piemēram, nacistiskās Vācijas pilsonis ārzemēs nevarēja stāties jauktā laulībā). Bet ikviens, kas izkritis no timekļa, ir zaudējis visas tiesības (pēdējā kara laikā bezpavalstnieki vienmēr bija sliktākā stāvoklī nekā ienaidnieka valsts pilsoņi, kurus viņu valdības netieši aizsargāja ar starptautisku līgumu starpniecību).

Pats par sevi valdības aizsardzības zaudējums nav neparastāks par mājvietas zaudējumu. Civilizētās valstis piedāvāja patvēruma tiesības tiem, kurus aiz politiskiem iemesliem vajāja viņu valdības, un šī prakse, lai arī oficiāli neapstiprināta konstitūcijās, samērā labi tika izmantota gan 19., gan arī 20. gadsimtā. Sarežģījumi sākās, kad izrādījās, ka jaunās kategorijas vajāto bija pārāk daudz, lai ar tiem tiktu galā neoficiālā ceļā, jo šī prakse tomēr bija domāta tikai īpašiem gadījumiem. Turklāt vairākums vajāto neatbilda patvēruma meklētāja tiesībām, kuras bija saistītas ar politisku vai reliģisku pārliecību, kas nebija aizliegta patvēruma valstī. Jaunos bēglus vajāja nevis par to, ko viņi izdarījuši vai domājuši, bet par to, kas viņi bija, – nepareizas rases vai šķiras cilvēki vai nepareizas valdības mobilizētie (kā, piemēram, Spānijas Republikāņu armijas karavīri).⁴⁹

Jo vairāk pieauga beztiesīgo cilvēku skaits, jo lielāks kļuva vīlinājums veltīt mazāk uzmanības viņus vajājošām valdībām nekā vajāto statusam. Acīs pirmkārt dūrās kliežošais fakts, ka šie cilvēki, kuru vajāšanai bija kāds politisks iegansts, nekādi nevarēja (atšķirībā no iepriekšējiem vēsturiskajiem posmiem) kaitēt vajātājiem, viņus neuzskatīja par aktīviem ienaidniekiem,

⁴⁸ Jaunajiem migrantiem bija dažas reintegrācijas iespējas, kas pamatojās uz viņu tautību: piemēram, spāņu bēgļiem zināmu pretimnākšanu izrādīja Meksika. Divdesmito gadu sākumā ASV pieņēma kvotu sistēmu, kas deva tiesības uzņemt jaunus imigrantus tādiā skaitā, kas atbilstu attiecīgās minoritātes proporcijai visu valsts iedzīvotāju skaitā.

⁴⁹ Cik bīstama var būt nevainība attiecībā pret represīvu valdību, kļuva acīm redzams pēdējā kara laikā, kad ASV valdība piedāvāja patvērumu tiem Vācijas bēgļiem, kuriem draudēja izraidīšanas noteikums Vācijas-Francijas pamiera līgumā. Taču patvēruma tīklotājiem bija jāpierāda, ka viņi ir kaut ko izdarījuši pret nacistu režīmu. Bēgļu skaits, kuri varēja sniegt šādus pierādījumus, bija proporcionāli neliels, un, lai cik divaini tas būtu, tie nebija cilvēki, kuriem draudēja vislielākās briesmas.

un viņi tādi arī nebija (daži tūkstoši padomju pilsoņu, kuri pēc Otrā pasaules kara brīvprātīgi atstāja Padomju Krieviju un ieguva politisko patvērumu demokrātiskās valstīs, Padomju Savienības prestižam deva lielāku triecienu nekā tie miljoni bēgļu divdesmitajos gados, kuri piederēja pie nepareizas šķiras). Tie bija cilvēki, kuru nevainīgums – it īpaši vajātāju valdību acīs – bija viņu lielākā nelaime. Nevainīgums kā atbildības trūkums gan apliecināja viņu beztiesību, gan apzīmvoja politiskā statusa zaudēšanu.

Vajadzība pēc cilvēka tiesību pastiprināšanas tikai šķietami skar īstus politiskos emigrantus. Šī kategorija aptver samērā nedaudz cilvēku, viņiem tiek piešķirts patvērums daudzās valstīs, un tad šī neoficiālā patvēruma tiesība ir oficiāla likuma patiesa aizstājēja.

No bezpavalstnieku tiesiskā stāvokļa uzlabošanās pēc pastrādāta nozieguma izsecināma pārsteidzoša atziņa, proti – vieglāk ir atņemt tiesības nevainīgam cilvēkam nekā likumpārkāpējam. Anatola Fransa asprātīgais izteikums: «Ja esmu apvainots Parīzes Dievmātes katedrāles torņu nozagšanā, vienīgā iespēja man ir bēgt no dzimtenes,» – ieguvis šausminošu realitāti. Juristi ir tā pieraduši domāt par likumu tikai kā par sodu, kas cilvēkiem patiesām atņem zināmas tiesības, ka viņiem ir pat grūtāk nekā nespeciālistiem jurisprudences jautājumos saprast, ka *visu* tiesību atņemšanai vairs nav nekāda sakara ar konkrētiem noziegumiem.

Šī situācija rāda, cik daudz neskaidrību ir jēdzienā «cilvēka tiesības». Neatkarīgi no tā, kā tās tikušas formulētas (dzīvība, brīvība, tiekšanās pēc laimes – amerikāņu variantā – vai vienlīdzība likuma priekšā, brīvība, īpašuma aizsardzība un nacionālā suverenitāte – franču versijā), neatkarīgi no tā, kādā veidā kāds mēģinātu uzlabot neskaidro formulējumu «tiekšanās pēc laimes» vai novecojušo «noteiktas tiesības uz īpašumu», to cilvēku reālais stāvoklis, kurus divdesmitais gadsimts ir nostatījis ārpus likuma, liecina, ka šādu pilsoņu tiesību zaudējums nav saistāms ar absolūtu beztiesīgumu. Karavīrs kara laikā zaudē tiesības uz dzīvību, noziedznieks zaudē tiesības uz brīvību, kritiskā situācijā visi pilsoņi zaudē tiesības uz tiekšanos pēc laimes, bet neviens neapgalvos, ka jebkurā no minētajiem gadījumiem tiek zaudētas cilvēka tiesības. No otras puses, šīs tiesības var tikt piešķirtas (taču diez vai izmantotas) pat galēja beztiesīguma apstākļos.

Beztiesīgo nelaime nav tā, ka tiktu apdraudēta viņu dzīvība, brīvība, tiekšanās pēc laimes, vienlīdzība likuma priekšā un uzskatu brīvība, jo tās ir tiesības, kuras radītas, lai atrisinātu problēmas konkrētas kopienas *iekšienē*. Īstā nelaime cilvēkus piemeklē tad, kad viņi vairs nepieder ne pie vienas kopienas, kad viņiem vairs nav likuma, kura priekšā būt vienlīdzīgiem utt.

Tikai samērā ilgā procesa pēdējā stadijā, kad neviens viņus «neņem pretī», var tikt apdraudētas viņu tiesības uz dzīvību. Pat nacisti ebreju iznīcināšanu sāka ar visu tiesību atņemšanu (otrās šķiras pilsoņi) un atšķiršanu no pārējiem cilvēkiem, noņemot viņus geto vai koncentrācijas nometnēs. Gāzes kameras sāka darboties vienīgi tad, kad nacisti bija rūpīgi izpētījuši situāciju un sev par prieku konstatējuši, ka neviena valsts nevēlas šos cilvēkus aizstāvēt. Citiem vārdiem sakot, dzīvība bija apdraudēta tikai pēc absolūta beztiesīguma stāvokļa radīšanas.

To pašu ar zināmu ironiju var teikt par tiesībām uz brīvību, ko dažkārt uzskata par cilvēka tiesību kvintesenci. Neapšaubāmi, ka tiem, kas zaudējuši likuma aizsardzību, var būt lielāka pārvietošanās brīvība nekā likumīgi ieslodzītam noziedzniekam; demokrātisku valstu internēto personu nometnēs var būt lielāka uzskatu brīvība nekā parastā despotijā, nemaz nerunājot par totalitāru valsti.⁵⁰ Taču ne fiziskā drošība, kad cilvēkus uztur kāda valsts vai privāta sociālās apgādes organizācija, ne uzskatu brīvība nemaina viņu beztiesību pēc būtības. Viņu dzīves turpinājums ir atkarīgs no labdarības, nevis no tiesībām, jo nav tāda likuma, kas valstīm uzliktu par pienākumu viņus barot. Viņu pārvietošanās brīvība, ja vien tā patiešām tiek garantēta, nedod viņiem tiesības uz dzīvesvietu, kas, pilnīgi pašsaprotami, tiek dota pat ieslodzītam noziedzniekam. Un viņu uzskatu brīvība ir mulķa brīvība, jo tam, ko viņi domā, nav nekādas nozīmes.

Pēdējie apsvērumi ir izšķiroši. Cilvēka tiesību zaudēšanas būtība pirmkārt un galvenokārt izpaužas tādējādi, ka indivīdam tiek atņemta vieta šajā pasaulē, kas vienīgā padara uzskatus nozīmīgus un rīcību efektīvu. Kaut kas būtiskāks par brīvību un taisnīgumu, resp., pilsoņa tiesības, tiek liktas uz spēles, kad piederība pie dzimtās kopienas vairs nav garantēta, bet nepiederība nav izvēles jautājums. Vai arī indivīds nonāk situācijā, kad apkārtējo attieksme nav atkarīga no tā, ko viņš dara vai nedara, ja vien nepastrādā noziegumu. Vienīgi šī galējība raksturo beztiesīgo cilvēku stāvokli. Viņiem ir atņemtas nevis tiesības uz brīvību, bet gan tiesības uz rīcību, nevis tiesības domāt, ko viņi vēlas, bet tiesības paust savus uzskatus. Dažos gadījumos priekšrocības, bet gandrīz vienmēr netaisnība un nolemtība viņiem tiek piešķirta pilnīgi nejauši, nevis kādā sakarā ar to, ko viņi ir darījuši vai varētu darīt.

⁵⁰ Pat totalitārā terora apstākļos koncentrācijas nometnes dažkārt bija vienīgā vieta, kur joprojām saglabājās domas un diskusijas brīvības paliekas. Sk. *David Rousset. Les Jours de Notre Mort. Paris, 1947, passim* (par diskusiju brīvību Buhenvāldē); *Anton Ciliga. The Russian Enigma. London, 1940, 200. lpp.* (par «brīvības salinām» un «apziņas brīvību», kas valdīja dažās Padomju ieslodzījuma vietās).

Tiesības uz tiesībām (un tas nozīmē dzīvot sistēmā, kur par individu spriež pēc viņa rīcības un uzskatiem) un tiesības piederēt pie kādas organizētas kopienas mēs sākam apzināties tikai tad, kad uzradās miljoniem cilvēku, kuri jaunajā globālajā politiskajā situācijā bija zaudējuši iepriekš minētās tiesības un vairs nevarēja tās atgūt. Nelaime ir tā, ka šo postu nerada ne atpalcība, ne arī tirānija, bet, tieši pretēji, posts tas ir tāpēc, ka nav iespējams neko grozīt, jo pasaulē vairs nav palikusi neviena «necivilizēta» vieta un, patik mums tas vai nepatik, mēs patiesām jau dzīvojam vienā pasaulē. Tikai pilnīgi organizētā cilvēcē mājvietas un politiskā statusa zaudējums var nozīmēt izraidīšanu no cilvēces vispār.

Senāk tas, ko mēs šodien saucam par «cilvēka tiesībām», būtu uzskatīts par cilvēka stāvokļa raksturīgu pazīmi, kuru neviens tirāns nevar atņemt. Tās zaudējums saistāms ar runas funkcijas zaudēšanu (bet cilvēks jau kopš Aristoteļa tiek uzskatīts par būtni, kurai piemīt runas un domāšanas spēja) un visu cilvēcisko attiecību zaudēšanu (un atkal – cilvēks kopš Aristoteļa tiek uzskatīts par «politisku dzīvnieku», t.i., tādu, kam pēc savas dabas jādzīvo kopienā) vai, citiem vārdiem sakot, ar cilvēka būtiskāko īpašību zaudēšanu. Zināmā mērā to var pielīdzināt neapskaužamajam stāvoklim, kādā atradās vergi, kurus Aristotelis tāpēc neuzskatīja par cilvēkbūtnēm. Būtiskākais cilvēka tiesību pārkāpums verdzības iekārtā bija nevis brīvības atņemšana (tā iespējama arī citos apstākļos), bet veselas cilvēku kategorijas izslēgšana pat no iespējas cīnīties par brīvību – no cīņas, kas iespējama tirānijas un pat mūsdienu terora drausmajos apstākļos (bet ne koncentrācijas nometnēs). Verdzības noziegums pret cilvēci sākās nevis tad, kad cilvēki uzvarēja un pakļāva verdzībā savus ienaidniekus (lai gan arī tas bija ļoti nežēlīgi), bet kad verdzība kļuva par sistēmu, kuras ietvaros daļa cilvēku piedzima «brīvi», bet pārējie – nebrīvi; kad tika aizmirsts, ka brīvību savam līdzcilvēkam atņēmis cilvēks, un kad šo noziegumu piedēvēja dabas likumam. Tomēr pēdējā laika notikumu gaismā varam apgalvot, ka pat vergi piederēja pie zināmas cilvēku kopienas; viņu darbs bija nepieciešams, viņus ekspluatēja, un tādējādi vergi palika cilvēces sastāvdaļa. Būt vergam nozīmēja būt individam ar ļoti atšķirīgām īpašībām un ar savu vietu sabiedrībā, un tas ir vairāk nekā būt cilvēkam un tikai cilvēkam. Nelaime, kas piemeklējusi arvien pieaugošu cilvēku skaitu, ir nevis noteiktu tiesību, bet gan tādas kopienas zaudējums, kura vēlas un spēj garantēt jebkādas tiesības. Izrādās, ka cilvēks var zaudēt visas tā saucamās cilvēka tiesības, nezaudējot cilvēka būtiskāko īpašību un cilvēka cieņu. Tikai pēc savas valsts vai sabiedrības zaudēšanas viņš tiek izraidīts no cilvēces.

Īpašo tiesību, kura atbilst šim zaudējumam un kura nekad nav minēta cilvēka tiesībās, nav iespējams izteikt 18. gadsimta kategorijās, jo tās paredz, ka tiesības nosaka cilvēka «daba». Tāpēc nav lielas starpības, vai šī daba izpaužas dabiskajās tiesībās vai pēc Dieva līdzības radītajā būtībā. Izšķiršais faktors ir tas, ka šīm tiesībām un to nosacītajai cilvēka cieņai ir jāpaliek spēkā arī tad, ja pasaulē eksistētu tikai viens vienīgs cilvēks. Tās nav atkarīgas no cilvēku daudzuma, un tām jāpaliek spēkā arī tad, ja cilvēks ir izraisīts no cilvēku sabiedrības.

Kad cilvēka tiesības tika pasludinātas pirmo reizi, tās uzskatīja par neatkarīgām no vēstures un privilēģijām, ko vēsture piešķirusi zināmiem sabiedrības slāņiem. Jaunajā neatkarībā bija arī tikko atklātā cilvēka cieņa. Sākumā šai jaunajai cieņai bija neskaidrs raksturs. Vēsturiskās tiesības tika aizstātas ar dabiskajām tiesībām, «daba» nomainīja vēsturi, un parādījās vārdos neizteikts pieņēmums, ka cilvēka būtībai daba nav tik sveša kā vēsture. Jau pati «Neatkarības deklarācija» un «*Déclaration des Droits de l'Homme*» valoda («neatvairāms», «kopš dzimšanas», «pašsaprotama patiesība») netiesi norāda uz ticību cilvēka «dabai», kura, tāpat kā indivīds, pakļaujas izaugsmes likumiem un no kuras izsecināmas tiesības un likumi. Šodien mums, šķiet, ir lielāka izpratne par to, cik vērā ņemama ir šī cilvēka «daba». Katrā ziņā tā mums ir norādījusi uz iespējām, kuras Rietumu filozofija un reliģija nav pamanījušas, lai gan trīs gadu tūkstošus formulējušas un labojušas šīs «dabas» definīciju. Bet apšaubāms kļuvis ne tikai dabas cilvēciskais aspekts. Kopš cilvēks ir attīstījies tik tālu, ka visas organiskās dzīvības iznīcināšana ar cilvēka radītiem līdzekļiem ir kļuvusi teorētiski un tehniski iespējama, viņš ir atsvešināts no dabas. Kopš dzīlāka dabas procesu izpratne izraisījusi nopietnas šaubas par dabisko tiesību eksistenci, daba ieguvusi negatīvu oreolu. Kā lai izsecina tiesības un likumus no Visuma, kam par šīm kategorijām acīm redzami nav ne mazākās jausmas?

Divdesmitā gadsimta cilvēks ir atbrīvots no dabas, tāpat kā astoņpadsmitā gadsimta cilvēks bija atbrīvots no vēstures. Vēsture un daba mums ir kļuvusi vienlīdz sveša, resp., cilvēka būtība vairs nav ietverama ne vienā, ne otrā no šīm kategorijām. No otras puses, cilvēce, kas astoņpadsmitā gadsimtā saskaņā ar Kanta terminoloģiju nebija nekas vairāk kā regulējoša ideja, šodien kļuvusi par neizbēgamu faktu. Jaunā situācija, kurā «cilvēce» pārņēmusi dabai un vēsturei piedēvēto lomu, šajā kontekstā nozīmē, ka tiesības uz tiesībām vai indivīda tiesības piederēt pie cilvēces ir jāgarantē pašai cilvēcei. Un nav nekādas skaidrības, vai tas vispār ir iespējams. Jo pretēji labi domātiem humāniem mēģinājumiem iegūt no starptautiskām

organizācijām jaunu cilvēka tiesību deklarāciju ir jāsaprot, ka šī ideja pārsniedz mūsdienu starptautisko tiesību sfēru, kura joprojām funkcionē, balstoties uz suverēnu valstu savstarpēju vienošanos un līgumu pamata, un pagaidām vēl neeksistē sfēra, kas atrastos «virs» valstīm. Turklāt šī dilemma netiktu atrisināta arī tad, ja izdotos nodibināt «visas pasaules valdību». Šāda pasaules valdība ir iespējama, taču jāšaubās, vai reāli tā atbilstu ideālistiski noskaņotu organizāciju iecerētam variantam. Noziegumi pret cilvēka tiesībām, kuri sevišķi raksturīgi totalitārajiem režīmiem, vienmēr var tikt attaisnoti ar atrunu, ka tiesība ir līdzvērtīga noderībai vai labumam, ko no tās gūst veselums atšķirībā no veseluma daļām (Hitlera moto «pareizs ir viss, kas nāk par labu vācu tautai» ir tikai vulgarizēta forma tiesību koncepcijai, kura atrodama it visur un kura praksē paliks neefektīva tikai tik ilgi, kamēr konstitūcijās būs spēkā vecākas tradīcijas). Tiesību koncepcija, kura par pareizu uzskata to, kas ir labs vai derīgs indivīdam, ģimenei, tautai vai pat vēl lielākai vienībai, kļūst neizbēgama, kad reliģijas un dabas likumu absolūtie un transcendentālie lielumi ir zaudējuši autoritāti. Un šī problēma nav atrisināma, ja vienība, uz kuru attiecas «derīgs», ir visa cilvēce. Jo pilnīgi iespējams (un pat politiski realizējams), ka augsti organizēta un mehanizēta cilvēce kādā jaukā dienā gluži demokrātiski izlems – cilvēcei kopumā būtu labāk, ja kāda tās daļa tiktu likvidēta. Šajās realitātes problēmās mēs saduramies ar vienu no vecākajiem politiskās filozofijas samezģojumiem, kas varēja palikt ēnā tikai tik ilgi, kamēr visas politiskās un filozofiskās problēmas tika risinātas stabila kristietisma teoloģijas ietvaros, bet kas jau ļoti sen lika Platonam teikt: «Dievam, ne cilvēkam jābūt visu lietu mēram.»

Šie fakti un pārdomas sniedz ironisku, rūgtu un novēlotu apstiprinājumu zināmajiem argumentiem, kurus Edmunds Bērks izvirzīja pret Lielās franču revolūcijas Cilvēka tiesību deklarāciju. Tie šķietami pamato viņa apgalvojumu, ka cilvēka tiesības ir «abstrakcija», ka daudz gudrāk ir balstīties uz tiesību «noteiktu pārmantojamību», resp., nodošanu bērniem, un pretendēt uz tiesībām kā uz «angļa tiesībām», nevis uz neatņemamām cilvēka tiesībām.⁵¹ Saskaņā ar Bērka uzskatiem tiesības, kuras mēs baudām, nāk no «nācijas iekšienes», tāpēc par likuma avotu nav nepieciešamas ne dabiskās tiesības, ne dievišķās privilēģijas, nedz arī idejas par cilvēci, kā, piemēram, Robespjēra «cilvēku dzimums» vai «pasaules suverēns».⁵²

⁵¹ Edmund Burke. *Reflections on the Revolution in France*. 1790. Izd. E. J. Payne. *Everyman's Library*.

⁵² Robespierre. *Speeches*. 1927. (1793. gada 24. aprīļa runa.)

Bērka konceptu pragmatiskā saprātība mūsdienu daudzpusīgās pierdzes gaismā šķiet pilnīgi neapšaubāma. Jo ne jau tikai nacionālo tiesību zaudējums visos gadījumos ir saistīts ar cilvēka tiesību zaudēšanu; arī cilvēka tiesību atjaunošana, kā rāda nesenais piemērs ar Izraēlas valsti, ir panākta, tikai atjaunojot vai iedibinot nacionālās tiesības. Cilvēka tiesību koncepcija, kas balstījās uz pieņēmumu par cilvēka kā cilvēciskas būtnes esamību, sabruka brīdī, kad tie, kuri tai ticēja, sadūrās ar cilvēkiem, kuri bija zaudējuši visas citas raksturīgās īpašības un specifiskās attieksmes, izņemot vienu – viņi joprojām bija cilvēki. Pasaulei šis cilvēkbūtnes abstraktais kailums nešķita nekas svēts. Un, ņemot vērā objektīvos politiskos apstākļus, ir grūti pateikt, kā priekšstati par cilvēku – kā par radību pēc Dieva līdzības (amerikāņu formulējums), kā cilvēces pārstāvi vai svēto dabisko tiesību iemiesojumu (franču formulējums) –, uz kuriem balstās cilvēka tiesības, būtu varējuši palīdzēt šās problēmas atrisināšanā.

Nāves noņemtnes pārdzīvojušie, koncentrācijas un internēto personu noņemtnu ieslodzītie un pat relatīvi laimīgi bezpavalstnieki pat bez Bērka pierādījumiem varēja saprast, ka cilvēka tikai kā cilvēkbūtnes abstraktais kailums ir viņu lielākās briesmas. Šā iemesla pēc viņi tika uzskatīti par mežoniem, un, baidoties, ka galu galā varbūt tiks uzskatīti pat par zvēriem, viņi tik neatlaidīgi turējās pie savas tautības – bijušās pilsonības pēdējās iezīmes un vienīgās vēl palikušās saiknes ar cilvēci. Viņi neuzticējās dabiskajām tiesībām un priekšroku deva nacionālajām tiesībām, jo saprata, ka dabiskās tiesības dotas pat mežoniem. Bērks jau bija paredzējis, ka dabiskās «neatņemamās» tiesības būs apliecinājums tikai «kailā mežona tiesībām»⁵³ un pazeminās civilizēto nāciju statusu līdz mežonu statusam. Tā kā vienīgi mežoniem nav nekā cita, uz ko balstīties, kā tikai minimālais fakts par savu cilvēcisko izcelsmi, cilvēki pie tautības turas jo izmisīgāk, kad ir zaudējuši tiesības un aizsardzību, ko tiem agrāk devusi piederība pie savas nācijas. Tikai pagātne ar tās «noteikto pārmantojamību», šķiet, apliecina faktu, ka viņi tomēr pieder pie civilizētās pasaules.

Ja cilvēks zaudē savu politisko statusu, viņam atbilstoši kopš dzimšanas iegūtām un neatņemamām cilvēka tiesībām vajadzētu nonākt tieši tajā situācijā, kas paredzēta šo vispārējo tiesību deklarācijā. Tomēr īstenībā viss notiek otrādi. Šķiet, ka cilvēks, kas ir tikai cilvēks, nu zaudējis visas īpašības, kuras nodrošina citu cilvēku attieksmi pret viņu kā pret sev līdzīgu. Tas ir

⁵³ Peina ievads. Sk. *Burke, op. cit.*

viens no iemesliem, kāpēc noziedznieka (t.i., cilvēka, kas uzņēmies atbildību par savu rīcību, kuras sekas nosaka viņa turpmāko likteni) tiesisko individualitāti ir daudz grūtāk iznīcināt nekā tāda cilvēka individualitāti, kuram liegta jebkāda cilvēciska atbildība.

Bērka argumentiem ir vēl lielāka nozīme, ja aplūkojam tikai vispārējo stāvokli, kādā nonākuši tie, kuri izstumti no politiskajām kopienām. Neatkarīgi no attieksmes pret viņiem, no brīvības vai apspiešanas, taisnības vai netaisnības, viņi ir zaudējuši tās apkārtējās pasaules daļas un tā cilvēka esamības perspektīvas, ko radījis mūsu kopīgais darbs, cilvēka izdomas spējas. Mežonju cilšu traģēdija ir viņu dzīvošana neskartā dabas vidē, kuru viņi nespēj pārvaldīt un no kuras bagātības vai skopuma atkarīga viņu izdzīvošana, un tas, ka viņi dzīvo un mirst, neatstājot ne mazākās pēdas, nedodot nekādu ieguldījumu visai cilvēcei, turpretim beztiesīgie cilvēki patiesām ir atmesti atpakaļ īpašā stāvoklī. Protams, viņi nav barbari, daži no viņiem pieder pie attiecīgo valstu vislabāk izglītajiem slāņiem, un tomēr pasaulē, kas gandrīz ir likvidējusi mežonību, viņi tiek uztverti kā civilizācijas iespējamā regresa pirmie vēstneši.

Jo augstāk attīstīta civilizācija, jo pilnīgāka tās radītā pasaule un jo iedrošāki tajā jūtas cilvēki, jo vairāk viņus aizvairo viss, kas nav radīts ar viņu pašu rokām, kas viņiem neizprotamā kārtā ir tikai iedots. Cilvēks, kurš zaudējis savu vietu kopienā, politisko statusu un tiesisko individualitāti, kas padara viņa rīcību un daļēji arī likteni par vienotu veselumu, paliek ar tām īpašībām, kuras parasti var realizēties tikai privātajā dzīvē. Šāda elementāra eksistence, resp., viss, kas mums dots piedzimstot, piemēram, ķermeņa forma un prāta spējas, rod savu piepildījumu draudzības un simpātiju neprognozējamajos likločos vai mīlestībā, atbalsojoties Augustīna teiktajā *«volo ut sis»* (es gribu, lai tu būtu).

Kopš senajiem grieķiem mēs zinām, ka augsti attīstīta politiskā dzīve rada aizdomas par šo personisko sfēru, arī dziļu aizvainojumu par traucējošo brīnumu, kas izpaužas vienkāršajā faktā, ka ikviens no mums ir unikāls, vienreizīgs, neaizstājams. Šī dabas dotā sfēra, kas civilizētā sabiedrībā nobīdīta privātajā jomā, ir pastāvīgs drauds sabiedriskajai sfērai, kura balstās uz vienlīdzības likumu, tāpat kā privātā sfēra balstās uz vispārējo atšķirību un diferencēšanās likumu. Vienlīdzība pretēji tam, kas ietilpst elementārajā eksistencē, mums nav dota, tā rodas cilvēku organizēšanās rezultātā, ciktāl tas saskan ar taisnīguma principu. Mēs nepiedzimstam vienlīdzīgi, mēs kļūstam vienlīdzīgi kā grupas locekļi, balstoties uz lēmumu, kas mums garantē savstarpēji vienlīdzīgas tiesības.

Mūsu politiskā dzīve balstās uz pieņēmumu, ka vienlīdzību varam radīt vienīgi organizējoties, jo cilvēks var rīkoties, mainīt un celt kopīgu pasauli kopā ar vienlīdzīgiem un tikai ar vienlīdzīgiem līdzcilvēkiem. Viss neskaidrais, dabas dotais, tas pamats, ko veido mūsu nemainīgā un unikālā individualitāte, ielaužas politiskajā sfērā kā svešķermenis un ar savu acīm redzamo atšķirību atgādina cilvēka darbības ierobežotību, kas ir identiska cilvēku vienlīdzības ierobežotībai. Iemesls, kāpēc augsti attīstītas politiskas vienības, kā, piemēram, antikās pilsētvalstis vai mūsdienu nacionālās valstis, aizstāv etnisko viendabīgumu, izskaidrojams ar cerību maksimāli likvidēt dabiskās, skaidri redzamās atšķirības, kuras pašas par sevi izraisa naidu, neuzticību un diskrimināciju, jo skaidri norāda uz tām jomām, kurās cilvēks nevar ne rīkoties, ne mainīties pēc savas gribas. «Svešs» ir jebkuras atšķirības, jebkuras individualitātes bīdējošs simbols un norāda, ka ir kaut kas tāds, kur cilvēks nevar ne mainīties, ne darboties, un tāpēc viņam rodas tendence iznīcināt. Ja nēģeris balto sabiedrībā tiek uzskatīts tikai par nēģeri un ne par ko citu, viņš līdz ar tiesībām uz vienlīdzību zaudē darbības brīvību, kas ir specifiski raksturīga cilvēkam. Jebkura viņa rīcība tiek izskaidrota kā dažu nēģera īpašību «neizbēgamās» sekas, viņš kļūst par īpatni no dzīvnieku sugas, ko sauc par cilvēkiem. Līdzīgi notiek ar cilvēkiem, kuri zaudējuši specifiskās politiskās īpašības un kļuvuši tikai par cilvēciskām būtnēm. Nav šaubu, ka tur, kur sabiedrības dzīve un tās vienlīdzības likums gūst pilnīgu uzvaru, kur civilizācija panāk atšķirību neskaidrā pamata samazināšanu vai izskaušanu, galaiznākums ir pilnīgs sastingums un sods par to, ka aizmirsts galvenais: cilvēks ir tikai pasaules valdnieks, nevis tās radītājs.

Cilvēki, kas dzīvo ārpus kopīgās pasaules, rada briesmas, kad civilizācijas apstākļos viņi tiek atsviesti savā dabas dotajā, elementārajā diferencēībā. Nav vairs individuālo atšķirību efektīvās nolīdzināšanas, kas skar katru pilsoni, katru, kurš pieder pie kādas kopienas. Un, tā kā šiem izstumtajiem vairs nav lauts piedalīties cilvēku sabiedrības dzīvē, viņu piederība pie cilvēku dzimuma top līdzīga dzīvnieku piederībai pie noteiktas sugas. Paradokss, kas ietverts cilvēka tiesību zaudēšanā, izpaužas tādējādi, ka šis zaudējums sakrīt ar to mirkli, kad persona kļūst ne vien par cilvēku vispār – bez profesijas, bez pilsonības, bez viedokļa, bez rīcības, kas spēj viņu atšķirt no pārējiem, – bet arī atšķirīgs vispār, tāds, kurš pārstāv tikai savu absolūti unikālo individualitāti (tai gan nav nekādas nozīmes, jo individualitātei atņemta pašizpaušmes un rīcības spēja).

Šādu cilvēku esamība ir divkārt bīstama. Vispirms viņu pieaugošais skaits apdraud mūsu politisko dzīvi, cilvēciskās attiecības, cilvēku kopīgi radīto pasauli, un šis apdraudējums dažkārt ir vēl vairāk biedējošs nekā dabas stihija, kas agrākos laikos apdraudēja cilvēka veidotās pilsētas un laukus. Šķiet, ka nāves briesmas civilizācijai vairs nedraud no āries. Daba ir pakļauta, un nav barbaru, kuri draudētu iznīcināt to, kas viņiem nav izprotams, kā, piemēram, mongoļi vairākus gadsimtus apdraudēja Eiropu. Pat totalitāru valdību rašanās ir mūsu civilizācijas iekšēja, nevis ārēja parādība. Pastāv draudi, ka globāla un savstarpēji pilnīgi saistīta civilizācija var radīt barbarus no sava vidus, ja novedīs miljoniem cilvēku tādos apstākļos, kuri, ārējām pazīmēm gan par to neliecinot, tomēr ir mežonju apstākļi.⁵⁴

Normāli cilvēki nerada, ka mēs ir iespējami.
Davidis Raut

⁵⁴ Šai mūsdienīgajai izraidīšanai no cilvēces ir daudz radikālākas sekas nekā seno laiku vai viduslaiku cilvēku izstumšanai no sabiedrības. Izstumšana no sabiedrības neapšaubāmi bija visbriesmīgākais liktenis, ko cilvēkam varēja lemt primitīvais likums, pakļaujot izstumtā dzīvību katra pretimnācēja žēlastībai. Šī parādība izzuda, izveidojoties efektīvākai tiesībsargāšanas sistēmai, un galu galā to nomainīja starpvalstu līgumi par cilvēku izdošanu. Pamatots aizstāja policiju un noderēja par līdzekli, kas piespieda noziedzniekus padoties.

Viduslaiku sākumā, šķiet, labi tika izprastas briesmas, kas saistījās ar «pilsonisko nāvi». Izslēgšana no baznīcas Romas impērijas beigu posmā nozīmēja nāvi attiecībā pret baznīcu, taču personai, kas bija zaudējusi baznīcas piederību, tā atstāja visas citas brīvības. Nāve attiecībā pret baznīcu un pilsoniskā nāve kļuva identiskas tikai Merovingu laikā, un tad izslēgšana no baznīcas «vispārējā praksē aprobežojās ar īslaicīgu izslēgšanu vai draudzes locekļa tiesību atņemšanu, kuras vēlāk bija iespējams atgūt». Sk. šķirkļus «Outlawry» un «Excommunication» (*Encyclopedia of Social Sciences*). Sk. arī «Friedlosigkeit» (*Schweizer Lexikon*).

TOTALITĀRISMS

Normāli cilvēki nezina, ka viss ir iespējams.

Dauids Rusē

TREŠA DAĻA

TOTALITĀRISMS

Normāli cilvēki nezina, ka mēs ir iespiesti.

Daniels Rūs

10. nodaļa

BEZŠĶIRU SABIEDRĪBA

I. MASAS

Totalitārās kustības kopumā un it īpaši to vadoņu slavas kvalitāti nekas neraksturo tā kā pārsteidzošais ātrums, ar kādu viņi tiek aizmirsti, un pārsteidzošais vieglums, ar kādu viņu vietā stājas citi vadoņi. Ko Staļinam izdevās sasniegt palēnām, daudzu gadu gaitā, izcīnot sīvas frakciju cīņas un krietni piekāpjoties vismaz sava priekšgājēja vārda priekšā, proti, oficiāli atzīstot sevi par Ļeņina politisko mantinieku, to Staļina pēcteči mēģināja sasniegt bez jebkādas piekāpšanās sava priekšteča vārda priekšā, kaut gan Staļina rīcībā bija trīsdesmit gadi un, lai padarītu savu vārdu nemirstīgu, viņš varēja manipulēt ar tādu propagandas aparātu, kāds Ļeņina laikā nebija pat iedomājams. To pašu varētu teikt arī par Hitleru, kuram viņa dzīves laikā piemītis tāds valdzinājums, kam, kā stāsta, neviens neesot spējis pretoties,¹ bet Hitlers

¹ Daudzkārt ir runāts par «burvju varu», kāda Hitleram bijusi pār saviem klausītājiem; šo varu atzina arī darba *Hitlers Tischgespräche. Bonn, 1951* (amerikāņu izdevums *Hitler's Table Talks. New York, 1953*; citāti no oriģinālā vācu izdevuma), izdevēji. Šis valdzinājums – «divains magnētisms, kas pavēlnieciski starojo no Hitlera» – patiešām balstījās «uz šā cilvēka fanātisko ticību sev» (Gerharda Ritera sarakstītais ievads, 14. lpp.), uz viņa pseidoautoritatīvajiem spriedumiem par visu, kas vien ir pasaulē, un uz to, ka viņa uzskatus – vienalga vai par ļaunumu, kādu smēķēšana nodara veselībai, vai par Napoleona politiku – vienmēr varēja iekļaut kādā visaptverošā ideoloģijā.

Valdzinājums ir sociāla parādība, un Hitlera valdzinājums viņa paša aprindās ir jāizprot, ņemot vērā konkrētos cilvēkus, ar kuriem viņš tikās. Sabiedrība vienmēr ir gatava uzskatīt cilvēku par to, par ko viņš uzdodas, tāpēc pastāv zināma varbūtība, ka ticēs arī ķertajam, kas uzdodas par ģēniju. Mūsdienu sabiedrībā ar tai raksturīgo skaidra sprieduma trūkumu šī tendence ir vēl krasāka, tāpēc neviens, kuram ne tikai ir savs viedoklis, bet kurš

pats pēc sakāves un nāves šodien ir tik pamatīgi aizmirsts, ka būtībā ir zaudējis jebkādu nozīmi pat pēckara Vācijas neofašistu un neonacistu grupās. Nav šaubu, ka šāda nepastāvība ir saistīta ar vispārpaazīstamo masu un slavas nepastāvīgu. Visticamāk, ka to varētu izskaidrot ar totalitāro kustību mūžīgās kustības māniju, jo šīs kustības spēj palikt pie varas tikai tik ilgi, kamēr tās ir kustībā un iekustina arī visu ap sevi. Tāpēc šāds nepastāvīgums savā ziņā ir diezgan glaimojošs mirušajiem vadoņiem, jo viņiem ir izdevies saindēt savus pavalstniekus ar totalitārisma vīrusu. Ja vispār pastāv kaut kas tāds kā totalitāra personība vai totalitāra mentalitāte, tās visraksturīgākās īpašības neapšaubāmi ir neparastā spēja pielāgoties un nepastāvība. Tādējādi maldīgs būtu pieņēmums par masu nepastāvību un spēju ātri aizmirst kā par liecinājumu, ka masas ir izārstējušās no totalitārisma mānijas, kas bieži asociējas ar Hitlera vai Staļina kultu. Iespējams, ka situācija ir pilnīgi pretēja.

Vēl nopietnāka aļošanās būtu šā nepastāvīguma dēļ aizmirst, ka totalitārie režīmi, kamēr vien tie ir pie varas, un totalitārie vadoņi, kamēr vien tie dzīvo, «komandē masas un paļaujas uz masu atbalstu» līdz pat beigām.² No vairākuma valdīšanas viedokļa Hitlera nākšana pie varas bija pilnīgi likumīga,³ ne viņam, ne Staļinam nebūtu izdevies noturēties tik lielu tautu vadoņu pozīcijās, pārdzīvot daudzas iekšējas un ārējas krīzes un droši stāties pretī neskaitāmām, nežēlīgas partiju iekšējās cīņas radītām briesmām, ja viņi nebūtu baudījuši masu uzticību. Ne Maskavas tiesas prāvas, ne Rēma

arī māk to pasniegt ar nesatricināmu pārliecību, savam prestižam nenodarīs kaitējumu neatkarīgi no tā, cik reizu acīm redzami kļūdijies. Hitleris pēc paša pieredzes pazīdams mūsdienu viedokļu haosu, atklāja, ka vislabākais veids, kā izvairīties no bezpalīdzīgas svārstīšanās starp dažādiem viedokļiem un «pārliecības [...]», ka viss ir blēķis» (281. lpp.), ir nelokāmi konsekventi turēties pie viena no daudzajiem pašreizējiem viedokļiem. Šāda sermuļus uzdzēsoša fanātisma patvaļība ārkārtīgi fascinē sabiedrību, jo pulcēšanās laikā tā ir brīva no nepārtraukti radītā viedokļu haosa. Taču valdzinājuma «talantam» ir tikai sociāls nozīmīgums; tas īpaši spilgti redzams jau minētajā *Tischgespräche*, jo tur Hitleris spēlēja sabiedrības spēli un runāja nevis ar sev līdzīgajiem, bet gan ar vērmahta ģenerāļiem, kas visi lielākā vai mazākā mērā piederēja pie «sabiedrības». Uzskats, ka Hitlera panākumi balstījušies uz viņa «valdzināšanas spējam», ir gaužām aplams; ar šādu īpašību vien viņš nekad nebūtu kļuvis nekas nozīmīgāks par salonu slavenību.

² Sk. Kārļtona Dž. H. Heiesa (*Carlton J. H. Hayes*) paskaidrojošās piezīmes darbā *The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization*. Izdevumā: *Symposium on the Totalitarian State*. 1939. *Proceedings of the American Philosophical Society*, Philadelphia. 1940, LXXXII sēj.

³ Tā patiešām bija «pirmā lielā revolūcija vēsturē, kas tika īstenota, izmantojot oficiālo likumu kodeksu, kas pastāvēja varas sagrābšanas brīdī» (*Hans Frank. Recht und Verwaltung*. 1939, 8. lpp.).

frakcijas likvidācija nebūtu bijusi iespējama, ja Staļinu un Hitleru neatbalstītu masas. Plaši izplatītais uzskats, ka Hitlers nav bijis nekas cits kā vācu rūpnieku aģents un ka Staļins cīņā par pēctecību pēc Ļeņina nāves uzvarējis tikai ar ļaunprātīgas sazvērestības palīdzību, ir leģendas, kas atspēkojamas, izmantojot daudzus faktus, taču vislabāk tās atspēko vadoņu neapstrīdamā popularitāte.⁴ Viņu popularitāte nav izskaidrojama arī kā meistarīgas melīgas propagandas uzvara pār zināšanu trūkumu un muļķību. Totalitāro kustību propaganda, kas ir totalitārisma režīmu priekštece un pavadone, vienmēr ir tikpat atklāta, cik nepatiesa, un nākamie totalitārie valdnieki karjeru parasti sāk, lietojot ar saviem pagātnes noziegumiem un rūpīgi sagatavojot nākotnes noziegumus. Nacisti «bija pārliecināti, ka mūsdienās ļauniem darbiem ir drausmīgs pievilcības spēks».⁵ Gan Krievijā, gan ārpus tās bolševiku izteiktie apgalvojumi, ka viņi neatzīst parastās morāles normas, ir kļuvuši par komunistiskās propagandas galveno pamatu, un pieredze ne vienreiz vien ir pierādījusi, ka ļauno darbu propagandas vērtība un vispārējs nicinājums pret morāles normām nav atkarīgi no tīra savtīguma, kas, iespējams, ir visspēcīgākais psiholoģiskais faktors politikā.

Ļaunums un noziegumi šķiet pievilcīgi pūļa mentalitātei, un tas nav nekas jauns. Vienmēr ir bijis tā, ka pūlis apsveic «vardarbīgus aktus ar apbrīnu, sacīdami: varbūt tas ir ļauni, bet tas ir ļoti gudri».⁶ Totalitārisma panākumos īpaši satraucošs faktors ir tā piekritēju patiesā paš aizliedzība: var saprast, ka nacista vai bolševika pārliecību nesatricina noziegumi pret cilvēkiem, kas nepieder pie šās kustības vai pat ir pret to naidīgi noskaņoti; taču pārsteidzoši ir tas, ka šāds nacists vai bolševiks nesvārstās arī tad, kad briesmonis sāks aprīt savus bērņus, un pat tad ne, ja pats kļūst par vajāšanas

⁴ Labākais pētījums par Hitleru un viņa karjeru ir jaunā Hitlera biogrāfija, ko sarakstījis Alans Bulloks (*Alan Bullock. Hitler, A Study in Tyranny. London, 1952*). Angļu politisko biogrāfiju tradīciju garā šī grāmata pedantiski izmanto visu pieejamo materiālu un dod visaptverošu priekšstatu par mūsdienu politisko fonu. Šīs grāmatas publicēšana detaļu ziņā ir aizņēmusi lieliskās Konrāda Heidenas grāmatas – galvenokārt *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power. Boston, 1944* –, lai gan šīs grāmatas vēl aizvien ir nozīmīgas notikumu vispārīgās interpretācijas ziņā. Par Staļina karjeru sk. *Boris Souvarine. Stalin: A Critical Survey of Bolshevism. New York, 1939*, kas vēl aizvien uzskatāms par hrestomātisku darbu. Aizeka Doičera darbs *Stalin: A Political Biography. New York and London, 1949*, ir neaizstājams ar bagātīgo dokumentālo materiālu un dziļo ieskatu bolševiku partijas iekšējās cīņās; tā trūkums ir interpretācija, kas Staļinu pielīdzina Kromvelam, Napoleonam un Robespjeram.

⁵ Franz Borkenau. *The Totalitarian Enemy. London, 1940*, 231. lpp.

⁶ Citēts no *Protocols of the Elders of Zion* vācu izdevuma *Die Zionistischen Protokolle mit einem Vor- und Nachwort von Theodor Fritsch. 1924*, 29. lpp.

upuri – tiek notiesāts un ieslodzīts; izmests no partijas un nosūtīts katorģā vai uz koncentrācijas nometni. Gluži pretēji, par izbrīnu visai civilizētajai pasaulei viņš pat var vēlēties palīdzēt savai apsūdzībai un pats noformulēt savu nāves spriedumu, ja vien neskarts paliek viņa kustības dalībnieka statuss.⁷ Būtu naivi šo stūrgalvīgo pārliecību, kas ir stiprāka par jebkādu paša pieredzi un izslēdz jebkādu savtīgumu, uzskatīt tikai par dedzīga ideālisma izpausmi. Ideālismu, vienalga – mulķīgu vai varonīgu, vienmēr rada kāds individuāls lēmums un pārliecība, un tas balstās uz pieredzi un argumentiem.⁸ Totalitārisma kustību fanātisms pretstatā visiem ideālisma veidiem sabrūk brīdī, kad kustība pamet savus fanātiskos sekotājus nelaimē, iznīcinot viņos jebkādu pārliecību, kas būtu varējusi pārdzīvot paša kustības sabrukumu.⁹ Taču kustības organizācijas ietvarā, kamēr vien tas

⁷ Tas, protams, īpaši attiecas uz krievu totalitārisma novirzieniem. Ir interesanti piebilst, ka sākotnējā ārvalstu inženieru tiesā Padomju Savienībā komunistu simpātijas jau tika izmantotas kā pašapsūdzības arguments: «Varas iestādes visu laiku uzstāja, lai es atzītos, ka esmu izdarījis sabotāžas aktus, ko nekad neesmu darījis. Man teica: «Ja, kā izliekaries, jūs atbalstāt padomju valdību, pierādiet to ar savu rīcību; valdībai ir nepieciešama jūsu atzišanās.» Antons Ciliga darbā *The Russian Enigma*. London, 1940, 153. lpp.

Šādas rīcības teorētisko pamatojumu ir devis Trockis: «Mums var būt taisnība tikai kopā ar Partiju un tās vadību, jo vēsturē nav paredzēts cits veids, kā mums varētu būt taisnība. Angļiem ir teiciens «Mana valsts, vai tai ir taisnība vai nav». [...] Mums ir daudz labāks vēsturisks pamats teikt, ka tā ir mana partija neatkarīgi no tā, vai atsevišķos konkrētos gadījumos tai ir vai nav taisnība» (*Souvarine, op. cit.*, 361. lpp.).

No otras puses, Sarkanās armijas virsnieki, kas nepiedēdēja pie kustības, bija jātiesā un slēgtām durvīm.

⁸ Nacistu autors Andreass Pfenings nepārprotami noraida domu, ka SA cīnījies par «ideāliem» vai ka tās rīcību noteikusi «ideālistiska pieredze». Viņu «pamata pieredze tika iegūta cīņās gaitā». *Gemeinschaft und Staatswissenschaft*. Darbā: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. 96. sēj. Tulkojums citēts pēc Ernst Fraenkel, *The Dual State*. New York and London, 1941, 192. lpp. No plašā literatūras klāsta, ko pamfletu formā izdevis SS galvenais ideoloģijas centrs (*Hauptamt-Schulungsamt*), ir skaidri redzams, ka viņi ir cītīgi virījušies no vārda «ideālisms». No SS biedriem prasīja nevis ideālismu, bet gan «pilnīgu loģisku konsekvenci visos ideoloģijas jautājumos un neželīgu politiskās cīņas ievērošanu» (*Werner Best. Die deutsche Polizei*. 1941, 99. lpp.).

⁹ Šajā ziņā pēckara Vācija sniedz daudzus spilgtus piemērus. Ir pilnīgi pārsteidzoši, ka amerikāņu karaspēks, kurā bija nēģeri, nekādā ziņā netika uzņemts naidīgi, lai gan nacisti masīvi iedvesa rasistisko ideoloģiju. Tikpat pārsteidzošs bija arī «fakts, ka pēdējās dienās, kad Vācija cīnījās pret Sabiedrotajiem, SS karaspēka daļas necinījās «lidz pēdējam vīram» un ka šī speciālā nacistu kaujas vienība «pēc ievērojamiem upuriem iepriekšējos gados, kas būtu pārsniedza Vērmahta proporcionālos zaudējumus, pēdējās nedēļās rīkojās tāpat kā jebkura cita vienība, kas komplektēta no civilistiem, un padevās stāvokļa bezpalīdzīgumam» (*Karl O. Paetel. Die SS*. Izdevumā: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, Januar 1954).

turas kopā, kustības fanātiskos dalībniekus neietkmē ne pieredze, ne argumenti; identificēšanās ar kustību un absolūts konformisms šķiet iznīcinājuši pieredzes spēju, pat ja šī pieredze ir tik ekstremāla kā spīdzināšana vai nāves bailes.

Totalitārās kustības izvirza sev mērķi organizēt un arī veiksmīgi organizē masas – nevis šķiras, kā to darīja kontinentālo nacionālo valstu vecās interešu partijas, un nevis pilsoņus, kuriem ir savs viedoklis un interese par valsts lietu kārtošānu, kā to darīja anglosakšu valstu partijas. Lai gan visas politiskās grupas ir atkarīgas no proporcionālā spēka, totalitārās kustības no skaitliskā spēka ir atkarīgas tādā mērā, ka totalitārie režīmi pat citādi labvēlīgos apstākļos šķiet neiespējami valstīs ar relatīvi mazu iedzīvotāju skaitu.¹⁰ Pēc Pirmā pasaules kara Eiropu pāršalca antidemokrātisks un prodiktatorisks pustotalitāro un totalitāro kustību vilnis; fašistiskās kustības izplatījās gan Itālijā, gan Viduseiropas un Austrumeiropas valstīs (viens no nozīmīgākajiem izņēmumiem bija Čehoslovākijas Čehijas daļa); taču pat Musolini, kuram patika termins «totalitāra valsts», nemēģināja izveidot pilnīgi totalitāru režīmu¹¹ un apmierinājās ar diktatūru un vienas partijas valdīšanu. Līdzīgas netotalitārās diktatūras radās pirmskara Rumānijā, Polijā, Baltijas valstīs, Ungārijā, Portugālē un Franko pārvaldītajā Spānijā. Nacisti, kas nemaldīgi nojauta šādas atšķirības, nicīgi izteicās par savu fašistisko sabiedroto trūkumiem, bet patiesais apbrīns, ko viņi izjuta pret bolševiku režīmu Krievijā (un Vācijas Komunistu partiju), bija pielīdzināms tikai viņu nicinājumam pret Austrumeiropas

¹⁰ Maskavas pārraudzīto Austrumeiropas valstu valdības valda Maskavas labā un darbojas kā Kominternes aģenti; šīs valstis noder par piemēru tam, kā izplatījās Maskavas vadītā totalitārā kustība, nevis vietējo tendenču attīstība. Šķiet, vienīgais izņēmums ir Dienvidslāvijas Tito, kas, iespējams, bija sarāvis saites ar Maskavu, jo saprata, ka krievu parauga totalitārās metodes viņam maksās lielu daļu Dienvidslāvijas iedzīvotāju.

¹¹ Pierādījums fašistu diktatūras netotalitārajam raksturam ir samērā vieglie sodi, kas piespriesti politiskajiem likumpārkāpējiem, un šādu spriedumu pārsteidzoši nelielais skaits. Īpašās aktivitātes periodā no 1926. gada līdz 1932. gadam speciālie tribunāli politiskajiem likumpārkāpējiem piesprieda 7 nāves sodus, 257 brīvības atņemšanu uz 10 gadiem vai ilgāk, 1360 brīvības atņemšanas sodus uz laiku, kas nepārsniedz 10 gadus, un daudzus notiesāja ar izsūtīšanu trimdā. Turklāt 12 000 tika apcietināti un atzīti par nevainīgiem – šāda procedūra bija absolūti neiedomājama nacistu vai bolševiku terora apstākļos. Sk. E. Kohn-Bramstedt. *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*. London, 1945, 51. un sek. lpp.

tautām.¹² Vienīgais cilvēks, pret kuru Hitlers juta «bezierunu respektu», bija «ģēnijs Staļins»,¹³ un, lai gan par Staļina un Krievijas režīmu mums nav (un, iespējams, nekad nebūs) tik bagātīgs dokumentārais materiāls, kāds ir pieejams par Vāciju, pēc Hruščova runas 20. partijas kongresā ir zināms, ka Staļins uzticējās tikai vienam cilvēkam – Hitleram.¹⁴

¹² Nacistu politiskie teorētiķi vienmēr ir uzsvēruši, ka «Musolini «ētisko valsti» un Hitlera «ideoloģisko valsti» [*Weltanschauungsstaat*] nevar pieminēt vienā teikumā» (*Gottfried Neesse. Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei*. Izdevumā: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1938, 98. sēj.).

Gebelss par atšķirību starp fašismu un nacionālsociālismu: «[Fašisms] nepavisam [...] nav līdzīgs nacionālsociālismam. Nacionālsociālismam ir dziļas saknes, turpretī fašisms ir virspusējs.» (*The Goebbels Diaries 1942-1943. Ed. by Louis Lochner. New York, 1948, 71. lpp.*). «[Duce] nav revolucionārs kā Firers vai Staļins. Viņš tik lielā mērā ir saistīts ar savu itāliešu tautu, ka viņam trūkst pasaules revolucionāra un dumpinieka vispārējo iezīmju» (*ibid.*, 468. lpp.).

Himlers tādu pašu viedokli izteica runā 1943. gadā augstāko virsnieku konferencē: «Fašisms un nacionālsociālisms ir divas fundamentāli atšķirīgas lietas, [...] nav itin nekādas līdzības starp fašismu un nacionālsociālismu kā starp garīgām, ideoloģiskām kustībām.» *Sk. Kohn-Bramstedt, op. cit., Appendix A.*

Divdesmito gadu sākumā Hitlera atzina radniecību starp nacistu un komunistu kustībām: «Mūsu kustībā apvienojas abas galējības: komunisti no kreisā spārna un virsnieki un studenti no labā spārna. Tie vienmēr ir bijuši visaktīvākie elementi. [...] Komunisti bija socialisma ideālisti. «*Sk. Heiden, op. cit.*, 147. lpp. SA šefs Rēms tikai atkārtoja aktuālu viedokli, kad viņš divdesmito gadu beigās rakstīja: «Mūs un komunistus šķir daudz kas, taču mēs cienām viņu pārliecības patiesumu un viņu vēlēšanos nest upurus savas lietas labā, un tas vieno viņus un mūs.» (*Ernst Röhm. Die Geschichte eines Hochverrätters*. 1933, *Volksausgabe*, 273. lpp.).

Pēdējā kara laikā nacisti par saviem līdziniekiem labprātāk atzina krievus nekā jebkādu citu tautu. Uzstājoties 1943. gada maijā reihisleiteru un gauleiteru konferencē, Hitlera «sāka ar faktu, ka šajā karā buržuāziskā un revolucionārā valsts stāv viena otrai pretī. Mums bija viegli pārspēt buržuāziskās valstis, jo tās bija zemākas par mums audzināšanas un attieksmes ziņā. Valstīm ar ideoloģiju ir pārākums pār buržuāziskām valstīm. [...] [Austrumos] mēs satikāmies ar pretinieku, kas arī atbalsta ideoloģiju, lai gan nepareizu ideoloģiju.» (*Goebbels Diaries*, 355. lpp.) Šis novērtējums balstījās uz ideoloģiskiem, nevis militāriem apsvērumiem. Gotfrīds Nēse (*Gottfried Neesse. Partei und Staat*. 1936) minēja oficiālo versiju par kustības cīņu par varu, rakstīdams: «Mums vienotā sistēmas fronte sniedzas no Vācijas Nacionālās tautas partijas [t.i., galēji labējās partijas] līdz sociāldemokrātiem. Komunistu partija bija ienaidnieks ārpus sistēmas. Tādējādi 1933. gada pirmajos mēnešos, kad sistēma jau bija nolemta sabrukumam, mums vēl aizvien bija jāizcīna izšķirošā kauja ar komunistisko partiju» (76. lpp.).

¹³ *Hitlers Tischgespräche*, 113. lpp. Tur var atrast arī daudzus piemērus, kas rāda, ka pretstatā atsevišķām pēckara legendām, Hitlera nekad nav grasījis aizstāvēt «Rietumus» pret bolševismu, bet vienmēr bijis gatavs pievienoties «sarkanajiem», lai iznīcinātu Rietumus, pat cīņas karstumā ar Padomju Krieviju. *Sk. it īpaši 95., 108., 113. un sek. lpp. 158., 385. lpp.*

¹⁴ Tagad mēs zinām, ka Staļins vairākas reizes bija bridināts par Hitlera neizbēgamo uzbrukumu Padomju Savienībai. Pat tad, kad padomju militārais atašejs Berlīnē viņu

Visās šajās mazajās Eiropas valstīs netotalitāro diktatūru priekšteči bija totalitārās kustības, taču totalitārisms šķita pārāk ambiciozs mērķis, un, lai gan tas bija ļoti noderējis masu organizēšanai līdz brīdim, kad kustība sagrāba varu, valsts absolūtais lielums pēc tam piespieda masu nākamo totalitāro vadoni iekļauties labāk zināmos šķiru vai partijas diktatūras modeļos. Patiesībā šo valstu rīcībā nebija pietiekamu cilvēkresursu, lai pilnīgas varas iegūšanai atlaautos tai raksturīgos lielos iedzīvotāju skaita zaudējumus.¹⁵ Īpaši necerot iekarot biežāk apdzīvotas teritorijas, tirāniem šajās mazajās valstīs nācās ievērot zināmu vecmodīgu mērenību, lai viņi nezaudētu cilvēkus, pār kuriem valdīt. Tāpēc arī nacisms līdz pat kara sākumam un savai ekspansīvai Eiropā stipri atpalika no sava Krievijas lidzinieka konsekvences un nežēlības ziņā; pat vācu tautas skaitliskais sastāvs nebija pietiekams, lai šī visjaunākā valdības forma varētu attīstīties pilnībā. Tikai uzvarot karā, Vācija būtu iepazīsinusi pilnīgi attīstītu totalitāro valdību, un upuri tad būtu saistīti ne tikai ar «zemākajām rasēm», bet arī ar pašiem vāciešiem, kā tas aptverams un novērtējams pēc Hitlera plāniem.¹⁶ Tikai kara laikā, kad Austrumi

informēja par nacistu uzbrukuma dienu, Staļins atteicās ticēt, ka Hitleris pārkāps līgumu. (Sk. Khrusčev's «Speech On Stalin». Text published by Department of State. New York Times, June 5, 1956.)

¹⁵ Lielisks piemērs ir informācija, ko min Suvarins, *op. cit.*, 669. lpp. «Saskaņā ar V. Krivicki, kura lieliskais konfidencialais informācijas avots ir GPU: 1937. gadā 171 miljona iedzīvotāju vietā tika konstatēti tikai 145 miljoni; tādējādi Padomju Savienībā trūka gandrīz 30 miljonu cilvēku.» Jāpatur prātā, ka tas notika pēc kulaku iznīcināšanas trīsdesmito gadu sākumā, kad dzīvību zaudēja apmēram 8 miljoni cilvēku. Sk. *Communism in Action*. U.S. Government. Washington, 1946, 140. lpp.

¹⁶ Lielu daļu no šiem plāniem, kas balstīti uz oriģināliem dokumentiem, var atrast darbā Léon Poliakov. *Bréviaire de la Haine*. Paris, 1951, 8. nod. (amerikāņu izdevums ar nosaukumu *Harvest of Hate*. Syracuse, 1954; mēs citējam no franču oriģināla), taču tikai tiktāl, cik tie attiecas uz nevāciešu iznīcināšanu, it īpaši uz slāvu izcelsmes cilvēku iznīcināšanu. To, ka nacistu iznīcības mašīna nebūtu apstājusies pat vācu tautas priekšā, var redzēt Reiha veselības likumprojektā, ko izstrādājis pats Hitleris. Šajā projektā viņš iesaka «izolēt» no pārējiem iedzīvotājiem visas ģimenes, kurās ir bijuši plaušu un sirds slimnieki; protams, šis programmas nākamais solis ir to fiziskā likvidācija. Šis un vēl citi interesanti projekti uzvaras vainagotajai pēckara Vācijai ir atrodami apkārtrakstā Hesenes – Nasavas apgabalu vadītājiem (*Kreisleiter*), kas izdots kā ziņojums par diskusijām firera galvenajā mītnē par «pasākumiem, kas jāveic pirms un [...] pēc uzvarām vainagotā kara noslēguma». Sk. dokumentu apkopojumu *Nazi Conspiracy and Aggression*. Washington, 1946, *et. seq.*, VII sēj., 175. lpp. Šajā pašā kontekstā ietilpst paredzētā «visaptverošas cietautiesu likumdošanas» īstenošana, ar kuras palīdzību būtu jālegalizē un jāpaplašina policijas «institucionālās pilnvaras» – proti, nosūtīt uz koncentrācijas nometnēm cilvēkus, kas nav izdarījuši nekādu pārkāpumu. (Sk. Paul Werner, *SS-Standartenführer*. Izdevumā: *Deutsches Jugendrecht*, 4. burtn., 1944.)

nodrošināja lielas cilvēku masas un padarīja iespējamu nāves nometņu pastāvēšanu, Vācijai izdevās izveidot patiešām totalitāru valdību. (Turpretī biedējoši lieliskas izredzes totalitārajai valdībai ir tradicionālā Austrumu despotisma valstīs, Indijā un Ķīnā, kur ir gandrīz neizmērojams materiāls, lai veicinātu varas uzkrāšanu un radītu pilnīgas dominēšanas mašīnēriju cilvēku iznīcināšanai, kur turklāt simtiem gadu masu pārstāvis ir juties lieks un kur cilvēka dzīvības vērtība ir tikusi noniecināta, – tā ir pavisam jauna parādība Eiropā, ko izraisījis masu bezdarbs un iedzīvotāju skaita palielināšanās pēdējo 150 gadu laikā.) Valdības mērenība vai mazāk slepkavnieciskās metodes diez vai ir saistāmas ar valdības bailēm no tautas sacelšanās daudz nopietnākus draudus radīja valsts depopulācija. Totalitārs režīms atšķirībā no totalitāras kustības ir iespējams tikai tur, kur ir lielas, nevajadzīgas masas vai kur ir masas, ko var iznīcināt, nebīstoties no katastrofālām depopulācijas sekām.

Totalitārās kustības ir iespējamās tur, kur ir masas, kurām kaut kāda iemesla pēc ir radusies vēlme pēc politiskas organizācijas. Masas nesatur kopā vienotas intereses apzināšanās, un tām trūkst krasi izteikta specifiska šķiriskuma, kas izpaužas noteiktos, ierobežotos un sasniedzamos mērķos. Termins «masas» lietojams tikai tur, kur runa ir par cilvēkiem, kuri vai nu lielā skaita, vai vienalīdzības, vai abu šo iemeslu pēc nav integrējami nevienā organizācijā, kas balstītos uz kopīgām interesēm, nedz arī politiskās partijās vai pašvaldībās, vai profesionālajās organizācijās, vai arodbiedrībās. Tās potenciāli eksistē ikvienā valstī un ir to neskaitāmo neitrālo, politiski vienalīdzīgo cilvēku vairākums, kuri nekad neiestājas nevienā partijā un diezgan reti dodas pie vēlēšanu urnām.

Nacistu kustības pirmsākumiem Vācijā un komunistu kustībām Eiropā pēc 1930. gada¹⁷ raksturīga bija dalībnieku vervēšana no acīm redzami

Saistībā ar šo «negatīvo iedzīvotāju politiku», kuras mērķis cilvēku iznīcināšanas ziņā atbilst bolševiku partijas tīrīšanām, ir svarīgi atcerēties, ka «šajā atlases procesā nekad nevar būt pārtraukuma» (*Himmler. Die Schutzstaffel*. Izdevumā: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*. Nr. 7b). «Fīrera un viņa partijas cīņa bija līdz šim nepieredzēta atlase. [...] Šī atlase un cīņa bija šķietami pabeigta 1933. gada 30. janvārī. [...] Fīrers un viņa vecā gvarde zināja, ka istā cīņa tikai tagad sākas». (*Robert Ley. Der Weg zur Ordensburg, o.D. Verlag der Deutschen Arbeitsfront*.)

¹⁷ F. Borkenavs sniedz patiesu šīs situācijas aprakstu: «Komunisti guva ļoti pieticīgus panākumus, cenšoties panākt ietekmi pār strādnieku šķiras masām; tādējādi viņu masu bāze, ja tāda vispār bija, aizvien vairāk attālinājās no proletariāta». (*Die neue Komintern*. Izdevumā: *Der Monat*. Berlin, 1949, 4. burtn.).

vienaldzīgo cilvēku masām, no kurām visas pārējās partijas bija atteikušās kā no pārāk apātiskām vai pārāk stulbām, lai tām pievērstu uzmanību. Tāpēc šo partiju dalībnieki lielākoties bija cilvēki, kas nekad iepriekš nebija parādījušies politiskajā arēnā. Tas ļāva izmantot pilnīgi jaunas politiskās propagandas metodes, neņemot vērā politisko oponentu argumentus; šīs kustības ne tikai palika ārpus partiju sistēmas un nostājās pret to kā pret veselumu, bet arī atrada dalībniekus, kurus nekad agrāk nebija skārusi, nedz «samaitājusi» partiju sistēma. Tāpēc tām nevajadzēja atspēkot pretējos argumentus un tās konsekventi deva priekšroku metodēm, kas draudēja ar nāvi, nevis nodarbojās ar pārliecināšanu, kas radīja teroru, nevis pārliecību. Par nesaskaņu izraisītājiem šīs kustības nemainīgi uzskatīja nopietnus dabiskos, sociālos vai psiholoģiskos cēloņus, kas nepakļaujas indivīda kontrolei un līdz ar to arī prāta varai. Trūkums tas būtu bijis tikai tad, ja tās nopietni konkurētu ar citām partijām; taču tas nebija trūkums, ja runa bija par cilvēkiem, kam bija pamats vienlīdz lielā mērā ienīst visas partijas.

Totalitāro kustību panākumi masās nozīmēja, ka ir zudušas demokrātiski pārvaldīto valstu un it īpaši Eiropas nacionālo valstu un to partiju sistēmu divējas ilūzijas. Pirmā ilūzija – vairākums cilvēku aktīvi iesaistās valsts pārvaldīšanā, un katrs indivīds simpatizē savai vai kāda cita indivīda partijai. Šīs kustības, gluži pretēji, parādīja, ka politiski neitrālās un vienaldzīgās masas itin viegli var veidot vairākumu demokrātiski pārvaldītā valstī un tādējādi demokrātija var funkcionēt atbilstoši noteikumiem, ko aktīvi atzīst tikai mazākums. Otrā demokrātiskā ilūzija, ko sagrāva totalitārās kustības, bija tā, ka šīs politiski vienaldzīgās masas ir nenoziņīgas, ka tās ir patiesi neitrālas – tikai neizteiksmīgs un pasīvs nācijas politiskās dzīves fons. Nu tām izdevās parādīt to, ko nekad nebija izdevies parādīt nevienai citai sabiedriskās domas institūcijai, proti, ka demokrātiskā valdība ir vienlīdz lielā mērā balstījusies kā uz vienaldzīgās un neizteiksmīgās tautas daļas kluso piekrišanu un toleranci, tā uz aktīvām un noteiktām valsts institūcijām un organizācijām. Kad totalitārās kustības pārņēma parlamentu, neslēpjot nīdārumu pret parlamentāro valdību, to rīcība šķita nekonsekventa. Īstenībā tām izdevās plašus cilvēku slāņus pārliecināt, ka parlamentārais vairākums ir apšaubāms un neatbilst valsts realitātei, tādējādi graujot valdības pašcieņu un pārliecību, jo arī tā ticēja vairākuma varai, nevis konstitūcijai.

Bieži tiek pausta doma, ka totalitārās kustības izmanto un izkropļo demokrātiskās brīvības, lai tās atceltu. Tā nav tikai velnišķīga vadoņu gudrība vai bērnišķīga masu mulķība. Demokrātiskās brīvības var balstīties uz visu pilsoņu vienlīdzību likuma priekšā; taču tās nozīmi iegūst un organiski

funkcionē tikai tur, kur pilsoņi pieder pie grupām un kur tos pārstāv grupas vai kur tie veido sociālu un politisku hierarhiju. Šķiru sistēmas, vienīgi Eiropas nacionālo valstu sociālās un politiskās noslāņošanās veida, sabrukums, bez šaubām, bija «viens no visdramatiskākajiem notikumiem Vācijas jaunāko laiku vēsturē»¹⁸ un nacisma rašanos veicināja tikpat lielā mērā, kā sociālās noslāņošanās trūkums Krievijas neskaitāmo lauku iedzīvotāju vidū («lielā amorfā masa, kam trūkst politiskās izglītības un kam būtībā nav pieejamas idejas, kuras varētu veicināt cildenu rīcību»¹⁹) palīdzēja bolševikiem gāzt demokrātisko Kerenska valdību. Apstākļi pirmšhitleriskajā Vācijā notika uz briesmām, kādas piemīt Rietumu pasaules attīstībai, jo, beidzoties Otrajam pasaules karam, tāds pats dramatisks šķiru sistēmas sabrukums notika gandrīz visās Eiropas valstīs, turpretī notikumi Krievijā skaidri parādīja, pie kā neizbēgami var novest revolucionārās pārmaiņas Āzijā. Istenība tas nozīmē, ka nebūs būtiskas atšķirības, vai totalitārās kustības izvēlēsies nacisma vai bolševisma modeli vai tās organizēs masas rasu vai šķiru vārdā, vai izlikšies ievērojam dzīves un dabas likumus vai dialektikas un ekonomikas likumus.

Vienaldzība pret sabiedriskiem jautājumiem un neitralitāte politiskos jautājumos pati par sevi nav pietiekams iemesls, lai rastos totalitārās kustības. Konkurējošā un mantrusīgā buržuāziskā sabiedrība ir radījusi apātiju un pat naidīgumu pret sabiedrisko dzīvi ne tikai un pat ne galvenokārt sociālajos slāņos, kas tika ekspluatēti un izslēgti no aktīvas dalības valsts pārvaldē, bet pirmām kārtām pati savā šķirā. Ilgajam viltus pieticības posmam, kad buržuāzija apmierinājās ar dominējošās sabiedrības šķiras lomu un necentās iegūt politisku varu, to labprāt atstājot aristokrātijai, sekoja imperiālisma laikmets, kad buržuāzija kļuva aizvien naidīgāka pret pastāvošajām nacionālajām institūcijām, jau pieprasīja sev politisku varu un organizējās šās varas īstenošanai. Gan sākotnējā apātija, gan vēlākā prasība pēc nācijas ārlietu monopolistiski diktatoriskas ievirzes sakņojās dzīves veidā un filozofijā, kas tik neatlaidīgi koncentrējās vienīgi uz indivīda panākumiem vai neveiksmi nežēlīgā konkurencē, ka pilsoņa pienākumus un atbildību varēja uzskatīt tikai par nevajadzīgu viņa ierobežotā laika un enerģijas izšķiešanu. Šāda buržuāzijas attieksme bija ļoti noderīga tām diktatūras formām, kad «stiprais cilvēks» uzņemas apgrūtināso atbildību par sabiedriskiem jautājumiem; pozitīvs šķērslis tas ir totalitārajām kustībām, kas buržuāzisko individuā-

¹⁸ William Ebenstein. *The Nazi State*. New York, 1943, 247. lpp.

¹⁹ Kā tos aprakstīja Maksims Gorkijs. Sk. *Souvarine*, op. cit., 290. lpp.

lismu nevar paciest tāpat kā nekādu citu individualismu. Sabiedrībā, kur dominē buržuāzija, tās apātiskā daļa, lai cik nelabprāt arī uzņemtos pilsoņa pienākumus, savu personību saglabā neskartu kaut vai tāpēc vien, ka bez tās diezin vai izdotos izdzīvot konkurences cīņā.

Ir grūti noteikt galvenās atšķirības starp 19. gadsimta pūļa organizācijām un 20. gadsimta masu kustībām, jo mūsdienu totalitārie vadoņi psiholoģijas un mentalitātes ziņā būtiski neatšķiras no sākotnējiem pūļa vadoņiem, kuru morāles normas un politiskie plāni ir stipri līdzīgi buržuāzijas normām un plāniem. Taču, tā kā individualisms raksturo gan buržuāzijas, gan pūļa attieksmi pret dzīvi, totalitārās kustības var pamatoti uzskatīt par pirmajām patiesi antiburžuāziskajām partijām; neviena no 19. gadsimta priekštečiem – ne 10. decembra sabiedrība, kas palīdzēja Luijam Napoleonam nākt pie varas, ne Dreifusa prāvas «miesnieku» brigādes, ne Krievijas grautiņu melnās sotņas, ne pankustības – neviena savus dalībniekus nekad neiesaistīja tik lielā mērā, lai tie pilnīgi zaudētu individuālās prasības un ambīcijas, un pat nekad neiedomājās, ka organizācijai varētu izdoties iznīcināt individuālo identitāti pavisam, nevis tikai uz kolektīvās heroiskās rīcības brīdi.

Attiecības starp buržuāzijas dominēto šķiru sabiedrību un masām, kas radās no tās sabrukuma, nav tādas pašas kā attiecības starp buržuāziju un pūli, kas bija kapitālistiskās ražošanas blakusprodukts. Masām un pūlim ir tikai viena kopīga iezīme, proti, kā masas, tā pūlis atrodas ārpus visiem sociālajiem sazarojumiem un normālas politiskās pārstāvniecības. Masas nepārmanto, kā to dara pūlis – lai gan sagrozītā formā –, dominējošās šķiras normas un attieksmi, bet atspoguļo un sagroza šīs normas un attieksmi pret visu šķiru sabiedriskajām lietām. Masu cilvēka normas noteica ne tikai un pat ne galvenokārt konkrētā šķira, pie kuras viņš reiz bija piederējis, bet gan uzmācīgā ietekme un pārliecība, kas, vārdos neizteikta, bija kopīga visām sabiedrības šķirām.

Šķiriskā piederība, kas bija irdenāka un ko nekad tik nenovēršami nenoteica sociālā izcelsme kā feodālajā sabiedrībā, parasti bija noteikta līdz ar piedzimšanu, un to varēja mainīt tikai izcils talants vai īpaša veiksmē. Sociālajam statusam bija izšķiroša nozīme attiecībā pret indivīda piedalīšanos politikā, un viņš nekad (izņēmums bija ārkārtas stāvoklis valstī, kad indivīdam bija jārikojas tikai kā pilsonim neatkarīgi no savas šķiras vai partijas piederības) tieši nesaskārās ar sabiedriskiem jautājumiem un nejutās tieši atbildīgs par to kārtošānu. Šķiras nozīmīguma pieaugumam sabiedrībā vienmēr sekoja noteikta tās locekļu skaita izglītošana un apmācīšana

politiku darbam, atalgotam (vai, ja kāds to varēja atļauties, neatalgotam) dienestam valdībā un šķiras pārstāvēšanai parlamentā. Nevienam nerūpēja, ka ārpus visām partijām vai citām politiskajām organizācijām paliek vairākums cilvēku, vienalga, pie kuras šķiras tie piederētu. Citiem vārdiem sakot, piederība pie kādas šķiras, pienākums pret ierobežotu grupu un tradicionālā attieksme pret valdību neļāva veidoties pilsoņu kopumam, kas justos individuāli un personiski atbildīgs par valsts pārvaldīšanu. Nacionālo valstu iedzīvotāju apolitiskais raksturs atklājās tikai tad, kad sabruka šķiru sistēma, aizraudama līdzī visus redzamos un neredzamos pavadienus, ar kuriem cilvēki bija piesaistīti valstij.

Šķiru sistēmas sabrukums nozīmēja partiju sistēmas automātisku sabrukumu – galvenokārt tāpēc, ka šīs partijas, kas bija interešu partijas, vairs nespēja pārstāvēt šķiru intereses. To turpmāka pastāvēšana bija nozīmīga bijušo šķiru locekļiem, kas cerēja brīnumainā kārtā atgūt veco sociālo statusu un kas turējās kopā nevis tāpēc, ka viņiem vēl būtu kādas kopīgas intereses, bet gan tāpēc, ka viņi cerēja tās atjaunot. Līdz ar to partiju propaganda kļuva aizvien psiholoģiskāka un ideoloģiskāka un to politiskā pieeja – aizvien apoloģētiskāka un nostalgiskāka. Turklāt, pašām neapzinoties, tās bija zaudējušas neitrālos atbalstītājus, kas nekad nebija interesējušies par politiku, saprotot, ka nav tādu partiju, kam rūpētu viņu intereses. Tādējādi pirmās pazīmes, kas liecināja par kontinentālās partiju sistēmas sabrukumu, bija nevis veco partijas locekļu aiziešana no partijas, bet gan nespēja savervēt locekļus no jaunākās paaudzes, kā arī neorganizēto masu klusās piekrišanas un atbalsta zaudējums, jo tās pēkšņi atbrīvojās no apātības un pavērsās turp, kur varēja paust savu jauno, nikno pretsparu.

Šķiru aizsargvalņu sabrukšana pārveidoja aiz visām partijām snaudošo vairākumu vienā lielā, neorganizētā bezstruktūras masā, ko veidoja saniknoti indivīdi, kam kopīgs nebija nekas cits kā neskaidrā nojausma, ka partijas locekļu cerības ir veltas un ka viscienījamākie, visaktīvākie un visprezentatīvākie sabiedrības pārstāvji tāpat ir muļķi un ka visas iespējamās varas ir ne tik daudz jaunas, cik stulbas un blēdīgas. Lai šī jaunā biedējošā solidaritāte rastos, nebija būtiski, ka bezdarbnieki ienāda gan pašreizējo stāvokli un varu, ko pārstāvēja Sociāldemokrātiskā partija, gan ekspropriēto sīkpašnieku, ko pārstāvēja centra vai labējā partija, gan bijušos vidusšķiras un augstākās šķiras locekļus, ko pārstāvēja tradicionālie labējie ekstrēmisti. Pēc Pirmā pasaules kara Vācijā un Austrijā strauji palielinājās šo neapmierināto un izmisušu cilvēku masas, jo militārās sakāves graužošās sekas padziļināja inflācija un bezdarbs; šādu masu īpatsvars bija liels visās

jaundibinātajās valstīs, un pēc Otrā pasaules kara tās ir atbalstījušas ekstrēmistiskās kustības Francijā un Itālijā.

Šķiru sabiedrības sabrukšanas gaisotnē attīstījās Eiropas masu cilvēka psiholoģija. Tas, ka monotonā un abstraktā vienotībā šāds liktenis bija sagaidījis individu masu, neliedza šiem indivīdiem spriest par sevi no individuālās neveiksmes viedokļa vai par pasauli no konkrētās netaisnības viedokļa. Šis egocentriskais rūgtums, lai gan aizvien atkārtodamies individuālā izolētībā, tomēr nebija kopīga saikne, kaut arī tiecās likvidēt individuālās atšķirības, jo nebalstījās ne uz kopīgām ekonomiskām, ne sociālām, ne politiskām interesēm. Tādējādi egocentriskums bija cieši saistīts ar pašsaglabāšanās instinkta krasu pavājināšanos. Paš aizliedzība tādā izpratnē, ka cilvēkam pašam nav nekādas nozīmes, ka tam jāpakļaujas vispārības interesēm, bija nevis vairs individuāla ideālisma izpausme, bet gan masu parādība. Senais teiciens, ka nabagie un apspiestie var zaudēt tikai savas važas, vairs nebija attiecināms uz masu cilvēkiem, jo, zaudējot interesi par savu labklājību, viņi zaudēja daudz vairāk nekā nabadzības važas – bija zaudēts pirmcēlonis visām rūpēm un raizēm, kas cilvēka dzīvi dara apgrūtināšu un sāpīgu. Salīdzinājumā ar viņu nemateriālistu kristiešu mūks šķita cilvēks, kas pilnībā nodevies visam pasaulīgajam. Himlers, kas tik labi pazina paša organizēto cilvēku mentalitāti, raksturoja ne tikai savus SS vīrus, bet arī plašo slāni, no kura šie vīri tika vervēti, sakot, ka viņus «interesē nevis ikdienišķas problēmas», bet gan «ideoloģiski jautājumi, kas ir nozīmīgi desmitiem un simtiem gadu, līdz ar to cilvēks [...] zina, ka viņš veic lielu uzdevumu, kas tiek dots reizi 2000 gados».²⁰ Indivīdu apvienošana gigantiskās masās radīja mentalitāti, kas, tāpat kā Sesils Roudss apmēram pirms četrdesmit gadiem, domāja kontinentu mērogā un juta ar gadsimtu vērienu.

Izcili Eiropas zinātnieki un valstsvīri jau kopš 19. gadsimta sākuma bija paredzējuši masu cilvēka rašanos un masu laikmeta iestāšanos. Daudzas grāmatas par masu rīcību un masu psiholoģiju bija parādījušas un popularizējušas senajai pasaulei tik labi pazīstamo gudrību, ka demokrātija ir radniecīga diktatūrai un pūļa valdīšana ir radniecīga tirānijai. Dažas politiski

²⁰ Heinriha Himlera runa par «SS un policijas organizāciju un pienākumiem», publicēta *National-politischer Lehrgang der Wehrmacht vom 15-23. Januar 1937*. Tulkojums citēts pēc *Nazi Conspiracy and Aggression. Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality. U.S. Government. Washington, 1946, IV, 616.* un sek. lpp.

apzinīgas un pat pārāk apzinīgas Rietumu izglītotās pasaules grupas viņi bija sagatavojuši uz to, ka radīsies demagogi, plauks lētīcība, mānītība un brutalitāte. Lai gan visi šie paredzējumi zināmā mērā piepildījās, tie tomēr bija zaudējuši lielu daļu sava nozīmīguma, jo parādījās negaidītas un neparedzētas cilvēku būtības izpausmes, piemēram, radikāls egoisma zaudējums,²¹ ciniska vai garlaikota vienaldzība nāves un citu personisku katastrofu priekšā, kaismīga pieķeršanās visabstraktākajiem jēdzieniem kā dzīves valstīnījām un vispārējs nicinājums pat pret visvienkāršākajiem veselā saprāta likumiem.

Pretēji paredzējumam masas neradās no aizvien pieaugošās apstākļu vienlīdzības, no vispārējās izglītības izplatīšanās un no neizbēgamās tās standartu pazemināšanās un satura popularizēšanās. (Amerika, klasiski apstākļu vienlīdzības un vispārējās izglītības zeme ar visiem tās trūkumiem, par masu mūsdienu psiholoģiju, iespējams, zina mazāk nekā jebkura cita valsts pasaulē.) Drīz kļuva skaidrs, ka masu kustības īpaši saista augstas kultūras cilvēkus un ka, kopumā ņemot, augsti diferencēti individuālisms un izsmalcinātība nevis novērš, bet gan drīzāk veicina sevis aizmirstānu par labu masām, jo to nodrošināja masu kustības. Acīm redzamais fakts, ka individualizācija un spēju attīstība nenovērsa masu atteiksmes rašanos, bija tik negaidīts, ka par to bieži vainoja mūsdienu inteligences slimīgumu vai nihilismu, šķietami tipisko intelektuālo sevis nišanu, gara «naidīgumu pret dzīvi» un antagonismu pret vitalitāti. Taču daudz kritiskākie intelektuāļi bija tikai pats spilgtākais piemērs un visredzamākā norāde uz daudz plašāku parādību. Masu kustību priekštece ir sociālā atomizācija un ekstremāla individualizācija, tāpēc galīgi neorganizētos cilvēkus, tipiskos «malā stāvētājus», kas individuālu iemeslu pēc vienmēr bija atteikušies atzīt sociālās saiknes vai jebkādas saistības, masu kustībām izdevās pie-saistīt daudz vieglāk un ātrāk nekā sabiedriskos, neindividuālistiskos tradicionālo partiju biedrus.

Patiesībā masas radās no ārkārtīgi atomizētās sabiedrības, kuras konkurējošo struktūru un tās radīto indivīda vientulību iegrozoja tikai piedē-rība pie kādas šķiras. Masu cilvēku galvenokārt raksturoja nevis brutalitāte un atpalcība, bet gan izolētība un normālu sociālo attiecību trūkums. Tā kā masas nāca no nacionālo valstu šķiru pārvaldītās sabiedrības, kuras plaī-sas aizcementēja nacionālistisks sentiments, ir gluži dabiski, ka tās savas

²¹ *Gustave Lebon. La Psychologie des Foules. 1895; šeit minēta masu īpašā pašaiēdzība. Sk. II nodaļu, 5 rindkopu.*

jaunās pieredzes pirmajā bezpalīdzīgumā nosliecās uz īpaši vardarbīgu nacionālismu, kuram masu vadoņi pretēji saviem instinktiem un mērķiem bija padevušies tikai aiz tīri demagoģiskiem apsvērumiem.²²

Ne tribālais nacionālisms, ne dumpīgais nihilisms nav nedz raksturīgs, nedz ideoloģiski piemērots masām, tas bija raksturīgs un piemērots pūlim. Taču mūsdienu talantīgākie masu vadoņi ir nākuši drīzāk no pūļa nekā no masām.²³ Šajā ziņā klasisks piemērs ir Hitlera biogrāfija, un par Staļinu var teikt, ka viņš nāk no boļševiku partijas konspiratīvā aparāta, ko veidoja specifisks izstumto un revolucionāru sajaukums. Hitlera sākotnējā partija, kuras locekļi bija gandrīz tikai un vienīgi dzīvei nepiemēroti cilvēki, neveiksmnieki un dēkaini, pārstāvēja «bruņotos bohēmiešus»,²⁴ kuri bija buržuāziskās sabiedrības pretējā puse un kurus tādējādi Vācijas buržuāzija būtu varējusi veiksmīgi izmantot saviem mērķiem. Īstenībā nacisti buržuāziju piesaistīja tikpat lielā mērā kā Reichsvērs piesaistīja Rēma-Šleihera frakciju, kas domāja, ka Hitlers, kuru viņi bija izmantojuši par pievilinātājuputnu, vai SA, kas tika izmantots militārai propagandai un paramilitārai apmācībai, darbosies kā viņu aģenti un palīdzēs nodibināt militāru diktatūru.²⁵

²² Nacistu partijas dibinātāji to dēvēja par «kreisā spārna partiju», jau pirms to pārņēma Hitlers. Pēc 1932. gada parlamenta vēlēšanām notika interesants starpgadījums: «Gregors Štrāsers rūgti aizrādīja savam vadonim, ka pirms vēlēšanām nacionālsociālisti būtu varējuši kopā ar centru veidot vairākumu Reichstāgā, tagad šādas iespējas vairs nav, abas partijas kopā ir mazāk par pusi no parlamenta locekļiem [...] Bet kopā ar komunistiem viņiem vēl aizvien ir vairākums; Hitlers atbildēja: neviens nevar valdīt pret mums». (*Heiden, op. cit.*, 94., 495. lpp.)

²³ Sal. ar *J. H. Hayes, op. cit.*, kas nenošķir pūli un masas un uzskata, ka totalitārie diktatori «ir nākuši no masām, nevis no šķirām».

²⁴ Tā ir K. Heidena centrālā teorija; viņa nacistu kustības analīze vēl aizvien ir izcila. «No mirušo šķiru vraka rodas jauna intelektuāļu šķira, un tās priekšgalā soļo visnežēlīgākie, tie, kuriem ir vismazāk ko zaudēt, līdz ar to viņi ir stiprākie: bruņotie bohēmieši, kam karš ir mājas un pilsoņu karš – tēvija.» (*Op. cit.*, 100. lpp.)

²⁵ Savērēstība starp Reichsvēra ģenerāli Šleiheru un SA priekšnieku Rēmu ietvēra plānu, ka visi paramilitārie formējumi jāpakļauj Reichsvēra militārajai pavēlniecībai; tādējādi Vācijas armija uzreiz būtu papildinājusies ar vairākiem miljoniem cilvēku. Tas, protams, būtu neizbēgami novedis pie militāras diktatūras. 1934. gada jūnijā Hitlers likvidēja Rēmu un Šleiheru. Sākotnējās pārrunas notika ar Hitlera ziņu; viņš izmantoja Rēma saistību ar Reichsvēru, lai slēptu no Vācijas militārajām aprindām savus patiesos nolūkus. 1932. gada aprīlī Rēms liecināja vienā no Hitlera tiesas prāvām, ka Reichsvērs pilnībā izprot SA militāro statusu. (Dokumentārus pierādījumus par Rēma – Šleihera plānu var atrast *Nazi Conspiracy*. V, 456. un sek. lpp. Sk. arī *Heiden, op. cit.*, 450. lpp.) Rēms pats ir lepnī pārstāstījis savas sarunas ar Šleiheru, kas, pēc viņa vārdiem, sākušās 1931. gadā. Šleiherš bija apsolijs ārkārtas stāvokļa gadījumā nodot SA Reichsvēra virsnieku pakļautībā.

Kā vieni, tā otri uz nacistu kustību raudzījās no sava viedokļa, no pūļa politiskās filozofijas viedokļa,²⁶ un ignorēja neatkarīgo, spontāno atbalstu, kādu jaunajiem pūļa vadoņiem izrādīja masas, kā arī pūļa vadoņu patieso talantu jaunu organizācijas formu radīšanā. Pūlis kā šo masu vadonis vairs nebija ne buržuāzijas, ne kāda cita aģents, tas noderēja tikai masām.

Totalitārās kustības bija mazāk atkarīgas no masu sabiedrības struktūras trūkuma nekā no atomizētās un individualizētās masas specifiskajiem apstākļiem, un tas vislabāk ir redzams, salīdzinot nacismu un bolševismu, kas attiecīgajās valstīs sāka attīstīties ļoti atšķirīgos apstākļos. Lai Ļeņina revolucionāro diktatūru pārveidotu pilnīgi totalitārā režīmā, Staļinam vispirms bija mākslīgi jārada tāda atomizēta sabiedrība, kādu vēsturiskie apstākļi bija sagatavojuši nacistiem Vācijā.

Oktobra revolūcijas pārsteidzoši vieglā uzvara notika valstī, kur despotiska un centralizēta birokrātija pārvaldīja iedzīvotāju masu, kurai nebija savas struktūras un kuru nebija organizējušas ne lauku feodālās iekārtas paliekas, ne vājā, tik tikko radusies pilsētu kapitālistiskā šķira. Teikdams, ka nekur pasaulē nebūtu bijis tik viegli iegūt varu un tik grūti to paturēt, Ļeņins apzinājās ne tikai Krievijas strādnieku šķiras vājumu, bet arī anarhiskos sociālos apstākļus kopumā, jo tas viss bija labvēlīgs pēkšņām pārmaiņām. Neapveltīts ar masu vadoņa instinktiem – viņš bija slikts orators, un viņam bija aizrautīga tieksme savas kļūdas atzīt un analizēt publiski, un tas neatbilst pat visparastākās demagoģijas noteikumiem –, Ļeņins nekavējoties izmantoja visas iespējamās sociālās, nacionālās un profesionālās atšķirības, kas varētu radīt kaut kādu struktūru iedzīvotāju vidū, pat acīmredzot būdams pārliecināts, ka revolūcijas glābiņš rodams tieši šādā noslāņošanā. Viņš legalizēja lauku masu izdarīto zemes īpašnieku anarhisko ekspropriāciju, tādējādi pirmo un varbūt arī pēdējo reizi Krievijā radot emancipēto zemnieku šķiru, kas kopš Lielās franču revolūcijas laikiem bijusi dedzīgākā Rietumu nacionālo valstu atbalstītāja. Ļeņins centās

(Sk. *Die Memoiren des Stabschefs Röhm. Saarbrücken*, 1934, 170. lpp.) SA militārais raksturs, ko radīja Rēms un pastāvīgi apkaŗoja Hitlers, vēl aizvien noteica tās terminoloģiju pat pēc Rēma frakcijas likvidēšanas. Pretēji SS SA locekļi vienmēr apgalvoja, ka viņi ir «Vācijas militārās gribas pārstāvji», un viņiem Trešais reihs bija «militāra kopiena, [ko balstīja] divi pilāri: partija un Vērmahts». (Sk. *Handbuch der SA. Berlin*, 1939; Victor Lutze. *Die Sturmabteilungen*. Izdevumā: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*. Nr. 7a.)

²⁶ Rēma autobiogrāfija ir īsta šādas literatūras klasika.

nostiprināt strādnieku šķiru, veicinot neatkarīgu arodbiedrību rašanos. Viņš pacietā jaunās vidusšķiras biklo izveidošanos, kas bija nepa politikas sekas pēc Pilsoņu kara beigām. Viņš ieviesa papildu atšķirības, organizējot un dažreiz pat izgudrojot iespējami daudz tautību, rosinot nacionālo apziņu un vēsturisko un kultūras atšķirību apzināšanos pat visprimitīvāko Padomju Savienības tautu vidū. Šķiet skaidrs, ka šajos tīri praktiskajos politiskajos jautājumos Ļeņins rīkojās drīzāk pēc saviem ievērojama valstsvīra instinktiem, nevis pēc marksista pārliecības; vismaz viņa pieņemtā politika pierāda, ka viņu vairāk biedējis sociālās un jebkuras citas struktūras trūkums nekā centrifugālu tendenču iespējamā attīstība jauno, emancipēto tautību vidū vai pat jaunas buržuāzijas rašanās no jaunizveidotās vidējās kārtas un zemnieku šķiras. Vislielāko sakāvi Ļeņins neapšaubāmi cieta, kad, sākoties Pilsoņu karam, augstākā vara, ko viņš sākotnēji bija ieplānojis koncentrēt padomēs, nepārprotami pārgāja partijas birokrātijas rokās. Taču pat šis process, lai gan traģisks revolūcijas norisei, varēja arī nenovest pie totalitārisma. Valsts sociālajam noslāņojumam, kas jau pamazām veidojās, vienas partijas diktatūra pievienoja tikai vēl vienu šķiru, t.i., birokrātiju, kam pēc sociālistu paustās revolūcijas kritikas «valsts piederēja kā privātīpašums» (Markss).²⁷ Ļeņina nāves brīdī visi ceļi vēl aizvien bija vaļā. Strādnieku, zemnieku un vidusšķiras veidošanās varēja arī nenovest pie šķiru cīņas, kas bija raksturīga Eiropas kapitālismam. Lauksaimniecība joprojām varēja attīstīties uz kolektīvas, kooperatīvas vai privātas bāzes, un tautsaimniecība joprojām varēja brīvi izvēlēties sociālistisku, valsts kapitālisma vai brīvās uzņēmējdarbības modeli. Neviena no šīm alternatīvām jauno valsts struktūru nebūtu automātiski iznīcinājusi.

Visas šīs jaunās šķiras un tautības traucēja Staļinu, kad viņš ķērās pie valsts sagatavošanas totalitārajai pārvaldei. Lai izveidotu atomizētu masu

²⁷ Ir labi zināms, ka antistalinistiskās šķeltnieku grupas uz šo marksistisko formulējumu balstīja savu kritiku par Padomju Savienības attīstību un faktiski nekad nepārauga šo formulējumu. Vairākkārtējās padomju birokrātijas «tīrīšanas», kas bija līdzvērtīgas birokrātijas kā šķiras likvidēšanai, nekad nekavēja viņus birokrātijā saskatīt Padomju Savienības domīnējošo un valdošo šķiru. 1930. gadā Rakovskis, rakstot no izsūtījuma Sibīrijā, deva šādu vērtējumu: «Mūsu acu priekšā ir veidojusies un tiek veidota liela direktoru šķira, kam ir iekšējās apakšgrupas un kas palielinās, izmantojot izplānotu iecelšanu un tiešu vai netiešu izvēršānu. [...] Elements, kas vieno šo oriģinālo šķiru, ir arī oriģināla privātīpašuma forma, proti, valsts vara.» (Citēts pēc *Souvarine, op. cit.*, 564. lpp.) Šī analīze ir diezgan precīza attiecībā uz attīstību pirmsstaliniskajā periodā. Par to, kā attīstījās attiecības starp partiju un padomēm, kam ir izšķiroša nozīme Oktobra revolūcijas norisē, sk. *I. Deutscher. The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921*. 1954.

bez jebkādas struktūras, viņam vispirms bija jālikvidē varas paliekas, kas vēl bija padomju rokās, jo tām kā nacionālās pārstāvniecības galvenajām institūcijām vēl aizvien bija zināma nozīme, un tas kavēja partijas hierarhijas absolūto kundzību. Tāpēc viņš vispirms sagrāva nacionālās padomes, ieviešot bolševistiskās šūniņas, no kurām tika iecelti centrālkomiteju augstākie funkcionāri.²⁸ Līdz 1930. gadam bija izzudušas pēdējās kādreizējo komunālo institūciju pēdas, un šīs institūcijas bija nomainījuši stingri centralizēta partijas birokrātija, kuras rusifikācijas tendences būtiski neatšķīrās no cara režīma tendencēm, tikai jaunie birokrāti vairs nebaidījās no rakstpratības.

Pēc tam bolševiku valdība ķērās pie šķiru likvidēšanas, aiz ideoloģiskiem un propagandas apsvērumiem sākot ar īpašnieku šķirām, ar jauno pilsetu vidusšķiru un lauku zemniekiem. Zemnieku bija daudz, un kopumā viņiem piederēja liels īpašums, tāpēc zemnieki tolaik bija potenciāli spēcīgākā šķira Padomju Savienībā. Līdz ar to viņu iznīcināšana bija radikālāka un nežēlīgāka nekā jebkuras citas grupas iznīcināšana. Tika izmantots mākslīgi radīts bāds un deportācijas, aizbildinoties ar kulaku ekspropriāciju un kolektivizāciju. Vidusšķiras un zemnieku šķiras likvidācija tika pabeigta trīsdesmito gadu sākumā, un tie, kuri nebija starp miljoniem mirušo vai deportēto katordznieku, uzzināja, «kurš šeit ir saimnieks», saprotot, ka viņu un viņu ģimenes locekļu dzīvība ir atkarīga nevis no līdzpilsoņiem, bet tikai un vienīgi no valdības kaprīzēm. Viņi atradās aci pret aci ar šīm kaprīzēm pilnīgā vientulībā, nesāņemot nekādu palīdzību no tās grupas, pie kuras viņi piederēja. Ne ar statistikas, ne ar dokumentāru materiālu palīdzību nav iespējams noteikt konkrēto brīdi, kad kolektivizācija radīja jaunu zemniecību, ko vienoja kopīgas intereses un kas ar savu skaitlisko īpatsvaru un ekonomiski nozīmīgo pozīciju valsts tautsaimniecībā atkal radīja potenciālas briesmas totalitārajam režīmam. Taču tie, kas māk lasīt totalitārisma «avotus», saprot, ka šis brīdis bija pienācis divus gadus pirms Staļina nāves, kad viņš ierosināja likvidēt kolektīvās saimniecības un pārveidot tās lielākās vienībās. Staļins nenodzīvoja tik ilgi, lai šo plānu īstenotu; šajā

²⁸ 1927. gadā 90% ciemu padomju un 75% to priekšsēdētāju nebija partijas biedri; apgabalu izpildkomitejās bija 50% partijas biedru un 50% – bezpartijisko, bet Centrālkomitejā 75% delegātu bija partijas biedri. Sk. *Bolshevism. By Maurice Dobb. Izdevumi: Encyclopedia of Social Sciences.*

Tas, kā padomju partijas biedri, balsojot «saskaņā ar instrukcijām, ko viņi saņēma no partijas štata amatpersonām», sagrāva padomju sistēmu no iekšienes, ir detalizēti aprakstīti A. Rosenberg. *A History of Bolshevism. London, 1934, VI nod.*

reizē upuri būtu bijuši vēl lielāki un tautsaimniecībai kopumā radītās haotiskās sekas – vēl katastrofālākas nekā pēc pirmās zemnieku šķiras likvidēšanas, taču nav nekāda iemesla šaubām, ka viņš būtu guvis panākumus. Nav šķiras, ko nevar iznīcināt, ja tiek likvidēts pietiekams skaits tās locekļu.

Nākamā šķira, ko vajadzēja likvidēt kā grupu, bija strādnieki. Viņi kā šķira bija daudz vājāki un izrādīja daudz mazāku pretestību nekā zemnieki, jo atšķirībā no zemnieku izdarītās zemes īpašnieku ekspropriācijas strādnieku uzsāko rūpnīcu īpašnieku spontāno ekspropriāciju revolūcijas laikā valdība nekavējoties apspieda, konfiscējot rūpnīcas kā valsts īpašumu ar ieganstu, ka valsts taču pieder proletariātam. Trīsdesmito gadu sākumā pieņemtā Stahanova sistēma izjauca strādnieku solidaritāti un šķiras apziņu – vispirms ar sīvas konkurences palīdzību, pēc tam īslaicīgi saliedējot stahanoviešu aristokrātiju, kuras sociālā distance no parastā strādnieka bija vairāk jūtama nekā distance starp strādniekiem un rūpnīcas vadību. Šis process tika pabeigts 1938. gadā, kad tika ieviesta darba grāmatiņa, kas visu Krievijas strādnieku šķiru padarīja par gigantisku piespiedu darba darītāju kopumu.

Šos pasākumus vainagoja tās birokrātijas iznīcināšana, kas bija palīdzējusi īstenot iepriekšējos likvidēšanas pasākumus. Staļinam bija vajadzīgi apmēram divi gadi, no 1936. gada līdz 1938. gadam, lai atbrīvotos no visas padomju sabiedrības administratīvās un militārās aristokrātijas. Kad «gandrīz puse partijas un neparitijas administratīvo darbinieku bija iztīrīti» un vairāk nekā 50 procenti partijas biedru un «vēl vismaz astoņi miljoni» bija iznīcināti,²⁹ gandrīz visi biroji, rūpnīcas, ekonomiskās un kultūras iestādes, valdības, partijas un militārās institūcijas nonāca pavisam citās rokās. Ieviešot iekšzemes pasi, kurā bija jāreģistrē atļauja katrai izbraukšanai no kādas pilsētas uz citu pilsētu, tika pabeigta partijas birokrātijas kā šķiras iznīcināšana. No juridiskā statusa viedokļa birokrātija, tāpat kā partijas funkcionāri, nu atradās vienā līmenī ar strādniekiem – arī tā bija kļuvusi par

²⁹ Šie skaitļi ir ņemti no Viktora Kravčenko grāmatas *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official*. New York, 1946, 278., 303. lpp. Protams, tas ir ļoti apšaubāms avots. Taču, tā kā, runājot par Padomju Krieviju, mums īstenībā pieejami ir tikai apšaubāmi avoti, t.i., jāpaļaujas uz ziņām, pārskatiem un dažādiem novērtējumiem, mēs varam izmantot tikai to informāciju, kas vismaz izskatās diezgan ticama. Daži vēsturnieki pretejo metodi, proti, tikai Krievijas valdības sniegto materiālu izmantošanu, uzskata par uzticamāku, taču tas tā nav. Oficiālais materiāls nav nekas cits kā tīra propaganda.

Krievijas piespiedu darba darītāju, un tās privileģētais stāvoklis bija palicis pagātnē. Šī vispārējā tīrīšana beidzās ar augstāko policijas amatpersonu likvidāciju – to pašu amatpersonu, kas bija pirmie vispārējās tīrīšanas organizatori, tāpēc pat GPU kadriem, kas bija realizējuši teroru, vajadzēja atteikties no maldīgās domas, ka viņi kā grupa kaut ko pārstāv, nemaz nerunājot par varas pārstāvēšanu.

Neviens no šiem milzīgajiem cilvēku dzīvības upuriem nav pamatojams ar *raison d'état* šā termina senajā izpratnē. Neviena no likvidētajiem sociālajiem slāņiem nebija naidīgi noskaņots pret režīmu, nedz arī varēja kļūt naidīgs pret to tuvākajā nākotnē. Aktīva organizētā opozīcija jau bija beigusi pastāvēt līdz 1930. gadam, kad Staļins savā runā 16. partijas kongresā pasludināja, ka labējie un kreisie novirzieni partijā ir ārpus likuma, un pat šīs vārgās opozīcijas diezin vai spētu balstīties uz kādu no tālāka šķirām.³⁰ Diktatoriskais terors, kas no totalitārā terora atšķiras ar to, ka apdraud tikai īstus oponentus, nevis nekaitīgus pilsoņus bez politiskiem uzskatiem, – bija pietiekami nežēlīgs, lai apspiestu jebkādu atklātu vai slēptu politisko dzīvi pat pirms Ļeņina nāves. Ārvalstu interence, kas varētu rast sabiedrotos neapmierināto iedzīvotāju vidū, nekādu draudus vairs neradīja, jo līdz 1930. gadam padomju režīmu bija atzinis vairākums valdību un tas bija noslēdzis komerciālus un citus starptautiskus līgumus ar daudzām valstīm. (Staļina valdība šādu varbūtību neizslēdza attiecībā uz pašu tautu: mēs zinām – ja Hitlers būtu bijis parasts iekarotājs, nevis konkurējošs totalitārais vadonis, viņam būtu bijušas lieliskas iespējas rast atbalstītājus vismaz Ukrainā.)

Nekādas politiskas jēgas šķiru likvidācijai nebija, toties tā kļuva pilnīgi katastrofāla padomju tautsaimniecībai. 1933. gada mākslīgi radītā bada sekas bija jūtamas visā valstī vēl gadiem ilgi. Stahanova sistēmas ieviešana 1935. gadā un tās patvaļīgā individuālā ražīguma palielināšana un pilnīgā kolektīvā darba vajadzību ignorēšana rūpnieciskajā ražošanā radīja «haotisku nesabalansētību» jaunajā industrijā.³¹ Birokrātijas, t.i., rūpniecību vadītāju un inženieru šķiras, likvidēšana galu galā laupīja rūpniecības uzņēmumiem to nelielo pieredzi un tehnoloģisko kompetenci, ko bija izdevies iegūt jaunajai Krievijas tehniskajai inteliģencei.

³⁰ Staļina ziņojumā 16. kongresam atkāpes nosodītas kā zemnieku un sīkburžuāzijas šķiru pretošanās «atspuls» partijas rindās. (Sk. *Leninism*, 1933, II sēj., III nod.) Opozīcija bija divaini neaizsargāta pret šo uzbrukumu, jo arī viņi un it īpaši Trockis «vienmēr centās aiz kļūdu cīņas atklāt šķiru cīņu» (*Souvarine*, *op. cit.*, 440. lpp.).

³¹ *Kravchenko*, *op. cit.*, 187. lpp.

Jau kopš seniem laikiem despotisms un tirānija pievērsusi lielu uzmanību pavalstnieku stāvokļa vienlīdzībai, taču šādas vienlīdzības ieviešana nav pietiekama totalitārajam režīmam, jo tā atstāj vairāk vai mazāk neskartas atsevišķas nopolitiskās sabiedriskās saiknes starp pavalstniekiem, piemēram, ģimenes saites un kopīgas kultūras intereses. Ja totalitārisms pret saviem nodomiem izturas nopietni, tas katrā ziņā nonāk pie atziņas, ka «reizi par visām reizēm jātiek galā ar šaha neitralitāti», tas ir, ar jebkādas darbības autonomu eksistenci. Tie, kuriem «tik šahs šaha dēļ» un kurus to likvidators veiksmīgi salīdzina ar tiem, kam tik «māksla mākslas dēļ»,³² vēl nav pilnīgi atomizēti elementi masu sabiedrībā, kuras absolūti heterogēnā vienveidība ir viens no totalitārisma pamatnosacījumiem. No totalitāro vadoņu viedokļa sabiedrība, kas aizraujas ar šahu šaha dēļ, ļoti maz atšķiras no lauksaimnieku šķiras, kas ar lauksaimniecību nodarbojas lauksaimniecības dēļ, un ir tikai nedomāz mazāk bīstama par to. Himlers veiksmīgi definēja SS locekli kā jauna tipa cilvēku, kas nekādos apstākļos neko nedarīs «tikai tā darīšanas dēļ».³³

Masu atomizāciju padomju sabiedrībā panāca, veiksmīgi atkārtotot tīrīšanu, kas nemainīgi ir grupu faktiskās likvidācijas priekštece. Lai iznīcinātu visas sociālās un ģimenes saites, tīrīšanas tika veiktas tā, lai vienāds liktenis draudētu gan atbildētājam, gan jebkuram cilvēkam, ar ko viņam ir jebkādas attiecības, sākot no vienkāršiem paziņām un beidzot ar tuvākajiem draugiem un radniekiem. Vienkāršā un atjautīgā plāna «vainīgs par biedrošanos» sekas ir viegli saprotamas – tiklīdz kāds cilvēks tiek apsūdzēts, viņa bijušie draugi nekavējoties pārvēršas viņa niknākajos ienaidniekos un, lai glābtu savu ādu, brīvprātīgi sniedz informāciju un steigšus nāk klajā ar denunciacijām, lai atbalstītu neesošos pierādījumus pret šo cilvēku; tas acīm redzami ir vienīgais veids, kā pierādīt savu uzticamību. Ikviens retrospektīvi centīsies pierādīt, ka pazišanās vai draudzība ar apsūdzēto ir bijusi tikai iegants tā izspiegošanai, un apgalvot, ka šis cilvēks ir sabotieris, trockists, ārvalstu spiegs vai fašists. Nopelnus «noteica denuncieto tuvāko biedru skaits»,³⁴ tāpēc ir

³² Souvarine, op. cit., 575. lpp.

³³ SS lozung, ko formulējis pats Himlers, sākas ar vārdiem: «Nav uzdevuma, kas pastāvētu tikai sevis dēļ.» Sk. Gunter d'Alquen. *Die SS*. Izdevumā: *Schriften der Hochschule für Politik*. 1939. SS pamfleti, kas tika izdoti tikai iekšējai lietošanai, atkārtoti uzsvēra «absolūto nepieciešamību izprast, ka viss, kas ir pašmērķis, ir veltīgs». (Sk. *Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*. – Bez datējuma. Tikai policijas iekšējai lietošanai.)

³⁴ Šī prakse ir plaši dokumentēta. V. Krivickis savā grāmatā *In Stalin's Secret Services* (New York, 1939) attiecina to tieši uz Staļinu.

acīm redzams, ka viselementārākā piesardzība liek cilvēkam pēc iespējas izvairīties no jebkādiem tuviem kontaktiem – nevis tālab, lai neizpaustu savas slepenās domas, bet lai gandrīz nenovēršamo nākotnes problēmu reizē izvairītos no visiem cilvēkiem, kam var rasties ne tikai gluži parasta, lēta interese par kāda denuncēšanu, bet arī nepārvarama vajadzība pazudināt savu paziņu tikai tāpēc, ka ir apdraudēta viņu pašu dzīvība. Pēdējās analīzes rāda, ka, pilnveidojot šo plānu līdz maksimālām un fantastiskām galējībām, bolševiku vadoņiem izdevās izveidot atomizētu un individualizētu sabiedrību, kurai līdzīga nekad nav pieredzēta un kuru diezin vai būtu varējuši radīt tikai neparedzēti notikumi vai katastrofas.

Totalitārās kustības ir atomizētu, izolētu indivīdu masu organizācijas. Salīdzinājumā ar visām citām partijām un kustībām to viskrasākā ārējā iezīme ir prasība pēc atsevišķo dalībnieku pilnīgas, neierobežotas, nemainīgas beznosacījumu lojalitātes. Šo prasību totalitāro kustību vadoņi izsaka jau pirms nākšanas pie varas. Tā parasti tiek pausta pirms visas valsts organizēšanas viņu faktiskās valdīšanas ietvaros, un tās pamatā ir viņu ideoloģiskā vēlme, lai šīs organizācijas, kad pienāks laiks, aptvertu visu cilvēci. Taču tur, kur totalitāro režīmu nav sagatavojusi totalitārā kustība (kā tas bija Krievijā atšķirībā no nacistiskās Vācijas), šāda kustība ir jāorganizē pēc varas sagrābšanas un mākslīgi jārada apstākļi tās izaugsmei, lai darītu iespējamu totālu lojalitāti – totālas valdīšanas psiholoģisko bāzi. Šādu lojalitāti var sagaidīt tikai no pilnīgi izolēta cilvēka, kurš, palicis bez jebkādas citas sociālas saiknes ar ģimeni, draugiem, biedriem vai tikai paziņām, jēgu savai vietai šajā pasaulē saskata vienīgi piederībā pie kādas kustības, savā partijas piederībā.

Pilnīga lojalitāte ir iespējama tikai tad, ja uzticībai tiek atņemts jebkāds konkrēts saturs, kas, gluži dabiski, varētu grozīt cilvēka domāšanu. Totalitārās kustības katra savā veidā ir darījušas visu iespējamo, lai tiktu valā no partiju programmām, kas paredz konkrētu saturu un ko tās mantoja no iepriekšējām, netotalitārajām attīstības fāzēm. Neatkarīgi no tā, cik radikāli formulēts, katrs noteikts politiskais mērķis, kas ne vien apliecina vai apraksta vēlmi iegūt varu pār visu pasauli, katra politiskā programma, kas aplūko jautājumus, kuri ir konkrētāki par «ideoloģiskiem jautājumiem ar gadsimtu nozīmīgumu», ir šķērslis totalitārisma ceļā. Hitlera lielākais panākums, organizējot nacistu kustību, ko viņš pakāpeniski radīja no nenoteiktas piederības pie nelielas, tipiskas, neprātīgas nacionālistiskas partijas, bija kustības atbrīvošana no iepriekšējās partijas

programmas nastas, nevis to mainot vai oficiāli atceļot, bet gan tikai atsakoties par to runāt vai apspriest šīs programmas punktus, kuru satura un formulējuma mērenība drīz vien kļuva neaktuāla.³⁵ Staļina uzdevums gan šajā, gan citādā ziņā bija daudz grūtāks – bolševiku partijas sociālistiskā programma bija daudz mazāk apgrūtinoša nasa³⁶ nekā amatiera ekonomista un ķerta politiķa 25 punkti.³⁷ Kad Staļins bija likvidējis Krievijas partijas frakcijas, viņam galu galā izdevās sasniegt tādu pašu rezultātu, nepārtraukti zigzagveidīgi mainot komunistiskās partijas līniju un aizvien no jauna interpretējot un pielāgojot marksismu, tā ka zuda jebkāds šās doktrīnas saturs, jo vairs nebija iespējams prognozēt, uz kādu rīcību tā iedvesmos. Tas, ka visnevainojamākā marksistiskā un ļeņiniskā izglītība vairs nebija politiskās rīcības vadlīnija, ka, tieši pretēji, cilvēks varēja ieturēt partijas nosprausto līniju, tikai katru rītu atkārtojot to, ko Staļins paziņojis iepriekšējā vakarā, – gluži dabiski noveda pie tā paša garīgā stāvokļa, tās pašas koncentrētās paklausības, ko nesašķēla nekādi centieni izprast savu rīcību un ko pauda Himlera SS vīru asprātīgais lozungs: «Mans gods ir mana lojalitāte.»³⁸

Tas, ka nav savas partijas programmas vai tā tiek ignorēta, pati par sevi nebūt nav totalitārisma pazīme. Pirmais, kas programmas un platformas uzskatīja par nevajadzīgu papīru gūzmu un apgrūtinošiem solījumiem, kuri neatbilst ne kustības stilam, ne tempam, bija Musolīni ar savu fašistisko filozofiju par aktivitāti un iedvesmu, ko sniedz pats vēsturiskais

³⁵ Hitlers savā grāmatā *Mein Kampf* (2 sēj. Pirmais vācu izd., 1925. un 1927. gadā; *Unexpurgated Translation, New York, 1939*) norāda, ka ir labāk, ja ir novecojusi programma, nekā pielaut diskusijas par programmu (II daļa, V nod.). Drīz vien viņš publiski paziņoja: «Tiklīdz mēs pārņemsim valdību, programma nāks pati no sevis. [...] Pirmajam jābūt neapvērnamam propagandas vilnim. Tā ir politiska rīcība, kas ir maz saistīta ar citām tā brīža problēmām.» Sk. *Heiden, op. cit.*, 203. lpp.

³⁶ Suvarins, mūsaprāt, nepareizi raksta, ka Ļeņins jau bija atcēlis partijas programmas lomu: «Nekas nevarētu skaidrāk pierādīt bolševisma kā doktrīnas neesamību, kas pieejama tikai Ļeņina smadzenēs; katrs bolševiks, kas bija atstāts savā valā, novirzījās no savas frakcijas «līnijas» [...], jo šos cilvēkus kopā saistīja viņu temperaments un Ļeņina pārākums, nevis idejas.» (*Op. cit.*, 85. lpp.)

³⁷ Gotfrida Federa nacistu partijas programmai ar saviem slavenajiem 25 punktiem nozīmīgāka loma ir bijusi literatūrā, kas veltīta šai kustībai, nekā pašā kustībā.

³⁸ Ir grūti noteikt paša Himlera formulētā lozunga ietekmi. Tā vācu ekvivalents «*Meine Ehre heisst Treue*» norāda uz absolūtu pieķeršanos un paklausību, kas pārsniedz vienkāršas disciplīnas vai personiskas uzticības nozīmi. *Nazi Conspiracy*, kuras vācu dokumentu un nacistu literatūras tulkojumi ir neaizstājams pamatmateriāls, bet diemžēl ir ļoti nevienādā kvalitātē, šo SS lozungu tulko šādi: «Mans gods nozīmē uzticību.» (V, 346.)

notikums.³⁹ Parasta varas kāre, ko papildina nicinājums pret «plāpīgu» skaidrojumu par to, ko ar šo varu iecerēts darīt, ir raksturīga visiem pūļa vadoniem, taču tas neatbilst totalitārisma standartiem. Fašisma patiesais mērķis bija sagrābt varu un fašistu «eliti» padarīt par neapstrīdētu valsts valdnieku. Totalitārismu nekad neapmierina valdīšana ar ārējiem līdzekļiem, proti, ar valsts un vardarbības mašīnērijas palīdzību. Balstoties uz īpašo ideoloģiju un lomu, kas tam uzticēta šajā spaidu aparātā, totalitārisms ir atradis līdzekli, kā valdīt pār cilvēkiem un tos terorizēt no iekšienes. Šajā ziņā totalitārisms likvidē distanci starp valdītājiem un pārvaldāmajiem un panāk tādu stāvokli, kad varai un varaskārei, kā tās parasti tiek izprastas, nav nekādas nozīmes vai, labākajā gadījumā, tām ir sekundāra nozīme. Būtībā totalitārais vadonis nav nekas cits kā paša vadīto masu funkcionārs; viņš nav varaskārs indivīds, kas saviem pavalstniekiem uzspiež tirānisku un patvaļīgu gribu. Viņš ir tikai parasts funkcionārs, kuru jebkurā brīdī var nomainīt, un viņš ir tikpat atkarīgs no paša iedzīvinātās masu «gribas», kā masas ir atkarīgas no viņa. Bez šā vadoņa masām nebūtu ārējās pārstāvniecības un tās būtu amorfs bars; bez masām vadonis nebūtu nekas. Hitlers, pilnīgi apzinādamies šo savstarpējo atkarību, reiz to izteica kādā SA adresētā runā: «Par visu, kas jūs esat, jūs varat pateikties man; par visu, kas esmu es, es varu pateikties tikai jums.»⁴⁰ Mēs pārlietu cenšamies noniecināt šādus apgalvojumus vai pārprast tos tādā ziņā, ka rīcība šeit tiek izteikta kā pavēļu došana un izpildīšana, kā tas pārāk bieži ir noticis Rietumu politiskajās tradīcijās un vēsturē.⁴¹ Taču šī ideja vienmēr ir paredzējusi kādu atbildīgo, kas domā un grib un pēc tam savas domas un gribu uzspiež grupai, kurai atņemtas jebkādas domas un griba, – uzspiež ar pārliecināšanu, autoritāti vai vardarbību. Tomēr pēc Hitlera uzskata pat «domāšana [...] [iespējama], tikai pamatojoties uz pavēļu došanu un izpildīšanu»,⁴² un tādējādi viņš pat teorētiski likvidēja atšķirību starp domāšanu un rīcību no vienas puses un starp valdniekiem un pārvaldāmajiem no otras puses.

³⁹ Musolini, iespējams, bija pirmais partijas vadonis, kas apzināti atteicās no formālas programmas un aizstāja to tikai ar iedvesmotu vadību un rīcību. Šīs rīcības pamatā bija jēdziens, ka iedvesmas galvenais elements ir brīža aktualitāte, ko partijas programma var tikai kavēt. Itāliešu fašisma filozofiju drīzāk izsaka Džentiles «aktualisms» nekā Sorela «mīti». Sal. arī ar rakstu «Fascism» (izdevumā: *Encyclopedia of the Social Sciences*). 1921. gada programma tika noformulēta, kad kustība bija pastāvējusi jau divus gadus, un ietvēra galvenokārt tās nacionālistisko filozofiju.

⁴⁰ Ernst Bayer. *Die SA. Berlin*, 1938. Tulkojums citēts pēc *Nazi Conspiracy*, IV, 783.

⁴¹ Pirmo reizi Platona «Valstsvīrā», 305, kur rīcība tiek interpretēta ar jēdzieniem *archein* un *prattein* – pavēle sākt rīkoties un šīs pavēles izpilde.

⁴² *Hitlers Tischgespräche*, 198. lpp.

Ne nacionālsociālisms, ne bolševisms nekad nav pasludinājis jaunu valdības formu un nav apliecinājis, ka līdz ar varas sagrābšanu un valsts mašīnērijas kontrolēšanu tā mērķi būtu sasniegti. Viņu ideja par dominēšanu bija kaut kas tāds, ko nekad nevar panākt neviena valsts un nekāds vardarbības aparāts, bet kas sasniedzama ar tādas kustības palīdzību, kura pati atrodas nepārtrauktā kustībā: proti, ar pastāvīgu dominēšanu pār katru atsevišķo individu jebkurā dzīves sfērā.⁴³ Varas vardarbīga sagrābšana nekad nav mērķis, tas ir tikai līdzeklis mērķa sasniegšanai, un varas sagrābšana kādā valstī ir tikai vēlama pārejas fāze, nevis kustības gals. Kustības praktiskais mērķis ir savos ietvaros organizēt iespējami vairāk cilvēku, tos iekustināt un saglabāt šo kustību; nav tāda politiskā mērķa, kas nozīmētu kustības galu.

II. PAGaidu ALIANSE STARP PŪLI UN ELITI

Vairāk par totalitāro kustību beznosacījuma lojalitāti un tautas atbalstu totalitārajiem režīmiem mūsu dvēseles mieru satrauc neapšaubāmais pievilcības spēks, kam pakļaujas ne tikai sabiedrības pūļa elements, bet arī elite. Būtu patiesām pārsteidzīgi, aizbildinoties ar mākslinieciskām kaprīzēm vai zinātnieku naivumu, neņemot vērā biedējošo daudzumu izcilu cilvēku, ko totalitārisms var pieskaitīt pie saviem simpatizētājiem, atbalstītājiem un reģistrētajiem partijās biedriem.

Šī pievilcība elites acīs ir tikpat svarīga atslēga totalitārās kustības (bet ne totalitāro režīmu) izprašanai kā to acīm redzamā saistība ar pūli. Tā liecina par totalitārisma rašanās specifisko gaisotni un vispārējo klimatu. Jāatceras, ka totalitāro kustību vadoņi un to atbalstītāji ir, tā sakot, senāki par viņu organizētajām masām, tāpēc laika secībā masām nav bezpalīdzīgi jāgaida, kad sabrūkošajā šķiru sabiedrībā radīsies viņu vadoņi – visizcilākais šīs sabiedrības produkts. Tie, kuri brīvprātīgi aizgājuši no sabiedrības pirms šķiru sabrukuma, ir gatavi viņus sveikt kopā ar pūli, kas ir agrināks buržuāziskās valdības blakusprodukts.

⁴³ *Mein Kampf* (1. daļa, XI nod.). Sk. arī, piemēram, *Dieter Schwarz. Angriffe auf die nationalsozialistische Weltanschauung: Aus dem Schwarzen Korps*, Nr. 2, 1936, kur ir dota atbilde uz klajo kritiku, ka pēc nākšanas pie varas nacionālsociālisti turpinājuši runāt par «cīņu»: «Nacionālsociālisms kā ideoloģija [*Weltanschauung*] neatteiksies no savas cīņas, iekams [...] katrā atsevišķā vācieša dzīves veidu neveidos tā fundamentālās vērtības un tās netiks katru dienu no jauna realizētas.»

Pašreizējiem totalitārajiem valdniekiem un totalitāro kustību vadoņiem vēl aizvien piemīt pūlim raksturīgās iezīmes, un pūļa psiholoģija un politiskā filozofija ir diezgan labi pazīstama. Mums nav zināms, kas notiks, kad situāciju pārņems autentiskais masu cilvēks, bet mēs varam diezgan droši minēt, ka tuvāks viņam būs Himlera pedantiskais, aprēķinātais korektums nekā Hitlera histēriskais fanātisms un ka viņa rīcība vairāk atgādinās Molotova stūrgalvīgo trulumu nekā Staļina juteklisko, atreibīgo nežēlību.

Šajā ziņā situācija Eiropā pēc Otrā pasaules kara būtiski neatšķiras no situācijas pēc Pirmā pasaules kara – tāpat kā divdesmitajos gados tika formulēta fašisma, bolševisma un nacisma ideoloģija un kustības vadītāji tā sauktā frontes paaudze, tie, kas bija uzauguši pirms kara un labi atcerējās pirmskara laiku, tā arī pēckara totalitārisma pašreizējo vispārējo politisko un intelektuālo gaisotni noteica paaudze, kas teicami pazinusi agrākos laikus un pirmskara dzīvi. It īpaši tas attiecas uz Franciju, kur šķiru sabiedrība sabruka pēc Otrā pasaules kara, nevis pēc Pirmā pasaules kara. Tāpat kā imperiālisma laikmeta pūļa cilvēkiem un avantūristiem, arī totalitāro kustību vadoņiem un to intelektuālajiem atbalstītājiem kopīgs ir tas, ka viņi bija atradušies ārpus respektablas Eiropas sabiedrības šķiru un nacionālās sistēmas jau pirms šīs sistēmas sabrukuma.

Šis sabrukums, kad neīsta respektabluma pašapmierinātība atkāpās anarhiska izmisuma priekšā, šķīta pirmā lielā izdevība gan elitei, gan pūlim. Tas nepārprotami attiecas uz jaunajiem masu vadoņiem, kuru karjera reproducē sākotnējo pūļa vadoņu iezīmes: neveiksme profesionālajā un sociālajā dzīvē, perversitāte un katastrofa privātajā dzīvē. Neizdevusies dzīve pirms politiskās karjeras, tas, ko viņiem naivi pārmeta veco partiju respektablie vadoņi, bija visspēcīgākais faktors viņu pievilcības nodrošināšanai masu acīs. Tas it kā pierādīja, ka viņi katrs individuāli atspoguļo sava laika masu likteni un ka viņu vēlme upurēt visu šai kustībai, viņu apgalvojumi par darbošanos katastrofas upuru labā, viņu apņēmība nekad vairs nepadoties normālas dzīves drošības kārdinājumam un viņu nicinājums pret respektablumu ir pilnīgi patiesi, nevis pārejošu ambīciju radīti.

No otras puses, pēckara elite bija tikai nedaudz jaunāka par paaudzi, kas spožas, bet nerespektablas karjeras vārdā bija ļāvusi imperiālismam sevi ļaunprātīgi izmantot kā spēlmaņus, spiegos un avantūristus, kā spožās bruņās tērptus bruņiniekus un pūķu kāvējus. Viņi, tāpat kā Āri-

bijas Lorenss, ilgojās «pazaudēt sevi» un juta spēcīgu riebumu pret visām pastāvošajām normām un pret jebkuru varu. Vēl aizvien atcerēdamies «drošības zelta laikmetu», viņi arī atcerējās, kā bija to nīduši un cik patiesi bijis viņu entuziasms Pirmā pasaules kara sākumā. Ne tikai Hitleri un ne tikai neveiksminieki, ceļos krizdami, pateicās Dievam, kad 1914. gadā Eiropu pāršalca mobilizācijas vilnis.⁴⁴ Viņiem vairs nebija sev jāpārmet, ka ir bijuši viegls laupījums šovinistiskajai propagandai vai melīgiem skaidrojumiem par kara aizstāvēšanās raksturu. Elite devās karā ar gaviļpilnu cerību, ka viss, ko viņi pazinuši, visa dzīves kultūra un struktūra var sabrukt «tērauda vētrās» (Ernsts Jingers). Lietojot rūpīgi izvēlētos Tomasa Manna vārdus, karš bija «disciplinārsods» un «šķīstīšanās»; «dzejnieku iedvesmoja pats karš, nevis uzvaras». Vai, pēc kāda tālaika studenta vārdiem, «svarīga ir gatavība nest upuri, nevis mērķis, kura vārdā tiek nests upuris»; vai, jauna strādnieka vārdiem runājot, «nav svarīgi, vai cilvēks dzīvo dažus gadus ilgāk vai ne. Cilvēks vēlas kaut ko tādu, kas parāda viņa dzīvi.»⁴⁵ Jau ilgi pirms tam, kad kāds nacisma intelektuālais atbalstītājs paziņoja: «Kad es dzirdu vārdu 'kultūra', es izrauju revolveri no maksts,» – dzejnieki bija pauduši riebumu pret «sēnalu kultūru» un dzejā aicinājuši «barbarus, skitus, nēģerus un indiāņus to sabradāt».⁴⁶

Ja šo spēcīgo neapmierinātību ar pirmskara laikmetu un secīgiem mēģinājumiem to atjaunot (sākot ar Niči un Sorelu un beidzot ar Pareto, sākot ar Rembo un T. E. Lorensu un beidzot ar Jingeru, Brehtu un Malro, sākot ar Bakuņinu un Ņečajevu un beidzot ar Aleksandru Bloku) uzskatītu tikai par nihilisma izpausmi, tas nozīmētu ignorēt pamatoto riebumu sabiedrībā, kas pilnībā piesūkusies ar buržuāzijas ideoloģiskajiem uzskatiem un morāles normām. Tomēr taisnība ir arī tas, ka «frontes paaudzi», gluži pretēji pašas izraudzītajiem garīgajiem tēviem, bija pilnīgi pārņēmusi vēlēšanās redzēt sabrūkam visu šo viltus drošības, viltus kultūras un viltus dzīves pasauli. Šī vēlēšanās bija tik spēcīga, ka tās ietekme un noteiktība pārspēja visus agrākos «vērtību pārveidošanas» centienus, kādus, piemēram,

⁴⁴ Sk. Hitlera aprakstu par viņa reakciju uz Pirmā pasaules kara izcelšanos grāmatā *Mein Kampf* (1. daļa, V nod.).

⁴⁵ Sk. materiālu apkopojumu par «Pirmā pasaules kara iekšējo hroniku» (*Hanna Hafkesbrink. Unknown Germany. New Haven, 1948, 43., 45., 81. lpp.*). Šā krājuma lielā vērtība, runājot par vēsturiskās gaisotnes netveramajiem elementiem, liek jo vairāk nožēlot, ka trūkst sādu pētījumu par Franciju, Angliju un Itāliju.

⁴⁶ *Ibid.*, 20-21.

pauda Niče, vai ieteikumus reorganizēt politisko dzīvi, kā bija paredzēts Sorela darbos, vai atdzīvināt cilvēka autentiskumu Bakušina darbos, vai kaislīgu mīlestību uz dzīvi eksotisku dēku tīrībā saskaņā ar Rembo. Iznicināšana bez žēlastības, haoss un drupas ieņēma augstāko vērtību cieņas pilno stāvokli.⁴⁷

Šo izjūtu patiesīgumu apliecina tas, ka pašu gūtā pieredze par kara šausmām no kara entuziasma izārstēja tikai nedaudzus šīs paaudzes pārstāvjus. Tranšejās izdzīvojušie nekluva par pacifistiem. Viņi cerēja, ka karā gūtā pieredze viņiem palīdzēs pilnīgi nošķirties no nīstās respektabluma vides. Viņi cieši turējās pie savām atmiņām par četriem dzīves gadiem tranšejās, it kā tās būtu objektīvs kritērijs jaunas elites izveidošanai. Viņi nepadevās arī kārdinājumam idealizēt šo pagātni; gluži pretēji, kara pielūdzēji bija pirmie, kas pielāva, ka mašīnu laikmetā karš var arī neradīt tādus tikumus kā bruņnieciskums, drosme, gods un vīrišķīgums,⁴⁸ ka tas cilvēkiem uzspiež vienīgi tīras iznīcības pieredzi, kā arī pazemojošo apziņu, ka cilvēks ir tikai niecīgs zobrats majestātiskajā slaktiņa ratā.

Šī paaudze karu atcerējās kā varenu prelūdiju sabiedrības šķiru izīršanai, kas ievadīja to transformēšanos masās. Karš ar tā nebeidzamo slēpkavošanas patvaļu kļuva par nāves simbolu, par «lielo izlīdzinātāju»,⁴⁹ līdz ar to arī par jaunās pasaules kārtības radītāju. Vienlīdzības un taisnīguma alkas, ilgas pārvarēt šaurās, nenožīmīgās šķiru robežas, nokratot mulķīgo privilēģiju un aizspriedumu nastu, kara apstākļos šķita izlaužamies no vecās labvēlīgās žēlsirdības attieksmes rāmjiem pret apspiestajiem un izmantotajiem. Laikā, kad nebeidzami pieaug posts un indivīda bezpilīdzība, ir tikpat grūti pretoties žēlsirdībai, tai kļūstot par visaptverošu kaisli, kā nedusmoties par šīs līdzjūtības bezgalīgumu, kas cilvēka cieņu iznīcina ar vēl nāvējošāku noteiktību nekā pats posts.

⁴⁷ Tas sākās ar sajūtu, ka notikusi pilnīga atsvešināšanās no normālās dzīves. Rūdolf Bindings, piemēram, rakstīja: «Mūs aizvien biežāk var pieskaitīt pie mirušajiem un svešniekiem – jo notikuma lielums atsvešina un nošķir mūs –, nevis tiem trimdā izsūtītajiem, kuru atgriešanās ir iespējama.» (*Ibid.*, 160. lpp.) Interesantas atmiņas par frontes paaudzes elites prasībām vēl var atrast Himlera pārskatā par to, kā viņš galu galā nonācis pie savas «atlases formas», lai reorganizētu SS: «[...] visbargāko atlases procedūru rada karš, cīņa uz dzīvību un nāvi. Šajā procedūrā asins vērtība tiek parādīta ar panākumu palīdzību. [...] Taču karš ir ārkārtas apstākļi, un ir jāatrod iespēja, kā veikt atlasi miera laikā.» (*Op. cit.*)

⁴⁸ Sk., piemēram, Ernst Jünger. *The Storm of Steel*. London, 1929.

⁴⁹ *Hafkesbrink*, *op. cit.*, 156. lpp.

Savas karjeras sākumā, kad Eiropas *status quo* restaurēšana vēl arvien bija lielākais drauds puļa ambīcijām,⁵⁰ Hitlers vērsās galvenokārt pie šīm frontes paaudzes izjūtām. Masu pārstāvja individualitātes trūkums šeit izpaudās viņa ilgās pēc anonimitātes, lai funkcionētu kā atsevišķs zobrata zobs sistēmā, tieksmē pēc jebkuras iespējamās transformēšanās, kas aizslaucītu neīstās identifikācijas ar visu specifisko veidu iepriekšnolemtajām funkcijām sabiedrībā. Karš tika izjuts kā «visvarenākā no masu darbībām,» kas likvidēja individuālās atšķirības, tā ka pat ciešanas, kuras tradicionāli atšķirušas individuus pēc to unikālajiem un vienreizīgajiem likteņiem, nu tika interpretētas kā «vēsturiskā progresa instruments».⁵¹ Nacionālās atšķirības neievilka robežas masās, kurās vēlējās iegrimt pēckara elite. Pirmais pasaules karš divainā kārtā gandrīz pilnībā bija likvidējis sākotnējās nacionālās jūtas Eiropā, kur abu karu starplaikā daudz nozīmīgāk bija piederēt pie ierakumu paaudzes, vienalga, kurā pusē, nevis būt vācietim vai francūzim.⁵² Visu savu propagandu nacisti balstīja uz šo nenoteikto biedriskumu, šo «likteņa kopību», savā pusē iegūstot lielāko daļu veterānu organizāciju visās Eiropas valstīs un tādējādi pierādot, cik nenozīmīgi kļuvuši nacionālistiskie lozungi pat tā saucamo labējo rindās, kuri tos vairāk izmantoja vardarbības piesegšanai, nekā piepildīja ar specifisku nacionālistisku saturu.

Neviens atsevišķs elements šajā vispārējā pēckara Eiropas intelektuālajā klimātā nebija jauns. Bakuņins jau pirms tam bija atzinies: «Negribu būt *Es*, gribu būt *Mēs*,»⁵³ un Ņečajevs jau bija sprediķojis par «nolemto cilvēku», kuram nav «ne personisko interešu un izjūtu, ne notikumu dzīvē, ne pieķeršanās un ne īpašuma, pat ne sava vārda».⁵⁴ Frontes paaudzes antihumānajiem,

⁵⁰ Heidens, *op. cit.*, parāda, cik mērķtiecīgi Hitlers pieslējās katastrofas idejai kustības iesākumos, kā viņu biedēja Vācijas iespējamā atveseļošanās. Vairākas reizes [t.i., Rūras puča laikā] viņš dažādiem vārdiem norādījis savām triecienvienībām, ka Vācija grimst. «Mūsu uzdevums ir nodrošināt panākumus mūsu kustībai» (167. lpp.) – panākumus, kuri tajā brīdī bija atkarīgi no Rūrā notiekošās cīņas neveiksmes.

⁵¹ Hafkesbrink, *op. cit.*, 156.-157. lpp.

⁵² Šis izjūtas bija plaši izplatītas kara laikā, kad Rūdolfs Bindings rakstīja: «[Šo karu] nevar pielīdzināt kampaņai. Jo kampaņās viens vadonis savu gribu pretstata kādam citam. Bet šajā karā abi pretinieki gul zemē un tikai pašam karam ir sava griba.» (*Ibid.*, 67. lpp.)

⁵³ Bakuņins vēstulē, kas rakstīta 1870. gada 7. februārī. Sk. *Max Nomad. Apostles of Revolution. Boston, 1939, 180. lpp.*

⁵⁴ Darbu «Revolucionāra katehisms» uzrakstījis vai nu pats Bakuņins, vai arī viņa sekotājs Ņečajevs. Par autorību un pilna teksta tulkojuma jautājumiem sk. *Nomad, op. cit.*, 227. lpp. Ikvienā gadījumā «jebkura pašsaprotamas pieklājības un godīguma principu pilnīgas noliegšanas sistēma [revolucionāru] attiecībā pret citām cilvēciskām būtnēm [...] Krievijas revolucionārajā vēsturē iegāja ar vārdu «ņečajevščina». (*Ibid.*, 224. lpp.)

antilibērālajiem, antiindividuālistiskajiem un antikulturālajiem instinktiem, viņu asprātīgajai un veiklajai vardarbības, varas un nežēlības slavināšanai ceļu jau bija ieminuši imperiālistiskās elites neveiklie un pompozie «zinātniskie» pierādījumi, ka visu cīņa pret visiem ir universāls likums, ka ekspansija vispirms ir psiholoģiska nepieciešamība un tikai pēc tam politisks ierocis un ka cilvēkam ir jārikojas saskaņā ar šiem universālajiem likumiem.⁵⁵ Frontes paaudzes rakstos jaunums bija tikai to augstais literārais limenis un patiesais jūtu dziļums. Pēckara autoriem vairs nebija nepieciešami ģenētikas zinātniskie pierādījumi, un viņi gandrīz nemaz neizmantoja Gobino vai Hjūstona Stjuarta Čemberlena kopotos rakstus, kuri jau vairāk iederējās mietpilsoņu kultūras mantojumā. Viņi lasīja nevis vairs Darvinu, bet gan markīzu de Sadu.⁵⁶ Ja viņi vispār ticēja kādiem universāliem likumiem, tas nenozīmēja, ka viņi īpaši centās tiem pakļauties. Vardarbība, vara, nežēlība viņu izpratnē bija visaugstākās īpašības, raksturīgas cilvēkiem, kuri nepārprotami zaudējuši savu vietu universā un ir par lepmu, lai ilgtos pēc kādas varas teorijas, kura viņus droši varētu atvest atpakaļ un integrēt pasaulē. Viņi bija apmierināti ar savu aklo atbalstu visam, ko respektablā sabiedrība bija noliegusi, vienalga, vai tas attiecās uz teoriju vai saturu, un nežēlību viņi pacēla līdz vislielākā tikuma augstumiem, jo tā bija krasā pretrunā ar sabiedrības humāno un liberālo liekulību.

Ja šo paaudzi salīdzinām ar deviņpadsmitā gadsimta ideologiem, ar kuru teorijām tiem reizēm ir daudz kopīga, vislielākā atšķirība ir bijušo ideologu patiesums un kaismīgums. Posts viņus bija skāris daudz dziļāk, nežēlība viņus nodarbināja stiprāk un liekulība viņus sāpināja daudz dziļāk nekā visus agrākos labas gribas un brālības apustuļus kopā. Viņi vairs nevarēja

⁵⁵ Starp šiem imperiālisma politisko teorētiku darbiem ievērojamākais ir Ernest Seilliēre. *Mysticisme et Domination: Essais et Critique Imperialiste*. 1913. Sk. arī Cargill Sprietsma. *We Imperialists: Notes on Ernest Seilliēre's Philosophy on Imperialism*. New York, 1931; G. Monod. *La Revue Historique*. January, 1912; Louis Esteve. *Une nouvelle Psychologie de l'Imperialisme: Ernest Seilliēre*. 1913.

⁵⁶ Francijā kopš 1930. gada markīzs de Sads bija kļuvis par ievērojamāko literārā avangarda autoru. Žans Polhans ievadā jaunajam Sada darba *Les Infortunes de la Vertu*. Paris, 1946 izdevumam raksta: «Kad es redzu, cik daudz rakstnieku šodien apzināti cenšas noliegt māksliniecisi radošo izgudrojuma momentu un literāro spēli tikai neizsakāmā dēļ [un événement indicible] [...], drudzaini meklējami cildeno zemajā, grandiozo graujošajā [...], es sev jautāju [...], vai mūsu modernā literatūra tajās jomās, kuras mums šķiet vitāli svarīgas – vai jebkurā ziņā visagresīvākās –, nav pilnīgi atgriezies pagātnē un vai tieši Sads nav to diktējis.» Sk. arī Georges Bataille. *Le Secret de Sade*. Izdevumā: *La Critique*, III sēj. 15.-16., 17. nod., 1947.

aizbēgt uz eksotiskām salām, nedz atļauties tapt par pūķu kāvējiem svešu, intriģējošu laužu pulkā. Viņi nevarēja rast izeju bēgšanā no nožēlojamās ikdienas rutīnas, rāmās lēnprātības, frustrācijas un aizvainojuma, ko izpušķo izglitotas runas pseidokultūra; no pastāvīgi augošā riebuma pret šo nebeidzamo kombināciju viņus glābt nevarētu pat pakļaušanās pasaku zemju paražām.

Šī nespēja aizbēgt plašajā pasaulē, sajūta, ka cilvēks aizvien no jauna tiek iespilēts sabiedrības parādes mundierī, apstākļi, kas tik ļoti atšķiras no tiem, kuri veidojuši imperiālistisko raksturu, – senākajai kaislibai pēc anonimitātes un savas patības noliegšanas pievienoja nebeidzamu spriedzi un dziļu pēc vardarbības. Bez iespējas radikāli mainīt lomu un raksturu, kā, piemēram, identificēšanās ar arābu nacionālo kustību vai rituāli indiešu ciematā, apzināta grimšana destrukcijas pārcilvēciskajās strāvās kļuva par glābiņu no automātiskas identificēšanās ar iepriekš iedibinātām funkcijām sabiedrībā un ar to galējo banalitāti, tādējādi palīdzot iznīcināt pašu funkcionēšanu. Šos cilvēkus saistīja totalitāro kustību sludinātais aktivisms, to savdabīgs un tikai šķietami pretrunīgais uzsvars gan uz tīras darbības prioritāti, gan uz tīras nepieciešamības dominējošo spēku. Šis sajaukums precīzi atbilda «frontes paaudzes» kara pieredzei, kas būtībā bija nepārtrauktas darbības pieredze bezgalīga fatālisma ietvaros.

Turklāt aktivisms sniedza jaunas atbildes uz tādiem veciem un sasāpējiem jautājumiem kā, piemēram, jautājums «Kas es esmu?», kādi parasti ar divkāršu intensitāti uzpeld krīzes situācijās. Ja sabiedrības nostādne būtu: «Tu esi tas, pēc kā izskaties,» – pēckara aktivisms atsauktos ar pozīciju: «Tu esi tas, ko esi paveicis,» – piemēram, cilvēks, kurš pirmais lidmašīnā šķērsojis Atlantijas okeānu (kā Brehta lugā *Der Flug der Lindberghs*). Šo atbildi pēc Otrā pasaules kara nedaudz mainītā veidā atkārtoja Sartrs: «Tu esi tava dzīve.» (Darbā *Huis Clos*.) Šo atbilžu derīgums rodams nevis to personas identitātes atkārtotas definēšanas pamatotībā, bet drīzāk to piemērotībā eventuālai bēgšanai no sociālās identifikācijas, no dažādādām savstarpēji maināmām lomām un funkcijām, ko uzspiedusi sabiedrība. Pats galvenais bija izdarīt kaut ko tādu, vienalga – varonīgu vai kriminālu, kas iepriekš nav bijis prognozējams un ko neviens cits vēl nav paguvis samaitāt.

Totalitāro kustību sludinātais aktivisms, viņu terorisma pacelšana pāri visām citām politiskās darbības formām vienlīdz spēcīgi pievilka kā intelektuālo eliti, tā pūli, jo šis terorisms radikāli atšķīrās no agrāko revolucionāro biedrību sludinātā. Jautājums vairs nebija par apsvērtu politiku,

kura terorisma aktos saskatīja vienīgo līdzekli, kā atbrīvoties no konkrētām ievērojamām personībām, kas ar saviem uzskatiem vai nostāju bija kļuvusi par apspiešanas simboliem. Jo pievilcīgāks terorisms likās tāpēc, ka bija tapis par filozofiju, ar kuru varēja paust frustrāciju, aizvainojumu, kā arī aklū naidu, par tādu kā politisku ekspresionismu, kurš sevis izteikšanai izmantoja bumbas, kurš ar sajūsmu vēroja paša pastrādātā izraisīto publicitāti un bija absolūti nobriedis maksāt ar dzīvību, lai panāktu savas eksistences atzīšanu normālajos sabiedrības slāņos. Tas bija tas pats gars un tā bija tā pati spēle, kas jau ilgu laiku pirms nacistiskās Vācijas galīgās sakāves lika Gebelsam ar neslēptu patiku paziņot, ka sakāves gadījumā nacisti zinās, kā aiz sevis aizcirst durvis un panākt, lai viņus neaizmirst vēl ilgu gadsimtus.

Tikai šeit rodams pamatots kritērijs, kā pirmstotalitārā atmosfērā atšķirt eliti no pūļa. Pūļa mērķis – un to ļoti precīzi paudis Gebels – bija iekļūšana vēsturē, pat maksājot ar iznīcību. Gebelsa patiesā pārliecība, ka «visaugstākā mūsdienās sasniedzamā laime ir vai nu būt ģēnijam, vai ģēnijam kalpot,»⁵⁷ bija tipiska pūlim, nevis masām, nedz arī simpatizējošai elitei. Elite, gluži pretēji, anonimitāti uztvēra visā nopietnībā, tā ka pat nopietni noliedza ģēnija eksistenci. Visas divdesmito gadu mākslas teorijas izmisīgi centās pierādīt, ka izcilība ir prasmes, meistarības, loģikas un materiāla potenci realizēšanas rezultāts.⁵⁸ Pūli, bet ne eliti valdzināja «slavas spožais spēks» (Stefans Cveigs), un tas ar entuziasmu pieņēma tālaika buržuāziskās pasaules ģēnija dievināšanu. Šai ziņā divdesmitā gadsimta pūlis uzticīgi izmantoja iepriekšējo iznīcēju paraugu, kuri jau bija atklājuši faktu, ka buržuāziskā sabiedrība drīzāk atvērs durvis kādam «nenormālajam,» ģēnijam, homoseksuālistam vai ebrejam nekā atzīs parastas vērtības. Elites paustais nicinājums pret ģēniju un tās tiekšanās pēc anonimitātes joprojām bija apliecinājums tam garam, kuru ne masas, ne pūlis nebija spējīgs saprast un kurš, pēc Robespjēra vārdiem, tiecās apliecināt cilvēka lieliskumu pretstatā dižgaru maznozīmīgumam.

Lai kādas bija atšķirības starp eliti un pūli, elite arvien izjuta gandarījumu, kad padībenes centās iebiedēt respektablu sabiedrību, lai tiktu pieņemtas uz līdztiesīgiem pamatiem. Elites pārstāvji nepavisam neiebilda pret dārgo maksu – civilizācijas iznīcināšanu, lai uzjautrinātos par ainu, kā

⁵⁷ Goebbels, *op. cit.*, 139. lpp.

⁵⁸ Šajā ziņā raksturīgas bija Bauhauza mākslas teorijas. Sk. arī Bertolta Brehta piezīmes par teātri: *Gesammelte Werke*. London, 1938.

agrāk netaisnīgi izstumtie lauž sev ceļu respektablās sabiedrības rindās. Viņus īpaši nesatrauca rupjie historiogrāfiskie viltojumi, kuros vainojami visi totalitārie režīmi un kuri pietiekami skaidri izpaužas totalitārajā propagandā. Viņi pārliccināja paši sevi, ka tradicionālā historiogrāfija arvien ir tikusi viltota, jo tā no cilvēces atmiņas izslēgusi nemantīgos un apspiestos. Vēsture parasti aizmirsa tos, kurus noraidīja viņu pašu laiks, un brūču uzplēšana allaž satrauca visus jūtīgos prātus, kopš pilnīgi bija izzdusi ticība aizkapa dzīvei, kur pēdējie būs pirmie. Pagātnes, tāpat kā tagadnes, netaisnības kļuva nepanesamas, kad vairs nebija cerību, ka taisnības svāri nostāsies līdzsvarā. Marksa grandiozie centieni pārrakstīt pasaules vēsturi šķiru ciņas skatījumā savaldzināja pat tos, kas neticēja viņa tēzu pareizumam. Viņus aizrāva Marksa oriģinālā ideja rast līdzekli, kā no oficiālās vēstures izslēgt likteņus atsaukt nākamo paaudžu atmiņā.

Elites un pūļa pagaidu alianse balstījās galvenokārt uz patieso tīksmi, ar kādu elite vēroja pūli izpostām visu respektablo. Alianses labad vācu tērauda magnāti bija spiesti vienoties ar Hitleru un sociāli pieņemt šo krāsotāju un pēc paša atziņas izbijušu atstumto, tāpat kā ņemt par labu totalitāro kustību izdarītos rupjos, barbariskos viltojumus visās intelektuālās dzīves jomās, kad tās cieši savija kopā visas iespējamās padībenes un citus cieņu zaudējušus Eiropas vēstures elementus. No šā viedokļa bija pat svētīgi vērot, kā bolševisms un nacisms ķērās pie pašu ideoloģijas avotu likvidēšanas, kad tie jau sāka gūt atzinību akadēmiskajās un citās oficiālajās aprindās. Vēstures pārrakstītājus iedvesmoja nevis Marksa dialektiskais materiālisms, bet gan 300 ģimeņu savvērestība; ne Gobino un Čemberlena pompozais zinātniskums, bet «Cionas gudro protokoli»; ne vispārzināmā katoļu baznīcas ietekme un antiklerikalisma loma latīņu zemēs, bet gan slepenā literatūra par jezuītiem un masoniem. Daudzveidīgo un bezgala mainīgo konstrukciju galvenais nolūks bija oficiālo vēsturi pārvērst anekdotē, demonstrējot slepeno ietekmju spēku, kur acīm redzamā, vispārzināmā vēsturiskā realitāte noder tikai par fasādi, kas radīta ar nepārprotamu mērķi mulķot cilvēkus.

Intelektuālā elite ne vien novērsās no oficiālās historiogrāfijas, ne vien ieguva pārlicību, ka vēsture aizvien ir viltojums un dažkārt arēna ķertājiem, tā arī bīstami un demoralizējoši tīksminājās par iespēju, ka neiedomājami meli un visnekaunīgākie viltojumi var tikt uztverti par neapgāžamiem faktiem, ka cilvēks pēc paša gribas var pārgrozīt savu pagātņi un ka atšķirība starp patiesību un meliem var nebūt vairs objektīva un kļūt tikai par spēka un gudrības, spiediena un nebeidzamas atkārtotās jautājumu. Apbrīnu radīja ne jau Staļina un Hitlera māka melot, bet gan viņu spēja

masas organizēt kolektīvā vienībā, kas ar iespaidīgu vērienu atbalstīja viņu melus. No teorētiskā viedokļa šķita, ka visparastākos viltojumus sankcionē pati vēsture, kad kustību maršējošā realitāte veido tiem fonu un pūlas no viltojumiem izvilināt nepieciešamo iedvesmu darbībai.

Elites aizraušanās ar totalitārajām kustībām, kamēr tās vēl nav sagraušas varu, ir patiesi pārsteidzoša, jo kustībās neiesaistītam parastam vērotājam totalitārisma nepārprotami vulgārā un patvaļīgā doktrīna ir saskatāma daudz skaidrāk nekā vispārējais noskaņojums, kas caurstrāvo pirmstotalitārisma atmosfēru. Šīs doktrīnas tik ļoti atšķirās no vispārpieņemtajām intelektuālajām, kultūras un morāles normām, ka atliek vienīgi secināt – patika, ar kādu elite uztvēra pūļa «idejas», liecina par intelektuāļu absolūtu rakstura trūkumu, *«la trahison des clercs»* (Ž. Benda) vai perversu garīgu pašnicināšanu. Nepārzinot laika gaitā gūto vispārējo pieredzi un izjūtot sarūgtinājumu, humānisma un liberālisma sludinātāji parasti nepamana, ka atmosfērā, kurā zudušas visas tradicionālās vērtības un priekšstati (kad deviņpadsmitā gadsimta ideoloģijas bija cita citu atspēkojušas un izsmēlušas savu vitālo pievilcību), pieņemt galēji absurdas idejas var daudz vieglāk nekā jau par bezcerīgām banalitātēm tapušas vecās patiesības tikai tāpēc vien, ka nav gaidāms, lai absurdo kāds uztvertu nopietni. Ciniski noliedzot vispārpieņemtās normas un par pareizām atzītās teorijas, vulgaritāte atklāti sludināja visa sliktā atzīšanu un nevērību pret jebkurām pretenzijām, kuras maldīgi varētu uztvert par drosmi un jaunu dzīvesveidu. Pūļa attiecību un pārliecības augošajā dominancē – būtībā tās bija no liekulības attīrītas buržuāzijas attiecības un pārliecība – tie, kuri tradicionāli ienīda buržuāziju un brīvprātīgi bija pametuši respektablo sabiedrību, saskatīja tikai liekulības un respektabilitātes trūkumu, bet neredzēja satura trūkumu.⁹⁹

Tā kā buržuāzija uzņēmās Rietumu tradīciju sargātājas lomu un atteicās no visām morālām vērtībām, publiski demonstrējot tikumus, kuri tai nepiemita ne privātajā dzīvē, ne uzņēmējdarbībā un kurus tā patiesībā nicināja, likās revolucionāri pieņemt nežēlību, noliegt humānās vērtības un sludināt vispārēju amoralitāti, jo tādējādi vismaz tika sagrauta divkosība, uz kuru pastāvošā sabiedrība šķita balstāties. Kārdinājums bija liels –

⁹⁹ Citētais Rēma izteikums ir raksturīgs visas jaunākās paaudzes noskaņojumam, ne tikai elitei: «Pie varas ir Liekulība un Farizejisms. Tie visuzskatāmāk raksturo mūsdienu sabiedrību [...] Nekas nav melīgāks kā tā devētā sabiedrības morāle.» Šie zēni «nevar atrast sev ceļu buržuāziskās dubultmorāles mītpilsoniskajā pasaulē un vairs nezina, kā atšķirt patiesību no kļūdas.» (*Die Geschichte eines Hochverrätters*. 267., 269. lpp.) Homoseksualitāte šajās aprindās vismaz daļēji bija pret sabiedrību vēsta protesta izpausme.

dižoties ar ekstrēmiem viedokļiem liekulīgajā dubultmorāles mijkrēslī, publiski valkāt nežēlības masku un, kad cilvēki izjuta nepārprotamu nevēribu cits pret citu un izlikās laipni, demonstrēt pasaulei ļaunumu nevis aiz ļaunuma, bet gan aiz zemiskuma. Divdesmito gadu intelektuālā elite, kura maz ko zināja par agrāko saikni starp pūli un buržuāziju, bija pārliecināta, ka līdz perfektumam varēs spēlēt veco *épater le bourgeois* spēli, ja sabiedrību šokēs ar ironiski pārspīlētu tās uzvedības atainojumu.

Tajā laikā neviens nevarēja paredzēt, ka par šīs likteņa ironijas īstu upuri kļūs elite pati, nevis buržuāzija. Avangards neapzinājās, ka skrien ar galvu nevis sienā, bet gan atvērtās durvīs, ka gūtā vispārējā veiksmē nonāks pret runā ar viņu radīto priekšstatu par sevi kā par revolucionāru minoritāti un tikai pierādīs, ka avangards grasās paust jaunu masu noskaņojumu jeb laika garu. Šajā ziņā svarīga bija atzinība, ar kādu pirmshitleriskajā Vācijā tika uzņemta Brehta «Trīsgrašu opera». Lugā gangsteri bija attēloti kā cienījami uzņēmēji, bet cienījami uzņēmēji – kā gangsteri. Ironija it kā zaudēja savu spēku, kad cienījami biznesmeņi publikā uz skatuves rādīto uztvēra kā dziļu ielūkošanos pasaules kārtībā un pūlis izrādi apsveica kā māksliniecisku atzinību gangsterismam. Lugas vadmotīva dziesmu «*Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral*» itin visi skatītāji uzņēma ar vētrainiem aplausiem, lai arī katra sajūsmā bija savs iemesls. Pūlis aplaudēja, lugā atveidoto uztvēris burtiski; buržuāzija aplaudēja tāpēc, ka, tik ilgi savas liekulības mulkōta, tā jau bija nogurusi no sasprindzinājuma un kā dziļu gudrību pieņēma skaļi pausto banalitāti, kurā tā pati dzīvoja; savukārt elite aplaudēja tāpēc, ka liekulības atmaskojums tai šķita nepārspējami lielisks uzjautrinājums. Luga panāca tieši pretēju efektu tam, ko Brehts bija iecerējis. Buržuāziju nekas vairs nespēja pārsteigt, tā ar sajūsmu uzņēma savas slepenās filozofijas nākšanu gaismā, jo šīs filozofijas popularitāte tikai pierādīja, cik tā ir bijusi pareiza. Tādējādi Brehta «revolūcijas» vienīgais politiskais ieguvums bija iedrošinājums ikvienam nomest liekulības masku un atklāti pieņemt pūļa morāles normas.

Līdzīgu divdomīgu reakciju kādus desmit gadus vēlāk Francijā izraisīja Selina *Bagatelles pour un Massacre*, kurā autors aicināja nogalināt visus ebrejus. Andrē Žids publiski pauda sajūsmu *Nouvelle Revue Française* slejās, protams, ne jau tāpēc, ka vēlētos nogalināt Francijas ebrejus, viņš tikai priecājās par šādas vēlmes trulo pieņemšanu un par fascinējošo pretrunu starp Selina attēloto trulumu un liekulīgo pieklājību, kas ar ebreju jautājumu saistījās visās respektablajās aprindās. Cik neatvairāma elites aprindās bija vēlēšanās atmaskot liekulību, var novērtēt ar faktu, ka šādu tīksmi nespēja apēnot pat Hitlera reālā ebreju vajāšana, kas Selina darba rakstīšanas laikā jau gāja pilnā

sparā. Tomēr šī reakcija vairāk ir saistāma ar liberālu antipātijām pret filosemitismu nekā ar naidu pret ebrejiem. Šāds noskaņojums izskaidro vispārīgāko faktu, ka gan Hitlera, gan Staļina plaši publicētie viedokļi par mākslu un viņu avangarda mākslinieku vajāšana nespēja iznīcināt valdzinājumu, ar kādu totalitārās kustības pievilka avangarda mākslinieki; tas viss atklāj elites realitātes izjūtas trūkumu un pārprasto pašaieliedzību – iezīmes, kas abas ir ļoti līdzīgas melīgajai pasaulei un savtīguma trūkumam masās. Tieši tas, ka intelektuālās elites problēmas gluži elementāri un nediferencēti saskanēja ar pūļa problēmām, ļaujot nojaust masu problēmas un masu mentalitāti, ne vien pavēra totalitārajām kustībām plašas iespējas, bet bija arī iemesls, kāpēc varēja nodibināties pagaidu alianse starp eliti un pūli.

Eliti fascinēja ne tikai tas, ka pūlis nepazīna liekulību un ka masām raksturīgs bija nesavtīgums, tai vienlīdz neatvairāmi pievilcīgs šķita totalitāro kustību nepatiesais apgalvojums, ka tās ir nojaukušas barjeru starp cilvēka privāto un sabiedrisko dzīvi un atjaunojušas mistisku, iracionālu cilvēka viendabīgu patību. Balzaks jau bija atklājis Francijas sabiedrības ievērojamāko pārstāvju privāto dzīvi un Ibsena «Sabiedrības balstu» dramatisējums iekarojis kontinenta teātru skatuves, nu dubultā morāle kļuva par vienu no traģēdiju, komēdiju un romānu pamattēmām. Buržuāzijas piekoptā dubultā morāle tapa par tādu *esprit de sérieux* raksturīgu iezīmi, kas vienmēr ir pompoza, bet nekad nav patiesa. Sadalījumam starp privāto un publisko jeb sabiedrisko dzīvi nebija nekā kopīga ar pamatoto privātās sfēras nošķiršanu no publiskās sfēras, tas drīzāk gan kā psiholoģisks atspulgs parādīja deviņpadsmitā gadsimta cipu starp *bourgeois* un *citoyen*, starp individu, kurš par sabiedriskajām institūcijām spriež un tās izmanto saskaņā ar savu personisko interešu kritēriju, un, no otras puses, pilsoni ar atbildības izjūtu, kurš par sabiedriskiem jautājumiem rūpējas kā par visiem kopīgām problēmām. Šajā sakarā izrādījās, ka liberālu politiskā filozofija, kas individuālo interešu summu pielīdzināja kopīgā labuma brīnumam, bija tikai tā nerimtīguma racionalizācija, ar kādu uzsvars tika likts uz privātajām interesēm, neņemot vērā kopīgo labumu.

Preteji šķiriskajam garam, kas valdīja kontinenta partijās, kuras nekad neslēpa to, ka pārstāv noteiktas intereses, kā arī «oportūnismam», kas pēc pašsludinātās koncepcijas sevi uzskatīja par veselā daļu, totalitārās kustības apliecināja savu «pārākumu», jo īstenojot *Weltanschauung*, ar kuru tās cilvēku iegūšot kā nedalītu veselumu.⁶⁰ Šajā prasībā pēc kopuma kustību pūļa

⁶⁰ Hiders pats daudzkreiz uzsvēra *Weltanschauung* lomu nacistu kustības izveidē. Interesanti, ka darbā *Mein Kampf* viņš izliekas izprotam nepieciešamību balstīt partiju uz *Weltanschauung*, ņemot vērā marksistisko partiju pārākumu. 1. daļa, I nod.: *Weltanschauung and Party*.

līderi no jauna formulēja savu filozofiju, tikai apgrieztā veidā pasniedzot buržuāzijas politisko filozofiju. Buržuāzija kā šķira, izlauzusi sev ceļu cauri sociālajai spriedzei un ļoti bieži izbaudījusi politisko institūciju ekonomisko šantāžu, vienmēr palika pie uzskata, ka varas sabiedriskos, visiem redzamos institūtos vada to slepenās, nevis sabiedriskās intereses un pašu ietekme. Šajā ziņā buržuāzijas politiskā filozofija vienmēr ir bijusi «totalitāra», tā vienmēr pieņēmusi tādu politikas, ekonomikas un sabiedrības identitāti, kurā politiskās institūcijas kalpojušas vienīgi par fasādi privātām interesēm. Buržuāzijas dubultie standarti, tās sabiedriskās un privātās dzīves diferencēšana bija piekāpšanās nacionālajai valstij, kura izmisīgi centās šīs divas sfēras nošķirt.

Eliti saistīja radikālisms pats par sevi. Marksa daudzsološie pareģojumi, ka valsts izzudīs un radīsies bezšķiru sabiedrība, vairs nebija radikāli, tie vairs nebija pietiekami mesianiski. Ja Berdjajevam ir taisnība, apgalvojot, ka «krievu revolucionāri [...] vienmēr ir bijuši totalitāri,» tad iemesli, kāpēc padomju Krievija vienlīdz saistīja kā nacistu, tā arī komunistu intelektuālos līdzskrējējus, ir izskaidrojami ar to, ka Krievijā «revolūcija bija gan reliģija, gan filozofija, nevis tikai konflikts, kas skar dzīves sociālo un politisko pusi».⁶¹ Patiesībā šķiru transformēšanās masās un politisko institūciju prestiža un autoritātes krišanās Rietumeiropā bija radījusi stipri līdzīgus apstākļus tiem, kādi valdīja Krievijā, tāpēc tā nebija nejaušība, ka rietumu revolucionāri pamazām pārņēma tipisko krievu revolucionāro fanātismu, kura galamērķis bija nevis sociāli politisko apstākļu grozīšana, bet gan ikvienas līdz tam pastāvējušas pārlicības, vērtības un institūcijas radikāla iznīcināšana. Pūlis izmantoja šo jauno noskaņu un radīja īslaicīgu revolucionāru un noziedznieku aliansi, kura jau agrāk bija vērojama daudzās cariskās Krievijas revolucionārajās sektās, bet nekad nebija manīta Eiropas politiskās dzīves arēnā.

Pūļa un elites satraucošā alianse un viņu centienu paradoksālā sakrītība izskaidrojama tādējādi, ka šie sabiedrības slāņi paši pirmie bija lemti izspiešanai no nacionālās valsts struktūras un šķiru sabiedrības ietvariem. Pūlis un elite viens otru atrada bez jebkādām grūtībām, kaut arī apvienojās uz neilgu laika posmu, jo abas puses iztēlojās, ka simbolizē sava laika likteni, ka tām seko nebeidzamas masas, ka agrāk vai vēlāk Eiropas tautas tām pievienosies – pēc viņu domām –, nobriedušas savai revolūcijai.

⁶¹ Nicolai Berdyaev. *The Origin of Russian Communism*. 1937, 124.-125. lpp.

Izrādījās, ka gan pūlis, gan elite bija kļūdījušies. Pūlis, buržuāzijas skīras padibenes, cerēja, ka bezpalīdzīgās masas tam palīdzēs piekļūt pie varas, atbalstīs pūli, kad tas pirmajā vietā izvirzīs savas privātās intereses, lai varētu nomaiņīt vecos buržuāziskās sabiedrības slāņus un iedvest tajā savu daudz uzņēmīgāko padibeņu garu. Taču totalitārisms, nācis pie varas, ātri aptvēra, ka iedzīvotāju uzņēmības gars neaprobežojas tikai ar pūļa aprindām un ka šāda iniciatīva katrā ziņā var tikai kļūt par draudu totālai dominēšanai pār cilvēku. Savukārt sirdsapziņas trūkums nebija attiecināms tikai uz pūli vien, turklāt atbrīvošanos no sirdsapziņas varēja iemācīt relatīvi īsā laikā. Nežēlīgajā pārvaldes un iznīcināšanas mašīnērijā koordinētu mietpilsoņu masas bija nodēvējams materiāls, spējīgāks pat uz smagākiem noziegumiem nekā tā saucamie profesionālie noziedznieki, nepieciešams vienīgi bija priekšnoteikums, lai šie noziegumi būtu labi organizēti un iegūtu rutīnas darba ārejo formu.

Nav nejaušība, ka nedaudzos protestus pret nacistu masveida zvērībām, ko tie pastrādāja ar ebrejiem un austrumeiropiešiem, pauda nevis militāristi vai kādas citas grupas no cienījamo mietpilsoņu koordinētajām masām, bet gan agrākie Hitlera biedri – tipiski pūļa pārstāvji.⁶² Arī Himlers, visvarenākais vīrs Vācijā pēc 1936. gada, nepiederēja pie «bruņotajiem bohēmiešiem» (Heidens), kuru vaibsti bija tik satriecoši līdzīgi intelektuālās elites vaibstiem.

⁶² Piemēram var minēt Baltkrievijas ģenerālkomisāra un viena no vecākajiem partijas biedriem Vilhelma Kubes neparasto iekaušanos, kad 1941. gadā, t.i., masu slepkavību sākumā, viņš rakstīja savam priekšniekam: «Es, saprotams, esmu stingrs un pilns vēlmes sadarboties ebreju jautājuma risināšanā, bet cilvēki, kas auguši mūsu kultūrā, atšķiras no vietējo brutālajām ordām. Vai viņu slepkavošanu labāk neuzdot lietuviešiem un latviešiem, kurus diskriminē pat pret vietējiem iedzīvotājiem? Es pats to nevarētu. Tāpēc lūdzu man sniegt skaidras instrukcijas, lai jautājumu atrisinātu vishumānākajā veidā mūsu valsts un partijas prestiža vārdā.» Šī vēstule publicēta darbā *Max Weinreich. Hitler's Professors. New York*, 1946, 153.-154. lpp. Kubes iekaušanos nekavējoties noraidīja, toties līdzīgs mēģinājums glābt Dānijas ebreju dzīvību, ko izdaria V. Bests, Reiha pilnvarotais Dānijā un labi pazīstams nacists, bija sekmīgāks. Sk. *Nazi Conspiracy*, V, 2.

Līdzīgā veidā Alfrēds Rozenbergs, kurš sludināja slāvu tautu zemāko statusu, acīm redzami netaisnība, ka viņa teorijas kādudien var nozīmēt šo tautu likvidāciju. Kad viņam uzticēja Ukrainas pārvaldīšanu, viņš rakstīja šausminošus ziņojumus par turienes vietējiem apstākļiem 1942. gada rudenī, pēc tam kad viņš bija nopūlējies panākt tiešu paša Hitlera iekaušanos. Sk. *Nazi Conspiracy*, III, 83. un sek. lpp., IV, 62.

Šim likumam, protams, ir daži izņēmumi. Cilvēks, kurš izglāba Parīzi no iznīcības, bija ģenerālis fon Koltics, kuram tomēr «bija bail zaudēt posteni ar paveļu neizpildīšanu», pat apzinoties, ka «karš jau vairākus gadus ir zaudēts». Tas, ka viņam vienam pašam, bet vecā kaluma nacistā Oto Abeca – vēstnieka Francijā – enerģiskā atbalsta, būtu bijusi drosme pretoties pavelei «pārvērst visu Parīzi drupās» saskaņā ar paša liecību Abeca tiesā Parīzē liekas apšaubāmi. Sk. *New York Times*, July 21, 1949.

Himlers pats bija «daudz normālāks,» proti, lielāks mietpilsonis nekā jebkurs no nacisma kustības sākotnējiem līderiem.⁶³ Viņš nebija ne bohēmietis – kā Gebells, ne seksuāls noziedznieks – kā Štreihers, ne ķertais – kā Rozenbergs, ne fanātiķis – kā Hitlers, ne arī avantūrists – kā Ģērings. Savu pārākumu spēja organizēt masu totālu pakļaušanu viņš pierādīja praksē, pieņemot, ka lielākā daļa cilvēku nav ne bohēmieši, ne fanātiķi, ne avantūristi, ne seksuāli maniaki, ne arī trakie vai sociāli caurkritušie, bet gan pirmkārt un galvenokārt – strādājošie un labi ģimenes cilvēki.

Mietpilsoņa norobežošanās privātajā dzīvē, viņa cītīgā nodošanās ģimenei un karjerai bija pēdējais un jau deģenerētais produkts, ko radījusi buržuāzijas ticība personisko interešu prioritātei. Mietpilsonis ir no paša šķiras izolēts buržuā, atomizēts indivīds, ko radījis pašas buržuāzijas šķiras noriets. Masu cilvēks, ko Himlers organizēja lielākajiem masveida noziegumiem, kādi jebkad vēsturē pastrādāti, bija vairāk līdzīgs mietpilsonim nekā pūļa cilvēkam. Tas bija buržuā, kurš savas pasaules krāsmatu vidū neraizējās ne par ko citu kā tikai par savu personisko drošību un kurš pēc vismazākā izaicinājuma bija gatavs upurēt visu – ticību, godu, cieņu. Nekas nebija vieglāk iznīcināms kā to cilvēku noslēgtība un personiskā morāle, kuri nedomāja ne par ko citu kā tikai par savas privātās dzīves nosargāšanu. Jau pēc dažus gadus ilgas atrašanās pie varas un sistemātiskas koordinēšanas nacisti ar pilnām tiesībām varēja paziņot: «Vienīgā persona Vācijā, kura vēl arvien ir privāts indivīds, ir miegā guļošais.»⁶⁴

Lai taisnīgi izvērtētu to elites pārstāvju vietu, kurus vienā vai otrā laika posmā pavedinājušas totalitārās kustības vai kuri savu intelektuālo spēju dēļ pat tikuši apsūdzēti totalitārisma inspirēšanā, jāatzīst, ka neatkarīgi no tā, ko darījuši vai nav darījuši šie bezcerīgie divdesmitā gadsimta prāti, viņiem nebija nekādas ietekmes uz totalitārismu, kaut arī viņi bija iemantojuši zināmu lomu agrākajos, sekmīgajos šo kustību centienos panākt, lai pasaule viņu doktrīnas uztvertu nopietni. Kur vien totalitārās kustības sagrāba varu, šī simpātizētāju grupa tika nokratīta jau labu laiku pirms pirmajiem smagākajiem

⁶³ Angļu autors Stīvens H. Robertss grāmatā *The House that Hitler Built* (London, 1939) apraksta Himleru kā «cilvēku ar izcilām manierēm, kuru dzīvē interesēja arī viss vienkāršais. Viņam nebija nekā kopīga ar tiem nacistiem, kuri uzvedās kā pusdievi [...] Šķiet, nevienam nebija tik liels nepatīkams pret savu darbu kā šim Vācijas policijas diktatoram, un es esmu pārliecināts, ka neviens, kuru satiku Vācijā, nebija normālāks [...]» (89.-90. lpp.). – Tas divainā kārtā sasaucas ar Staļina mātes izteikumu, ko viņa tādā saskaņā ar bolševiku propagandu sacījusi par savu dēlu: «Paraugdēls. Es vēlētos, lai visi būtu tādi kā viņš.» (*Souvarine, op. cit.*, p. 656. lpp.)

⁶⁴ Piezīmes autors Roberts Lejs. Sk. *Kohn-Bramstedt, op. cit.*, 178. lpp.

režīma noziegumiem. Intelektuālā, garīgā un mākslinieciskā iniciatīva totalitārismam ir tikpat bīstama kā puļa banditiskā iniciatīva, turklāt tās abas ir daudz bīstamākas par parastu politisku opozīciju. Nepārtrauktā vajāšana, ko pret jebkuru augstākās intelektuālās darbības formu vērsa jaunie masu līderi, nav izskaidrojama tikai ar viņu dabisko aizvainojumu par visu, ko viņi nav spējīgi saprast. Totālā kundzība nepieļauj nekādu brīvu iniciatīvu nevienā dzīves jomā, tā nepieļauj nekādu darbību, kas jau sākotnēji nav pilnībā paredzama. Pie varas nācis totalitārisms, neņemot vērā nekādas savas simpātijas, jebkuru augstākās raudzes talantu aizstāj ar muļķiem un plānprātiņiem, kuru intelekta un radošā gara trūkums ir drošākais viņu lojalitātes garants.⁶⁵

⁶⁵ Bolševiku politika, šajā ziņā pārsteidzoši konsekventa, ir labi zināma, un tai gandrīz vairs nav nepieciešami sīkāki komentāri. Spilgtākais piemērs ir Pikaso, kas Krievijā netiek milēts, kaut arī viņš kļuva par komunistu. Iespējams, ka Andrē Žida novēršanās no komunisma idejas pēc savām acīm skatītās bolševiku realitātes Padomju Krievijā 1936. gadā (*Retour de l'URSS*) pilnībā pārliecināja Staļinu, ka radoši mākslinieki neder pat par simpātizētājiem. Nacistu politika no bolševiku politikas atšķirās tikai tādējādi, ka nacisti savus izcilākos talantus tomēr nenogalināja.

Būtu vērts izpētīt to relatīvi nedaudzo vācu zinātnieku karjeru, kuru sadarbība ar nacistiem un brīvprātīgā kalpošana tiem izskaidrojama tikai ar viņu nacistisko pārliecību. (Vēlreiz, *op. cit.*, sniedz vienīgo pieejamo pētījumu, turklāt maldinošu, jo autors nav noskīris profesorus, kuri pieņēma nacisma pārliecību, no tiem, kuri savu karjeru veidoja, balstoties uz režīmu, nav atspoguļojis konkrēto zinātnieku iepriekšējo karjeru un tādējādi bez norādēm sagrupēja lielus sasniegumus ieguvušus prātus vienā kategorijā ar iznīrēliem.) Ļoti interesants piemērs ir jurists Karls Šmits, kura asprātīgās teorijas par demokrātijas un tiesiskas valdības galu arvien ir aizraujoša lasāmviela; jau 30. gadu vidū nacisti viņu aizstāja ar savas markas politiskajiem un juridiskajiem teorētiķiem, piemēram, ar Hansu Franku, vēlāko Polijas pārvaldnieku, Gotfrīdu Nēsi un Reinhardu Hēnu. Pēdējais nežēlastībā krita vēsturnieks Valters Franks, kas bija pārliecināts antisemīts un nacistu partijas biedrs jau pirms to nāksanas pie varas un kas 1933. gadā kļuva par direktoru jaundibinātajā «*Reichsinstitut für Geschichte des Neuen Deutschlands*» ar tā labi zināmo «*Forschungsabteilung Judenfrage*», kā arī bija devīnsējumu *Forschungen zur Judenfrage* redaktors (1937-1944). Četrdesmito gadu sākumā Frankam savu postenis un ietekmi bija jāatdod bēdīgi slavenajam Alfrēdam Rozenbergam, kura *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* nepauda ne mazāko noslieci uz «zinātniskumu». Frankam izrādās neuzticības vienīgais cēlonis varēja būt tikai tas, ka viņš nebija šarlātāns.

Tomēr ne elite, ne arī pūlis, kas ar tādu dedzīgumu «ciesi iekļāva» nacionālsociālismu, nespēja saprast, «ka šai kārtībai nav iespējams pievienoties [...] nejausi. Pāri vēlmei kalpot pacēlās nelokāma nepieciešamība pēc atlases, kas nepazīst ne vainu mīkstināšus apstākļus, ne žēlastību (*Der Weg der SS. SS Hauptamt-Schulungsamt, n.d., 4. lpp.*). Citiem vārdiem sakot, kas attiecas uz atlasī, kura ietu kopā ar viņiem, nacisti vēlējās pieņemt savus lēmumus, kuros nebija vietas nekādai viedokļu «nejausībai». Tas pats jāsaka arī par bolševikiem, kad tie izvēlējās savus slepenpolicijas cilvēkus. F. Beks un V. Godins savā *Russian Purge and the Extraction of Confession*. 1951, 160. lpp., raksta, ka NKVD darbinieki tiek izraudzīti no partijas biedru rindām bez mazākās iespējas kādam brīvprātīgi pieteikties uz šo «karjeru».

11. nodaļa

TOTALITĀRĀ KUSTĪBA

I. TOTALITĀRĀ PROPAGANDA

Totalitārisma impulss pats par sevi spēj saistīt tikai pūli un eliti, masas jāiekaro ar propagandu. Konstitucionālas varas un uzskatu brīvības apstākļos totalitārās kustības savā cīņā par varu var izmantot teroru tikai ļoti ierobežotā apjomā; tām, tāpat kā pārējām partijām, ir nepieciešams gūt atbalstītājus un jābūt spējīgām iedvest ticamību, jo sabiedrība vēl nav izolēta no citiem informācijas avotiem.

Jau ļoti sen ir noskaidrots un arī daudzkārt apgalvots, ka totalitārās valstīs propaganda un terors ir vienas monētas divas puses.¹ Taču tā ir tikai daļēja patiesība. Kur vien totalitārisms iegūst absolūtu kontroli, tas propagandu aizstāj ar ideoloģisko apstrādi un izmanto vardarbību ne tik daudz, lai iebiedētu cilvēkus (tas tiek darīts sākumstadijā, kad vēl eksistē politiskā opozīcija), bet lai pastāvīgi realizētu savas ideoloģiskās doktrīnas un praktiskos melus. Totalitārisms neapmierināsies ar apgalvojumu

¹ Sk., piem., E. Kohn-Bramstedt. *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*. London, 1945, 164. un sek. lpp. Tam pamatā ir nostādne, ka «terors bez propagandas zaudēs lielu daļu no sava psiholoģiskā efekta, savukārt propagandai bez terora nebūs pietiekama svara» (175. un sek. lpp.) Šajos un līdzīgos apgalvojumos netiek ņemts vērā fakts, ka ne tikai politiskā propagandā, bet arī visā modernajā publicitātē ir draudu elements; ka terors var būt efektīvs arī bez propagandas, ja vien runa ir par parastu politisko teroru vai tirāniju. Tikai kad terora mērķis ir ieviest paklausību ne vien no ārienes, bet arī no iekšienes, kad politiskais režīms vēlas ko vairāk nekā tikai varu, teroru nepieciešams papildināt ar propagandu. Par to nacistu teorētiķis Eižens Hadamovskis ir teicis: «Propaganda un vardarbība nekad nav pretrunā. Vardarbība var būt propagandas sastāvdaļa.» (*Propaganda und nationale Macht*, 1933, 22. lpp.)

(apstākļos, kad fakti pierāda pretējo), ka bezdarba nav; propagandas ietvaros tas atceļ bezdarba pabalstus.² Tikpat svarīgs ir fakts, ka bezdarba noliegums īstenoja – kaut arī visai negaidītā veidā – seno socialistu doktrīnu: kas nestrādā, tam nebūs ēst. Kā citu piemēru var minēt gadījumu, kad Staļins izlēma pārakstīt Krievijas revolūcijas vēsturi: jaunās versijas propagandā ietilpa ne tikai veco grāmatu un dokumentu, bet arī to autoru un lasītāju iznīcināšana; jaunās, oficiālās komunistiskās partijas vēstures publicēšana 1938. gadā bija zīme, ka tīrīšana, kas iznīcināja veselu padomju intelligences paaudzi, ir beigusies. Līdzīgi rīkojās nacisti, – lai iegūtu stingrāku kontroli pār iedzīvotājiem austrumu okupētajās teritorijās, viņi sākumā izmantoja galvenokārt antisemitisku propagandu. Propaganda netika papildināta ar teroru, jo pēc tā nebija vajadzības. Kad nacisti iznīcināja lielāko daļu poļu intelligences, tas netika darīts intelligences pret darbības dēļ, bet gan tāpēc, ka saskaņā ar nacistu doktrīnu poļiem intelekta vispār nebija, un, kad nacisti plānoja nolaupīt blondus un zilacainus bērnus, viņu nolūks bija nevis biedēt iedzīvotājus, bet gan glābt «ģermāņu» asinis.³

² Tolaik oficiāli tika paziņots, ka bezdarbs Padomju Krievijā «ir likvidēts». Līdz ar to arī visi bezdarba pabalsti tika «likvidēti» (*Anton Ciliga. The Russian Enigma. London, 1940, 109. lpp.*).

³ Tā saucamā «Operācija – Siens» sākās ar 1942. g. 16. februārī izdotu Himlera pavēli par «vācu izcelsmes individiem Polijā», kurā bija paredzēts viņu bērnus nosūtīt uz ģimēnēm, «kas vēlas tos pieņemt bez īpašiem noteikumiem, pauzot mīlestību pret viņu labajām asinīm» (Nirbergas dokuments R 135, Parīzes Ebreju dokumentācijas centra fotokopija). Šķiet, ka 1944. gada jūnijā 9. armija nolaupījusi un nosūtījusi uz Vāciju aptuveni 40-50 tūkstošus bērnu. Vērmahta ģenerālštābam nosūtītajā ziņojumā kāds Brandenburgs raksta, ka līdzīgu plānu bijis paredzēts realizēt arī Ukrainā (*Document PS 031; izd.: Léon Poliakov. Bréviaire de la Haine, 317. lpp.*). Arī Himlers vairākkārt norādījis uz šo plānu. (Sk. *Nazi Conspiracy and Aggression. Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality. U. S. Government, Washington, 1946, III, 640*; šeit iekļauti izvilumi no Himlera runas Krakovā 1942. g. martā; sk. arī komentārus par Himlera runu Bādsahēnē 1943. g.; izd.: *Kohn-Bramstedt, op. cit., 244. lpp.*) Šo bērnu atlases principus var izprast pēc medicīniskajām apliecībām, ko izdeva 2. medicīnas nodaļa Minskā 1942. g. 10. augustā: «1922. g. 14. augustā dzimušās Natālijas Harptas rases pārbaudē konstatēta normāli attīstīta meitene ar dominējošu austrumbaltu tipu un nordiskiem vaibstiem.» – «1930. g. 19. februārī dzimušā Arnolda Kornisa pārbaudē konstatēts normāli attīstīts zēns ar dominējošu austrumu tipu un nordiskiem vaibstiem.» Paraksts: N. Wc. (Dokuments glabājas Ebreju zinātniskā institūta arhīvā Nujorkā. Nr. Occ E 3a-17.)

Par poļu intelligences iznīcināšanu, ko pēc Hitlera uzskatiem varēja «izdarīt bez liekām bažām», sk. *Poliakov, op. cit., 321. lpp.; Document NO 2472.*

Tā kā totalitāras kustības pastāv pasaulē, kas pati par sevi nav totalitāra, tās ir spiestas ķerties pie līdzekļa, kas parasti tiek uzskatīts par propagandu. Šāda propaganda parasti ir vērsta uz ārējo sfēru – vai nu uz vietējo iedzīvotāju netotalitāro slāni, vai arī uz netotalitārām ārvalstīm. Ārējā sfēra, uz kuru vērsta totalitārisma propaganda, var būt ļoti dažāda; pat pēc varas sagrābšanas tā var tikt vērsta uz to vietējo iedzīvotāju daļu, kuru koordinēšanai nav sekojusi pietiekama ideoloģiskā apstrāde. No šāda viedokļa raugoties, Hitlera kara laikā teiktās runas viņa ģenerāļiem ir īsts propagandas paraugs, kura galvenā iezīme ir neticami meli, ar kuriem firers izkļaidēja savus viesus, cenšoties iegūt viņu uzticību.⁴ Ārējās sfēras pārstāvji var būt arī atbalstītāji, kuri vēl nav gatavi pieņemt kustības patiesos mērķus; visbeidzot, nereti gadījās, ka fireram tuvākie cilvēki vai elitāro formējumu locekļi pat partijas biedrus uztvēra kā pie ārējās sfēras piederošus; šādā gadījumā, kad pār partijas biedriem vēl nevarēja droši valdīt, arī tiem bija nepieciešama propaganda. Lai nepiešķirtu pārāk lielu nozīmi propagandas meliem, ir jāatceras, ka daudz biežāk Hitlera pilnīgi atklāti brutālā valstīdībā definēja kustības patiesos mērķus, taču tie netika pienācīgi uztverti, jo klausītāji šādai konsekvencei nebija gatavi.⁵ Tomēr pamatā totalitāra kontrole cenšas propagandas metodes izmantot tikai ārpolitikā vai kustības ārvalstu atzaros, lai sniegtu tiem piemērotu materiālu. Kad vietējā totalitārisma ideoloģiskā apstrāde nonāk pretrunā ar ārvalstu patēriņam paredzēto propagandas kursu (kā tas notika Krievijā kara laikā – ne tad, kad Staļins noslēdza sadarbības līgumu ar Hitleru, bet kad karš ar Hitleru noveda viņu demokrātisko valstu nometnē), savējiem propaganda

⁴ Sk. *Hitlers Tischgespräche*. 1942. g. vasarā viņš joprojām runā par «pēdējā ebreja izdzīšanu no Eiropas» (113. lpp.) un ebreju noņemšanu Sibīrijā vai Āfrikā (311. lpp.), vai Madagaskarā, lai gan faktiski lēmumu par «galīgo risinājumu» viņš bija pieņēmis jau pirms iebrukuma Padomju Savienībā, iespējams, 1940. gadā, un pavēlēja uzstādīt gāzes krāsnis 1941. g. rudenī (sk. *Nazi Conspiracy and Aggression*, II, 265. un sek. lpp.; III, 783. un sek. lpp.; *Document PS 1104*, V, 322. un sek. lpp.; *Document PS 2605*). Himlers jau 1941. gada pavasarī zināja, ka «visiem ebrejiem jābūt iznīcinātiem līdz kara beigām. Tā ir Firera nepārprotama vēlme un pavēle.» (Kerstena lieta Ebreju dokumentācijas centrā.)

⁵ Šai sakarā jāmin ar 1940. g. 16. jūliju datēts ziņojums par apspriedi Hitlera mitnē, kurā piedalījās Rozenbergs, Lammerss un Keitels un kuru Hitlera sāka ar «pamatprincipu» formulēšanu: «Tagad ir svarīgi neizrādīt visai pasaulei mūsu galīgo mērķi [...] Tāpēc nedrīkst pieļaut, ka [pavēles par miera un kārtības uzturēšanu okupētajās teritorijās] norādītu uz galīgo risinājumu. Visus nepieciešamos pasākumus – nogalināšanu, pārvietošanu – var veikt neatkarīgi no visa iepriekš sacītā.» Seko apspriede, kurai nav nekāda sakara ar Hitlera teikto un kurā Hitlera nepiedalās. Acīmredzot pārējie viņu «nesaprata». (*Document L 221*, Ebreju dokumentācijas centrā.)

vienmēr tiek izskaidrota kā «taktisks pagaidu manevrs».⁶ Cik vien iespējams, šī atšķirība starp ideoloģisko doktrīnu kustībā jau iesaistītajiem, kam propaganda vairs nav nepieciešama, un pārējai pasaulei paredzēto īsto propagandu ir jau nostiprinājusies kustībā, pirms tā nāk pie varas. Propagandas un ideoloģiskās apstrādes attiecība parasti ir atkarīga gan no kustības lieluma, gan ārējā spiediena. Jo mazāka kustība, jo vairāk enerģijas tiek izlietots propagandai, un, jo lielāks pārējās pasaules spiediens uz totalitāro režīmu (un šādu spiedienu nav iespējams pilnībā ignorēt pat aiz dzelzs priekšvara), jo aktīvāk totalitārie diktatori pievēršas propagandai. Svarīgākais ir tas, ka propagandas nepieciešamību vienmēr nosaka ār pasaule un kustības pašas nodarbojas nevis ar propagandu, bet ar ideoloģisku apstrādi. Savukārt ideoloģiskā apstrāde ir neizbēgami saistīta ar teroru, un to pastiprina kustību spēks vai totalitāro valdību izolācija un drošība pret iekaušanos no ārienes.

Propaganda īstenībā ir «psiholoģiskā kara» neatņemama sastāvdaļa, bet terors ir vēl būtiskāks. Totalitārie režīmi izmanto teroru pat tad, kad psiholoģiskie mērķi jau ir sasniegti: terora patiesās šausmas ir valdīšana pār pilnīgi apspiestiem iedzīvotājiem. Ja terora vara ir sasniegusi pilnību, kā, piemēram, koncentrācijas nometnēs, propaganda pilnīgi izžūd; nacistiskajā Vācijā tā pat bija īpaši aizliegta.⁷ Citiem vārdiem sakot, propaganda ir viens no vissvarīgākajiem totalitārisma instrumentiem, ja ne pats svarīgākais attiecībā ar netotalitāro pasauli, turpretī terors ir totalitāras valdīšanas formas būtība. Terors ir tikpat mazā mērā atkarīgs no psiholoģiskiem vai citiem subjektīviem faktoriem, cik konstitucionāli pārvaldītā valstī likumi ir atkarīgi no to cilvēku skaita, kuri šos likumus pārkāpj.

Teroram kā propagandas papildinājumam nacistmā bija lielāka loma nekā komunismā. Nacisti nevēršās pret izcilām personībām, kā tas Vācijā tika darīts iepriekšējo politisko noziegumu uzplūdu laikā (Ratenau un Erckergera slepkavības). Viņi nogalināja sīkus sociālistu funkcionārus vai ietekmīgus opozi-

⁶ Par Staļina pārliecību, ka Hitlers neuzbruks Padomju Savienībai, sk. *Isaac Deutscher. Stalin: a Political Biography. New York & London, 1949, 454. un sek. lpp.*; īpaša uzmanību jāpievērš piezīmei 458. lpp.: «Tikai 1948. gadā Valsts plāna komitejas vadītājs, vicepremjers N. Vozņesenskijs izpaua faktu, ka saimnieciskais plāns 1941. g. trešajam ceturksnim pamatojies uz miera apstākļiem un ka jaunais, kara apstākļiem piemērotais plāns ticis pieņemts tikai pēc karadarbības sākšanās.» Doičera novērtējuma pareizību balsta Hruščova ziņojums par Staļina reakciju uz Vācijas uzbrukumu Padomju Savienībai. Sk. viņa «Runa par Staļinu» partijas 20. kongresā, ko izdeva Valsts departaments (*New York Times, June 5, 1956*).

⁷ Izglītība [koncentrācijas nometnēs] ir disciplīna, tā nekad nav mācīšana, kas balstās uz ideoloģiju, jo ieslodzītajiem vairākumā gadījumā ir verga dvēsele» (*Heinrich Himmler. Nazi Conspiracy, IV, 616. un sek. lpp.*).

cijas partiju biedrus, tādējādi mēģinot iedzīvotājiem parādīt, ka briesmas var draudēt arī tikai par piederību pie kādas partijas. Šāda veida masu terors vēl nebija izvērsies plašumā, bet, tā kā ne policija, ne tiesas pret tā sauktajiem labējiem politiskajiem noziedzniekiem nopietni nevērsās, tas pakāpeniski pieņēmas spēkā. Terors noderēja, kāda nacistu publicista vārdiem runājot, par «spēka propagandu»;⁸ lielai daļai iedzīvotāju tapa skaidrs, ka nacisti ir ietekmīgāki nekā varas iestādes un ka drošāk ir būt nacistu pusmilitārās organizācijas biedram nekā lojālam republikānim. Šo iesaīdu manāmi pastiprināja veids, kā nacisti izmantoja savus politiskos noziegumus. Viņi vienmēr publiski atzinās izdarītajā, taču nekad neatvainojās par «zemākā ranga biedru ekscesiem». Tādu atvainošanas pauda tikai nacistu atbalstītāji, lai radītu iedzīvotājiem iesaīdu, ka nacisti stipri atšķiras no citu partiju «tukšo salmu kūlējiem».

Šāda veida terora līdzība parastam gangsterismam ir pārāk acīm redzama, lai to vēl īpaši izceltu. Teiktais nenozīmē, ka nacisms ir tas pats, kas gangsterisms, kā dažkārt tiek secināts, bet tikai norāda uz to, ka nacisti, pašiem šo faktu neatzīstot, mācījušies no amerikāņu gangsteriem tikpat daudz, cik viņu propaganda (pēc vispārēja atzinuma) mācījusies no amerikāņu reklāmindustrijas.

Daudz specifiskāki par tiesajiem draudiem un noziegumiem pret indivīdiem totalitārajā propagandā tomēr ir netiešie un aizplīvurotie, kā arī draudīgie mājieni pret visiem, kuri neņem vērā totalitārās propagandas mācības, un vēlāk masu slepkavības, nešķirojot pēc principa «vainīgs» vai «nevainīgs». Komunistiskā propaganda biedēja cilvēkus, ka viņi nokavēs vēstures vilcienu, bezcerīgi atpaliks no sava laika un bezjēdzīgi aizvadīs savu dzīvi; savukārt nacisti draudēja, ka nepaklausīgie dzīvos pret dabas un dzīves mūžīgajiem likumiem un ka nelabojami un neizskaidrojami pasliktināsies viņu asinis. Totalitārās propagandas īpašais uzsvars uz savu apgalvojumu «zinātnisko» raksturu ir salīdzināts ar zināmām reklāmas metodēm, kuras arī uzrunā masas. Patiesām, reklāmas slejas avīzēs ir pilnas ar šo «zinātniskumu», kā ražotājs ar faktiem, skaitļiem un «pētniecības» nodaļas palīdzību cenšas pierādīt, ka viņa «ziepes ir vislabākās pasaulē». Šie tēlainie

⁸ Eizens Hadamovskis (*op. cit.*) izceļas literatūrā par totalitāro propagandu. Netieši Hadamovskis piedāvā Hitlera uzskatu gudru un atklātu pronacistisku interpretāciju (sk. *Mein Kampf. Unexpurgated translation*, New York, 1939). – Sk. arī F. A. Six. *Die politische Propaganda der NSDAP im Kampf um die Macht*. 1936, 21. un sek. lpp.

⁹ Hitlera «Kara propagandas» analizē (*Mein Kampf*, I grām.) uzsver propagandas komerciālo aspektu un lieto piemēru par ziepju reklāmu. Tās svarīgums kopumā ir pārspīlēts, bet viņa vēlākās idejas par «Propagandu un organizāciju» netika ņemtas vērā.

reklāmdevēju pārspilējumi slēpj sevī zināmu devu vardarbības, jo apgalvojumā, ka meitenei, kas šīs īpašās ziepes nelieto, visu mūžu būs pūtītes un viņa nekad neizies pie vīra, jaušams neapvaldīts sapnis par monopolu, sapnis par to, ka vienā jaukā dienā «vienīgo pretpūtīšu ziepju» ražotājs spēs atņemt vīrus visām sievietēm, kuras nelieto viņa ziepes. Gan komerciālajā publicitātē, gan totalitārajā propagandā zinātne acīm redzami ir tikai varas surogāts. Totalitāro kustību apsēstība ar «zinātniskiem» pierādījumiem izzūd līdz ar šo kustību nākšanu pie varas. Nacisti atlaida no darba par tos zinātniekus, kas piekrita ar viņiem sadarboties, bet bolševiki savu zinātnieku reputāciju izmantoja galīgi nezinātniskiem mērķiem un padarīja tos par šarlatāniem.

Taču bieži vien pārspilētā līdzība starp masu reklāmu un masu propagandu ir vienīgā to kopīgā īpašība. Biznesmeņi parasti neuzstājas pareģu lomā un nepārtraukti nepierāda savu pareģojumu pareizību. Totalitārās propagandas zinātniskumu raksturo tās gandrīz monopolizētā pretenzija uz zinātnisko paredzējumu, kas to atšķir no vecmodīgākās apelēšanas pie pagātnes. Sociālisma un rasisma ideoloģiskā izcelsme visskaidrāk saskatāma tad, kad to pārstāvji izliekas, ka ir atraduši kādus aplēptus spēkus, kas ar likteņa nolemtību nesīs tiem laimi. Protams, masām visai pievilcīgas ir «absolūtisma sistēmas, kas visus vēstures notikumus izskaidro kā atkarīgus no lielajiem pirmcēloņiem, kurus sasaista nolemtību virknējums, un kas, tā sakot, izslēdz cilvēkus no cilvēces vēstures» (Tokvila formulējums). Taču nav arī nekādu šaubu, ka nacistu vadoņi patiesi ticēja savai mācībai, nevis tikai izmantoja par propagandu, piemēram, šādas doktrīnas: «Jo precīzāk mēs ievērosim un atzīsīm dabas un dzīves likumus, [...] jo vairāk mēs paklausīsimies Visvarenā gribai. Jo vairāk mēs izpratīsim Visvarenā gribu, jo lielākus panākumus gūsim.»¹⁰ Ir skaidrs, ka nepieciešami tikai minimāli grozījumi, lai divos teikumos izsacītu Staļina pārliecību: «Jo precīzāk mēs atzīsīm un ievērosim vēstures un šķiru cīņas likumības, jo vairāk mēs

¹⁰ Sk. Martina Bormana svarīgo memorandu «Par attiecībām starp nacionālsociālismu un kristietību» (*Nazi Conspiracy*, VI, 1036. un sek. lpp.). Līdzīgi formulējumi vairākkārt atrodami brošūrās, ko izdeva SS savu kadetu «ideoloģiskai apstrādei». «Dabas likumi pakļaujas nemainīgai gribai, ko nav iespējams ietekmēt. Tāpēc ir nepieciešams atzīt šos likumus.» (*SS-Mann und Blutsfrage. Schriftenreihe für die weltanschauliche Schulung der Ordnungspolizei*, 1942). Šie ir tikai frāžu varianti, kas ņemti no Hitlera *Mein Kampf* piemēram, nākamais citāts izmantots par moto iepriekšminētajā brošūrā: «Kad cilvēks mēģina cīnīties pret dabas dzelzs loģiku, viņš nonāk konfliktā ar pamatprincipiem, kas nosaka viņa paša eksistenci.»

pakļausimies dialektiskajam materiālismam. Jo labāk mēs izpratisim dialektisko materiālistu, jo lielāki būs mūsu panākumi.» Labāku piemēru Staļina uzskatam par «pareizu vadību»¹¹ katrā ziņā grūti būtu atrast.

Ideoloģisko zinātniskumu un tā tehniku izteikt apgalvojumus pareģojumu formā totalitārisma propaganda pacēla līdz metodes efektivitātes un satūra absurda augstākajam līmenim, jo, neņemot vērā demagoģiju, var teikt, ka nav labāka paņēmiena, kā izvairīties no diskusijas, par argumenta atbrīvošanu no tagadnes piesaistes, sakot, ka tā vērtību parādīs vienīgi nākotne. Taču totalitārās ideoloģijas nebija šīs metodes izgudrotājas un nebija arī vienīgās, kas to lietoja. Mūsdienu politikā masu propagandas zinātniskums patiesi ir tik plaši izmantots, ka tas jau tiek uzskatīts par nopietnu pazīmi tai apsēstībai ar zinātņi, kas raksturojusi Rietumu pasauli kopš matemātikas un fizikas uzplaukuma sākuma 16. gadsimtā. Tādējādi totalitārisms parādās tikai kā pēdējais posms procesā, kurā «zinātne [kļuvis] par elku, kas gluži maģiski izskaudis no eksistences ļaunumu un pārveidos cilvēka dabu».¹² Un patiesi, starp zinātniskumu un masu rašanos bija sākotnēja saikne. Masu «kolektīvisma» veidošanos atbalstīja tie, kuri cērēja uz «vēsturiskās attīstības dabisko likumu» parādīšanos, kas novērsis indivīdu rīcības un uzvedības neparedzamību.¹³ Kā piemērs tika citēts Enfantīns, kas jau spēja «sajust tuvojamos laiku, kad «masu ietekmēšanas māksla» būs sasniegusi tādu attīstības pakāpi, ka gleznotājs, mūziķis un dzejnieks spēs iepriecināt un aizkustināt tikpat pārliecinoši, kā matemātiķis spēj atrisināt ģeometrijas uzdevumu vai kā ķīmiķis – analizēt jebkuru vielu», un izdarīts secinājums, ka mūsdienu propaganda radusies tieši tajā laikā un tajā vietā.¹⁴

Taču, lai kādas būtu pozitīvisma, pragmatisma un biheiviorisma nepilnības, lai cik liela būtu to ietekme uz veselā saprāta 19. gadsimta paveida rašanos, tas nepavisam vēl nebija «ļaundabīgs utilitārās eksistences veidojums»,¹⁵ kas raksturo masas, pie kurām vērsas totalitārā propaganda un zinātniskums. Pozitīvistu pārliecība, kā tas zināms pēc Konta, ka nākotne galu galā ir zinātniski paredzama, balstās uz vēstures gaitā visaptverošāko spēku – interešu izvērtējumu un uz pieņēmumu, ka varas objektivās

¹¹ J. Stalin. *Leninism*. 1933, II sēj., III nod.

¹² Eric Voegelin. *The Origins of Scientism*. Izd.: *Social Research*, December, 1948.

¹³ Sk. F. A. v. Hayek. *The Counter-Revolution of Science*. Izd.: *Economica*, VIII sēj. (February, May, August, 1941), 13. lpp.

¹⁴ *Ibid.*, 137. lpp. Citēts no Sensimona žurnāla «Producteur» (I, 399).

¹⁵ Voegelin, *op. cit.*

likumības var tikt atklātas. Rohana politiskā teorija, ka «karalis valda pār saviem pavalstniekiem, bet intereses valda pār karali» un ka objektīvā interese ir likums, «kas pats par sevi nekad nevar ciest neveiksmi», un ka, «pareizi vai nepareizi saprasta, interese nosaka valdību dzīvotspēju vai dzīvotnespēju», ir mūsdienu utilitārisma (pozitivistiska vai sociālistiska) tradicionālā būtība. Taču neviena no šīm teorijām nepieļauj domu, ka ir iespējams «pārveidot cilvēka dabu», kā to tik tiešām cenšas darīt totalitārisms. Pilnīgi pretēji, tās visas tieši vai netieši pieņem, ka cilvēka būtība vienmēr paliek nemainīga, ka vēsture ir vēstījums par mainīgiem objektīviem apstākļiem un cilvēku reakciju uz tiem un ka pareizi izprasta interese var radīt apstākļu maiņu, nevis pārmaiņas cilvēka reakcijās pašās par sevi. «Scientisms» politikā joprojām balstās uz iepriekšēju pieņēmumu, ka tā mērķis ir cilvēka labklājība; šāds priekšstats ir pilnīgi svešs totalitārisma.¹⁶

Tieši tāpēc, ka ideoloģiju utilitārā būtība tika uztverta kā pašsaprotama, totalitāro valdību antiutilitārā rīcība un to pilnīgā vienaldzība pret masu interesēm nāca kā liels trieciens. Tas mūsdienu politikā ieviesa vēl nepieredzētas neparedzamības elementu. Jau pirms tam, kad totalitārisms spēja sagrābt varu, totalitārā propaganda – tiesa, pārstāvētu akcentu formā – parādīja, cik ļoti masas attālinājušās no domām par interesēm. Tādejādi Sabiedroto aizdomām, ka garīgi slimo nogalināšana, ko Hitleris pavēlēja izdarīt kara sākumā, būtu saistāma ar vēlmi atbrīvoties no liekām murēm, nav itin nekāda pamata.¹⁷ Karš Hitleru nespieda atmest visus ētiskos apsvērumus, kara laika masu slaktiņā viņš saskatīja vienreizēju iespēju uzsākt iznīcināšanas programmu, kas, tāpat kā visas pārējās viņa programmas

¹⁶ William Ebenstein. *The Nazi State*. New York, 1943. Aplūkojot nacistu valsts «Nepārtraukto kara ekonomiku», minētā darba autors ir vienīgais, kas izpratis, ka «nebeidzamā diskusija [...] par nacistiskās Vācijas ekonomikas sociālistisko vai kapitālistisko raksturu ir lielā mērā mākslīga [...] [jo] neņem vērā būtisko faktu, ka kapitālisms un socialism ir kategorijas, kuras saistāmas ar Rietumu labklājības ekonomiku» (239. lpp.).

¹⁷ Liecības, ko devis Karls Brants – viens no ārstiem, kuriem Hitleris uzticēja eitanizācijas programmas izpildi, – ir ļoti raksturīga šajā kontekstā (*Medical Trial. US against Karl Brandt et. al. Hearing of May 14, 1947*). Brants enerģiski protestēja pret aizdomām, ka projekts bijis paredzēts lieko pārtikas patērētāju iznīcināšanai; viņš uzsvera, ka partijas biedri, kas izvirzīja šādu argumentu, sapēmuši stingru rājienu. Viņaprāt, šos pasākumus diktējuši tikai «ētiski apsvērumi». Tas pats, protams, sakāms par deportācijām. Lietās ir milzīgs daudzums ziņojumu no militārajiem vadītājiem, kas sūdzas, ka miljonu ebreju un poļu deportēšana ir pilnīgā pretrunā ar «militārajiem un ekonomiskajām vajadzībām». Sk. *Poliakov, op. cit.*, 321. lpp.

sastāvdalas, bija aprēķināta gadu tūkstošiem.¹⁸ Tā kā visa Eiropas vēsture gadsimtu gaitā ir iemācījusi cilvēkus katru politisko darbību izvērtēt, par mēraukļu izmantojot principu «kā interesēs?», un visus politiskos notikumus aplūkot to pamatinteresu gaismā, viņi pēkšņi sastapās ar bezprecedenta neparedzamības elementu. Savu demagoģisko īpatnību dēļ totalitārā propaganda, kas jau ilgi pirms varas sagrābšanas parādīja, cik mazā mērā masas vada izdaudzinātais pašsaglabāšanās instinkts, netika uztverta nopietni. Tomēr totalitārisma propagandas panākumi ir izskaidrojami nevis ar to demagoģisko raksturu, bet gan ar vispārzināmo patiesību, ka intereses var kļūt par apvienojošu spēku tikai tur, kur stabilas sociālas struktūras nodrošina nepieciešamo saikni starp individu un grupu; tikai uz interesēm balstīta propaganda nebūs veiksmīga masās, kuru galvena iezīme ir nepiederība ne pie vienas sociālas vai politiskas grupas un kuras tādējādi ir sadrumstatītu individuālo interešu haotisks kopums. Totalitāro kustību locekļu fanātisms, kas kvalitatīvi tik krasi atšķiras no parasto partiju biedru lielās lojalitātes, ir uzpurēties gatavu masu pašneieinteresētības produkts. Nacisti ir pierādījuši, ka ir iespējams vest karā veselu tautu, izmantojot saukli «pretējā gadījumā mēs zaudēsim visu» (tieši no šīs metodes rūpīgi būtu izvairījusies kara propaganda 1914. gadā), un tas viss nenotika izmisuma, bezdarba vai nepiepildītu nacionālo ambīciju laikā. Tāds pats gars parādās arī jau acīmredzami zaudētā kara pēdējos mēnešos, kad nacistu propaganda pārbiedēto tautu mierināja ar solījumu, ka firers «savā gudrībā ir sagatavojis vāciešiem vieglu nāvi, nogalinot viņus ar gāzi, ja karā tiks ciesta sakāve».¹⁹

Totalitārās kustības izmanto sociālismu un rasismu, atbrīvojot tos no utilitārā satura, šķiras vai nācijas interesēm. Nemaldīgā pareģojuma forma, kurā šie uzskati tika pasniegti, kļuva svarīgāka par to saturu.²⁰ Par masu vadona galveno iezīmi tapa bezgalīgs neklūdīgums; viņš nekad nevar atzīt,

¹⁸ Izšķirošo pavēli, ar kuru sākās masveida nogalināšana, parakstīja Hitleris 1939. g. 1. septembrī. Tā attiecās ne tikai uz garīgi slimajiem (kā bieži vien maldīgi tiek uzskatīts), bet uz visiem, kas bija «neārstējami slimi». Garīgi slimos bija paredzēts iznīcināt pirmos.

¹⁹ Sk. Friedrich Percyval Reck-Malleczewen. *Tagebuch eines Verzweifelten*. Stuttgart, 1947, 190. lpp.

²⁰ Ideoloģisko kustību pārkumu pār partijām Hitleris pamatoja ar to, ka ideoloģijas (*Weltanschauungen*) vienmēr «pasludina savu nemaldīgumu» (*Mein Kampf*, II grām., 5. nod. «Weltanschauung und Organisation»). – Hitlera jauniešu organizācijas oficiālās rokasgrāmatas (*The Nazi Primer*. New York, 1938) pirmajās lappusēs konsekventi uzsvērts, ka visi ar *Weltanschauung* saistītie jautājumi, kas agrāk tikuši uzskatīti par «nereālistiskiem» un «mesaprotamiem», «nu kļuvuši tik skaidri, vienkārši un noteikti (kurs. mans – H. A.), ka ikviens biedrs var tos izprast un sadarboties to risināšanā».

ka ir pielāvis kļūdu.²¹ Turklāt neklūdīguma koncepcija nav dibināta tik daudz uz pārākām prāta spējām, cik uz pareizu vēstures un dabas virzīto spēku izskaidrojumu, – to spēku, kuru maldīgumu nepierāda ne sakāve, ne bojāeja, jo tiem ir lemts sevi pierādīt ilgstošā laika gaitā.²² Pie varas esošiem masu vadoniem ir vienas rūpes, kas stāv pāri visiem utilitāriem apsvērumiem: panākt, lai viņu pareģojumi piepildītos. Kara beigās nacisti nevilcinājās izmantot savas vēl funkcionējošās organizācijas koncentrēto spēku, lai panāktu pēc iespējas pilnīgāku Vācijas izpostīšanu, tādējādi īstenojot savu solījumu, ka Vācijas tauta ies bojā, ja tiks ciesta sakāve.

Neklūdīguma propagandiskais efekts, iepriekšparedzamu spēku interpretēšanas ārkārtējie panākumi rosināja totalitāros diktatorus un viņiem veidojās ieradums savus politiskus plānus paust pravietojumu formā. Visplašāk pazīstamais piemērs tam ir Hitlera paziņojums Reihstāgam 1939. gada janvārī: «Šodien es vēlos vēlreiz nākt klajā ar paredzējumu: ja ebreju finansistiem [...] atkal izdosies ieraut tautas pasaules karā, tā sekas būs [...] ebreju rases iznīcināšana Eiropā.»²³ Pārtulkoti netotalitārā valodā, šie vārdi skanētu šādi: «Esmu nodomājis uzsākt karu, un es esmu nodomājis nogalināt Eiropas ebrejus.» Līdzīgi rīkojās Staļins, kad savā referātā komunistiskās partijas Centrālajā komitejā, runājot par labējo un kreiso novirzienu partijā un tā sagatavojot šo novirzienu pārstāvju likvidēšanu, nosauca viņus par «izmirstošas šķiras»²⁴ pārstāvjiem. Šis apzīmējums ne tikai apgalvojumu padarīja īpaši asu, bet arī totalitārā stilā pavēstīja par pareģojumā minēto «izmirstošo» fizisku iznīcināšanu. Abos gadījumos tika panākts viens un tas pats mērķis: iznīcināšana tiek iekļauta vēstures procesā, kurā cilvēks dara vai pacieš tikai to, kam pēc negrozāmiem likumiem tik un tā jānotiek. Un,

²¹ Pirmā no «partijas biedra vadlīnijām», kā tās atspoguļotas «Organisationsbuch der NSDAP», ir šāda: «Vadonim vienmēr ir taisnība.» (1938. g. izd.). Taču «Dienstvorschrift für die P. O. der NSDAP» (1932, 38. lpp.) pasniedz to šādā formā: «Hitlera lēmums ir galīgs!» Pievērsiet uzmanību būtiskām atšķirībām formulējumā. «Viņu pretenzija uz nemaldīgumu, [tas, ka] viņi nekad pēc būtības neatzina kļūdas, atspoguļo svarīgo atšķirību starp Staļinu un Trocki no vienas puses un Ļeņinu no otras. Sk. Boris Souvarine. *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism*. New York, 1939, 583. lpp.

²² Ir acīm redzams, ka Hēgeļa dialektika ir universāls līdzeklis, kas vienmēr nodrošina taisnību, jo visas sakāves ļauj interpretēt kā uzvaru sākumu. Viens no brīnšķīgākajiem šādas sofistikas piemēriem ir Vācijas komunistu atteikšanās atzīt, ka Hitlera uzvara 1933. gadā bijusi Vācijas komunistiskās partijas sakāve.

²³ Citēts pēc *The Goebbels Diaries (1942-1943)*. Ed. by Louis Lochner. New York, 1948, 148. lpp.

²⁴ *Stalin, op. cit., loc. cit.*

kad spriedums jau ir izpildīts, «pravietojums» kļūst par iepriekš izteiktā alibi: notika tikai tas, kas jau bija paredzēts.²⁵ Nav svarīgi, vai «vēstures likumi» izraisa šķiru un to pārstāvju bojāeju vai «dabas likumi [...] iznīcina» visus tos elementus – demokrātijas, ebrejus, austrumu zemcilvēkus (*Untermenschen*) vai nedziedināmi slimos –, kuri tik un tā nav «spējīgi izdzīvot». Starp citu, arī Hitlers runāja par «izmirstošajām šķirām», kuras vajadzētu «nekavējoties likvidēt».²⁶

Šī metode, tāpat kā citas totalitārās propagandas metodes, neklūdīga ir tikai pēc tam, kad kustība ir sagrābusi varu. Tad visas debates par totalitārā diktatora pareģojuma patiesumu vai nepatiesumu ir tikpat divainas kā strīdšanās ar potenciālu slepkavu par to, vai viņa nākamais upuris ir miris vai dzīvs – jo, nogalinot cilvēku, par kuru ir runa, slepkava var nekavējoties nodrošināt pierādījumu sava apgalvojuma pareizumam. Šādos apstākļos vienīgais pamatotais arguments ir nāvei nolemtā cilvēka nekavējoša izglābšana. Pirms masu vadoņi sagrābj varu, lai īstenību pielāgotu saviem meliem, viņu propagandu iezīmē ārkārtējs nicinājums pret faktiem vispār,²⁷ jo, pēc viņu domām, fakti pilnībā ir atkarīgi no tā cilvēka varas, kas tos var safabricēt. Apgalvojums, ka Maskavas metro ir vienīgais pasaulē, ir meli tikai tik ilgi, iekams bolševikiem nav varas iznīcināt visus pārējos. Citiem vārdiem sakot, nemaldīgo pareģojumu metode vairāk nekā jebkurš cits totalitārās propagandas paņēmieni atklāj tās mērķi iekarot pasauli, jo, tikai pilnībā pakļaujot pasauli, totalitārais valdnieks varbūt varētu realizēt visus savus melus un piepildīt visus savus pareģojumus.

Praviešu zinātniskuma valoda atbilda masu vajadzībām, jo tās bija zaudējušas savu vietu zem saules un nu bija gatavas atkal tikt iekļautas mūžīgā, pārvarīgā spēkā, kas posta vilņos peldošo cilvēku pats no sevis aiznestu

²⁵ Runā, ko Hitlers teica 1942. g. septembrī, kad ebreju iznīcināšana ritēja pilnā sparā, viņš nepārprotami atsaucās uz savu 1939. g. 30. janvāra runu (publicēta brošūrā – *Der Führer vor dem ersten Reichstag Grossdeutschlands*, 1939) un reihstāga 1939. g. 1. septembra sēdi, kad viņš paziņoja – «ja ebreji izraisa starptautisku pasaules karu, lai iznīcinātu Eiropas āriešu tautas, tad nevis āriešu tautas, bet ebreji tiks [teikuma beigas noslāpē aplausi] (sk. *Der Führer zum Kriegswinterhilfswerk. Schriften NSV*, Nr. 14, 33. lpp.).

²⁶ Runā, ko viņš teica 1939. g. 30. janvārī (sk. iepriekš. piez.).

²⁷ *Konrad Heiden. Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power. Boston*, 1944. Autors norāda uz Hitlera «fenomenālo melīgumu», «loģiski pierādāmas realitātes trūkumu gandrīz visos viņa izteikumos», viņa «vienaldzību pret faktiem, kurus viņš neuzskata par būtiskiem» (368., 374. lpp.). – Gandrīz tādus pašus vārdus lieto Hruščovs, aprakstot «Staļina nevēlēšanos apsvērt dzīves realitātes» un viņa vienaldzību pret «lietu patieso stāvokli», *op. cit.* Staļina uzskatus par faktu nozīmi vislabāk ilustrē viņa periodiskie Krievijas vēstures labojumi.

drošības krastā. «Mēs savas tautas dzīvi un likumus radām saskaņā ar ģenētikas likumiem,»²⁸ teica nacisti; tieši tāpat bolševiki savus piekritējus pārliecināja par to, ka ekonomikai ir vēstures noteikšanas spēks. Tādējādi viņi sola uzvaru, kas ir atkarīga no «īslaicīgām» sakāvēm un neveiksmēm konkrētos pasākumos. Masas atšķirībā no šķirām vēlas uzvaru un panākumus pašus par sevi to visabstraktākajā izpausmē, masas nav sasaistītas ar īpašām kolektīvajām interesēm, kuras tās uzskata par būtiskām, lai izdzīvotu kā grupa, un kuras tās tāpēc var aizstāvēt pat milzīga pārsvara priekšā. Daudz svarīgāka par pārliecību, kas var uzvarēt, vai par noteiktu pasākumu, kurā iespējams gūt panākumus, tām ir vienalga kādas pārliecības uzvara un vienalga kāda pasākuma panākumi.

Totalitārā propaganda pilnveido masu propagandas paņēmienus, bet tā nedz izdomā tos, nedz arī rada to tēmas. Tās viņiem sagatavojuši piecdesmit imperiālisma sākotnes un nacionālas valsts sairšanas gadi, kad pūlis uznāca uz Eiropas politikas skatuves. Tāpat kā iepriekšējiem pūļa vadoņiem, totalitāro kustību līderiem piemita neklūdīgs instinkts ķerties pie visa, ko parasta partijas propaganda vai sabiedriskā doma nevēlējās vai neuzdrošinājās skart. Viss noslēptais, viss noklusētais ieguva vislielāko nozīmi neatkarīgi no tā, cik tas patiesībā bija svarīgs. Pūlis patiesām ticēja, ka viss, ko respektablā sabiedrība bija liekulīgi noklusējusi vai apslēpusi ar korupcijas palīdzību, ir tīra patiesība.

Noslēpumainība kļuva par pirmo nosacījumu tēmu izvēlē. Noslēpuma izcelsme nebija svarīga; tā iemesls varēja būt pamatota, politiski saprotama vēlme pēc slepenības, kā britu slepenajam dienestam vai franču Otrajai nodaļai; vai revolucionāru grupu nepieciešamība pēc konspirācijas, kā anarhistu un citu teroristu grupējumiem; vai to sabiedrību struktūra, kuru sākotnējā noslēpuma saturs jau sen bija labi zināms un kurās tikai formālais rituāls vēl saglabāja noslēpumainību, kā masoniem; vai mūžsenie aizspriedumi, kas ap noteiktām grupām bija savērpuši mītus, kā jezuītiem un ebrejiem. Nacisti neapšaubāmi bija pārkāpi šādu masu propagandas tēmu izvēlē; arī bolševiki pakāpeniski bija apguvuši šo viltību, bet viņi mazāk palaujas uz tradicionāli pieņemtajiem noslēpumiem un dod priekšroku paši saviem izgudrojumiem, – kopš trīsdesmito gadu vidus bolševiku propagandā noslēpumainas pasaules sazvērestības ir sekojušas cita citai, sākot ar trockistu sazvērestību, kurai sekoja 300 ģimeņu valdīšana, līdz pat

²⁸ *Nazi Primer.*

britu vai amerikāņu slepeno dienestu ļaunajām imperiālistiskajām (t.i., globālām) intrigām.²⁹

Šāda veida propagandas efektivitāte parāda vienu no galvenajām mūsdienu masu īpašībām. Tās netic nekam redzamam, pašu pieredzes īstenībai; tās uzticas nevis savām acīm un ausīm, bet gan iztēlei, ko var ietekmēt viss, kas ir gan universāls, gan arī konsekvents. Masas nepārlicina fakti, pat ne izdomāti fakti, masas pārlicina tikai tās sistēmas konsekvencums, pie kuras, iespējams, tās pieder arī pašas. Tā kā valda uzskats, ka masām ir zemākas spējas saprast un atcerēties, svarīguma ziņā pārvērtētā atkārtošana ir nozīmīga tikai tāpēc, ka tā masas pārlicina par konsekvenci laikā. Nejausību, kas caurstrāvo īstenību, masas atsakās atzīt. Masas labrāt pieņem visas ideoloģijas, jo faktus tās izskaidro kā likumu piemērus un izslēdz jebkādu sakritību, izgudrojot visaptverošu visvarenību, kas rodama jebkura notikuma pamatā. Totalitārā propaganda plaukst, tikai vairoties no realitātes un pievēršoties iedomu pasaulei, un no nejaušas apstākļu sagādīšanās glābjoties konsekvencē.

Galvenais totalitārisma propagandas trūkums ir tās nespēja piepildīt masu vēlmi dzīvot pasaulē, kur valdītu nelokāma konsekvence, pilnīgi izprotamā un paredzamā pasaulē, un kas nebūtu pretrunā ar veselo saprātu. Padomju Savienībā, piemēram, visu politisko pretinieku «atzišanās» tiek izteiktas vienos un tais pašos vārdos un pamatotas ar vieniem un tiem pašiem motīviem, un pēc konsekvences alkstošās masas šos izdomājumus pieņem kā neapgāžamu pierādījumu to patiesīgumam, turpretī veselais saprāts liek atzīt, ka tieši šāda brīnumaina atzišanās konsekvence pierāda, ka tas viss ir safabricējums. Tēlainā valodā tas atbilstu masu prasībai nepārtraukti atkārtot Septuagintas brīnumu, kad, pēc sena mīta, septiņdesmit tulki neatkarīgi cits no cita radijuši identisku Vecās derības tekstu grieķu valodā. Veselais saprāts šo stāstu var pieņemt tikai kā mītu vai brīnumu, tomēr tas varētu tikt pasniegts arī kā pierādījums ikkatra tulkotā teksta vārda ticamībai.

Citiem vārdiem sakot, ir tiesa, ka masas apsēdusi vēlme izvairīties no realitātes, jo savā pamestībā tās vairs nespēj izturēt apstākļu nejausības un reālās dzīves nesaprotamību; nav arī noliedzams, ka masu ilgām pēc izdomājumiem ir zināms sakars ar to cilvēka prāta potenciālu, kura strukturālā

²⁹ Staļina ēras laikā bolševikiem uzkrājās sazvērestības. Katras nākamās sazvērestības atklāšana nenozīmēja, ka tiek atmestas iepriekšējās. Trockistu sazvērestība sākas ap 1930. g., 300 ģimenes tika pievienotas Tautas frontes periodā, sākot ar 1935. g., britu imperiālisms kļuva par aktuālu sazvērestību Staļina-Hitlera alianses laikā, bet «amerikāņu slepenais dienests» parādījās tūlīt pēc kara beigām; jaunākajai sazvērestībai – ebreju kosmopolitismam – bija acīm redzama draudīga līdzība ar nacistu propagandu.

konsekvence ir pārāka par vienkāršu sagādīšanos. Masu vairīšanās no realitātes ir spriedums pasaulei, kurā viņi spiesti dzīvot un kurā viņi nespēj eksistēt, jo tur valda sagādīšanās, bet cilvēkiem ir nepieciešama nepārtraukta haotisko un nejausību pilno apstākļu pārveidošana par mākslīgi radītu relatīvas konsekvences modeli. Masu sacelšanās pret «reālistu», veselo saprātu un (pēc Bērta vārdiem) «visu šķietami ticamo pasaulē» notika tāpēc, ka cilvēku būtība tika sašķelta, tāpēc, ka viņi zaudēja sociālo stāvokli, līdz ar to zaudējot arī veselu sabiedrisko attiecību loku, kura ietvaros nozīme ir veselajam saprātam. Šāda garīgās un sociālās pamestības situācijā vairs nav iespējams izprast savstarpējo sakaru starp patvaļīgi pieņemto un plānoto, starp nejauso un nepieciešamo. Totalitārisma propaganda spēja sekmīgi uzbrukt veselajam saprātam tikai tur, kur veselais saprāts ir zaudējis pamatu. Izvēloties alternatīvu – stāties pretī pieaugošajai anarhijai un sabrukuma patvai vai pakļauties nelokāmas ideoloģijas ārkārtīgi melīgam konsekvēntumam –, masas priekšroku visticamāk vienmēr dos ideoloģijai un būs gatavas par to nest individuālus upurus nevis tāpēc, ka būtu aprobežoti vai ļauni cilvēki, bet gan tāpēc, ka vispārējā postā šī izeja viņiem garantē vismaz kaut vai niecīgas pašcieņas saglabāšanu.

Nacistu propagandai raksturīgi bija izmantot masu alkas pēc konsekvences, turpretim bolševiku metodes gluži kā laboratorijā uzskatāmi parādīja savas spējas ietekmēt individuālus masu pārstāvjus. Padomju slepenpolicija, kas visiem spēkiem pūlējās savus upurus pārliecināt par viņu vainu noziegumos, kurus viņi nebija pastrādājuši un kurus bieži vien vispār nebija iespējams pastrādāt, pilnīgi izslēdza visus reālos faktorus, tā ka jau sagatavotās atzišanās «stāsta» loģika un konsekvence pārsniedza jebkuras saprāta robežas. Situācijā, kad robežu starp izdomāto un reālo izdzēs apsūdzības nedabiskums un iekšējā konsekvence, ir vajadzīgs ne tikai spēcīgs raksturs, kas ļauj izturēt nepārtrauktus draudus, bet arī liela ticība, ka ir vēl līdz cilvēki – radi, draugi vai kaimiņi, kas nekad nenoticēs šim «stāstam», lai apsūdzētais nepadotos kārdinājumam piekrist gluži abstraktai vainas iespējai.

Šādas mākslīgi radītas neprāta galējības, protams, ir iespējamas tikai totalitārisma apstākļos. Tomēr totalitāro režīmu propagandas mašīnai nav nepieciešama atzišanās, lai personu sodītu. «Atzišanās» ir tikpat raksturīga bolševiku propagandas pazīme, cik iezīmīgs nacistu propagandai ir divvainais pedantiskums noziegumu pārvēršanā par likumīgām darbībām, pielāgojot tām likumus ar atpakaļejošu spēku. Abos gadījumos mērķis ir konsekvences radīšana.

Pirms pilnīgas varas sagrābšanas un pasaules izveidošanas atbilstoši savām doktrīnām, totalitārās kustības uzbūvē melīgu konsekvēntuma pasauli,

kas cilvēku prāta prasībām atbilst vairāk nekā realitāte. Tikai šajā iedomu pasaulē jebkuras saknes zaudējušās masas izjūt drošību un tiek pasargātas no mūžīgajiem reālās dzīves un skarbās pieredzes triecieniem. Iekams kustības nav ieguvušas reālu varu nolaist dzelzs priekškaru, lai pat visniecīgākā realitāte netraucētu šīs caurcaurēm izdomātās pasaules šaušalīgo klusumu, – totalitāro kustību spēks ir spējā nošķirt masas no reālās pasaules. Vienīgais, ko reālā pasaule var sniegt šīm nekoordinētajām un irstošajām masām, kas ar katru nākamo nelaimes triecienu kļūst vēl lētīcīgākas, ir neskaidrība, tā sakot, izlaidums tekstā – problēmas, ko šī pasaule neuzskata par vajadzīgu apspriest, vai baumas, kuras tā neuzdrošinās noliegt, jo, kaut arī pasniegtas kā pārspīlējumi un izkropļojumi, tās tomēr skar nepatīkamus jautājumus.

No šādiem nepatīkamiem jautājumiem totalitārisma propagandas meli gūst patiesības un reālas pieredzes elementus, kas nepieciešami, lai pārvestu tiltu no realitātes uz izdomājumu. Tikai terors varēja paļauties uz pilnīgu izdomu, un pat terora atbalstītie totalitāro režīmu melīgie izdomājumi vēl nav pilnīgi patvaļīgi, lai gan tie parasti ir rupjāki, nekaunīgāki un pat, tā teikt, īpatnējāki nekā totalitāro kustību izdomājumi. (Ir nepieciešama vara, nevis tikai propaganda, lai laistu apgrozībā pārlabotu Krievijas revolūcijas vēsturi, kurā cilvēks, vārdā Trockis, nav bijis Sarkanās armijas virspavēlnieks.) No otras puses, totalitāro kustību meli ir daudz izsmalcinātāki. Tie aptver ikvienu sabiedriskās un politiskās dzīves aspektu, kas ir noslēpts sabiedrības acīm. Vislabākos panākumus kustības gūst tur, kur oficiālās amatpersonas radījušas ap sevi noslēpumainības atmosfēru. Masu acīs kustībām rodas augstāka «realistiskuma» reputācija, jo tās uzvedina uz domām par reāliem apstākļiem, kuri pirms tam tikuši slēpti. Augstākās sabiedrības skandālu, politiķu korumpētības atklāšana – viss, ar ko nodarbojas dzeltenā prese, totalitāro kustību rokās kļūst par ieroci ar vairāk nekā sensācijas nozīmi.

Visefektīvākais nacistiskās propagandas izdomājums ir stāsts par pasaules ebreju sazvērētību. Koncentrēšanās uz antisemitisku propagandu ir bijis demagogu bieži lietots paņēmieni jau kopš 19. gadsimta beigām; tas plaši izplatījās Vācijā un Austrijā 20. gadsimta divdesmitajos gados. Jo konsekvētāk visas partijas un sabiedriskās domas paudēji izvairījās no ebreju jautājuma apspriešanas, jo ļaužu masas guva ciešāku pārliecību, ka tieši ebreji ir pastāvošās varas īstenie pārstāvji un ka ebreju jautājums ir visas sistēmas liekulības un negodīguma simbols.

Pēckara antisemitiskās propagandas faktiskais saturs nebija ne nacistu monopols, ne arī kas īpaši jauns un oriģināls. Meli par vispasaules ebreju

sazvērestību ir regulāri izmantoti jau kopš Dreifusa prāvas laikiem un ir balstījušies uz visā pasaulē izkaisītās ebreju tautas starptautisko sadarbību un savstarpējo atkarību. Pārspīlētais uzskats par to, ka ebreji pārvalda pasauli, ir vēl senāks; tā pirmsākumi meklējami 18. gadsimta beigās, kad skaidrāk kļuva saskatāma saikne starp ebreju finansiālo darbību un nacionālajām valstīm. Ebreja kā ļaunuma iemiesojuma parādīšana parasti tiek saistīta ar viduslaiku paliekām un māņticīgām atmiņām, taču patiesībā tā ir cieši saistīta ar daudz jaunāku laiku divdomīgo lomu, ko ebreji ieņēma Eiropas sabiedrībā kopš savas emancipācijas. Taču viens nav noliedzams: pēckara posmā ebreji ir izvirzījušies daudz ievērojamākā vietā nekā jebkad agrāk.

Kas attiecas uz pašiem ebrejiem, tad viņi kļuva ievērojami un vairāk pamanāmi apgriezti proporcionāli savai reālajai ietekmei un varai. Jebkura nacionālo valstu stabilitātes un spēka samazināšanās bija tiešs trieciens ebreju pozīcijām. Nācijas daļēji veiksmīgā valsts iekarošana nelāva valdības aparātam saglabāt savu stāvokli «pāri visām šķirām un partijām», tādējādi padarot galīgi nevērtīgu savienību ar ebreju tautības iedzīvotājiem, kuriem arī būtu vajadzējis palikt ārpus sabiedrības struktūras un būt vienaldzīgiem pret partiju politiku. Imperiālistiski noskaņotās buržuāzijas pieaugošajai interesei par ārpolitiku un tās aizvien lielākai ietekmei uz valsts aparātu sekoja ebreju kapitāla lielākās daļas nelokāma atteikšanās iesaistīties rūpnieciskos uzņēmumos un pamest tradicionālo auglotāju lomu. Tas viss gandrīz izbeidza ebreju kā grupas ekonomisko noderību valstij un arī priekšrocības, ko viņiem sniedza sociālā nošķirtība. Pēc Pirmā pasaules kara Viduseiropas ebreji kļuva tikpat asimilēti un nacionalizējušies kā Francijas ebreji Trešās republikas pirmo gadu desmitu laikā.

Tas, cik norūpējušās par mainījušos situāciju bija attiecīgās valstis, kļuva skaidrs, kad 1917. gadā Vācijas valdība pēc sen iedibinātām tradīcijām mēģināja izmantot savus ebrejus pamiera sarunām ar Sabiedrotajiem. Lai gan būtu vajadzējis runāt ar Vācijas ebreju patiesajiem līderiem, valdība vērsās pie relatīvi mazietekmīgās cionistu minoritātes, kurai joprojām uzticējās, jo ebrejus uzskatīja par neatkarīgiem no pilsonības un tāpēc no viņiem cerēja sagaidīt pakalpojumus, kas ir atkarīgi no starptautiskiem sakariem un starptautiskiem uzskatiem. Tomēr izrādījās, ka šis solis ir Vācijas valdības kļūda. Cionisti izdarīja to, ko neviens ebreju bankieris līdz tam nebija darījis: viņi izvirzīja savus noteikumus un valdībai paziņoja, ka uzņemsies vest sarunas tikai par tādu mieru, kas neprasa nekādas aneksijas, ne reparācijas.³⁰ Senā

³⁰ Sk. Haima Veicmaņa autobiogrāfiju *Trial and Error*. New York, 1949, 185. lpp.

ebreju vienaldzība pret politiku bija zudusi; vairākumu vairs nevarēja izmantot, jo tas vairs nebija savrups no pārējās iedzīvotāju daļas, un cionistu mazākums nevarēja noderēt, jo tam bija pašam savi politiskie uzskati.

Monarhisku valdību aizstāšana ar republikām Viduseiropā pabeidza Viduseiropas ebreju kopienas sairšanu, gluži tāpat kā līdz ar Trešās republikas nodibināšanu tas bija noticis Francijā kādus piecdesmit gadus agrāk. Ebreji jau bija zaudējuši lielu daļu savas ietekmes, kad jaunās valdības nodibinājās tādos apstākļos, ka tām vairs nebija ne varas, ne intereses aizsargāt savus ebrejus. Miera sarunu laikā Versalē ebreji pārsvarā tika pieaicināti kā eksperti, un pat antisemīti atzina, ka pēckara laikā sīkajiem ebreju krāpniekiem – pārsvarā tie bija jauniebraucēji (kuru krāpnieciskā darbība tos krasi atšķīra no pārējiem ticības brāļiem, bet citādi viņus raksturoja attieksme, kas divaini atgādināja seno vienaldzību pret apkārtnes normām) – nav nekādu sakaru ar iedomātās ebreju internacionāles pārstāvjiem.³¹

Starp daudzajiem konkurējošiem antisemitiskiem grupējumiem, gaisotnē, kur valdīja antisemitisms, nacistu propaganda izstrādāja tādu šīs problēmas risināšanas metodi, kas stipri atšķīrās no visām pārējām un bija pārāka par tām. Tomēr neviens nacistu sauklis nebija jauns – tāds nebija pat Hitlera trāpīgi radītais priekšstats par šķiru cīņu, ko izraisījis ebreju uzņēmējs, kurš ekspluatē savus strādniekus, bet viņa brālis rūpnīcas pagalmā musina tos uz streiku.³² Vienīgā jaunā iezīme bija nacistu partijas pieprasītie iestāšanās kandidātu neebrejisks izcelsmes pierādījumi un vēl neskaidrā izpratne (neņemot vērā Federa programmu) par pretebreju pasākumiem, kad tā nāks pie varas.³³

³¹ Sk. Otto Bonhard. *Jüdische Geld- und Weltherrschaft?*, 1926, 57. lpp.

³² Šos tēlus Hitlera pirmo reizi izmantoja 1922. gadā: «Mozus Kons, no vienas puses, iedrošina savu apvienību noraidīt strādnieku prasības, bet viņa brālis Īzaks fabrikā musina masas [...] sākt streiku.» (*Hitler's Speeches: 1922-1939. Ed. Baynes. London, 1942, 29. lpp.*) Ievēribas cienīgs ir fakts, ka nacistiskajā Vācijā netika izdots Hitlera runu pilns krājums, tāpēc nepieciešams izmantot angļu izdevumu. Ka tā nebija nejaušība, redzams no Filipa Būlera sastādītās bibliogrāfijas *Die Reden des Führer's nach der Machtübernahme*, 1940; tikai publicētas runas tika pilnībā publicētas laikrakstā «*Völkischer Beobachter*», runas atsevišķām partijas struktūrām vienīgi «pieminētas» šajā laikrakstā. Tās nekad nebija domātas publicēšanai.

³³ Federa 25 punkti ietver tikai standartpasākumus, ko pieprasīja visas antisemitiskās grupas: naturalizēto ebreju izraidīšana, vietējo ebreju uzskatīšana par ārzemniekiem. Nacistu antisemitiskās runas vienmēr bija radikālākas nekā viņu programmas.

Valdemars Guriāns (*Antisemitism in Modern Germany. Izd.: Essays on Antisemitism. Ed. by Koppel S. Pinson. New York, 1946, 243. lpp.*) norāda uz originalitātes trūkumu nacistu antisemitismā: «Visas šīs prasības un uzskati neizcēlās ar originalitāti – tās bija pašas par sevi saprotamas nacionālistiskajās aprindās; toties jāizceļ demagoģiskā un oratoriskā prasme, ar kādu tās tika pasniegtas.»

Nacisti ebreju jautājumu izvirzīja savas propagandas priekšplānā ar pamatdomu, ka antisemitisms vairs nav nedz jautājums par dažādiem viedokļiem attiecībā uz cilvēkiem, kuri atšķiras no vairākuma, nedz arī valsts politikas daļa,³⁴ bet gan ir katra indivīda dziļi personiska darīšana. Partija nedrīkstēja uzņemt nevienu, kam nebija kārtībā «ciltskoks», un, jo augstāk kāds nokļuva nacistu hierarhijā, jo tālākā pagātnē tika pētīts tā ciltskoks.³⁵ Līdzīgi, lai arī ar mazāku konsekvenci, bolševisms pārveidoja marksisma doktrīnu par nenovēršamo proletariāta uzvaru, organizējot savus biedrus pēc «proletāriskās izcelsmes» principa un citu šķiru izcelsmi padarot necienīgu un apkaunojošu.³⁶

Nacistu propaganda bija pietiekami atjautīga, lai antisemitismu padarītu par katra paša sevis noteikšanas principu un tādējādi to izslēgtu no svārstībām viedokļa līmenī. Pārliecināšana ar masu demagoģijas līdzekļiem tika lietota tikai kā sagatavošanas līdzeklis, nepārvērtējot tās ilgstošu ietekmi mutvārdos vai rakstveidā.³⁷ Sasšķeltu, nenosakāmu, nestabilu un nekam nevajadzīgu indivīdu masām tas deva sevis noteikšanas un identificēšanas iespēju, kas ne tikai kaut daļēji atjaunoja pašcieņu, kuru viņiem agrāk bija sniegusi pašu funkcija sabiedrībā, bet radīja arī tādu kā šķietamu stabilitāti, tā padarot viņus vairāk piemērotus uzņemšanai organizācijā. Ar šādu propagandu kustība spēja uzsākt darbību kā mākslīgs masu pasākuma tur-

³⁴ Nacionālistiskā antisemitisma raksturīgs paraugs nacistu kustībā ir Rēms, kas rakstīja: «Un šeit atkal mans viedoklis atšķiras no nacionālā mietpilsoņa uzskatiem. Es nepiekrītu, ka ebrejs ir vainojams par visu. Mēs paši esam vainojami par to, ka šodien var valdīt ebrejs.» (*Ernst Röhm. Die Geschichte eines Hochverrätters. 1933, Volkswache*, 284. lpp.)

³⁵ SS kandidātiem jāizpēta savi senči līdz 1750. gadam. Kandidātiem uz augstākajiem amatiem partijā tika uzdoti tikai trīs jautājumi: 1) Ko jūs esat izdarījis partijas labā? Vai jūs esat pilnīgi vesels fiziski, garīgi, morāli? Vai jūsu dzimtas ģenealogija ir kārtībā? Sk. *Nazi Primer*.

Raksturīga ir abu sistēmu līdzība, jo no bolševiku elitārajām un policijas struktūrām – NKVD – arī tika pieprasītas liecības par radurakstiem. Sk. *F. Beck and W. Godin. Russian Purge and the Extraction of Confession. 1951.*

³⁶ Makartisma totalitārās tendences Savienotajās Valstīs visspilgtāk izpaudās mēģinājumā nevis vajāt komunistus, bet gan piespiest ikvienu pilsoni sniegt pierādījumus par nepiederību pie komunistiem.

³⁷ «Preses ietekmi nevajadzētu pārspīlēt [...], tā kopumā samazinās, bet organizācijas ietekme palielinās.» (*Hadamovsky, op. cit.*, 64. lpp.) «Laikraksti ir bezspēcīgi, kad tiem jācīnās pret dzīvas organizācijas agresīvo spēku.» (*Ibid.*, 65. lpp.) «Varas veidojumi, kas cēlušies no vienkāršas propagandas, ir svārstīgi un var ātri izzust, ja organizācijas vardarbība neatbalsta propagandu.» (*Ibid.*, 21. lpp.)

pinājums un racionalizēt būtībā neauglīgo uzpūtibas un histēriskas drošības izjūtu, ko tā sniedza nošķirtiemiem indivīdiem sašķeltā sabiedrībā.³⁸

Tikpat atjautīga citu radītu un jau iepriekš pārbaudītu saukļu izmantošana ir skaidri saskatāma nacistu pieejā citiem būtiskiem jautājumiem. Kad sabiedrības uzmanība bija vienlīdz koncentrēti pievērsta kā nacionālismam, tā socialismam un abi šie virzieni tika uzskatīti par nesavienojamiem un būtībā veidoja ideoloģisko robežu starp labējiem un kreisajiem, «Vācijas Nacionālsocialistiskā strādnieku partija» (nacisti) ierosināja radīt abu virzienu sintēzi, kurā veidotos nacionāla vienotība, – semantisku risinājumu, kurā ar abiem pamatjēdzieniem «vācu» un «strādnieks» bija iespējams apvienot labējā virziena nacionālistu ar kreisā virziena internacionālistu. Pašā nacistu kustības nosaukumā bija pārņemtas visu citu partiju politiskās idejas, netieši pretendējot uz to apvienošanu vienā partijā. Šķietami antagonistisku politisku doktrīnu saliedēšana (nacionālsocialisms, kristīgais socialisms utt.) bija izmēģināta jau agrāk, turklāt gluži sekmīgi. Taču nacisti savas kombinācijas īstenoja tā, ka lielā cīņā parlamentā starp socialistiem un nacionālistiem, starp tiem, kuri sevi uzskatīja pirmām kārtām par strādniekiem, un tiem, kuri pirmām kārtām bija vācieši, pārtapa viltojumā, ar kuru apslēpt turpmākos draudīgos nodomus – jo vai gan nacistu kustības biedrs nebija kā viens, tā otrs?

Interesanti, ka jau pašā sākumā nacisti bija pietiekami apdomīgi, lai neizmantotu saukļus, kuri, kā, piemēram, demokrātija, republika, diktatūra vai monarhija, norādītu uz noteiktu varas formu.³⁹ Rodas priekšstats, ka viņi jau no sākta gala paredzējuši šajā ziņā būt pilnīgi oriģināli. Katru diskusiju par konkrētu nākotnes varas formu varēja noraidīt kā tukšas runas par sīkām formalitātēm, – valsts, saskaņā ar Hitlera teikto, ir tikai «līdzeklis» rases saglabāšanai, tāpat kā bolševisma propagandā valsts ir tikai šķiru cīņas instruments.⁴⁰

³⁸ «Masu mītiņš ir stiprākā propagandas forma [...], [jo] ikviens indivīds pašpalāvēgāks un stiprāks masu vienotībā.» (*Ibid.*, 47. lpp.) «Konkrētā brīža entuziasms kļūst par principu un garīgu attieksmi ar organizācijas starpniecību, sistemātisku apmācību un disciplīnu.» (*Ibid.*, 21.-22. lpp.)

³⁹ Dažos gadījumos, kad Hitlera veltīja šim jautājumam uzmanību, viņš mēdza uzsvērt: «Starp citu, es esmu valsts galva nevis kā diktators vai monarhs, bet gan kā vācu tautas vadonis.» (*Ausgewählte Reden des Führers*, 1939, 114. lpp.) – Hanss Franks izsakās tādā pašā garā: «Nacionālsocialistu reihs nav diktatorisks un nekādā gadījumā ne patvaldniecisks režīms. Nacionālsocialistu reihs drīzāk balstās uz Vadoņa un tautas savstarpēju uzticību.» (*Recht und Verwaltung. München*, 1939, 15. lpp.).

⁴⁰ Hitlera daudzas reizes atkārtoja: «Valsts ir tikai līdzeklis mērķa sasniegšanai. Mērķis ir rases saglabāšana.» (*Reden*, 1939, 125. lpp.) Viņš arī uzsvēra, ka šīs kustības «pamatā ir

Tācu citā neparastā aplinku kārtā nacisti sniedza propagandisku atbildi uz jautājumu, kāda būs viņu loma nākotnē, un tā bija «Cionas gudro protokolu» izmantošana par modeli turpmākai vāciešu masu organizēšanai, lai radītu «pasaules impēriju». Protokolu izmantošana nebija nekāds nacistu monopols; pēckara Vācijā tika pārdoti simtiem tūkstošu eksemplāru, un pat to atklāta izmantošana par rokasgrāmatu politikā nebija nekas jauns.⁴¹ Tomēr šo viltojumu izmantoja galvenokārt tādēļ, lai «atmaskotu» ebrejus un noskaņotu pūli pret ebreju kundzības briesmām.⁴² Šās propagandas laikā nacisti izdarīja atklājumu, ka masas ne tik daudz biedē ebreju pasaules kundzība, cik tās ir ieinteresētas uzzināt, kā to panākt, viņi saprata, ka protokolu popularitātes pamatā ir apbrīns un vēlme mācīties, nevis nāids un ka prātīgāk būtu iespējami precīzāk ievērot atsevišķas izcilas protokolu formulas, piemēram, slaveno lozungu «Pareizs ir tas, kas nāk par labu

nevis valsts ideja, bet gan noslēgta tautas kopība» (*Reden*, 1933, 125. lpp.; kā arī runa politisko vadītāju jaunajai paaudzei [*Führernachwuchs*] 1937. gadā, kas iespiesta kā pielikums krājumam «*Hitlers Tischgespräche*», 446. lpp.). Tas, *mutatis mutandis*, ir kodols komplikētai tukšvārdībai, kas ir Staļina tā saucamā «valsts teorija»: «Mēs atbalstām valsts atmiņšana, tomēr mēs esam par proletariāta diktatūras stiprināšanu, kura ir visvarenākā līdz šim pastāvējusi valsts varas forma. Augstākais valsts varas attīstības veids ar mērķi sagatavoties valsts atmiņšanai; tas ir marksistiskais ceļš.» (*Op. cit.*, *loc. cit.*)

⁴¹ Alexander Stein. *Adolf Hitler, Schüler der «Weisen von Zion»*. Karlsbad, 1936. Šis ir pirmais darbs, kur ar filoloģisku sastatījumu tiek analizēta nacistu un «Cionas gudro» mācības ideoloģiskā identitāte. Sk. arī R. M. Blank. *Adolf Hitler et les «Protocoles des Sages de Sion»*. 1938.

Pirmais, kas atzina «Protokolu» ietekmi, bija Teodors Fričs, Vācijas pēckara antisemitisma «dižais pārstāvis». Sava «Protokolu» izdevuma priekšvārdā viņš raksta: «Mūsu nākamajiem valstsvīriem un diplomātiem būs jāmacās no Austrumu nelietību meistariem pat valsts pārvaldes ābece, un šādam mērķim «Cionistu protokoli» sniedz teicamu sagatavošanās kursu.»

⁴² Par protokolu vēsturi sk. John S. Curtiss. *An Appraisal of the Protocols of Zion*. 1942.

Fakts, ka «Protokoli» ir viltojums, nebija būtisks propagandas mērķiem. Krievu publicists S. A. Niluss, kas sagatavoja otro krievu izdevumu 1905. gadā, jau izprata šā «dokumenta» šaubīgo raksturu un sniedza piebildi par acīm redzamo: «Bet, ja būtu iespējams apliecināt to autentiskumu ar dokumentiem vai uzticamu liecinieku liecībām, ja būtu iespējams atklāt personas, kas stāv šīs vispasaules sazvērestības priekšgalā [...], tad [...] šo slepeno nekrietnību» būtu iespējams novērst [...]» (Tulkojums pēc Curtiss, *op. cit.*)

Hitleram nebija nepieciešams Niluss, lai atkārtotu šo pašu gājienu: labākais pierādījums protokolu autentiskumam ir tas, ka jau pierādīts to viltojums. Un arī viņš pievieno protokolu «ticamības» argumentu: «Tas, ko daudzi ebreji varētu darīt neapzināti, šeit ir apzināti izskaidrots. Un tas ir galvenais.» (*Mein Kampf*. I grām., 11. nod.)

vāciešiem», kurš tika pārņemts no protokolos rakstītā «Viss, kas dod labumu ebrejiem, ir morāli pareizs un svēts».⁴³

Protokoli daudzējādā ziņā ir ļoti interesants un ievēribas cienīgs dokuments. Ja neņem vērā lēto makjavelismu, jāatzīst būtiska protokolu politiskā iezīme – lai arī murgaini savā izteiksmē, tie tomēr skar ikvienu tālaika svarīgāko politisko jautājumu. Principā protokoli ir antinacionāli un nacionālo valsti attēlo kā milzi ar māla kājām. Tie neatzīst nacionālo suverenitāti un pauz ticību, kā reiz sacījis Hitlers, uz nacionāla pamata veidotai pasaules impērijai.⁴⁴ Cionas gudros neapmierina revolūcija atsevišķā valstī, tie mērķē uz pasaules iekarošanu un pārvaldīšanu. Tautai tiek solīts, ka neatkarīgi no iedzīvotāju skaitliskā pārsvara, teritorijas lieluma un valsts varēnības viņi spēs iekarot pasauli tikai ar organizācijas palīdzību vien. Daļēji protokolu pārliecinošais spēks sakņojas ļoti senos māņticības elementos. Ideja par nepārtraukti eksistējošu starptautiska mēroga sektu, kurai kopš antīkās pasaules laikiem bijuši tie paši revolucionārie mērķi, ir ļoti sena,⁴⁵ un tai jau kopš Lielās franču revolūcijas ir bijusi sava loma slepenajā politiskajā literatūrā, lai gan 18. gadsimta beigās nevienam autoram nebija ienācis prātā, ka šī «revolucionārā sekta», šī «īpašā nācija [...] citu civilizētu nāciju vidū» varētu būt ebreji.⁴⁶

⁴³ Frisch, op. cit., «[Der Juden] oberster Grundsatz lautet: Alles, was dem Volke Juda nützt, ist moralisch und ist heilig.»

⁴⁴ «Pasaules impērijas veidojas uz nacionāla pamata, taču tās paplašinās tālu pāri tā robežām.» (Reden.)

⁴⁵ Henri Rollin. *L'Apocalypse de Notre Temps*. Paris, 1939. Pēc autora uzskata, «Protokolu» popularitāte atpauk uz Bībeles (40. lpp.), viņš parāda līdzību starp tiem un 1612. gadā publicēto «Monita Secreta», ko vēl 1939. gadā pārdeva Parīzes ielās un kas ir kā atklāj jezuitu sazvērestību, «kura attaisno visas nelietības un vardarbības lietošanu [...] Ta ir īsta kampaņa pret iedibināto kārtību» (32. lpp.).

⁴⁶ Visa šī literatūra ir labi atspoguļota (*Chevalier de Malet. Recherches politiques et historiques qui prouvent l'existence d'une secte révolutionnaire*. 1817). Darba autors plaši citē agrākos darbus. Lielās franču revolūcijas varoņus viņš sauc par *mannequins*, kas pieder pie *agence secrète*, resp., par brīvmūrnieku aģentiem. Taču brīvmūrnieki ir tikai vārds, ko viņa laikabiedri piešķīra «revolucionārai sektai», kura pastāvējusi visos laikos un kuras politika vienmēr bijusi uzbrukt, «pašiem paliekot neredzamiem, manipulējot ar marionetēm, kuras ar nolūku izvirzītas uz skatuves». Autors saka: «Iespējams, ka ir grūti noticēt plānam, kas izveidots antīkajā pasaulē un saglabājis savu nepārtrauktību [...] revolūcijas autori nav ne isti franči, ne vācieši, itālieši, angļi, ne kādi citi. Viņi ir īpaša nācija, kas dzimusi un uzauzusi tumsā, civilizētu nāciju vidū, ar nodomu visas tās pakļaut savai kundzībai.»

Plasāku pārskatu par šo literatūru sk. E. Lesueur. *La Franc-Maçonnerie Artésienne au 18e siècle. Bibliothèque d'Histoire Révolutionnaire*. 1914. Cik sīkstī sie sazvērestību mīti

Cionas gudro protokolos ļaužu masas visvairāk saistīja globālās saziņestības motīvs, jo tas ļoti labi atbilda jaunajai varas situācijai. (Hitlers jau pašā sākumā apsolija, ka nacistu kustība «pārsniegs mūslaika nacionālisma šaurās robežas»,⁴⁷ un kara laikā SS ietvaros tika mēģināts no nacionālsociālistu leksikas pilnībā izskaust vārdu *nācija*.) Šķita, ka tikai pasaules lielvarām vēl pastāv neatkarīgas izdzīvošanas iespēja un tikai globālajā politikai varētu būt paliekoša nozīme. Ir pilnīgi skaidrs, ka izveidojusies situācija biedēja mazās valstīs, kurām nebija nekādas pasaules varas. Cionas protokoli likās norādām uz vienu no ceļiem, kas bija atkarīgs nevis no kādiem objektīviem, negrozāmiem apstākļiem, bet gan no organizācijas spēka.

Citiem vārdiem sakot, krasi nacionālajos, tātad pārnacionālajos ebrejos⁴⁸ nacistu propaganda atklāja vācu «pasaules valdnieku» priekštečus un pārliecināja ļaužu masas, ka «nācija, kas pirmā būs atmaskojusi ebrejus un pirmā tos būs uzveikusi, ieņems viņu vietu pasaules kundzībā». ⁴⁹ Maldi par jau nodibinājušos ebreju kundzību pār pasauli radīja pamatu maldiem par vācu pasaules kundzību nākotnē. Tieši par to bija runa Himlera paziņojumā, ka «mēs no ebrejiem esam aizguvuši pārvaldīšanas mākslu», proti, no protokoliem, «kurus firers ir iemācījis no galvas». ⁵⁰ Tādējādi Cionas protokolos pasaules iekarošana tika parādīta kā praktiski iespējama, netieši norādot, ka jautājums ir tikai par iedvesmotu un veiklu prasmi to izdarīt un ka visā pasaulē nav neviena cita, kas stātos ceļā Vācijas uzvarai, kā mazā, nenozīmīgā tautiņa ebreji, kas valda pār pasauli bez jebkādiem vardarbības instrumentiem, – tātad viegli pieveicams pretinieks, jo viņu noslēpums ir atminēts un viņu metode attīstīta plašākā mērogā.

saglabājas pat normālos apstākļos, var vērot Francijā, kur ir ļoti plaša pret brīvumniecību vērsta literatūra, kas neatpaliek no antisemitiskās literatūras. Apkopojums par teorijām, kas Lielajā franču revolūcijā saskatīja slepeni sazvērnieku biedrību darbību, atrodams darbā G. Bord. *La Franc-Maçonnerie en France des origines à 1815*. 1908.

⁴⁷ *Reden*. – Sk. 1943. g. 12. janvārī Berlinē notikušās SS Darba komitejas sēdes protokolu. Tajā tika izvirzīts priekšlikums atteikties no vārda «nācija», jo šim jēdzienam piemīt liberālisma iezīmes un tas ir nepiemērots ģermāņu tautām (*Document 705-PS*; ind.: *Nazi Conspiracy and Aggression*, V, 515).

⁴⁸ *Hitler's Speeches*. Ed. Baynes, 6. lpp.

⁴⁹ *Goebbels, op. cit.*, 377. lpp. Šo solījumu, kas ietverts visā nacistu tipa antisemitiskajā propagandā, sagatavoja Hitlera teiciens: «Viskrasākais kontrasts ar ārieti ir ebrejs.» (*Mein Kampf*. I grām., 11. nod.)

⁵⁰ Kerstena lieta Ebreju dokumentācijas centrā.

Visas šīs jaunās, daudzsološās perspektīvas nacistu propaganda apkopoja vienā jēdzienā – *Volksgemeinschaft* (tautas kopība). Šī jaunā kopiena, kas izmēģinājuma kārtā tika īstenota nacistu kustības pirmstotalitārisma atmosfērā, bija balstīta uz visu vāciešu pilnīgu vienlīdzību: nevis uz tiesību vienlīdzību, bet gan uz dabas dotu vienlīdzību un uz vāciešu absolūtu atšķirību no visām citām tautām.⁵¹ Kad nacisti nāca pie varas, šī ideja pakāpeniski zaudēja savu nozīmi un pavēra ceļu vispārējam nicinājumam pret vācu tautu (ko nacisti vienmēr bija izjutuši, bet pirms tam nebija varējuši publiski izrādīt),⁵² no vienas puses, bet no otras – lielai dedzībai papildināt savas rindas ar citu nāciju «āriešiem». Šai idejai gan bija maza nozīme nacistu propagandā pirms viņu nākšanas pie varas.⁵³ *Volksgemeinschaft* bija tikai propagandiska sagatavošanās «āriskajai» rasiskajai sabiedrībai, kas beigās būtu pazudinājusi visas tautas, arī pašus vāciešus.

Volksgemeinschaft zināmā mērā bija nacistu pretarguments komunistu solījumam radīt bezšķiru sabiedrību. Nacistu propagandas pievilcīgums šķiet acīm redzami pārāks salīdzinājumā ar komunistu propagandu, jaņem vērā ideoloģiskos faktorus. Gan komunistiem, gan nacistiem, solot nolīdzināt visas sociālās un mantiskās atšķirības, bezšķiru sabiedrība nepārprotami nozīmēja to, ka visi tiks nolīdzināti līdz rūpnīcas strādnieka statusam, bet

⁵¹ Viens no pirmajiem Hitlera solījumiem (*Reden*) «es nekad neatzišu, ka citām nācijām ir tādas pašas tiesības kā vāciešiem» kļuva par oficiālu doktrīnu: «Nacionālsociālistu dzīves uzskata pamatā ir izpratne par cilvēku atšķirībām.» (*Nazi Primer*, 5. lpp.)

⁵² Piemēram, Hitlers 1923. gadā: «Viena trešdaļa vācu tautas ir varoņi, viena trešdaļa – glēvuli, bet pārējie – nodevēji.» (*Hitler's Speeches*. Ed. Baynes, 76. lpp.)

Pēc varas sagrābšanas šī tendence kļuva daudz brutālāka. Sk., piem., Gebelsa 1934. gadā teikto: «Kas ir tie, kuri jākritizē? Partijas biedri? Nē. Pārējā vācu tauta? Tai jājūtas laimīgai, ka vēl ir dzīva. Tas nu būtu par daudz, ja tiem, kas dzīvo no mūsu zēlastības, ļautu kritizēt.» Citāts no *Kohn-Bramstedt*, op. cit., 178.-179. lpp. – Kara laikā Hiders paziņoja: «Es neesmu nekas vairāk kā magnēts, kas nepārtraukti kustas vācu nācijas vidū un izvelk no šīs tautas tēraudu. Un es bieži esmu teicis, ka pienāks laiks, kad visi Vācijas vērtīgie cilvēki būs manā nometnē. Un tie, kas tajā nebūs, tā kā tā ir nevērtīgi.» Pat tajā laikā Hitlera tuvākajiem līdzgaitniekiem bija pilnīgi skaidrs, kas notiks ar tiem, kuri «tā kā tā ir nevērtīgi» (sk. *Der grossdeutsche Freiheitskampf*. *Reden Hitlers vom 1.9.1939-10.3.1940*, 174. lpp.). – Himlers domāja to pašu, teikdams: «Fīrers spriež nevis vācu, bet gan ģermāņu jēdzienos» (Kerstena lieta, sk. iepriekš), tomēr no «Hitlera galda runām» (315. un sek. lpp.) mēs uzzinām, ka jau tajos laikos viņš izsmēja ģermāņu «kļaiģas» un sprieda «āriešu jēdzienos».

⁵³ Himlers savā runā SS vadītājiem 1943. g. aprīlī Harkovā (*Nazi Conspiracy*, IV, 572. un sek. lpp.): «Es drīz vien izveidoju ģermāņu SS dažādās zemēs [...] Jau pirms varas iegūšanas uz šādu nenacionālu pieeju norādīja Hitlers (*Reden*): «Mēs, protams, uzņemsim jaunajā kungu šķirā arī citu nāciju pārstāvjus, t.i., tos, kas to pelnījuši, piedaloties mūsu cīņā.»

Volksgemeinschaft ar savu pasaules iekarošanas zemtekstu deva zināmu cerību katram vācietim reiz kļūt par fabrikas īpašnieku. Vēl lielāka *Volksgemeinschaft* priekšrocība bija atziņa, ka uz tās nodibināšanu nav jāgaida tuvāki vai tālākā nākotnē un tā nav atkarīga no objektīviem apstākļiem: ideju varēja realizēt nekavējoties – kustības radītājā fiktīvajā pasaulē.

Totalitārisma propagandas īstais mērķis ir nevis pārliecināšana, bet gan organizēšana – «varas akumulācija, pirms iegūti vardarbības līdzekļi».⁵⁴ Šai nolūkā ideoloģiskā satura originalitāti var uzskatīt tikai par nevajadzīgu šķērslī. Nav nejaušība, ka abas mūsdienu totalitārās kustības, tik ļoti «jaunas» savās varas metodēs un tik atjautīgas organizācijas formās, nekad nav sludinājušas nekādu jaunu doktrīnu un nekad nav izdomājušas nekādu jaunu ideoloģiju, kas jau iepriekš nebūtu bijusi populāra.⁵⁵ Masas pārliecina nevis islaicīgi demagoģijas panākumi, bet gan katram savām acīm redzamā realitāte un «dzīvās organizācijas» spēks.⁵⁶ Ne jau spidošais masu oratora talants nodrošināja Hitleram viņa vietu kustībā, tas drīzāk gan maldināja viņa pretiniekus, kuri viņu novērtēja tikai par gluži parastu demagogu, bet Staļins bija spējīgs gūt uzvaru pār labāko Krievijas revolūcijas oratoru.⁵⁷ Totalitārie vadoņi un diktatori izceļas ar neslēptu valjardīgu mērķtiecību, ar kādu tie no pastāvošām ideoloģijām izvēlas tos elementus, kas ir vislabāk piemēroti atšķirīgas, pilnīgi fiktīvas pasaules pamatu veidošanai. Cionas gudro protokolu fikcija bija atbilstoša Trocka savvērestības fikcijai, jo abām piemita ticamības elements – sabiedrībai nezināma ebreju ietekme pagātnē un cīņa par varu starp Trocki un Staļinu –, jo bez šīs ticamības

⁵⁴ Hadamovsky, *op. cit.*

⁵⁵ Heiden, *op. cit.*, 139. lpp.: Propaganda nav «māksla iedvest uzskatu masās. Patiesībā tā ir māksla saņemt uzskatu no masām.»

⁵⁶ Hadamovsky, *op. cit.*, *passim*. Termins aizgūts no Hitlera *Mein Kampf* (I grām., 11. nod.), kur kustības «dzīvā organizācija» pretstatīta birokrātiskas partijas «nedzīvājam mehānismam».

⁵⁷ Būtu nopietna kļūda izskaidrot totalitāros vadoņus ar Maksa Vēbera «harismātiskās vadības» kategoriju. Sk. Hans Gerth. *The Nazi Party*. Izd.: *American Journal of Sociology*, 1940, XLV sēj. (Līdzīgs trūkums piemīt Heidenā biogrāfiskajam darbam, *op. cit.*) Gerts attēlo Hitleru kā birokrātiskas partijas harismātisku līderi. Tas vien, viņaprāt, izskaidro faktu, – «lai cik kļiedzoša ir pretruna starp darbiem un vārdiem, nekas nevar izjaukt stingras disciplīnas organizāciju». (Šī pretruna ir daudz raksturīgāka Staļinam, kurš «vienmēr teica pretējo tam, ko darīja, un darīja pretējo tam, ko teica». Sk. Souvarine, *op. cit.*, 431. lpp.)

Par šā pārpratuma cēloni sk. Alfred von Martin. *Zur Soziologie der Gegenwart*. Izd.: *Zeitschrift für Kulturgeschichte*, 27. sēj.; Arnold Koettgen. *Die Gesetzmässigkeit der Verwaltung im Führerstaat*. Izd.: *Reichsverwaltungsblatt*, 1936. Abi darbi raksturo nacistu valsti kā birokrātiju ar harismātisku vadību.

nevarēja droši iztikt pat totalitārisma izdomātā pasaule. Viņu prasmē ietverta realitātes un pārbaudāmu pieredzes elementu izmantošana un pārņemšana izraudzītajā fiktīvajā pasaulē un to vispārināšana sfērās, kuras tiek pilnīgi nošķirtas no jebkādas uz indivīda pieredzi balstītas kontroles. Ar šādu vispārināšanu totalitārā propaganda rada īpašu pasauli, kas spēj konkurēt ar reālo pasauli, kuras galvenā nepilnība ir loģikas, konsekvences un organizētības trūkums. Šīs izdomātās pasaules konsekvence un tās stingrā organizētība dod iespēju vispārinājumam pārdzīvot konkrētāku melu izvirdumus – ebreju vara pēc viņu apslepkavošanas, draudīga trockistu sazvērestība pēc viņu likvidēšanas Padomju Savienībā un pēc Trocka nogalināšanas.

Stūrgalvība, ar kādu totalitārie diktatori ir turējušies pie saviem sākotnējiem meliem, lai arī cik absurda, ir vairāk nekā mānīcīga pateicība tam, kas nodrošinājis panākumus, un vismaz attiecībā uz Staļinu tas nav izskaidrojams ar mēla psiholoģiju, jo gūtā veiksmē var viņu pašu padarīt par savu pēdējo upuri. Kad šie propagandas saukļi tiek ieviesti «dzīvā organizācijā», tos nevar droši izņemt, nesagraujot visu struktūru. Pieņemumu par ebreju sazvērestību totalitārā propaganda no objektīva, diskutējama jautājuma bija padarījusi par nacistu realitātes galveno elementu; jēga tam visam bija tāda, ka nacisti *rikojās* tā, it kā pār pasauli valdītu ebreji un, lai sevi aizstāvētu, pasaulei būtu nepieciešama pretēja sazvērestība. Rasisms viņu izpratnē vairs nebija diskutējama teorija ar apšaubāmu zinātnisko vērtību; tas tika realizēts ik dienu visā politiskās organizācijas funkcionējošā hierarhijā, jo šīs organizācijas ietvaros būtu «nereālistiski» apšaubīt tā patiesumu. Arī bolševismam vairs nav jādiskutē par šķiru cīņu, internacionālismu un proletariāta labklājības absolūto atkarību no Padomju Savienības labklājības; funkcionējošā Kominternes organizācija ir pārlicinošāks arguments nekā jebkādi pierādījumi vai ideoloģiski uzskati.

Galvenais iemesls totalitārās propagandas pārākumam pār citu partiju un kustību propagandu ir tās neapšaubāmais saturs, kas vismaz kustības locekļiem vairs nav diskutējams jautājums, bet ir kļuvis par tikpat reālu un neaizskaramu viņu dzīves elementu kā aritmētikas likumi. Visas dzīves organizēšana saskaņā ar noteiktu ideoloģiju ir iespējama tikai totalitārā režīma apstākļos. Nacistiskajā Vācijā šaubīšanās par rasisma un antisemitisma pamatotību, kad vienīgā nozīmīgā cilvēka vērtība bija viņa izcelsme, kad karjera bija atkarīga no «āriskiem» sejas vaibstiem (kandidātus dienestam SS Himlers izvēlējās pēc fotogrāfijām) un kad barības daudzums bija atkarīgs no tā, cik cilvēka vecvecāku bijuši ebreji, – šāda šaubīšanās būtu pielīdzināma pasaules esamības apšaubīšanai.

Propagandai, kuras vajajai un nepārliciecināšanai argumenta balsij nepātraukti tiek pievienots «organizācijas spēks»⁵⁸ un tādējādi uz karstām pēdām īstenots itin viss, ko tā paudusi, ir acīm redzamas priekšrocības, kam nav vajadzīgi nekādi pierādījumi. Tā kā šī propaganda ir pasargāta no argumentiem, kas balstās uz realitāti, kuru kustība ir apsolījusi pārveidot, no pretpropagandas, kas nolemta neveiksmēi, jo pieder pie tādas pasaules vai aizstāv tādu pasauli, kuru kūtrās masas nespēj un negrib akceptēt, – tad to var atspēkot tikai ar citu, stiprāku un labāku realitāti.

Totalitārisma propagandas raksturīgais vājums kļūst redzams sakāves brīdī. Zaudējuši kustības virzošo spēku, tās locekļi acumirkli vairs netic dogmai, par kuru vēl iepriekšējā dienā bijuši gatavi atdot savu dzīvību. Tai brīdī, kad šī kustība, resp., izdomātā pasaule, kas masām devusi patvērumu, ir iznīcināta, tās atgriežas savā iepriekšējā izolētu indivīdu statusā un vai nu ar prieku pieņem jaunas funkcijas jaunajā pasaulē, vai atkal ieslīgst vecajā bezcerīgajā sava nevajadzīguma apziņā. Totalitāro kustību locekļi, lai cik lieli fanātiķi būdami kustības pastāvēšanas laikā, nerīkosies pēc reliģisko fanātiķu priekšzīmes un nemirs mocekļu nāvē (lai gan viņi tik ļoti bija vēlējušies mirt robotu nāvē).⁵⁹ Drīzāk viņi klusām aizmirsīs savu kustību kā zaudētas derības un meklēs citu daudzsološu fikciju vai arī pagaidīs, līdz iepriekšējā fikcija pietiekami atjaunos spēkus, lai nodibinātu citu masu kustību.

Sabiedroto pieredzi, kad tie veltīgi mēģināja atrast kaut vienu pārliecinātu nacistu Vācijas tautā, lai gan 90 procenti vāciešu, domājams, kādā brīdī bija atbalstījuši nacistu idejas, – nevar uzskatīt tikai par cilvēciska vājuma vai masveida pielāgošanās rādītāju. Nacisms kā ideoloģija tika «realizēts» tik lielā mērā, ka tā saturs vairs nepastāv kā neatkarīgu doktrīnu kopums vai, citiem vārdiem sakot, tas ir zaudējis savu intelektuālo eksistenci; tādējādi pēc realitātes sagraušanas gandrīz nekas no nacisma nav palicis pāri un vismazāk jau tā piekritēju fanātisms.

⁵⁸ *Hadamowsky, op. cit.*, 21. lpp. Totalitāru mērķu sasniegšanai ideoloģijas izplatīšana ar mācīšanu un pārliecināšanu ir uzskatāma par kļūdu. Kā saka Roberts Lejs, to var nevis «iemācīt» vai «iemācīties», bet tikai «lietot praksē» (sk. *Der Weg zur Ordnung*).

⁵⁹ Viens no ievērojamākiem nacistu politiskajiem teorētiķiem R. Hēns doktrīnas vai pat vispārīga ideālu un uzskatu kopuma trūkumu kustībā izskaidro savā darbā *«Reichsgemeinschaft und Volksgemeinschaft»* (Hamburg, 1935): «No tautas kopienas viedokļa jebkura vērtību kopiena ir graužošā.» (83. lpp.)

II. TOTALITĀRĀS ORGANIZĀCIJAS

Totalitāro organizāciju formas atšķirībā no to ideoloģiskā satura un propagandas saukļiem ir pilnīgi jaunas.⁶⁰ Tās ir radītas, lai kustības propagandas melus, kas tiek austi ap centrālo fikciju – ebreju sazverestību, trockistiem vai 300 ģimenēm utt. –, pārveidotu par funkcionējošu realitāti, lai pat netotalitāros apstākļos radītu sabiedrību, kuras locekļi rīkotos un reaģētu saskaņā ar izdomātās pasaules noteikumiem. Pretēji citām šķietami līdzīgām partijām un kustībām ar fašistisku vai sociālistisku, nacionālistisku vai komunistisku orientāciju, kuras savas propagandas atbalstam visas izmanto terorismu, tiklīdz ir sasniegušas zināmu ekstrēmisma pakāpi (kas parasti ir atkarīga no to biedru izmisuma pakāpes), totalitārā kustība nopietni ķeras pie savas propagandas, un šī nopietnība izpaužas daudz draudīgāk savu piekritēju organizēšanā nekā pretinieku fiziskā likvidēšanā. Organizācija un propaganda (vairāk nekā terors un propaganda) ir vienas monētas divas puses.⁶¹

Vispārsteidzošākais no kustību jaunajiem organizatoriskajiem paņēmieniem pirms varas iegūšanas ir frontes tipa organizāciju radīšana, partijas biedru nošķiršana no piekritējiem. Salīdzinājumā ar šo jauninājumu citām tipiskām totalitārisma iezīmēm, piemēram, amatpersonu iecelšanai no augšas un iespējamai amatu sadalīšanas monopolizācijai viena cilvēka rokās, ir sekundāra loma. Tā sauktais «vadonības princips» pats par sevi nav totalitārs, tas ir aizguvis dažas noteiktas iezīmes no autoritārisma un militāras diktatūras; tādējādi šī totalitārismam raksturīgā parādība tika padarīta neskaidrāka un mazāk nozīmīga. Ja no augšas ieceltajiem ierēdņiem būtu reālas pilnvaras un atbildība, tad tā būtu hierarhiska struktūra, kurā pilnvaras un vara tiek deleģētas un noteiktas ar likumiem. Lielā mērā tas attiecināms arī uz armijas organizāciju un pēc šā modeļa veidotu militāro diktatūru; šeit absolūtā vara pāvēlēt no augšas uz leju un absolūtā pakļaušanās no lejas uz augšu atbilst ļoti bīstamai situācijai kaujā, un tieši tāpēc tās nav totalitāras. Hierarhiski organizēta vara ķēde nozīmē, ka komandiera vara ir atkarīga no visas hierarhiskās sistēmas, kurā viņš darbojas. Ikvienu hierarhiju, lai cik tā būtu autoritāra, un katra pavēlniecības ķēde, lai cik patvaļīga

⁶⁰ Runājot par attiecībām starp pasaules uzskatu un organizāciju, Hitlers atzīst, ka nacisti pārņemusi no citām grupām un partijām «tautas ideju» (*die völkische Idee*) un rīkojas tā, it kā viņi būtu tās vienīgie pārstāvji, jo viņi bija pirmie, kas to lika pamatā cīņas organizācijai un pielāgoja praktiskiem mērķiem. *Op. cit.*, II grām., 5. nod.

⁶¹ Sk. *Hitler. Propaganda und Organisation*. Izd.: *op. cit.*, II grām., 11. nod.

vai diktatoriskas būtu pavēles, tiecas uz stabilizāciju un būtu ierobežojusi totalitārās kustības līdera varu.⁶² Nacistu valodā nekad nerimstošā, vienmēr dinamiskā «vadoņa griba» – nevis viņa pavēles (frāze, kas varētu nozīmēt noteiktas un norobežotas pilnvaras) – kļūst par «augstāko likumu» totalitārā valstī.⁶³ Tikai īpašais statuss, kādā totalitārā organizācija, ņemot vērā tās unikālo struktūru, ieceļ vadoni – tikai viņa kustībā veikto funkciju svarīguma dēļ –, nosaka iespēju vadonības principam attīstīt savu totalitāro raksturu. To apstiprina arī fakts, ka attiecībā gan uz Hitleru, gan Staļinu īstais vadoņa princips izkristalizējās ļoti lēnām un paralēli progresējošajai kustības «totalitarizācijai».⁶⁴

Anonimitāte, kas šai parādībai piešķir dīvainības nokrāsu, aizplivuro arī šīs jaunās organizatoriskās struktūras aizsākumus. Nav zināms, kurš pirmais izlēma atbalstītājus apvienot frontes organizācijās un kurš pirmais nenoteikti simpatizējošajās piekritēju masās – ar kurām visas partijas rēķinās vēlēšanu dienā, taču ieskata par pārāk svārstīgām uzņemšanai biedros –

⁶² Himlera dedzīgais, neatlaidīgais lūgums «neizdot rīkojumu, kas būtu saistīts ar terminu *ebrejs* definīciju», uzskatāms tieši par šādu gadījumu; jo «ar visām šīm mūļīgajām saistībām mēs tikai ierobežojam savu rīcības brīvību» (Nirnbergas dokuments Nr. 626, ar 1942. g. 28. jūliju datēta vēstule Bergeram; fotokopija Ebreju dokumentācijas centrā).

⁶³ Formulējums «Firera griba ir augstākais likums» ir atrodams visos oficiālajos noteikumos, kas regulē partijas un SS darbību. Labākais avots šajā jautājumā ir *Otto Gauerter. Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*. 1939.

⁶⁴ *Heiden, op. cit.*, 292. lpp. Autors min atšķirības starp *Mein Kampf* pirmo un turpmākajiem izdevumiem: pirmais izdevums iesaka ievēlēt partijas amatpersonas, kurām tikai pēc ievēlēšanas tiek piešķirta «neierobežota vara un pilnvaras»; turpmākie izdevumi iesaka partijas amatpersonu iecelšanu no augšas. Pilnīgi dabiski, ka totalitāro režīmu stabilizāci iecelšana no augšas bija daudz svarīgāks princips nekā ieceltās amatpersonas «neierobežotās pilnvaras». Praksē starpposmu vadītāju pilnvaras lielā mērā ierobežoja Vadoņa absolūti vara. Sk. turpm.

Staļins, kas nāca no bolševiku partijas konspiratīvā aparāta, iespējams, to nav uzskatījis par problēmu. Viņaprāt, iecelšanas partijas struktūrā bija personiskās varas koncentrēšanas jautājums. (Tomēr tikai 30. gados, pēc Hitlera parauga izstudēšanas, viņš atļāva sevi saukt par «vadoni».) Jāatzīst, ka Staļins varēja viegli attaisnot šīs metodes, citējot Ļeņina teoriju, ka «visu valstu vēsture rāda, ka strādnieku šķira pati saviem spēkiem var attīstīt tikai arod biedrības apziņu» un ka vadībai jānāk no ārpuses. (Sk. *What to be done?* Ind.: *Collected Works*. IV sēj., II daļa; pirmpublicējums 1902. g.) Ļeņins komunistisko partiju uzskatīja par strādnieku šķiras «visprogresīvāko» daļu un arī par «politiskās organizācijas sviru», kas «virza visu proletariātu», resp., par organizāciju ārpus un virs šķiras. (Sk. *W. H. Chamberlin. The Russian Revolution. 1917-1921*. New York, 1935, II, 361.) Tomēr Ļeņins neapšaubīja partijas iekšējo demokrātiju, lai gan izrādīja tendenci ierobežot demokrātiju tikai ar strādnieku šķiru.

saskatīja ne tikai rezervi, no kuras rast jaunus biedrus, bet arī milzīgu spēku pašu par sevi. Pirmās komunistu iedvesmotās piekritēju organizācijas, piemēram, Padomju Savienības draugu biedrība vai Sarkanās palīdzības biedrība, izveidojās par frontes tipa organizācijām, lai gan sākotnēji bija tikai tas, par ko sevi nosauca: piekritēju kopa finansiālai vai cita veida (piemēram, juridiskai) palīdzībai. Hitlers pirmais nāca klajā ar ideju katrai kustībai ar propagandas palīdzību piesaistītās masas iedalīt divās kategorijās – piekritējos un biedros. Šī ideja jau pati par sevi ir visai interesanta, taču vēl lielāka nozīme ir tam, ka viņš šo iedalījumu pamatoja ar vispārīgāku filozofiju, pēc kuras atziņām vairākums cilvēku ir pārāk slinki un glēvi kaut kam lielākam nekā tīri teorētiska izpratne, un tikai nedaudzi ir gatavi cīnīties par savu pārliecību.⁶⁵ Tātad Hitlers bija pirmais, kas izstrādāja apzinātu politisko stratēģiju, kura paredzēja pastāvīgu piekritēju loka paplašināšanu, stingri saglabājot ierobežotu partijas biedru skaitu.⁶⁶ Šī doma par partijas biedriem kā mazākumu, kuru ietver plašs piekritēju loks, t.i., vairākums, ir ļoti tuva vēlākajai realitātei ar frontes organizācijām, kuru apzīmējums visai precīzi raksturo šo organizāciju eventuālās funkcijas un nosaka attiecības starp partijas biedriem un tās piekritējiem pašā organizācijā. Piekritēju frontes organizācijas visas kustības attīstībai nav mazāk būtiskas kā šo kustību faktiskie biedri.

Frontes organizācija apņēma partijas biedrus kā aizsargsiena, kas tos nošķir no ār pasaules, no normālās pasaules, tomēr tā ir arī tilts, kas savieno partiju ar reālo dzīvi. Laikposmā pirms varas iegūšanas partijas biedri bez šā tilta pārāk asi izjustu plaisu starp savu pārliecību un parasto cilvēku uzskatiem, starp savu melīgo fikciju un normālās pasaules realitāti. Šāda stratēģija kustības cīņā par varu ir izstrādāta ļoti atjautīgi, jo tādējādi frontes organizācijas ne tikai izolē savus locekļus no apkārtējās pasaules, bet arī rada tiem reālās pasaules ilūziju, kas palīdz novērst patiesās realitātes ietekmi efektīvāk, nekā izmantojot tikai ideoloģisko apstrādi. Tieši atšķirība starp partijas biedra paša un vienkārša līdzskrējēja nostāju nostiprina nacista vai bolševika ticību sagrozītajam realitātes izskaidrojumam, jo pēc būtības vienkāršā

⁶⁵ Hitler, *op. cit.*, II grām., 11. nod.

⁶⁶ *Ibid.* Šis princips tika stingri realizēts, tiklīdz nacisti ieguva varu. No Hitlera jaunatnes 7 miljoniem biedru tikai 50 tūkstoši tika uzņemti par partijas biedriem 1937. gadā. Sk. Preface. By H. L. Childs. *The Nazi Primer*. – Sal. Gottfried Neesse. *Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei*. Izd.: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. 1938, 98. sēj., 678. lpp.: «Pat vienpartija nedrīkst paplašināties tik tālu, lai aptvertu visus iedzīvotājus. 'Totāla' vienpartija ir tāpēc, ka tā ideoloģiski ietekmē nāciju.»

līdzskrējēja pārliecība ir tāda pati kā nacistam, tikai nedaudz «normālāka», ne tik fanātiska un ne tik noteikta. Tādējādi partijas biedram var šķist, ka ikviens, ko viņa partija nav pasludinājusi par ienaidnieku (piemēram, ebrejus, kapitālistus utt.), ir viņa pusē, ka pasaulē ir daudz slepenu domubiedru, kuriem pagaidām ir tikai pietrūcis nepieciešamā gribasspēka un rakstura, lai no savas pārliecības izdarītu attiecīgus loģiskus secinājumus.⁶⁷

Savukārt pārējā pasaule pirmoreiz gūst ieskatu par totalitāru kustību tieši ar šo kustības frontes organizāciju starpniecību. Piekritēji, kuri pēc visām pazīmēm joprojām ir nekaitīgi līdzpilsoņi netotalitārā sabiedrībā, vēl neatbilst apzīmējumam – absolūti fanātiķi; ar viņu palīdzību totalitārās kustības savus neiedomājamus melus kopumā padara pieņemamākus, tās arī var izplatīt savu propagandu neuzbāzīgāk, respektablāk, līdz visa gaisotne jau ir saindēta ar totalitārisma elementiem, kuri paši par sevi gandrīz nav identificējami un var tikt maldīgi uzskatīti par parastu politisku reakciju vai politiskiem uzskatiem. Līdzskrējēju organizācijas aizmiglo totalitārās kustības ar normālumu un cienību, tā maldinot partijas biedrus par ārpasaules patieso būtību tikpat lielā mērā, cik tā maldina par savas kustības patieso raksturu. Frontes organizācijas noder gan par totalitārās kustības pozitīvo tēlu netotalitārās pasaules acīs, gan arī par šīs pasaules tēlu pašas kustības iekšējai hierarhijai.

Vēl pārsteidzošāks par šīm attiecībām ir fakts, ka tās atkārtojas dažādos līmeņos pašā kustībā. Tāpat kā partijas biedri ir cieši saistīti ar vienkāršajiem līdzskrējējiem un arī nošķirti no tiem, tā arī kustības elite ir gan cieši saistīta ar parastajiem ierindas biedriem, gan no tiem nošķirta. Vienkāršais līdzskrējējs vēl joprojām šķiet parasts apkārtējās pasaules pilsonis, kas tikai ir pieņēmis totalitārisma uzskatus, tāpat kā varētu pieņemt jebkuras tradicionālas partijas programmu; nacistu vai bolševiku partijas parasts biedrs joprojām daudzējādā ziņā pieder pie apkārtējās pasaules – partijas piederība vēl pilnībā nenosaka ne viņa profesionālās, ne sociālās attiecībās, kaut arī viņš atšķirībā no vienkārša līdzskrējēja varētu saprast, ka tad, ja viņa uzticība partijai nonāktu konfliktā ar paša privāto dzīvi, izšķirošā loma būtu partijai. Savukārt kāda kareivīgu aktivistu grupējuma biedrs pilnībā identificējas ar šo kustību, nesaraujami ar to saistīts ir kā viņa darbs, tā privātā dzīve. Tieši tāpat kā līdzskrējēji rada aizsargvalni ap kustības biedriem un

⁶⁷ Sk. Hitlera formulēto atšķirību starp «radikāliem cilvēkiem», kas vienīgie ir gatavi kļūt par partijas biedriem no simtiem tūkstošu atbalstītāju, kuri ir pārāk «glēvi», lai spētu nest nepieciešamos upurus. *Op. cit., loc. cit.*

veido viņu priekšstatu par ārpasauli, tā kareivīgo aktivistu grupējumos šīs pašas funkcijas izpilda to ierindas biedri.

Nenoliedzama šāda uzbūves principa priekšrocība ir spēja mazināt ietekmi, kāda ir vienam no galvenajiem totalitārisma principiem, pēc kura pasaule ir sadalīta divās gigantiskās savstarpēji naidīgās nometnēs; viena no tām ir totalitārā kustība, un šī kustība var cīnīties un tai jācīnās pret visu pasauli, – apgalvojums, kas sagatavo pie varas nākušo totalitāro režīmu neizvērīgo agresivitāti. Ar rūpīgi izstrādātu kareivīguma gradāciju, kurā katrs limenis pārstāv nākamā līmeņa priekšstatu par netotalitāro pasauli, jo tas nav tik kareivīgs un šā līmeņa pārstāvji nav arī tik stingri organizēti, – šausminošās un absurdas totalitārisma divējādības izraisītais šoks tiek izgaissināts un paliek līdz galam neapjausts. Šāda tipa organizācijas nedod saviem biedriem iespēju nonākt tiešā saskarē ar ārpasauli, kuras naidīgums viņiem ir tikai ideoloģisks pieņēmums. Kustību dalībnieki ir tik labi pasargāti no netotalitārās pasaules realitātes, ka vairs nav spējīgi apjaust ārkārtīgās briesmas, kuras sevī slēpj totalitāra politika.

Totalitārās kustības neapšaubāmi uzbrūk pastāvošajam *status quo* daudz radikālāk nekā iepriekšējā laika revolucionārās partijas. Tās var atļauties šādu radikālismu, kas acīm redzami nav piemērots masu organizācijām, kuras piedāvā pagaidu aizstājēju parastai neparastai dzīvei, ko totalitārisms īstenībā tiecas likvidēt. Visa neparastā sociālo attiecību pasaule, no kuras «profesionāliem revolucionāriem» bija jāatsakās vai kura jāpieņem tāda, kāda tā ir, kustībā pastāv kā mazāk kareivīgas grupas; šajā pēc hierarhijas principa organizētajā pasaulē tie, kas cīnās par pasaules iekarošanu un pasaules revolūciju, nekad netiek pakļauti šokam, ko neizbēgami rada pretrunas starp «revolucionārajiem» uzskatiem un «normālo» pasauli. Kustības savas revolucionārās attīstības pirmsvaras stadijā tik daudz mietpilsoņu var piesaistīt tāpēc, ka to locekļi dzīvo iedomātas normālas dzīves pasaulē; partijas biedriem apkārt ir piekritēju normālā pasaule un elitei apkārt – parasto partijas biedru normālā pasaule.

Totalitārā modeļa priekšrocība ir iespēja to atkārtot neskaitāmas reizes un tā uzturēt organizāciju nepastāvīguma stāvoklī, kas ļauj nepārtraukti pievienot jaunus slāņus un noteikt jaunas kareivīguma pakāpes. Visu nacistu partijas vēsturi var aplūkot kā jaunu formējumu veidošanu nacistu kustības ietvaros. SA, trieciennieki (izveidoti 1922. gadā), bija pirmais nacistu formējums, kuram vajadzēja būt kareivīgākam nekā pašai partijai;⁶⁸ SS tika izveidots

⁶⁸ Sk. Hitlera sarakstīto nodaļu par SA; *op. cit.*, II grām., 11. nod.

1926. gadā kā SA elitārais formējums; trīs gadus vēlāk SS tika atdalīts no SA un par tā vadītāju kļuva Himlers; Himleram bija vajadzīgi vēl tikai daži gadi, lai atkārtotu to pašu gājienu SS ietvaros. Cita pēc citas un katra nākamā karavīgāka par iepriekšējo vispirms parādījās triecienvienības,⁶⁹ pēc tam Mirongalvas vienības («koncentrācijas nometņu apsardzības vienības»); abus grupējumu vēlāk apvienoja, lai izveidotu SS karaspēku (*Waffen-SS*), un galu galā tika radīts arī Drošības dienests («partijas ideoloģiskais izlūkdienests» un tā izpildinstitūcija «negatīvas iedzīvotāju politikas» īstenošanai), kā arī Rasu un nometināšanas jautājumu birojs (*Rasse- und Siedlungswesen*), kurš izpildīja «pozitīva rakstura» uzdevumus, – tie visi bija izveidoti no vispārējā SS, kura locekļi, izņemot firera augstāko korpusu, turpināja darbu savos civilajos amatos. Attiecībā pret šiem jaunajiem formējumiem vispārējā SS biedrs nu atradās tādā pašā stāvoklī kā SA biedrs pret SS biedru, vai partijas biedrs pret SA biedru, vai frontes organizācijas loceklis pret partijas biedru.⁷⁰ Nu

⁶⁹ Tulkojot *Verfügungstruppe*, t.i., speciālas SS vienības, kuras sākotnēji bija izveidotas kā Hitlera triecienvienības, es pievienojos O. S. Džailam (*The Gestapo. Oxford Pamphlets on World Affairs. No. 36, 1940*).

⁷⁰ Nozīmīgākais informācijas avots par SS organizāciju un vēsturi ir Himlera *Ween und Aufgabe der SS und der Polizei*. Izd.: *Sammelhefte ausgewählter Vorträge und Reden*. 1939. Kara gaitā, kad zaudējumi frontē lika papildināt SS karaspēka daļas ar brīvprātīgajiem, tās zaudēja savu elitāro raksturu SS struktūrā tik lielā mērā, ka vispārējais SS atkal kļuva par kustības reālo kodolu.

Dokumentāri materiāli, kas izgaismo SS pēdējo periodu, ir atrodami Hūvera bibliotēkas arhīvos (Himlera lieta, mape Nr. 278). Tie rāda, ka SS nodarbojies ar vervēšanu gan ārzemju strādnieku, gan vāciešu vidū, tiši imitējot Francijas Ārzemnieku leģiona metodes un noteikumus. Vāciešu iekļaušana balstījās uz Hitlera 1942. g. decembra pavēli (nepublicēta), pēc kuras «1925. gads jāiesauc SS karaspēka daļās» (Himlera vēstule Bormanim). Iesauksana un pietiekšanās tika organizēta šķietami brīvprātīgi. Par rezultātiem liecina atbildīgo SS vadītāju daudzie ziņojumi. Piem., 1943. gada 21. jūlija ziņojumā aprakstīts, kā policija ielenc ēku, kur bija jāiesauc franču strādnieki, kā viņi vispirms nodziedājuši «Marselēžu» un tad mēģinājuši iziekt pa logiem. Sekmes vācu jaunatnes vidū nebija daudz labākas. Lai gan pret viņiem lietoja spiedienu un apgalvoja, ka «viņi taču nevēlēsies pievienoties [armijas] «netirājiem, pelekājiem pūļiem», «tikai 18 no 220 Hitlera jauniešu organizācijas biedriem ieradās norādītajā dienesta vietā (saskaņā ar 1943. g. 30. aprīļa ziņojumu, ko iesniedza *Waffen-SS* Dienvidrietumu iesauksanas centra vadītājs Heislērs); pārējie deva priekšroku dienestam vērmahtā. Iespējams, ka lēmumu pieņemšanu ietekmēja SS lielākie zaudējumi salīdzinājumā ar vērmahtu (sk. *Karl O. Paetz. Die SS*. Izd.: *Vierteiljahreshefte für Zeitgeschichte. Januar, 1954*). Taču šis viens faktors nevarēja būt izšķirošais, un to pierāda šāds fakts. Jau 1940. g. janvārī Hitlera bija pavēlējis iesaukt SA biedrus SS karaspēka daļās, un iesaukuma rezultāti Kēnigsbergā (saskaņā ar saglabājosos ziņojumu) bija šādi: «policijas dienestā» tika iesaukti 1807 SA biedri, taču 1094 no tiem neieradās dienesta vietā, 631 tika atzīts par nederīgu, 82 tika atzīti par derīgiem dienestam SS.

vispārējais SS bija atbildīgs ne tikai par «nacionālsociālistu idejas iemiesojumu nosargāšanu», bet arī par «visu speciālo SS kadru aizsardzību, lai tie netiktu nošķirti no kustības». ⁷¹

Šī nepastāvīgā hierarhija ar jaunu slāņu nepārtrauktu pievienošānu un varas pāriešanu no vienām rokām citās ir labi pazīstama pēc slepenām kontrolēšanas institūcijām, slepenpolīcijas vai spiegošanas dienestiem, kur papildu kontrole vienmēr ir nepieciešama, lai kontrolētu tos, kas kontrolē. Iekams kustībā nav sagrābusi varu, visaptveroša spiegošana nav iespējama, bet nepastāvīgā hierarhija, kas ir līdzīga slepenos dienestos pastāvošai hierarhijai, dara iespējamu pat bez faktiskas varas jebkuru kategoriju vai grupu, kas svārstās vai izrāda radikālisma mazināšanās pazīmes, pazemināt, tikai iesaistot kustībā jaunu, vēl radikālāku slāni, tādējādi automātiski pastumjot iepriekšējo grupu frontes organizācijas virzienā, tālāk no kustības centra. Tātad nacistu elitārie formējumi pamatā bija organizācijas, kas pastāvēja pašā partijā: SA kļuva par superpartiju, kad partija pamazām zaudēja savu radikālismu, savukārt līdzīgu iemeslu pēc to aizstāja SS.

Totalitāro elitāro formējumu, it īpaši SA un SS, militārā vērtība bieži vien tiek pārvērtēta, bet to iekšpartijiskai nozīmei pievērsts samērā maz uzmanības. ⁷² Neviena no fašistu uniformētajām organizācijām netika dibināta specifiskiem aizsardzības vai agresijas mērķiem, tomēr parasti par iemeslu to radīšanai tika minēta partijas vadītāju un ierindas biedru aizsardzība. ⁷³ Nacistu un fašistu elitāro grupējumu pusmilitārie veidojumi radās tāpēc, ka šie grupējumi tika dibināti kā «kustības ideoloģiskās cīņas instrumenti», ⁷⁴ lai vērstos pret pacifismu, kas pēc Pirmā pasaules kara Eiropā bija plaši izplatīts. Totalitārisma mērķiem daudz svarīgāk bija kā «agresīvas attieksmes izpausmi» ⁷⁵ organizēt viltus armiju, iespējami līdzīgāku fiktīvajai pacifistu armijai (nespējot izprast armijas konstitucionālo vietu politiskajā struktūrā, pacifisti visas militārās organizācijas uzskatīja par tišu slepkavu grupām), nekā izveidot labi sagatavotu karaspēku. SA un SS, protams, bija

⁷¹ Werner Best, *op. cit.*, 1941, 99. lpp.

⁷² Tomēr tā nebija Hitlera vaina, jo viņš vienmēr uzsvēra, ka pats SA nosaukums (*Sturmabteilung*) norāda, ka tā ir tikai «kustības daļa», tāda pati kā citas, piem., propagandas pārvalde, laikraksts, pētniecības institūti u.c. Viņš arī centās izkļaidēt ilūzijas par pusmilitāro formējumu iespējamo militāro vērtīgumu un izteica vēlmi, lai apmācība notiktu saskaņā ar partijas vajadzībām, nevis ar armijas principiem (*op. cit.*, *loc. cit.*).

⁷³ SA dibināšanas oficiālais iemesls bija nacistu sanāksmju apsardze, bet SS sākotnējais uzdevums bija nacistu vadītāju drošība.

⁷⁴ Hitler, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁷⁵ Ernst Bayer. *Die SA, Berlin*, 1938. Tulkojums citēts pēc *Nazi Conspiracy*, IV.

paraugorganizācijas patvaļīgai vardarbībai un slepkavošanai, tomēr tās nebija tik labi sagatavotas kā melnais reihsvērs un arī nebija bruņotas tā, lai spētu stāties preti regulārās armijas vienībām. Pēckara Vācijā militaristiskā propaganda bija populārāka nekā militārā apmācība un uniformas pusmilitāro spēku militāro vērtību nepalielināja, lai gan tās nodereja par nepārprotamu norādi, ka civilās normas un morāles standarti ir atcelti; uniformas krietni atvieglāja slepkavu sirdsapziņu, kā arī darīja viņus pakļāvīgākus bezierunu paklausībai un neapstrīdamai varai. Neraugoties uz šiem militaristiskajiem izrotājumiem, nacistu partijas iekšējā frakcija, kas galvenokārt bija nacionālistiska un militaristiska un tāpēc pusmilitāros spēkus uzskatīja ne tikai par partijas struktūrām, bet arī par prelikumīgu reihsvēra paplašinājumu (reihsvēra lielumu ierobežoja Versaļas miera līguma noteikumi), tika likvidēta pati pirmā. SA triecienvienību vadītājam Rēmam patiešām bija nodoms pēc nacistu nākšanas pie varas iekļaut SA reihsvēra sastāvā, un viņš jau bija uzsācis sarunas par šo jautājumu. Hitlers lika Rēmu nogalināt, jo tas bija mēģinājis jauno nacistu režīmu pārveidot par militāru diktatūru.⁷⁶ Jau pirms vairākiem gadiem, atbrivojot no SA vadītāja amata Rēmu – istu karavīru, kura pieredze karā un melnā reihsvēra izveidē viņu bija padarījis par neaizstājamu nopietnā militārās apmācības programmā, – un SS reorganizāciju uzticot Himleram, cilvēkam bez jebkādām zināšanām militārajos jautājumos, Hitlers skaidri bija licis saprast, ka nacistu kustībai šāda notikumu attīstība nav vēlama.

⁷⁶ Rēma autobiogrāfija skaidri parāda, cik mazā mērā viņa politiskā pārliecība saskaņēja ar nacistu uzskatiem. Viņš vēlējas *Soldatenstaat* un vienmēr uzsvēra «*Primat des Soldaten vor dem Politiker*» (op. cit., 349. lpp.). Viņa netotalitāro attieksmi vai, drīzāk, nespēju izprast totalitārismu un tā «totālo» prasību īpaši raksturo šāds fragments: «Es nesaprotu, kāpēc nevar savienot [...] manu uzticību Vitelsbahu dzimtas firstam un Bavārijas troimantniekam, manu apbrīnu ģenerālim – faktiskajam bruņoto spēku virspavēlniekam Pirmajā pasaules karā (t.i., Lūdendorfam), kas šodien ir vācu tautas sirdsapziņas iemiesojums, un manas biedriskās attiecības ar politiskās cīņas vēstnesi un nesēju Adolfu Hitleru» (348. lpp.). Tas, ka pēc varas iegūšanas Rēms paredzēja pēc itāliešu parauga veidotu fašistisku diktatūru, kurā nacistu partijai būtu iespējams «saraut partijas važas» un «pašai kļūt par valsti», bet ko Hitlers centās nekādā ziņā nepieļaut, maksāja viņam dzīvību. Sk. *Ernst Röm. Warum SA?* (Runa diplomātiskajam korpusam Berlīnē 1933. g. decembrī).

Nacistu partijā SA un reihsvēra iespējamā savvērstība pret SS un policijas vadošo lomu, šķiet, nekad netika pilnīgi aizmirsta. 1942. gadā, t.i., astoņus gadus pēc Rēma un ģenerāļa Šleihera nogalināšanas, Polijas ģenerālgubernatoru Hansu Franku turēja aizdomās, ka viņš vēloties «pēc kara [...] sākt lielo cīņu par taisnību [pret SS] ar bruņoto spēku un SA atbalstu» (*Nazi Conspiracy*, IV, 747).

Elitāro struktūru pusmilitārais raksturs bija nozīmīgs ne tikai saistībā ar kustības organizatorisko struktūru, kur tās pārstāvēja kareivīguma maiņīgo kodolu, jāizprot arī tā nozīme saistībā ar citām partijas profesionālajām organizācijām, piemēram, ar skolotāju, juristu, ārstu, studentu, universitāšu profesoru, tehniķu un strādnieku apvienībām. Tāpat kā trieciennieki bija pusmilitāri, visas šīs apvienības patiesībā bija jau pastāvošo netotalitāro apvienību pusprofesionālas kopijas. Raksturīgi, ka, jo manāmāk Eiropas komunistiskās partijas kļuva par Maskavas vadītas bolševiku kustības atzariem, jo nepārprotamāk arī tās savas frontes tipa organizācijas izmantoja konkurēšanai ar tīri profesionālām apvienībām. Šajā ziņā vienīgā atšķirība starp nacistiem un bolševikiem bija tā, ka nacistiem bija spilgti izteikta tieksme šīs apvienības uzskatīt par partijas elites daļu, bet komunisti apvienībās rada papildinājumu savām frontes organizācijām. Kustībām ļoti svarīgi ir pat pirms nākšanas pie varas radīt priekšstatu, ka to rindās ir pārstāvēti visi sabiedrības slāņi. (Nacistu propagandas galamērķis bija panākt, lai visa vācu tauta kļūtu par viņu atbalstītājiem.⁷⁷) Nacisti šo spēli turpināja vēl tālāk, izveidojot vairākas fiktīvas institūcijas pēc oficiālo valsts iestāžu modeļa, – kustībai bija savs ārlietu, izglītības, kultūras, sporta departaments utt. Nevienai no šīm iestādēm nebija lielākas profesionālas vērtības kā armijas imitācijai – triecienniekiem, tomēr tās radīja nevainojamu šķietamības pasauli, kurā ikviena netotalitārās pasaules realitāte bija verdziski pārķopēta krāpnieciskā formā.

Šī dubultošanas metode, kas neapšaubāmi ir bezjēdzīga tiešas valdības gāšanas nolūkiem, bija ļoti auglīga, sagatavojot aktīvi strādājošu iestāžu grausānu un *status quo* izjaukšanu,⁷⁸ ko totalitārās organizācijas vienmēr izmanto labprātāk nekā tiešu spēka demonstrēšanu. Ja kustības mērķis ir «kā polipam izlauzt sev ceļu uz visām varas pozīcijām»,⁷⁹ tad tai jābūt gatavai ieņemt jebkādu specifisku sociālu vai politisku stāvokli. Arbilstoši nacistu pretenzijām uz pilnīgu kundzību, jebkura atsevišķa netotalitārās sabiedrības organizēta grupa tiek uztverta kā izaicinājums kustību iznīcināt; katram ir nepieciešams, tā sakot, īpašs iznīcināšanas instruments. Viltus organizāciju praktiskā vērtība kļuva redzama, kad nacisti nāca pie varas un tūlīt bija gatavi Vācijas skolotāju organizāciju

⁷⁷ Hitler, *op. cit.*, II grām., 11. nod. Šeit apgalvots, ka propaganda cenšas uzspiest doktrīnu visai tautai, taču organizācija iekļauj sevī tikai samērā nelielu daļu tās kaujinieciski noskaņoto locekļu. – Sal. G. Neesse, *op. cit.*

⁷⁸ Hitler, *op. cit.*, loc. cit.

⁷⁹ Hadamowsky, *op. cit.*, 28. lpp.

iznīcināt ar citu skolotāju organizāciju, juristu klubu – ar nacistu atbalstītu juristu klubu u.tml. Viņi spēja negaidīti ātri pārmainīt visu Vācijas sabiedrības struktūru – un ne tikai politisko dzīvi – tieši tāpēc, ka bija sagatavojuši precīzu tās aizstājēju no sava vidus. Šai ziņā pusmilitārās vienības savu darbu bija padarījušas, kad kara beigās vispārējo militāro hierarhiju varēja nodot SS ģenerāļu pakļautībā. Šīs «koordinācijas» metode bija tikpat atjautīga un nenovēršama, cik ātra un radikāla bija profesionālo standartu pazemināšanās, lai gan šie rezultāti daudz ātrāk bija izjūtami augsti tehniskajā un specializētajā militārajā jomā nekā jebkur citur.

Pusmilitārie formējumi totalitārajām kustībām nebija svarīgi nedz ar savu apšaubāmo militāro vērtību, nedz arī visā pilnībā ar regulārās armijas imitēšanu. Kā elitārie formējumi tie no apkārtējās pasaules bija nošķirti vēl stingrāk nekā jebkura cita grupa. Nacisti jau no paša sākuma apzinājās ciešo saistību starp absolūtu kareivīgumu un pilnīgu nošķirtību no normālas dzīves; trieciennieki nekad netika norīkoti uz savām dzimtajām vietām, un SA un SS aktīvie kadri bija tik mobili un tik bieži nomainīja cits citu, ka nekādā ziņā nevarēja pierast un iesakņoties nevienā parastās pasaules vietā.⁸⁰ Viņi bija organizēti pēc noziedznieku bandu modeļa un tika izmantoti organizētai slepkavošanai.⁸¹ Ar šiem slaktiņiem publiski lepojās, tos atzina nacistu hierarhijas virsotne, tāpēc neslēptā līdzdalība padarīja gandrīz neiespējamu biedru aiziešanu no kustības, pat ja pie varas nāktu netotalitāra valdība un pat ja viņiem nedraudētu viņu bijušie biedri, kuri viņiem patiešām arī draudēja. Šajā ziņā elitāro vienību funkcijas bija pilnīgi pretējas frontes organizāciju funkcijām: fronte radīja ap kustību cienīguma un uzticamības atmosfēru, bet elitārās vienības, paplašinot līdzdalības sistēmu, lika katram partijas biedram saprast, ka viņš uz visiem laikiem ir pametis normālo pasauli, kas neatzīst slepkavošanu, un ka viņam būs jāuzņemas atbildība par visiem noziegumiem, ko pastrādājuši

⁸⁰ SS vienībām «Mirongalva» bija šādi noteikumi: 1) neviena brigāde netiek norīkota dienestam dzimtajā apgabalā; 2) vienībām jānomaina citai citu ik pēc trim nedēļām; 3) pienākumu pildīšanai ielās militārpersonu nedrīkst norīkot vienu pašu, un vienības dienesta zīmes nedrīkst izrādīt publiski. Sk. *Secret Speech by Himmler to the German Army General Staff*, 1938 (patiesībā šī runa notika 1937. gadā, sk. *Nazi Conspiracy*, IV, 616). Publicējusi ASV Antinacistiskās literatūras komiteja.

⁸¹ *Heinrich Himmler. Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation: Aus dem Schwarzen Korps*, Nr. 3, 1936. Šeit Himmlers paziņo: «Es zinu, ka Vācijā ir cilvēki, kam kļūst nelabi, redzot šo melno uniformu. Mēs to saprotam un neceram uz pārāk daudz cilvēku milestību.»

elite.⁸² Tas tiek panākts jau pirms varas iegūšanas, kad lideri sistemātiski pieprasa atbildību par visiem noziegumiem un neatstāj ne mazākās šaubas, ka tie ir pastrādāti kustības labā.

Šantāzai līdzīgā mākslīga pilsoņu kara apstākļu radīšana, kas palīdzēja nacistiem nākt pie varas, bija acīm redzama priekšrocība nemieru izraisīšanā. Organizēta vardarbība ir visefektīvākais no iespējamiem kustības aizsargvalņiem, kas no visām pusēm norobežo tās fiktīvo pasauli, kuras «realitāte» ir pierādīta ar to vien, ka jebkurš kustības loceklis no kustības pamešanas baidās vairāk, nekā viņu biedē noziedzīgas līdzdalības sekas, un jūtas drošāk kustības dalībnieka nekā pretinieka lomā. Šī drošības izjūta, ko rada organizētā vardarbība, ar kuru kustības elite aizsargā partijas biedrus no apkārtējās pasaules, ir tikpat svarīga organizācijas fiktīvās pasaules integritātes uzturēšanai, cik bailes no tās izraisītām šausmām.

Kustības centrā kā motors, kas tai liek darboties, ir Vadonis. No elitāriem formējumiem viņš ir nošķirts ar slepeni izredzēto biedru loku, kuri ap viņu rada neizdibināma noslēpuma auru, kas atbilst vadoņa «netveramajam pārākumam».⁸³ Vadoņa stāvoklis šajā vistuvākajā lokā ir atkarīgs no viņa spējām vērtēt intrigas šai lokā iesaistīto biedru vidū un no prasmes regulāri mainīt personālu. Pacelšanās līdz vadoņa stāvoklim balstās uz ārkārtējām spējām tikt galā ar partijas iekšējo cīņu par varu, nevis uz demagogu vai birokrāta – organizētāja īpašībām. Vadonis no iepriekšējiem diktatoru tipiem atšķiras ar to, ka nepaļaujas tikai uz vienkāršu vardarbību. Hitleram nebija nepieciešama ne SA, ne arī SS palīdzība, lai nodrošinātu

⁸² Savās SS adresētajās runās Himlers vienmēr uzsvēra izdarītos noziegumus, izceļams to nopietnību. Piemēram, par ebreju likvidēšanu viņš teica: «Es arī velos atklāti runāt ar jums par ļoti nopietnu jautājumu. Mūsu pašu vidū par to jārunā atklāti, taču publiski mēs par to nerunāsim.» Par poļu intelligences likvidēšanu: «[...] jums tas jādzird, bet tuļīt pat arī jāaizmirst [...]» (*Nazi Conspiracy*, IV, 558., 553. lpp.)

Gebelss (*op. cit.*, 266. lpp.) piebilst līdzīgā garā: «Ebreju jautājumā jo īpaši mēs esam ieņēmuši tādu pozīciju, no kuras nav atkāpšanās [...] Pieredze māca, ka kustība un cilvēki, kas aiz sevis nodedzinājuši tiltus, cinās ar daudz lielāku apņēmību nekā tie, kam vēl ir iespēja atkāpties.»

⁸³ *Souvarine, op. cit.*, 648. lpp. – Tas, kā totalitārās kustības turēja slepenībā savu vadoņu (Hitlera un Staļina) privāto dzīvi, atšķiras no demokrātijām raksturīgās atklātības – kā tās nodod publiskai apskatei savu prezidentu, karaļu, premjerministru u.c. privāto dzīvi. Totalitārās metodes aizliedz identificēšanu, kas balstās uz pārliecību: arī visaugstākie no mums ir tikai cilvēki.

Souvarine (op. cit., XIII lpp.) citē visbiežāk lietotos apzīmējumus Staļina raksturošanai: «Staļins, noslēpumainais Kremļa saimnieks», «Staļins, neizdibināma personība», «Staļins, komunistiskā sfinksa», «Staļins, mikla», «neatrisināmā mikla» u.tml.

savu nacistu kustības vadoņa stāvokli; turpretī SA vadītājs Rēms, kas varēja paļauties uz savu padoto lojalitāti, bija viens no Hitlera pretiniekiem pašā partijā. Staļins uzvarēja cīņā ar Trocki, kurš ne tikai bija vairāk iecienīts masās, bet, būdams Sarkanās armijas pavēlnieks, turēja savās rokās tālāka lielāko varas potenciālu.⁸⁴ Turklāt nevis Staļins, bet gan Trockis bija talantīgākais organizators un spējīgākais Krievijas revolūcijas birokrāts.⁸⁵ No otras puses, kā Hitlers, tā arī Staļins bija meistari mazāk nozīmīgos jautājumos un savas karjeras sākumposmā gandrīz pilnībā veltīja personāla atļaušanai, tā ka pēc dažiem gadiem nepalika gandrīz neviena nozīmīga varasvīrs, kas savā amatā nebūtu ticis ar viņu palīdzību.⁸⁶

Minētajām rakstura iezīmēm, kas ir absolūti nepieciešamas šādas karjeras sākumposmā un nebūt nav mazsvarīgas arī vēlāk, vairs nav izšķiroša nozīme, kad totalitārai kustībai ir radīts stabils pamats, ieviests princips – «Fīrera griba ir partijas likums» un kad tās hierarhija ir prasmīgi «iedidzīta» uz viena vienīga mērķa īstenošanu – Vadoņa gribu nekavējoties darīt zināmu visiem kustības līmeņiem. Šādā situācijā Vadonis kļūst neaizstājams, jo komplicētā kustības struktūra bez viņa pavēlēm zaudētu savu *raison d'être*. Lai gan partijas klikē noris nebeizamas intrigas, tiek nepārtraukti nomainīti kadri, tādējādi uzkrājot neizsakāmu naidu, rūgtumu un personisku aizvainojumu, Vadoņa pozīcijas galma revolūciju jūkli paliek nesetricināmas un ne jau tāpēc, ka Vadonis būtu īpaši apdāvināts – par to viņam vistuvāk stāvošajiem cilvēkiem bieži vien nav nekādu ilūziju – bet gan tāpēc, ka šiem cilvēkiem ir stingra un pamatota pārliecība, ka bez viņa viss vienā mirkli būtu zudis.

Vadoņa augstākais uzdevums ir spēja personificēt divkāršu funkciju, kas raksturīga jebkuram kustības līmenim, – būt gan kustības burvju aizsargam pret ārpasauli, gan tiltam, kas kustību ar šo pasauli savieno. Tas, kā Vadonis pārstāv kustību, pilnīgi atšķiras no jebkura parasta partijas līdera rīcības. Viņš uzņemas personisku atbildību par katru darbību – varonārbu vai

⁸⁴ «Ja [Trockis] būtu izlēmis rīkot militāru valsts apvērsumu, viņš, iespējams, būtu sācis vis triumvirātu. Taču viņš atstāja savu posteni bez jebkāda mēģinājuma dabūt savā pusē armiju, ko pats bija izveidojis un vadījis septiņus gadus.» (Isaac Deutscher, *op. cit.*, 297. lpp.)

⁸⁵ Trocka vadītais Kara komisariāts «bija parauginstitūcija», un Trockis tika pieaicināts visos gadījumos, kad citās ministrijās radās nekārtības. *Souvarine, op. cit.*, 288. lpp.

⁸⁶ Ar Staļina nāvi saistītie apstākļi, šķiet, ir pretrunā ar šo metožu nemaldīgumu. Iespējams, ka Staļinu, kas pirms nāves plānoja vēl vienu vispārējo tīrīšanu, nogalināja kāds no viņa līdzgaitniekiem, jo neviens vairs nejutās drošībā. Taču, lai gan netrūka neticami pierādījumu, īsti pierādāms tas nav.

nozīgumu, ko dienesta stāvokļa ietvaros izdarījis kāds partijas biedrs vai funkcionārs. Pilnīga atbildība ir visnozīmīgākā t.s. vadonības principa organizatoriskā iezīme; līdz ar to ikkatrs funkcionārs ir ne vien Vadoņa iecelts, bet arī dzīvs viņa iemiejums, un katru pavēli dod šī viena visur klātesošā persona. Vadoņa pilnīgā identificēšanās ar katru zemāka līmeņa vadītāju un atbildības monopols par visu, kas tiek darīts, visuzskatāmāk parāda atšķirību starp totalitāru vadoni un parastu diktatoru vai despotu. Tirāns nekad nelautu sevi identificēt ar apakšniekiem, nemaz nerunājot par ikkatru viņu darbību.⁸⁷ Tirāns viņus izmantotu par grēkāžiem un labprāt kritizētu, lai paglābtu sevi no tautas dusmām, un vienmēr distancētos no visiem saviem apakšniekiem un visiem pavalstniekiem. Turpretī Vadoņa nevar pieļaut apakšnieku kritizēšanu, jo tie aizvien darbojas viņa vārdā. Ja viņš vēlas labot savas paša kļūdas, viņam jālikvidē tie, kas tās pieļāvuši; ja viņš savās kļūdās vēlas vainot citus, tie viņam jānogalina,⁸⁸ jo šādā organizācijas modeli kļūda var nozīmēt tikai krāpšanu: krāpnieka uzdošanos par Vadoni.

Pilnīgā atbildība par visu, ko kustība darījusi, un pilnīgā identificēšanās ar katru tās funkcionāru nozīmē, ka galu galā neviens nekad nenokļūs situācijā, kurā viņam jāuzņemas atbildību par savu rīcību vai jāizskaidro tās iemesli. Tā kā Vadoņa ir monopolizējis visas tiesības un iespējas sniegt paskaidrojumus, ārpusaulē viņš šķiet vienīgā persona, kura zina, ko dara, t.i., vienīgais kustības pārstāvis, ar kuru vēl iespējams runāt netotalitārisma valodā un kurš, uzklusot pārmetumus vai iebildumus, nevar atbildēt: «Nejautāji man, jautāji Vadonim!» Būdamas kustības centrālā persona, Vadoņa var rīkoties tā, it kā stāvētu tai pāri. Tāpēc ir pilnīgi saprotams (un absolūti veltīgi), ka pie kustības nepiederošie aizvien no jauna liek cerības uz personisku sarunu ar pašu Vadoni, ja viņi nonāk saskarsmē ar totalitārām kustībām vai valdībām. Totalitārā vadoņa istā noslēpumainība ir raksturīga organizācijai, kurā viņš var uzņemties pilnīgu atbildību

⁸⁷ Tā Hitlers personiski apliecināja savu atbildību par Potempas nogalināšanu SA slepkavām 1932. gadā, lai gan viņam, jādoma, ar to nekāds sakars nebija. Svarīgi bija iedibināt identifikācijas principu jeb, nacistu terminoloģijā, «Vadoņa un tautas savstarpējo uzticību», uz kuru «balstījās reihs» (*Hans Frank, op. cit.*).

⁸⁸ «Viena no Staļina raksturīgākajām īpatnībām [...] ir sistemātiska savu ļaundarību un noziegumu, kā arī politisko kļūdu uzkrāšana tiem, kuru krišanu un bojāeju viņš plāno.» (*Sourvine, op. cit.*, 655. lpp.) Ir skaidrs, ka totalitārais vadonis var brīvi izvēlēties to, kuram viņš vēlas piedēvēt savas kļūdas, jo, tā kā viss, ko izdarījuši starpposmu vadītāji, ir izdarīts viņa ietekmē, ikvienu var pasludināt par krāpnieku.

par visiem noziegumiem, ko pastrādājuši kustības elitārie veidojumi, un tomēr pieprasīt atklātu un nevainīgu cieņu no kustības visnaivākā līdzskrējēja.⁸⁹

Totalitārās kustības ir sauktas arī par «slepenām biedrībām, kas radušās atklāti – gaišā dienas laikā».⁹⁰ Un patiesi, spriežot pēc ierobežotās informācijas par slepeno biedrību sociālo struktūru un neseno vēsturi, šo kustību struktūra, kam nav precedenta partiju un frakciju praksē, visvairāk atgādina

⁸⁹ Tas, ka pats Hitlers – nevis Himlers, Bormanis vai Gebels – vienmēr ierosināja patiesām «radikālus» pasākumus un ka tie vienmēr bija radikālāki par viņa tuvāko līdzgaitnieku priekšlikumiem, un ka pat Himlers šausminājās, uzzinājis par ebreju jautājuma «galīgo risinājumu», ir pierādīts ar neskaitāmiem dokumentiem. Un arī pasakai par to, ka Staļins bijis mērenāks par bolševiku partijas kreisajām frakcijām, nevienš vairs netic. Ir svarīgi paturēt prātā, ka totalitārie vadoni aizvien cenšas izlikties mērenāki un ka viņu patiesā loma – virzīt kustību uz priekšu par katru cenu un vajadzības gadījumā šo virzību pātrināt – tiek rūpīgi slēpta. Sk., piem., admirāļa Ēriha Rēdera memorandu «Manas attiecības ar Ādolfu Hitleru un partiju» (*Nazi Conspiracy*, VIII, 707. un sek. lpp.): «Kad parādījās informācija vai baumas par partijas vai Gestapo radikāliem pasākumiem, firerā rīcība lika domāt, ka šos pasākumus nav ierosinājis viņš [...] Taču gadu gaitā es pakāpeniski nonācu pie secinājuma, ka tieši fireram ir nosliece uz radikālākiem risinājumiem, lai gan ārēji viņš to neizrāda.»

Partijas iekšējā cīņā pirms tam, kad Staļins ieguva absolūtu varu, viņš vienmēr centās izlikties par «zelta vidusceļa piekritēju» (sk. *Deutscher, op. cit.*, 295. un sek. lpp.). nebūdam «kompromisu cilvēks», viņš tomēr šo lomu nekad galīgi neatmeta. Kad, piemēram, 1936. gadā kāds ārzemju žurnālists Staļinam uzdeva jautājumu par pasaules revolūcijas plāniem, viņš atbildēja: «Mums nekad nav bijis ne šādu plānu, ne nodomu [...] Tas ir pārpratums [...] komisks vai, drīzāk, traģikomisks pārpratums.» (*Deutscher, op. cit.*, 422. lpp.)

⁹⁰ Sk. *Alexandre Koyré. The Political Function of the Modern Lie*. Izd.: *Contemporary Jewish Record*, June, 1945.

Hitlers (*op. cit.*, II grām., 9. nod.) plaši analizē visus argumentus par un pret slepenajām biedrībām kā totalitāro kustību modeļiem. Paša apsvērumi viņu noved pie Kustības secinājumiem, t.i., pie slepeno biedrību principu pārņemšanas bez to slepenības, kustības nobīdinot publiski – «gaišā dienas laikā». Pirms varas iegūšanas nacistu kustībā tikpat kā nebija nekā tāda, kas konsekventi būtu turēts noslēpumā. Tikai kara laikā, kad nacistu režīms kļuva pilnīgi totalitārs un partijas vadība atradās militāristu hierarhijas ielenkumā, jo bija atkarīga no tās kara lietās, elitārajām struktūrām tika skaidri un gaiši norādīts, ka viss, kas saistīts ar «galīgajiem risinājumiem», resp., deportācijām un masveida iznīcināšanu, jātur absolūtā slepenībā. Tieši šajā laikā Hitlers sāka rīkoties kā savērnieku grupas vadonis, tomēr atklāti par to paziņojot. Ģenerālštāba sanāksmē 1939. g. maijā Hitlers izklāstīja noteikumus, kas pilnīgi atgādina slepenas biedrības rokasgrāmatu: «1) informāciju nesaņem neviens, kam tā nav nepieciešama; 2) nevienam nav jāzina vairāk, nekā nepieciešams; 3) neviens nesaņem informāciju, pirms tā viņam nav nepieciešama» (citēts pēc *Heinz Holldack. Was wirklich geschah*. 1949, 378. lpp.).

tiesi slepeno biedrību zīmīgākās īpašības.⁹¹ Slepeno biedrību hierarhija tiek veidota atbilstoši «noslēpuma uzticēšanas» pakāpei, savu biedru dzīvi tās regulē atbilstoši slepenam un fiktīvam pieņemumam, kas visam liek izskatīties citādam, nekā tas ir patiesībā, ietur konsekventas melošanas stratēģiju, lai maldinātu noslēpumā neiesvaidītās, biedrībā neiesaistītās masas, pieprasa bezierunu pakļaušanos no savien biedriem, kurus kopā satur neloķāma uzticība bieži vien nezināmam un aizvien noslēpumā tītam vadonim, ap kuru pulcējas neliela visuzticamāko biedru grupa (vismaz tā ir pieņemts domāt), un ap to savukārt pulcējas daļēji uzticami, kuri rada «buferjoslu» aizsardzībai pret naidīgo, «neiesvaidīto» pasauli.⁹² Kopīgs ar slepenām biedrībām totalitārām kustībām ir arī pasaules dalījums «asinsbrāļos uz mūžu» un nenoteiktā, bezveidīgā mūžīgu ienaidnieku masā.⁹³ Šāds dalījums, kas balstās uz absolūtu naidu pret apkārtējo pasauli, stipri atšķiras no parasto partiju tendences dalīt cilvēkus tādos, kas pieder pie partijas, un tādos, kas pie tās nepieder. Partijas un atklātas biedrības parasti par ienaidniekiem uzskata tikai tos, kuri nepārprotami pauž pretējus uzskatus, turpretī slepenas biedrības allaž turējušās pie principa – «tas, kurš nepārprotami nav ar mums, ir pret mums».⁹⁴ Šis ezoteriskais princips šķiet galīgi nepiemērots

⁹¹ Turpmākā analīze saskan ar Georga Zimmela darbu (*Sociology of Secrecy and of Secret Societies*. Izd.: *The American Journal of Sociology*, XI sēj., No. 4, January, 1906), kas veido nodaļu viņa pētījumā «*Sociologie*» (Leipzig, 1908), kura fragmentus pārtulkojis Kurts H. Vols (The Sociology of Georg Simmel, 1950).

⁹² «Tā kā zemākie sabiedrības slāņi veido pāreju uz noslēpuma faktisko centru, viņi rada pakāpenisku spiedienu uz atgrūšanas lauku, un tas nodrošina labāku aizsardzību nekā krasa radikāla nostāja.» (*Ibid.*, 489. lpp.)

⁹³ Apzīmējumi «brāļi uz mūžu», «biedri uz mūžu», «kopiena uz mūžīgiem laikiem» u.tml. nacistu literatūrā atkarojas līdz nelabumam. Daļēji to var izskaidrot ar šo teicienu romantisko pievilcību, īpaši vācu jauniešu kustībā. Himlers lietoja šāds apzīmējumus konkrētākā nozīmē un iekļāva tos SS «galvenajā kredo» («Tā nu mēs esam stājušies ierindā un solojam uz tālu nākotni, ievērojot nemainīgus likumus kā ziemeļnieciskās rases pārstāvju nacionālsociālistiskais ordenis un šo cilšu [*Sippen*] uz mūžīgiem laikiem vienota kopiena; sk. *D'Aquien*, *op. cit.*), piešķirot tiem nozīmi par «absolūtu naidīgumu» pret visiem pārējiem (sk. *Simmel*, *op. cit.*, 489. lpp.): «Un kad cilvēces masas viena vai pusotra miljarda lielumā [*sic!*] nostāsies pret mums – ģermāņu tautu [...]» Sk. Himlera runu SS ģenerāļu sanāksmē Poznaņā 1943. g. 4. oktobrī (*Nazi Conspiracy*, IV, 558).

⁹⁴ *Simmel*, *op. cit.*, 490. lpp. – Šo, tāpat kā citus principus, nacisti pieņēma pēc rūpīgām pārdomām par «Cionas gudro protokolu» nozīmi. Jau 1922. gadā Hitlers teica: «[Labā spārna kungi] nav sapratuši, ka nav jābūt ebreja ienaidniekam, lai kādu dienu jūs aizvilktu [...] uz ešafotu, [...] ir pilnīgi pietiekami *nebūt ebrejam*: tas vien jums nodrošinās ešafotu» (*Hitler's Speeches*, 12. lpp.). Tajā laikā neviens nesaprata, ka šī propagandas forma īstenībā nozīmēja: kādu dienu nebūs nepieciešams būt mūsu ienaidniekam, lai jūs nokļūtu

masu organizācijām. Tomēr jaunu biedru uzņemšana nacistu kustībā vismaz psiholoģiski bija līdzvērtīga slepeno biedrību iniciācijas rituālam, jo nacistiem nepietika ar ebreju vienkāršu izslēgšanu no savām rindām, viņi saviem biedriem pieprasīja neebrejisiskas izcelsmes pierādījumus, tālab izveidojot sarežģītu mehānismu, lai noskaidrotu aptuveni 80 miljonu vāciešu neskaidro izcelsanos. Tā, protams, bija liela, turklāt ļoti dārga komēdija, kad 80 miljoni vāciešu ķērās pie pētišanas, vai viņu priekštečos nav ebreju, un visi nonāca pie secinājuma, ka pieder pie atzīto grupas, kas nostājas pret iedomātām nevēlamo ļaužu masām. Tāds pats princips tiek ievērots arī bolševiku kustībā ar nebeidzamām partijas rindu tīrīšanām, kas ikvienam, kurš netiek izslēgts, iedvesmē pārliecību, ka viņš ir īstens partijas biedrs.

Iespējams, ka slepeno biedrību un totalitāro kustību līdzība visspilgāk izpaužas rituālam piešķirtajā nozīmē. Maršēšana Maskavas Sarkanajā laukumā šajā ziņā nav mazāk raksturīga iezīme kā pompozie pasākumi partijas kongresu (*Parteitag*) laikā Nirnbergā. Nacistu rituāla centrā bija tā saukta «asins zīme», bet bolševiku rituāla centrā ir Leņina mūmija; abi simboli ceremonijā ievieš spēcīgu elkdievības elementu. Šāda elku pielūgšana, kā tas dažkārt tiek apgalvots, nebūt neliecina par pseidoreligiskām vai ķecerīgām tendencēm. «Elki» ir tīri organizatoriski paņēmieni, kas pazīstami no slepeno biedrību rituāliem, kuri arī ar šausmīgiem, bijību iedvesojošiem simboliem mēdza biedrus noturēt noslēpumainības ietvaros. Cilvēkus neapšaubāmi daudz spēcīgāk satur kopā kopīgi pieredzēts slepens rituāls nekā paša noslēpuma kopīga zināšana. Tas, ka totalitārās kustības noslēpums tiek atklāts publiski – gaišā dienas laikā, nepavisam nemaina pieredzētā nozīmi.⁹⁵

Šādas līdzības, protams, nav nejaušas. Tās nevar pavisam vienkārši izskaidrot ar faktu, ka gan Hitlers, gan Staļins, pirms kļuva par totalitāriem vadoņiem, bija mūsdienīgas slepenās biedrības biedri – Hitlers reihsvēra slepenajā dienestā un Staļins bolševiku partijas konspirācijas nodalā. Kā viens, tā otrs savā ziņā ir totalitārisma fiktīvās konspirācijas dabisks iznākums, jo totalitārās organizācijas, domājams, tika radītas pret darbībai pret slepenajām biedrībām – pret ebreju slepeno biedrību vai trockistu sazvērniecisko biedrību. Ļoti raksturīga totalitārajam organizācijām

uz ešafota; pilnīgi pietiks, ja būsiet ebrejs vai galu galā pārstāvēsi citu tautu, kuru kāda Veselības komisija pasludinās par «rasiski nepilnvērtīgu». Himlers domāja un sludināja, ka viss SS balstās uz šādu principu: «Mums jābūt godīgiem, pieklājīgiem, uzticīgiem un biedriskiem pret pašu tautas pārstāvjiem un ne pret vienu citu.» (*Op. cit., loc. cit.*)

⁹⁵ Sk. *Simmel, op. cit.*, 480.-481. lpp.

ir to spēja, pat necenšoties turēt noslēpumā savus pašu mērķus, pārņemt ļoti daudzus slepeno biedrību organizatoriskos paņēmienus. Tas, ka nacisti gribēja iekarot pasauli, deportēt «rasei nepiederīgās» tautas un iznīcināt cilvēkus ar «sliktākas kvalitātes bioloģisko mantojumu», ka bolševiki tiecās īstenot pasaules revolūciju, nekad nevienam nav bijis noslēpums. Gluži pretēji, šie mērķi aizvien bijuši viņu propagandas sastāvdaļa. Citiem vārdiem sakot, totalitārās kustības imitē visus slepeno biedrību atribūtus, izmetot no tiem vienu vienīgo, kas, iespējams, spētu attaisnot viņu metodes, – nepieciešamību nosargāt noslēpumu.

Gan šajā ziņā, gan daudzos citos jautājumos nacisms un bolševisms nonāca pie viena un tā paša organizatoriskā rezultāta, lai arī katram bija savs, ļoti atšķirīgs vēsturisks iesākums. Nacisti sāka ar sazvērestības fikciju pēc slepenās biedrības «Cionas gudrie» parauga. Bolševiki turpretim radās no revolucionāru partijas, kuras mērķis bija vienas partijas diktatūra un kura izgāja cauri attīstības pakāpei, kad partija bija «pilnīgi savrup un augstāk par visu», līdz nonāca līdz pakāpei, kad partijas politbirojs bija «pilnīgi savrup un augstāk par visu».⁹⁶ Galu galā Staļins šai partijas struktūrai uzspieda sava konspirācijas sektora stingros totalitāriskos likumus un tikai tad saprata, cik nepieciešama ir centrālā fikcija, lai saglabātu slepenās biedrības dzelzs disciplīnu arī masu organizācijas apstākļos. Nacisma attīstība varētu šķist loģiskāka, daudz konsekvētāka, taču bolševiku partijas attīstība sniedz labāku totalitārisma nepieciešamā fiktīvā rakstura ilustrāciju, jo tai ideoloģiski nav noteiktas fiktīvās globālās sazvērestības, pret kurām un kuru dēļ ir kā tikusi organizēta bolševiku sazvērestība. Tās ir bijušas dažādas – no trockistiem līdz 300 ģimenēm, tad līdz dažādiem «imperālismiem» un vēlāk līdz «bezdzimtenes kosmopolīstismam» – un aizvien pielāgotas islaicīgām vajadzībām, bet nekad un ne kādos apstākļos bolševiki nav varējuši iztikt bez kādas tamlīdzīgas fikcijas.

Frakciju likvidēšana, iekšējās demokrātijas atcelšana partijā un nacionālo komunistisko partiju pārveidošana par Maskavas vadītās Kominternes filiālēm bija līdzekļi, ar kuriem Staļins Krievijas vienpartijas diktatūru transformēja par totalitāru režīmu un revolucionārās komunistiskās partijas visā pasaulē – par totalitārām kustībām. Slepenām biedrībām un jo īpaši revolucionāro partiju konspiratīvajam aparātam vienmēr raksturīgs ir bijis frakciju trūkums, atšķirīgu viedokļu apspiešana un pilnīga vadības centralizācija. Visiem šiem līdzekļiem ir acīm redzams utilitārs mērķis – pasargāt

⁹⁶ Suvarins (*op. cit.*, 319. lpp.) seko Buharina formulējumam.

savus biedrus no vajāšanas un biedrību no nodevības. No katra biedra pieprasītā bezierunu paklausība un vadītāja rokās koncentrētā absolūtā vara bija tikai nenovēršams praktisko nepieciešamību blakusprodukts. Konspiratoriem piemita gluži saprotama tendence iedomāties, ka politiskā visefektīvākās metodes ir tādas pašas, kādas tiek izmantotas sazvērnieku biedrībās, un, ja šādas metodes var izmantot atklāti un turklāt papildināt ar visas valsts vardarbības instrumentiem, tad varas paplašināšanās iespējas kļūst absolūti neierobežotas.⁹⁷ Kamēr vēl revolucionārā partija pati ir pilnvērtīgi funkcionējoša, tās konspiratīvo sektoru var pielīdzināt armijai pilnvērtīgi funkcionējošā politiskā veidojumā: lai arī tās rīcības noteikumi radikāli atšķiras no civila veidojuma, tā kalpo šim veidojumam, paliek tā pakļautībā un kontrolē. Tāpat kā valsti, kuras armija vairs nevēlas kalpot valstij, bet gan grib valdīt pār to, rodas militāras diktatūras draudi, tā arī totalitārisma draudi rodas brīdī, kad revolucionārās partijas konspiratīvais sektors atbrīvojas no partijas kontroles un sāk tiekties pēc varas. Tieši tā notika ar komunistiskajām partijām Staļina režīma laikā. Staļina izmantotās metodes bija raksturīgas cilvēkam, kas nācis no partijas konspiratīvā sektora: iedziļināšanās visos sīkumos, uzsvārs uz politikas personiskajiem aspektiem, nežēlība, izmantojot un iznīcinot savus draugus un biedrus. Vislielāko atbalstu cīņās par varu pēc Ļeņina nāves Staļinam sniedza slepenpolīcija,⁹⁸ kura tai laikā jau bija kļuvusi par vienu no vissvarīgākajiem un spēcīgākajiem partijas sektoriem.⁹⁹ Bija pilnīgi dabiski, ka čekas simpātijas piederēja konspiratīvā sektora pārstāvim, cilvēkam, kas jau tajā saskatīja kaut ko līdzīgu slepenai biedrībai un tāpēc varētu čeku saglabāt un paplašināt tās privilēģijas.

Tomēr varas pārņemšana komunistiskajās partijās konspiratoru rokās bija tikai pirmais solis to pārveidē par totalitārām kustībām. Nepietika ar to vien, ka slepenpolīcijai Krievijā un tās aģentiem citu valstu komunis-

⁹⁷ Suvarins (*op. cit.*, 113. lpp.) min, ka Staļinam «vienmēr imponējuši cilvēki, kas pastrādājuši kādu *aferu*. Viņš uzskatīja politiku par *aferu*, kas prasa izveicību.»

⁹⁸ Divdesmito gadu partijas iekšējās cīņās «GPU izpalīgi gandrīz bez izņēmuma bija fanātiski labējo pretinieki un Staļina piekritēji. Dažādie GPU dienesti tajā laikā bija staļinistu frakcijas bastions.» (*Cilīga, op. cit.*, 48. lpp.) – Suvarins (*op. cit.*, 289. lpp.) raksta, ka Staļins pat agrāk «turpinājis darbību policijā, ko bija uzsācis Pilsoņu kara laikā», un ir bijis politbiroja pārstāvis GPU.

⁹⁹ Tūlīt pēc Pilsoņu kara Krievijā «Pravda» paziņoja, «ka lozungs «Visu varu padomēm» ir aizstāts ar «Visu varu čekai» [...] Kara darbības beigas mazināja militāro kontroli [...] bet atstāja plaši sazarotu čeku, kas pilnveidojās, vienkāršojot savu darbības veidu.» (*Souvarine, op. cit.*, 251. lpp.)

tiskajās partijās bija tāda pati nozīme kustībā kā elitārajiem grupējumiem, kurus nacisti bija izveidojuši pusmilitāru vienību formā. Lai saglabātu stabilu slepenpolīcijas varu, vajadzēja pārveidot pašas partijas. Frakciju un demokrātijas likvidēšanai paša partijā Krievijā sekoja plašu politiski neizglītotu un «neitrālu» masu uzņemšana par partijas biedriem. Šādu politiku drīz vien pārņēma arī komunistiskās partijas ārvalstīs, pēc tam kad to bija aizsākusi Tautas frontes dibināšanas politika.

Nacistiskais totalitārisms aizsākās ar masu organizāciju, kurā tikai pakāpeniski varu pārņēma elitārie grupējumi, savukārt bolševiki vispirms izveidoja elitārus grupējumus un tad organizēja ļaužu masas. Abos gadījumos rezultāts bija vienāds. Turklāt nacisti saskaņā ar savām militāristiskajām tradīcijām un aizspriedumiem sākotnēji veidoja savus elitāros grupējumus pēc armijas principa, bet bolševiki jau pašā sākumā slepenpolīcijai piešķīra augstākās varas izpildfunkciju. Taču pēc dažiem gadiem izzuda arī šī atšķirība: SS vadītājs kļuva par slepenpolīcijas vadītāju, SS vienības pakāpeniski tika iekļautas Gestapo, un esiesi aizstāja bijušos Gestapo darbiniekus, lai gan arī tie bija uzticami nacisti.¹⁰⁰

Tiesi tāpēc, ka slepenas sazvērnieku biedrības darbošanās ir tik līdzīga slepenpolīcijas darbībai, kura izveidota cīņai pret sazvērniekiem, totalitārie režīmi, kas balstās uz vispasaules sazverestības fikciju un tiecas iegūt varu pār pasauli, galu galā koncentrē visu varu policijas rokās. Tomēr stadijā pirms varas iegūšanas «slepenas biedrības atklāti» izmēģina arī citas organizatoriskas priekšrocības. Acīm redzamajai pretrunai starp masu organizāciju un ekskluzīvu biedrību, kurai vienīgai var uzticēt noslēpuma glabāšanu, nav nekādas nozīmes salīdzinājumā ar faktu, ka jau pati slepeno un sazvērniecisko biedrību struktūra totalitārisma ideoloģisko dihotomiju – plašu masu aklo naidu pret pastāvošo pasauli neatkarīgi no tās novirzieniem un atšķirībām varētu padarīt par organizatorisku principu. No tādas organizācijas viedokļa, kura darbojas pēc principa – kas nav iekļauts, ir izslēgts, kas nav ar mums, ir pret mums, – pasaule kopumā zaudē visas savas nianšes, atšķirības un plurālistiskos aspektus, kas jebkurā gadījumā kļūst mulsinoši un neciešami ļaužu masām, kuras zaudējušas savu vietu un orientāciju šajā

¹⁰⁰ Gestapo 1933. gadā nodibināja Gērings. Himleru iecēla par Gestapo vadītāju 1934. gadā, un viņš tūlīt sāka nomainīt personālu ar saviem SS darbiniekiem; kara beigās 75 procenti Gestapo agentu bija SS cilvēki. Jāatceras, ka SS vienības bija īpaši piemērotas šādam darbam, jo Himlers jau pirms nacistu nākšanas pie varas tās bija organizējis partijas biedru izspiegošanai (*Heiden, op. cit.*, 308. lpp.). Par Gestapo vēsturi sk. *Giles, op. cit.*; *Nazi Conspiracy*, II sēj., XII nod.

pasaulē.¹⁰¹ Uz nelokāmu lojalitāti kā slepeni biedrību biedrus viņus iedvesmoja ne tik daudz pats noslēpums kā nesavienojams sadalījums pēc principa Mēs un visi pārēji. To varēja saglabāt ar slepeni biedrību organizatoriskās struktūras imitēšanu, kā arī atbrīvojot šo struktūru no tās racionālā mērķa – noslēpuma glabāšanas. Nozīmes nebija arī tam, vai šīs attīstības pirmsākums bijusi sazvērestības ideoloģija, kā tas bija nacistiem, vai revolucionāras partijas konspiratīvā sektora parazitiska izaugsme, kā tas bija bolševikiem. Totalitārajai organizācijai raksturīgs ir princips – viss ārpus organizācijas «mirst», un šis princips tiek radikāli īstenots totalitāras varas asiņainajos apstākļos, taču pat stadijā pirms varas iegūšanas tas šķiet pilnīgi pieņemams ļaunu masām, kuras no dezintegrācijas un dezorientācijas paglabājas šādas kustības fiktīvajās «mājās».

Totalitāras kustības daudzkārt ir pierādījušas, ka spēj iedvest to pašu pilnīgo lojalitāti dzīvē un nāvē, kas vienmēr ir bijusi slepeno un sazvēniecisko biedrību prerogatīva.¹⁰² Absolūts pretošanās trūkums tik labi apmācītā un tik labi apbruņotā vienībā kā SA pēc iemīlotā vadītāja (Rēma) un simtiem tuvāko biedru noslepkavošanas pats par sevi vien jau ir ļoti interesants fakts. Tajā laikā tieši Rēma, nevis Hitlera rokās bija vara pār reihsvēru. Taču šos notikumus nacistu kustībā sen jau ir aizēnojušas neskaitāmas izrādes ar «noziedznieku» pašu atzīšanos bolševistiskajās partijās. Uz absurdu atzīšanos balstītas tiesas prāvas ir kļuvušas par iekšēji ārkārtīgi nozīmīgu, bet ārēji neizprotamu rituālu. Taču neatkarīgi no tā, kā upuri tiek sagatavoti mūsdienās, šis rituāls ir cēlies no vecās bolševiku «gvardes», iespējams, nesafabrizēto atzīšanos virknes 1936. gadā. Jau ilgi pirms Maskavas tiesas prāvām uz nāvi notiesātie cilvēki uzņēma piespriesto sodu ļoti mierīgi, ar attieksmi, kas «īpaši raksturīga čekas darbiniekiem».¹⁰³ Kamēr vien kustība pastāv, tās divainā organizācijas forma nodrošina stāvokli, kad

¹⁰¹ Šķiet, tā bija viena no Rozenberga nozīmīgākajām ideoloģiskajām kļūdām. Viņš zaudēja firera labvēlību un arī ietekmi kustībā, ko ieguva tādi viri kā Himlers, Bormanis un pat Štreihers, jo savā darbā «Divdesmitā gadsimta mīts» pieļāva rasu pluralismu, no kura bija izslēgti tikai ebreji. Tā viņš pārkāpa principu: ikviens, kas nav iekļauts («ģermāņu tautā»), ir izslēgts («cilvēces masas»). Sal. ar 87. piez.

¹⁰² Zimmels (*op. cit.*, 492. lpp.) uzskaita slepenās noziedzīgās biedrības, kuru biedri brīvprātīgi izvirza vienu vadītāju un kopš tā brīža bez ierobežojumiem un kritikas viņam paklausa.

¹⁰³ Ciliga, *op. cit.*, 96.-97. lpp. Viņš arī apraksta, kā divdesmitajos gados pat vienkārši Leningradas GPU cietuma ieslodzītie, kam bija piespriests nāves sods, ļāvuši sevi aizvest uz soda izpildīšanas vietu «bez neviena vārda, bez protesta sauciena pret iekārtu, kas viņus notiesājusi uz nāvi» (183. lpp.).

vismaz elitārie grupējumi savu dzīvi nespēj iedomāties ārpus to cilvēku ciešā loka, kuri pat notiesāti jūtas daudz pārāki par kustībā neiesaistīto pasauli. Un, tā kā šīs organizācijas vienīgais mērķis vienmēr ir bijis mānīt un apkarot, un galu galā pakļaut pārējo pasauli, tās biedri labprāt maksā ar savu dzīvību, ja vien tas palīdz vēlreiz piemulķot pasauli.¹⁰⁴

Taču slepenās vai sazvērnieciskās biedrības organizatoriskās struktūras pamatvērtības un morāles normas masu organizēšanas nolūkiem balstās nevis uz raksturīgajām bezierunu piederības un lojalitātes garantijām un organizācijas neapšaubāma naidīguma izpausmēm pret pārējo pasauli, bet gan uz to milzīgajām spējām ar pastāvīgiem meliem izveidot un uzturēt izdomātu pasauli. Visa totalitāro kustību hierarhijas struktūra, sākot no vientiesīgiem līdzskrējējiem, partijas biedriem, elitārajiem formējumiem un beidzot ar Vadoņa tuvāko loku un pašu Vadoni, varētu tikt aprakstīta kā pārsteidzoši mainīgs lētīcības un cinisma sajaukums, ar kuru ikvienam partijas biedram atkarībā no ieņemamā amata un stāvokļa organizācijā jāreaģē uz mainīgajiem un melīgajiem vadītāju paziņojumiem un galveno, nemainīgo kustības ideoloģisko fikciju.

Lētīcības un cinisma sajaukums bija īpaši spilgta pūļa mentalitātes iezīme, pirms tā kļuva par ikdienišķu masu fenomenu. Vienmēr mainīgajā, neizprotamajā pasaulē masas bija sasniegušas tādu stadiju, kad tās vienlaidīgi varēja ticēt visam un nekam, domāt, ka viss ir iespējams un nekas nav patiess. Šis sajaukums pats par sevi ir ievēribas cienīgs, jo tas nozīmēja beigas ilūzijai, ka lētīcība ir vientiesīgu un primitīvu ļautiņu vājuma izpausme, bet cinisms – pārāku un izglītotu cilvēku netikums. Masu propaganda atklāja, ka tās uzklaušītāji arvien ir gatavi ticēt sliktākajam, lai cik absurds tas arī būtu, tāpēc īpaši neiebilst pret to, ka tiek mānīti, jo jebkuru apgalvojumu tik un tā uzskata par meliem. Totalitārie masu līderi savā propagandā balstījās uz psiholoģiski pareizu pieņēmumu, ka šādos apstākļos cilvēkiem var likt vienu dienu noticēt visneiedomājamiem apgalvojumiem, nešauboties par to, ka nākamajā dienā, saņemusi neapstrīdamus pierādījumus par šo apgalvojumu nepatiesīgumu, viņi mierinājumu rastu cinismā; cilvēki pamestu vadoņus, kuri viņiem melojuši, bet sacītu, ka visu laiku zinājuši, cik šie apgalvojumi ir melīgi un apbrīnotu savus līderus par viņu īpašo taktisko gudrību.

¹⁰⁴ Cilga apraksta, kā notiesātie partijas biedri «domāja – ja šie nāves spriedumi palīdzētu glābt visu birokrātisko diktatūru, ja tie nomierinātu dumpīgo zemniecību (vai, pareizāk, to apmulķotu), viņu upuris nebūtu veltīgs» (*op. cit.*, 96.-97. lpp.).

Tas, kas sākumā bija laužu masu pašsaprotama reakcija, kļuva par masu organizāciju hierarhisku principu. Lētīcības un cinisma sajaukums ir raksturīgs visiem totalitāro kustību slāņiem, un, jo augstāks ir rangs, jo vairāk cinisms nomāc lētīcību. Galvenā pārliecība, kas piemīt kā līdzskrējējiem, tā lideriem, ir atziņa, ka politika ir krāpšanās spēle un kustības «pirmais bauslis» – «Fireram vienmēr ir taisnība» – ir tikpat nepieciešams pasaules mēroga politikā, t.i., pasaules mēroga krāpšanā, cik militārās disciplīnas noteikumi ir nepieciešami kara nolūkiem.¹⁰⁵

«Mašīna», kas rada, organizē un izplata totalitārās kustības saltos melus, ir atkarīga no Vadoņa viedokļa. Propagandas apgalvojumus, ka viss, kas notiek, ir zinātniski paredzams saskaņā ar dabas un ekonomikas likumiem, totalitārās organizācijas papildina ar viena cilvēka viedokli, kurš ir monopolizējis šīs zināšanas un kura galvenā īpašība ir – «viņam vienmēr ir taisnība un vienmēr būs taisnība».¹⁰⁶ Totalitārās kustības loceklim šīs zināšanas nav saistītas ar patiesību, un tas, ka «viņam ir taisnība», nekādi nav saistīts ar Vadoņa apgalvojumu objektīvo patiesību, kura apgājama nevis ar faktiem, bet gan tikai ar nākotnes veiksmeš vai neveiksmeš. Vadonis vienmēr rīkojas pareizi, un, tā kā viņa darbība ir ielānota jau nākamajiem gadsimtiem, tad galvenā Vadoņa rīcības pārbaude ir aizvīzīta tālu aiz viņa laikabiedru pieredzes robežām.¹⁰⁷

Vienīgā atbalstītāju grupa, kas lojāli un burtiski tic katram Vadoņa vārdam, ir atbalstītāji, kuri ap kustību rada godīguma un vientiesības gaisotni, tādējādi palīdzot Vadonim veikt pusi viņa uzdevumu, proti, iedvest palāvību kustībai. Partijas biedri nekad netic publiskiem apgalvojumiem, un tas viņiem arī nav jādara, jo totalitārā propaganda glaimojoši viņiem piedēvē augstāku inteliģences pakāpi, kas viņus atšķir no netotalitārās pasaules, kuru partijas biedri pazīst tikai pēc piekritēju neiedomājamās lētīcības. Kad Hitlers Veimāras Republikas augstākās tiesas priekšā sacīja savu slaveno likumības zvērestu, viņam ticēja vienīgi nacistu atbalstītāji.

¹⁰⁵ Gebelsam raksturīgā izpratne par diplomātijas lomu politikā: «Nav šaubu, ka vislabākais ir neinformēt diplomātus par politiskajām aizkulisēm. [...] Patiesums nomierināšanas lomas spēlētājiem dažkārt ir pārliecinošākais arguments viņu politiskai ticamībai» (*op. cit.*, 87. lpp.).

¹⁰⁶ Rūdolfss Hess radiopārraidē 1934. gadā (*Nazi Conspiracy*, I, 193).

¹⁰⁷ Verners Bests (*op. cit.*) izskaidro: «Tas, vai valdības griba rada «pareizus noteikumus» [...] ir nevis likuma, bet gan likteņa jautājums. Faktiskās ļaunprātības [...] vēstures priekšā sodis nevis tiesa, bet gan liktenis – ar nelaimi, iekārtas gāšanu un sabrukumu, tāpēc ka pārkāpti «dzīves likumi».» Tulkojums pēc *Nazi Conspiracy*, IV, 490.

bet kustības biedri ļoti labi zināja, ka Vadonis melo, taču palāvās uz viņu vairāk nekā jebkad, jo bija skaidri redzams, ka viņš spēj piemulķot gan sabiedrisko domu, gan varas iestādes. Kad pēc gadiem Hitlers šo priekšnesumu atkārtoja visai pasaulei, apzvērot savus labos nodomus un tajā pašā laikā atklāti gatavojoties noziegumiem, nacistu kustības biedru apbrīna nepazina robežu. Tāpat arī tikai bolševiku līdzskrējēji ticēja Kominternes likvidēšanai un tikai neorganizētās krievu tautas masas un līdzskrējēji citās valstīs ņēma par pilnu Staļina demokrātiskos apgalvojumus kara laikā. Bolševiku partijas biedrus nepārprotami brīdināja nelaut sevi maldināt ar taktiskiem manevriem un aicināja apbrīnot sava Vadoņa aso prātu sabiedroto nodošanā.¹⁰⁸

Ja kustība netiktu oranizatoriski sadalīta elitārajos formējumos, kustības biedros un piekritējos, Vadoņa meli nebūtu iedarbīgi. Cinisms dažādās pakāpēs, kas izpaužas nicinājuma hierarhijā, lai arī pastāvīgi atspēkots, ir vismaz tikpat nepieciešams kā vienkārša lētticība. Šo organizāciju atbalstītāji nicina savu līdzpilsoņu galējo neziņu, partijas biedri nicina savu līdzskrējēju lētticību un radikālisma trūkumu, elitārie grupējumi tādu pašu iemeslu pēc nicina partijas biedrus, savukārt elitārajos grupējumos līdzīga nicināšanas hierarhija pavada katru jaunu pasākumu un tā attīstību.¹⁰⁹ Šīs sistēmas rezultātā atbalstītāju lētticība melus padara ticamus ārpasaulei, bet partijas biedru un elitāro grupējumu vairākpakāpju cinisms izslēdz bīstamo iespēju, ka, savas paša propagandas spiestam, Vadonim būtu jātur vārds un jāattaisno viltus cienība. Viena no lielākajām pārējās pasaules kļūdām, kas nelāva tai līdzsvarot spēkus ar totalitārisma sistēmām, bija šo sistēmu ignorēšana un palaušanās uz to, ka totalitāro melu noziedzīgums šo sistēmu novedīs pie gala un ka būs iespējams turēt Vadoni pie vārda un neatkarīgi no viņa sākotnējiem nolūkiem piespiest viņu doto vārdu izpildīt. Diemžēl totalitārā sistēma ir pilnīgi nodrošinājusies pret šādām parastām sekām; tā ļoti atjautīgi ir pratusi likvidēt tieši to realitāti, kas vai nu meli atmasko, vai arī liek tam izpildīt savus solījumus.

Kaut arī kustības biedri netic sabiedrībai domātajiem paziņojumiem, tomēr tie jo dedzīgāk tic ideoloģiskā izskaidrojuma standartklīšējām, kas ir atslēga pagātnes un nākotnes notikumiem un ko totalitārās kustības aizguva

¹⁰⁸ Sk. *Kravchenko, op. cit.*, 422. lpp. «Neviens pienācīgi ideoloģiski apstrādāts komunisti nenojauta, ka partija «melo», sludinot vienu politiku publiski, bet pavisam pretēju – slepeni.»

¹⁰⁹ «Nacionālsociālists nicina parastu vācu līdzpilsoni, SA biedrs – pārējos nacionālsociālistus, bet SS biedrs – SA biedrus» (*Heiden, op. cit.*, 308. lpp.).

no 19. gadsimta ideoloģijām un savā organizācijā pārvērtā realitātē. Šie ideoloģiskie elementi, kuriem laužu masas, lai arī samērā vāji un abstrakti, tomēr ir noticējušas, tika padarīti par visaptverošiem, it kā uz faktiem balstītiem meliem (ebreju pasaules kundzība vispārējās rasu teorijas vietā, Volstrīta sazvērestība vispārējās šķiru teorijas vietā) un iekļauti vispārējā darbības plānā, pēc kura kustībai ceļā stāv tikai «mirstošie» – kapitālistisko valstu mirstošās šķiras vai pagrimušās nācijas. Pretstatā kustību taktiskajiem meliem, kas mainās burtiski katru dienu, šiem ideoloģiskajiem meliem vajadzēja noticēt kā svētai patiesībai. Tos balsta rūpīgi izstrādātu «zinātnisku» pierādījumu sistēma, kurai nav jābūt pārliecinošai kustībā pavisam neiesaistīto izpratnē, bet kura šķiet pievilcīga zināmām, vulgarizētām zināšanu alkām, «demonstrējot» ebreju mazvērtīgumu vai cilvēku posta dzīvi kapitālistiskajā sistēmā.

Elitārie grupējumi no parastajiem partijas biedriem atšķiras tādejādi, ka tiem šādi pierādījumi nav nepieciešami; neviens arī negaida, ka viņi noticēs burtiskam ideoloģisko klišeju patiesīgumam. Tās tiek fabricētas, lai apmierinātu laužu masu alkas pēc patiesības, jo masas savās prasībās pēc skaidrojumiem un pierādījumiem joprojām ir līdzīgas parastajai pasaulei. Eliti neveido ideologi; tās locekļu izglītošanas mērķis ir likvidēt viņu spēju atšķirt patiesību no meliem, realitāti no izdomas. Viņu pārākums izpaužas spējā jebkuru fakta apgalvojumu nekavējoties aizstāt ar paziņojumu par tā mērķtiecību. Atšķirībā no plašajām partijas biedru masām, kurām, piemēram, vispirms ir nepieciešams parādīt ebreju rases mazvērtīgumu, lai droši varētu aicināt tās nogalināt ebrejus, elitārie grupējumi saprot, ka apgalvojums – visi ebreji ir mazvērtīgi – nozīmē, ka visi ebreji jānogalina; viņi zina – ja tiks teikts, ka vienīgi Maskavā ir metro, tad patiesībā tas nozīmē, ka visi metro ir jāiznīcina, un viņi īpaši nebrīnīsies, atklājuši, ka metro ir arī Parīzē. Briesmīgo šoku, ko, zaudējusi ilūzijas, saņēma Sarkanā armija, dodamās iekarošanas gājienā uz Eiropu, varēja izārstēt tikai ar koncentrācijas nometnēm un lielākās daļas okupācijas armijas karavīru piespiedu izsūtījumu. Bet policijas vienības, kas pavadīja armiju, šādam šokam bija sagatavotas un ne jau ar atšķirīgu vai precīzāku informāciju – Padomju Krievijā nav nekādu slepenu sagatavošanas skolu, kas sniegtu precīzas ziņas par dzīvi ārvalstīs –, bet gan ar vispārēju sagatavošanu nicināt jebkurus faktus un jebkuru realitāti.

Ši elites mentalitāte nav vairs tikai masu fenomens, nav vienīgi sociālo sakņu zuduma sekas, ekonomiska katastrofa un politiska anarhija; tai vajadzīga uzmanīga sagatavošana un kultivēšana, un tā ir daudz nozīmīgāka, kaut arī grūtāk pamanāma mācību programmas daļa totalitārās vadības

skolās, SS vienībām paredzētās nacistu *Ordensburgen*, un bolševiku centros Kominternes agentu apmācībai nekā ideoloģiskā apstrāde vai pilsoņu kara metodes. Bez elites un tās mākslīgi radītās nespējas saprast faktus kā faktus, atšķirt patiesību no meliem kustība nekad nespētu tuvoties savu izdomājumu realizēšanai. Visvieglāk pamanāmā totalitārās elites negatīvā īpašība – tā nekad nepārstāj domāt par pasauli, kāda tā ir patiesībā, un nekad melus nesalīdzina ar realitāti. Savukārt tās visaugstāk vērtētais tikums ir lojalitāte Vadonim, kurš gluži kā talismans nodrošina melu un izdomājumu pilnīgu uzvaru pār patiesību un realitāti.

Visaugstākais slānis totalitāro kustību organizācijās ir ciešais loks ap Vadoni, tā var būt oficiāla institūcija, kā, piemēram, bolševiku politbirojs, vai arī mainīga cilvēku kliķe, kuriem nav obligāti jābūt nekādos valsts amatos, kā tas bija ar Hitleram tuvākajām aprindām. Viņiem ideoloģiskās klīšejas ir tikai līdzeklis masu organizēšanai, un viņi neizjūt nekādus sirdsapziņas pārmetumus par šo klīšeju mainīšanu atkarībā no apstākļiem, ja vien neskarts tiek saglabāts organizatoriskais princips. Šajā ziņā galvenais Himlera nopelns SS reorganizācijā ir viņa atrastā ļoti vienkāršā metode «asinis problēmas atrisināšanai ar darbību», tas ir, elites biedru izvēlei pēc «labām asinīm» un viņu sagatavošanai «turpināt rasu cīņu bez jebkādas žēlastības» pret visiem, kas nevar noskaidrot savu «ārisko» izcelsmi līdz 1750. gadam vai arī augumā ir mazāki par 5 pēdām 8 collām («Es zinu, ka cilvēkiem, kuri ir sasnieguši noteiktu auguma garumu, ir jābūt zināmā mērā vēlamajām asinīm»), vai arī viņiem nav zilas acis un blondi mati.¹¹⁰ Šis rasisms darbībā bija nozīmīgs tāpēc, ka organizācija kļuva neatkarīga gandrīz no jebkādām konkrētām vienalga kādas rasu «zinātnes» teorijām, arī no antisemitisma, jo tā bija īpaša doktrīna attiecībā uz ebreju lomu, kuru derīgums būtu izsmelts līdz ar viņu iznīcināšanu.¹¹¹ Tiklīdz «rasu

¹¹⁰ Sākumā Himlers izvēlējās SS kandidātus pēc fotogrāfijām. Vēlāk kandidāta rasisko izskatu novērtēja Rases komisija, kur kandidātam vajadzēja ierasties personiski. Sk. *Himmler. Organization and Obligation of the SS and the Police*. Izd.: *Nazi Conspiracy*, IV, 616. un sek. lpp.

¹¹¹ Himlers apzinājās, ka viens no viņa «nozīmīgākajiem un noturīgākajiem veikumiem» ir rasu jautājuma pārvēršana no «negatīva jēdziena, kas balstīts uz nepārprotamu antisemitismu», par «organizatorisku uzdevumu SS veidošanā» (*Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*; tikai policijas dienesta lietošanai). Tādējādi «rasu jautājums pirmo reizi bija nokļuvis pašā uzmanības centrā, tālu pārsniedzot negatīvo jēdzienu, kas ir pamatā dabiskajam naidam pret ebrejiem. Firera revolucionārā ideja tika papildināta ar kvēlu dzīvinošu spēku.» (*Der Weg der SS. Der Reichsführer SS. SS-Hauptamt-Schulungsamt*. 25. lpp.; uz vāka grifs: Nav domāts publicēšanai.)

komisija» bija atlasījusi eliti un pakļāvusi to īpašiem «laulības likumiem»,¹¹² rasisma pastāvēšanu nekas vairs neapdraudēja un tas nebija atkarīgs no propagandas zinātniskuma, turpretim pretējā pusē šīs «rasu elites» tiesiskajā pakļautībā pastāvēja koncentrācijas nometnes, lai «labāk demonstrētu iedzimtības un rasu likumus.»¹¹³ Pamatojoties uz šo «dzīvo organizāciju», nacisti varēja iztikt bez dogmatisma un piedāvāt draudzību tādām semītu tautām kā arābiem vai stāties savienībā ar pašiem «dzelteno briesmu» pārstāvjiem – japāņiem. Rasu sabiedrības realitāte un no rasistiska viedokļa atlasītās elites izveidošana rasisma doktrīnai patiesām būtu bijusi labāka aizsardzība nekā visprecīzākais zinātniskais vai pseidozinātniskais pierādījums.

Boļševisma politikas veidotāji tādu pašu pārākumu piešķir pašu atzītajām dogmām. Viņi it viegli spēj pārtraukt jebkuru pastāvošo šķiru cīņu un pēkšņi stāties savienībā ar kapitālismu, nedz iedragājot savu kadru uzticamību, nedz nododot to ticību šķiru cīņi. Divdabīgajam šķiru cīņas principam kļūstot par organizācijas līdzekli un faktiski sastingstot bezkompromisa naidīgumā pret visu pasauli ar slepenpolīcijas kadru starpniecību Krievijā un Kominternes aģentiem ārvalstīs, boļševiku politika ir lielā mērā atbrīvojusies no «aizspriedumiem».

Tiesi atbrīvotība no savu ideoloģiju satura raksturo visaugstāko totalitārās hierarhijas pakāpi. Šie cilvēki visus un visu vērtēja saistībā ar organizāciju, tostarp arī Vadoni, kas viņiem nav nedz iedvesmots talismans, nedz arī cilvēks, kurš nekad neklūdās, bet gan ir gluži vienkāršs šāda veida organizācijas «produkts»; viņš noder nevis kā indivīds, bet kā funkcija, un tieši tāds viņš kustībai ir nepieciešams. Tomēr pretēji citām despotiskām valdības formām, kurās bieži valda kāda kliķe un despotam ir tikai reprezentatīva marionetes loma, totalitārie vadītāji būtībā var darīt visu, kas vien viņiem tik, un palauties uz saviem tuvākajiem piekritējiem, pat ja ir nolēmuši tos nogalināt.

¹¹² Kad Himleru 1929. gadā iecēla par SS vadītāju, viņš ieviesa rasiskas atlases principu un laulību noteikumus: «SS zina, ka šī kārtība ir ļoti svarīga. Dzēlīgas piezīmes, vīpniešana un neizpratne mūs neuztrauc; mums pieder nākotne.» Sk. *D'Alquen, op. cit.* Četrpadsmit gadus vēlāk savā runā Harkovā (*Nazi Conspiracy*, IV, 572. un sek. lpp.) Himlers atgādina SS vadītājiem, ka «mēs bijām pirmie, kas praksē atrisināja asinsradniecības jautājumu, [...] un ar šo jautājumu mēs nedomājam antisemitismu. Antisemitisms ir tas pats, kas atutošana. Tikt valā no utīm nav ideoloģijas jautājums. Tas ir tīrības jautājums [...] Bet mums asinsradniecības jautājums bija atgādinājums par mūsu pašu vērtību, par to pamatu, kas satur kopā vācu tautu.»

¹¹³ *Himmler, op. cit., Nazi Conspiracy*, IV, 616. un sek. lpp.

Šādas pašnāvnieciskas lojalitātes tīri tehniskais iemesls ir tas, ka augstākā amata pēctecības tiesības nenosaka ne pārmantojamība, ne citi likumi. Veiksmīgs galma apvērsums kustībai kopumā izraisītu tikpat postošas sekas kā militāra sakāve. Ja Vadonis ir stājies amatā, kustībai raksturīgi, ka visa organizācija tiek tādā mērā identificēta ar viņu, ka jebkāda kļūdas atzīšana vai atstādināšana no amata sagrautu neklūdīguma burvju varu, kas tiek piedēvēta Vadoņa amatam, un nestu postu visiem, kas ar šo kustību ir saistīti. Šis struktūras pamats ir nevis Vadoņa vārdu patiesums, bet gan viņa rīcības neklūdīgums. Bez tā, turklāt strīda karstumā, kas jau pats par sevi draud ar kļūdīšanos, visa fiktīvā totalitārisma pasaule, reālās pasaules īstenības pārmākta, sasķīst drumslās, un tikai kustība, ko pareizā virzienā nemaldīgi vada lideris, ir spējīga šo realitāti atvairīt.

Tomēr to cilvēku lojalitātei, kuri neticēja ne ideoloģiskām klišejām, ne Vadoņa nemaldīgumam, ir arī dziļāki, ne tikai tehniski iemesli vien. Viņus kopā saista cieša un patiesa ticība cilvēka visvarenībai. Viņu morālais cinisms un ticība visatļautībai balstās uz negrozāmo pārliecību, ka viss ir iespējams. Šos cilvēkus, kuru nav daudz, gan ir grūti piekert viņu pašu specifiskajos melos, un viņiem nebūt nav jātic ne rasismam, ne ekonomikai, ne ebreju vai Volstrīta sazvērestībai. Kaut gan arī viņi ir maldināti, maldināti ar savu nekaunīgo, augstprātīgo ideju par to, ka viss ir izdarāms, un ar savu nicinošo pārliecību, ka viss pastāvošais ir vienīgi pagaidu šķērslis, ko pārāka organizācija agrāk vai vēlāk iznīcinās. Pārliecināti par to, ka organizācijas spēks var iznīcināt būtības spēku, tāpat kā labi vadīta banda var aplaupīt bagātnieku, kas slikti sargā savu mantu, viņi aizvien pārāk zemu novērtē nozīmīgo saliedētas sabiedrības spēku un pārāk augstu vērtē kustības virzītājspēku. Īpaši neticot pret sevi vērstas pasaules sazvērestības reālai eksistencei, bet izmantojot to tikai kā organizatorisku līdzekli, viņi nespēj saprast, ka pašu sazvērestība pēkšņi var izraisīt visas pasaules apvienošanu pret viņiem.

Lai kā maldi par cilvēku visspēcību, ko viņiem piešķir organizācija, galu galā tiek pārvarēti; kustībā to faktiskās sekas izpaužas vienīgi tā, ka, rodoties domstarpībām, Vadoņa tuvākie piekritēji nekad nebūs īpaši pārliecināti par saviem pašu uzskatiem, jo patiesi tic, ka šīm domstarpībām nav sevišķas nozīmes, ka pat vistrakākajiem plāniem ir labas izredzes gūt panākumus, ja vien viss tiek atbilstoši noorganizēts. Viņu lojalitātes pamatā ir nevis uzskats, ka Vadonis nekad neklūdās, bet gan pārliecība, ka ikviens, kas ar totalitāras organizācijas pārākajām metodēm prot izmantot vardarbības līdzekļus, var tapt neklūdīgs. Šie maldi pastiprinās, kad

totalitārais režīms ir ticis pie varas un demonstrē, cik relatīvs ir veiksmes un neveiksmes jēdziens, kā arī parāda, ka zaudējums būtībā var kļūt par ieguvumu organizācijā. (Ārkārtīgi sliktā rūpniecības uzņēmumu vadīšana Padomju Krievijā izraisīja strādnieku šķiras sašķelšanos, un nežēlība pret ieslodzītajām civilpersonām nacistu pakļautajās Austrumu teritorijās, lai gan radija «milzīgu darbaspēka zaudējumu», «domājot veselu paaudžu mērogā, nebija nožēlošanas vērtā.»¹¹⁴) Vēl vairāk, lēmumu, no kura totalitārisma apstākļos atkarīga veiksmē vai neveiksme, lielā mērā nosaka organizēta un terorizēta sabiedriskā doma. Pilnīgi fiktīvā pasaulē neveiksmes nav vajadzīgs ne reģistrēt, ne atzīt, ne arī atcerēties. Uz faktiem balstītas patiesības nepārtraukta eksistence ir atkarīga no netotalitārās pasaules eksistences.

¹¹⁴ Himlers savā runā Poznaņā (*Nazi Conspiracy*, IV, 558).

K
un po
acim
neskā
revoli
Engel
tikai
ietekr
kumu
faktu.
varu
Šā
nacist
tas, k
«noci
ka ku
tība t
tami:
nacio
nevar
kas g
ī
šanās.
mukdā
kur ci

12. nodaļa

TOTALITĀRISMS PIE VARAS

Kad kāda organizatoriskā ziņā starptautiska, ideoloģiski visaptveroša un politisko centienu ziņā globāla kustība sagrauj varu vienā valstī, tā sevi acīm redzami nostāda paradoksālā stāvoklī. Sociālistisko kustību šī krīze neskāra, pirmkārt, tāpēc, ka nacionālais jautājums – un tas nozīmēja ar revolūciju saistītu stratēģisku problēmu – divainā kārtā palika Marksa un Engelsa neievērots, un, otrkārt, ar pārvaldes problēmām kustība saskārās tikai tad, kad pēc Pirmā pasaules kara Otrā Internacionāle bija zaudējusi ietekmi pār saviem nacionālajiem biedriem, kas nacionālo interešu pārākumu pār internacionālo solidaritāti it visur bija pieņēmusi kā negrozāmu faktu. Citiem vārdiem sakot, kad sociālistu kustībām bija laiks pārņemt varu katrai savā valstī, tās jau bija pārveidotas par nacionālām partijām.

Šāda pārveidošana nenotika totalitārajās kustībās – bolševistiskajā un nacistiskajā kustībā. Varas sagrābšanas laikā kustībai briesmas varēja radīt tas, ka, no vienas puses, pārņēmusi valsts pārvaldi savās rokās, tā varētu «nocietināties» un sastingt absolūtas varas formā,¹ un, no otras puses, tas, ka kustības brīvība varētu tikt ierobežota tās teritorijas robežās, kurā kustība tikusi pie varas. Totalitārai kustībai abi briesmu veidi ir vienlīdz bīstami: attīstība absolūtisma virzienā iznīcinātu kustības iekšējo spēku, bet nacionālisma attīstīšanās apturētu tās ārējo izplatīšanos, bez kuras kustība nevar pastāvēt. Valdības formu, ko abas kustības izveidoja vai, pareizāk, kas gandrīz automātiski izveidojās pati, atbilstoši kustību pretenzijām uz

¹ Nacisti skaidri saprata, ka varas iegūšana varētu novest pie absolūtisma nodibināšanās. «Nacionālsociālisms tomēr neuzsāka cīņu pret liberālismu, lai iestīgtu absolūtisma muklajā un sāktu visu no gala.» (Werner Best. *Die deutsche Polizei*. 20. lpp.) Šeit un daudz kur citur izteiktais brīdinājums ir vērstis pret valsts absolūto statusu.

pilnīgu kundzību un globālu varu, vislabāk raksturo Trocka «permanētās revolūcijas» lozungs, lai gan Trocka teorija nav nekas cits kā socialistisks paredzējums par revolūciju virkni (no antifeodāli buržuāziskas līdz antiburžuāziski proletāriskai), kuras izplatītos no vienas valsts uz citu.² Tikai pats termins norāda uz «permanenci», turklāt ar visiem tās pusanarhistiskajiem elementiem, un, patiesību sakot, tas lietots nevietā, lai gan pat Ļeņins piešķīra terminam lielāku nozīmi nekā tā teorētiskajam saturam. Vismaz Padomju Savienībā revolūcijas kā vispārējās «tīrīšanas» kļuva par pierastu-permanentu parādību Staļina režīma laikā pēc 1934. gada.³ Šajā, tāpat kā citos gadījumos, uzbrukumus pret daļēji jau aizmirsto Trocka saukli Staļins koncentrēja tāpēc, ka bija nolēmis pats šo metodi izmantot.⁴ Ari nacistiskajā Vācijā bija skaidri saskatāma līdzīga tendence uz permanento revolūciju, tikai nacistiem nebija laika to veikt līdz tādai pašai pakāpei. Viņu «permanētā revolūcija» diezgan raksturīgi tāpat sākās ar tās partijas

² Trocka 1905. gadā izvirzītā teorija, protams, neatšķīrās no citu Ļeņinu revolucionārās stratēģijas, kuru izpratnē «Krievija bija starptautiskās revolūcijas pirmā teritorija, pirmais aizsargvalnis: tās intereses bija jāpakļauj karojošā sociālisma pārnacionālajai stratēģijai. Tomēr pagaidām Krievijas robežas bija tās pašas uzvarējušā sociālisma robežas.» (Izskaidrojums. *Deutscher. Stalin. A Political Biography. New York and London, 1949, 243. lpp.*)

³ 1934. gads ir nozīmīgs tāpēc, ka partijas 17. kongresā tika pieņemti jaunie partijas statūti, kas paredzēja, ka «periodiskas [...] tīrīšanas jāveic, lai sistemātiski attīrītu partiju». (Citēts pēc A. Avtorokhanov. *Social Differentiation and Contradictions in the Party. Publication: Bulletin of the Institute for the Study of the USSR. Munich, February, 1956.*) – Krievijas revolūcijas sākumposma partijas tīrīšanām nav nekā kopīga ar to vēlāko pārtapsanu par pastāvīgas nestabilitātes instrumentu. Pirmās tīrīšanas vadīja vietējās kontroles komisijas kā atklātu forumu, kas bija brīvi pieejams gan partijas biedriem, gan bezpartijiskajiem. Kontroles komisijas bija iecerētas kā demokrātiskas kontroles institūcijas pasākumiem pret partijas birokrātisko korumpēšanos un «noderēja par istu vēlēšanu aizstājējam». (*Deutscher, op. cit., 233-234. lpp.*) – Īss, lielisks pārskats par tīrīšanu attīstību atrodam Avtorokhanova neseno rakstā, kas turklāt noraida mītu par to, ka jauno politisko pavērsieni izraisījis Kirova noslepkavošana. Vispārējā tīrīšana bija sākusies pirms Kirova nāves, kas nebija nekas vairāk kā «izdevīgs iegansts, lai tīrīšanu padarītu intensīvāku». Kirova nogalināšanas «neizskaidrojamie un noslēpumainie» apstākļi vedina uz aizdomām, ka šo «izdevīgo ieganstu» rūpīgi izplānojis un realizējis pats Staļins. Sk. *Khrushchev's «Speech on Stalin». New York Times, June 5, 1956.*

⁴ Doičers (*op. cit., 282. lpp.*) apraksta pirmo uzbrukumu Trocka «permanētās revolūcijai» un Staļina pretējo formulējumu «sociālisms vienā valstī» kā politiskās manevrēšanas nejausu gadījumu. 1924. gadā Staļina «neatliekamais mērķis bija diskreditēt Trocki [...] Pētot Trocka pagātni, triumvirāta locekļi uzgāja «permanētās revolūcijas» teoriju, ko viņš bija formulējis 1905. gadā. [...] Tieši šīs polemikas gaitā Staļins ierosināja savu formulēto «sociālisms vienā valstī».

frakcijas likvidēšanu, kura bija uzdrošinājusies atklāti pasludināt «nākamo revolūcijas stadiju»⁵ – un tieši tāpēc, ka «firers un viņa vecā gvarde zināja, ka istā cīņa tikai tagad ir sākusies».⁶ Šeit pretēji bolševiku koncepcijai par permanento revolūciju parādās teorija par rasu «selekciju, kas nekad nedrīkst apstāties», tādējādi prasot aizvien vairāk radikalizēt selekciju, t.i., nederīgo cilvēku iznīcināšanu.⁷ Gan Hitlers, gan Staļins pastāvīgi runāja par stabilitātes nodrošināšanu, lai slēptu savus patiesos nolūkus – radīt valsti, kurā valdītu permanenta nestabilitāte.

Nav labāka risinājuma par šādu no konteksta izrautu formulu, kā tikt galā ar sarežģījumiem, kas rodas, līdzās pastāvot valdībai un kustībai, totalitārismam un ierobežotai varai ierobežotā teritorijā, šķietamai piederībai pie nāciju sabiedrības, kur ikviens respektē otra suverenitāti. Totalitāro valstu vadītājiem ir jāveic divkārsš uzdevums, kas pirmajā mirklī šķiet pretrunīgs līdz absurdam: no vienas puses, kustības radītā fiktīvā teorija jāpielāgo

⁵ Pirms Rēma frakcijas likvidēšanas 1934. gada jūnijā bija iestājies īss stabilizācijas posms. Gada sākumā politiskās policijas vadītājs Rūdolfs Dilss varēja ziņot, ka SA vairs neizdara nelikumīgus («revolucionārus») arestus un ka šādi agrāk izdarīti aresti tiek izmeklēti. (*Nazi Conspiracy. U.S. Government. Washington, 1946, V, 205.*) 1934. gada aprīlī iekšlietu reihsmīnistrs un nacistu partijas biedrs ar lielu stāžu Vilhelms Friks izdeva dekrētu, kas ierobežoja iespējas izmantot «drošības ieslodzījumu» (*ibid.*, III, 555), lai sekmētu «stāvokļa stabilizāciju valstī» (sk. *Das Archiv, April, 1934, 31. lpp.*). Tomēr šis dekrēts netika publicēts (*Nazi Conspiracy, VII, 1099; II, 259*). Prūsijas politiskā policija bija sagatavojusi Hitleram īpašu ziņojumu par SA ekscēsiem 1933. gadā un rekomendēja tiesāt SA vadītājus.

Hitlers atrisināja problēmu, nogalinot šos SA vadītājus bez tiesas un atlaizot no darba visus policijas darbiniekus, kas pretojās SA (sk. Rūdolfa Dilsa ar zvērestu apliecinātu liecību, *ibid.*, V, 224). Tā viņš sevi pilnīgi nodrošināja pret jebkādu legalizāciju un stabilizāciju. No daudzajiem juristiem, kas ar entuziasmu kalpoja «nacionālsociālisma idejai», tikai reti kāds saprata, kas ir likts uz spēles. Šajā grupā pirmkārt jānosauca Teodors Mauncs, kura esejai *Gestalt und Recht der Polizei* (Hamburg, 1943) piekrīt pat tie autori, kuri, piem., Pauls Verners, piederēja pie SS Firera korpusa augstākajām aprindām.

⁶ Robert Ley. *Der Weg zur Ordensburg* (bez datuma, ap 1936). «*Special edition [...] for the Fuehrer Corps of the Party [...] Not for free sale.*»

⁷ Heinrich Himler. *Die Schutzstaffel*, publikācijā *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, Nr. 7b. Šis rasu selekcijas pastāvīgās radikalizācijas princips ir atrodams visās nacistu politikas attīstības stadijās. Piem., vispirms bija paredzēts iznīcināt tīrasiņu ebrejus, pēc tam – pusebrejus un ceturtdalebrejus, vispirms – garīgi slimos, pēc tam – neārstējami slimos un, visbeidzot, – veselas ģimenes, kurās ir kāds «neārstējami slimais». «Selekcijai, kas nekad nedrīkst apstāties,» bija pakļauti arī paši esiesi. Firera 1943. gada 19. maijā izdots likums noteica, ka visi vīrieši, kuru laulībā vai draugu lokā ir kāds cirtautietis, jānorobežo no valsts, partijas, armijas un ekonomikas; tas skāra 12 000 SS vadītāju. (Sk. *Hoover Library Archives, Himmler File, 330. sēj.*)

praktiskajai ikdienas dzīvei un, no otras puses, jāliek šķēršļi šīs jaunās pasaules stabilitātei; jo valsts institūciju un likumu stabilizēšanās likvidētu pašu totalitāro kustību ar tās cerībām uz pasaules iekarošanu. Totalitāro valstu vadītājiem par katru cenu jāaizkavē apstākļu normalizēšanās līdz tādai pakāpei, kad sāk attīstīties jauns dzīvesveids, kas, laikam ritot, varētu zaudēt hibrīdam raksturīgās īpašības un nākotnē ieņemt savu vietu tik dažādo pasaules valstu vidū. Kopš brīža, kad revolucionārās institūcijas kļuva par nacionālo dzīvesveidu (kad Hitlera paustā pārliecība, ka nacisms nav eksportprece, un Staļina paziņojums, ka sociālismu var uzcelt vienā zemē, būtu kas vairāk nekā mēģinājums apmullot netotalitāro pasauli), totalitārisms zaudētu savas «totālās» īpašības un tiktu pakļauts tiem valstu likumiem, kuri nosaka, ka valstij ir sava teritorija, tauta un vēsturiskās tradīcijas, kas to saista noteiktās attiecībās ar citām tautām, t.i., būtu pluralisms, kas *ipso facto* noliedz visatļautību jebkuras valdības rīcībā.

Pie varas nācis totalitārisms saduras ar paradoksu – tam nepietiek ar valsts pārvaldes un represīvo iestāžu sagrābšanu vienā valstī. Totalitārisma nevērību pret faktiem, stingru turēšanos pie fiktīvās pasaules likumiem kļūst aizvien grūtāk saglabāt, taču to nozīme nesamazinās. Vara nozīmē tiešu konfrontāciju ar realitāti, un pie varas esošam totalitārismam šis šķērslis nepārtraukti jāpārvar. Lai pārliecinātu cilvēkus, ka neiespējams ir iespējams, ka neticamais ir īstenība, ka nenormālā konsekvence valda pār pasauli, vairs nepietiek tikai ar propagandu un organizāciju. Nav vairs totalitārisma fikcijas galvenā psiholoģiskā balsta – aktīvās cīņas pret *status quo*, ko masas nevēlas pieņemt par vienīgo pareizo pasauli. Pat neliela informācija, kas izkļuvusi cauri dzelzs priekškaram, ar kuru totalitārisms norobežojies no netotalitārās ārpasaules, totalitārajai kundzībai ir daudz bīstamāks drauds nekā kontrpropaganda totalitārai kustībai.

Tiekšanās pēc totālas kundzības pār visu pasauli, jebkuras netotalitāras realitātes noliegšana piemīt visiem totalitāriem režīmiem – jo, netiecoties pēc pasaules kundzības kā galamērķa, totalitārisms var zaudēt jau iegūto varu. Pat pār atsevišķu cilvēku pilnīgi un droši var valdīt tikai globāla totalitārisma apstākļos. Varas nostiprināšana totalitārisma kustībai tādā nozīmē pirmām kārtām oficiālas un oficiāli atzītas galvenās mītnes nodibināšanu (vai tās atzaru izveidošanu satelītvalstīs) un sava veida laboratorijas apstākļu radīšanu, lai izdarītu eksperimentus ar tautu – kā to pakļaut totalitārisma mērķiem, kas ignorē gan cilvēka individualitāti, gan tautību. Šādi laboratorijas apstākļi nav pilnīgi, taču ir pietiekami daļēju nozīmīgu totalitārisma mērķu sasniegšanai. Pie varas nācis totalitārisms izmanto valsts

pārvaldes aparātu saviem tālejošajiem mērķiem – pasaules kundzības iekarošanai un savas kustības atzaru vadīšanai. Totalitārā vara izveido slepenpoliciju, kam jāapsargā un jāizdara eksperimenti, kuru nolūks ir pašu zemē realitāti pastāvīgi pārvērst fikcijā; beidzot tiek radītas koncentrācijas nometnes kā īpašas laboratorijas, kur izdarīt totālās kundzības eksperimentu.

I. TĀ SAUKTĀ TOTALITĀRĀ VALSTS

Vēsture māca, ka tikšana pie varas un atbildības dziļi ietekmē revolucionāro partiju dabu. Pieredzei un veselajam saprātam bija pamatotas cerības, ka, ieguvis varu, totalitārisms pakāpeniski zaudēs savu revolucionāro virzītājspēku un utopisko dabu, ka valdības ikdienas darīšanas un reālā vara mikstinās šo kustību pirms varas iegūšanas izteiktās pretenzijas un pamazām iznīcinās to organizāciju iedomāto pasauli. Galu galā šķiet, ka, vai tā būtu personiskā vai sabiedriskā joma, ekstrēmas prasības un mērķus nenovēršami ierobežo objektīvie apstākļi; un īstenību kopumā tikai pavisam mazā mērā nosaka nosliece uz izdomātu masu sabiedrību, kura sastāv no atsevišķiem indivīdiem.

Daudzu kļūdu cēloņi netotalitāro valstu diplomātiskajos darījumos ar totalitārajām valdībām (visskaidrāk saskatāmās kļūdas – uzticēšanās Minhenes paktam ar Hitleru un Jaltas nolīgumiem ar Staļinu) nepārprotami sakņojas pieredzē un veselā saprātā, kas pēkšņi zaudēja saikni ar īstenību. Pretēji visām cerībām nekāda piekāpšanās, nedz stipri pieaugušais starptautiskais prestižs nepalīdzēja no jauna vienot totalitārās valstis nāciju savstarpējo tiesību atzīšanā un nepiespieda tās atmet melīgo apsūdzību, ka visa pasaule vienoti nostājusies pret tām. Diplomātiskās uzvaras neapšaubāmi paātrināja totalitāro valstu ķeršanos pie vardarbīgiem līdzekļiem un visos gadījumos noveda pie pastiprināta naidīguma pret valstīm, kuras bija izrādījušas gatavību ielaisties kompromisā.

Šīs valstsvīru un diplomātu pieviltās cerības var salīdzināt ar labvēlīgo novērotāju un piekritēju vilšanos jaunajās revolucionārajās valdībās. Viņi bija ar prieku gaidījuši, ka tiks izveidotas jaunas institūcijas un radīts jauns likumu kodekss, kuri neatkarīgi no tā, cik revolucionārs ir to saturs, veicinātu apstākļu stabilizēšanos un tādējādi iegrožotu totalitāro kustību dzinulus vismaz tajās valstīs, kur šīs kustības bija sagrābušas varu. Taču, gluži pretēji, gan Padomju Krievijā, gan nacistiskajā Vācijā terors pastiprinājās apgriezti proporcionāli šo valstu iekšējai politiskajai opozīcijai,

tāpēc šķita, ka politiskā opozīcija ir bijusi nevis iegansts teroram (kā mēdza apgalvot liberāli režīma apsūdzētāji), bet gan pēdējais traucēklis tā pilnīgai izpaušmei.⁸

Vēl satraucošāka bija totalitāro režīmu attieksme pret konstitucionālo jautājumu. Savas varas sākuma gados nacisti izdeva neskaitāmus likumus un dekrētus, taču nepapūlējās oficiāli atcelt Veimāras konstitūciju; viņi pat saglabāja vairāk vai mazāk neskartu civildienestu. Šis fakts daudziem vietējiem un ārzemju novērotājiem iedvesa cerību uz partijas savaldību un drīzu jaunā režīma normalizāciju. Bet, kad līdz ar Nirnbergas likumu izdošanu šim procesam bija pienācis gals, izrādījās, ka nacisti paši savai likumdošanai neveltī ne mazāko interesi. Notika «vienīgi nemītīga virzīšanās uz priekšu preti arvien jauniem darbības laukiem», tā ka pēdīgi valsts slepenpolīcijas, kā arī visu pārējo nacistu radīto valsts vai partijas institūciju «mērķi un darbības sfēru nekādi nevarētu aptvert tām izdotie likumi un noteikumi».⁹ Praksē šis pastāvīgais nelikumības stāvoklis izpaudās tā, ka «daudzi spēkā

⁸ Ir vispārzināms, ka Krievijā «sociālistu un anarhistu apspiešanas bardzība bija pieaugusi proporcionāli tam, kā valsti tika nodibināts miers» (*Anton Ciliga, The Russian Enigma, London, 1940, 244. lpp.*). Doičers, *op. cit.*, 218. lpp., domā, ka cēlonis «revolucionārā atbrīvošanas gara» zudumam uzvaras brīdī rodams mainītā zemnieku attieksmē: viņi vērsās pret bolševismu «jo apņēmīgāk, jo vairāk guva pārliecību, ka zemes īpašnieku un baltgvardu ģenerāļu vara ir salauzta». Šis izskaidrojums liekas visai vājš, ņemot vērā apmērus, kādus ieguva terors pēc 1930. gada. Netiek ņemts vērā arī tas, ka terors pilnībā atrasisījās nevis divdesmitajos, bet gan trīsdesmitajos gados, kad zemnieku šķiras pretošanās tālaika situācijā vairs nebija aktīvs faktors. Arī Hruščovs (*op. cit.*) atzīst, ka «galēji represīvi līdzekļi netika lietoti» cīņā pret trockistu un buhariniešu pretošanos, bet «represijas pret viņiem sākās» daudz vēlāk, kad viņi jau sen bija sakauti.

Nacistiskā režīma terors augstāko pakāpi sasniedza kara laikā, kad vācu nācija bija faktiski «apvienota». Terora sagatavošana aizsākās 1936. gadā, kad visa organizētā pretestība valsti bija izzudusi un Himlers ierosināja paplašināt koncentrācijas nometnes. Šo apspiešanas garu, kam gan tika izrādīta pretestība, labi raksturo Himlera uzruna SS vadoņiem Harkovā 1943. gadā: «Mums ir tikai viens uzdevums [...] bez žēlastības turpināt rasu cīņu [...] Mēs nekad neļausim izbālt šim lieliskajam ierocim, bailēm un sausmigajai slāvi, kura gāja mums pa priekšu kaujās par Harkovu, bet nemītīgi piešķirsim tam arvien jaunu nozīmi» (*Nazi Conspiracy, IV, 572. un sek. lpp.*).

⁹ Sk. *Theodor Maunz, op. cit.*, 5. un 49. lpp. Cik maz nacisti domāja par pašu izdotajiem likumiem un noteikumiem, kurus regulāri publicēja V. Hohe ar virsrakstu *Die Gesetzgebung des Kabinetts Hitler (Berlin, 1933. un sek. lpp.)*, noprotsams pēc nejausās piezīmes, ko izteicis viens no viņu konstitucionālajiem juristiem. Viņš jūta, ka, triukšot jaunai, visaptverošai tiesiskai kārtībai, tomēr bija notikusi «visaptveroša reforma» (sk. *Ernst R. Huber. «Die deutsche Polizei», Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 101. sēj. 1940/1, 273. un sek. lpp.*).

esoši noteikumi vairs netika publiskoti». ¹⁰ Teorētiski tas atbilda Hitlera paziņojumam, ka «valstij nav jāzina nekāda atšķirība starp likumu un ētiku»; ¹¹ jo, pieņemot, ka spēkā esošs likums ir identisks ar visiem kopīgu ētiku un radies katra sirdsapziņā, turpmāk patiesi nav nekādas nepieciešamības pēc publiskiem likumdošanas aktiem. Padomju Savienība, kur pirmsrevolūcijas laika civildienests bija revolūcijā iznīcināts un revolucionāro pārmaiņu laikā režīms konstitucionālajiem jautājumiem pievērsa niecīgu uzmanību, pat uzņēmās rūpes 1936. gadā izdot pilnīgi jaunu, ļoti rūpīgi izstrādātu konstitūciju («liberālu frāžu un premisu aizklāju giljotinai fonā» ¹²). Šis notikums Krievijā un ārvalstīs tika pasludināts par revolucionārā posma noslēgumu. Tomēr konstitūcijas publicēšana bija sākums milzu tīrīšanai, kura nepilnos divos gados likvidēja iepriekšējo administrāciju un neatstāja ne pēdu no normālas dzīves un ekonomiskās atveseļošanās, kas bija attīstījusies četros gados pēc kulaku likvidācijas un lauku iedzīvotāju piespiedu kolektivizācijas. ¹³ Kopš tā laika 1936. gada konstitūcijai

¹⁰ Maunz, *op. cit.*, 49. lpp. Cik man zināms, Maunzs starp nacistu autoriem ir vienīgais, kurš šo apstākli pieminējis un pietiekami uzsvēris. Vienīgi izskatot piecus *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben* sējumus, kurus pēc Martina Bormana norādījumiem kara laikā sastādīja un izdeva partijas kanceleja, iespējams gūt ieskatu šajā slepenajā likumdošanā, kura faktiski valdīja Vācijā. Kā teikts priekšvārdā, šie sējumi bija «domāti vienīgi iekšējai partijas darbam un uzskatāmi par slepeniem». Četri no tiem ir acīm redzami ļoti reti sējumi un atrodas Hūvera bibliotēkā. Salīdzinājumā ar tiem Hohes savāktie Hitlera kabineta likumdošanas akti ir tikai fasāde.

¹¹ Šis bija firera «brīdinājums» juristiem 1933. gadā, to citējis Hanss Franks, *Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht*, otrā daļa, 1936, 8. lpp.

¹² Deutscher, *op. cit.*, 381. lpp. Jau agrāk bijuši mēģinājumi izveidot konstitūciju – 1918. un 1924. gadā. 1944. gada konstitucionālā reforma, ar kuru vairākām Padomju Savienības republikām bija paredzēti savi pārstāvji ārzemēs un savas armijas, bija taktisks manevrs, lai nodrošinātu Padomju Savienībai dažas papildu balsis Apvienoto Nāciju Organizācijā.

¹³ Sk. Deutscher, *op. cit.*, 375. lpp. Rūpīgi izlasot Staļina runu par konstitūciju (viņa ziņojums VIII Ārkārtējam Padomju kongresam 1936. gada 25. novembrī), kļūst saprotams, ka tā vispār nebija iecerēta kā galīga. Staļins nepārprotami paziņoja: «Šis ir mūsu konstitūcijas karkass konkrētajā vēstures brīdī. Tādējādi jaunās konstitūcijas projekts atspoguļo kopīgo noieta ceļu, jau gūto sasniegumu kopsummu.» Citiem vārdiem sakot, konstitūcija bija novecojusi jau tās pasludināšanas brīdī un interesi varēja izraisīt vienīgi no vēstures viedokļa. To, ka šī nav tikai patvaļīga interpretācija, pierāda Molotovs, kurš savā runā par konstitūciju turpina Staļina teikto un uzsver visa šī jautājuma provizorisko dabu: «Mēs esam īstenojuši tikai pirmo, zemāko komunisma fāzi. Pat šī pirmā komunisma fāze – socialisms – nekādā ziņā nav pabeigta; ir uzslēts vienīgi tās karkass.» (Sk. *Die Verfassung des Sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern*, Editions Prométhée, Strasbourg, 1937, 42. un 84. lpp.)

bija tieši tāda pati loma kā Veimāras konstitūcijai nacistu režīma laikā; to pilnīgi ignorēja, tomēr nekad neatcēla. Vienīgā atšķirība bija tā, ka Staļins varēja atļauties vēl vienu bezjēdzību – visi, kuri bija sastādījuši nekad neno-raidītās konstitūcijas projektu, tika sodīti ar nāvi kā nodevēji. Izņēmums bija tikai Višinskis.

Nevienu totalitāras valsts pētnieku nepārsteidz tās monolitā uzbūve. Gluži pretēji, visi nopietni šī temata pētitāji ir vienisprātis vismaz par dualu varas, partijas un valsts līdzāspastāvēšanu (vai konfliktu). Turklāt daudzi ir uzsvēruši totalitāras valdības divaino «bezveidīgumu».¹⁴ Tomāšs Masariks ļoti drīz saprata, ka «tā sauktā bolševistiskā sistēma nekad nav bijis nekas cits kā galējs sistēmas trūkums»;¹⁵ un ir neapstrīdama patiesība, ka «pat lietpratējs sajuktu prātā, ja mēģinātu atšķetināt attiecības starp partiju un valsti» Trešajā reihā.¹⁶ Bieži ticis arī atzīts, ka attiecības starp diviem varas avotiem, starp valsti un partiju, ir attiecības starp šķietamu un reālu varu, tāpēc valdības aparāts parasti tiek attēlots kā nevarīga fasāde, šķietamība, kura apslēpj un aizsargā partijas īsto varu.¹⁷

Visi administratīvā aparāta līmeņi Trešajā reihā bija pakļauti divinai amatu dublēšanai. Nacisti ar fantastisku rūpību gādāja, lai ikvienu valsts aparāta funkciju dublētu kāda partijas institūcija:¹⁸ Veimāras Vācijas iedalījumu

¹⁴ «Tādējādi Vācijas konstitucionālo dzīvi pretēji Itālijai raksturo galējs bezveidīgums.» (Franz Neumann. *Behemoth*, 1942, Appendix, 521. lpp.)

¹⁵ Citēts pēc: Boris Souvarine. *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism*, New York, 1939, 695. lpp.

¹⁶ Stephen H. Roberts, *The House that Hitler Built*. London, 1939, 72. lpp.

¹⁷ Tiesnesis Roberts H. Džeksons Nirnbergas prāvas ievadrunā savu nacistiskās Vācijas politiskās struktūras aprakstu konsekventi balstīja uz «divu Vācijas valdību – patiesās un šķietamās» – līdzāspastāvēšanu. Vācijas Republikas apveidi kādu laiku tika saglabāti, un tā bija redzamā valdība. Taču patiesā vara valstī atradās ārpus un pāri likumam un sakpo-
jās nacistu partijas vadītāju korpusā (*Nazi Conspiracy*, I, 125). Sk. arī Robertsa *op. cit.*, 101. lpp. minēto atšķirību starp partiju un ēnu valsti: «Hitlers nepārprotami tiecas pēc aizvien lielākas funkciju dublēšanas.»

Nacistiskās Vācijas pētnieki šķiet vienisprātis tai ziņā, ka valstij piederējusi tikai šķie-
tama vara. Kā vienīgo izņēmumu sk. Ernst Fraenkel. *The Dual State*. New York and London, 1941. Viņš apgalvo, ka «pastāvīgās domstarpībās dzīvojošās normatīvās un prerogatīvās valsts» līdzāspastāvēšana ir «divas konkurējošas, nevis komplementāras Vācijas reihā daļas». Pēc Frenkela uzskata, nacisti paturēja normatīvo valsti, lai aizsargātu kapitālistisko iekārtu
prerogatīvā valsts neierobežoti pārvaldīja visus politiskos jautājumus, bet partijas prerogatīvā valsts neierobežoti pārvaldīja visus politiskos jautājumus.

¹⁸ «Tiem valsts varas amatiem, kuros nacionālsociālisti nevarēja ielikt savus cilvēkus, viņi
radīja atbilstošus «ēnu amatus» savā partijas organizācijā, tādējādi līdztekus valstij nodibinot
otru valsti [...]» (Konrad Heiden. *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power*. Boston, 1944, 616. lpp.)

valstīs un provincēs dublēja nacistu iedalījums *Gaue* (novados), kuru robežas tomēr nesaskanēja, tāpēc ikviens noteikts apvidus pat ģeogrāfiski piederēja pie divām dažādām administratīvām vienībām.¹⁹ Funkciju dublēšana netika atmešta arī pēc 1933. gada, kad oficiālos ministru amatus ieņēma ievērojami nacisti, piemēram, Friks kļuva par iekšlietu ministru un Gertners – par tieslietu ministru. Šie vecie, uzticamie partijas biedri, uzsākot oficiālu, ar partiju nesaistītu dienestu, zaudēja varu un ietekmi, kļūdami tādi paši kā pārējie civildienesta ierēdņi. Abi nonāca jaunā policijas priekšnieka Himlera aizvien lielākā faktiskā pakļautībā, kaut gan Himleram patiesībā vajadzētu būt padotam iekšlietu ministram.²⁰ Ārvalstīs labāk zināms bija Vācijas vecās Ārlietu ministrijas (Vilhelmstrāsē) liktenis. Tās personālu nacisti atstāja gandrīz neskartu un, protams, ministriju nelikvidēja; tomēr viņi paturēja Rozenberga vadīto²¹ partijas Ārlietu biroju; un, tā kā šis birojs bija specializējies sakaru uzturēšanā ar fašistu organizācijām Austrumeiropā un Balkānos, tika izveidots vēl viens orgāns, kas sacentās ar ministriju Vilhelmstrāsē, tā sauktais Ribentropa birojs, kurš nodarbojās ar ārlietām Rietumos un kura vadītājs kļuva par sūtni Anglijā, t.i., tika iekļauts Vilhelmstrāsē valsts aparātā. Visbeidzot, papildus šim partijas institūcijām Ārlietu ministriju vēl dublēja SS birojs, kas bija atbildīgs par

¹⁹ O. C. Giles. *The Gestapo. Oxford Pamphlets on World Affairs*, No. 36, 1940, apraksta partijas un valsts departamentu pastāvīgo pārklāšanos.

²⁰ Raksturīgs ir iekšlietu ministra Frika memorands, kurā viņš paudis aizvainojumu par to, ka SS vadītājam Himleram pieder augstāka vara. Sk. *Nazi Conspiracy*, III, 547. Šai ziņā pieminēšanas vērtas ir arī Rozenberga piezīmes par diskusiju ar Hitleru 1942. gadā: Rozenbergs pirms kara nebija ieņēmis nevienu valsts amatu, bet piederēja pie Hitleram tuvām aprindām. Kļuvis par Austrumu okupēto teritoriju reihsministru, viņš nemitīgi sadūrās ar citu pilnvaroto (galvenokārt SS vīru) «tiesām darbībām», tie Rozenbergu ignorēja, jo nu viņš piederēja pie šķietamā valsts aparāta. Sk. *ibid.*, IV, 65. un sek. lpp. Tas pats notika ar Hansu Franku, Polijas ģenerālgubernatoru. Ar varas un prestiža zaudējumu nebija saistīti tikai divi ministru amati, kurus ieguva propagandas ministrs Gebelss un iekšlietu ministrs Himlers. Par Himleru mūsu rīcībā ir, domājams, 1935. gadā rakstīts memorands, kas ilustrē sistemātisko nacistu atklātību, regulējot attiecības starp partiju un valsti. Šai memorandā, kurš acimredzot radies Hitlera tiesajā svītā un tika atrasts Firera un Gestapo korespondencē, ir brīdinājums Himleru neiecelt par Iekšlietu ministrijas valsts sekretāru, jo tad viņš «vairs nebūtu politiskais vadītājs» un «atsvešinātos no partijas». Arī šeit ir pieminēts tehniskais princips, regulējot attiecības starp partiju un valsti: «*Reichsleiter* [augsts partijas funkcionārs] nedrīkst būt pakļauts *Reichsminister* [augstam valsts funkcionāram].» (Memorands bez datuma un paraksta, ar nosaukumu *Die geheime Staatspolizei*, atrodams Hūvera bibliotēkas arhīvos, *File P. Wiedemann*.)

²¹ Sk. «*Brief Report on Activities of Rosenberg's Foreign Affairs Bureau of the Party from 1933 to 1943*», *ibid.*, III, 27. un sek. lpp.

«sarunām ar visām ģermāņu rases grupām Dānijā, Norvēģijā, Beļģijā un Nīderlandē.»²² Šie piemēri rāda, ka nacistiem amatu dublēšana bija principa jautājums.

Tāds pats dalījums starp reālu un šķietamu valdību no gluži atšķirīgiem pirmsākumiem izveidojās Padomju Krievijā.²³ Šķietamā valdība sākotnēji izauga no Viskrievijas Padomju kongresa, kas Pilsoņu kara laikā zaudēja ietekmi un varu par labu bolševiku partijai. Šis process sākās, kad Sarkanā armija ieguva autonomiju un no jauna tika nodibināta slepenā politiskā policija kā partijas, nevis Padomju kongresa orgāns;²⁴ tas tika pabeigts 1923. gadā, kas bija Staļina ģenerālsēkretāra laika pirmais gads.²⁵ Kopš tā laika padomes kļuva par ēnu valdību, kurā ar šūniņu starpniecību (tās veidoja bolševiku partijas biedri) darbojās īstās varas pārstāvji, kurus iecēla Maskavas Centrālkomiteja un kuri bija atbildīgi tās priekšā. Izšķirošais turpmākajā attīstībā bija nevis padomju pakļaušana partijai, bet gan tas, ka «bolševiki neatcēla padomes, lai gan būtu varējuši to izdarīt bez jebkādam grūtībām, un izmantoja tās kā dekoratīvu savas varas ārēju simbolu».²⁶

Tādējādi šķietamas un reālas valdības līdzaspastāvēšana daļēji bija paša revolūcijas rezultāts un Staļina totalitārās diktatūras priekštece. Tomēr nacisti tikai paturēja iepriekšējo administrāciju un atņēma tai visu varu, bet Staļinam bija jāatdzīvina Krievijā pusaizmirstā ēnu valdība, kura trīsdesmito gadu sākumā bija zaudējusi visas funkcijas; viņš ieviesa Padomju konstitūciju, kas bija simbols padomēm un arī to bezspēcībai. (Nevienam no šās konstitūcijas paragrāfiem nekad nav bijis ne mazākās nozīmes Krievijas dzīvē un jurisdikcijā.) Šķietamajai Krievijas valdībai, kurai nebija

²² Pamatojoties uz 1942. gada 12. augusta Firera dekrētu. Sk. *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*, op. cit., Nr. A 54/42.

²³ «Aiz šķietamās valdības atradās īsta valdība,» kuru Viktors Kravčenko (*I Chose Freedom: The Personal Life of a Soviet Official*. New York, 1946, 111. lpp.) saskatīja «slepenpolīcijas sistēmā».

²⁴ Sk. *Arthur Rosenberg. A History of Bolshevism*. London, 1934, Chapter vi. «Istenībā Krievijā pastāv divas paralēlas politiskās celtnes: padomju ēnu valdība un bolševiku partijas *de facto* valdība.»

²⁵ *Deutscher*, op. cit., 255., 256. lpp., rezumē Staļina ziņojumu XII partijas kongresam par personāla nodaļas darbu viņa pirmajā ģenerālsēkretāra gadā: «Pirms gada tikai 27 procenti reģionālo arodbiedrību vadītāju bija partijas biedri. Pašlaik 57 procenti no viņiem ir komunisti. Procentuāli komunistu skaits kooperatīvu vadībā ir pieaudzis no 5 līdz 50 procentiem un bruņoto spēku komandējosā sastāvā – no 16 līdz 24 procentiem.» Tas pats noticis visās pārējās institūcijās, kuras Staļins raksturojis kā «dzensiksna», kas partiju savieno ar tautu.

²⁶ *Arthur Rosenberg*, op. cit., loc. cit.

ne mazākā fasādei tik nepieciešamā tradīciju krāšņuma, nepārprotami bija vajadzīgs rakstītā likuma svētais oreols. Totalitārā necieņa pret likumu un likumību (kura, «par spīti vislielākajām pārmaiņām [...] joprojām [paliek] pastāvīgi vēlamās kārtības izteicēja»)²⁷ rakstītajā Padomju konstitūcijā, tāpat kā nekad neatceltajā Veimāras konstitūcijā, rada pastāvīgu pamatu savai nelikumībai, nemitīgam izaicinājumam pret netotalitāro pasauli un tās normām, kuras bezpalīdzība un nespēja varēja tikt uzskatāmi pierādīta ik dienas.²⁸

Ar amatu dublēšanu un varas dalīšanu, reālās un šķietamās varas līdzāspastāvēšanu pietiek, lai radītu neskaidrību, nevis izskaidrotu visas struktūras «bezveidīgumu». Nevajadzētu aizmirst, ka struktūra var būt vienīgi celtnei, turpreti kustībai – ja šo vārdu uztver tikpat nopietni un buriski, kā to domāja nacisti, – var būt vienīgi virziens, un jebkura likuma vai valdības struktūras forma var būt tikai traucēklis kustībai, kura aizvien pieaugošā ātrumā dodas noteiktā virzienā. Pat pirmsvaras posmā totalitārās kustības pārstāvēja masas, kuras vairs negribēja dzīvot nekādās struktūrās neatkarīgi no to dabas; masas, kuras bija sakustējušās, lai pārplūdinātu valdības droši noteiktās likumīgās un ģeogrāfiskās robežas. Tādējādi, ja vērtējam ar mūsdienu jēdzieniem par valdību un valsts uzbūvi, tām, paliekot fiziski ierobežotām noteiktā teritorijā, katrā ziņā jācensas iznīcināt visu struktūru, un ar to vien, ka visi resori tiek dublēti partijas un valsts institūcijās, šai apzinātajai iznīcināšanai nepietiek. Tā kā dublēšana ietver sevī attiecības starp valsts fasādi un partijas iekšējo kodolu, arī tā galu galā var radīt kaut kādu struktūru, kur attiecības starp partiju un valsti galu galā automātiski regulē juridiskcija, kas ierobežo un stabilizē to pilnvaras.²⁹

²⁷ Maunz, *op. cit.*, 12. lpp.

²⁸ Jurists un oberšturmbranfirers profesors R. Hēns to izteicis šādiem vārdiem: «Un bija vēl kaut kas, pie kā bija jāpieberd ne tikai ārzemniekiem, bet arī vāciešiem – proti, valsts slepenpolicijas uzdevumus [...] pārņēma personu kopa, kura bija radusies kustības iekšienē un arī turpmāk sakņojās tajā. Tas, ka termins «valsts policija» šā fakta sakarā īstenībā netiek ievērots, seit pieminams tikai garāmejot.» (*Grundfragen der deutschen Polizei. Report on the Constitutive Session of the Committee on Police Law of the Academy for German Law, October 11, Hamburg, 1937, with contributions by Frank, Himmler and Hoehn.*)

²⁹ Piemēram, šādu mēģinājumu ierobežot atsevišķos pienākumus un dot pretsparu «varas anarhijai» izdarīja Hanss Franks darbā *Recht und Verwaltung* 1939. gadā un vēlreiz uzrunā ar virsrakstu *Technik des Staates* 1941. gadā. Viņš izteica viedokli, ka «juridiskās garantijas» nav «liberālu valdības sistēmu prerogativa un ka Reiha likumiem, kurus nu iedvesmoja un vadīja nacionālsociālistu partijas programma, arī turpmāk, tāpat kā agrāk, jāietekmē

Faktiski institūciju dublēšana, šis acīm redzamais partijas – valsts problēmas rezultāts visās vienpartijas diktatūrās, ir tikai visspilgtākā pazīme sarežģītākai parādībai, ko labāk būtu saukt par institūciju daudzkārsšanu, nevis dublēšanu. Nacisti neapmierinājās ar *Gaue* izveidošanu paralēli vecajām provincēm, bet ieviesa arī daudzus citus ģeogrāfiskus iedalījumus atbilstoši dažādajām partijas organizācijām: SA teritoriālo vienību robežas nesaskanēja ne ar *Gaue*, ne provinču robežām, turklāt tās atšķīrās no SS iedalījuma un neviena no tām neatbilda Hitlera Jaunatnes vienību zonām.³⁰ Šim ģeogrāfiskajam juceklim jāpievieno fakts, ka sākotnējās attiecības starp reālo un šķietamo varu atkārtotās viscaur, kaut gan mūžam mainīgā veidā. Hitlera Trešā reiha iedzīvotājs bija ne tikai pakļauts vienlaikus pastāvotām un bieži konfliktējošām un savstarpēji konkurējošām varām, piemēram, civildienestam, partijai, SA un SS; viņš nekad nevarēja būt drošs un viņam nekad netika skaidri pateikts, kura vara būtu liekama augstāk par visām citām. Viņam bija jāattīsta tāds kā sestais prāts, lai noteiktā brīdī zinātu, kam paklausīt un ko ignorēt.

Tācu labāk neklājās arī tiem, kuriem bija jāizpilda pavēles, ko vadība kustības interesēs uzskatīja par patiesi nepieciešamām, – pretstatā valdības pasākumiem šādas pavēles, protams, tika uzticētas vienīgi partijas elites struktūrām. Vairākums šo pavēļu bija «tiši nenoteiktas un dotas cerībā, ka to saņēmējs saprātis pavēles devēja nolūku un attiecīgi rīkosies»;³¹ jo elites struktūrām bija

administrācija. Viņš par katru cenu gribēja novērst šādu jaunu juridisku kārtību tieši tāpēc, ka Hitleris vispār nekad neapstiprināja nacistu partijas programmu. Par tiem partijas biedriem, kuri izteica šādus ierosinājumus, viņš bija radis izteiktus nicinoši, dēvēdams viņus par cilvēkiem, kuri «mūžīgi piesieti pie pagātnes», kuri «nespēj pārlēkt pāri savai ēnai» (*Felix Kersten. Totenkopf und Treue. Hamburg*).

³⁰ «32 *Gaue* [...] nesaskan ne ar administratīviem, ne militāriem reģioniem, ne ar SA 21 nodaļu, ne SS 10 rajoniem, ne Hitlera Jaunatnes 23 zonām [...] Šādas pretrunas ir jo ievērojamākas, tāpēc ka tām nav iemesla.» (*Roberts, op. cit.*, 98. lpp.)

³¹ Nirnbergas dokumenti, PS 3063, *Centre de Documentation Juive* Parīzē. Šis dokuments ir partijas augstākās tiesas ziņojums par «notikumiem un partijas tiesas darbu saistībā ar 1938. gada 9. novembra antisemitu demonstrācijām». Balstoties uz policijas un ģenerālprokuratūras veikto izmeklēšanu, augstākā tiesa nonāca pie secinājuma, ka «visiem partijas vadītājiem reihspropagandleitera mutiskās pavēles jāsaprot tā, ka partija negribēja atklāti uzstāties kā kūdītāja uz demonstrāciju, bet patiesībā to vajadzēja organizēt un realizēt [...] Atkārtota komandēlonu pārbaude ir parādījusi, ka [...] aktīvais nacionālsociālists, kurš veidojies cīņā par varu [*Kampfzeit*], uzskata par pašsaprotamu to, ka akcijas, kurās partija nevēlas parādīties organizatores lomā, netiek pasūtītas ar nepārprotamu skaidrību, līdz pēdējam sīkumam. Tādējādi viņš radis saprast, ka pavēle var nozīmēt vairāk nekā tās vārdiskais saturs, jo pavēles devējam šāda metode partijas interesēs vairāk vai mazāk ir kļuvusi

uzlikts par pienākumu ne tikai paklausīt firera pavēlēm (tas tik un tā bija obligāti visām pastāvošajām organizācijām), bet arī «izpildīt vadības *gribu*».³² Un, cik noprotams no ieilgušās tiesvedības par «eksciesiem» pirms partijas tiesas, tas nekādā ziņā nebija viens un tas pats. Vienīgā atšķirība bija tāda, ka elites struktūras, šādiem nolūkiem īpaši ideoloģiski apstrādātas, bija mācītas saprast, ka noteikti «mājiēni nozīmē vairāk nekā to vārdiskais saturs».³³

Formāli runājot, kustība totalitārās kundzības aparātā mainīga ir tāpēc, ka vadība pastāvīgi maina patieso varas centru, bieži to pārvietojot uz citām organizācijām, tomēr neizšķidīnot un publiski neatklājot grupas, kurām tādējādi atņemta vara. Nacistiskā režīma agrīnajā posmā, drīz pēc ugunsgrēka Reihstāgā, SA piederēja īstenā vara, bet partijai – šķietamā; tad vara no SA pārgāja SS rokās un pēdīgi no SS – uz Drošības dienestu.³⁴ Būtiski ir tas, ka nevienam no varas orgāniem nekad netika atņemtas tiesības izlikties it kā iemiesojam Vadoņa gribu.³⁵ Tomēr ne jau tikai Vadoņa griba bija tik nepastāvīga, ka austrumu despotu iegribas salīdzinājumā ar to ir spožs nesatricināmības paraugs; konsekventais un mūžam mainīgais dalījums starp reālo slepeno

par rutinu [...] nepateikt visu un tikai likt saprast, ko viņš grib sasniegt ar šo pavēli [...] Tādējādi [...] pavēles – piemēram, partijas biedra fon Rata nāvē vainojams ne tikai ebrejs Grīnšpans, bet gan visa ebreju kopiena, [...] jāņem līdz pistoles, [...] tagad katram SA vīram būtu jāzina, kas darāms – kā to saprata zināms skaits zemāko vadītāju, nozīmēja, ka tagad par partijas biedra fon Rata asinīm jāizlej ebreju asinis [...]» Sevišķi zīmīgas ir ziņojuma beigās, kurās augstākā partijas tiesa pavisam atklāti min izņēmumu no šīm metodēm: «Tas ir pavisam cits jautājums, vai disciplīnas interesēs pavēle, kura ir tiši neskaidra un dota cerībā, ka tās saņēmējs uztvers pavēles devēja nolūku un attiecīgi rīkosies, nedrīkst tikt noņemta pagātnei.» Arī šeit, pēc Hitlera vārdiem, bija cilvēki, kuri «nespēj pārlēkt pāri savai ēnai» un neatlaidīgi pieprasīja likumdošanas pasākumus, jo nesaprata, ka visaugstākais likums ir nevis pavēle, bet gan firera *griba*. Šeit atšķirība starp elites formējumu un partijas spēku intelektu izpaužas sevišķi skaidri.

³² Bests (*op. cit.*) to izsaka šādiem vārdiem: «Kamēr policija izpilda vadības gribu, tā rīkojas likuma ietvaros; ja tiek grēkots pret vadības gribu, pārkāpumu izdarījusi nevis policija, bet gan atsevišķs policists.»

³³ Sk. 31. zemsvitras piezīmi.

³⁴ 1933. gadā pēc Reihstāga ugunsgrēka «SA vadoņi bija varenāki par gauleiteru. Viņi arī atteicās paklausīt Geringam.» Sk. Rūdolfa Dilsa ar zvērestu doto liecību grāmatā *Nazi Conspiracy*, V, 224; Dils bija Geringam pakļauts politiskās policijas priekšnieks.

³⁵ SA acimredzot nēma ļaunā sava stāvokļa un varas zaudējumu nacistu hierarhijā un izmisīgi pūlējās ievērot pieklājību. Viņu žurnālos *Der SA-Mann*, *Das Archiv* u.c. atrodamas daudzas aizplivurotas un atklātas norādes par šo nevarīgo sāncensību ar SS. Vēl interesantāk ir tas, ka Hitleris vēl 1936. gadā, kad SA jau bija zaudējusi varu, kādā runā apgalvoja: «Par to, kas jūs esat, jums pilnībā jāpateicas man; un par to, kas esmu es, man jāpateicas vienīgi jums.» Sk. Ernst Bayer. *Die SA. Berlin*, 1938. Tulkojums citēts pēc *Nazi Conspiracy*, IV, 782.

varu un šķietamo atklāto pārstāvību īsteno varas sēdekli būtībā padarīja par noslēpumu, turklāt līdz tādai pakāpei, ka paši valdošās kliķes locekļi nekad nevarēja būt pilnīgi droši par savu stāvokli slepenajā varas hierarhijā. Piemēram, Alfrēds Rozenbergs ar visu savu ilgo darbību partijā un iespaidīgo šķietamo varu un amatiem partijas hierarhijā vēl arvien runāja par vairāku Austrumeiropas valstu izveidošanu, kuras noderētu par drošības mūri pret Maskavu; tas notika laikā, kad tie, kuriem bija dota reāla vara, jau bija nosprieduši, ka pēc Padomju Savienības sakāves nepalikis nekādas valstiskas struktūras, un okupēto Austrumu teritoriju iedzīvotāji bija kļuvuši par bezpavalstniekiem un tādējādi varēja tikt iznīcināti.³⁶ Citiem vārdiem sakot, tā kā apzināšanās, kam paklausīt, un šamērā pastāvīgas hierarhijas izveidošanās ieviestu stabilitātes elementu, kurš totalitāras varas apstākļos nekad nepastāvē, nacisti nemītīgi atsacījās no patiesās varas struktūras, kad vien tā bija tapusi zināma atklātībai, un radīja jaunas valdības instances, bet iepriekšējās salīdzinājumā ar tām kļuva par ēnu valdību, – tā bija spēle, kura nepārprotami varēja turpināties bezgalīgi. Viena no vissvarīgākajām formālajām atšķirībām starp padomju un nacionālsociālistu sistēmu ir tā, ka Staļinam, kad vien viņš savas kustības ietvaros varu pārbīdīja no viena aparāta uz citu, bija tieksme likvidēt aparātu kopā ar tā funkcionāriem, bet Hitleris, lai arī nicīgi izteikdamies par cilvēkiem, kuri «nespēj pārlēkt pāri savai ēnai»,³⁷ bija pilnīgi gatavs arī turpmāk izmantot šīs ēnas kaut vai ar citu funkciju.

Institūciju daudzskāršošana bija ārkārtīgi noderīga pastāvīgajai varas pārbīdīšanai; turklāt, jo ilgāk totalitārs režīms paliek pie varas, jo lielāks kļūst iestāžu skaits un iespējas radīt darbavietas, kas ir atkarīgas vienīgi no kustības, tāpēc ka neviens amats netiek atcelts pēc tam, kad likvidēta tā vara. Nacistu režīms iesāka šo daudzskāršošanu ar visu tobrīd pastāvošo asociāciju, biedrību un organizāciju sākotnēju koordinēšanu. Interesanti, ka šajā visas tautas mēroga manipulēšanā koordinācija nenozīmēja to iekļaušanu jau pastāvošajās attiecīgajās partijas organizācijās. Galu galā līdz pat režīma beigām pastā-

³⁶ Sal. ar Rozenberga runu 1941. gada jūnijā: «Es domāju, ka mūsu politiskais uzdevums ietvers sevī [...] šo tautu organizēšanu noteiktu tipu politiskās grupās [...] un to nostiprināšanos pret Maskavu» ar «Nedatētu memorandu Okupēto Austrumu teritoriju administrācijai»: «Līdz ar PSRS izjuksanu pēc tās sakāves Austrumu teritorijās nepalikis neviena politiska organizācija un tādējādi [...] nesaglabājas pavalstniecība šo teritoriju iedzīvotājiem.» (*Trial of the Major War Criminals. Nuremberg, 1947, XXVI, 616. un 604. lpp.*)

³⁷ *Hitlers Tischgespräche. Bonn, 1951, 213. lpp.* Parasti Hitleris ar to domāja dažu augstu stāvošu nacistu funkcionārus, kuriem bija iebildumi pret visu to cilvēku noslepkavošanu bez nožēlas, kurus viņš uzskatīja par «cilvēku atkritumiem (*Gesax*)». (Sk. 248. un sek. lpp. un *passim*.)

vēja nevis viena, bet gan divas Nacionālsociālistiskās studentu organizācijās, divas Nacistiskās sieviešu organizācijas, pa divām nacistu organizācijām profesoriem, juristiem, ārstiem un tā tālāk.³⁸ Tomēr tas nekādā ziņā nenozīmēja, ka sākotnējā partijas organizācija visos gadījumos būtu spēcīgāka par tās koordinēto līdzinieci.³⁹ Tāpat kā neviens nepavisam nevarēja paredzēt, kurš partijas orgāns pacelsies augstāk partijas iekšējā hierarhijā.⁴⁰

Šī ieplānotā bezveidīguma klasisks piemērs ir zinātniskā antisemitisma organizēšana. 1933. gadā Minhenē tika nodibināts ebreju jautājuma izpētes institūts (*Institut zur Erforschung der Judenfrage*), kurš, iespējams tāpēc, ka ebreju jautājums noteicis visu Vācijas vēsturi, ātri izauga par Vācijas jaunākās vēstures pētniecības institūtu. Plaši pazīstamā vēsturnieka Valtera Franka vadībā tas tradicionālās universitātes pārveidoja šķietamu studiju vietās vai fasādēs. 1940. gadā Frankfurtē tika nodibināts vēl viens ebreju jautājuma pētniecības institūts, ko vadīja Alfrēds Rozenbergs, kuram kā partijas biedram bija ievērojami augstāks stāvoklis. Līdz ar to Minhēnes institūta prestižs tika pazemināts; Frankfurtes, nevis Minhēnes iestādei bija paredzēts saņemt salaupītos dārgumus no Eiropas ebreju kolekcijām un kļūt par mājvietu visaptverošai jūdaisma bibliotēkai. Tomēr, kad dažus gadus vēlāk šīs kolekcijas tiešām nonāca Vācijā, to visvērtīgākā daļa nokļuva nevis Frankfurtē, bet gan Berlīnē, kur to saņēma Himlera īpašā Gestapo ebreju jautājuma likvidācijas (ne tikai izpētes) nodaļa, ko vadīja Eihmans. Neviena no vecākajām iestādēm nekad netika likvidēta, tāpēc situācija 1944. gadā

³⁸ Ieskatam par dažādajām partijas organizācijām, kuras bija ļoti līdzīgas, sk. *Rang- und Organisations-liste der NSDAP*. Stuttgart, 1947, un *Nazi Conspiracy*, I, 178, kur izdalītas četras galvenās kategorijas: 1. *Gliederungen der NSDAP*, kura bija pastāvējusi pirms tās nāksanas pie varas; 2. *Angeschlossene Verbände der NSDAP*, kuras ietver sevī koordinētās biedrības; 3. *Betreute Organisationen der NSDAP*; 4. *Weitere nationalsozialistische Organisationen*. Gandrīz katrā kategorijā ir atrodamas cita studentu, sieviešu, skolotāju un strādnieku organizācija.

³⁹ Milzīgo sabiedriskā darba organizāciju, ko vadīja Todts un vēlāk Alberts Špērs, Hitlers radīja ārpus visām partijas hierarhijām un filiālēm. Šī organizācija varēja tikt izmantota pret partijas vai pat policijas organizāciju varu. Ievēribas cienīgs ir fakts, ka Špērs varēja riskēt, vērsot Hitlera uzmanību (kādā konferencē 1942. gadā) uz neiespējamo ražošanas organizēšanu Himlera režīmā, un pat pieprasīt jurisdikciju attiecībā uz vergu darbu un koncentrācijas nometnēm. Sk. *Nazi Conspiracy*, I, 916 - 917.

⁴⁰ Piemēram, tāda nekaitīga un nenozīmīga biedrība kā NSKK (1930. gadā dibinātais Nacionālsociālistu automobilistu korpus) 1933. gadā pēkšņi tika pacelta elites formējuma līmenī, kopā ar SA un SS baudot privilēģiju kā neatkarīga vienība partijas ietvaros. Šim paaugstinājumam nacistu hierarhijas rindās nekas nesekoja; atskatoties pagātnē, tas liekas nūks drauds SA un SS.

bija šāda: aiz universitāšu vēstures nodaļu fasādes draudoši stāvēja Minhenes institūta jau reālāka vara, aiz kuras savukārt slējās Rozenberga institūts Frankfurtē, un tikai aiz šīm trim fasādēm, to slēpts un aizsargāts, atradās patiesais varas centrs, *Reichssicherheitshauptamt*, īpaša Gestapo nodaļa.

Padomju valdības fasāde, it kā spītējot tās rakstītajai konstitūcijai, ir vēl mazāk iespaidīga, vēl lielākā mērā būvēta vienīgi ārējai novērošanai nekā valsts pārvalde, ko nacisti bija mantojuši un paturēja no Veimāras Republikas. Izteikot bez sākotnējās nacistu institūciju vairošanās koordinācijas posmā, padomju režīms vēl vairāk palaujas uz nemitīgu jaunu iestāžu radīšanu, lai iepriekšējos varas centrus nobīdītu ēnā. Šai metodei raksturīgo milzīgo birokrātiskā aparāta pieaugumu ierobežo atkārtota to likvidācija ar tīrīšanām. Tomēr arī Krievijā mēs varam izšķirt vismaz trīs atsevišķas organizācijas: padomju jeb valsts aparātu, partijas aparātu un NKVD aparātu, un ikvienam no tiem ir sava neatkarīga ekonomikas nodaļa, politiskā nodaļa, izglītības un kultūras ministrija, militārā nodaļa utt.⁴¹

Krievijā partijas birokrātijas šķietamā vara pretēji slepenpolicijas patiesajai varai atbilst nacistiskajā Vācijā pazīstamajai partijas un valsts sākotnējai dublēšanai, un to daudzkārsēšanās top acīm redzama vienīgi pašā slepenpolicijā ar tās ārkārtīgi sarežģīto, plaši sazaroto agentu tīklu, kur vienai nodaļai vienmēr uzticēts pārraudzīt un izspiegot citu. Ikvienā Padomju Savienības uzņēmumā ir īpaša slepenpolicijas daļa, kura vienlīdz izspiego kā partijas biedrus, tā parasto personālu. Līdztekus šai daļai pastāv vēl viena pašas partijas specdaļa, kura arī novēro visus, NKVD agentus ieskaitot, un kuras locekļi konkurējošai organizācijai nav zināmi. Pie šīm divām izspiegošanas organizācijām vēl jāpieskaita fabriku arodbiedrības, kurām jāraugās, lai strādnieki izpildītu viņiem noteiktās normas. Tomēr daudz svarīgāka par minētajiem aparātiem ir NKVD «īpašā nodaļa», kura pārstāv «NKVD pašā NKVD», t.i., slepenpoliciju slepenpolicijā.⁴² Visi šo konkurējošo spēku ziņojumi galu galā nonāk Maskavas centrālkomitejā un politbirojā. Tur tiek nolemts, kuri no ziņojumiem ir izšķirošie un kurām policijas struktūrvienībām uzticēt attiecīgo policijas pasākumu īstenošanu. Nevienas valsts vidusmēra iedzīvotājs, tāpat kā neviena policijas pārvalde, protams,

⁴¹ F. Beck and W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*. 1951, 153. lpp.

⁴² *Ibid.*, 159. un sek. lpp. Pēc citiem ziņojumiem, ir dažādi Padomju policijas aparātu pārsteidzošas daudzkārsēšanās piemēri, galvenokārt vietējās un reģionālās NKVD apvienības, kuras darbojas neatkarīgi cita no citas un kurām ir līdzinieces vietējā un reģionālajā partijas agentu tīklā. Par Krievijas apstākļiem mēs, dabiski, zinām daudz mazāk nekā par nacistiskās Vācijas apstākļiem, it īpaši attiecībā uz organizatoriskiem sikumiem.

nezina, kāds lēmums tiks pieņemts; šodien tā var būt NKVD īpašā nodaļa, nīr – partijas agentu tīkls; dienu vēlāk tās var būt vietējās komitejas vai kāda no reģionālajām organizācijām. Starp visām šīm nodaļām nepastāv nekāda juridiski noteikta varas vai tiesību hierarhija; droši zināms ir tikai tas, ka viena no šīm nodaļām ir izraudzīta, lai realizētu «vadības gribu».

Ir viens vienīgs likums, par kuru totalitārā valstī pārliecināts var būt ikkatrs, proti, jo redzamāka ir kāda valsts iestāde, jo mazāk varas tai pieder, un, jo mazāk zināms par kādas institūcijas esamību, jo tā galu galā ir varena. Saskaņā ar šo likumu padomēm, kuras rakstītā konstitūcijā atzītas par visaugstāko valsts varas orgānu, pieder mazāk varas nekā bolševiku partijai; savukārt bolševiku partijai, kura atklāti vervē savus biedrus un ir atzīta par valdošo šķiru, pieder mazāk varas nekā slepenpolicijai. Īstas varas sākums ir tur, kur sākas slepenība. Šajā ziņā nacistu un bolševiku valsts bija ļoti līdzīgas; to atšķirība izpaudās galvenokārt Himlera slepenpolicijas dienestu monopolizācijā un centralizācijā un acīm redzami savstarpēji nesaistītu policijas darbību labirintā Krievijā.

Ja totalitāru valsti aplūkojam vienīgi kā varas instrumentu un atstājam malā administratīvās efektivitātes, rūpniecības jaudas un ekonomikas ražīguma jautājumus, izrādās, ka tās bezveidīgums ir ideāli piemērots instruments tā sauktā Vadoņa principa īstenošanai. Pastāvīga konkurence starp institūcijām, kuru funkcijas ne tikai saskan, bet kurām doti arī identiski uzdevumi,⁴³ gandrīz nedod iespēju darboties ne opozīcijai, ne sabotāžai; ātra uzsvara maiņa, kas vienu institūciju nobīda ēnā un citai piešķir varu, spēj atrisināt visas problēmas, nevienam pat neapjaušot ne pārmaiņas, ne faktus, ka pastāvējusi opozīcija; sistēmas papildu priekšrocība ir tā, ka pretstāvošā institūcija, iespējams, nekad neuzzina par savu sakāvi, jo tā vai nu vispār netiek atcelta (kā nacistiskā režīma gadījumā), vai arī tiek likvidēta daudz vēlāk bez jebkādas redzamas saistības ar konkrēto jautājumu. Jo vieglāk tas izdarāms tāpēc, ka neviens (izņēmums ir tikai nedaudzi, kam noslēpums uzticēts) attiecības starp varas institūcijām precīzi nepārzina. Tikai laiku pa laikam netotalitārā pasaule nejausi pamana šos apstākļus, kad, piemēram, augsta amatpersona ārzemēs atzīstas, ka viņa tiešais priekšnieks bijis kāds neievērojams ierēdnis vēstniecībā. Atskatoties pagātnē, bieži ir iespējams noteikt, kāpēc kāds pēkšņi zaudējis varu vai, drīzāk – ka tas vispār noticis. Piemēram, šodien nav grūti saprast, kāpēc kara sākumā tādi cilvēki kā Alfrēds Rozenbergs un Hanss

⁴³ Pēc kāda bijušā darbinieka liecības (*Nazi Conspiracy*, VI, 461), «Himleram bijis raksturīgi dot vienu uzdevumu diviem dažādiem cilvēkiem».

Franks tika pārcelti valsts amatos un tādējādi izslēgti no patiesā varas centra, proti, no fireram tuvākajām aprindām.⁴⁴ Svarīgi ir tas, ka viņi ne tikai nezināja šo gājienu iemeslus, bet, domājams, viņiem pat neradās aizdomas, ka tādi nepārprotami godājami amati kā Polijas ģenerālgubernatora vai visu Austrumu teritoriju reihsministra postenis nozīmē nevis viņu nacionālsociālistu karjeras augstāko punktu, bet gan tās beigas.

Vadoņa princips totalitārās valstīs hierarhiju neveido vairāk kā totalitārā kustībā; vara netiek novirzīta no augšas cauri visiem starpslāņiem līdz politiskās struktūras apakšai, kā tas notiek autoritāros režīmos. Faktiskais iemesls ir tāds, ka nav hierarhijas bez varas un, kaut gan rodas daudzi pārpratumu attiecībā uz tā saukto «autoritāro personību», varas princips visos svarīgajos aspektos tiek diametrāli pretstatīts totalitārās kundzības principam. Gluži neatkarīgi no savas izcelsmes Romas vēsturē vara, lai kāda būtu tās forma, vienmēr ir paredzēta brīvības iegrožošanai vai ierobežošanai, nevis tās likvidēšanai. Totalitārās varas mērķis ir likvidēt brīvību, pat nepielaut nekādu spontānu cilvēku rīcību, neizvēloties līdzekļus, lai cik tie būtu tirāniski. Formāli šo jebkādas varas vai hierarhijas trūkumu totalitārā sistēmā parāda fakts, ka starp augstāko varu (firers) un pārvaldāmajiem nav neviena uzticama starplīmeņa, no kura katrs saņemtu savu tiesu varas un paklausības. Firera griba var tikt īstenota visur un vienmēr, un viņš nav saistīts ne ar kādu hierarhiju, pat ne ar to, kuru pats būtu varējis izveidot. Tādējādi nav pareizi sacīt, ka kustība, sagrābusi varu, nodibina daudzas «hercogu valstiņas», kurās katrs mazais vadonis var brīvi rīkoties, kā viņam tīk, un atdarināt lielo vadoni hierarhijas augšā.⁴⁵ Nacistu apgalvojums, ka

⁴⁴ Iepriekšminētajā uzrunā (sk. 29. zemsvītras piezīmi) Hanss Franks pauda, ka viņš kādā brīdī gribējis stabilizēt kustību, un viņa kā Polijas ģenerālgubernatora daudzas sūdzības liecina par galēju izpratnes trūkumu attiecībā uz nacistu politikas tieši antiutilitārajām tendencēm. Viņš nesaprot, kāpēc pakļautās tautas tiek nevis izmantotas, bet gan iznīcinātas. Rozenbergs Hitlera acīs bija neuzticams rasistiskā ziņā, tāpēc ka viņš iekarotajās Austrumu teritorijās domāja izveidot satelitvalstis un nesaprata, ka Hitlera demogrāfiskās politikas mērķis ir iedzīvotāju iznīcināšana šajās teritorijās.

⁴⁵ Priekšstats par dalījumu «mazās hercogu valstiņās», kuras veidoja «ārpus likuma esošu varas piramīdu ar fireru virsotnē», paudis Roberts H. Džeksons. Sk. XII nodaļu grāmatā *Nazi Conspiracy*, II, 1. un sek. lpp. Lai izvairītos no šādas autoritāras valsts izveides, Hitlerš jau 1934. gadā izdeva šādu partijas dekrētu: «Uzrunas forma *«Mein Fuere»* ir paredzēta vienīgi attiecībā uz fireru. Ar šo aizliedzu visiem zemākajiem NSDAP vadītājiem ļaut sevi uzrunāt ar *«Mein Reichsleiter»* u.tml. kā mutiski, tā rakstveidā. Uzrunas formai drīzāk jābūt Pg. [partijas biedrs] [...] vai gauleiters u.tml.» Sk. *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*, op. cit., 1934. g. 20. augusta dekrēts.

«partija ir fireru grupa»,⁴⁶ bija gluži parasti meli. Tāpat kā bezgalīgā institūciju pavairošana un varas sajaukums rada stāvokli, kad ikviens pilsonis izjūt tiešu konfrontāciju ar Vadoņa gribu, kurš patvaļīgi izvēlas orgānu savu paveļu izpildīšanai, tā ka pusotra miljona «fireru» visā Trešajā reihā⁴⁷ ļoti labi apzinājās, ka varu viņiem devis tieši Hitlers bez funkcionējošas hierarhijas starplīmeņiem.⁴⁸ Tiešā atkarība bija reāla, un pastarpinātā hierarhija, kurai noteikti bija sabiedriska nozīme, bija ārējs, neīsts autoritāras valsts atdarinājums.

Vadoņa absolūtais varas un autoritātes monopols visskaidrāk ir redzams attiecībās starp viņu un policijas priekšnieku, kurš totalitārā valstī ieņem visvarenāko sabiedrisko stāvokli. Tomēr, lai cik liela, pat milzīga ir viņa kā īstas policijas armijas un elites struktūru vadītāja rīcībā nodotā materiālā un organizatoriskā varenība, policijas priekšnieks acīmredzot nespēj jēlkad sagrābt varu un pats kļūst par valsts valdnieku. Tādējādi pirms Hitlera krišanas Himlers pat sapnī neuzdrošinājās apstrīdēt Hitlera pretenzijas uz vadonību,⁴⁹ un viņš nekad netika ieteikts par Hitlera pēcteci. Vēl interesantāks šai kopsakarā ir Berijas neveiksmīgais mēģinājums sagrābt varu pēc Staļina nāves. Lai gan Staļins nekad nebija lāvis nevienam policijas priekšniekam baudīt tādu stāvokli, kas būtu salīdzināms ar Himlera stāvokli nacistu valdīšanas pēdējos gados, arī Berijam bija diezgan liels karaspēks, lai pēc Staļina nāves izaicinātu partijas varu, gluži vienkārši ieņemot visu Maskavu un visas pieejas Kremli; neviens cits kā vienīgi Sarkanā armija nespētu sagraut viņa pretenzijas uz varu, un tas beigtos ar asiņainu pilsoņu karu, kura iznākums nekādā ziņā nebūtu paredzams. Būtiski ir tas, ka tikai dažas dienas vēlāk Berija labprātīgi atstāja visus amatus, lai gan skaidri zināja, ka zaudēs dzīvību, jo šo dienu dēļ bija uzdrošinājies policijas varu pretstatīt partijas varai.⁵⁰

⁴⁶ Sk. *Organisationsbuch der NSDAP*.

⁴⁷ Sk. 14. karti *Nazi Conspiracy* VIII sējumā.

⁴⁸ Visi zvēresti kā partijā, tā arī elites struktūrās tika doti personiski Ādolfam Hitleram.

⁴⁹ Pirmo soli šajā virzienā Himlers spēra 1944. gada rudenī, kad pats pēc savas ierosmes pavelēja nāves nometnēs demontēt gāzes iekārtas un pārtraukt masveida iznīcināšanu. Šādi viņš uzsāka miera sarunas ar Rietumu lielvalstīm. Visai interesanti, ka Hitlers acīmredzami vispār netika informēts par šiem sagatavošanas darbiem; šķiet, neviens neuzdrošinājās fireram pateikt, ka viens no viņa kara vissvarīgākajiem mērķiem jau bija atmests. Sk. Léon Poliakov. *Brévaire de la Haine*. 1951, 232. lpp.

⁵⁰ Par notikumiem, kuri sekoja Staļina nāvei, sk. Harrison E. Salisbury. *American in Russia*. New York, 1955.

Šis absolūtas varas trūkums, protams, nekavē policijas priekšnieku organizēt savu milzīgo aparātu saskaņā ar totalitāras varas principiem. Tāpēc ir vērts palūkoties, kā Himlers pēc savas iecelšanas amatā uzsāka Vācijas policijas reorganizāciju, līdz tam centralizētajā slepenpolicijas aparātā ieviešot institūciju daudzkāāršošanu, – t.i., viņš nepārprotami darīja to, par ko visi varas eksperti pirms totalitārajiem režīmiem būtu bažījušies kā par varas decentralizāciju, kura izraisa varas samazināšanos. Gestapo dienestam Himlers vispirms pievienoja Drošības dienestu, kas sākotnēji bija SS nodaļa un tika dibināta kā policijas organizācija pašā partijas iekšienē. Galvenās Gestapo un Drošības dienesta struktūras galu galā tika centralizētas Berlīnē, turpretim šo divu milzīgo slepeno dienestu reģionālās filiāles saglabāja katra savu atšķirīgu identitāti un katra sniedza pārskatu par savu darbību tieši Himlera birojam Berlīnē.⁵¹ Kara gaitā Himlers radīja vēl divus izlūkdienestus: vienā tika iesaistīti tā sauktie inspektori, kuriem vajadzēja kontrolēt Drošības dienestu un koordinēt to ar policiju un kuri bija pakļauti SS jurisdikcijai; otrs bija īpašs militārās izlūkošanas birojs, kurš darbojās neatkarīgi no Reiha militārajiem spēkiem un kuram pēdīgi izdevās iekļaut savās rindās pašas armijas militāro izlūkošanu.⁵²

Viena no ievērojamākām totalitāro diktatūru raksturīgajām iezīmēm ir galīgs veiksmīgu vai neveiksmīgu galma apvērsumu trūkums. (Ar vienu izņēmumu – neviens neapmierinātais nacistis nepiedalījās 1944. gada jūlija militārajā sazvērestībā pret Hitleru.) Ārēji šķiet, ka Vadoņa princips izraisa asiņainas personiskas varas pārmaiņas, nemainot režīmu. Tā ir tikai viena no daudzām pazīmēm, kas liecina, ka valdības totalitārajai formai ir gaužām maz sakara ar varaskāri vai pat ar tieksmi pēc varas radīšanas mašīnas, ar varas sacensību varas dēļ, kura bijusi raksturīga imperiālistu valdīšanas pēdējiem posmiem. Tomēr no formālā viedokļa viens no svarīgākajiem simptomiem ir tas, ka totalitārā valdība neatkarīgi no ārējām izpausmēm nav ne kliķes, ne bandas vara.⁵³ Tiklab Hitlera, kā arī Staļina diktatūra

⁵¹ Nacistu policijas struktūras lielisko analīzi sk. *Nazi Conspiracy*, II, 250. un sek. lpp., it īpaši 256. lpp.

⁵² *Ibid.*, 252. lpp.

⁵³ *Franz Neumann, op. cit.*, 521. un sek. lpp., šaubās par to, «vai Vācija saucama par valsti. Tā daudz vairāk līdzinās bandai, kur vadoņi pēc domstarpībām ir mūžam spiesti sadzīvot.» Konrāda Heidenā darbi par nacistisko Vāciju pārstāv teoriju par kliķes valdību. Attiecībā uz kliķu veidošanos ap Hitleru *Trevor-Roper* publicētās *The Bormann Letters* ir visai pamācošas. Ārstu prāvā (Amerikas Savienotās Valstis pret Karlu Brantu (*Brandt*) u.c. iztiesāšana 1947. gada 13. maijā) Viktors Braks liecināja, ka Bormans jau 1933. gadā, neapšaubāmi rikodamies pēc Hitlera pavēles, bija sācis organizēt personu grupu, kura stāvēja pāri valstij un partijai.

nepārprotami liecina, ka atsevišķu indivīdu izolētība ne tikai sagādā masveida bāzi totalitārai varai, bet tiek realizēta caurcaurēm visā struktūrā līdz pat augšai. Staļins ir nošāvis gandrīz visus, kuri varēja pretendēt uz piederību pie valdošās kliķes, un, līdzko kliķe grasījās nostiprināties, bīdījis politbiroja locekļus šurpu turpu. Hitlers nacistiskajā Vācijā kliķes iznīcināja ar mazāk radikālām metodēm – vienīgā asiņainā tīrīšana bija vērsta pret Rēma kliķi, kuru stingri saturēja kopā tās vadošo locekļu homoseksualitāte; firers aizkavēja kliķu veidošanos ar pastāvīgām varas un pilnvaru pārbīdēm, kā arī ar biežu tuvo draugu nomaiņu savā tiešajā apkārtņē, tāpēc visa iepriekšējā solidaritāte starp tiem, kuri bija nākuši pie varas, ātri vien izgaisa. Vēl jo vairāk acīm redzama ir milzīgā neuzticība, kura gandrīz identiskos vārdos attēlota kā izcila īpašība gan Hitlera, gan Staļina raksturā un kura neļāva viņiem vadīt neko tik ilgstošu un stabilu kā kliķe. Tomēr galvenais ir tas, ka starp amatvīriem nepastāv nekādas savstarpējas attiecības; viņus nesaista ne vienlīdzīgs stāvoklis politiskajā hierarhijā, ne attiecības starp priekšniekiem un padotajiem. Padomju Krievijā ikvienam ir zināms, ka liela rūpniecības uzņēmuma augstākais vadītājs, tāpat kā ārlietu ministrs, kuru katru dienu var tikt pazemināts līdz viszemākajam sabiedriskajam un politiskajam stāvoklim un viņa vietu var ieņemt pavisam nezināms cilvēks. No otras puses, gangsteriskā līdzdalība noziegumos, kurai bija zināma loma nacistiskās diktatūras agrīnajos posmos, zaudē visu vienojošo spēku, jo totalitārisms precīzi izmanto savu varu, lai iesaistītu līdzdalībā iedzīvotājus, līdz tiek noorganizēta visu totalitārisma kundzībai pakļauto laužu vaina.⁵⁴

Valdošas kliķes trūkums jautājumu par totalitāra diktatora pēcteci ir padarījis sevišķi grūtu un mokošu. Šis jautājums piespiedis ir nomocījis visus uzurpatorus, un visai raksturīgi ir tas, ka neviens totalitārais diktators nekad nav izmēģinājis veco metodi – iedibināt dinastiju un par pēcteciem atstāt savus dēlus. Salīdzinājumā ar Hitlera daudzām, tādējādi pašiznīcinošām iecelšanām amatos izceļas Staļina metode, kura amatu pēctecību padarīja par vienu no bīstamākajiem goda apliecinājumiem Padomju Savienībā. Totalitārisma apstākļos «dzensiksnu» labirinta pārzināšana pielīdzināma augstākajai varai un ikviens amatā iecelts pēctecis, kurš uzzina patiešām notiekošo, pēc zināma laika tiek automātiski no amata atcelts. Likumīga un samērā pastāvīga iecelšana amatā tiešām radītu priekšnoteikumu, lai veidotos tāda kliķe, kuras locekļi dalītos Vadoņa monopolā par

⁵⁴ Sal. ar autora ieguldījumu diskusijā par Vācijas vainu: «*Organized Guilt*» in *Jewish Frontier*, January, 1945.

visa notiekošā pārzināšanu, un no tā Vadonim visiem iespējamiem līdzekļiem jāizvairās. Hitlers to reiz kā prazdams izskaidroja Vērmahta augstākajiem komandieriem, kuri nemierīgajā kara laikā, domājams, laužija galvu par šādu problēmu: «Visā pieticībā man par izšķirošo faktoru jānosauč manīs paša persona kā neaizvietojaama [...] Reiha liktenis ir atkarīgs vienīgi no manis.»⁵⁵ Nav vajadzības ironizēt par vārdu «pieticība»; totalitārs vadonis krasā pretstatā ikkatram agrākajam uzurpatoram, despotam un tirānam, liekas, pats tic, ka pēctecības jautājums nav pārāk svarīgs, ka vadoņa darbam nav nepieciešamas ne sevišķas īpašības, ne mācības, ka valsts beigu beigās klausīs jebkuram, kam vien gadsies ieņemt šo amatu viņa nāves brīdī, un neviens varas alkstošs sāncensis tā likumību neapstrīdēs.⁵⁶

Totalitārisma iekārta kā valdīšanas metode šķiet vienkārša, atjautīga un iedarbīga. Tās mehānisms nodrošina ne tikai absolūtu varas monopolu, bet arī neapšaubāmu pārliecību, ka visas komandas vienmēr tiks izpildītas; lielais «dzensiksnis» skaits, hierarhijas juceklis garantē pilnīgu diktatora neatkarību no visiem padotajiem un padara iespējamās ātras un pārstēdzošas politikas pārmaiņas, ar kurām totalitārisms kļuvis slavens. Valsts aparāts ar savu bezveidīgumu ir drošs pret jebkādiem satricinājumiem.

Iemesli, kāpēc šāda neparasta efektivitāte nebija izmēģināta agrāk, ir tikpat vienkārši kā pats mehānisms. Institūciju daudzkārtošana sagrauj jebkuru atbildības apziņu un kompetenci; tā ir ne vien ārkārtīgi apgrūtināša un neproduktīva administrācijas palielināšana, bet arī kavē ražīgumu, jo pretējas pavēles pastāvīgi novilcina reālo darbu, līdz attiecīgo jautājumu izlemj Vadonis. Elites kadru fanātisms, kas ir vissvarīgākais šīs kustības

⁵⁵ 1939. gada 23. novembra runa. Citēta pēc: *Trial of Major War Criminals*, 26. sēj. 332. lpp. Tas, ka šis paziņojums bija kas vairāk par nejausības diktētu histērisku prāta aptumsumu, top skaidrs pēc Himlera runas (stenogrammas atšifrējums atrodams Hūvera bibliotēkas arhīvos, *Himmler File, Folder 332*) birģermeistaru konferencē Poznanā 1944. gada martā. Runā ir teikts: «Kādas vērtības mēs varam likt uz vēstures svāriem? Mūsu pašu cilvēku vērtību [...] Otrā, es gandrīz apgalvotu, vēl lielāka vērtība ir mūsu firera Ādolfa Hitlera unikālā personība, [...] kurš pirmoreiz pēc divtūkstoš gadiem [...] ir sūtījis ģermāņu rasei kā dižens vadonis [...]»

⁵⁶ Sk. Hitlera paziņojumus šajā jautājumā *Hitlers Tischgespräche*, 253. un 222. lpp. Jaunajam Fireram jābūt «senāta» ievēlētam; Firera ievēlēšanas vadošajam principam jābūt tādām, ka vēlēšanu laikā jāpārtrauc jebkādas vēlēšanu dalībnieku diskusijas. Pēc trim stundām vērmahta, partijas un visiem civildienesta ierēdņiem jābūt nozvērinātiem. «Viņš neloļo nekādas ilūzijas par to, ka šajās valsts augstākā vadītāja vēlēšanās ne vienmēr pie Reiha stūres varētu nonākt Firers ar izcilu personību.» Tomēr tas neradīja briesmas, «kamēr vien pienācīgi darbojas viss varas mehānisms».

funkcionēšanā, sistemātiski iznīcina patiesu interesi par konkrētiem darbiem un attīsta mentalitāti, kura katrā iespējamā rīcībā saskata instrumentu kādas pilnīgi atšķirīgas darbības veikšanai.⁵⁷ Šāda mentalitāte ir raksturīga ne tikai elitei, tā pakāpeniski pārņem visus iedzīvotājus, kuru dzīves un nāves visslēptākie sikumi ir atkarīgi no politiskiem lēmumiem, – tas ir, no mērķiem un slepeniem nodomiem, kuriem nav nekāda sakara ar darba izpildījumu. Nemitīga atcelšana, pazemināšana un paaugstināšana drošu komandas darbu padara neiespējamu un aizkavē pieredzes attīstību. Runājot ekonomikas kategorijās, vergu darbs ir greznība, kuru Krievija nedrīkstētu atļauties; tehnisku iemaņu akūta trūkuma laikā nometnes tika piepildītas ar «augsti kvalificētiem inženieriem, kuri sacenšas par tiesībām veikt santehnikas darbus, labot pulksteņus, elektriskā apgaismojuma ierīces un telefonus».⁵⁸ No tīri utilitāra viedokļa Krievijai nebūtu vajadzējis atļauties ne trīsdesmito gadu tīrīšanas, kuras pārtrauca ilgi gaidīto ekonomikas atveseļošanās, ne Sarkanās armijas ģenerālštāba fizisko iznīcināšanu, kas gandrīz beidzās ar sakāvi krievu – somu karā.

Vācijā apstākļi bija citādi. Sākumā nacisti izrādīja tieksmi saglabāt tehnisku un administratīvu prasmi, pieļaut ienākumus uzņēmējdarbībā un ekonomiski valdīt bez īpašas iejaukšanās. Kara sākumā Vācija vēl nebija kļuvusi pilnīgi totalitāra, un, ja gatavošanos karam pieņem kā racionālu motīvu, jāpieļauj, ka aptuveni līdz 1942. gadam tās ekonomikai bija ļauts funkcionēt vairāk vai mazāk racionāli. Gatavošanās karam pati par sevi nav antiutilitāra, kaut gan tā izmaksā pārmērīgi dārgi,⁵⁹ jo varbūt tiesām ir daudz «lētāk ar iekarošanu sagrābt citu nāciju bagātības un resursus nekā pirkt tos no ārvalstīm vai ražot pašu mājās».⁶⁰ Kapitālieguldījumu un ražošanas, ienākumu un peļņas stabilizēšanas un izsīkuma ekonomikas likumi nedarbojas, ja jebkurā gadījumā tiek iecerēts izsmelto pašmāju ekonomiku papildināt ar laupījumu no citām valstīm; ir pilnīga taisnība

⁵⁷ Viens no Himlera paša formulētajiem vadošajiem SS principiem skan šādi: «Neviens uzdevums nepastāv tikai paša uzdevuma dēļ.» Sk. *Gunter d'Alquen. Die SS. Geschichte, Aufgabe und Organisation der Schutzstaffeln der NSDAP*. 1939. *Schriften der Hochschule für Politik*.

⁵⁸ Sk. *David J. Dalin and Boris I. Nicolaevsky. Forced Labor in Russia*. 1947, kuri arī stāsta, ka kara laikā, kad mobilizācija bija radījusi akūtu darbaspēka problēmu, mirstība darba nometnēs gada laikā bija apmēram 40 procenti. Viņi vērtē, ka strādnieka devums nometnēs ir mazāk nekā 50 procenti no brīva strādnieka padarītā.

⁵⁹ *Thomas Reveille. The Spoil of Europe*. 1941, lēš, ka Vācija pirmajā kara gadā spējusi segt visus kara gatavošanas izdevumus no 1933. līdz 1939. gadam.

⁶⁰ *William Ebenstein. The Nazi State*, 257. lpp.

(un simpatizējošā vācu tauta to pilnībā apzinājās), ka slavenais nacistu lozungs «lielgabalus vai sviestu» patiesībā nozīmēja «sviestu caur lielgabaliem».⁶¹ Tikai 1942. gadā totalitārās varas likumi guva pārsvaru pār visiem citiem apsvērumiem.

Radikalizācija sākās tūlīt pēc kara sākuma; var pat pieņemt, ka Hitlerš šo karu izraisīja tāpēc, ka tas deva viņam iespēju paātrināt attīstību tādā veidā, kāds miera laikā nebūtu iedomājams.⁶² Tomēr visievērojamākais uzsāktajā paātrinātajā attīstībā ir tas, ka šo procesu nekādā ziņā neapturēja graujošā sakāve pie Staļingradas, un kara zaudēšanas draudi kopumā bija tikai vēl viens pamudinājums izmest pār bortu visus utilitāros apsvērumus un nežēlot spēkus, lai ar nežēlīgu totālu organizāciju mēģinātu realizēt totalitārās rasistiskās ideoloģijas mērķus, vienalga, uz cik īsu laiku.⁶³ Pēc Staļingradā ciestās sakāves elites struktūras, kuras bija krasi nošķirtas no tautas, tika krietni paplašinātas; atcēla aizliegumus bruņotajos spēkos iesaistītajiem būt partijas biedriem un militāro pavēlniecību pakļāva SS komandieriem. Nenovīdīgi sargātais SS monopols uz noziegumiem tika atmests un militārpersonām dotas tiesības pēc pašu vēlēšanās veikt masu slepkavošanas pienākumus.⁶⁴ Ne militāriem,

⁶¹ *Ibid.*, 270. lpp.

⁶² To pierāda fakts, ka dekrēts nogalināt visus nedziedināmi slimos tika izdots dienā, kad iesākās karš, bet vēl jo vairāk Gebelsa citētie (*The Goebbels Diaries*, ed. Louis P. Lochner, 1948) Hitlera paziņojumi kara laikā par to, ka «karš mums deva iespēju risināt daudzas problēmas, kuras normālā laikā nemūžam netiktu atrisinātas,» un neatkarīgi no tā, kā beigsies karš, «ebreji noteikti būs zaudētāji» (314. lpp.).

⁶³ Vērmahts, protams, atkal un atkal mēģināja dažādajiem partijas orgāniem izskaidrot briesmas, kad karā komandas tika dotas, pilnīgi ignorējot visas militārās, civilās un ekonomiskās vajadzības (sk., piemēram, *Poliakov, op. cit.*, 321. lpp.). Tomēr pat daudziem augstiem nacistu funkcionāriem bija grūti saprast šo nevērību pret visiem objektīvajiem ekonomiskajiem un militārajiem faktoriem konkrētajā situācijā. Viņiem atkārtoti bija teikts, ka «ekonomiskie apsvērumi [ebreju] problēmas risināšanā būtībā nav jāņem vērā» (*Nazi Conspiracy*, VI, 402), bet viņi tik un tā žēlojās, ka liela celtniecības programma Polijā «nebūtu pārtraukta, ja daudzie tajā nodarbinātie ebreju tūkstoši nebūtu deportēti. Kad nu pavēle ir dota, ebreji būs jāņem no bruņošanās projektiem. Es ceru, ka šī [...] pavēle drīz tiks atcelta, jo tad situācija būs vēl ļaunāka.» Šī Hansa Franka, Polijas ģenerālgubernatora, cerība piepildījās tikpat maz kā vēlākās cerības uz saprātīgāku militāru politiku pret poļiem un ukraiņiem. Viņa sūdzības ir interesantas (sk. viņa dienasgrāmatu *Nazi Conspiracy*, IV, 902. un sek. lpp.), jo viņu biedē vienīgi nacistu politikas antiutilitārais aspekts kara laikā. «Kad mēs būsim uzvarējuši karā, poļus, ukraiņus un visus pārējos, kuri te skraida apkārt, manis pēc varēs kaut samalt miltos [...]»

⁶⁴ Sākotnēji koncentrācijas nometnēs tika nodarbinātas tikai speciālas SS – Mīroņgalvas – vienības. Vēlāk aizstājēji nāca no SS karaspēka divīzijām. Kopš 1944. gada tika izmantotas arī regulāro bruņoto spēku vienības, bet parasti tās bija iekļautas SS karaspēka

ne ekonomiskiem, ne politiskiem apsvērumiem nebija lauts iejaukties darbībā un grūtajā masu iznīcināšanas un deportāciju programmā.

Ja aplūko pēdējos nacistu valdīšanas gadus un viņu «piecgadu plāna» versiju, kuras īstenošanai viņiem nepietika laika, bet kuras mērķis bija iznīcināt poļu un ukraiņu tautu, 170 miljonus krievu (tā minēts vienā plānā), Rietumeiropas inteliģenci, piemēram, holandiešus un Elzasas un Lotringas iedzīvotājus, kā arī visus tos vāciešus, kuri tiktu uzskatīti par nederīgiem saskaņā ar paredzamo Reiha veselības likumprojektu vai iepļānoto «likumu par sociāli bīstamiem elementiem», – analogija ar bolševiku 1929. gada (pirmā skaidri izteiktās totalitārās diktatūras gada Krievijā) piecgadu plānu ir gandrīz neizbēgama. Vulgāri eigēniski lozungi vienā gadījumā, pompozas ekonomiskas frāzes otrā bija ievads «milzīga neprāta darbam, kurā visi loģikas likumi un ekonomikas principi tika apgriezti ar kājām gaisā».⁶⁵

Totalitārie diktatori ceļu uz neprātu, protams, neuzsāk apzināti. Mūsu samulsums par totalitārās valsts struktūras antiutilitāro raksturu rodas no maldīgā priekšstata, ka runa ir par normālu valsti – birokrātiju, tirāniju, diktatūru –, no tā, ka mēs nepievēršam uzmanību totalitāro valdnieku zīmīgajiem apgalvojumiem – proti, valsti, kur viņiem izdevies sagrābt varu, viņi uzskata tikai par īslaicīgu mītni starptautiskajai kustībai ceļā uz pasaules iekarošanu, ka uzvaras un sakāves viņi skaita gadu simteņos un tūkstošos un globālās intereses vienmēr ir augstākas par viņu pašu teritorijas vietējām interesēm.⁶⁶ Slavenais sauklis «Pareizs ir tas, kas nāk par labu vācu tautai»

divizijās. (Sk. kādreizējās Neiengammes koncentrācijas nometnes amatpersonas ar zvērestu apliecināto liecību *Nazi Conspiracy*, VII, 211.) Kā Vērmahta aktīvā klātbūtne lika sevi manīt koncentrācijas nometnēs, ir aprakstīts Oda Nansena koncentrācijas nometnes dienasgrāmatā *Day After Day*. London, 1949. Par nelaimi, tā rāda, ka šis regulārās armijas karaspēks bija vismaz tikpat brutāls kā SS.

⁶⁵ *Deutscher, op. cit.*, 326. lpp. Šis citāts ir autoritatīvs, jo nāk no vislabvēlīgākā nekomunistiskā Staļina biogrāfa.

⁶⁶ Nacistiem sevišķi patika notikumus mērit gadu tūkstošos. Himlera paziņojumi, ka SS virus interesē vienīgi «ideoloģijas jautājumi, kuru nozīme mērāma gadu desmitos un simtos», un ka viņi «kalpo mērķim, kāds gadās tikai reizi divtūkstoš gados», ar nelielām variācijām tika atkārtoti visā *SS-Hauptamt-Schulungsamt* izdotajā ideoloģiskās apstrādes materiālā (*Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei*, 160. lpp.). – Runājot par bolševiku versiju, vislabāk ir atsaukties uz Staļina Komunistiskās Internacionāles programmu, kura tika formulēta jau 1928. gadā Partijas kongresā Maskavā. Sevišķi interesants ir vērtējums par Padomju Savienību kā «vispasaules kustības bāzi, starptautiskās revolūcijas centru, visdziāko faktoru pasaules vēsturē. Pasaules proletariāts PSRS pirmo reizi iegūst valsti [...]» (Citēts pēc *W. H. Chamberlin. Blueprint for World Conquest*. 1946, kurā Trešās Internacionāles programmas ir pārpublicētas vārds vārdā.)

bija domāts vienīgi masu propagandai; nacistiem tika iegālvots, ka «Pareizs ir tas, kas nāk par labu kustībai»,⁶⁷ un šīs divas intereses ne vienmēr katrā ziņā saskanēja. Nacisti domāja, nevis ka vācieši ir kungu rase, kam pieder pasaule, bet gan ka viņus, tāpat kā visas pārējās nācijas, vajadzētu vadīt kungu rasei un ka šī rase vēl tikai grasās dzimt.⁶⁸ Kungu rases sākotne bija nevis vācieši, bet gan SS.⁶⁹ Līdz «Ģermāņu pasaules impērijai», kā teica Himlers, vai «āriešu» pasaules impērijai, kā būtu sacījis Hitlers, katrā ziņā vēl bija jāpaiet gadsimtiem.⁷⁰ Jo «kustībai» svarīgāk bija parādīt, ka ir iespējams izveidot rasi, iznīcinot citas «rases», nekā uzvarēt karu ar ierobežotiem mērķiem. Novērotājam no malas kā «milzīgs neprāts» duras acīs uzsvērtais kustības absolūtais pārkums ne tikai pār valsti, bet arī pār nāciju, iedzīvotājiem un amatiem, kurus ieņem paši valdītāji. Iemesls, kāpēc totalitārās varas atjaunīgās metodes ar absolūto un nepārspēto varas koncentrāciju viena cilvēka rokās nebija izmēģinātas agrāk, ir pavisam vienkāršs – neviens parasts tirāns nekad nav bijis tik traks, lai atnestu visas ierobežotās un vietējās intereses – ekonomiskās, nacionālās, cilvēciskās, militārās – par labu tīri izdomātai realitātei tālā, miglainā nākotnē.

Tā kā varu ieguvis totalitārisms paliek uzticīgs sākotnējiem kustības principiem, lielā līdzība starp kustības organizatoriskajiem paņēmieniem un tā saukto totalitāro valsti sevišķi nepārsteidz. Dalījums starp partijas biedriem un frontes organizācijās apvienotajiem līdzskrējiem nepavisam

⁶⁷ Šī oficiālā moto nomaīņa atrodamā *Organisationsbuch der NSDAP*, 7. lpp.

⁶⁸ Sk. *Heiden, op. cit.*, 722. lpp. Hitlers 1937. gada 23. novembra runā nākotnes politiskajiem lideriem Ordensburgā Sonthofenā paziņoja: Nevis «smieklīgi mazas ciltis, sīkas zemes, valstiņas vai dinastijas [...], bet vienīgi rases [var] darboties kā pasaules iekarotājas. Tomēr par rasi – vismaz apziņas nozīmē – mums vēl jāklūst» (sk. *Hitlers Tischgespräche*, 445. lpp.). – Pilnīgā saskaņā ar šo nebūt ne nejauso frāzi ir 1941. gada 9. augusta dekrēts, kurā Hitlers aizliedza turpmāk lietot terminu «vācu rase», jo tas novestu pie «rasu idejas upurēšanas par labu tikai tautības principam un visas mūsu rasu un tautas politikas svarīgo konceptuālo priekšnoteikumu iznīcināšanas» (*Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*). Ir skaidrs, ka vācu rases jēdziens būtu bijis traucēklis nevēlamas Vācijas iedzīvotāju daļas progresējošajai «selekcijai» un iznīcināšanai, kura tieši tajos gados tika plānota nākotnei.

⁶⁹ Himlers «pavisam drīz dažādās zemēs izveidoja ģermāņu SS» (vienības), kurām viņš teica: «Mēs negaidām, lai jūs aiz oportūnisma kļūtu par vāciešiem. Bet mēs tiešām gaidām, lai jūs savu nacionālo ideālu pakļautu dižākajam rases un vēstures ideālam – ģermāņu Reicham.» (*Heiden, op. cit.*) Tā nākotnes uzdevums būs ar «pamatīgu audzināšanu» izveidot «rasu virsslāni», vēl pēc divdesmit līdz trīsdesmit gadiem «dāvās visai Eiropai savu vadošo šķiru». (Himlera runa SS ģenerālmajoru sanāksmē Poznaņā 1943. gadā, *Nazi Conspiracy*, IV, 558. un sek. lpp.)

⁷⁰ *Himmler, ibid.*, 572. lpp.

neizzūd, bet galu galā «koordinē» visus iedzīvotājus, kuri nu tiek organizēti kā piekritēji. Milzīgais piekritēju pieaugums tiek kontrolēts, ierobežojot partijas spēku līdz dažus miljonus lielai privilīgētai «šķirai» un izveidojot superpartiju no vairākiem simtiem tūkstošu biedru – elites struktūras. Institūciju daudzkāršošana, funkciju dublēšana un partijas piekritēju attieksmes pielāgošana jaunajiem apstākļiem nozīmē tikai to, ka īpatnējā, sīpolam līdzīgā kustības uzbūve, kurā katram slānim seko nākamais – kareivīgāks veidojums, tiek saglabāta. Valsts aparāts tiek pārvērsts par simpatizējošo birokrātu frontes organizāciju, kuras funkcija iekšlietās ir izplatīt palāvību tikai koordinētu pilsoņu masās un kuras ārlietu uzdevums ir mulķot ārējo, netotalitāro pasauli. Vadonis duālajā valsts vadītāja un partijas vadītāja stāvoklī savā personā turklāt apvieno galēju karojošu cietsirdību un normālu rīcību, kas izraisa uzticību.

Viena no svarīgākajām atšķirībām starp totalitāru kustību un totalitāru valsti ir tā, ka totalitārais diktators var piekopt totalitāro melošanas mākslu un viņam tā jāpiekopj konsekvētāk un lielākā mērogā nekā kustības vadonim. Daļēji tās ir līdzskrējēju rindu pieauguma sekas, daļēji tā notiek tāpēc, ka nepatīkami valstsvīra paziņojumi nav tik viegli atsaucami kā demagoģiska partijas vadītāja izteikumi. Šai nolūkā Hitlers nolēma bez jebkādiem apkārtceliem atkāpties vecmodīgajā nacionālismā, ko pirms nākšanas pie varas pats bija daudzkārt nosodījis; uzdodamies par niknu nacionālistu, apgalvodams, ka nacionālsociālisms nav «eksportprece», viņš vienlīdz nomierināja kā vāciešus, tā nevāciešus un netieši norādīja, ka nacistu godkāre tiks apmierināta, kad būs izpildītas nacionālistiskās Vācijas ārpolitikas tradicionālās prasības – atdotas pēc Versaļas līgumiem atņemtās teritorijas, Austrijas *Anschluss*, anektētas vāciski runājošās Bohēmijas daļas. Staļins līdzīgi ņēma vērā gan Krievijas sabiedrisko domu, gan nekrievu pasauli, kad izgudroja savu teoriju par «sociālismu vienā valstī» un atbildību par pasaules revolūciju uzvēla Trockim.⁷¹

Sistemātiski meli visai pasaulei var tikt droši pausti vienīgi totalitāras varas apstākļos, kad ikdienas dzīves neīstums propagandu dara gandrīz nevarjadzīgu. Posmā pirms varas iegūšanas kustības nekad nevar tādā pašā mērā atlautes savu īsto mērķu slēpšanu – tie galu galā domāti masu organizāciju

⁷¹ *Deutscher, op. cit.*, apraksta Staļina iespaidīgo «jūtīgumu pret visām psiholoģiskajām zemūdens straumēm [...], par kuru paudēju viņš uzstājās» (292. lpp.). «Jau Trocka teorijas nosaukums vien – «permanētā revolūcija» – nogurušai paaudzei izklausījās pēc draudīga brīdinājuma [...] Staļins ķērās tieši pie riska šausmām un nedrošības, kuras bija pārņēmušas daudzus bolševikus» (291. lpp.).

iedvesmošanai. Taču, ja ir radusies iespēja iznīcināt ebrejus kā blaktis, proti, ar indīgu gāzi, nav vairs nepieciešams izplatīt uzskatu, ka ebreji ir blaktis;⁷² ja ir dota vara veselai nācijai mācīt Krievijas revolūcijas vēsturi, nepieminot Trocka vārdu, nav vajadzīga nekāda turpmāka propaganda pret Trocki. Tomēr šo metožu izmantošana ideoloģisko mērķu īstenošanā «sagaidāma» vienīgi no tiem, kuri ir «ideoloģiski nelokāmi» – vienalga, vai viņi šo nelokāmību ieguvuši Kominternes skolās vai īpašos nacistu ideoloģiskās apstrādes centros – pat tad, ja šie mērķi joprojām tiek cildināti. Šādos gadījumos vienmēr izrādās, ka tie, kuri ir tikai līdzjutēji, nekad neaptver notiekošo.⁷³ Tādējādi rodas paradokss, ka «slepena biedrība gaišā dienas laikā» pēc rakstura un darbības metodēm vissazvērnieciskākā ir tad, kad tā tiek pieņemta par pilntiesīgu dalībnieci nāciju saimē, kuras atzīst savstarpējās tiesības. Ir tikai loģiski, ka Hitlers pirms varas sagrābšanas pretojās jebkuriem mēģinājumiem organizēt partiju un pat elites struktūras uz konspiratīva pamata; tomēr pēc 1933. gada viņš it dedzīgi vēlējās sniegt palīdzību SS pārveidošanā par kaut ko līdzīgu slepenai biedrībai.⁷⁴ Līdzīgā kārtā Maskavas vadītās komunistu partijas krasā pretstatā savām priekštecēm izrāda divainu tieksmi izraudzīties konspirācijas apstākļus pat tur, kur iespējama pilnīga legalitāte.⁷⁵ Jo skaidrāk redzama totalitārisma vara, jo slepenāki kļūst tās patiesie

⁷² Tādējādi Hitlers 1941. gada decembrī (*Tischgespräche*, 346. lpp.), kad bija sācis ebreju iznīcināšanu, varēja atļauties iemīļoto klišeju «piedienīgs žids».

⁷³ Tāpēc Hitlers, 1937. gada novembrī uzrunādams ģenerālštāba locekļus (Blombergu, Friči, Rēderu) un augstas civilpersonas (Neirātu, Gēringu), varēja atļauties atklāti paziņot, ka viņam vajadzīga no iedzīvotājiem attīrīta teritorija, un noraidīt domu par svešu tautu iekarošanu. To, ka firera apgalvojums automātiski izraisītu šādu tautu iznīcināšanas politiku, neviens no klausītājiem acimredzot nesaprata.

⁷⁴ Tas iesākās ar 1934. gada jūlija pavēli, ar kuru SS tika paaugstināta par neatkarīgu organizāciju NSDAP ietvaros, un beidzās ar 1938. gada augusta pilnīgi slepenu dekrētu, kurā tika paziņots, ka SS speciālvienības, Mirongalvas vienības un Triecienspēki (*Verfügungstruppen*) nepieder ne pie armijas, ne policijas; Mirongalvas vienībām vajadzēja «nokārtot speciālus, būtībā policijas uzdevumus», un Triecienspēki bija «vienīgi manā rīcībā esoša pastāvīga bruņota vienība» (*Nazi Conspiracy*, III, 459). Divi sekojošie dekrēti 1939. gada oktobrī un 1940. gada aprīlī iedibināja īpašu jurisdikciju vispārīgos jautājumos visiem SS locekļiem (*ibid.*, II, 184). Kopš tā laika uz visām SS ideoloģiskās apstrādes biroja izdotajām brošūrām ir piezīmes «vienīgi policijas lietošanai», «nepublicējams», «tikai vadītājiem un tiem, kuriem uzticēta ideoloģiskā izglītošana». Būtu vērts sastādīt bibliogrāfiju par plašo nacistu ēras laikā iespiesto slepeno literatūru, kurā ietverti daudzi likumdošanas akti. Interesanti piebilst, ka šeit nav nevienas pašas SA brošūras, un tas varbūt ir vispārītecināšāms pierādījums, ka pēc 1934. gada SA vairs nebija elites struktūra.

⁷⁵ Sal. Franz Borkenau. «Die neue Komintern». *Der Monat*, Berlin, 1949, 4. burtn.

mērķi. Lai uzzinātu Hitlera valdišanas galamērķus Vācijā, palauties uz viņa propagandas runām un *Mein Kampf* bija daudz gudrāk nekā uz Trešā reiha kanclera retoriku; tāpat kā būtu bijis gudrāk neuzticēties Staļina vārdiem par «sociālismu vienā valstī», jo tie bija izgudroti, lai īstenotu nodomu sagrābt varu pēc Ļeņina nāves, un nopietnāk uztvert viņa atkārtoti pausto naidu pret demokrātiskajām valstīm. Totalitārie diktatori ir pierādījuši, ka viņi pat pārāk labi apzinājās pašu tēlotā normālā stāvokļa draudīgumu; tas ir, patiesi nacionālistiskas politikas draudu vai draudu par sociālisma uzcelšanu vienā zemē. Viņi to cenšas pārvarēt ar pastāvīgām un konsekventām pretrunām starp normierinošiem vārdiem un valdišanas realitāti, apzināti attīstīdami metodi, kā vienmēr rīkoties pretēji teiktajam.⁷⁶ Šo līdzsvaru mākslu, kura prasa lielāku izveicību nekā parasta diplomātijas rutīna, Staļins bija attīstījis līdz tādai pakāpei, ka mērenību ārpolitikā vai Kominternes politiskā līnijā gandrīz vienmēr nemainīgi pavada radikālas tīrīšanas Krievijas partijā. Tā, protams, nebija tikai sagādīšanās, ka Nacionālās frontes politiku un samērā liberālās padomju konstitūcijas projekta izstrādi pavadīja Maskavas tiesas prāvas.

Pierādījumi tam, ka totalitārās valdības tiecas iekarot zemeslodi un pakļaut sev visas pasaules valstis, ir viegli atrodamī nacistu un bolševiku literatūrā. Tomēr šīs ideoloģiskās programmas, kas mantotas no pirmstotalitārām kustībām (nacistiem – no pārnacionālistiskām antisemitiskām partijām un pangermāniskiem sapņiem par impēriju, bolševikiem – no revolucionārā sociālisma internacionālās koncepcijas), nav izšķirošas. Noteicošā ir totalitāro režīmu piekoptā ārpolitika, kurā tie patiešām konsekventi pieņem, ka galamērķis beigās tiks sasniegts, un nekad šo mērķi neizlaiž no acīm, lai cik tāls tas varētu likties un lai cik nopietnas pretrunas varētu rasties starp «ideālajām» prasībām un konkrētā brīža vajadzībām. Tādējādi totalitārie režīmi nevienu valsti neuzskata par pastāvīgu ārvalsti, bet, gluži pretēji, uz visām valstīm raugās kā uz savu potenciālo teritoriju. Nāksana pie varas, fakts, ka vienā valstī kustības izdomātā pasaule ir kļuvusi par taustāmu realitāti, attiecībā ar citām nācijām rada stāvokli, kas ir līdzīgs tai situācijai, kādā atrodas totalitāra partija netotalitāras varas apstākļos: fikcijas taustāmā realitāte, starptautiski atzītas valsts varas atbalstīta, var tikt eksportēta tāpat, kā nīcīgums pret parlamentu var tikt importēts netotalitārā parlamentā. Šajā ziņā

⁷⁶ Piemēri ir pārāk nepārprotami un pārāk lielā skaitā, lai tos citētu. Tomēr šo taktiku nevajadzētu identificēt ar milzīgo uzticības un patiesīguma trūkumu, lai gan tieši tās visi Hitlera un Staļina biogrāfi minējuši kā izcilas viņu rakstura īpašības.

ebreju jautājuma pirmskara «risinājums» bija izcila nacistiskās Vācijas eksportprece: ebreju izraidīšana ienesa citās valstīs labu tiesu nacisma; piespiežot ebrejus pamest Reihu bez pases un naudas, tika realizēta leģenda par Mūžīgo Židu, un, uzspiežot ebrejiem nepieņemamu naidīgumu pret nacistiem, viņi bija radījuši ieganstu kaismīgai interesei par visu nāciju iekšpolitiku.⁷⁷

Tas, cik nopietni nacisti uztvēra savu sazvērniecisko izdomu, kurā viņiem bija paredzēts tapt par nākotnes pasaules valdniekiem, atklājās 1940. gadā, kad – pretēji valsts vajadzībām un pat pārāk reālajām izredzēm iegūt savā pusē iekarotās Eiropas tautas – viņi uzsāka Austrumu teritoriju depopulācijas politiku, neņemot vērā ne darbaspēka zaudējumu, ne nopietnas militārās sekas, un ieviesa likumdošanu, kura ar atpakalejošu spēku pārnesa daļu Trešā reiha kriminālkodeksa uz okupētajām Rietumu zemēm.⁷⁸ Grūti iedomāties iedarbīgāku veidu, kā paust nacistu pretenzijas uz pasaules kundzību, nekā sodīt kā valsts nodevību ikvienu izteikumu vai rīcību pret Trešo reihu neatkarīgi no tā, kad, kur vai kurš to sacījis vai izdarījis. Nacistu likumi uz visu pasauli raudzījās kā uz potenciāli pakļautu to jurisdikcijai, tāpēc okupācijas armija bija nevis vairs iekarošanas instruments, kas nāk ar iekarotāja jaunajiem likumiem, bet gan izpildinstitūcija, kura ar varu īstenoja likumu, kas, domājams, jau attiecās uz visiem.

Nacistu likums bija saistošs aiz Vācijas robežām, un nevācu sodīšana bija kaut kas vairāk nekā tikai apspiešanas metode. Totalitārie režīmi nebaidās no loģiskas iesaistīšanās pasaules iekarošanā pat tad, ja tie darbojas pretēji savu tautu interesēm un kaitē tām. No loģikas viedokļa neapstridami ir tas, ka pasaules iekarošanas plāns paredz likvidēt atšķirības starp iekarotājvalsti un iekarotajām teritorijām, tāpat arī atšķirību starp ārpolitiku un iekšpolitiku, uz kurām balstās visas pastāvošās netotalitārās institūcijas un visi starptautiskie sakari. Ja totalitārais iekarotājs visur izturas kā savās mājās, pret saviem iedzīvotājiem viņam jāizturas tā, it kā viņš būtu svešzemju iekarotājs.⁷⁹ Ir

⁷⁷ Sk. Ārlietu ministrijas 1939. gada janvāra apkārtrakstu visām Vācijas varas iestādēm ārzemēs, *Nazi Conspiracy*, VI, 87. un sek. lpp.

⁷⁸ 1940. gadā nacistu valdība izdeva dekrētu, ka pārkāpumi no valsts nodevības pret Reihu līdz «launprātīgām, musinošām runām pret valsts vai nacistu partijas vadītājiem» sodāmas ar atpakalejošu spēku visās Vācijas iekarotajās teritorijās neatkarīgi no tā, vai šos pārkāpumus izdarījuši vācieši vai šo zemju vietējie iedzīvotāji. Sk. *Giles, op. cit.* – Lai pārliecinātos par nacistu *Siedlungspolitik* postošajām sekām Polijā un Ukrainā, sk. *Trial, op. cit.*, XXVI un XXIX sēj.

⁷⁹ Šis termins pieder Kravčenko, *op. cit.*, 303. lpp., kurš, aprakstīdams apstākļus Krievijā pēc 1936.-1937. gada lielās tīrīšanas, piebilst: «Ja svešzemju iekarotājs būtu pārņēmis padomju dzīves mehānismu, [...] diezin vai pārmaiņas būtu krasākas vai nežēlīgākas.»

pilnīga t
nozīmē,
šīs valsts
kā svešze
sakāvi pā
vās. Uzve
ziņā ned

Lidzi
Maksa p
padomju
vuma, ka
nāli, proc
Balkānos
bet, gluži
noteikti
šies gand

Lidzi
savējas –
avotu un
ši sistēmā
labā, nev
no tā nel
nāk no n
juma sac
bet gan i
savā val
nežēlību
vidē. St
iedarbīg

⁸⁰ Ka
tautas ren
slimo ar p
nes vairs
ģimenēm.
nēnu, kād
rēties sabī
«Ce
miljonu.

pilnīga taisnība, ka totalitārā kustība sagrābj varu lielā mērā tādā pašā nozīmē, kā svešzemju iekarotājs var okupēt valsti, kuru viņš pārvalda nevis šis valsts dēļ, bet gan kaut kā cita vai kāda cita labā. Nacisti Vācijā izturējās kā svešzemju iekarotāji, kad pretēji nacionālajām interesēm mēģināja savu sakāvi pārvērst visas vācu tautas galējā katastrofā, un daļēji viņiem tas izdevās. Uzvaras gadījumā viņi domāja tāpat izvērst iznīcināšanas politiku «rases ziņā nederīgu» vāciešu vidū.⁸⁰

Līdzīga attieksme acīmredzot iedvesmoja padomju ārpolitiku pēc kara. Maksā par tās agresivitāti pret pašu Krievijas tautu bija pārmērīgi augsta: padomju vara atteicās no Amerikas Savienoto Valstu lielā pēckara aizdevuma, kas Krievijai būtu devis iespēju atjaunot izpostītos rajonus un racionāli, produktīvi industrializēt valsti. Kominternes vadīto valdību izplatīšanās Balkānos un lielu Austrumu teritoriju okupācija nedeva taustāmu labumu, bet, gluži pretēji, vēl vairāk noslogoja Krievijas resursus. Tomēr šī politika noteikti kalpoja boļševiku kustības interesēm, un šī kustība bija izplatījies gandrīz pusē cilvēku apdzīvotās pasaules.

Līdzīgi svešzemju iekarotājam, totalitārais diktators katras valsts – arī savējās – dabas resursus un rūpniecības bagātības uzlūko par laupījuma avotu un līdzekli agresīvās ekspansijas nākamā soļa sagatavošanai. Tā kā šī sistēmātiskās laupīšanas ekonomika tiek piekopta kustības, nevis tautas labā, neviena tauta un neviena teritorija kā potenciālā labumu saņēmēja no tā neko neiegūst. Totalitārais diktators ir kā svešzemju iekarotājs, kurš nāk no nekuriens, un viņa laupījums nedod labumu nevienam. Laupījuma sadalīšana ir paredzēta nevis pašmāju ekonomikas nostiprināšanai, bet gan tikai kā īslaicīgs taktisks manevrs. Fakts, ka totalitārais diktators savā valstī valda kā svešzemju iekarotājs, stāvokli padara ļaunāku, jo nežēlību papildina lietpratība, kādas acīm redzami trūkst tirānijām svešā vidē. Staļina karš pret Ukrainu trīsdesmito gadu sākumā bija divreiz iedarbīgāks nekā šausmīgi asiņainais Vācijas iebrukums un okupācija.⁸¹

⁸⁰ Kara laikā Hitlers pārdomāja Nacionālā veselības likumprojekta ieviešanu: «Pēc visas tautas rentgena pārbaudes fireram nododams slimu personu saraksts, it īpaši to cilvēku, kuri slimu ar plaušu un sirds slimībām. Pamatojoties uz jauno Reiha veselības likumu [...], šīs ģimenes vairs nevarēs uzturēties sabiedrībā un tām var neatļaut radīt bērnus. Kas notiks ar šīm ģimenēm, tiks darīts zināms turpmākās firera pavēlēs.» Nav vajadzīga liela iztēle, lai uzminētu, kādas varētu būt šīs turpmākās pavēles. To cilvēku skaits, kuriem vairs nebūtu ļauts «uzturēties sabiedrībā», būtu aptvēris ļoti lielu Vācijas iedzīvotāju daļu (*Nazi Conspiracy*, VI, 175).

⁸¹ Cetros kara gados mirušo Krievijas iedzīvotāju kopskaits tiek lēsts starp 12 un 21 miljonu. Vienā pašā gadā Staļins Ukrainā vien iznīcināja apmēram 8 miljonus cilvēku

Šā iemesla pēc totalitārisms dod priekšroku dzimtenes nodevēju – kvilingu valdībām, nevis tiešai pārvaldei, lai gan šādi režīmi acīm redzami ir nedroši.

Totalitārie režīmi sagādā raizes nevis tāpēc, ka piekopj īpaši nežēlīgu spēka politiku, bet gan tāpēc, ka to politika slēpj pilnīgi jaunu, nepieredzētu priekšstatu par varu, tāpat kā to *Realpolitik* ietver sevi pilnīgi jaunu, nepieredzētu priekšstatu par īstenību. Drīzāk galēja nevērība pret tūlītējam sekām, nevis nežēlība; savu sakņu zudums un nacionālo interešu ignorēšana, nevis nacionālisms; necieņa pret utilitāriem motīviem, nevis nepārdomāta savtīga rīcība; «ideālisms», t.i., nelokāma ticība ideoloģiskai, izdomātai pasaulei, nevis varaskāre, – tas viss starptautiskajā politikā ieviesis jaunu, daudz satraucošāku faktoru, nekā spētu agresivitāte vien.

Vara, kādu to iedomājas totalitārisms, rodama vienīgi organizācijas spēkā. Staļins ikvienu institūciju neatkarīgi no tās faktiskās funkcijas redzēja vienīgi kā «dzensiksnu, kura savieno partiju ar tautu»,⁸² un patiesām ticēja, ka Padomju Savienības vislielākie dārgumi ir nevis tās zemes bagātības vai milzīgā darbaspēka ražošanas jauda, bet gan «partijas kadri»⁸³ (t.i., policija). Tieši tāpat Hitlers jau 1929. gadā kustības «lielikumu» saskatīja faktā, ka sešdesmittūkstoš cilvēku «ārēji kļuvuši gandrīz par vienību, ka patiesībā šie locekļi ir vienoti ne tikai idejās, pat viņu sejas izteiksme ir gandrīz viena un tā pati. Paskatieties uz šīm smejošajām acīm, šo fanātisko entuziasmu, un jūs atklāsiet [...], kā simttūkstoš

(aptuvenus novērtējums). Sk. *Communism in Action. U.S. Government. Washington, 1946, House Document No. 754.*, 140-141. lpp. Atšķirībā no nacistu režīma, kurš veda samērā precīzus rēķinus par savu upuru skaitu, nav ticamu skaitļu par miljoniem cilvēku, kuri tika nogalināti Krievijas sistēmā. Tomēr aprēķins, kuru min Suvarins, *op. cit.*, 669. lpp., ir visai nozīmīgs, jo citēts pēc Valtera Krivicka, kuram bija tieša pieeja informācijai GPU kartotēkā. Pēc šiem skaitļiem 1937. gada tautas skaitīšana Padomju Savienībā parādīja, ka, lai gan padomju statistiķi bija gaidījuši, ka iedzīvotāju skaits sasniegs 171 miljonu, patiesībā bija tikai 145 miljoni. Tas norāda uz 26 miljonu iedzīvotāju zaudējumu, skaitli, kurā nav iekļauti iepriekš minētie zaudējumi.

⁸² *Deutscher, op. cit.*, 256. lpp.

⁸³ *B. Souvarine, op. cit.*, 605. lpp., citē Staļinu, kas 1937. gada terora kulminācijas laikā teicis: «Jums jāasniedz izpratne, ka no visām vērtībām pasaulē visdārgākā un izskirošākā ir kadri.» Visi pārskati rāda, ka Padomju Krievijā slepenpolicija jāuzskata par istu partijas elites struktūru. Šim policijas veidam raksturīgi tas, ka kopš divdesmito gadu sākuma NKVD aģenti tika nevis «vērvēti pēc brīvprātības principa», bet gan komplektēti no partijas rindām. Turklāt «darbu NKVD nevarēja izvēlēties par profesiju» (sk. *Beck and Godin, op. cit.*, 160. lpp.).

cilvēku
būtu sa
ir izplū
varu, tā
dalījūn
gisks tr
sumu v
Pastāvi
nāmi s
Ukrain
visu K
Hitlera
nevis t
bija izr
nevar p
kuman
nomisk
sakāve
nāve, l
paaudz
gam no
To

interes
pret vi
nepare
darboj
jamas
savas
pareizi
iespēja
izprot
zemu
materi

cilvēku kustībā kļūst par vienu tipu.⁸⁴ Lai kāds rietumnieka prātā varai būtu sakars ar pasaulīgo mantu, ar turību, dārgumiem un bagātībām, tas ir izplūdis tādā kā dematerializētā mehānismā, kurā katra kustība rada varu, tāpat kā berze vai galvaniskā strāva ražo elektrību. Totalitārais valstu dalījums bagātajās un nabagajās valstīs ir kaut kas vairāk nekā demagoģisks triks; tie, kuri tā domā, patiesībā ir pārliecināti, ka materiālo īpašumu vara ir nenozīmīga un tikai kavē organizatoriskā spēka attīstību. Pastāvīga policijas kadru izaugsme un attīstība Staļinam bija nesalīdzināmi svarīgāka par Baku naftu, oglēm un rūdu Urālos, labības klēti Ukrainā un arī par potenciālajiem Sibīrijas dārgumiem, – īsi sakot, par visu Krievijas varenības arsenāla attīstību. Tāda pati domāšana lika Hitleram upurēt visu Vāciju SS kadriem; karu viņš uzskatīja par zaudētu nevis tad, kad Vācijas pilsētas gulēja drupās un rūpniecības ražotspēja bija iznīcināta, bet gan tikai tad, kad uzzināja, ka uz SS karaspēku vairs nevar palauties.⁸⁵ Cilvēkam, kurš ticēja organizācijas visvarenībai, pārākumam par visiem materiālajiem faktoriem, vai tie būtu militāri vai ekonomiski, un kurš savās iecerēs galīgo uzvaru turklāt skaitīja gadsimtos, sakāve bija nevis militāra katastrofa, nevis iedzīvotājus apdraudošā bada nāve, bet vienīgi sagrautās elites struktūras, kurām bija paredzēts no paaudzes paaudzē nest sazvērestību par pasaules kundzību līdz tās galīgam nobeigumam.

Totalitāras valsts struktūras trūkums, tās nevērība pret materiālajām interesēm, atteikšanās no peļņas motīviem un tās neutilitārā attieksme pret visu – vairāk nekā jebkas cits padarījusi mūsdienu politiku gandrīz neparedzamu. Netotalitārās pasaules nespēja izprast mentalitāti, kura darbojas neatkarīgi no jebkādas cilvēku un materiālā izteiksmē izskaitļojamas darbības un ir pilnīgi vienaldzīga pret nacionālām interesēm un savas tautas labklājību, rada divainu dilemmu spriedumos: tie, kuri pareizi izprot šausminošo totalitārās organizācijas un policijas efektivitāti, iespējams, pārvērtē totalitāro valstu materiālo varenību, bet tie, kuri izprot totalitārās ekonomikas izšķērdīgo nekompetenci, iespējams, pārāk zemu novērtē varas potenciālu, kurš var tikt radīts, ignorējot jebkurus materiālos faktorus.

⁸⁴ Citēts pēc *Heiden, op. cit.*, 311. lpp.

⁸⁵ Saskaņā ar pēdējo ziņojumu par sanākumi Hitleris nolēma izdarīt pašnāvību, uzzinājis, ka SS karaspēkam vairs nevar uzticēties. Sk. *H. R. Trevor-Roper. The Last Days of Hitler*. 1947, 116. un sek. lpp.

II. SLEPENPOLICIJA

Līdz mūsdienām ir zināmas divas totalitārās varas autentiskas formas: nacionālsociālisma diktatūra pēc 1938. gada un boļševiku diktatūra kopš 1930. gada. Šīs totalitārās varas formas pašos pamatos atšķiras no citiem diktatoriskiem, despotiskiem un tirāniskiem režīmiem; kaut arī tās ilgākā laika posmā veidojušās no partijas diktatūras, tomēr šā totalitārisma pazīmes ir jaunas un nav mantotas no vienpartijas sistēmas. Vienpartijas sistēmas mērķis ir ne vien sagrābt valdības funkcijas, bet, visās iestādēs un organizācijās iefiltrējot partijas biedrus, panākt valsts un partijas pilnīgu saplūšanu, lai, sagrābusi varu, partija kļūtu par sava veida valdības propagandas organizāciju. Šī sistēma ir «totāla» tikai negatīvā nozīmē, jo valdošā partija necieš ne citas partijas, ne opozīciju, ne politisko uzskatu brīvību. Partijas diktatūrai nākot pie varas, tā atstāj neskartas attiecības starp valsti un partiju, valdībai un armijai paliek to iepriekšējā vara. «Revolūcija» ir vienīgi fakts, ka visus amatus valdībā nu ieņem partijas biedri. Visos šajos gadījumos partijas vara ir balstīta valsts garantētā monopolā un partijai vairs nav sava varas centra.

Revolūcijas, ko uzsāk totalitārās kustības pēc varas sagrābšanas, ir daudz radikālākas. Sākumā tās cenšas saglabāt būtiskākās atšķirības starp valsti un kustību un atturēt kustības «revolucionārās» institūcijas no saplūšanas ar valdību.⁸⁶ Uzdevumu sagrābt valsts varu, nesaplūstot ar valsts institūcijām, partija veic tādējādi, ka valsts pārvaldes hierarhijā tiek iesaistīti tikai partijai mazāk nozīmīgie biedri. Reālā vara koncentrējas kustības iekšējās institūcijās, ārpus valsts un militārā aparāta. Šai kustības iekšienē arī īstenojas reālā valsts vara, šeit tiek pieņemti visi lēmumi; bieži vien valsts institūcijas pat netiek informētas par notiekošo, un partijas biedri, kuru mērķis ir kļūt par ministriem, par šādām «buržuāziskām» vēlmēm allaž ir samaksājuši ar ietekmes un partijas līdzbiedru atbalsta zaudējumu.

Totalitārai varai valsts institūts ir tikai izkārtne valsts pārstāvēšanai netotalitārajā pasaulē. Un tāpēc totalitārā valsts ir loģiska totalitārās kustības mantiniece, no kuras tā pārņēmusi organizatorisko struktūru. Totalitāru valstu vadītāji pret netotalitāro valstu valdībām izturas tieši tāpat, kā izturējušies pret parlamentārajiem partijām vai partijas frakcijām pirms nākšanas pie varas. Un viņu galvenā problēma – nu jau starptautiskā

⁸⁶ Hitlers bieži runāja par attiecībām starp valsti un partiju un vienmēr uzsvēra, ka nevis valsts, bet gan rase «vieno tautu» un tas ir vissvarīgākais (runa iespiesta kā pielikums *Tischgespräche*). Visizsmelošāk viņš šo teoriju definēja savā runā partijas sanāksmē Nirmbergā 1935. gadā: «Ne jau valsts vada mūs, mēs vadām valsti.»

mērogā – ir tā pati, kas iepriekš – pasargāt kustības (vai totalitāras valsts) izdomāto pasauli no īstenības faktu ietekmes un radīt pasaulē ilūziju, ka šai valsti viss ir kārtībā, ka tajā valda veselais saprāts.

Pāri valstij, pāri visām amatpersonām stāvošs, aiz varas ārējās fasādes un daudzo dažādo neefektīvo organizāciju un institūciju labirintos ir paslēpts totalitāras valsts īstena kodols – superkompetenta un super-spējīga slepenpolīcija.^{86a} Totalitāra režīma raksturīga pazīme ir policijas izvirzīšana par varas galveno spēku un zināma nevērība pret šķietami vareņāko armiju. Tas izskaidrojams ar totalitārisma centieniem pēc pasaules kundzības un ar apzināti neievēroto atšķirību starp savu valsti un ārvalsti, starp iekšpolitiku un ārpolitiku. Bruņotie spēki, kuru uzdevums ir aizsargāt valsti pret ārvalstu agresoriem, pilsoņu kara laikā nekad nav bijis spēks, uz ko valdošā šķira var pilnīgi paļauties, jo pat totalitārisma apstākļos armija pret savu tautu nespēj izturēties tāpat kā pret ārvalstu agresoru.⁸⁷ Totalitāro kustību vadītāju mērķis ir pasaules kundzība, pret savas agresijas upuriem viņi izturas kā pret dumpiniekiem un nodevējiem un tieši tāpēc iekaroto teritoriju pārvaldīšanā priekšroku parasti dod policijai, nevis armijai.

Jau pirms varas sagrābšanas totalitārai kustībai ir izveidota sava slepenpolīcija un sazarots spiegu tīkls dažādās pasaules valstīs. Vēlāk slepenpolīcijas aģenti ir labāk atalgoti un tiem ir lielāka vara nekā regulāra militārā izlūkdienesta darbiniekiem, un viņi bieži vien ir slepenie vadītāji vēstniecībās un konsulātos.⁸⁸ Šo vīru galvenais uzdevums ir veidot piekto kolonnu, vadīt kustības atzarus ārvalstīs, iejaucoties šo valstu iekšējās lietās, lai pakāpeniski sagatavotu tās brīdim, kad totalitārās valsts vadītājs, gāžot attiecīgās valsts likumīgo valdību vai militāras uzvaras rezultātā, varēs tejusties kā mājās. Citiem vārdiem sakot, slepenpolīcijas starptautiskās nodaļas ir zobrati, kas nepārtraukti pārveido totalitāras valsts ārpolitiku par totalitārās kustības iekšpolitiku.

^{86a} Otto Gauweiler. *Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*. 1939, norāda, ka Himlers kā SS reihsfirers un Vācijas slepenpolīcijas šefs ieņēmis īpašu stāvokli tieši tāpēc, ka policijas vadība bija sasniegusi «ģeniālu partijas un valsts vienību», ko neviena cita valdības struktūra nebija mēģinājusi darīt.

⁸⁷ Zemnieku nemieru laikā Krievijā divdesmitajos gados Vorosiļovs šo nemieru apspiešanai atteicās no Sarkanās armijas palīdzības, izveidojot speciālas GPU soda vienības (sk. Ciliga, *op. cit.*, 95. lpp.)

⁸⁸ 1935. gadā Gestapo aģenti ārvalstīs saņēma 20 miljonus marku, savukārt armijas izlūkdienestam bija jāsamierinās ar 8 miljonu budžetu. Sk.: Pierre Dehillotte. *Gestapo. Paris, 1940*, 11. lpp.

Tomēr šīm funkcijām, ko slepenpolīcija uzņemas, lai sagatavotu utopisko totalitāro pasaules kundzību, ir otršķirīga nozīme. Pirmajā vietā ir totalitārās fikcijas nodrošināšana pašu zemē. Tieši slepenpolīcijas vadošā loma totalitārās valsts iekšpolitikā ir veicinājusi vispārējo nepareizo priekšstatu par totalitārisma būtību. Visi despotiskie režīmi pilnībā palaujas uz slepenajiem dienestiem, jo no pašu tautas baidās vairāk nekā no ārējiem ienaidniekiem. Tomēr šī analogija attiecībā uz despotismu un totalitārismu atbilst patiesībai tikai totalitārisma sākumposmā, kad vēl darbojas politiskā opozīcija. Arī šajā, tāpat kā citās jomās totalitārisms izmanto un apzināti atbalsta netotalitāros maldīgos priekšstatus, lai cik neglaimojoši tie būtu pašai totalitārajai varai. Savā slavenajā runā reihsvēra štābam 1937. gadā Himlers skaidroja, ka policijas spēki tiek palielināti tāpēc, ka «kara gadījumā radīsies ceturtais darbības lauks – pati Vācija».⁸⁹ Gandrīz tai pašā laikā arī Staļinam gandrīz izdevās pārliecināt veco bolševiku gvardi, kuru «atzīšanās» viņam bija nepieciešama, proti, ieskaidrojot, ka pastāv kara draudi pret PSRS un šādā situācijā valstij jābūt vienotai, pat ja to vada despots. Vispārsteidzošākais ir fakts, ka abi šie paziņojumi tika izteikti pēc tam, kad politiskā opozīcija jau bija iznīcināta, kad slepenpolīcija bija pieaugusi skaitliski, turklāt vairs nebija pretinieku, kurus izspiegot. Kad sākās karš, Himleram vairs nebija nekādas nepieciešamības izmantot un viņš arī neizmantoja SS daļas pašā Vācijā. Tās darbojās vienīgi koncentrācijas nometnēs un spaidu darbos dzīto ārzemnieku uzraudzībā. SS karaspēks galvenokārt darbojās Austrumu frontē, veicot «speciālos uzdevumus», parasti masu slepkavības, un atbalstot politiku, kas bieži vien nonāca konfliktā ar nacistu pārvaldes militārajām un civilajām iestādēm. Tāpat kā slepenpolīcija PSRS, SS vienības parasti ieradās pēc tam, kad militārie spēki bija «nomierinājuši» iekaroto teritoriju un tikusi galā ar politisko opozīciju.

Totalitārā režīma sākumstadijās slepenpolīcijai un valsts pārvaldes elitei vēl ir tāda pati loma kā citās diktatūras formās vai bijušajos terora režīmos, un viņu darbības nežēlīgās metodes nav salīdzināmas tikai ar mūsdienu Rietumvalstīm. Sākotnējā cīņā pret slepenajiem ienaidniekiem un kādreizējo oponentu tvarstīšana tiek apvienota ar visas tautas iesaistīšanu frontēs, spiegošanas pakalpojumi tiek pieprasīti no vecajiem partijas biedriem. Šai stadijā kaimiņš pamazām kļūst par kaimiņa niknāko ienaidnieku, kas uzmana «nepareizi domājošo» modrāk nekā policijas aģents. Šis pirmais posms

⁸⁹ Sk.: *Nazi Conspiracy*, IV, 616. lpp.

noslēdzas, kad organizētā atklātā vai slepenā pretošanās kustība ir likvidēta. Vācijā tas notika ap 1935. gadu, Padomju Savienībā – ap 1930. gadu.

Tikai pēc reālo ienaidnieku iznīcināšanas sākas «objektīvo ienaidnieku» raganu medības un terors kļūst par totalitāro režīmu patieso saturu. Aizbaidinoties ar sociālisma celtniecību vienā valstī vai izmantojot konkrēto zemi kā revolucionāro eksperimentu laboratoriju, vai realizējot *tautas kopības* ideju, tiek izpildīta otra totalitārisma prasība – neierobežota totāla vara. Un, kaut gan teorētiski totālā virskundzība iespējama tikai pasaules mērogā, totalitārie režīmi pierādīja, ka šo totalitārās utopijas daļu iespējams realizēt pilnībā, jo tā nav atkarīga no uzvarām vai zaudējumiem. Tādējādi Hitlers, jau ciedzams militārās sakāves, varēja priecāties par ebreju iznīcināšanu un nāves fabriku veidošanu. Lai arī kāds būtu gala iznākums, bez kara nebūtu bijis iespējams «sadedzināt tiltus» un realizēt dažus totalitārās kustības mērķus.⁹⁰

Nacistu kustības elites un boļševiku kustības «kadru» galvenais mērķis bija vairāk totalitārā kundzība nekā režīma drošība. Totalitārisma mērķis – pasaules kundzība – tikai šķietami ir līdzīgs imperiālistiskai ekspansijai, un arī tieksme pēc pasaules kundzības tikai šķiet pazīstama despotisma pētniekiem. Galvenā atšķirība starp totalitāro un imperiālistisko ekspansiju ir tāda, ka pēdējā atzīst atšķirību starp savu valsti un ārvalsti, turpretim galvenā atšķirība starp despotiskā un totalitārā režīma slepenpoliciju ir tāda, ka totalitārā režīma slepenpolicija necenšas izziņāt cilvēku domas un neizmanto slepeno dienestu veco labo metodi – provokāciju.⁹¹

Tā kā slepenpolicija sāk darboties pēc valsts «nomierināšanas», tā novērotājam no malas šķiet pilnīgi nevajadzīga vai, gluži otrādi, liek maldīgi domāt, ka pastāv slepena pretošanās kustība.⁹²

⁹⁰ Sk. 62. piezīmi.

⁹¹ Maurice Laporte. *Histoire de l'Okhrana*. Paris, 1935, pareizi raksturojis provokācijas metodi kā slepenpolicijas «stūrakmeni». (19. lpp.)

Padomju Krievijā provokācija nebūt nebija slepenpolicijas slepenais ierocis un režīms to plaši lietoja, lai novērtētu sabiedrības domu. Sabiedrībai, kaut arī negribīgi, laiku pa laikam vajadzēja kritizēt liberālās starpspēles totalitārajā režīmā vai citādi reaģēt uz tām; to var uzskatīt par masveida provokāciju. Provokācija patiesi bija kļuvusi par sabiedrības viedokļa rādītāju totalitārisma versijā.

⁹² Interesanti, ka nacistiskās Vācijas ierēdņi pat mēģināja samazināt Gestapo darbinieku skaitu un sašaurināt tā darbības lauku, pamatoti uzskatot, ka valsti nacistiskā ierēdņu pabeigta un Himleram, kurš, gluži pretēji, centās panākt slepenā dienesta skaitlisku paplašināšanu (ap 1934. gadu), nācās pat pārspīlēt «iekšējo ienaidnieku» radītās briesmas. Sk.: *Nazi Conspiracy*, II, 259, V, 205; III, 547.

Tas, ka slepenie dienesti šķiet lieki, nav nekas jauns – tie vienmēr uzskatījuši par vajadzīgu pierādīt savas pastāvēšanas nepieciešamību pēc tam, kad ir paveikts sākotnējais uzdevums. Šī uzdevuma veikšanai izmantotās metodes arī ir tās, kas padara tik grūtu revolūciju vēsturisko izpēti. Atklājas, piemēram, ka Luija Napoleona valdīšanas laikā nav bijis nevienas pretvalstiskas darbības, kas nebūtu pašas policijas inspirēta.⁹³ Arī cariskajā Krievijā ikvienā revolucionārajā partijā bija savi slepenie aģenti, un viņu provokatīvā darbība liecina, ka bez viņiem revolucionārā kustība Krievijā nebūtu bijusi tik sekmīga.⁹⁴ Citiem vārdiem sakot, provokācijas palīdzēja saglabāt revolucionārās tradīcijas un aizvien no jauna graut revolūcijas sagatavošanas darbus.

Provokācijas apšaubāmā loma varēja būt iemesls, kāpēc totalitāro režīmu vadītāji no tās atteicās. Bez tam provokācija ir nepieciešama tikai tad, kad aizdomas nav pietiekams iemesls, lai kādu apcietinātu un sodītu. Turklāt totalitāro režīmu vadītājiem nebija vajadzīgas provokācijas, lai sodītu tos, kurus viņi uzskatīja par ienaidniekiem. Svarīgāks par šiem tehniskajiem apsvērumiem ir fakts, ka totalitārisms bija ideoloģiski definējis savus ienaidniekus jau pirms varas sagrābšanas. Tātad «aizdomās turamos» nebija radījuši policijas informācija. Tā ebreji nacistiskajā Vācijā un bijušo valdošo šķiru pēcteči Padomju Krievijā nekādas naidīgas akcijas neveica, tomēr režīms viņus pasludināja par «objektīvajiem ienaidniekiem». Galveno atšķirību starp despotiskā un totalitārā režīma slepenpoliciju raksturo atšķirība starp «aizdomās turamo» un «objektīvo ienaidnieku». «Objektīvo ienaidnieku» rada valdības politika, nevis viņa paša vēlēšanās šo valdību gāzt.⁹⁵ Tas

⁹³ Sk.: Gallier-Boissière. *Mysteries of the French Secret Police*. 1938, 234. lpp.

⁹⁴ Nav nejaušība, ka tieši pēc ohrankas nodibināšanas 1880. gadā Krievijā īpaši aktīvās revolucionārā kustība. Lai pierādītu savas pastāvēšanas nepieciešamību, tieši ohranka bieži vien bija slepkavību organizētāja un tās ierēdņi «kalpoja tiem, ko apsūdzēja» [...] Ja policijas aģents būtu izplatījis skrejlapas vai organizējis atentātu pret ministru, rezultāts būtu tas pats. (*M. Laporte, op. cit.*, 25. lpp.) Turklāt nozīmīgākie atentāti – pret Stolipinu un fon Plevi –, šķiet, bija policijas darbs. Revolūcijai izšķirošs bija fakts, ka samērā mērīgos laika posmos tieši policija bija tā, kas «aktivizēja revolucionāro darbību» (*ibid.* 71. lpp.).

Bertram D. Wolfe savā darbā *Three Who Made A Revolution: Lenin, Trotsky, Stalin*, 1948, nosaucis šo parādību par «policijas sociālismu».

⁹⁵ Hanss Franks, kurš vēlāk kļuva par Polijas ģenerālgubernatoru, definēja atšķirību starp «valstij bīstamu cilvēku» un «valstij naidīgu cilvēku». Pirmajam tiek piedēvētas objektīvas īpašības neatkarīgi no viņa gribas vai uzvedības. Nacistiskās slepenpolicijas darbība bija koncentrēta ne tikai pret valstij naidīgu darbību, tās mērķis bija vērsties pret «visiem mēģinājumiem neatkarīgi no to mērķa, kas varētu valstij kaitēt». Sk.: *Deutsches Verwaltungsrecht*,

nav cilvēks, kura «bīstamās domas jāizprovocē» vai kura pagātne attaisno aizdomas, bet gan «tendences nesējs» – kā slimības bacīļu nēsātājs.⁹⁶ Totalitārie valdnieki rīkojas kā cilvēki, kuri ilgstoši apvaino savu līdzcilvēku par ienaidnieku, līdz visi tam notic. Jā, tas varbūt ir mazliet cietsirdīgi, toties iedarbīgi, turklāt vēl visi zina, kā veiksmīgi karjeristi tiek galā ar saviem konkurentiem.

Jēdziena «objektīvs ienaidnieks» ieviešana totalitārā režīma darbībai ir svarīgāka nekā attiecīgu kategoriju ideoloģiska definīcija. Ja totalitārajiem režīmiem tā rīkoties liktu tikai naidis pret ebrejiem vai buržujiem, tad, izdarījuši milzīgu noziegumu, tie varētu atgriezties pie normālas dzīves un valdības likumiem. Taču notika pretējais. «Objektīvo ienaidnieku» kategorija pārdzīvoja pirmos ideoloģiski noteiktos kustības ienaidniekus; mainoties apstākļiem, tika atklāti jauni ienaidnieki. Nacisti pēc ebreju iznīcināšanas plānoja sākt poļu iznīcināšanu, un Hitlers pat bija iecerējis dažu kategoriju vāciešu iznīcināšanu.⁹⁷ Bolševiki, sākuši ar agrāko valdošo šķiru pēcnācējiem, vērsa neierobežotu terorū pret kulakiem (30. gadu sākumā), tiem sekoja poļu izcelsmes krievi (1936.–1938.), kara laikā – tatāri un Volgas vācieši, pēc kara – karagūstekņi un Sarkanās armijas okupācijas spēku vienības, bet pēc ebreju valsts nodibināšanās – Krievijas ebreji. Ienaidnieka kategorijas izvēle nav patvaļīga, tai jābūt ticamai, lai to varētu publikot un izmantot propagandai ārzemēs, tāpēc ienaidnieku kategorijas izvēli var noteikt pat totalitārās kustības propagandas vajadzības, piemēram, pēkšņais, nekad agrāk nepieredzētais valdības antisemitisms Padomju Savienībā, kas, iespējams, bija iecerēts, lai iegūtu PSRS Eiropas

420–430. lpp. *Op. cit. Nazi Conspiracy*, IV, 881. un sek. lpp. Maunca vārdiem runājot (*op. cit.* 44. lpp.): «Ierobežojot bīstamos cilvēkus, drošības pasākumi [...] nozīmē pasargāt valsti no tai un tautai draudošajām briesmām neatkarīgi no bīstamo cilvēku reāli veiktajām darbībām. [Jautājums ir] par valsts pasargāšanu no iespējamām briesmām.»

⁹⁶ R. Hēns, nacistu jurists un SS biedrs, nekrologā Reinhardam Heidriham, kurš, pirms kļuva par Čehoslovākijas pārvaldnieku, bija viens no tuvākajiem Himlera līdzgaitniekiem, rakstīja, ka viņš savus pretiniekus vērtējis «nevis kā cilvēkus, bet kā valstij bīstamu domu nesējus un tāpēc ārpus tautas esošus». *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1942. gada 6. jūnijā, citēts pēc *E. Kohn-Bramstedt. Dictatorship and Political Police*, London, 1945.

⁹⁷ 1941. gada sākumā sanāksmē Hitlera galvenajā mitnē tika ieteikts ieviest Polijā tos pašus pasākumus, ar kuriem ebrejus sagatavoja nāves nometnēm: uzvārdu maiņa iedzīvotājiem, kam tie ir vāciskas cilmes; nāvesods par dzimumsakariem starp poļiem un vāciešiem (*Rasenschande*); prasība poļiem Vācijā nēsāt atšķirības zīmi – P burtu (tāpat kā ebrejiem dzelteno zvaigzni). Sk.: *Nazi Conspiracy*. VIII, 237. un sek. lpp., un Hansa Franka dienasgrāmatu izd. *Trial, op. cit.*, XXIX, 683. Poļi paši, dabiski, drīz vien satraucās par savu likteni pēc tam, kad nacisti būs iznīcinājuši ebrejus (*Nazi Conspiracy*, IV, 916.). Par Hitlera plāniem attiecībā uz vāciešiem sk. 80. piezīmi.

satelītvastu simpātijas. Šim nolūkam bija nepieciešamas paraugprāvas, kurās «objektīvi» atklātus ienaidniekus piespieda pašiem atzīties savos noziegumos. Šādas izrādes visveiksmīgāk izdevās ar totalitārisma doktrīnām sagandētiem cilvēkiem, kuri «subjektīvi» saprata savu «objektīvo» vainu un atzinās tajā «lietas labā». ⁹⁸ Pastāvēja «objektīvā ienaidnieka» koncepcija, kuras identitāte mainījās atkarībā no apstākļiem – tiklīdz viena ienaidnieku kategorija bija likvidēta, karš tika pieteikts nākamajai. Tas vēlreiz pierāda, ka totalitārajā režīmā nav valdības šā vārda parastajā nozīmē, bet gan ir *kustība*, kas nepārtraukti saduras aizvien ar jauniem šķēršļiem, pret kuriem jācīnās. Ja totalitārajā sistēmā vispār var runāt par juridisku domāšanu, tad tās galvenā ideja ir «objektīvais ienaidnieks».

Cieši saistīta ar aizdomās turamā pārvēršanos «objektīvā ienaidniekā» ir slepenpolīcijas lomas maiņa totalitārajā sabiedrībā. Slepenie dienesti pilnīgi pamatoti tiek dēvēti par «valsti valstī», un tā tas ir ne tikai despotiskajās, bet pat konstitucionālās un daļēji konstitucionālās valstīs. Jo slepenpolīcijai piederošā slepenā informācija tai vienmēr ļāvusi justies pārākai par visām citām civilajām iestādēm un dienestiem un radījusi atklātus draudus valdības locekļiem. ⁹⁹

Totalitārā policija, tieši pretēji, ir pakļauta vadoņa gribai, un vadonis vienpersonīgi var izlemt, kam jāklūst par nākamo potenciālo ienaidnieku; vadonis, kā to darīja Staļins, var arī norādīt, kuri slepenpolīcijas darbinieki ir likvidējami. Tā kā policijai vairs nav atļauts lietot provokācijas, tā ir zaudējusi vienīgo ietekmīgo līdzekli un, lai saglabātu neatkarību no valdības un nodrošinātu sev darbu, kļūst pilnīgi atkarīga no augstākajām amatpersonām. Tāpat kā armija netotalitārās valstīs, policija totalitārajos režīmos pilda politiķu pavēles un ir zaudējusi visas priekšrocības, kādas tai ir despotiskajās birokrātiskajās valstīs. ¹⁰⁰

⁹⁸ Beks un Godins, *op. cit.*, 87. lpp., runā par Padomju Savienībā arestēto «objektīvo ienaidnieku» raksturojumu. Arestēto vidū bija arī NKVD darbinieki (153. lpp.). Subjektīvo ieskatu arestu un atzīšanās objektīvajā nepieciešamībā vislabāk sniedz šie bijušie slepenpolicisti. Viens no šiem bijušajiem NKVD darbiniekiem ir teicis: «Mani priekšnieki pietiekami labi pazīst mani un manu darbu, un, ja partija un NKVD tagad liek man atzīties šajos nodarījumos, tad taču viņiem ir iemesls to darīt. Un mans, ļoļāla padomju pilsoņa, pienākums ir nepretoties un atzīties visā, ko no manis prasa.» (*Ibid.*, 231. lpp.)

⁹⁹ Ir labi zināma situācija Francijā, kur ministri dzīvoja pastāvīgās bailēs no slepenpolicijas dosjē. Par stāvokli cariskajā Krievijā sk. Laportē, *op. cit.*, 22.-23. lpp.: «Ohrankai ir daudz lielāka vara nekā jebkurai amatpersonai [...] Ohranka [...] ziņoja cāram tikai to, ko pati vēlējas.»

¹⁰⁰ «Pretēji ohrankai, kas bija valsts valstī, GPU ir padomju valdības nodaļa, [...] un savā darbībā tā nav tik neatkarīga.» Roger N. Baldwin. *Political Police*, no *Encyclopedia of Social Sciences*.

Totalitārās policijas uzdevums ir nevis atklāt noziegumus, bet gan būt pie rokas, kad valdība izlemj apcietināt kārtējo iedzīvotāju kategoriju. Galvenā atšķirība ir vienīgi tā, ka viņi zina augstāko vadītāju nodomus un to, kāda politiskā līnija tiks realizēta. Tas neattiecas tikai uz plaša mēroga akcijām, piemēram, tādām kā veselas šķiras vai etniskās grupas likvidēšana (vienīgi GPU vadošie darbinieki zināja padomju valdības patiesos mērķus 30. gadu sākumā, un vienīgi SS formējumi bija informēti par paredzamo ebreju iznīcināšanu 40. gadu sākumā); totalitārā režīmā arī ikdienas dzīvē, piemēram, rūpniecības uzņēmumā, tikai NKVD aģenti zina, ko Maskava isti vēlas, kad tā, piemēram, pavēl šai rūpnīcai palielināt cauruļu ražošanu: vai tiešām vajag vairāk cauruļu vai «jānovāc» šīs rūpnīcas direktors, vai nolemts iznīcināt visu šīs nozares vadību vai varbūt likvidēt tieši šo rūpnīcu, vai arī tas ir pamats sākt kārtējo tīrīšanas kampaņu.

Viens no iemesliem, kāpēc slepenie dienesti cits citu dublē un to darbinieki cits citu nepazīst, ir tas, ka totalitārisma nepieciešams īpašs elastīgums. Runājot par minēto piemēru ar caurulēm – Maskava, dodot attiecīgo pavēli, var arī vēl nezināt, vai tiešām vajadzīgas caurules, kuras vajadzīgas vienmēr, vai arī tas ir tikai iemesls kārtējai tīrīšanas kampaņai. Slepeno dienestu dublēšanās dod iespēju pēdējā minūtē mainīt lēmumus. Tādējādi viens no šiem dienestiem var gatavot pavēli par rūpnīcas direktora apbalvošanu ar Ļeņina ordeni, vienlaikus otrs – par viņa arestu. Un šādas sistēmas darbības efektivitāti nosaka tieši fakts, ka pretrunīgie lēmumi var tikt gatavoti vienlaicīgi.

Totalitārisma, tāpat kā citos režīmos, slepenpolicijai pieder informācijas monopols. Taču attiecībā uz informāciju, ko drīkst zināt tikai policija, ir notikušas svarīgas pārmaiņas: policiju vairs neinteresē, kas notiek tās potenciālo upuru galvā (to pat neinteresē, kas ir šie upuri); policija nu ir kļuvusi par lielāko valsts noslēpumu glabātāju. Tas nozīmē automatisku stāvokļa un prestiža paaugstināšanos, kaut arī tas ir saistīts ar reālās varas samazināšanos. Slepenie dienesti vairs nezina neko tādu, ko vadonis nezinātu labāk par viņiem, un ir kļuvuši par pavēļu izpildītājiem.

No juridiskā viedokļa totalitārisma vēl interesantāka par aizdomās turamā pārtapšanu «objektīvā ienaidniekā» ir apsūdzības uz aizdomu pamata aizstāšana ar «iespējamo noziegumu». Ja aizdomās turamais tiek arestēts tāpēc, ka varbūt ir spējīgs izdarīt noziegumu, kas kaut kādā mērā saistīts ar viņa personu (vai viņa kā aizdomās turamā personu),¹⁰¹ tad totalitārisma

¹⁰¹ Tipiska aizdomās turamā koncepcija ir izklāstīta K. Pobedonosceva stāstījumā: *L'Autocratie Russe; Mémoires politiques, correspondance officielle et documents inédits, 1881-1894*.

versija par «iespējamo noziegumu» balstās objektīvās attīstības loģiskā pieņēmumā. Maskavas tiesas procesi pret veco boļševiku gvardi un Sarkanās armijas karavadoņiem ir klasisks piemērs sodīšanai par «iespējamo noziegumu». No fantastiski safabricētajām apsūdzībām izsecināma šāda notikumu attīstības loģika: Padomju Savienība var nonākt krīzes situācijā, un krīze var beigties ar Staļina diktatūras gāšanu, kas savukārt var vājināt valsts bruņotos spēkus, un var rasties situācija, kurā jaunajai valdībai būs jāparaksta pamiers vai pat jānoslēdz aliance ar Hitleru. Un Staļins deklarēja, ka ir pamats aizdomām par valsts apvērsuma gatavošanu un savvērestību ar Hitleru.¹⁰² Pretrunā ar šīm «objektīvajām», kaut arī pilnīgi absurdaļām iespējamībām bija apsūdzēto uzticamība, pilnīga neizpratne par notiekošo, nelokāma pārliecība, ka bez Staļina viss būs zaudēts, kā arī paties naidis pret fašismu – tātad virkne fakti, kuriem, dabiski, trūka izdomātā «iespējamā nozieguma» konsekvences. Totalitārisma galvenais pieņēmums, ka viss ir iespējams, pakāpeniski noved pie absurdaļām un briesmīgām sekām – ikviens noziegums, ko vadoņi izdomājuši, ir jāsođa neatkarīgi no tā, vai tas ir vai nav izdarīts. «Iespējamie noziegumi», tāpat kā «objektīvie ienaidnieki», protams, nav policijas kompetencē, tātad policija arī nevar tos izgudrot, atklāt vai izprovocēt. Arī šai jomā slepenie dienesti ir pilnīgi atkarīgi no politiskajiem vadītājiem. Viņu neatkarība kā valstij valsti ir zudusi.

Tikai vienā aspektā totalitārā slepenpolicija joprojām ir līdzīga netotalitāro valstu slepenajiem dienestiem. Slepenpolicija tradicionāli – kopš Fušē laikiem – gūst labumu no saviem upuriem un pat papildina valsts budžetu

Paris, 1927: «Ohrankas ģenerālis Šerevins tiek lūgts iejaukties iztiesājamā lietā un darīt kaut ko, lai palīdzētu dāmai, kura acīmredzot lietu zaudēs, jo otra puse ir nolīgusi labu advokātu ebreju.» Ģenerālis stāsta: «Tai pašā vakarā es pavēlēju arestēt to nolādēto židu un kā politiski neuzticamu paturēt apcietinājumā [...] Galu galā, es taču nevaru vienādi izturēties pret draugiem un netiru židu, kurš varbūt nav vainīgs šodien, bet bija vainīgs vakar un būs vainīgs rīt!»

¹⁰² Tiesas procesos Maskavā apsūdzība «balstījās uz [...] groteski brutalizētiem un izkropļotiem pieņēmumiem par notikumu iespējamo attīstību. [Staļins] visticamāk sprieda šādi: krīzes gadījumā viņi var vēlēties mani gāzt – es sodīšu viņus par šādu iespēju. Valdības maiņa var vājināt Krievijas militāros spēkus un viņus var piespiest parakstīt pamieru ar Hitleru un varbūt pat piekrist teritorijas atdošanai – es viņus jau tagad apsūdzēju par nodevīgas alianses noslēgšanu ar Vāciju un padomju teritorijas atdošanu». Šādi I. Doičers spidoši izskaidro Maskavas tiesas procesus; *op. cit.*, 377. lpp.

Piemērs nacistu versijai par «iespējamo noziegumu» minēts Hansa Franka citētajā darbā: «Pilnīgi valstij bīstamo noziegumu katalogu nav iespējams sastādīt, jo nekad nevarēs paredzēt visu, kas varētu apdraudēt valsti un valdību nākotnē.» (Citēts pēc *Nazi Conspiracy*, IV, 881. lpp.)

no apšaubāmiem ienākumu avotiem, kļūstot par līdzdalībniekiem tajās darbības sfērās, pret kurām tai būtu jācīnās, – azartspēlēs un prostitūcijā.¹⁰³ Šīs nelegālās pašfinansēšanās metodes – no draudzīgiem kukuļiem līdz atklātai šantāžai – bija svarīgs faktors, atbrīvojot slepenpoliciju no valsts amatpersonu pārraudzības un nostiprinot tās pozīcijas kā valstij valsti. Interesanti, ka policijas finansēšana uz viņu upuru rēķina ir pārdzīvojuši visas pārmaiņas. Padomju Krievijā NKVD bija gandrīz pilnībā atkarīga no vergu darba, no kura tiešām nebija cita labuma un mērķa kā milzīgā slepenpolicijas aparāta finansēšana.¹⁰⁴

Himlers savu SS karaspēku, kas bija nacistu slepenpolicijas darbinieki, vispirms finansēja no ebrejiem konfiscētajiem īpašumiem, vēlāk viņš noslēdza līgumu ar lauksaimniecības ministru Darrē un saņēma vairākus simtus miljonu marku no tā, ko ik gadus nopelnīja Darrē, lēti iepirkdams lauksaimniecības preces ārzemēs un pārdodams tās par fiksētām cenām Vācijā.¹⁰⁵ Šis ienākumu avots, protams, izsīka kara laikā. Alberts Špērs, Todta pēctecis un lielākais darbaspēka izmantotājs Vācijā, 1942. gadā ierosināja Himleram noslēgt līdzīgu līgumu – ja Himlers atteiktos no pārraudzības pār spaidu darbos ievestajiem ārzemniekiem, kuru darbs bija neproduktīvs, Špēra organizācija maksātu SS vajadzībām noteiktus procentus no ienākumiem.¹⁰⁶ Šos daudz maz regulāros ienākumus Himlers papildināja, liekot lietā vecās labās finanšu krīžu laika šantāžas metodes. Teritorijās, kur bija dislocēti esesieši, viņi izveidoja «SS draugu biedrības», kurām «brīvprātīgi» vajadzēja maksāt noteiktu naudas summu šo esesiešu vajadzībām.¹⁰⁷ Jāpieņem, ka savās finansiālajās operācijās nacistu slepenpolicija neizmantoja

¹⁰³ Slepenpolicijas darbības kriminālās metodes, protams, nav tikai Francijas monopols. Piemēram, Austrijā Marijas Terēzes valdīšanas laikā policijas priekšnieks Kaunics policijā nodarbināja tā sauktos «šķīstības komisārus», kas pārtika no šantāžas. Sk. *Moritz Bermann. Maria Theresia und Kaiser Joseph II. Vienna-Leipzig*, 1881. Atsauksme uz Robertu Piku.

¹⁰⁴ Ir pilnīgi skaidrs, ka milzīgo policijas aparātu uzturēja vergu darbs; pārsteidzoši, ka policijas budžetam ar to vien nepietika. Citētajā darbā Kravcenko min īpašās nodevas, ko NKVD uzlika vajātajiem pilsoņiem, kuriem atļāva dzīvot un strādāt brīvībā.

¹⁰⁵ Sk. *Fritz Thussen. I Paid Hitler. London*, 1941.

¹⁰⁶ Sk. *Nazi Conspiracy*, I, 916.-917. lpp. – SS ekonomiskā darbība bija saistīta ar ekonomikas un valsts pārvaldes iestādēm. Valsts Finanšu un ienākumu pārvaldei SS savus finansiālos līdzekļus deklarēja kā «partijas īpašumu, kas paredzēts speciālo uzdevumu veikšanai» (1943. gada 5. maija vēstule, citēts pēc *M. Wolfson. Uebersicht der Gliederung verbrecherischer Nazi Organisationen. Omgus*, 1947, decembris).

¹⁰⁷ Sk. *Kohn-Bramstedt, op. cit.*, 122. lpp. – Šantāžas motīvs ir skaidri nojaušams, ņemot vērā to, ka šādā veidā vietējās SS vienības organizēja līdzekļu iegūvi dislokācijas vietās. Sk. *Der Weg der SS*, izd. *SS-Hauptamt-Schulungsamt* (bez datuma), 14. lpp.

pašu ieslodzītos, izņemot kara pēdējos gadus, kad «cilvēku materiāla» izmantošanu koncentrācijas nometnēs vairs nenoteica Himlers viens pats un nometnēs ieslodzīto darbs «nebija racionāls, bet tikai palielināja nelaimīgo ieslodzīto mokas.»¹⁰⁸

Tomēr šie neregulārie finanšu darījumi atstājuši nenozīmīgas pēdas slepenpolīcijas vēsturē. Iemesls tam ir totalitārā režīma noliedzošā attieksme pret ekonomiku un finansēm. Tāpēc metodes, kas normālos apstākļos tiktu uzskatītas par nelikumīgām un nošķirtu slepenpolīciju no citām valsts iestādēm, totalitārisma apliecina, ka tā nebūt nav neviena nekontrolēta, neatkarīga institūcija, kas dzīvo nedrošībā, nekārtībā un necieņā. Tieši pretēji, totalitārisma slepenpolīcija ir nostabilizējusies un pilnīgi iekļāvusies valsts pārvaldē. Slepenpolīcija ne tikai nav ārpus likuma, gluži pretēji, – tā ir likuma iemiesojums, un tās cieņa ir neapšaubāma. Tā vairs neorganizē slepkavības pēc pašas iniciatīvas, neveic provokācijas pret valsti un sabiedrību, un tā dzelžaini nostājas pret šantāžu, kukulņemšanu un apšaubāmiem finansiāliem ienākumiem. Lekcijā par morāli, ko Himlers kara laikā nolasīja saviem padotajiem, izskanēja neslēpti draudi. Viņš teica: «Mums bija morālas tiesības [...] aizmēzt šo tautu (ebrejus), kuri gribēja aizmēzt mūs, bet mums nav tiesību iedzīvoties uz viņu rēķina – vienalga, vai tas ir zvērādas kažoks, pulkstenis, viena vienīga marka vai cigarete.»¹⁰⁹

Attiecībā uz «bīstamajām domām» cilvēki nekad nevar iepriekš zināt, kuras domas īsti ir bīstamas. Īpaši stingri tika pārraudzīta inteliģence un mākslinieki; viņu dzīve tika nepārtraukti regulēta, ieviešot aizvien jaunas normas un prasības, un pēc katras šādas reizes tika represēti cilvēki, kas pēkšņi bija sākuši domāt «bīstamas domas» – tas nekas, ka vēl iepriekšējā dienā šādas domas vai idejas bija vispārpieņemtas.

Tātad slepenpolīcijas vispārpieņemtā policijas funkcija bija kļuvusi nevajadzīga, taču vēl apšaubāmāks ir pieņēmums, ka to aizstāja ar ekonomiskām funkcijām. Nenoliedzami, ka tieši NKVD periodiski aptvarstīja zināmu iedzīvotāju skaitu, nosūtot tos uz nometnēm, maldinoši dēvētām

¹⁰⁸ *Ibid.*, 124. lpp. – Noteikts kompromiss šai ziņā tika panākts līdzekļu sadalē starp nometņu uzturēšanai nepieciešamajiem izdevumiem un SS personiskajām vajadzībām. Sk. Wolfson, *op. cit.*, Osvalda Pola, WVH (*Wirtschafts- und Verwaltungs-Hauptamt*) prieksnieka 1941. gada 19. septembrī reihskomisāram rakstītā vēstule par cenu kontroli. Šķiet, ka ekonomiskā darbība koncentrācijas nometnēs izvēršusies tikai kara laikā darba trūkuma dēļ.

¹⁰⁹ Himlera runa Poznaņā 1943. gada oktobrī. *International Military Trials, Nuremberg*, 1945-1946, 29. sēj., 146. lpp.

par spaidu darbu nometnēm.¹¹⁰ Kaut arī iespējams, ka tieši šādā veidā PSRS atrisināja bezdarba problēmu, ir zināms, ka darba ražīgums koncentrācijas nometnēs bija zemāks nekā brīvajā padomju darbā un no tā tikko pietika līdzekļu, lai segtu policijas aparāta uzturēšanas izdevumus.

Neapšaubāmas ir slepenpolicijas – šīs «vislabāk organizētās un visspējīgākās»¹¹¹ valsts institūcijas – politiskās funkcijas totalitārā režīma valsts aparātā. Jo tieši slepenpolicija ir izpildinstitūcija, ar kuras starpniecību tiek novadītas visas valdības pavēles. Ar slepeno agentu tīklu totalitārā režīma radonis ir radījis sev sazarotu tīmekli, kas atšķirībā no pārējo hierarhijas formu šīpolveidīgās struktūras ir pilnīgi atdalīts no pārējām valsts institūcijām.¹¹² Tādējādi slepenpolicijas agenti totalitārā valstī ir vienīgā valdošā šķira, kuras vērtību kritēriji un normas iespiežas visā totalitārajā sabiedrībā.

No šāda viedokļa raugoties, nav pārsteidzoši, ka dažas tieši slepenpolicijai raksturīgās iezīmes ir raksturīgas visai valstij. Totalitārisma apstākļos aizdomās turama ir visa sabiedrība. Katra doma, kas atšķiras no oficiāli noteiktās un allaž mainīgās vadlīnijas, kļūst aizdomīga neatkarīgi no tā, kādā cilvēka darbības jomā tā izpaužas. Cilvēks ir nolemts aizdomām tikai tāpēc, ka ir domāspējīga būtne, un pat vispriekšzīmīgākā uzvedība nevar šīs aizdomas novērst – jo spēja domāt nozīmē arī spēju domas mainīt. Bet,

¹¹⁰ Bekam Bulatam (bijusā padomju profesora pseidonīms) bija iespēja izpētīt Ziemeļkaukāza NKVD dokumentus. No tiem viņš uzzināja, ka 1937. gadā, kad tīrīšanas kampaņa bija sasniegusi kulmināciju, vietējais NKVD saņēma pavēli arestēt noteiktu skaitu cilvēku, un šis skaits procentuāli katrā apdzīvotā vietā bija citāds, «visnelabvēlīgākajās» sasniedzot pat 5%. Vidējais arestēto daudzums PSRS bija 3%. Deivids J. Dallins 1949. gada 8. janvārī *The New Leader*, atsaucoties uz Beku un Godinu, *op. cit.*, 239. lpp., nonāk pie secinājuma, ka «aresti bija plānoti šādi: NKVD kartotēka aptvēra visus iedzīvotājus, un katram bija sava klasifikācijas kategorija. Tādējādi katrā pilsētā bija pieejama statistika, cik tajā dzīvo bijušo baltgvardu, bijušo opozīcijas partijas biedru utt. Šais kartītēs tika ierakstīti arī visi kompromitējošie materiāli, fakti, kas iegūti no apcietināto liecībām. Katra cilvēka kartītē atkarībā no tajā ierakstītā bija atzīme par šā cilvēka bīstamības pakāpi. Tā kā šīs ziņas regulāri tika sūtītas augstākajām instancēm, valsts jebkurā brīdī varēja sarīkot tīrīšanas kampaņu, zinot precīzu cilvēku skaitu katrā kategorijā.

¹¹¹ Baldwin, *op. cit.*

¹¹² Krievijas slepenpolicijas darbinieki bija personiski pakļauti Stalīnam, tāpat kā SS tīrīšanas spēki (*Verfügungstruppen*) bija personīgi padoti Hitleram. Abi šie spēki, pat ja kara laikā tiktu mobilizēti, dzīvoja paši pēc saviem likumiem. Veicot SS reorganizāciju, pirmais, ko ieviesa Himlers, bija «laulību likums», un tā nolūks bija norobežot esesiešus no pārējiem iedzīvotājiem. Pat pirms Himlera «laulību likuma», jau 1927. gadā, esesiešiem ar pavēli bija noteikts «nekad nepiedalīties diskusijās partijas biedru sanāksmēs». (*Der Weg der SS, op. cit.*) Tas pats attiecās arī uz NKVD darbiniekiem, kuri bija savrupi un nebiedrojās ar citām partijas elites grupām. (*Beck and Godin, op. cit.*, 163. lpp.)

tā kā nav iespējams izzināt otra cilvēka domas un spīdzināšana, lai to panāktu, ir tikai izmisuma solis un veltīgs mēģinājums panākt neiespējamo, aizdomas nav iespējams mazināt, jo ne sabiedrībā pieņemtās vērtības, ne paša indivīda intereses nepastāv kā sociālas realitātes (atšķirībā no psiholoģijas). Totalitārās valstīs savstarpējs aizdomīgums dominē visās sociālajās attiecībās, un tas rada vispārēju bailu gaisotni pat ārpus slepenpolicijas darbības lauka.

Totalitāros režīmos provokācija, kas agrāk bija slepenpolicijas aģentu metode, kļūst par metodi arī kaimiņu attiecībās, un to tiši vai netiši izmanto ikviens. Jo ikviens var nevilus kļūt par aģentu un provokatoru attiecībā pret jebkuru citu, ja draudzīgā sarunā izteiktas «bīstamas domas» (vai domas, kas kļuvušas par «bīstamām») var tapt zināmas attiecīgām iestādēm. Iedzīvotāju līdzsadarbošanās politisko oponentu denuncēšanā ir notikusi arī agrāk, bet totalitārās valstīs tā ir tik labi noorganizēta, ka speciālistu darbība šai jomā ir kļuvusi gandrīz vai lieka. Sistēmā, kur notiek pastāvīga izspiegošana, kur ikviens var būt policijas aģents un vienlaikus katrs jūt, ka tiek nepārtraukti novērots, kur karjera ir ārkārtīgi nedroša, kur visnegaidītākie kāpumi un kritumi ir ikdienišķa parādība, – šādā sistēmā katrs vārds kļūst apšaubāms un var tikt dažādi interpretēts.

Vistipiskākais piemērs tam, kā totalitārā sistēma pārņem slepenpolicijas metodes un normas, ir cilvēka karjera. Dubultaģents netotalitārajos režīmos cītīgi kalpoja politiķu mērķiem un savam priekšniekam. Viņš loloja divējādas vēlmes – izvirzīties gan politiskajā partijā, gan maizes darbā. Lai to panāktu, bija jāapgūst tikai dažas metodes, kādas normālā sabiedrībā sīkajam ierēdnitīm varētu rādīties tikai slepenos sapņos: izmantodams sakarus ar policiju, viņš var samazināt savu sāncensu un priekšnieku skaitu partijā, bet, izmantodams sakarus ar revolucionāriem, var atbrīvoties no sava priekšnieka policijā.¹¹³ Ja salīdzina karjeras iespējas šodienas Krievijas sabiedrībā, līdzība ar šīm metodēm ir pārsteidzoša. Ne tikai augstākajām amatpersonām par saviem amatiem jāpateicas tieši tīrīšanām, kas novāca viņu priekštečus: šādā veidā augšupvirzība tiek paātrināta visās dzīves jomās. Visaptveroša tīrīšana, ko izdara ik desmit gadus, paver ceļu jaunajai paaudzei, kas tikko beigusi skolas un sāk darba gaitas. Tādējādi valdība pati rada apstākļus karjeras veidošanai, bet iepriekš ar to bija nodarbojies policijas aģents.

¹¹³ Tipiska ir policijas aģenta Malinovska spožā karjera. Viņš kļuva par parlamenta deputātu no boļševiku partijās. Sk. *Bertram D. Wolfe, op. cit.*, XXXI nod.

Šī gigantiskās valsts mašīnas periodiskā maiņa neļauj attīstīties kompetencei, taču tai ir savas priekšrocības: darbinieki ir gados jauni, nerodas apstākļi, kas vismaz miera laikā var kļūt totalitārajam režīmam bīstami. Valtij ierobežojot gados vecāko darbinieku skaitu, jaunie darbinieki vairs nav savā karjerā atkarīgi no šiem vecākajiem. Un, visbeidzot, tiek atrisināta bezdarba problēma un ikvienam dota iespēja strādāt atbilstoši izglītībai. Tā 1939. gadā, kad Padomju Savienībā bija pabeigta lielā tīrīšana, Staļins ļoti apmierināts paziņoja, ka «partija spēj piedāvāt vadošos amatus partijā un valdībā vairāk nekā 500 000 jauno bolševiku.»¹¹⁴

Pazemojošā atziņa, ka darbs iegūts tikai tāpēc, ka ir iznīcināti priekštecī, uz PSRS pilsoņiem atstāja tādu pašu demoralizējošu iespaidu kā ebreju iznīcināšana – uz vāciešiem. Tā ir apziņa, kas ikvienu darbinieku padara līdzatbildīgu valdības pastrādātajā noziegumā, par tā atbalstītāju, vienalga, vēlas to cilvēks vai ne, un rezultātā – jo jutīgāks ir pazemotais cilvēks, jo dedzīgāk viņš aizstāvēs šo režīmu. Citiem vārdiem sakot, šī sistēma loģiski ir izaugusi no vadoņa principa un ir vislabākā garantija lojalitātei – jo katra nākamā paaudze ir atkarīga no vadoņa politikas, kas, iznīcinot iepriekšējo paaudzi, devusi tai darbu. Šī politika arī identificē sabiedriskās un personiskās intereses, ar ko tā lepojās Padomju Savienības aizstāvji (nacistu versijā tā ir atteikšanās no personiskās dzīves), jo šādos apstākļos katra cilvēka eksistence ir pilnībā atkarīga no režīma politiskajām interesēm. Un, kad šī identitāte sabrūk un kārtējais tīrīšanas vilnis izmēž indivīdu no viņa amata, režīms gādā, lai viņš pazustu arī no dzīvo pasaules. Viss notiek tāpat kā ar dubultaģentu, kurš bija atkarīgs no revolūcijas (jo bez tās zaudētu darbu slepenpolicijā), – arī šajā gadījumā straujais kāpums pa karjeras kāpnēm beidzas ar pazūšanu bez vēsts, jo dubultspēli nevar spēlēt mūžīgi. Totalitārais režīms, radot tādus apstākļus karjeras veidošanai, kādi agrāk pastāvēja tikai no sabiedrības izstumto vidū, veicināja tālejošas pārmaiņas sociālajā psiholoģijā. Šī dubultaģenta psiholoģija, kurš ar dzīvību samaksāja par dažiem gadiem dzīves vilņa virsotnē, kļuva par filozofiju pēcrevolūcijas paaudzei Krievijā, mazākā mērā, tomēr draudīgi – arī pēckara paaudzei Vācijā.

Tā ir sabiedrība, kas dzīvo pēc tām normām un likumiem, kuri kādreiz bija slepenpolicijas monopols un pēc kuriem darbojas režīma slepenpolicija. Tikai tad, kad cīņa par varu ir sākotnējā posmā, režīma upurus vēl var turēt aizdomās par opozīciju. Taču drīz vien viņus nomaina «objektīvais ienaidnieks», kas citkārt bija ebreji vai poļi (nacistu režīmā), citkārt tā

¹¹⁴ Citēts pēc *Avtorkhanov, op. cit.*

dēvētie «kontrevolucionāri» – tā sauca apsūdzību, ko «Padomju Savienībā apsūdzētajiem noteica, jau pirms radās šaubas par viņu rīcību. Pie kontr-revolucionāriem mēdza pieskaitīt cilvēkus, kuriem pašiem vai arī kuru vecākiem vai vecvecākiem kaut kad piederējusi māja vai veikals,¹¹⁵ vai arī cilvēkus, kuriem gadījies piederēt pie Sarkanās armijas okupācijas spēkiem vai kuriem bija poļu izcelsme. Totalitārisma režīma pēdējā stadijā vispār tiek atmesti jēdzieni «objektīvais ienaidnieks» vai «iespējamais noziegums», upuri izraudzīti pilnīgi nejauši un, pat neuzrādot apsūdzību, viņiem tiek liegtas tiesības dzīvot. Šai jaunajā «nevēlamo» kategorijā var ietilpt garīgi slimie, sirds un plaušu slimnieki – kā nacistiskajā Vācijā – vai cilvēki, kas nejaušības pēc iekļauti izsūtāmo sarakstos – kā Padomju Savienībā.

Šī nepārtrauktā patvaļa indivīda brīvību negatīvi ietekmē vairāk nekā jebkura tirānija. Jo tirānijā indivīdam, lai viņš tiktu sodīts, vismaz ir jābūt šīs tirānijas ienaidniekam. Un uzskatu brīvība netika liegta tiem, kas bija pietiekami drosmīgi, lai riskētu ar savu galvu. Teorētiski arī totalitāros režīmos ir iespējama opozīcija, tikai tai nav nekādas nozīmes – jo vainīgais taču tiek sodīts tāpat kā nevainīgais. Brīvība šai režīmā ir reducēta līdz pēdējai iespējai – izdarīt pašnāvību. Un pati brīvības izpausme arī neko nemaina, jo brīvās gribas izpausmes sekas ir tādas pašas kā tiem, kas nav darijuši neko. Ja Hitlers būtu paspējis realizēt savu loloto sapni – ieviest Vācijā Vispārējo veselības likumu, tad plaušu slimniekus piemeklētu tāds pats liktenis kā komunistus nacistu režīma valdīšanas sākumā un ebrejus vēlākajos gados. Režīma oponentiem Krievijā ir tāds pats liktenis kā miljoniem cilvēku, kuri nonāk koncentrācijas nometnēs tikai tāpēc, ka totalitārā vara paredzējusi nosūtīt uz turieni noteiktu cilvēku skaitu. Tātad oponents vienīgi atvieglo policijas darbu upuru izvēlē, jo gan vainīgie, gan nevainīgie ir vienādi nevēlami.

Koncepcijas maiņa attiecībā uz noziegumiem un noziedzniekiem nosaka totalitārisma slepenpolicijas darbības jaunās, briesmīgās metodes. Noziedznieki tiek sodīti, nevēlamie gluži vienkārši pazūd, atstājot par sevi tikai atmiņas tiem, kas viņus pazinusi un mīlējuši. Viens no slepenpolicijas grūtākajiem uzdevumiem ir – parūpēties, lai kopā ar iznīcībai nolemtu cilvēku izzustu arī šīs pēdas.

Cara ohranka, GPU priekštece, bija radījusi kartīšu sistēmu. Katras kartītes centrā bija ierakstīts aizdomās turamā vārds un apvilīts ar sarkanu

¹¹⁵ *The Dark Side of the Moon*. New York, 1947.

apli; ar mazākiem sarkaniem aplīšiem bija apzīmēti viņa politiskie draugi, bet paziņas, kam nebija nekāda sakara ar politiku, bija apzīmēti ar zaļiem aplīšiem; brūnie aplīši norādīja cilvēkus, kas tiekas ar šā cilvēka draugiem, bet ko viņš pats personiski nepazīst; un attiecības starp aizdomās turamā draugiem – politiskajiem un nopolitiskajiem – un draugu draugiem norādīja linijas, kas savienoja aplīšus.¹¹⁶ Šīs metodes izvēršanu traucēja tikai kartīšu lielums, tomēr teorētiski varēja būt milzīgi liela papīra loksne, kurā būtu ierakstīta visa tauta. Šis arī ir totalitārās policijas utopiskais mērķis. Tā ir atmetusi seno policijas sapni par melu detektoru, kas ļauj uzzināt patiesību, jo vairs taču pat nevajag zināt, kas ir kas un ko katrs domā. (Tomēr melu detektors nebūt nav tik visvarens, kā policija to bija iztēlojusies – jo sarežģītā iekārta nevar daudz vairāk kā konstatēt upura aukstasinību vai nervozitāti. Tieksme pēc šāda melu detektora var būt izskaidrojama tikai ar nereālo vēlēšanos lasīt cilvēka domas.) Šīs vēlēšanās bija nereālas, un tieši tās jau kopš seniem laikiem radījušas visbriesmīgākās spīdzināšanas metodes. Totalitārisma policijas mūsdienu sapnis, ņemot vērā mūsdienu metodes, ir daudz briesmīgāks. Un tas ir – gigantiska karte pie sienas, kurā, kad vien nepieciešams, var paraudzīties un noskaidrot, kas ar ko un kādās attiecībās ir saistīts. Teorētiski šis sapnis ir pat realizējams, lai gan tehniski to, protams, ir grūti izdarīt. Ja šāda karte tiešām eksistētu, tad pat atmiņas nestātos ceļā totalitārisma tieksmei pēc kundzības, jo šāda karte dotu iespēju iznīcināt cilvēku bez pēdām, it kā viņš vispār nekad nebūtu dzīvojis.

Ja var ticēt arestēto NKVD aģentu liecībām, tad Krievija bija neticami pietuvojusies šim totalitārisma ideālam. Policijā bija slepens dosjē par katru šīs milzīgās valsts iedzīvotāju, un tajā tika rūpīgi atzīmētas attiecības starp cilvēkiem, sākot no pazīšanās, līdz tuvai draudzībai un ģimenes saitēm; un jāieskatās tikai šai kartotēkā, lai par apcietināto «objektīvo ienaidnieku» viss kļūtu skaidrs. Visbeidzot, runājot par totalitārajam režīmam bīstamo cilvēka atmiņu, kā konstatējuši ārvalstu novērotāji, «ja ir taisnība, ka ziloņi nekad neaizmirst, tad krievi šķiet pilnīgi pretēji ziloņiem [...] Padomju Krievijas psiholoģija šķiet padarījusi aizmirstību par realitāti.»¹¹⁷

Cik svarīga totalitārās varas aparātam ir šāda cilvēka pazušana bez pēdām, liecina gadījumi, kad režīms kaut kā saskaras ar palicēju atmiņu. Kara laikā kāds SS komandants izdarīja šausmīgu kļūdu, paziņojot kādai

¹¹⁶ Sk.: Laporte, *op. cit.*, 39. lpp.

¹¹⁷ Beck and Godin, *op. cit.*, 234. un 127. lpp.

francūzietei par viņas vīra nāvi Vācijas koncentrācijas nometnē. Šis sikais gadījums radīja īstu pavēlu un instrukciju lavīnu, kas gāzās pār visu koncentrācijas nometņu komandantiem, uz visstingrāko brīdinot viņus nekādā gadījumā un nekādos apstākļos nesniegt informāciju ār pasaulei.¹¹⁸ Atraiņei francūzietei vajadzēja saprast, ka viņas vīrs ir beidzis dzīvi brīdī, kad tika apcietināts, vai – vēl labāk – ka viņš vispār nekad nav dzīvojis. Tāpat padomju slepenpolīcijas virsnieki, kopš dzimšanas pieraduši pie šās sistēmas, nesa- prātņē raudzījās uz okupētās Polijas iedzīvotājiem, kuri izmisīgi centās uzzināt, kas noticis ar viņu apcietinātajiem radiniekiem un draugiem.¹¹⁹

Totalitārās zemēs visas policijas pārvaldītās apcietinājuma vietas ir kā tumšas alas, kurās cilvēks nokļūst nejauši, bet pazūd bez pēdām – nav pat liķa un kapa. Salīdzinājumā ar šo cilvēku iznīcināšanas metodi visas agrākās policijas metodes ar kriminālām vai politiskām slepkavībām šķiet tiešām neefektīvas. Jo slepkava atstāj aiz sevis liķi un, lai kā viņš censtos slēpt pēdas, viņa varā nav izdzēst savu upuri no līdzcilvēku atmiņas. Turpretī slepenpolīcija rūpējas par to, lai līdzcilvēki noticētu, ka upuris vispār nekad nav dzīvojis.

Acīm redzama ir saistība starp slepenpolīciju un slepenajām biedrībām. Pirmās nodibināšana vienmēr ir saistīta ar briesmām, ko rada otro pastāvēšana. Totalitārā slepenpolīcija vēsturē ir pirmā, kam nav vajadzīgas šīs vecmodīgās visu tirānu atrunas. Jo viņu upuri ir anonīmi, nav zināmi kā režīma ienaidnieki līdz brīdim, kad ar valdības lēmumu tiek svītroti no dzīvo vidus un viņu vārdi izdzēsti pat no mirušo sarakstiem. Viss notiek slepeni, par visu klusē; tā ir dubultdzīves un disciplīnas augstākā meistarība, ko slepenās biedrības mēdza prasīt no saviem biedriem.

Totalitārai kustībai cīnoties par varu, tiek lietotas dažas slepeno biedrību organizatoriskās metodes, tomēr tā izveidojas «dienasgaismā» un pēc varas sagrābšanas nodibina slepenu biedrību. Šī slepenā biedrība totalitārajā režīmā ir slepenpolīcija – vienīgā totalitāro noslēpumu glabātāja, vienīgā, kurai pieejama informācija par policijas operācijām un koncentrācijas nometnēs notiekošo.¹²⁰ Protams, arī iedzīvotāji vispār zina, kas notiek: ka pastāv koncentrācijas nometnes, pazūd cilvēki, ka nevainīgi cilvēki tiek

¹¹⁸ Sk.: *Nazi Conspiracy*, VII, 84. un sek. lpp.

¹¹⁹ *The Dark Side of the Moon*.

¹²⁰ «SS darbībā gandrīz viss bija noslēpums, bet vislielākais noslēpums bija koncentrācijas nometnēs notiekošais. Pat gestapovieši [...] netika ielaisti šais nometnēs bez speciālam atļaujam.» (*Eugen Kogon. Der SS- Staat. Munich, 1946, 297. lpp.*)

arestēti; taču totalitārā valstī ikviens cilvēks arī zina, ka vislielākais noziegums ir runāt par šiem «noslēpumiem». Un, tā kā cilvēkam ir nepieciešams līdzcilvēku spriedums un sapratne, šī visiem zināmā, bet katra noslēpumā glabātā informācija, par kuru nedrīkst runāt, zaudē realitātes īpašības un kļūst par drūmu murgu. Un tikai izredzētajiem, kam pieejama informācija par jaunizraudzītajām «nevēlamo» kategorijām un kadru darba metodēm, ir tiesības runāt citam ar citu par to, kas ir realitāte visiem. Viņiem vienīgajiem ir tiesības ticēt tam, kas ir patiesība. Bet tas ir viņu noslēpums, un, lai glabātu šo noslēpumu, viņi ir apvienojušies slepenā organizācijā. Un viņi paliek šīs slepenās organizācijas biedri pat tad, kad šī organizācija viņus arestē, piespiež atzīties un visbeidzot viņus iznīcina. Tik ilgi, kamēr tiek glabāts šis noslēpums, viņi pieder pie elites un viņi to nenodod, pat cietumos un koncentrācijās nometnēs ne.¹²¹

Jau minēts, ka viens no paradoksiem, kas aizvairo netotalitārās pasaules veselo saprātu, ir šķietami neracionālais veids, kā totalitārisms izmanto sazvērestības metodes cīņā par varu. Slepenpolīcijas vajātās totalitārisma kustības sekmīgi izmantoja sazvērestības metodes valdības gāšanai, taču, kad totalitārisms nācis pie varas un to ir atzinušas citas valdības, tas ir izaudzis no revolucionārās stadijas un tā radītā slepenpolīcija nu kļūst par režīma varas kodolu. Šķiet, ka tieši oficiālā atzīšana ir drauds totalitārās kustības sazvērnieciskajam saturam – un līdz ar to iekšējā sabrukuma drauds.

Jāatzīst, ka totalitārā režīma vadītājs, būdams pārliecībā, ka viņam konsekvēnti jāievēro izdomātās pasaules noteikumi, kurus kustība izvirzījusi cīņā par varu, atklāj, ka šis mērķis ir sasniedzams tikai daļēji. Ticība cilvēka visvarenībai, pārliecība par savu visatļautību viņu noved pie neiedomājami cietsirdīgiem eksperimentiem, par kādiem agrākie despotiskie valdnieki varbūt ir domājuši, bet kas praktiski nekad nav realizēti. Viņu biedējošos atklājumus šai jomā iedvesmo ideoloģijas šķietamais zinātniskums, kas pārspēj visfantastiskākos pseidozinātniskos un pseidofilozofiskos prātojumus. Totalitāro režīmu slepenā biedrība ir slepenpolīcija jeb totalitārisma kareivji, jeb ideoloģiskie cīnītāji, kuru uzdevums ir – šo eksperimentu praktiskā veikšana.

No otras puses, totalitārisma sazvērestība pret netotalitāro pasauli, tā pretenzija uz pasaules kundzību totalitārās varas apstākļos paliek tikpat atklāta kā totalitārajā kustībā. Tomēr tas cenšas ietekmēt tā saukto simpatizējošo

¹²¹ Beck and Godin, *op. cit.*, 169. lpp., raksta, ka «arestētie NKVD darbinieki darija visu, lai tikai neatklātu NKVD noslēpumus».

masas. Totalitārisms piespiež katru ārzemēs nonākušo pilsoni ziņot par tur notiekošo, bet katru ārzemnieku uzskata par viņa valsts spiegu.¹²² Dzelzs priekšskars šķir totalitāro valsti no ārpasaules tieši aiz šā iemesla, nevis militāro vai citu specifisku noslēpumu pēc. Īstais noslēpums – koncentrācijas nometnes, šīs totalitāro eksperimentu laboratorijas, tiek turētas noslēpumā gan ārzemēs, gan pašu zemes iedzīvotājiem.

Zināmu laiku pat tieši «normālās pasaules normālie cilvēki» ir tie, kas palīdz glabāt šo totalitārisma noslēpumu, jo «normāli cilvēki nezina, ka viss ir iespējams»,¹²³ tāpēc netic savām acīm un ausīm, tāpat kā normāli cilvēki pašā totalitārajā režīmā nespēj noticēt savā valstī pastāvošajai realitātei, kurā viņiem vairs nav vietas.¹²⁴ Totalitārisms spēj realizēt savus mērķus, radot šo normālam prātam neaptveramo ačgārno pasauli, tāpēc ka gan ārpausaule, gan lielākā daļa cilvēku pašu zemē nespēj paskatīties acīs šai baismīgajai realitātei un slēpjas ilūzijās. Šo noslieci – neticēt šai realitātei – dažādi veicina arī totalitāro valstu vadītāji, padarot nepieejamu jebkādu statistiku un informāciju. Tāpēc par visu, kas notiek «dzīvo miroņu valstībā», ir tikai subjektīva un nepārbaudāma informācija.

Šās slepenības dēļ totalitārisma eksperimentu rezultāti ir tikai daļēji zināmi. Lai gan par koncentrācijas nometnēm ir daudz rakstīts un runāts, dodot mums iespēju ieskatīties «iespējamā» bezdibenī, tomēr mēs nezīnām, kā totalitārais režīms ietekmē cilvēka raksturu un domāšanu. Un vēl mazāk mēs zinām, cik līdzcilvēku īstenībā būtu ar mieru pieņemt totalitāro dzīvesveidu, ar īsāku mūžu maksājot par savu karjeras sapņu piepildīšanos. Varam saprast, kādā mērā totalitārisma propaganda un pat dažas totalitārās institūcijas var atbilst jauno bezpajumtes masu vajadzībām, bet ir gandrīz neiespējami uzzināt, cik no viņiem, dzīvojot pastāvīgos bezdarba draudos, labprāt piekristu politikai, kas iznīcina «liekos» cilvēkus, tādējādi nodrošinot viņiem darbu, un cik cilvēku, sapratuši, ka nespēj nest «modernās dzīves nastas», apsveiktu sistēmu, kas atbrīvo no atbildības.

¹²² Tipisks ir dialogs *Dark Side of the Moon*. Uzzinot, ka cilvēks bijis ārpus Polijas, seko jautājums: «Un kam jūs spiegojat?» [...] Cilvēks jautā: «Bet pie jums arī bija ārzemju viesi. Vai jūs viņus visus uzskatāt par spiegiem?» Atbilde: «Un kā jūs domājat? Vai tiešām uzskatāt, ka mēs esam tik naivi un to nezīnām?»

¹²³ David Rousset. *The Other Kingdom*, New York, 1947.

¹²⁴ Nacisti labi zināja par šo neticības sienu ap koncentrācijas nometnēm. Rozenbergs savā slepenajā ziņojumā par 5000 ebreju nogalināšanu 1943. gadā skaidri pasaka: «Iedomājieties, ja tas kļūtu zināms pretējai pusei un viņi to izmantotu, šī propaganda neko nepanāktu, jo cilvēki, kas to lasītu vai dzirdētu, nebūtu gatavi tam noticēt.» (*Nazi Conspiracy*, I, 1001.)

Citiem vārdiem, zinot totalitārās slepenās policijas darbību un īpašās funkcijas, mēs nezīnām, kādā mērā šie slepenās sabiedrības noslēpumi atbilst mūsdienu cilvēku slepenajām vēlmēm pēc šādas sabiedrības.

III. TOTĀLĀ KUNDZĪBA

Totalitārā režīma koncentrācijas nometnes un nāves nometnes ir kā laboratorijas, kurās režīms gūst pierādījumus savai visatļautības teorijai. Salīdzinājumā ar to visiem pārējiem nometnēs veiktajiem eksperimentiem – pat medicīniskajiem, kuru šausminošās detaļas atklājās tiesas prāvās pret Trešā reiha ārstiem, ir otršķirīga nozīme.

Totālā kundzība cenšas iznīcināt cilvēku kā individualitāti, padarīt cilvēkus par vienvēidīgām būtnēm, kuru reakcija uz noteiktām parādībām vai darbību ir jau iepriekš zināma un vadāma, tāpēc bija jārada «kaut kas, kā vēl nav» – cilvēkveidīgo suga, kura būtu līdzīga citām dzīvnieku sugām un kuras vienīgā «brīvība» būtu sugas saglabāšana.¹²⁵ Totalitārisms cenšas sasniegt šo mērķi gan ar elites veidojumu ideoloģisko apstrādi, gan ar absolūtu teroru koncentrācijas nometnēs. Zvēribas, kurās tiek izmantota šī privileģētā elite, ir it kā šīs ideoloģiskās apstrādes praktisks lietojums; tā ir pārbaude, kurā viņiem jāpierāda sevi, bet pašas nometnes kopumā ir šīs ideoloģijas teorētiskais pierādījums.

Nometņu uzdevums nav tikai fiziski iznīcināt cilvēkus un pazemot viņus kā cilvēciskas būtnes, šeit tiek veikti arī šausminoši eksperimenti, pārveidojot cilvēka uzvedību, iznīcinot spontanitāti kā cilvēka uzvedības īpašību un pārvēršot cilvēku no personības par dzīvu lietu, pat zemāku par dzīvniekiem; jo Pavlova suns, kurš, kā zinām, ēda nevis tad, kad bija izsalcis, bet gan kad skanēja zvaniņš, ir perverss dzīvnieks.

Normālos apstākļos to nav iespējams panākt, jo spontanitāti nevar ierobežot – tā ir saistīta ne tikai ar cilvēka brīvību, bet ar pašu dzīvību, tā ir dzīvības izpausme. Tāpēc šāds eksperiments ir iespējams tikai koncentrācijas nometnēs, tāpēc tās ir ne tikai *la société la plus totalitaire encore réalisée* (Davids Rusē), bet arī totālās kundzības vadošais sociālais ideāls vispār. Tāpat kā totalitārā režīma stabilitāte ir atkarīga no totalitārās kustības

¹²⁵ Hitlers *Tischgespräche* vairākkārt uzsver, ka «cenšas panākt, lai katrs cilvēks zinātu – viņš dzīvo un mirst, tikai lai saglabātu sugu» (349. lpp.). Sk. arī 347. lpp.: «Muša izdēj miljoniem oļu, kas visas aiziet bojā. Bet mušas paliek.»

izdomātās pasaules rūpīgas izolēšanas no ār pasaules, tāpat totalitārisma eksperimenti koncentrācijas nometnēs ir pilnīgi apslēpti dzīvo pasaulei vispār, kā arī tautai pašā totalitārajā valstī. Šī pilnīgā izolācija arī izskaidro, kāpēc jebkura ziņa par šīm nometnēm šķiet nereāla un neticama; tāpēc arī ir grūti pilnīgi izprast totalitāro kundzību, kuras eksistence ir tieši atkarīga no koncentrācijas un nāves nometņu pastāvēšanas, un, lai cik divaini tas izklausītos, nometnes ir totalitārās varas centrālā institūcija.

Daudzi koncentrācijas nometnēs izdzīvojušie cilvēki ir rakstījuši savas atmiņas,¹²⁶ un, jo autentiskākas tās ir, jo mazāk tajās runāts par veselam saprātam grūti izprotamām lietām, ciešanām, kas cilvēkus pārvērs par «dzīvniekiem, kuri nesūdzas».¹²⁷ Neviens no šiem stāstījumiem nerada tādas jūtas kā aizvainojumu vai līdzjūtību, kas liek cilvēkiem cīnīties par taisnību. Tieši pretēji, ikviens, kas runā vai raksta par koncentrācijas nometnēm, tiek uzlūkots ar aizdomām, un pat pašu rakstītāju brīžiem māc šaubas par faktu patiesumu – it kā viņš būtu kļūdijsies un sajaucis murgus ar realitāti.¹²⁸

Šīs cilvēku šaubas par pašu pārdzīvoto tikai apstiprina to, ko nacisti allaž paturējuši prātā: cilvēkiem, kas grib izdarīt noziegumu, tas jādara plašā, gandrīz neticamā mērogā. Un tas jādara ne tikai tāpēc, ka tad parastā valsts sodu sistēma kļūst nepietiekama un absurda, bet tāpēc, ka paši noziegumu

¹²⁶ Labākie raksti par nacistu koncentrācijas nometnēm ir: *David Rousset. Les Jours de Notre Mort. Paris, 1947*; *Eugene Kogon, op. cit.*; *Bruno Bettelheim. On Dachau and Buchenwald* (no 1938. gada maija līdz 1939. gada aprīlim) krājumā *Nazi Conspiracy*, VII, 824. un sek. lpp. Par padomju koncentrācijas nometnēm spilgtākie ir izdzīvojušo polu gūstekņu atmiņu stāstījumi krājumā *The Dark Side of the Moon*, kā arī *David J. Dallin, op. cit.*, lai gan viņa rakstītais reizēm ir mazāk pārliciecināms, jo, tā kā stāstītāji ir prominentas personas, tas brīžiem pārvēršas apsūdzībās un paziņojumos.

¹²⁷ *The Dark Side of the Moon* ievadā uzsvērts tieši šis sazināšanās trūkums: «Viņi stāsta, bet nesazinās.»

¹²⁸ Sk. īpaši *Bruno Bettelheim, op. cit.*: «Šķita, ka esmu pārliciecināts – visas šīs šausmas un pazemojumi notika nevis ar manu subjektīvo «es», bet gan ar manu objektīvo «es». To pašu, spriežot pēc liecībām, izjutuši arī citi gūstekņi [...] Bija tā, it kā es no malas vērotu notiekošo, tikai neskaidri tajā piedalīdamies [...]» Tas nevar būt tiesa, kaut kas tāds taču nav iespējams!»

Gūstekņiem vajadzēja pašiem sevi pārliciecināt, ka notiekošais tiešām ir īstenība, nevis tikai murgs. Un isti par to pārliciecināt sevi viņiem nekad neizdevās.»

Sk. arī *Rousset, op. cit.*, 213. lpp. «Tie, kuri to nav redzējuši paši savām acīm, nespēj tam noticēt. Vai tu pats, pirms nokļuvi šeit, nopietni ticēji baumām par gāzes kamerām?»

«Nē,» es teicu.

«Redzi nu! Viņi visi ir tādi. Parīzē, Londonā, Ņujorkā, pat Birkenavā, tepat līdzās krematorijām [...] viņi joprojām netic [...] netic pat piecas minūtes pirms nokļūšanas krematorijas pagrabā.»

apmēri garantē – slepkavām, kuri sludina savu nevainību visos iespējamajos melu veidos, ticēs vairāk neka viņu upuriem, kuri stāsta patiesību. Un nacisti pat necentās šo atklāsmi paturēt tikai sev. Miljonos eksemplāru tika izdota Hitlera grāmata, kurā viņš rakstīja – lai meli sasniegtu savu mērķi, tiem jābūt milzīgiem, un, to zinot, cilvēki tomēr ticēja viņam un ticēja nacistiem. Un, dzirdot nacistu paziņojumus, ka ebreji jāiznīcina kā blaktis (t.i., jānoindē ar gāzi), tauta ticēja viņiem, nevis ebrejiem.

Šis tiešām neticamās parādības ir vilinoši izskaidrot ar liberālo racionālismu. Šāds liberālis ir katrā no mums un čukst mums par veselo saprātu. Ceļš uz totalitāro kundzību ved caur vairākām stadijām, kurām varam atrast daudzas analogijas un precedentus. Nežēlīgais, asiņainais terors, totalitārajam režīmam nākot pie varas, ir vērsts uz opozīcijas iznīcināšanu un tālākas pretošanās neiespējamību, bet totālais terors tiek iedibināts tad, kad šī sākuma stadija ir beigusies un režīmam patiesām vairs nav jābaidās no opozīcijas. Šai sakarā bieži tiek atgādināts, ka līdzekļi ir kļuvuši par mērķi, tomēr ir tikai pieņēmums, ka teiciens «mērķis attaisno līdzekļus» vairs neeksistē, ka terors ir zaudējis savu mērķi un tas nav līdzeklis cilvēku iebiedēšanai. Pietiekams nav arī izskaidrojums, ka revolūcija, piemēram, Franču revolūcija, aprij savus bērnus, jo terors turpinās arī pēc tam, kad visi, ko varētu nosaukt par «revolūcijas bērniem», – frakcijas, partiju vadība, armija un birokrācija Krievijā – ir jau aprīti. Daudzas parādības, kas raksturo totalitāro režīmu, varam atrast vēsturē. Agresīvie kari ir bijuši vienmēr, un iekaroto tautu masveida iznīcināšana pēc uzvaras notika nekontrolēti, līdz senie romieši to ierobežoja, ieviešot jēdzienu *parcere subjectis*; cauri gadsimtiem vietējo iedzīvotāju iznīcināšana gāja roku rokā ar Amerikas, Āfrikas un Austrālijas kolonizēšanu. Verdzība ir viena no vecākajām cilvēces institūcijām, un visas senās impērijas balstījās uz darbu, ko strādāja valstij piederošie vergi, kuri cēla sabiedriskās ēkas. Un pat koncentrācijas nometnes nav totalitārās sistēmas izgudrojums. Tās radās Būru kara laikā gadsimta sākumā un turpinājumu rada Dienvidāfrikā un Indijā, lai šeit izolētu «nevēlamos elementus»; tur arī pirmoreiz tika lietots termins «apcietināšana drošības nolūkā», ko vēlāk pārņēma Trešais reihs. Šis koncentrācijas nometnes daudzējādā ziņā ir līdzīgas totalitārā režīma sākuma koncentrācijas nometnēm – tajās ieslodzīja «aizdomās turamos», kuru vainu nevarēja pierādīt un kurus nevarēja notiesāt uz parasto likumu pamata. Tas viss norāda uz totalitārās kundzības metodēm, pārņemot, attīstot un izkristalizējot šos elementus, balstoties uz nihilistisko principu «viss ir atļauts», kuru pārņēma un uzskatīja par pašsaprotamu. Taču, tiklīdz totalitārais režīms

klūst par totalitāro kundzību, šis ar valdnieku utilitārajiem motīviem un interesēm saistītais princips tiek nomainīts ar citu – «viss ir iespējams». Un šo principu vairs nespēj ierobežot nekādi valdnieku utilitārie motīvi vai personiskās intereses, lai kādi tie arī būtu.

Veselajam saprātam neaptverams ir nevis princips «viss ir atļauts», kas bija iekļauts jau 19. gadsimta utilitārajā veselā saprāta koncepcijā, bet veselais saprāts un normāli cilvēki atsakās saprast, ka «viss ir iespējams».¹²⁹ Mēs cenšamies izprast parādības tagadnē un atsaukt atmiņā pieredzēto, kas ir pāri mūsu sapratnes spējām. Mēs klasificējam noteiktu parādību kā kriminālu, taču jūtam, ka šī kategorija to neaptver. Kāda nozīme ir slepkavības jēdzienam, ja runa ir par liķu kaudzēm? Mēs cenšamies psiholoģiski izprast koncentrācijas nometnēs ieslodzīto un esesiešu izturēšanos, taču mums vajadzētu saprast vienīgi to, ka cilvēka psihi var iznīcināt, pat neiznīcinot cilvēku fiziski; ka psihe, raksturs un individualitāte zināmos apstākļos atklāj tikai to, cik ātri vai lēni tie sabrūk.¹³⁰ Šā procesa galarezultāts ir nedzīvs cilvēks, tas ir, cilvēks, kura psiholoģija vairs nav saprotama un kura psiholoģiskā un cita veida atgriešanās normālā pasaulē ir tas pats, kas Lācara augšamcelšanās. Jebkādi veselā saprāta apsvērumi, vienalga, psiholoģiski vai sociāli, tikai iedrošina tos, kuri domā, ka ir dabiski «dzīvot šausmās».¹³¹

Ja ir tā, ka koncentrācijas nometnes ir totalitārās varas viskonsekventākā institūcija, tad «dzīvošana šausmās» nav šķirama no totalitārisma izpratnes. Jebkurš stāstījums par to ir nepilnīgs, arī aculiecinieku teiktais – aculiecinieki nepateiks visu. Apzinoties, kāds šausmīgs bezdibenis šķir dzīvos no šīs dzīvo miroņu pasaules, viņus vada vairāk vai mazāk apzināta vēlēšanās aizbēgt no pašu pieredzētā; tāpēc viņi nespēj pastāstīt neko vairāk par atsevišķām epizodēm, kas pašiem šķiet gandrīz tikpat neticamas kā klausītājiem. Tikai cilvēki ar bagātīgu iztēli, kurus aizkustina šie stāsti, bet kuri paši nav to pieredzējuši, cilvēki, kuri spēj garīgi atbrīvoties no šī sātāniskā terora, kas paralizē cilvēku, spēj par šīm šausmām domāt. Tomēr šādas domas tikai atvieglo politisko kontekstu un kaislību uztveri. Jo pārmaiņas cilvēka personībā rada tikai reāli piedzīvotās šausmas, nevis domas par tām. Šāds cilvēks kļūst par noteiktu reakciju un darbību kopumu, kurš, tāpat kā garīga slimība, norobežo viņu no visa, kas veido personību vai raksturu. Un, kad šis cilvēks kā Lācars pieceļas no mirušajiem, viņš atkal ir tāds pats, kāds bijis iepriekš.

¹²⁹ Pirmoreiz par to rakstījis Rousset. «*Univers Concentrationnaire*», 1947.

¹³⁰ Rousset, *op. cit.*, 587. lpp.

¹³¹ Sk.: Georges Bataille izd. «*Critique*», 1948, janvāris, 72. lpp.

Kā dzīvošana šausmās nevar ietekmēt cilvēka raksturu, padarīt viņu labāku vai sliktāku, tāpat šausmas nevar kļūt par politiskās kopienas vai partijas bāzi šā vārda šaurākajā nozīmē. Mēģinājumi izveidot Eiropas eliti ar vienotu eiropeisku sapratni, kas pamatojas uz Eiropas pieredzi par koncentrācijas nometnēm, bija tikpat neseismīgi kā centieni pēc Pirmā pasaules kara izdarīt politiskus secinājumus no frontes paaudzes pieredzes. Abos gadījumos izrādījās, ka šī pieredze nevar sniegt neko vairāk kā nihilistiskas banalitātes.¹³² Politiskās sekas, tādas kā, piemēram, pēckara pacifisms, rada vispārējas bailes no kara, nevis karā gūtā pieredze. Nevis nodarbošanās ar pacifiskām, no realitātes atrautām idejām, bet gan ieskats karu būtībā, kurus īstenībā virza un mobilizē bailes, būtu ļāvis saprast, ka vienīgā iespēja cīnīties pret kariem ir – novērst apstākļus, kuros cilvēkiem zūd vēlēšanās dzīvot. Un totalitārisma koncentrācijas nometņu elles pieredze ir mūs pārlicinājusi, ka tādi apstākļi ir iespējami.¹³³ Tādējādi bailes no koncentrācijas nometnēm un to radītais ieskats totalitārisma kundzības būtībā varētu noderēt, lai izvairītos no novirzieniem – gan kreisā, gan labējā, veidojot vissvarīgāko orientieri mūsdienu politikā, kurš atklātu, vai šis politiskais virziens nekalpo totalitārās kundzības mērķiem.

Jebkurā gadījumā bailes vismaz mazina sofistiski dialektiskos politikas izskaidrojumus, ka no ļaunuma var rasties kaut kas labs. Šādai dialektiskai ekvilibristikai bija šķietams attaisnojums, kamēr tika uzskatīts, ka vislielākais ļaunums, ko cilvēks var nodarīt cilvēkam, ir – slepkavība. Taču, kā tagad zinām, slepkavība ir tikai ierobežots ļaunums. Slepkava, kas nogalina cilvēku, kuram tik un tā būtu jāmirst, joprojām darbojas mums pazīstamajā dzīvības un nāves pasaulē, abi šie jēdzieni ir saistīti, un uz tiem balstās dialektika. Slepkava aiz sevis atstāj liķi un neizliekas, ka viņa upuris nekad nav dzīvojis; ja viņš dzēs pēdas, tad tās ir viņa paša pēdas, nevis upura piemiņa vai to cilvēku sēras, kas šo upuri mīlējuši; slepkava iznīcina dzīvību, bet neiznīcina cilvēka eksistences faktu.

Nacisti ar viņiem piemītošo precizitāti reģistrēja koncentrācijas nometnēs veiktās operācijas ar nosaukumu «Nakts aizsegā» (*Nacht und Nebel*). Radikālisms attieksmē pret cilvēkiem, liekot viņiem pazust šā vārda tiešajā nozīmē un izturoties tā, it kā šie cilvēki nekad nebūtu dzīvojuši, bieži vien

¹³² Rusē grāmatā ir daudzi šādi «ieskati cilvēka dabā», kas pamatoti galvenokārt ar novērojumiem, ka pēc zināma koncentrācijas nometnēs pavadīta laika to gūstekņu un sargu mentalitāte kļūst gandrīz vienāda.

¹³³ Lai novērstu pārpratumus, jāpiebilst, ka līdz ar ūdenraža bumbas izgudrošanu kara koncepcijā notikušas arī citas izšķirošas pārmaiņas. Taču to analīze nav šīs grāmatas mērķis.

pirmajā brīdī nav saskatāms, jo gan Vācijas, gan Krievijas koncentrācijas nometnēs bija atšķirīgas cilvēku kategorijas, pret kurām arī izturēšanās bija dažāda. Vācijā šīs dažādās cilvēku kategorijas atradās vienā nometnē, taču bija norobežotas stingrāk nekā pati koncentrācijas nometne no ār pasaules. Saskaņā ar rasu koncepciju kara laikā vācieši pret skandināviem, kaut arī tie bija Vācijas ienaidnieki, izturējās citādi nekā pret pārējām tautām. Tās savukārt bija sadalītas: tie, kuri jāiznīcina pirmām kārtām, – ebreji; tie, kuru iznīcināšana bija paredzēta tālākā nākotnē, – krievi, ukraiņi, poļi; un tie, par kuriem vēl «galīgais lēmums» nebija pieņemts, – franči un beļģi. Savukārt Krievijā pastāvēja trīs vairāk vai mazāk neatkarīgas sistēmas. Pirmkārt, pastāvēja spaidu darbu grupas, kurās cilvēki dzīvoja relatīvā brīvībā un bija notiesāti uz noteiktu laiku. Otrkārt, bija koncentrācijas nometnes, kur «cilvēku materiāls» tika nežēlīgi izmantots un mirstības procents bija augsts, tomēr tās bija darba nometnes. Un, treškārt, nāves nometnes, kur ieslodzītie masveidā mira no bada un necilvēcīgiem apstākļiem.

Koncentrācijas un nāves nometņu īstās šausmas ir tādas, ka pat tie, kas spēj vilkt dzīvību, ir vēl vairāk noskirti no ār pasaules nekā tad, ja būtu miruši, pirms terors radīja šo aizmirstību. Jo šeit slepkavība ir bezpersoniska – kā oda nosīšana. Kāds var nomirt no mocībām vai bada, vai arī tāpēc, ka nometne ir pārpildīta un liekais «cilvēku materiāls» ir jālikvidē. Var gadīties arī pilnīgi pretēji – sakarā ar jaunu cilvēku sūtījumu samazināšanos nometnes nav pilnībā «apdzīvotas», un tad tiek dota pavēle par katru cenu samazināt mirstību.¹³⁴ Davids Rusē savu stāstījumu par Vācijas koncentrācijas nometnē pavadīto laiku ir nosaucis *Les Jours de Notre Mort*. Un šķiet, ka tiešām pastāv iespēja miršanas procesu padarīt pastāvīgu un radīt apstākļus, kuros dzīvība un nāve ir vienādi norobežotas.

Ir radīts kāds radikāls, iepriekš nepazīts launums, kas pielicis punktu vērtību pārveidošanai un attīstībai. Patiesi, nav ne politisko, ne vēsturisko, pat ne vienkārši morāles normu, bet ir tikai atziņa, ka modernajā politikā

¹³⁴ 1942. gada nogalē Himlers Vācijā izdeva pavēli visiem koncentrācijas nometņu komandantiem «par katru cenu samazināt mirstības rādītājus». Jo atklājās, ka no 136 000 jaunatsūtītu gūstekņu 70 000 miruši ceļā uz nometni vai tikko to sasnieguši. Sk.: *Nazi Conspiracy*, IV, Annex II. Vēlāk ziņojumi no Padomju Krievijas koncentrācijas nometnēm apstiprināja, ka pēc 1949. gada – tādā laikā, kad Staļins vēl bija dzīvs, mirstības procents nometnēs, kas līdz tam bija 60%, regulāri samazinājies, galvenokārt vispārēja darba roku trūkuma dēļ. Šai dzīves apstākļu uzlabošanai nometnēs nav nekāda sakara ar režīma krīzi pēc Staļina nāves, kuru vispirms izjuta tieši koncentrācijas nometnēs. *Wilhelm Starlinger. Grenzen der Sowjetmacht. Würzburg, 1955.*

ienācis kaut kas līdz šim nebijis un neapzināts, kas nedrīkstēja tur ienākt, un tas ir – «visu vai neko». «Visu», kas nozīmē cilvēces kopā dzīvošanas formu nebeidzamo dažādību, vai «neko» – jo koncentrācijas nometņu sistēmas uzvara cilvēkiem kā saprātīgām būtnēm nozīmē to pašu nolemtību, ko ūdeņražā bumba nozīmē cilvēkiem kā fiziskām būtnēm.

Dzīvi koncentrācijas nometnē nevar salīdzināt ne ar ko. Šās dzīves šausmas nekad pilnībā nevar aptvert – tās ir ārpus dzīvības un nāves. Par tām nekad nevar iegūt pilnīgu informāciju, tāpēc ka izdzīvojušie, atgriezušies dzīvo pasaulē, vairs paši īsti nespēj ticēt savai pagātnes pieredzei. Tas ir tā, it kā viņiem vajadzētu stāstīt par kādu citu planētu, kuras iemītnieki paši nezina, vai ir dzīvi vai miruši, bet varbūt vispār nekad nav dzimuši. Tāpēc arī visi salīdzinājumi tikai rada sajukumu un novērš uzmanību no būtības. Salīdzinājumi ar spaidu darbiem cietumos un soda nometnēs, izsūtīšanu un verdzību pirmajā brīdī šķiet noderīgi, bet, dziļāk pētīti, izrādās absolūti neatbilstoši.

Spaidu darbi kā soda mērs ir ierobežoti laikā un soda bardzībā. Notiesātajam paliek tiesības uz savu ķermeni, viņu nedrīkst neierobežoti mocīt, pār viņu arī neviens pilnīgi nevalda. Izsūtījumā cilvēks tiek sūtīts no vienas pasaules malas uz citu, kur tāpat dzīvo cilvēki, tātad viņš netiek pilnīgi šķirts no cilvēku pasaules. Verdzība vēsturiski pastāvēja kā institūcija sociālā iekārtā: vergi atšķirībā no koncentrācijas nometņu gūstekņiem netika norobežoti no apkārtnējiem cilvēkiem, kā «runājošiem darba rīkiem» viņiem bija noteikta cena un kā īpašumam – arī noteikta vērtība. Koncentrācijas nometnes gūstekņiem nav cenas – jo viņu vienmēr var aizstāt ar citu gūstekni, neviens nezina, kam viņš pieder, jo īpašnieku neviens nav redzējis. Viņš ir pilnīgi lieks, kaut gan darbaspēka trūkuma periodos, kā Krievijā un Vācijā kara laikā, viņš tiek izmantots darbā.

Koncentrācijas nometnes netika radītas darba augļu dēļ, jo vienīgā šo nometņu ekonomiskā funkcija ir – finansēt pašām savus uzraugus, tātad, no ekonomiskā viedokļa raugoties, nometnes eksistē sevis pašu dēļ. Jebkurš tajās veiktais darbs, darīts citos apstākļos, varētu būt daudz produktīvāks.¹³⁵

¹³⁵ Sk.: Kogon, *op. cit.*, 58. lpp.: «Koncentrācijas nometnēs veiktais darbs lielākoties bija nelieterīgs – vai nu lieks, vai arī tik slikti izplānots, ka bija jādara divas trīs reizes.» Sk. arī Bettelheim, *op. cit.*, 831.-832. lpp.: «Jaunajiem gūstekņiem lika darīt bezjēdzīgus darbus, viņi jutās nomākti un bija gatavi darīt pat smagākus darbus, ja vien tie būtu noderīgi.» Par Dallins, kas cenšas pierādīt, ka padomju koncentrācijas nometņu mērķis bijis nodrošināt lētu darbaspēku, ir spiests atzīt tā zemo produktivitāti. (*Op. cit.*, 105. lpp.) Teorijas par Krievijas koncentrācijas nometnēm kā ekonomisku faktoru, lai nodrošinātu lētu darbaspēku,

Sevišķi Krievijas koncentrācijas nometnes, kuras padomju birokrātija pašattaisnojumam sauc par darba nometnēm, skaidri rāda, ka piespiedu darbs nav to pastāvēšanas galvenais uzdevums, jo par piespiedu darbu varētu saukt arī Krievijas strādnieku darbu normālos apstākļos, jo viņiem nav izvēles iespējas un viņi var tikt jebkurā brīdī patvaļīgi pārvietoti no vienas vietas uz citu.

Šausmu neiedomājamība ir cieši saistīta ar nometņu ekonomisko nelietderīgumu. Nacisti šo nelietderīgumu noveda līdz galējībai, kad kara vidū, trūkstot būvmateriāliem un transportam, tika celtas šīs milzīgās, dārgās cilvēku iznīcināšanas fabrikas un cilvēku miljoni tika sūtīti šurpu turpu.¹³⁶ Pārējai pasaulei neatbilstība starp šiem pasākumiem un militārās darbības lietderību šķita kā dīvaina murgaina nerealitāte.

Tiesi šī neprāta un nerealitātes sajūta, ko rada notiekošā bezjēdzīgums, arī ir tas dzelzs priekšsargs, kas slēpj koncentrācijas nometnes no pasaules acīm. No ār pasaules raugoties, koncentrācijas nometnes un viss tajās notiekošais var tikt attēlots, tikai izmantojot tēlus no aizkapa dzīves, tātad pilnīgi atrauti no realitātes. Koncentrācijas nometnes var salīdzināt ar trim Rietumu priekšstatiem par aizkapa dzīvi: pazemi, šķīstītavu un elli. Pazemei atbilst relatīvi mērenās koncentrācijas nometnes, kādas pat netotalitāras valstis izmanto, lai norobežotu nevēlamos: bēgļus, bezpavalstniekus, visa veida deklasētos un bezdarbniekus. Tādas bija arī pēckara pārvietoto personu (DP) nometnes, kurās ievietoja cilvēkus, kas tika uzskatīti par liekiem un apgrūtināšiem. Šķīstītavu piemērs ir PSRS darba nometnes, kurās slikti apstākļi apvienoti ar haotisku piespiedu darbu. Elli iemieso tās nacistu koncentrācijas nometnes, kurās dzīve plānveidīgi un sistemātiski tika pārvērsta par mocībām.

Tomēr visiem šiem koncentrācijas nometņu veidiem ir kas kopīgs: pret tur ieslodzītajiem cilvēkiem izturas tā, it kā viņu vispār vairs nebūtu, viņi nevienu neinteresētu un būtu jau ceļā uz viņpasauli, tikai kāds prātā jūcis ļauns gars uzjautrinādamies vēl uz brīdi apturējis viņus šaisaulē.

būtu pilnīgi atspēkotas, ja ziņojumi par masveida amnestijām un koncentrācijas nometņu likvidēšanu izrādītos patiesi. Ja nometnes tiesām būtu bijušas nozīmīgas ekonomikā, tad režīms nevarētu pielaut to ātru likvidēšanu, lai neizraisītu smagas sekas visā ekonomikā.

¹³⁶ Nacisti ne tikai transportēja miljoniem cilvēku uz koncentrācijas nometnēm, bet arī nepārtraukti īstenoja savus kolonizācijas plānus, – lai kolonizētu iekarotās Austrumu zemes, uz tām pārvietoja vāciešus no Vācijas. Tas radīja nopietnus traucējumus gan militārajā darbībā, gan ekonomikā. Par daudzajām diskusijām un strīdiem šai jautājumā starp nacistu civilo pārvaldi okupētajās teritorijās un SS vadību sk. īpaši: *Trial of the Major War Criminals*, XXIX sēj. Nuremberg, 1947.

Ne jau dzeloņstieples, bet gan šī prasmīgi radītā nerealitātes sajūta šķir ieslodzītos no dzīvo pasaules, pieļaujot jebkuru cietsirdību un padarot cilvēku iznīcināšanu par normālu parādību. Viss, kas noticis koncentrācijas nometnēs, mums šķiet kā no ļaunas perversas fantāzijas pasaules. Un visgrūtāk ir saprast, ka šī fantāzijas pasaule, kurā var notikt šādi veseram saprātam neaptverami noziegumi, ir materializējusies un tas viss notiek īstenībā, taču šai īstenībai trūkst seku un atbildības struktūras, bez kā realitāte mums ir tikai neizprotamu datu kopums. Un rezultāts ir vieta, kur cilvēki var tikt spīdzināti un nogalināti, un tomēr ne spīdzinātāji, ne spīdzināmie, bet vēl jo vairāk ārpasaule nespēj aptvert, ka notiekošais ir kas vairāk nekā cietsirdīga spēle vai absurds murgs.¹³⁷

Pēc kara sabiedrotie Vācijā un citur rādīja nometnēs uzņemtas filmas, un tās skaidri atklāja, ka reportāža nespēj kļiedēt šo nerealitātes un neprāta atmosfēru. Jo parastam skatītājam šīs ainas ir tikpat neizprotamas kā mistiskas substances attēli no spiritistu seansa.¹³⁸ Veselā saprāta diktētā reakcija uz Buhenvaldes vai Osvencimas šausmām ir: «Kādu noziegumu gan pastrādājuši šie cilvēki, ja pret viņiem tā izturas?» Un, kad pēc kara Vācijā un Austrijā saplūda pārmērīgi daudz cilvēku, trūka pārtikas un radās savstarpējs naid, kāds droši vien nodomāja: «Slikti, ka ebrejus vairs nesmacē ar gāzi.» Un visur šī neiedarbīgā propaganda lika tikai skeptiski paraustīt plecus.

Šī patiesības propaganda nespēj pārliecināt vidusmēra cilvēkus, jo ir pārāk briesmīga, bet īpaši bīstama tā ir tiem, kuri savās slēptākajās domās apzinās, ka paši spētu pastrādāt kaut ko tādu, un nu rod apstiprinājumu, ka tas ir iespējams. Pēkšņi kļūst acīm redzams, ka jēdzienu, ko gadu tūkstošiem cilvēka iztēle ir norobežojusi no reālās pasaules, – elle un šķīstītava, var kļūt par īstenību ar vismodernākajām iznīcināšanas metodēm un pastāvēt tepat uz zemes. Šiem cilvēkiem (un viņu ir vairāk, nekā varam iedomāties) totalitārisma elle ir tikai pierādījums, ka cilvēka vara ir lielāka, nekā viņš

¹³⁷ Bettelheim, *op. cit.*, norāda, ka nometņu sargi izjutuši tādu pašu nerealitātes atmosfēru kā ieslodzītie.

¹³⁸ Ir svarīgi zināt, ka visas šīs filmas un fotogrāfijas no koncentrācijas nometnēm ir zināmā mērā maldinošas, jo parāda šīs koncentrācijas nometnes pēdējā stadijā, kad tajās iegāja sabiedroto karaspēks. Vācijā nepastāvēja tiešas nāves nometnes, un šai laikā iznīcināšanas iekārtas jau bija demontētas. Taču dzīvie skeleti, kas sabiedrotajos izraisīja vislielāko sašutumu un filmu skatītājos – vislielākās šausmas, nebūt nebija raksturīgi Vācijas koncentrācijas nometnēm, jo tajās cilvēki tika nogalināti, nosmacējot ar gāzi, nevis nomērdējot badā. Šādi apstākļi koncentrācijas nometnēs bija radušies tikai kara pēdējos mēnešos, kad Himlers pavēlēja evakuēt koncentrācijas nometnes no Austrumiem, un līdz ar to Vācijas koncentrācijas nometnes bija pārpildītas un tām vairs netika regulāri piegādāta pārtika.

uzdrošinās domāt, un ka šis cilvēks var realizēt savas elišķās fantāzijas, un zeme tāpēc neatvērsies un viņu neapris un debesis nesagrūs pār viņa galvu.

Analogijas, kas atkārtojas daudzās liecībās no mirušo valstības,¹³⁹ izsaka vairāk nekā izmisīgs mēģinājums pasacīt ko tādu, kas cilvēku valodā nav pasakāms. Nekas mūsdienu masas tā nenošķir no iepriekšējiem gadsimtiem kā pastarajai tiesai zaudēta ticība – sliktie cilvēki ir zaudējuši bailes no tās, bet labie cilvēki – ticību tai. Taču cilvēki nespēj dzīvot bez šīm bailēm un ticības, tāpēc tik dedzīgi tic ikvienam – gan tam, kurš sola paradīzi zemes virsū, pēc kā viņi ilgojas, gan tam, kurš draud ar elli, no kā viņi baidās.

Tāpat kā Marksa sludinātā bezšķiru sabiedrība ir līdzīga Dieva valstībai virs zemes, tāpat koncentrācijas nometnes atgādina viduslaiku gleznās attēloto elli. Taču tradicionālajā izpratnē elle bija cilvēkiem pieņemama: jo pastarā tiesa personificēja taisnīgumu, atstājot arī apžēlošanas iespējamību. Cilvēka saprātam neviens noziegums vai grēks nav samērojams ar mūžīgajām mocībām ellē. Tā arī rodas apmulsušā veselā saprāta diktētais jautājums: «Kādu drausmīgu noziegumu gan pastrādājuši šie cilvēki, ja viņiem tik necilvēcīgi jācies?». Tā arī radusies apziņa par upuru absolūto nevainīgumu – jo neviens cilvēks taču nevar būt pelnījis neko tādu. Tāpēc, visbeidzot, ir arī groteskā nejaušība koncentrācijas nometņu upuru izvēlē totalitārā valstī: šāds «sods», taisnīgi vai netaisnīgi, var tikt uzlikts katram.

Paturot prātā šā vājrāta iecerēto beigu rezultātu – koncentrācijas nometņu sabiedrību, loģisks un saprotams kļūst process, kas sagatavo cilvēku iznīcībai, un metodes, ar kādām viņu pieradina pie šādiem apstākļiem. Līķu, vājrātīgo masveida fabricēšanu sagatavo vēsturiski un politiski izskaidrojamā dzīvo līķu radīšana. To savukārt nosaka apstākļi, kas politisko krīžu laikā simtiem tūkstošu cilvēku pēkšņi un negaidīti padara par bezpavalstniekiem, bezpajumtniekiem, beztiesīgiem nevēlamajiem, bet miljoniem cilvēku – par ekonomiski liekajiem un sociāli apgrūtinotajiem bezdarbniekiem. Tas varēja notikt vienīgi tāpēc, ka cilvēka tiesības nekad nav tikušas filozofiski pamatotas, bet ir tikai formulētas; tās tika vienīgi pasludinātas, nevis politiski nodrošinātas, un tāpēc tās savā tradicionālajā formā ir zaudējušas jebkādu likuma spēku.

Pirmais un galvenais solis ceļā uz totalitāro kundzību ir – cilvēka kā juridiskas personas iznīcināšana. To panāca, no vienas puses, izslēdzot noteiktas cilvēku kategorijas ārpus likuma un tajā pašā laikā ar pilsoņtiesību atņem-

¹³⁹ *Rousset, op. cit.*, uzsver, ka dzīve koncentrācijas nometnēs bija palēnināts miršanas process.

šanu piespiežot pārējo netotalitāro pasauli atzīt šo nelikumību, no otras puses, izslēdzot koncentrācijas nometnes ārpus normālas sodu sistēmas un no iemītniekus nosakot bez normālas juridiskās sistēmas, kurā par noteiktu noziegumu jāsaņem noteikts sods. Tā kriminālnoziedznieki, kuriem vienīgajiem vajadzētu atrasties šais nometnēs, saņemot sodu par izdarītajiem noziegumiem, tiek uz turieni nosūtīti tikai pēc noteiktā cietumsoda laika beigām. Totalitārā kundzība gādā par to, lai nometnēs ieslodzītie – ebreji, nedziedināmi slimie, atmirstošo šķiru pārstāvji – jau būtu zaudējuši gan normālas, gan kriminālas darbības iespējas. Tas nozīmē, ka «apcietinājums» tiek padarīts par «policijas drošības pasākumu»,¹⁴⁰ tātad atņem cilvēkam rīcības spēju. Novirzes no šīm normām Krievijā bija saistītas ar katastrofālu vietu trūkumu cietumos un neīstenotu vēlmi – pārvērst visu sodu sistēmu par koncentrācijas nometņu sistēmu.¹⁴¹ Kriminālnoziedznieku ieslodzīšana koncentrācijas nometnēs totalitārisma bija vajadzīga, lai attaisnotu šo nometņu pastāvēšanu, proti – antisociālo elementu izolēšanai.¹⁴² Kriminālnoziedznieki īsti nepieder pie koncentrācijas nometņu kontingenta, ja nu vienīgi tāpēc, ka juridiski ir grūtāk iznīcināmi nekā pilnīgi nevainīgi cilvēki, jo ir vainīgi noziegumā. Kriminālnoziedznieki kā noteikta koncentrācijas nometņu kategorija kalpo koncentrācijas nometņu pastāvēšanas attaisnošanai sabiedrības acīs. No otras puses, lai saglabātu koncentrācijas nometņu sistēmu neskartu, ir svarīgi, lai kriminālnoziedznieki uz tām tiktu nosūtīti tikai pēc cietumsoda izciešanas. Nekādā ziņā koncentrācijas nometne nedrīkst kļūt soda izciešanas vieta par konkrētiem noziegumiem.

Kriminālnoziedznieku atrašanās nometnē tiek izmantota, arī lai satriektu pārējos ieslodzītos, skaidri parādot, ka viņi tiek pielīdzināti zemākajiem sabiedrības slāņiem. Un drīz vien izrādās, ka viņi var apskaust viszemiskāko zagli vai slepkavu. Turklāt tas ir labs maskēšanās veids: šeit it kā nenotiek nekas tāds, ko nebūtu pelnījuši kriminālnoziedznieki.

¹⁴⁰ Maunz, *op. cit.*, 50. lpp., apgalvo, ka kriminālnoziedzniekus, kuri izcieš noteikta ilguma sodu, nekādā gadījumā nedrīkst sūtīt uz koncentrācijas nometnēm.

¹⁴¹ Krievijā tik ļoti trūka vietu cietumos, ka 1925./26. gadā tur varēja ievietot tikai 36% no tiesāto. (Sk.: Dallin, *op. cit.*, 158. un sek. lpp.)

¹⁴² Gestapo un SS vienmēr pievērsa lielu uzmanību tam, lai koncentrācijas nometnēs ieslodzītie tiktu savā starpā sajaukti. Nevienā nometnē nebija tikai vienas kategorijas ieslodzītie.

Krievijā jau no paša sākuma politieslodzītie tika turēti kopā ar kriminālnoziedzniekiem. Pirmajos desmit padomju varas gados kreisajiem politiskajiem grupējumiem vēl bija zināmas privilēģijas, taču, totalitārajam režīmam nostiprinoties, «divdesmito gadu beigās pret politieslodzītajiem izturējās sliktāk nekā pret kriminālnoziedzniekiem». (Dallin, *op. cit.*, 177. un sek. lpp.)

Kriminālisti it visur pārstāv nometņu aristokrātiju. (Vācijā kara laikā viņus nometnes iekšējā hierarhijā nomainīja komunisti, tāpēc ka kriminālistu vadībā nevarēja strādāt pat minimāli lietderīgu darbu. Koncentrācijas nometnes uz laiku bija pārveidotas par spaidu darbu nometnēm, kas bija īslaicīga un koncentrācijas nometnēm netipiska parādība.¹⁴³) Kriminālistus par vadītājiem nometnēs padarīja ne tik daudz līdzība starp viņiem un uzraugiem – PSRS koncentrācijas nometnēs uzraugi nebija noziegumu pastrādāšanai speciāli sagatavota elite (atšķirībā no SS)¹⁴⁴ –, bet gan fakts, ka tikai kriminālisti tiek nosūtīti uz nometnēm par kādu noteiktu nodarījumu. Viņi vismaz zina, kāpēc atrodas šais nometnēs, un tāpēc apzinās savu juridisko statusu. Attiecībā uz politieslodzītajiem tā bija tikai subjektīva patiesība, jo viņu darbību (ja tā tiešām bija darbība, nevis tikai uzskati, citu aizdomas vai nejausa piederība pie nelegāla politiska grupējuma) neregulē valsts likumdošanas sistēma un tā nav juridiski definēta.¹⁴⁵

Politieslodzīto un kriminālnoziedznieku sajaukumam, ar ko iesākās koncentrācijas nometnes Krievijā un Vācijā, drīz vien pievienojās trešā kategorija, kas drīz vien kļuva par ieslodzīto vairākumu, un tie bija cilvēki, kuri nebija izdarījuši neko tādu, kam viņu pašu vai viņu mocītāju izpratnē būtu racionāls sakars ar viņu arestu. Vācijā pēc 1938. gada tādi bija ebreji, Krievijā dažādas iedzīvotāju grupas, kuras kāda iemesla pēc bija kritušas valdošā totalitārā režīma nežēlastībā. Šī pilnīgi nevainīgo ieslodzīto kategorija ir vispiemērotākā totalitārisma eksperimentiem, kuru rezultātā tika iznīcināts cilvēks kā juridiska persona, un tieši šā iemesla pēc viņi gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi ir koncentrācijas nometņu «pamatiedzīvotāji». Apstiprinājums tam ir gāzes kameras, kuras lielo jaudu dēļ varēja būt radītas nevis tikai atsevišķiem gadījumiem, bet gan cilvēku iznīcināšanai vispār. Šo situāciju raksturo šāds dialogs: «Vai drīkstu jautāt, kādam nolūkam radītas gāzes kameras?» – «Un kādam nolūkam jūs esat dzimis?»¹⁴⁶ Tieši šai trešajai kate-

¹⁴³ Rusē savā grāmatā pārvērtē Vācijas komunistu ietekmi uz Buhenvaldes koncentrācijas nometnes iekšējo vadību kara laikā.

¹⁴⁴ Sk., piem., Buberis-Neimanes (Vācijas komunistu Heinca Neimana bijusi sieva) liecību. Viņa izdzīvoja Vācijas un Krievijas koncentrācijas nometnēs. «Krievi [...] neizrādīja sadistiskas tieksmes kā nacisti [...] Krievu uzraugi bija parasti cilvēki, viņi nebija sadisti, viņi tikai uzticīgi pildīja šīs necilvēcīgās sistēmas prasības.» (*Under Two Dictators*)

¹⁴⁵ Bruno Bettelheim. *Behaviour in Extreme Situations*, izd. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, XXXVIII sēj., No 4, 1943, veicis pētījumus par kriminālnoziedznieku un politieslodzīto pašcieņu salīdzinājumā ar nevainīgiem ieslodzītajiem. Pēdējiem «bija grūtāk paciest sākotnējo šoku» nekā pirmajiem. Bettelheims tam par iemeslu min viņu izcelsmi no vidusskiras.

¹⁴⁶ Rousset, *op. cit.*, 71. lpp.

gorijai – pilnīgi nevainīgajiem cilvēkiem koncentrācijas nometnēs klājās vissliktāk. Politiskie un kriminālnoziedznieki tika asimilēti šai kategorijā, tādējādi zuda atšķirība starp tiem, kuri ir kaut ko nodarījuši, un tiem, kuri nav nodarījuši neko, un visi vienādi tika pakļauti patvalai. Koncentrācijas nometņu galamērķis, kas jau daļēji tika sasniegts PSRS un skaidri iezīmējās nacistu terora pēdējās fāzēs, paredz, lai visi koncentrācijas nometnēs ieslodzītie piederētu pie šīs nekādā nodarījumā nevainīgo kategorijas.

Salīdzinājumā ar pilnīgi nejaūšo koncentrācijas nometņu ieslodzīto izraudzīšanu viņu dalījumam kategorijās pēc ierašanās nometnēs bija zināma organizatoriska nozīme. Vācijas koncentrācijas nometnēs tie bija kriminālnoziedznieki, politieslodzītie, antisociāli elementi, sektanti un ebreji, un pie katras grupas piederīgie valkāja atšķirības zīmes. Kad Francijā pēc Spānijas pilsoņu kara tika radītas koncentrācijas nometnes un tajās kriminālisti, politieslodzītie un nevainīgie (šai gadījuma bezpavalstnieki) savstarpēji sajaukti, arī koncentrācijas nometņu lietās nepieredzējušie franči izveidoja šīs koncentrācijas nometņu iemītnieku kategorijas.¹⁴⁷ Šāds dalījums kategorijās rada šķēršļus ieslodzīto solidaritātei, jo nav zināms, kura kategorija ir labāka vai sliktāka. Vācijā zemākā no visām kategorijām neatkarīgi no apstākļiem bija ebreji. Skumji un groteski ir apzināties, ka paši ieslodzītie identificēja sevi ar šīm kategorijām, tās bija pēdējās paliekas no cilvēka kā juridiskas personas. Tāpēc nav brīnums, ka nometnēs izdzīvojušie komunisti kļuva vēl komunistiskāki, ebreji – vēl «ebrejistāki», bet ārzemju leģionāra sieva Francijā – vēl kvēlāka ārzemju leģiona atbalstītāja. Ieslodzītajiem šīs kategorijas bija kā pēdējais salmiņš, viņu pēdējā juridiskā identitāte.

Ieslodzīto dalīšana kategorijās ir tikai organizatorisks un taktisks pasākums, bet upuru patvalīgā izraudzīšana ir totalitārisma pamatprincips. Jo, ja koncentrācijas nometnēs tiktu ieslodzīti tikai politiskie pretinieki, tās diez vai būtu saglabājušās pat totalitārā režīma sākumposmā. Pietiek iepazīties ar statistiku Buhenvaldes nometnē pēc 1936. gada, lai saprastu, ka bez nevainīgajiem upuriem koncentrācijas nometnes vispār nevarētu pastāvēt. «Nometnes izmirtu, ja Gestapo apcietinātu tikai politiskos pretiniekus.»¹⁴⁸ 1937. gada beigās Buhenvaldes koncentrācijas nometnē bija mazāk par tūkstoši ieslodzīto, un tā gandrīz vairs nespēja pastāvēt, līdz novembra arestu rezultātā te atveda 20 000 jaunu ieslodzīto.¹⁴⁹ Vācijā pēc

¹⁴⁷ Par apstākļiem Francijas koncentrācijas nometnēs sk.: Arthur Koestler. *Scum of the Earth*, 1941.

¹⁴⁸ Kogon, *op. cit.*, 6. lpp.

¹⁴⁹ Sk.: *Nazi Conspiracy*, IV, 800. un sek. lpp.

1938. gada šie nevainīgie ieslodzītie bija galvenokārt ebreji, turpretī Krievijā tās bija dažādas iedzīvotāju grupas, kuras kāda iemesla pēc pilnīgi neatkarīgi no savas darbības bija kritušas valdošā totalitārā režīma nežēlastībā.¹⁵⁰ Vācijā šīs īsteni totalitārās koncentrācijas nometnes, kurās vairākums ieslodzīto bija pilnīgi nevainīgi, nostabilizējās pēc 1938. gada, toties Krievijā šāda tipa nometnes radās jau trīsdesmito gadu sākumā, jo līdz tam laikam koncentrācijas nometņu ieslodzītie pārsvarā bija kriminālisti, kontr-revolucionāri un politieslodzītie (bijušo opozīcijas partiju un frakciju biedri). Kopš tā laika nometnēs nokļuva tikai nevainīgi cilvēki, un viņus ir pat grūti klasificēt: te atradās gan cilvēki, kuriem bija sakari ar ārzemēm, gan poļu izcelsmes pilsoņi (īpaši 1936.-1938. g.), gan zemnieki, kuru ciemati kādu ekonomisku apsvērumu dēļ bija likvidēti, gan deportētās tautas, gan sarkanarmieši, kas okupācijas spēku sastāvā bija pārāk ilgi palikuši ārzemēs vai kara laikā nokļuvuši vācu gūstā utt. Koncentrācijas nometņu sistēmai politiskās opozīcijas pastāvēšana ir tikai iemesls, lai attaisnotu savu esamību. Šī sistēma nav sasniegusi savu mērķi pat tad, kad ar visbriesmīgāko terorismu iedzīvotāji tikuši piespiesti atteikties no savām politiskajām tiesībām. Jo sistēmas mērķis ir iznīcināt visas tautas pilsoņu tiesības, padarot to savā zemē tikpat beztiesīgu, kādi ir bezpavalstnieki un bezpajumtnieki.

Cilvēka tiesību likvidēšana un juridiskās personas iznīcināšana cilvēkā ir priekšnoteikumi, lai pilnībā valdītu pār viņu. Un tas tiek izmantots ne tikai attieksmē pret noteiktu cilvēku kategoriju – kriminālnoziedzniekiem, politiskajiem oponentiem, ebrejiem, homoseksuālistiem, ar kuriem tika veikti pirmie eksperimenti, bet pret ikvienu totalitāras valsts iedzīvotāju. Brīva griba totalitārai kundzībai ir tāds pats šķērslis kā brīva opozīcija.¹⁵¹ Nevainīgo cilvēku patvaļīgi aresti iznīcināja šo brīvās gribas likumīgumu, tāpat kā spīdzināšana (atšķirībā no nāves) izslēdz opozīcijas iespējamību.

¹⁵⁰ *Beck and Godin, op. cit.*, raksta, ka «režīma pretinieki bija tikai neliela daļa no [Krievijas] nometņu ieslodzītajiem (87. lpp.), un nebija nekāda sakara starp cilvēku apcietināšanu un jebkādu apsūdzību». (95. lpp.)

¹⁵¹ *Bruno Bettelheim. On Dachau and Buchenwald*, runājot par to, ka lielākā daļa ieslodzīto «samierinājās ar Gestapo vērtējumu», uzsver, ka «tas nav propagandas rezultāts [...] Gestapo apgalvoja, ka tas viņus attur no jūtu izpausmēm». (834., 835. lpp.)

Himlers aizliedza nometnēs jebkādu propagandu, jo «izglītība ietver disciplīnu, nevis ideoloģiju balstītu apmācību». Izd: *Organization and Obligation of the SS and Police, National-politischer Lehrgang der Wehrmacht*, 1937. Citēts pēc *Nazi Conspiracy*, IV, 616. un sek. lpp.

Jebkādi šīs patvaļīgās vajāšanas ierobežojumi, nosakot pat visstingrākos aizliegumus, kas vērsti pret noteiktu reliģisku, politisku, intelektuālu vai seksuālu rīcību un jaunizdomātiem «noziegumiem», padarītu koncentrācijas nometnes liekas, jo perspektīvā neviena attieksme vai uzskats nevarētu nerēķināties ar šādu briesmu draudiem un galu galā tas veicinātu jaunas tiesību sistēmas veidošanos, kura pat minimālas stabilitātes apstākļos spēs atjaunot cilvēkā juridisku personību, kas pratīs izvairīties no totalitārās kundzības pār viņu. Tā sauktie nacistu *Volksnutzen*, kas nemītīgi svārstījās (jo kas ir noderīgs šodien, var būt bīstams rīt), un nemītīgi mainīgā komunistiskās partijas līnija Padomju Savienībā gandrīz ik dienu radīja jaunas koncentrācijas nometņu iemītnieku kategorijas un bija garantija to eksistencei un nepārtrauktai cilvēku tiesību pilnīgai iznīcināšanai.

Nākamais svarīgais solis, lai padarītu cilvēku par dzīvu mironi, ir – morāles nogalināšana viņā. Un pirmo reizi vēsturē cilvēkam tiek atņemts pat mocekļa oreols: «Cik cilvēku šeit tic, ka protestam vispār ir kāda vēsturiska nozīme? Šī skepticisma radišana patiešām ir SS meistardarbs, viņu lielākais panākums. Viņi ir sakropļojuši visu cilvēci. Pār nākotni ir nolaidusies nakts. Kad vairs nav liecinieku, nevar būt arī liecību. Kaut ko demonstrēt, kad nāve ir neizbēgama, nozīmē piešķirt nāvei nozīmi. Lai to pierādītu, žestam jāpieskīr sociāla nozīme. Mēs, simtiem tūkstošu, šeit dzīvojam pilnīgā vientulībā. Tāpēc mēs esam pakļāvušies, lai kas arī ar mums notiktu.»¹⁵²

Nometnes un politisko pretinieku iznīcināšana ir tikai daļa no organizētās aizmirstības, kas aptver ne tikai sabiedrības viedokļa paudējus, tātad runāto un rakstīto vārdu, bet skar arī upuru ģimenes un draugus. Piemiņa un sēras ir aizliegtas. Padomju Savienībā sievietes, lai glābtu bērnu dzīvību, iesniedza šķiršanās prasību tūdaļ pēc vīra aresta, bet, ja vīrs atgriezās, tika izdzīts no mājām.¹⁵³ Pat savas vēstures drūmākajos laikos Rietumu pasaule ir ļāvusi uzvarētajam ienaidniekam tiesības tikt pieminētam – kā pašsaprotamu atzinumu faktam, ka visi esam cilvēki (un *tikai* cilvēki). Tāpēc vien, ka Ahilejs ieradās Hektora bērēs, tikai tāpēc, ka pat visdespotiskākās varas cēnija sakauto ienaidnieku, tikai tāpēc, ka romieši atļāva kristiešiem uzrakstīt savas mocekļu liecības, tikai tāpēc, ka baznīca savus ķecerus saglabājusi cilvēku piemiņā. Koncentrācijas nometnes, padarot nāvi anonīmu, ir atņēmusi nāvei tās nozīmi, proti, nāve ir cilvēka piepildītas dzīves noliegums. Nāve tikai apliecina faktu, ka viņš vispār nekad nav dzīvojis.

¹⁵² Rousset, *op. cit.*, 464. lpp.

¹⁵³ Sk.: Sergeja Malahova ziņojumu, *Dallin, op. cit.*, 20. un sek. lpp.

Šo uzbrukumu cilvēkam kā garīgai būtnei var atvairīt viņa sirdsapziņa, sakot, ka labāk mirt kā upurim, nekā dzīvot kā slepkavību funkcionāram. Totalitārais terors visaugstāk ir triumfējis, atņemot morālajam cilvēkam šo individuālismu un padarot sirdsapziņas lēmumus nedrošus un apšaubāmus. Ja cilvēkam tiek dota izvēles iespēja – nodot un tādējādi nogalināt savus draugus vai sūtīt nāvē sievu un bērnus, par kuriem viņš ir atbildīgs (pat viņa pašnāvība neglābs ģimeni), – ko gan viņam izvēlēties? Nav vairs iespējas izvēlēties starp labo un ļauno, var izvēlēties starp slepkavību un slepkavību. Kā gan morālo dilemmu varēja atrisināt grieķu māte, kurai nacisti ļāva izvēlēties, kuru no trim bērniem nogalināt?¹⁵⁴

Radot apstākļus, kuros sirdsapziņa nespēj būt kritērijs un darīt labu kļūst neiespējami, totalitārais režīms apzināti padara visus, pat upurus, par savu noziegumu līdzdalībniekiem, un tādējādi tas patiesi ir kļuvis totāls. Esesieši savos noziegumos iesaistīja arī koncentrācijas nometnēs ieslodzītos: kriminālnoziedzniekus, politieslodzītos, ebrejus, liekot viņiem izvēlēties – sūtīt nāvē draugus vai viņiem svešus cilvēkus, un šī bezcerīgā dilemma padarīja viņus par līdzvainīgiem šajās slepkavībās.¹⁵⁵ Tas tika darīts, ne jau tikai lai novērstu naidu no vainīgajiem (ieslodzītie ienāda kapo pat vairāk nekā esesiešus), bet arī lai izdzēstu šķirtni starp vajātāju un vajāto, slepkavu un upuri.¹⁵⁶

Iznīcinot cilvēku kā morālu individualitāti, vienīgais šķērslis, lai padarītu viņu par dzīvu mironi, vēl ir viņa personība, viņa kā cilvēciskas būtnes vienreizība. Personību stoiciski var saglabāt, un totalitārā režīmā daudzi cilvēki rod patvērumu tieši šai savā iekšējā es. Nav šaubu, ka šo personības faktoru, kas ir dabas dots un nepakļaujas gribai, ir visgrūtāk iznīcināt, un arī iznīcināts tas drīz vien atdzimst.¹⁵⁷

Ir daudz metožu, kā iznīcināt katra cilvēka vienreizējo personību, tāpēc par visām tām nerunāsim. Sākums visam ir drausmīgie apstākļi ceļā uz koncentrācijas nometnēm, kad puskailli cilvēki tiek sadzīti un saspiesti lopu vagonos un dienām ilgi vadāti šurp un turp; tam seko trieciens, ierodo-

¹⁵⁴ Sk.: *Albert Camus, Twice a Year, 1947.*

¹⁵⁵ *Op. cit.* ir daudzas ieslodzīto sarunas par šo tematu.

¹⁵⁶ *Bettelheim, op. cit.*, apraksta procesu, kurā gan uzraugi, gan ieslodzītie «pielāgojās» dzīvei nometnēs un baidījās atgriezties pasaulē ārpus tām.

Rusē ir taisnība, apgalvojot, ka «upuri un bendes ir vienādi nelietīgi, jo nometnes visus padara par neliešu brālību». (588. lpp.)

¹⁵⁷ *Bettelheim, op. cit.*, apraksta, ka «jaunatvestajiem gūstekņiem galvenās rūpes bija saglabāt neskartu savu personību, bet vecākiem ieslodzītajiem – «kā dzīvot, cik labi vien nometnē iespējams dzīvot».

ties nometnē, kad tiek noskūti mati un izsniegts ķēmīgais nometnes apģērbs; un vissbeidzot – neiedomājamās mocības, kas īpaši plānotas, lai cilvēku ilgstoši spīdzinātu, bet nenogalinātu, vismaz ne tik drīz. Šo metožu mērķis ir manipulēt ar cilvēku, radot viņam nebeidzamas ciešanas, lai tādējādi sagrautu personību tikpat nežēlīgi, kā to dara dažas psihiskās slimības.

Tiesi tā visspilgtāk izpaužas šī procesa ārprāts. Mocīšana ir totalitārisma policijai un tiesai raksturīga iezīme: cilvēku spīdzina, lai piespiestu runāt. Mocīšanai ir noteikts mērķis, taču tai ir zināma ierobežotība laikā – vai nu apcietinātais pēc kāda laika sāks runāt, vai arī tiks nogalināts. Šīm racionāli pamatotajām mocībām nacistu koncentrācijas nometnēs un Gestapo pagrabos pievienojas vēl citas – iracionālas, sadistiskas mocības. Tās pastrādāja galvenokārt SA, tās bija nesistemātiskas un bezmērķīgas, un atkarīgas vienīgi no psihiski nenosvērtu sadistu izdomas. Mirstība pirmajās koncentrācijas nometnēs 1933. gadā bija tik augsta, ka tikai nedaudzi no pirmajiem ieslodzītajiem izdzīvoja. Šīs mocības nebija politisku motīvu diktētas, drīzāk tās bija režīma dāvana kriminālnoziedzniekiem un psihiski nenosvētajiem par sniegtajiem pakalpojumiem. Šīm SA aklajam dzīvnieciskumam un zvērībai pamatā bija dziļš naidis un skaudība pret tiem, kuri sociāli, intelektuāli vai fiziski bija pārāki par viņiem un kuri nu bija nokļuvuši viņu varā. Šis naidis ir satriecošs kā pēdējās cilvēcīgi saprotamo jūtu paliekas.¹⁵⁸

Istās šausmas sākās, kad nometņu vadību pārņēma SS. Tad spontānās zvērības nomainīja aukstasinīgi plānota cilvēku iznīcināšanas sistēma, kuras mērķis bija cilvēka kā personas iznīcināšana. Nometnes vairs nebija izpriecu vietas cilvēkveidīgiem zvēriem, kuru istā vieta būtu cietumos vai vajprātīgo iestādēs; tās bija kļuvušas par «mācību bāzi», kur normālus cilvēkus padarīja par pilnvērtīgiem esiesiešiem.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Rousset, *op. cit.*, 390. lpp. apraksta šādu esiesieša spriedelēšanu ar profesoru: «Tu biji profesors. Nu, tagad tu vairs neesi profesors. Tagad tu vairs neesi liels vīrs. Tagad tu neesi nekas, tikai punduris. Tik mazs, cik mazs vien iespējams. Tagad es esmu liels.»

¹⁵⁹ Kogon, *op. cit.*, 6. lpp. izsaka iespēju, ka nometnes tika uzturētas kā SS eksperimentu un mācību bāzes. Viņš arī raksta par atšķirību starp pirmajām nometnēm, ko vadīja SA, un vēlākajām nometnēm, ko pārraudzīja SS. Nevienā no šīm pirmajām nometnēm nebija vairāk par tūkstoti ieslodzīto. Dzīve tajās pārspēja visas izdomas iespējas. Daži ieslodzītie, kuri izdzīvoja šais nometnēs, atceras, ka nav bijis tādas sadistiskas perversijas, ko SA neizmantotu. Tomēr tās bija tikai atsevišķas zvērības, vēl nebija radīta visaptveroša sistēma. To paveica SS (7. lpp.).

Šī jaunā mehanizētā sistēma līdz pēdējai iespējai samazināja atbildības apziņu. Piemēram, katru dienu apšaujot vairākus tūkstošus krievu karagūstekņu, šāva pa lūku, lai neredzētu upuri. (Sk.: Ernest Feder. *Essai sur la Psychologie de la Terreur*, izd. «Syntheses». Brussels, 1946.)

Cilvēka kā personības – šī vienreizīguma, ko veido daba, – griba un liktenis ir tik neatkārtojami, ka pat divi izraisa zināmu neveiklības sajūtu; cilvēka kā personības iznīcināšana iedves vislielākās šausmas un nav salīdzināma pat ar cilvēka kā juridiskas, politiskas un morālas personības iznīcināšanu. Jo šīs šausmas rada nihilistisku vispārinājumu, ka visi cilvēki var būt zvēri.¹⁶⁰ Koncentrācijas nometņu pieredze rāda, ka cilvēku var pārvērst par cilvēkveidīgu dzīvnieku un ka cilvēka daba ir «cilvēciska», ciktāl cilvēks var kļūt par kaut ko pārdabisku, tātad – par cilvēku.

Pēc tam kad cilvēks ir iznīcināts kā juridiska persona un viņā ir nonāvēta morāle, viņa personības sagraušana gandrīz vienmēr norit sekmīgi. Ir psiholoģijas likumi, kas izskaidro, kāpēc miljoniem cilvēku paklausīgi un nepretendami ļauj dzīt sevi gāzes kamerās, tomēr šie likumi neko nepasaka par personības iznīcināšanu. Zīmīgi, ka šie nāvei nolemtie reti kad mēģina paņemt nāvē līdzīgu kādu no saviem mocītājiem, ka nopietnas pretošanās kustības tikpat kā nav bijis un pat pēc ieslodzīto atbrīvošanas bija tikai daži spontāni uzbrukumi esesiešiem. Jo iznīcināt personību nozīmē iznīcināt cilvēka spēju rīkoties spontāni, tas ir, pēc paša ierosmes darīt kaut ko tādu, kas nav tikai primitīva reakcija uz apkārtni un notikumiem.¹⁶¹ Cilvēki ir pārvērtušies rēgai-

No otras puses, normāli cilvēki tika tieši padarīti perversi. Rusē šādi atstāta SS uzrauga teikto: «Es parasti ieslodzīto situ tik ilgi, kamēr sāku izjust seksuālu baudu. Man Breslavā ir sieva un trīs bērni. Es taču biju normāls cilvēks. Lūk, ko viņi ar mani izdarījuši! Kad man piešķir brīvdienas, es nebraucu mājās. Es nespēju paskatīties acīs sievai.» (273. lpp.) Hitlera laika dokumentos daudz liecību raksturo to cilvēku psihisko stāvokli, kuri izpildīja Hitlera cilvēku iznīcināšanas programmu. Daudzas no šīm liecībām apkopotas darbā *Leon Poliakov. The Weapon of Antisemitism*, UNESCO publicēts izd. *The Third Reich*, London; 1955. Lielākā daļa vīru šais soda vienībā bija nevis brīvprātīgie, bet gan iesaukti no policijas dienesta speciāli šo uzdevumu veikšanai. Taču pat speciāli apmācītie esesieši uzskatīja, ka soda vienībā ir sliktāk nekā frontes pirmajās līnijās. Ziņojot par savas SS vienības darbību masveida iznīcināšanas akcijā, aculiecinieks to vērtē kā «ideālu», jo «iznīcināšana tika veikta nevainojami, nevajadzēja pat izsniegt alkoholu».

To, ka iznīcināšanas akcijās līdz minimumam tika ierobežoti personiski motīvi un jūtas, tādējādi padarot tās mazāk cietsirdīgas, apliecina fakts, ka ārstu un inženieru grupa, kas strādāja ar gāzes kamerām, centās uzlabot šīs iekārtas, ne tikai lai palielinātu to jaudu, bet arī lai paātrinātu un atvieglotu nāves agoniju.

¹⁶⁰ Tā ir ļoti svarīga atziņa Rusē darbā. «Dzīves apstākļi nometnēs lielāko daļu cilvēku – gan vāciešu, gan deportēto cittautiešu – neatkarīgi no viņu sociālā stāvokļa un izglītības [...] ir pārvērtuši par deģenerātu baru, kuru vada tikai primitīvi dzīvnieciski instinkti.» (183. lpp.)

¹⁶¹ Šeit jāpiemin arī pārsteidzoši zema pašnāvību skaits koncentrācijas nometnēs. Daudz biežāk nekā nometnēs pašnāvība tika izdarīta pirms apcietināšanas vai deportācijas. Tas daļēji izskaidrojams ar to, ka šeit tika darīts viss, lai nepieļautu pašnāvību, kas taču arī ir spontāns akts. Kā liecina Buhenveldes statistikas materiāli (*Nazi Conspiracy*, IV, 800. un

nās marionetēs ar cilvēku seju, kuras izturas tāpat kā suņi Pavlova eksperimentos, jo ir spējīgi tikai un vienīgi reaģēt – pat tad, kad tiek dzīti nāvē. Tas, lūk, ir īstais sistēmas triumsfs: «SS triumsfs prasa, lai mocītais upuris neprotestējot ļautu sev aplikt cilpu, jo ir zaudējis spēju apzināties sevi kā personību. Un ne jau bez iemesla, tikai sadistisku tieksmju vadīti, esesieši vēlas šo cilvēka personības sakāvi. Viņi zina, ka sistēma, kas spēj iznīcināt savu upuri jau pirms viņa uzkāpšanas uz ešafota, spēj turēt verdzībā un padevībā visu tautu. Nekas nav briesmīgāk kā skatīt šīs cilvēkveidīgās marionetes paklausīgi ejam nāvē. Cilvēks, to redzot, pats sev saka: «Kāda vara gan pieder tiem, kuri viņus par tādiem padarījuši!» – un novēršas sakauts un rūgtuma pilns.»¹⁶²

Ja neļaujamies maldiem, uzskatot totalitārisma mērķus par utopiskiem un nereāliem, nonākam pie secinājuma, ka vienīgā sabiedrība, kurā iespējama totāla kundzība pār cilvēku, ir koncentrācijas nometnēs radītā dzīvo miroņu sabiedrība. Jo tiem, kuri tiecas pēc totālās kundzības, ir jāiznīcina cilvēka kā cilvēcīgas būtnes pamats – spontānas rīcības spēja, atstājot tikai primitīvas reakcijas spējas. Pavlova suns, dzīva radība, kas pārvērsta par elementāru reakciju kopumu, kurā vienu reakciju pēc vajadzības var aizstāt ar citu, – lūk, totalitāras valsts «pilsoņa» modelis; un šādu «pilsoni» var radīt tikai koncentrācijas nometnēs.

Nometņu nelietderīgums un bezjēdzīgums ir tikai šķietams. Patiesībā totalitārā režīma varas saglabāšanai nometnes ir svarīgākas par visām pārējām institūcijām. Bez koncentrācijas nometnēm, šīm totalitārās varas mācību bāzēm, kurās tiek pārbaudītas visradikālākās un neiedomājamākās metodes un kuras iedves bailes visiem valsts iedzīvotājiem, režīms nespētu nedz iedvest fanātismu ar moderniem kodolieročiem bruņotai armijai, nedz turēt pilnīgā apātijā un paklausībā tautu. Bez šīm nometnēm uzraugi un uzraugāmie drīz vien pēc dažiem «eksesiem» ieslīgtu atpakaļ «vecajā buržuāziskajā rutīnā», t.i., atgrieztos ikdienas dzīvē ar tās cilvēcīgajiem likumiem, un sabiedrības attīstība turpinātos virzienā, kas pareģojams, pamatojoties uz veselo saprātu. Taču visi šie novērotāji un pareģotāji traģiski maldās, uzskatot cilvēka dabu par stabilu un negrozāmu visos vēsturiskos laikos, un tieši tāpēc totālā kundzība viņiem šķiet ne tikai necilvēcīga, bet arī nereāla. Taču nu jau esam pārliecinājušies, ka cilvēka vara ir tik liela, ka viņš tiešām var kļūt par visu, ko vēlas.

sek. lpp.), pašnāvības ir tikai nedaudz vairāk par pusprocentu no visiem nāves gadījumiem. Caurmērā gadā tika izdarītas tikai divas pašnāvības, kaut gan miruši bija 3516 cilvēki. Līdzīgi dati minēti arī ziņojumos no Krievijas koncentrācijas nometnēm. Sk., piem., Starlinger, *op. cit.*, 57. lpp.

¹⁶² Rousset, *op. cit.*, 525. lpp.

Pati totalitārā režīma būtība nosaka šīs prasības pēc neierobežotas varas. Šādu varu var nodrošināt tikai tad, ja visi cilvēki patiesi tiek totāli pārvaldīti ikvienā dzīves jomā. Ārpolitikā ir nepārtraukti jāiekaro jaunas neitrālas teritorijas, bet iekšpolitikā – nepārtraukti jārada jaunas cilvēku kategorijas koncentrācijas nometnēm un, kad apstākļi prasa, cilvēki jālikvidē, lai atbrīvotu vietu nākamajiem. Pretošanās iespēja nav vērā ņemama nedz iekšpolitikā, nedz ārpolitikā. Un no totālās kundzības viedokļa jebkura spontāna neitralitāte vai draudzība ir tikpat bīstama kā atklāts naids – jo viss spontānais ir neprognozējams un nevadāms un tieši tāpēc tas ir lielākais šķērslis ceļā uz totālo kundzību pār cilvēku. Komunisti no nekomunistiskām zemēm, kas atbēga vai tika izsaukti uz Maskavu, pēc pašu rūgtās pieredzes saprata, ka Maskavas režīms viņus uzskata par sev bīstamiem. Pārlicināti, tātad īsti komunisti Maskavas režīmam šķiet tikpat smieklīgi un bīstami kā pārlicinātie nacisti no Rēma frakcijas nacistiem.

Totalitārisma jebkura pārlicība un viedoklis šķiet smieklīgs un bīstams, jo totalitārisms lepojas ar to, ka tam tie nav vajadzīgi, tāpat kā nekas cilvēcis. Cilvēki, ja tie ir kaut kas vairāk par dzīvniecisku reakciju un primitīvu funkciju kopumu, totalitārajam režīmam ir pilnīgi lieki. Šis režīms tiecas ne tikai pēc despotisma un kundzības pār cilvēku, bet arī pēc sistēmas, kurā cilvēki kā cilvēki ir lieki. Totalitārā vara var tikt sasniegta un nosargāta tikai tādā pasaulē, kuru apdzīvo vadāmas marionetes ar noteiktiem refleksiem, nespējīgas uz spontānu, patstāvīgu rīcību un domāšanu. Un tieši tāpēc, ka cilvēka resursi ir tik neizsmeļami, pār viņu pilnībā valdīt var tikai tad, kad viņš ir padarīts par dzīvniecisku būtni ar noteiktiem refleksiem.

Tāpēc jebkura gribas izpausme un pat visnetaisnīgākie likumi totalitārisma ir šķērslis; un viss, kas cilvēkus atšķir citu no cita, ir neciešams. Un tik ilgi, kamēr visi cilvēki nav padarīti vienādi lieki – un to iespējams izdarīt tikai koncentrācijas nometnēs –, totālās kundzības ideāls nav sasniegts. Totalitārās valstis nepārtraukti cenšas – lai gan nekad tas nav pilnībā sekmīgi – padarīt cilvēkus liekus, patvaļīgi izvēloties dažādas cilvēku kategorijas koncentrācijas nometnēm, nepārtraukti izdarot tīrīšanas valsts aparātā un masveidīgi iznīcinot cilvēkus. Veselais saprāts izmisīgi protestē pret cilvēku masu nespēju pretoties, kas gigantisko terora aparātu šķietami padara lieku. Ja totalitārā režīma vadītāji varētu teikt patiesību, viņi uz to atbildētu: «Šis varas aparāts jums šķiet lieks tikai tāpēc, ka tas kalpo, lai padarītu cilvēkus liekus.»

Totalitāro režīmu centieni padarīt cilvēkus liekus atspoguļo mūsdienu cilvēku izjūtas, dzīvojot pārapdzīvotā pasaulē. Dzīvo miroņu pasaulē cilvēkiem iedves pārlicību, ka viņi ir lieki. Ar dzīvesveidu, kurā sods nošķirts no nozieguma, darba mērķis nav produkcija, ekspluatācijai nav nolūka gūt peļņu, dzīvo miroņu pasaule ik dienu atražo šo bezjēdzīgumu. Taču, domājot totalitārās ideoloģijas kategorijās, tas nebūt nelielas bezjēdzīgi, bet, gluži pretēji, ir saprotami un loģiski – ja šie cilvēki ir parazitāri, tad ir loģiski viņus nosmacēt ar gāzi; ja viņi ir deģenerāti, tad viņiem nav tiesību radīt pēcnācējus; ja viņi ir «vergu dvēseles» (Himlers), tad nav ko tērēt laiku viņu izglītošanai. No šādas ideoloģijas viedokļa raugoties, koncentrācijas nometnes šķiet pat ļoti vajadzīgas un šīs doktrīnas izpilde – ļoti konsekvanta.

Totalitārie režīmi ciniski un mērķtiecīgi iztīra pasauli tieši no tā, kam veselā saprātā utilitārisms ir kāda jēga, tai pašā laikā uzspiežot tai visam pāri stāvošu atklāsmi, pārpēgu, ko ideoloģijas dažādos laikos ir pasniegušas kā vēstures atslēgu vai visuma miklas atminējumu. Pāri totalitārās sabiedrības dzīves bezjēdzīgumam tiek pacelta smieklīga pārdabiska ideoloģiska mānticība. Ideoloģija ir nekaitīga, nekritiska un patvaļīga viedokļu paaugstināšanai tikai līdz brīdim, kamēr tai kāds nopietni notic. Un, tiklīdz tas ir noticis, šī ideoloģija kļūst par kodolu loģiskai sistēmai, kurā, tāpat kā paranoļu sistēmās, ja tiek pieņemta pirmā premisa, tad jāpieņem arī viss turpmākais. Šādu sistēmu neprāts ir ne tikai šais pirmajās premisās, bet arī to veidošanas loģikā. Visu šo «ismu» dīvainais loģiskums, vientiesīga pašauzlabošanās uz nešaubīgas ticības pestījošo spēku, neņemot vērā specifiskus un mainīgus faktorus, ir pirmie dīgli totalitārai pasaules uztverei.

Veselais saprāts, kas balstās utilitārajā domāšanā, ir bezspēcīgs pret šīs ideoloģijas pārpēgu, jo totalitārisms rada funkcionējošu bezjēdzīguma pasauli. Ideoloģijas nicinājumā pret faktu realitāti tomēr saglabājas lepnums par cilvēka spēju valdīt pār pasauli; tieši nicinājums pret realitāti padara iespējamu pasaules pārveidošanu. Ideoloģijas pārpēja iznīcina lepnuma elementu totalitārajā realitātes nicinājumā (tādējādi tas atšķiras no revolucionārajām teorijām). Bolševiku apgalvojumu, ka padomju politiskā sistēma ir labākā no visām, totalitāru padara secinājums, ka bez šīs sistēmas cilvēki nekad nebūtu uzbūvējuši, piemēram, metro; un tam seko loģisks secinājums, ka ikviens, kurš zina Parīzes metro eksistenci, ir turams aizdomās, jo var vedināt cilvēkus uz šaubām par to, ka kaut ko labu var izdarīt tikai bolševiki. Tālāk seko loģisks secinājums, ka ir jāiznīcina Parīzes metro, lai paliktu lojāls bolševiks. Tātad galvenais ir konsekvence.

Ar šīm jaunajām koncepcijām, kas balstās uz pārjēgu un ko virza loģiskums, tiešām beidzas buržuāziskā sabiedrība ar tās varu un peļņu, kā arī imperiālisms ar tā ekspansiju. Jo totalitārisma agresivitāte nav saistīta ar tieksmi pēc varas un tā drudzainā ekspansija nenotiek ekspansijas dēļ un nav arī saistīta ar peļņas gūšanu; tas vajadzīgs vienīgi ideoloģijas mērķiem – lai padarītu pasauli konsekventu un pārliecinātu par šīs ideoloģijas pārjēgas pareizību.

Un tieši šīs pārjēgas, šīs konsekvences dēļ totalitārisma ir nepieciešams iznīcināt to, ko sauc par cilvēka cieņu. Jo cilvēka cieņa ietver citu cilvēku un citu tautu atzīšanu, atzīstot, ka viņi ir katrs savas pasaules un arī kopējās pasaules veidotāji. Ideoloģija, kas uzurpējusi tiesības skaidrot vēsturi un noteikt nākotni, nevar pieļaut nepareģojamību, kas izriet no cilvēka spējas radīt ko jaunu, līdz šim nebijušu, tādu, ko neviens nevar paredzēt.

Totalitārisma ideoloģijas mērķis ir nevis pārveidot apkārtējo pasauli, nedz arī izdarīt revolucionāras pārmaiņas sabiedrībā, bet gan pārveidot pašu cilvēka būtību. Savukārt koncentrācijas nometnes ir laboratorijas, kurās tiek pārbaudītas šīs cilvēkos notikušās pārmaiņas, un tāpēc tās ir apkaunojošas ne tikai to beztiesīgajiem iemītniekiem un tiem, kuri izdara šos eksperimentus saskaņā ir stingri «zinātniskiem» standartiem, bet arī visai cilvēcei. Noteicošais nebūt nav ciešanas, kuru pasaulē nekad nav trūcis, nedz arī upuru skaits. Uz spēles ir likta cilvēka daba, un, lai gan šķiet, ka šie eksperimenti sekmējas nevis cilvēka mainīšanās, bet tikai viņa iznīcināšanās, izveidojot sabiedrību, kurā tiek konsekventi realizēta *homo homini lupus* nihilistiskā banalitāte, jāpatur prātā neizbēgamie ierobežojumi, kas raksturīgi eksperimentam, kuram pārliecināšu rezultātu iegūšanai nepieciešama kontrole pār visu pasauli.

Līdz šim totalitārais uzskats, ka viss ir iespējams, šķiet pierādījies tikai tajā ziņā, ka viss var tikt iznīcināts. Tomēr centienos pierādīt, ka viss ir iespējams, totalitārie režīmi, paši to neapjaušot, ir atklājuši, ka ir tādi noziegumi, ko cilvēki nevar ne sodīt, ne piedot. Kad neiespējamais tika padarīts iespējams, tas kļuva par nesodāmu, nepiedodamu absolūto ļaunumu, ko vairs nevarēja izprast un izskaidrot ar egoisma, alkatības, kārtības, aizvainojuma, varaskāres un glēvulības ļaunajiem motīviem un ko tādejādi dusmas nevarēja atriebt, mīlestība – paciest un draudzība – piedot. Tāpat kā nāves fabriku vai visa aizmirstībai nolemtā upuri vairs nešķiet «cilvēciski» sprieduma izpildītājiem, tā arī noziedznieku jaunākā suga ir ārpus pieklājības robežām pat solidaritātē ar cilvēka grēcību.

Visai mūsu filozofiskajai tradīcijai ir raksturīgi, ka mēs nevaram aptvert «radikālo ļaunumu», un tas sakāms gan par kristīgo teoloģiju, kas pat sātam pielāva dievišķu izcelsmi, gan par Kantu, vienīgo filozofu, kas paša darinātajā vārdā vismaz izteica aizdomas par šāda ļaunuma esamību, tūlīt gan pauzdams to racionālāk kā «nepareizi iztulkotu nelabvēlību», kas izskaidrojama ar saprotamiem motīviem. Tāpēc mums būtībā nav uz ko balstīties, lai izprastu parādību, kas tomēr liek mums sadurties ar nepārvaramu īstenību un sagrauj visas mums zināmās normas. Tikai viens šķiet skaidrs: mēs varam sacīt, ka radikālais ļaunums radies līdz ar sistēmu, kurā visi cilvēki kļuvuši vienlīdz lieki, nevajadzīgi. Tie, kas ar šo sistēmu manipulē, tic, ka paši ir tikpat nevajadzīgi kā citi, un totalitārie bendes ir jo bīstamāki tāpēc, ka viņiem šķiet vienalga, vai viņi ir dzīvi vai miruši, vai jebkad dzīvojuši, vai nekad nav dzimuši. Nāves fabrikas un viss aizmirstībai nolemtais rada draudus, ka mūsdienās, kad visur palielinās iedzīvotāju un bez pajumtes palikušo skaits, cilvēku masas nepārtraukti tiks padarītas nevajadzīgas, ja mēs par pasauli joprojām domāsim utilitārā izpratnē. Politiskie, sociālie un ekonomiskie notikumi it visur ir klusā savvērestībā ar totalitārajiem instrumentiem, kas radīti, lai cilvēkus padarītu nevajadzīgus. Ar to saistīto vilinājumu labi izprot masu utilitārais veselais saprāts. Vairākumā valstu tās ir pārāk izmisušas, lai īpaši baidītos no nāves. Gan nacisti, gan bolševiki var justies pārliecināti, ka viņu iznīcināšanas fabrikām, kas demonstrē pārapdzīvotības, ekonomiski nevajadzīgo un sociāli nestabilo cilvēku masu problēmas visātrāko risinājumu, piemīt pievilcības spēks un tikpat lielā mērā tas ir brīdinājums. Totalitārie risinājumi var pārdzīvot totalitāro režīmu sabrukumu kā spēcīgi vilinājumi, kas uzradīšies ikreiz, kad šķitīs neiespējami cilvēka cieņai atbilstoši atvieglot politiskās, sociālās vai ekonomiskās ciešanas.

13. nodaļa

IDEOLOĢIJA UN TERORS: JAUNA PĀRVALDES FORMA

Iepriekšējās nodaļās mēs atkārtoti uzsvērām, ka ne vien absolūtās varas līdzekļi ir daudz radikālāki, bet arī totalitārisms pats būtiski atšķiras no citiem mums zināmajiem politiskās apspiešanas veidiem – despotisma, tirānijas un diktatūras. Lai kur totalitārisms nācis pie varas, tas radījis pilnīgi jaunas politiskās institūcijas un attiecīgajā valstī sagrāvis visas sabiedriskās, tiesiskās un politiskās tradīcijas. Neatkarīgi no nacionālās tradīcijas īpatnībām vai ideoloģijas specifiskā garīgā pamata totalitārā vara vienmēr šķiras pārvērtusi par masām, daudzpartiju sistēmu aizstājusi nevis ar vienpartijas diktatūru, bet ar masu kustību, varas centru pārbīdījusi no armijas uz policiju un iedibinājusi ārpolitikas kursu, kas atklāti virzīts uz pasaules kundzību. Tagadējās totalitārās valdības ir izveidojušās no vienpartijas sistēmām; ikreiz, kad tās kļūst īsti totalitāras, tās sāk rīkoties pēc tādas vērtību sistēmas, kas tik ļoti atšķiras no visām citām, ka neviena no mūsu ierastajām tiesiskajām, morāles vai veselā saprāta kategorijām vairs nēlauj mums ne būt ar šādām valdībām saskaņā, ne vērtēt tās, ne arī paredzēt to turpmāko darbību.

Ja ir tiesa, ka totalitārisma elementus var atrast, izdarot atkāpi vēsturē un analizējot politiskās sekas tam, ko parasti saucam par mūsu gadsimta krīzi, rodas neizbēgams secinājums, ka šī krīze nav tikai ārējs drauds, Vācijas vai Krievijas agresīvas ārpolitikas rezultāts, un ka tā neizzudīs līdz ar Staļina nāvi, tāpat kā tā neizzuda līdz ar nacistiskās Vācijas krišanu. Iespējams pat, ka mūslaiku īstie samezglojumi iegūs savu autentisko formu – tai nav obligāti jābūt visnežēlīgākajai – tikai tad, kad totalitārisms būs aizgājis pagātnē.

Šādās pārdomās rodas jautājums, vai totalitārā vara, kas izveidojusies šajā krīzē un ir tās skaidrākais un vienīgais nepārprotamais simptoms, ir tikai pagaidu veidojums, kas aizgūst apspiešanas metodes, organizācijas veidu un vardarbības līdzekļus no labi pazīstamā tirānijas, despotisma un diktatūru politiskā arsenāla un kam par savu eksistenci jāpateicas nožēlojamai un, iespējams, nejausai neveiksmei, ko cietuši tradicionālie politiskie spēki – liberālie vai konservatīvie, nacionālie vai sociālistiskie, republikāniskie vai monarhistiskie, autoritārie vai demokrātiskie. Vai arī, gluži pretēji, pastāv kaut kas tāds kā totalitārās pārvaldes *iedaba* un tai ir pašai sava būtība, un to var salīdzināt un definēt tāpat kā citas pārvaldes formas, ko Rietumu doma pazinusi kopš antīkās filozofijas laikiem. Ja tas ir tiesa, tad pilnīgi jaunajām bezprecedenta totalitārās iekārtas formām un darbības virzieniem jābalstās uz kādu no nedaudzajiem pamatpiederdes veidiem, ko cilvēki iegūst, dzīvojot kopā un nodarbojoties ar sabiedriskām lietām. Ja ir šāda pamatpiederze, kas savu politisko izpausmi rod totalitārā kundzībā, tad – tāpēc ka totalitārisms ir jauna pārvaldes forma – tās rīcībā jābūt tādai piederzei, kura kaut kāda iemesla pēc nekad agrāk nav bijusi valsts pamats un kuras vispārējā noskaņa, lai cik tā šķistu pazīstama, nekad agrāk nav ieviesusies un noteikusi sabiedriskās dzīves principus.

Ja aplūkojam šo pieņēmumu no ideju vēstures viedokļa, tas šķiet tikpat kā neiespējams. Jo sabiedrības pārvaldes veidu ir bijis ļoti maz, tie atklāti ļoti sen, jau grieķu domātāju klasificēti un pierādījuši ārkārtēju ilgtspēju. Ja izmantojam šīs atziņas, kuru būtība, neraugoties uz daudzajām variācijām, nav mainījusies divarpus tūkstošos gadu, kas šķir Platonu no Kanta, mēs uzreiz tiecamies izskaidrot totalitārismu kā mūsdienīgu tirānijas paveidu, t.i., kā nelikumīgu valdību, kurā vara nonākusi viena cilvēka rokās. No vienas puses, patvaļīga, likumu neierobežota vara, kas kalpo vadoņa interesēm un ir pretrunā ar pakļauto interesēm, no otras puses, bailes kā rīcības princips, proti, vadoņa bailes no tautas un tautas bailes no vadoņa, – tās ir bijušas tirānijas pamatiezīmes visā mūsu tradīcijas vēsturē.

Lai neteiktu, ka totalitārai pārvaldei nav precedenta, mēs varētu sacīt, ka tā ir iznīcinājusi pašu atšķirību, uz kuru politiskajā filozofijā balstījušās visas pārvaldes būtības definīcijas, proti, atšķirību starp likumīgu un nelikumīgu valdību, starp uzurpētu un leģitīmu varu. Nevienam nav apšaubījis to, ka likumīga valdība un leģitīma vara un nelikumība un patvaļa ir nešķirami jēdzieni. Tomēr totalitārs režīms ir pilnīgi atšķirīgs pārvaldes veids. Tas gan ignorē visus valsts izdotos likumus, pat tādus, ko pats pieņēmis (kā spilgtāko piemēru šeit var minēt PSRS 1936. gada konstitūciju) vai nav

pūlējies atcelt (piemēram, nacisti neatcēla Veimāras konstitūciju), taču darbojas, nevis ignorējot likumus vai pamatojoties uz patvaļu, bet gan apgalvojot, ka stingri un nepārprotami ievēro dabiskās vai vēsturiskās tiesības, kas vienmēr uzskatītas par visu valsts varas pieņemto likumu izcelsmes pamatu.

Tādas ir totalitārās varas baisās, tomēr šķietami neapstrīdamās pretenzijas – tā ne tikai neesot «nelikumīga», bet arī balstoties uz tiesību avotiem, no kuriem visi parastie likumi guvuši savu galīgo legitimitāti; tā ne tikai neesot patvaļīga, bet gan vairāk nekā jebkura līdzšinējā vara pakļaujoties šiem pārcilvēciskajiem spēkiem; tā ne tikai nekalpojot viena cilvēka intereses, bet gan esot gatava upurēt ikviena svarīgākās ikdienas dzīves vajadzības, lai realizētu to, ko uzskata par vēsturiskajām vai dabiskajām tiesībām. Totalitārisma nepakļaušanās valsts izdotajiem likumiem pretendē uz augstāku likumīguma formu, kas var atņemt siko likumību, jo balstās taču uz pašiem tiesību avotiem. Totalitārais likumīgums teicas atradis veidu, kā iedibināt taisnības varu zemes virsū – to, ko valsts ar stingri noteiktiem likumiem, jāatzīst, nekad nav spējusi. Pretrunu starp likumību un taisnīgumu nekad nebūs iespējams novērst, jo taisnīgā un netaisnīgā normas, kurās pieņemtie likumi izsaka savu tiesību avotu – «dabiskās tiesības», kas valda visā pasaulē, vai dievišķās tiesības, kas atspoguļojas cilvēces vēsturē, vai ieražas un tradīcijas, kas izsaka tiesības, kuru pamatā ir visu cilvēku vispārējie uzskati, – ir nenovēršami vispārīgas un derīgas neierobežotam un neparedzamam gadījumu skaitam, tāpēc ikviens individuāls gadījums ar tā neatkārtojamo apstākļu kopumu tajās neiekļaujas.

Totalitārais likumīgums, nepakļaujoties likumībai un pretendējot uz tiešu taisnības varas iedibināšanu, īsteno vēsturiskās vai dabiskās tiesības, nepārvēršot tās likumības un nelikumības normās, ar kurām jāreķinās katram individam. Pareizi īstenotu dabisko vai vēsturisko tiesību gala produkts būtu cilvēce. Un šis paredzējums ir pamatā visu totalitāro režīmu pretenzijai uz pasaules varu. Totalitārā politika pretendē uz cilvēku pārvēršanu aktīvos un uzticamos likuma nesējos, jo citādi viņi tam pakļautos tikai pasīvi un negribīgi. Ja atzīstam, ka saikni starp totalitārām valstīm un civilizēto pasauli izjaukušī totalitāro režīmu šausmīgie noziegumi, tad jāatzīst, ka noziedzīgumu izraisījusi nevis vienkārša agresivitāte, nežēlība, karš un nodevība, bet gan apzināta atteikšanās no tā *consensus iuris*, kas pēc Cicerona uzskatiem veido «tautu» un kas mūsdienās kā starptautiskās tiesības veido civilizēto pasauli, ciktāl tās paliek par pamatu starptautiskajām attiecībām pat kara apstākļos. Gan morālā izvērtējuma, gan juridiskā soda priekšnoteikums ir šī pamatsaskaņa; noziedznieks var saņemt taisnīgu sodu tikai tad,

ja viņš ir viens no *consensus iuris* dalībniekiem. Un pat Dieva likums var darboties cilvēku vidē tikai tad, ja viņi tajā ieklausās un tam piekrīt.

Šajā jautājumā atklājas būtiskas atšķirības starp totalitāro likumības izpratni un jebkuru citu izpratni par tiesībām. Totalitārā politika neaizstāj vienu likumu kopumu ar citu, nenodibina pati savu *consensus iuris*, vienas revolūcijas gaitā nerada jaunu likumības formu. Visu likumu, arī pašas pieņemto, ignorēšana norāda uz totalitārisma pārliecību, ka *consensus iuris* nav nepieciešams un ka bez tā valsts neieslīgs nelikumības, patvaļas un bailu tirāniskā stāvoklī. Totalitārisms var iztikt bez *consensus iuris*, jo sola atbrīvot likumu no jebkuras cilvēka darbības un gribas izpausmes. Tas arī sola taisnību zemes virsū, jo apgalvo, ka padarīs visu cilvēci par likuma iemiesojumu.

Šai cilvēka identificēšanai ar likumu, kas šķietami likvidē atšķirības starp likumību un taisnīgumu, kuras nodarbinājušas juridisko domu kopš senlaikiem, nav nekā kopīga ar *lumen naturale* jeb sirdsapziņas balsi, ar ko Daba vai Dievība kā dabisko tiesību avoti vai kā vēsturiski atklātās Dieva gribas izpausmes, domājams, izpauž savu autoritāti pašā cilvēkā. Tas nepadarīja cilvēku par staigājošu likuma iemiesojumu, bet, gluži pretēji, nošķīra viņu no autoritātes, kas prasa piekrišanu un paklausību. Daba un Dievība kā valsts izdoto likumu autoritatīvi avoti tika uzskatīti par pastāvīgiem un mūžīgiem. Likumi mainījās, tos varēja mainīt atkarībā no apstākļiem, tomēr tiem piemita relatīva pastāvība salīdzinājumā ar daudz straujākām mainām cilvēku rīcībā. Šo pastāvību likumi ieguva no autoritatīvo avotu nepārtrauktās klātbūtnes. Tāpēc likumi galvenokārt funkcionē kā stabilizējoši faktori nemītīgi mainīgajā cilvēku vidē.

Totalitārisma interpretācijā visi likumi ir kļuvuši par kustības likumiem. Kad nacisti runā par dabiskajām tiesībām vai kad bolševiki runā par vēsturiskajām tiesībām, ne daba, ne vēsture vairs nav stabilizējoši autoritatīvi avoti parasto mirstīgo darbībā, tās ir kustības pašas par sevi. Pamatā nacistu pārliecībai par rasu tiesībām kā par dabisko tiesību izpausmi cilvēkos ir Darvina uzskats par cilvēku kā dabiskas attīstības produktu un doma, ka šai attīstībai nav obligāti jābeidzas ar pašreizējo cilvēku sugu. Tāpat pamatā bolševiku pārliecībai par šķiru cīņu kā vēsturisko tiesību izpausmi ir Marksa ideja par sabiedrību kā gigantiskas vēstures kustības produktu un doma, ka šī kustība saskaņā ar savu iekšējo kustības likumu traucas uz vēsturisko laiku beigām, kad tā pašlikvidēsies.

Uz atšķirībām starp Marksa vēsturisko un Darvina naturālistisko pieeju ir norādīts ne reizi vien, parasti un arī pelnīti prioritāti dodot Marksam.

Tas mums ir līcis aizmirst, ka Marksam bija liela, pozitīva interese par Darvina teorijām. Engelss nevarēja iedomāties lielāku komplimentu Marksa akadēmiskajam veikumam kā nosaukt viņu par «vēstures Darvinu».¹ Ja aplūkojam nevis abu konkrēto veikumu, bet gan viņu pamatfilozofiju, tad izrādās, ka vēstures kustība un dabas kustība galā ir viens un tas pats. Darvins ieviesa dabā attīstības ideju, viņa stingrā pārliecība, ka vismaz bioloģijas jomā dabas kustībai ir nevis aplisks, bet gan unilineārs raksturs ar bezgalīgu progresiju, nozīmē, ka daba iekļaujas vēsturē, ka dabas dzīve ir uzskatāma par vēsturisku. Dabiskās izlases «dabiskās» tiesības ir tāds pats vēsturiskais likums, ko var izmantot rasisms, kā Marksa likums par progresīvāko šķiru izlasi. No otras puses, Marksa šķiru cīņa kā vēstures virzītājspēks ir tikai ražotājspēku attīstības ārējā izpausme, un šo spēku izcelsme rodama cilvēku «darbspēkā». Marksa izpratnē darbs ir nevis vēsturisks, bet gan dabiski bioloģisks spēks, kas rodas cilvēka «metabolismā ar dabu» un kas ļauj viņam uzturēt sevi un atražot sugu.² Engelss ļoti skaidri saskatīja līdzību abu vīru pamatuzskatos, jo viņš saprata izšķirošo lomu, kāda abās teorijās bija attīstības idejai. Būtiskajām intelektuālajām pārmaiņām, kas notika 19. gadsimta vidū, bija raksturīgs noliegums pieņemt visu, «kāds tas ir», un konsekvēnti visu izskaidrot kā atsevišķas stadijas kādā tālejošākā attīstībā. Tam, vai šīs attīstības virzītājspēks tiek saukts par dabu vai vēsturi, ir otršķirīga nozīme. Šajās ideoloģijās arī pats termins «likums» ir ieguvis citu nozīmi: no stabilitātes ietvara, kurā var notikt cilvēku darbība un kustība, tas pārvērties par pašas kustības izteiciņu.

Totalitārā politika, kas rīkojās pēc ideoloģiskām receptēm, atsedza kustību īsto dabu, vismaz skaidri parādot, ka šis process var būt bezgalīgs. Ja pēc dabas likuma ir tiesības iznīcināt visu, kas ir kaitīgs un nepiemērots dzīvei, tas varētu nozīmēt pašas dabas beigas – ja netiktu atrastas jaunas kaitīgas un dzīvei nepiemērotas kategorijas. Ja vēstures likums paredz, ka šķiru cīņas procesā noteiktas šķiras «iznīkst», tas varētu nozīmēt pašas vēstures beigas – ja neveidotos jaunas šķiras, kas savukārt varētu «iznīkt», nonākot totalitāru

¹ Runā pie Kārļa Marksa kapa Engless teica: «Tiesi tāpat, kā Darvins atklāja dzīvās dabas attīstības likumu, Markss atklāja cilvēces vēstures attīstības likumu.» Līdzīga piezīme atrodama Engelsa sarakstītajā ievadā «Komunistu manifesta» 1890. gada izdevumam. Arī darba «Ģimenes izcelšanās» ievadā viņš vēlreiz vienu otrai blakus min «Darvina evolūcijas teoriju» un «Marksa virspelņas teoriju».

² Par Marksa darba izpratni kā par «mūžīgu dabas uzspiestu nepieciešamību, bez kuras nevar pastāvēt metabolisms starp cilvēku un dabu un bez kuras nevar būt dzīvība», sk. *Capital*, I sēj., I daļa, 1., 5. nod. Citēts pēc 1. nodaļas 2. apakšnodaļas.

režīmu varā. Citiem vārdiem sakot, nogalināšanas tiesības, kuras totalitārās kustības izmanto varas sagrābšanai un paturēšanai, paliktu kustības tiesības pat tad, ja tai izdotos savai varai pakļaut visu cilvēci.

Ar likumīgu pārvaldi mēs saprotam valsti, kur likumi nepieciešami, lai nemainīgo *ius naturale* vai mūžīgos Dieva baušļus interpretētu un realizētu likumīguma un nelikumīguma normās. Tikai šajās normās, katras valsts likumu kopumā *ius naturale* vai Dieva baušļi kļūst par politisku realitāti. Totalitārās pārvaldes sabiedrībā likumību aizstāj totāls terors, lai pārvērstu realitātē vēstures un dabas kustības likumu. Tāpat kā likumi, kas, lai arī nosaka likumpārkāpumus, ir no tiem neatkarīgi un noziegumu trūkums kādā sabiedrībā nepadara likumus par nevajadzīgiem, bet, gluži pretēji, norāda uz to pilnīgu varu, tā arī terors totalitārajā pārvaldē vairs nav tikai opozīcijas apspiešanas līdzeklis, kaut gan to izmanto arī šādiem nolūkiem. Terors kļūst totāls, kad tas kļūst neatkarīgs no jebkādas opozīcijas; tas valda, kad nekas vairs nestāv tā ceļā. Likumīgums ir netirāniskas pārvaldes būtība, bet nelikumīgums – tirānijas būtība, turpretī terors ir totalitārās varas kvintesence.

Terors ir kustības likuma realizācija, tā galvenais mērķis ir nodrošināt dabas vai vēstures spēka brīvu traukšanos cauri cilvēcei, ko nekavē spontāna cilvēku darbība. Terors tiecas «stabilizēt» cilvēkus, lai atbrīvotu dabas vai vēstures spēkus. Šī kustība izraugās cilvēces ienaidniekus, pret kuriem tiek vērstas terors, un nekāda brīva opozīcijas vai piekritēju darbība netiek pieļauta, lai nekavētu Vēstures vai Dabas, šķiras vai rases «objektīvo ienaidnieku» iznīcināšanu. Vaina vai nevainība kļūst par bezjēdzīgiem jēdzieniem; «vainīgais» ir tas, kurš stāv ceļā dabiskam vai vēsturiskam procesam, kas taisījis spriedumu «zemākām rasēm», «dzīvei nepiemērotiem» indivīdiem, «atmirstošām šķirām un pagrimušām tautām». Terors īsteno šos spriedumus, un tā tiesas priekšā visi iesaistītie ir subjektīvi nevainīgi: noslepkavotie tāpēc, ka nav neko darījuši pret sistēmu, un slepkavas tāpēc, ka īstenībā neslepkavo, bet izpilda nāves spriedumu, ko pasludinājis kāds augstāks tribunāls. Vadoņi neapgalvo, ka viņi ir taisnīgi vai gudri, bet tikai īsteno vēsturiskās vai dabiskās tiesības; viņi neizmanto likumus, bet īsteno kustību saskaņā ar tās iekšējām likumībām. Terors ir likumīgs, ja likums ir kāda pārcilvēciska spēka, Dabas vai Vēstures kustības tiesību izpausme.

Terors kā tādas kustības tiesību īstenošana, kuras galamērķis ir nevis cilvēku labklājība, nevis viena cilvēka intereses, bet cilvēces ražošana, sugas labā iznīcina indivīdus, upurē «daļas» par labu «veselajam». Dabas un Vēstures pārcilvēciskajam spēkam ir savs sākums un gals, tāpēc to var kavēt tikai jauns sākums un individuāls gals, t.i., atsevišķa cilvēka dzīve.

Likumi konstitucionālā pārvaldes formā ir domāti, lai radītu robežas un izveidotu kanālus saskarsmei starp cilvēkiem, kuru kopienu pastāvīgi apdraud no jauna dzimstošie. Ar katru jaunu dzimšanu pasaulē ienāk jauns sākums un potenciāli rodas jauna pasaule. Likumu stabilitāte atbilst cilvēku dzīves nepārtrauktajai kustībai, šai kustībai, kas nevar beigties, kamēr vien cilvēki dzimst un mirst. Likumi iezogo katru jaunu sākumu, tajā pašā laikā nodrošinot tā kustības brīvību, kaut kā pilnīgi jauna un neparedzēta iespējamību. Likumu robežas cilvēka politiskajai eksistencei ir tas pats, kas viņa vēsturiskajai eksistencei ir atmiņa: kā likumi, tā atmiņa nodrošina kopīgas pasaules iepriekšeksistēšanu, zināmu realitātes nepārtrauktību, kas pārsniedz katras paaudzes individuālo mūža ilgumu, uzsūc visas jaunās sākotnes un barojas ar tām.

Totālo teroru var viegli sajaukt ar tirāniskas valdības simptomiem, jo totalitārai varai sākotnējā stadijā jārikojas kā tirānijai un jānojauc cilvēku radīto likumu robežas. Taču totālais terors neatstāj aiz sevis patvaļīgu nelikumību, neplosās kādas patvaļīgas gribas vai viena cilvēka despotiskas varas dēļ un jo mazāk – par visu karu pret visiem. Robežas un saskarsmes kanālus starp atsevišķiem cilvēkiem tas aizstāj ar dzelzs stīpu, kas cilvēkus tur tik cieši kopā, it kā viņu lielais daudzums būtu saplūdis vienā gigantiskā cilvēkā. Atcelt likumu iezogojumus starp cilvēkiem – kā to dara tirānija – nozīmē atņemt cilvēkam tiesības un iznīcināt brīvību kā dzīvu politisku realitāti, jo telpa starp cilvēkiem, ko iezogo likumi, ir brīvības telpa. Totālais terors izmanto šo seno tirānijas instrumentu, tajā pašā laikā sagraujot patvaļīgo, neiezogoto bailu un aizdomu tuksnesi, ko aiz sevis atstāj tirānija. Šis tuksnesis, neapšaubāmi, vairs nav brīvības telpa, tomēr tas nodrošina saviem iemītniekiem vietu bailu vadītām kustībām un aizdomu plosītām darbībām.

Spiežot cilvēkus kopā, totālais terors iznīcina telpu starp viņiem. Salīdzinājumā ar apstākļiem tā dzelzs stīpas iekšpusē, pat tirānijas tuksnesis, saglabājot vismaz kaut kādu telpu, var šķist kā brīvības garants. Totalitārā vara ne tikai ierobežo tiesības vai atceļ pamatbrīvības, ne tikai, ciktāl tas mums zināms, izdeldē brīvības mīlestību no cilvēku sirdīm, bet iznīcina būtiskāko brīvības priekšnoteikumu – kustības spēju, kas nav iespējama bez telpas.

Totālais terors, kas ir totalitārās pārvaldes būtiskākā sastāvdaļa, nav ne par, ne pret cilvēkiem. Tas ir paredzēts dabas un vēstures spēku nodrošināšanai ar nepārspējamu instrumentu kustības paātrinājumam. Šī kustība, kas norisinās saskaņā ar savu specifisku likumu, ilgākā perspektīvā nevar tikt kavēta; galu galā izrādīsies, ka tās spēks vienmēr ir lielāks nekā vis-

varenākie spēki, kurus izraisa cilvēku rīcība un griba. Taču to var palēnināt, un to gandrīz neizbēgami palēnina cilvēka brīvība, jo šī brīvība – sevi izsmēlusi un nenoteikta pēc totalitāro vadoņu uzskatiem – ir identiska ar faktu, ka cilvēki dzimst un tāpēc ikviens no viņiem ir jauns sākums un savā ziņā sāk pasauli no jauna. No totalitārā viedokļa fakts, ka cilvēki dzimst un mirst, var tikt uzskatīts tikai par augstāko spēku apgrūtināšu iejaukšanos. Tāpēc teroram kā dabas vai vēstures kustības uzticamam kalpam jāiznīcina ne tikai brīvība ikvienā tās izpausmē, bet arī pats brīvības avots, kas tiek dots kopā ar cilvēka dzimšanu un saglabājas viņa spējā radīt jaunu sākumu. Terora dzelzs stipā, kas iznīcina cilvēku milzumu un no daudziem izveido Vienu, kurš uzticami rīkosies, it kā pats būtu vēstures vai dabas procesa sastāvdaļa, tika atrasts līdzeklis, ar ko var ne tikai atbrīvot vēstures un dabas spēkus, bet arī paātrināt tos līdz tādām ātrumam, ko tie bez iejaukšanās no ārienes nekad nespētu sasniegt. Praktiski tas nozīmē, ka terors tūlīt uz vietas izpilda nāves spriedumus, kurus Daba, domājams, pasludinājusi tautām vai indivīdiem, kas «nav piemēroti dzīvošanai», vai Vēsture pasludinājusi «atmirstošajām šķirām», negaidot uz lēnākiem un ne tik efektīviem pašas dabas vai vēstures procesiem.

Šajā idejā, kur kustība ir kļuvusi par pārvaldes būtību, kāda sena politiskās domas problēma, šķiet, atradusi līdzīgu atrisinājumu jau minētajai pretrunai starp likumību un taisnīgumu. Ja pārvaldes būtību definējam kā likumīgumu un ja ar to saprotam, ka likumi ir stabilizējošs spēks sabiedriskajos jautājumos (kā tas vienmēr bijis, kopš Platons savās «Tiesībās» piesauca robežu dievu Zevu), tad rodas valsts kustības un tās iedzīvotāju darbības problēma. Likumīgums rada ierobežojumus darbībām, nevis tās iedvesmo. Brīvo sabiedrību likumi diženi un arī mulsinoši ir tāpēc, ka tie tikai nosaka, ko nedrīkst darīt, bet nekad nepasaka, kas būtu jādara. Valsts nepieciešamā kustība nav rodama tās būtībā, jo šī būtība – atkal kopš Platona laikiem – vienmēr ir izteikta cerībā uz tās pastāvību. Ilglaicīgums tika uzlūkots par labas valdības drošāko mēraukli. Spilgtākais pierādījums tirānijas sliktumam Monteskjē uzskatā bija tas, ka to var iznīcināt tikai no iekšpuses, tā var sagrūt pati, turpretī visas citas valdības formas iespējams sagraut ārēju apstākļu ietekmē. Tāpēc valdības definīcijai vienmēr bija nepieciešams tas, ko Monteskjē sauca par «darbības principu», kurš, lai arī katrā valdības formā atšķirīgs, iedvesmotu gan valdību, gan pilsoņus uz sabiedrisko darbību un noderētu par kritēriju visām darbībām, kas norisinās sabiedriskajā dzīvē. Šādi principi un kritēriji Monteskjē uzskatā bija gods monarhijā, tikums republikā un bailes tirānijā.

Pilnīgā totalitārās pārvaldes formā, kur visi cilvēki kļuvuši par Vienu cilvēku, kur visas darbības tiecas pēc dabas vai vēstures kustības paātrināšanas, kur ikviens darbības akts ir Dabas vai Vēstures pasludinātā nāves sprieduma izpildīšana, t.i., apstākļos, kad var pilnīgi pašauties uz teroru, lai uzturētu kustības vienmērīgu gaitu, neviens darbības princips, kas atdalīts no tās būtības, vairs nebūtu vajadzīgs. Taču, kamēr totalitārais režīms nav iekarojis visu pasauli un ar terora dzelzs stīpu nav padarījis ikvienu cilvēku par vienas cilvēces daļu, terors savā divējādā funkcijā kā pārvaldes būtība un kustības, nevis darbības princips nevar tikt pilnībā realizēts. Tāpat kā likumīgums konstitucionālā pārvaldes formā nav pietiekams faktors, lai iedvesmotu un vadītu cilvēku darbību, tā arī totalitārā pārvaldē nepietiek ar teroru, lai iedvesmotu un vadītu cilvēku rīcību.

Kamēr pašreizējā situācijā totalitārā vara savu pilsoņu sabiedriskās darbības vadīšanā dalās ar citām pārvaldes formām, tai patiesībā nav vajadzīgs nekāds darbības princips un tā nemaz nevarētu šo principu izmantot, jo tas iznīcinātu cilvēka spēju darboties. Totāla terora apstākļos pat bailes vairs nevar noderēt par padomdevēju rīcības izvēlē, jo terors izraugās savus upurus neatkarīgi no viņu individuālās rīcības vai domām, tikai pēc dabas vai vēstures procesu objektīvās nepieciešamības. Totalitārisma apstākļos bailes, iespējams, ir vairāk izplatītas nekā jebkad agrāk, taču tās ir zaudējušas savu praktisko nozīmi, jo to vadītā rīcība vairs neļauj izvairīties no draudošajām briesmām. To pašu var teikt par piekrišanu vai atbalstu režīmam, jo totālais terors ne vien izvēlas savus upurus saskaņā ar objektīvām normām, bet arī izraugās bēdes, nepavisam neievērojot viņu pārliecību un simpātijas. Pārliecības kā rīcības motīva konsekventa izskaušana ir kļuvusi par faktu kopš Lielo tīrīšanu laika Padomju Savienībā un tās satelīvalstīs. Totalitārās izglītības mērķis nekad nav bijis pārliecības ieaudzināšana, tā tiecas iznīcināt spējas šādu pārliecību veidot. Pilnīgi objektīvu kritēriju ieviešana SS vienību atlasēs sistēmā bija Himlera lielais organizatoriskais izgudrojums. Viņš atlasīja kandidātus pēc fotogrāfijām, tikai saskaņā ar rasu kritērijiem. Daba pati izvēlējās ne tikai tos, kas jāiznīcina, bet arī tos, kuri jāapmāca bēdes darbam.

Nekādi rīcības principi no cilvēku darbības arsenāla, piemēram, tikums, gods, bailes, nav nepieciešami un nav izmantojami, lai iekustinātu valsts sabiedrību, kura vairs neizmanto teroru kā iebiedēšanas līdzekli, bet kuras būtība jau ir terors. Tā vietā sabiedriskajā dzīvē tiek ieviests pavisam jauns princips, kurā nav vietas cilvēka gribai rīkoties un kurš izmanto nepieciešamību gūt zināmu izpratni par kustības likumu, pēc kura darbojas terors un no kura ir atkarīgs ikviena cilvēka personiskais liktenis.

Totalitāras valsts iedzīvotāji tiek iemesti un ierauti dabas vai vēstures procesā, lai paātrinātu tā kustību. Tādējādi viņi var būt tikai vai nu kustības iekšējo likumību izpildītāji, vai tās upuri. Process var izlemēt, ka tie, kas šodien iznīcina citas rases un indivīdus vai atmirstošo šķiru locekļus un «pagrimušās» tautas, rīt paši jau kļūs par upuriem. Savu pilsoņu rīcības vadīšanai totalitārajam režīmam ir nepieciešams viņus sagatavot vienādi piemērotus gan būt sprieduma izpildītājiem, gan upuriem. Divpusīga sagatavošana jeb darbības principa aizstājēja ir ideoloģija.

Ideoloģijas jeb ismi, kas to piekritējiem par apmierinājumu spēj izskaidrot jebko un jebkuru gadījumu, izsecinot to no vienas premisas, ir samērā nesena parādība, un daudzus gadu desmitus tai politiskajā dzīvē bija niecīga loma. Tikai ar retrospektīva atskata gudrību mēs ideoloģijās atklājam zināmus elementus, kas tās padarījuši tik noderīgas totalitārajiem režīmiem. Pirms Hitlera un Staļina ideoloģiju lielais politiskais potenciāls vēl nebija atklāts.

Ideoloģijas ir pazīstamas ar savu zinātnisko raksturu: tās apvieno zinātnisku pieeju ar filozofiski nozīmīgiem rezultātiem un pretendē uz zinātniskas filozofijas lomu. Vārds «ideoloģija» it kā netieši norāda, ka ideja var kļūt par zinātnes priekšmetu, tieši tāpat kā dzīvnieki ir zooloģijas priekšmets, un ka izskaņa *-loģija* vārdā «ideoloģija», tāpat kā vārdā «zooloģija», nenorāda ne uz ko citu kā tikai uz *logoi*, ar to saistītiem zinātniskajiem formulējumiem. Ja tā patiešām ir, tad ikviena ideoloģija būtu gan pseidozinātne, gan pseidofilozofija, kas pārkāpj gan zinātnes, gan filozofijas ierobežojumus. Šādā gadījumā deisms būtu ideoloģija, kura aplūko Dieva jēdzienu, kas ir filozofijas priekšmets, ar zinātnisko metodi, kas raksturīga teoloģijai, kur Dievs ir atklāsmes realitāte (teoloģija, kas nebalstās uz atklāsni kā pieņemtu realitāti, bet aplūko Dievu kā jēdzienu, būtu tikpat nenormāla kā zooloģija, kas vairs nav pārliecināta par dzīvnieku fizisku, taustāmu eksistenci). Tomēr mēs zinām, ka tā ir tikai daļa patiesības. Lai arī deisms noliedz dievišķo atklāsni, tas nepauz «zinātniskus» apgalvojumus par Dievu, kas ir tikai «ideja», bet izmanto Dieva jēdzienu, lai izskaidrotu pasaules virzību. Ismu «idejas» – rase rasismā, Dievs deismā u.tml. – nekad nav bijusi ideoloģiju tematika un izskaņa *-loģija* nav bijis «zinātnisku» formulējumu kopums.

Ideoloģija gandrīz burtiski ir tas, ko izsaka šis vārds, – idejas loģika. Tā aplūko vēsturi, izmantojot ideju. Šīs metodes rezultāts ir nevis apgalvojumi par kaut ko, kas *ir*, bet gan procesa – nemitīgas maiņas – atklāšana.

Ideoloģija notikumu virzību aplūko tā, it kā tie notiktu pēc tā paša «likuma» kā «idejas» loģiskā izskaidrošana. Ideoloģijas pretendē uz visa vēsturiskā procesa miklu – pagātnes noslēpumu, tagadnes sarežģījumu, nākotnes nedrošības – izpratni, tikai balstoties uz attiecīgajām idejām piemītošo loģiku.

Ideoloģijas nekad nav izrādījušas interesi par esības brīnumu. Tās ir vēsturiskas, saistītas ar tapšanu un izzušanu, ar kultūru uzplaukumu un norietu, pat ja tās cenšas vēsturi izskaidrot ar kādu «dabas likumu» palīdzību. Vārds «rase» atvasinājumā «rasisms» nenorāda uz patiesu interesi par cilvēka rasēm kā par zinātnes jomu, bet ir tikai «ideja», ar kuru vēstures kustība tiek izskaidrota kā vienots konsekvents process.

Ideoloģijas «ideja» nav ne Platona iztēlē tvertā mūžīgā būtība, nedz arī Kanta saprātu regulējošais princips, bet gan ir izskaidrošanas instruments. Ideoloģija vēsturi uztver nevis idejas gaismā (tas nozīmētu, ka vēsture tiek uztverta no kādas ideālas mūžības viedokļa, kura pati ir ārpus vēstures kustības), bet kā kaut ko, kas nosakāms ar tās starpniecību. Šo jauno lomu «idejai» nodrošina tās «loģika», t.i., kustība, kura ir pašas «idejas» sekas un kurai nav nepieciešams nekāds ārējs faktors sevis iekustināšanai. Rasisms ir uzskats, ka kustību jau ietver pats rases jēdziens, tāpat kā deisms ir uzskats, ka kustību ietver priekšstats par Dievu.

Vēstures kustība un šā priekšstata loģiskais process tiek uzskatīti par viens otram atbilstošiem, tādējādi, lai kas arī notiktu, viss notiek saskaņā ar vienas «idejas» loģiku. Tomēr vienīgā iespējamā kustība loģikas laukā ir slēdziens no premisas. Dialektiskā loģika un tās ceļš no tēzes caur antitēzi uz sintēzi, kas savukārt kļūst par nākamās dialektiskās kustības tēzi, ne ar ko principā neatšķiras, tiklīdz ideoloģija to ir ieguvusi savā varā. Pirmā tēze kļūst par premisu, un tās priekšrocība ideoloģiskajā izskaidrošanā ir šā ideoloģiskā paņēmiena spēja izskaidrot faktiskās pretrunas kā vienas un tās pašas kustības fāzes.

Tiklīdz loģika kā domas kustība – nevis kā nepieciešama domāšanas kontrole – tiek attiecināta uz ideju, šī ideja tiek pārveidota premisā. Ideoloģiskie pasaules izskaidrojumi šo darbību veica jau ilgi pirms tam, kad tā kļuva tik ārkārtīgi auglīga totalitārai spriešanai. Tīri negatīvie loģikas spaidi un pretrunu noliegums kļuva «produktīvi», tāpēc varēja ierosināt un cilvēkiem uzspiest domāšanas veidu, pamatojoties uz secinājumu izdarīšanu tikai argumentācijas ceļā. Šo argumentācijas procesu nevarēja pārtraukt ne jauna ideja (kas būtu kļuvusi par nākamo premisu ar citādu seku kopumu), ne jauna pieredze. Ideoloģijas vienmēr pieņem, ka pietiek ar vienu ideju, lai

attīstībā no premisas izskaidrotu visu, un ka nekāda pieredze neko nevar iemācīt, jo viss tiek izprasts šajā konsekvantajā loģiskās dedukcijas procesā. Briesmas, kas saistītas ar filozofiskās domas neizbēgamās nedrošības nomaiņu ar ideoloģijas un tās pasaules uzskata totālo izskaidrojumu, ir risks ne tik daudz akceptēt kādu vulgāru un nemainīgi nekritisku pieņēmumu, cik cilvēka domātspējai raksturīgo brīvību apmainīt pret loģikas spaidu kreklu, ar kuru var izdarīt spiedienu uz sevi gandrīz tikpat varmācīgi, kā to dara kāda ārēja vara.

19. gadsimta pasaules uzskati un ideoloģijas paši par sevi nebija totalitāri, un, lai gan rasisms un komunisms kļuva par 20. gadsimta svarīgākajām ideoloģijām, tās principā nebija «totalitārākas» par pārējām. Tas notika tāpēc, ka pieredzes elementi, uz kuriem tās sākotnēji balstījās, – cīņa starp rasēm par kundzību pasaulē un cīņa starp šķirām par politisko varu konkrētās valstīs –, bija politiski nozīmīgāki nekā citām ideoloģijām. Šajā ziņā rasisma un komunisma ideoloģiskā uzvara pār visiem citiem ismiem tika izņemta jau pirms tam, kad totalitārās kustības pārņēma tieši šīs ideoloģijas. No otras puses, totalitārisma elementi ir visās ideoloģijās, tomēr tieši šīs līdz pilnībai tika attīstītas totalitārajās kustībās un tas rada mānīgu priekšstatu, ka tikai rasismam un komunismam ir totalitārs raksturs. Taču pareizāk, šķiet, būtu teikt, ka ideoloģiju istā daba parādās tikai tajā lomā, kas ideoloģijai ir totalitārās kundzības mehānismā. No šāda viedokļa varētu izšķirt trīs specifiski totalitārus elementus, kas raksturīgi ideoloģiskai domāšanai vispār.

Pirmkārt, pretendējot uz totālo izskaidrojumu, ideoloģijas tomēr skaidro nevis to, kas ir, bet kas būs, to, kas dzimst un kas mirst. Tās vienmēr koncentrējas tikai uz kustības elementu, resp., uz vēsturi šā vārda parastajā nozīmē. Ideoloģijas vienmēr ir orientētas uz vēsturi, pat tad, kā, piemēram, jautājumā par rasismu, kad tās it kā par pamatu ņem dabas priekšnoteikumu. Šeit daba noder tikai vēstures faktu izskaidrošanai, to reducēšanai uz dabas faktiem. Pretenzija uz totālo izskaidrojumu sola izskaidrot visus vēstures notikumus, dot vispārēju pagātnes skaidrojumu, sniegt pilnīgas zināšanas par tagadni un drošu nākotnes paredzējumu. Otrkārt, šādā veidā ideoloģiskā domāšana kļūst neatkarīga no jebkuras pieredzes, no kuras tā nevar gūt neko jaunu, pat ja tas ir jautājums, kas saistīts ar kaut ko tikko notikušu. Tādējādi ideoloģiskā domāšana atbrīvojas no realitātes, ko mēs uztveram ar savām piecām maņām, un pretendē uz «patiesāku» realitāti, kas paslēpta aiz visa uztveramā un dominē pār to no savas slēptuves un pieprasa sesto maņu, kas ļautu to aptvert. Un šo sesto maņu sniedz tieši

ideoloģija, tā specifiskā ideoloģiskā apstrāde, ko dod šim nolūkam nodibinātās izglītības iestādes, kur apmāca «politiskos karavīrus», – nacistu *Ordensburgen* un Kominternes un Kominforma skolas. Totalitārās kustības propaganda kalpo arī domas atbrīvošanai no pieredzes un īstenības, tā vienmēr cenšas ikvienam sabiedriskam, reālam notikumam piešķirt kādu noslēpumainu nozīmi un ikvienā sabiedriski politiskā darbībā liek saskatīt slepenu nolūku. Ieguvušas varu, kustības joprojām pārveido īstenību atbilstoši saviem ideoloģiskajiem apgalvojumiem. Naidīguma jēdziens tiek aizstāts ar sazvērestības jēdzienu, un tā veidojas mentalitāte, kurā realitāte – īsts naidīgums vai īsta draudzība – vairs netiek uztverta un izprasta pati par sevi, bet tiek automātiski pieņemts, ka tā nozīmē kaut ko citu.

Treškārt, ideoloģijas nav spējīgas pārveidot īstenību, domas atbrīvošanu no pieredzes tās panāk ar zināmiem uzskatāmu pierādījumu paņēmieniem. Ideoloģiskā domāšana sakārto faktus absolūti loģiskā procedūrā, kas sākas ar aksiomātiski pieņemtu priekšnoteikumu, no kura tiek secināts viss pārējais, t.i., tā norisinās ar tādu konsekvenci, kāda realitātē nekur neeksistē. Secināšana var notikt loģiski vai dialektiski, abi gadījumi ietver konsekventu argumentācijas procesu, jo, izmantojot procesa jēdzienu, tā ir šķietami spējīga izprast kā pārcilvēciskā, tā dabas vai vēstures procesa kustību. Ideoloģiskā argumentācija vienmēr ir loģisku slēdzienu paveids un atbilst abiem iepriekš minētajiem ideoloģiju elementiem – kustības elementam un elementam, kas ietver sevī atbrīvošanos no īstenības un pieredzes –, pirmkārt, tāpēc, ka tās domas darbība neizriet no pieredzes, bet ir pašradoša, un, otrkārt, tāpēc, ka vienu vienīgu faktu, kas ņemts no pieredzes realitātes, tā pārvērš aksiomātiskā premisā un turpmākajam argumentācijas procesam vairs nepiesaista nevienu turpmākās pieredzes faktu. Noteikusi savu premisu, savu sākumpunktu, pieredze ideoloģiskajā domāšanā vairs nejauca, un tad to nevar ietekmēt īstenība.

Līdzeklis, ko abi totalitārie vadoņi izmantoja, lai pārveidotu savas ideoloģijas par ieročiem, ar kuriem ikviens attiecīgo valstu pilsonis varētu pielāgoties terora kustībai, bija maldinoši vienkāršs un neuzkrītošs: viņi uztvēra tās ārkārtīgi nopietni, viens lepojās ar savu vienreizējo «ledusauksto spriestspēju» (Hitlers), otrs ar «savas dialektikas nežēlīgumu», virzīja ideoloģisko saistību loģiskās konsekvences galējībās, kas parastam novērotājam šķita nejdzīvīgi «primitīvas» un absurdas: «atmirstošā šķira» bija cilvēki, kas tika nolemti nāvei, rases, kuras «nebija piemērotas dzīvei», bija jāiznīcina. Ikviens, kurš piekrita, ka ir tādas «atmirstošas šķiras», un neseicināja, ka to locekļi jāiznīcina vai ka tiesībām dzīvot ir kāds sakars ar rasi, turklāt neseicinot, ka

«nepiemērotās rases» jāiznīcina, bija vai nu mulķis, vai glēvulis. Kā rīcības vadmotīvs šis stingrais loģiskums ieviešas visā totalitārās kustības un pārvaldes struktūrā. Tas ir tikai Hitlera un Staļina sasniegums, jo viņi, lai gan savu kustību idejas un propagandas saukļus nebija bagātinājuši pat ne ar vienu vienīgu jaunu domu, tikai šā viena iemesla pēc uzskatāmi par ļoti nozīmīgiem ideologiem.

No priekštečiem šos jaunos totalitārisma ideologus atšķīra tas, ka viņus saistīja nevis vairs ideoloģijas «ideja» – šķiru cīņa un strādnieku ekspluatācija vai rasu cīņa un rūpes par ģermāņu tautām –, bet gan loģiskais process, kas no tās attīstījās. Pēc Staļina domām, nevis ideja, ne oratora māksla, bet gan «loģikas neatvairāmais spēks pilnīgi pārņēma savā varā [Leņina] auditoriju». Atklājās, ka spēks, kas pēc Marksa uzskata radās tad, kad ideja pārņēma masas, mājo nevis pašā idejā, bet tās loģiskajā procesā, kurš «kā spēcīgs tautsklis sagrābj jūs no visām pusēm kā skrūvspilēs un no kura tvēriena jūs neesat spējīgs izrauties; jūs vai nu padodaties, vai nolemjat atzīt savu sakāvi».³ Šis spēks varēja izpausties tikai tad, kad uz spēles tika likti ideoloģiskie mērķi – bezšķiru sabiedrība vai kungu rase. Sākotnējā būtība, kas tika likta ideoloģijas pamatā, lai tā šķistu pievilcīga masām, – strādnieku ekspluatācija vai Vācijas nacionālie centieni –, īstenošanas procesā tika pakāpeniski zaudēta, paša procesa iznīcināta: pilnīgā saskaņā ar «ledusauksto spriestspēju» un «nepārvaramo loģikas spēku» strādnieki bolševiku režīma laikā zaudēja pat tās tiesības, kas viņiem tika garantētas cariskās apspiestības apstākļos, bet vācu tauta piedzīvoja tādu karu, kas pat ne visniecīgākajā mērā neņēma vērā vācu nācijas izdzīvošanas minimālās prasības. Ideoloģiskai politikai ir raksturīgs – un ne jau tikai kā nodevība savu interešu vai varas kāres dēļ –, ka patieso ideoloģijas saturu (strādnieku šķira vai ģermāņu tautas), kura sākotnēji radījusi «ideju» (šķiru cīņu kā vēstures likumu vai rasu cīņu kā dabas likumu), iznīcina loģika, ar kuru tiek īstenota «ideja».

Upuru un sprieduma izpildītāju sagatavošana, kas totalitārisma nepieciešama Monteskjē darbības principa vietā, vēl nav pati ideoloģija – rasisms vai dialektiskais materiālisms –, bet gan ir tajā ietvertais loģiskums. Šajā ziņā vispārliecinošākais arguments, kas patika gan Hitleram, gan Staļinam, bija šāds: jūs nevarat pateikt A, nepasakot B, C utt. līdz pat iznīcinošā alfabēta beigām. Šeit acīmredzot ir rodams loģiskuma piespiedu spēka avots;

³ Staļina runa 1924. gada 28. janvārī; citēts pēc *Lenin. Selected Works*. I sēj., 33. lpp. Moscow, 1947. – Interesanti piebilst, ka Staļina «loģika» ir viena no nedaudzajām īpašībām, ko Hruščovs cildināja savā iznīcinošajā runā partijas 20. kongresā.

tas sākas no mūsu bailēm nonākt pretrunā pašiem ar sevi. Bolševiku tīrīšanās panāktā upuru atzīšanās noziegumos, ko tie nebija izdarījuši, galvenokārt balstās uz šīm pamatbailēm, un tās argumentācija ir šāda: mēs visi piekritam priekšnoteikumam, ka vēsture ir šķiru cīņa, un Partijas lomai tās vadīšanā. Tāpēc jūs zināt, ka, vēsturiski spriežot, Partijai vienmēr ir taisnība (Trocka vārdiem runājot: «Mums var būt taisnība tikai kopā ar Partiju un tās vadībā, jo vēsture nav paredzējusi citu taisnības iespēju.»). Konkrētajā vēstures momentā, t.i., saskaņā ar vēstures likumu, ir jānotiek zināmiem noziegumiem, kuru izdarītāji Partijai, kas zina vēstures likumu, ir jābūtu. Šiem noziegumiem Partijai ir nepieciešami noziedznieki; var būt arī tā, ka Partija, zinot noziegumus, tomēr īsti nezina noziedzniekus. Daudz svarīgāk par noziedznieku zināšanu ir sodīšana par noziegumiem, jo bez šādas sodīšanas Vēsture netiks virzīta uz priekšu un pat var tikt kavēta savā gaitā. Tāpēc neatkarīgi no tā, vai esat pastrādājis noziegumu vai Partija izraudzījusi jūs noziedznieka lomai, objektīvi jūs esat kļuvis par Partijas ienaidnieku. Ja jūs neatzīstaties, jūs vairs nepalīdzat Vēsturei ar Partijas starpniecību un kļūstat par īstu ienaidnieku. Argumenta piespiedu spēks ir šāds: ja jūs atsakāties, jūs nonākat pretrunā ar sevi un padarāt savu dzīvi bezmērķīgu.

Totalitārie vadoņi paļaujas uz piespiešanu, ar ko mēs varam pakļaut sevi, lai līdz zināmai robežai mobilizētu cilvēkus, kas viņiem vēl ir vajadzīgi. Šī iekšējā piespiešana ir loģiskuma tirānija, pret kuru nav cita pretlīdzekļa kā cilvēka unikālā spēja uzsākt kaut ko jaunu. Loģiskuma tirānija sākas ar prāta pakļaušanos loģikai kā nepārtrauktam procesam, uz ko cilvēks paļaujas, lai rosinātu savas domas. Ar šo pakļaušanos viņš atsakās no iekšējās brīvības, tāpat kā viņš atsakās no kustības brīvības, kad pakļaujas ārējai tirānijai. Brīvība kā cilvēka iekšējā spēja ir identiska spējai kaut ko sākt; tāpat brīvība kā politiska realitāte ir identiska ar kustības telpu starp cilvēkiem. Ne loģikai, ne pārliecinošam spriedumam nav varas pār sākotni, jo šī virkne premisas formā jau iepriekš pieņem sākotni. Tāpat kā terors ir nepieciešams, lai ar katras jaunas cilvēkbūtnes dzimšanu pasaulē nerastos jauna sākotne un nepaceltu savu balsi, arī loģiskuma pašspaidu spēks tiek mobilizēts, lai kāds nesāktu domāt, – tā ir visbrīvākā un tīrākā no visām cilvēka darbībām un tieši pretēja slēdzienu stingri noteiktajam procesam. Totalitārā pārvalde var būt drošība tikai tādā mērā, cik tā spēj mobilizēt cilvēka gribasspēku, lai tas piespiestu viņu iesaistīties šajā gigantiskajā Vēstures vai Dabas kustībā, kas, domājams, cilvēci izmanto kā materiālu un nepazīst ne dzimšanu, ne nāvi.

Totālā terora piespiešanas spēks, kas, no vienas puses, ar dzelzs stipru spasi kopā savrupu cilvēku masas un atbalsta viņus pasaulē, kas tiem kļuvusi

par tuksnesi, un loģiskās spriešanas pašspaidu spēks, kas, no otras puses, sagatavo katru individu viņa vientulībā pret visiem pārējiem, atbilst viens otram un izjūt nepieciešamību viens pēc otra, lai iekustinātu terora pārvaldīto kustību un neļautu tai apstāties. Tāpat kā terors, kas jau savā pirms-
totalitārajā, tikai tirāniskajā formā sagrauj visas attiecības starp cilvēkiem, tā arī ideoloģiskās domāšanas pašpiespiešana sagrauj visas attiecības ar īstenību. Sagatavošana ir sekmīga, kad cilvēki ir zaudējuši kontaktu kā ar saviem līdzcilvēkiem, tā arī ar apkārtējo īstenību, jo līdz ar šiem kontaktiem cilvēki zaudē pieredzes un domāšanas spēju. Totalitārā režīma ideālais subjekts ir nevis pārliecināts nacists vai pārliecināts komunisti, bet gan cilvēki, kuriem atšķirība starp faktu un fikciju (t.i., pieredzes realitāte) un atšķirība starp patiesību un nepatiesību (t.i., domāšanas normas) vairs neeksistē.

Jautājums, kuru izvirzījām pašā šo apsvērumu sākumā un pie kura tagad atgriežamies, ir šāds: kāda pamatpiederze cilvēku kopdzīvē rada pārvaldes formu, kuras būtība ir terors un kuras darbības princips ir ideoloģiskās domāšanas loģiskums. Ir pilnīgi skaidrs, ka šāda kombinācija politiskās varas dažādajās formās nekad iepriekš nav izmantota. Tomēr pamatpiederzei, uz ko tā balstās, jābūt cilvēciskai un cilvēkiem pazīstamai, jo šo «visoriģinālāko» no visām politiskajām sistēmām izdomājuši cilvēki un tā zināmā mērā atbilst viņu vajadzībām.

Ir novērots, ka terors var absolūti valdīt tikai pār cilvēkiem, kas ir izolēti attiecībā cits pret citu, tāpēc viens no primārajiem visu tirāniju uzdevumiem ir nodrošināt šo izolāciju. Izolācija var būt terora sākums; tā neapšaubāmi ir terora auglīgākā augsne un aizvien tā rezultāts. Šī izolācija būtībā bija pirmstotalitāra, tās raksturīgākā iezīme ir vājums, jo spēks parādās, kad cilvēki darbojas kopīgi, «rikojas saskanīgi» (Bērks); izolēti cilvēki ir bezspēcīgi jau pēc būtības.

Izolācija un vājums jeb galīga nespēja darboties vienmēr ir bijusi raksturīga tirānijām. Tirāniska pārvalde pārtrauc politiskus kontaktus starp cilvēkiem un sagrauj viņu rīcības un varas spējas. Taču tiek pārtraukta ne jau visa saskarsme starp cilvēkiem, nedz arī visas cilvēku spējas tiek sagrautas. Visa privātās dzīves sfēra ar tās pieredzes, ražošanas un domāšanas spēju paliek neskarta. Mēs zinām, ka totalitārā terora dzelzs stīpa neatstāj vietu šādi privātai dzīvei un ka totalitārās loģikas pašpiespiešana iznīcina cilvēka pieredzes un domāšanas spēju tikpat noteikti kā viņa rīcības spēju.

Tas, ko saucam par izolāciju politiskajā sfērā, sabiedriskās saskarsmes sfērā tiek saukts par vientulību. Izolācija un vientulība nav viens un tas pats.

Es varu nonākt izolācijā, t.i., situācijā, kurā nespēju rīkoties, jo nav neviena, kas rīkotos kopā ar mani, un nebūt vientuļš; un es varu būt vientuļš, t.i., situācijā, kurā es kā persona jūtos citu cilvēku pamests, un tomēr nebūt izolēts. Izolācija ir strupceļš, kurā cilvēki tiek novesti, kad dzīves politiskā sfēra, kurā viņi kopīgi darbojas vienotu mērķu sasniegšanai, ir sagrauta. Tomēr, lai cik postoša būdama varas un rīcības spējas ziņā, izolācija ne tikai saglabā tā saucamo cilvēku produktīvo darbību, bet ir pat tai nepieciešama. Tā kā cilvēks ir *homo faber*, viņam piemīt tendence izolēt sevi darbā, t.i., īslaicīgi pamest politikas lauku. Fabrikācija (*poiesis* – lietu izgatavošana) atšķirībā no darbības (*praxis*) un vienkārša darba vienmēr notiek zināmā izolācijā no kopīgām interesēm neatkarīgi no tā, vai tās rezultāts ir amatnieka izstrādājums vai mākslas darbs. Izolācijā cilvēks paliek saskarsmē ar pasauli kā cilvēku izgudrojumu; tikai tad, kad viselementārākā cilvēka jaunrades forma, t.i., spēja dod kaut ko individuālu pārejai pasaulei, ir iznīcināta, izolācija kļūst galēji nepanesama. Tas var notikt pasaulē, kuras galvenās vērtības diktē darbs, resp., kur visas cilvēka darbības pārvēršas par strādāšanu. Šādos apstākļos paliek tikai tīra darba piepūle jeb centieni uzturēt dzīvību un saskarsme ar pasauli kā cilvēku izgudrojumu ir sagrauta. Izolētu cilvēku, kas zaudējis savu vietu darbības politiskajā jomā, atstāj arī lietu pasaule, ja viņš tiek uzskatīts nevis vairs par *homo faber*, bet gan par *animal laborans*, kura nepieciešamais «metabolisms ar dabu» nevienu neinteresē. Izolācija tad kļūst par vientulību. Tirānija, kas balstās uz izolāciju, parasti atstāj neskartas cilvēka produktīvās spējas. Taču tirānija pār «strādājošajiem», piemēram, vara pār vergiem senajos laikos, gluži automātiski kļūst par varu pār vientuļiem, ne tikai izolētiem cilvēkiem, un tai ir tendence uz totalitārismu.

Izolācija skar tikai dzīves politisko jomu, turpretim vientulība skar cilvēka dzīvi kopumā. Totalitārā vara, tāpat kā jebkura tirānija, nevarētu eksistēt, neiznīcinot dzīves sabiedrisko jomu, t.i., neiznīcinot cilvēku politiskās spējas, viņus izolējot. Taču totalitārā kundzība kā pārvaldes forma ir jauna tai ziņā, ka tā neapmierinās ar izolāciju un iznīcina arī privāto dzīvi. Totalitārisms balstās uz vientulību, uz galēju nepiederību pie pārejās pasaules, un tā ir viena no radikālākajām un bezcerīgākajām cilvēka pieredzēm.

Vientulība – terora kā totalitārās pārvaldes būtības, ideoloģijas vai loģiskuma vispārējais pamats, upuru un sprieduma izpildītāju sagatavošana ir cieši saistīta ar dzīvesvietas nestabilitāti un cilvēka nevajadzīgumu, kas ir bijis jaunāko laiku masu lāsts kopš industriālās revolūcijas sākuma un kļuvis vēl akūtāks imperiālisma posmā 19. gadsimta beigās un līdz ar politisko

institūciju un sabiedrisko tradīciju sabrukumu mūsdienās. Būt bez stabilas dzīvesvietas nozīmē būt šajā pasaulē bez vietas, ko atzīst un garantē citi; būt nevajadzīgam nozīmē nepiederēt pie šās pasaules vispār. Stabils dzīvesvietas trūkums var būt priekšnoteikums nevajadzīguma stāvoklim, tāpat kā izolācija var (tas nav obligāti) būt vientulības priekšnoteikums. Pati par sevi vientulība, ja neņem vērā tās nesenos vēsturiskos cēloņus un jauno politisko lomu, ir pretēja cilvēka stāvokļa pamatprasībām un vienai no pamatpiederzēm ikviena cilvēka dzīvē. Pat materiāli un jutekliski gūtā pasaules pieredze ir atkarīga no manas saskarsmes ar citiem cilvēkiem, no mūsu veselā saprāta, kurš regulē un kontrolē visas citas sajūtas un bez kura ikviens no mums būtu ieslēgts pats savā sajūtu sniegtās informācijas savdabībā, kas pati par sevi ir neuzticama un nodevīga. Tikai tāpēc, ka mums piemīt veselais saprāts, tāpēc, ka šo pasauli apdzīvo nevis viens, bet daudzi cilvēki, mēs varam paļauties uz mūsu tiešo juteklisko pieredzi. Taču mums aizvien sev jāatgādina, ka kādudien šī kopējā pasaule būs jāatstāj un ka tā arī turpmāk eksistēs kā līdz šim un tās kontinuitātei mēs esam nevajadzīgi, – lai izprastu vientulību, pieredzi, kas saistās ar stāvokli, kad cilvēku pamet viss un ikviens.

Vientulība nav vienatne. Vienatnei nepieciešams, lai cilvēks būtu viens, turpreti vientulība visspilgtāk izpaužas citu sabiedrībā. Ja neņem vērā dažas nejaušas piezīmes – parasti izteiktas paradoksa noskaņā, kā, piemēram, Katona formulējums (Cicerona atstāstījumā, sk. *De Re Publica*, I, 17): *numquam minus solum esse quam cum solus esset* – «nekad viņš nebija mazāk vientuļš kā vienatnē» –, šķiet, ka pirmais, kas norādījis uz atšķirību starp vientulību un vienatni, ir grieķu izcelsmes filozofs, atbrīvotais vergs Epiktets. Viņa atklājums savā ziņā bija nejaušs, jo viņš īpaši neinteresējās ne par vientulību, ne vienatni, viņu interesēja cilvēka stāvoklis vienatnē (*monos*) absolūtas neatkarības nozīmē. Pēc Epikteta domām (*Dissertationes*, 3. grām., 13. nod.), vientuļais cilvēks (*eremos*) atklāj, ka viņam apkārt ir citi cilvēki, ar kuriem viņš nevar nodibināt kontaktu vai kuri pret viņu pauž naidīgumu. Cilvēks vienatnē, gluži pretēji, ir viens un tāpēc «var būt kopā pats ar sevi», jo cilvēkiem piemīt spēja «sarunāties ar sevi». Citiem vārdiem sakot, vienatnē es esmu «viens pats», kopā ar sevi pašu, tādējādi – divi vienā, turpreti vientulībā es patiesībā esmu viens, ko citi pametuši. Stingri ņemot, visa domāšana notiek vienatnē un ir dialogs pašam ar sevi; bet šis «divi vienā» dialogs nezaudē kontaktu ar manu līdzcilvēku pasauli, jo viņi ir pārstāvēti tai manī pašā, ar ko es esmu uzsācis domāšanas dialogu. Vienatnes jautājums ir tāds, ka diviem vienā nepieciešami citi, lai

atkal kļūtu par vienu: vienu nemainīgu individu, kura identitāti nevar sajaukt ar citu. Savas identitātes apliecināšanā es esmu pilnīgi atkarīgs no citiem cilvēkiem. Cilvēkiem vienatnē sabiedrība ir tā žēlastība, kas viņus padara atkal par «veseliem», atpestī viņus no domāšanas dialoga, kam raksturīga divdomība, atjauno identitāti, kura liek viņiem runāt nemainīgas personas vienīgajā balsī.

Vienatne var kļūt par vientulību. Tas notiek, kad vienatnē mani pamet mans paša es. Cilvēki vienatnē vienmēr ir apdraudēti, viņi var kļūt vientuļi, kad vairs nevar rast kompensējošo sabiedrības žēlastību, kas atpestī viņus no divdabības, divdomības un šaubām. Vēsturiski, šķiet, šie draudi kļuva pietiekami lieli, lai tos varētu pamanīt un fiksēt vēsturē tikai 19. gadsimtā. Tas tapa skaidrs, kad filozofi, kam vienatne ir dzīvesveids un darba apstākļi, vairs neapmierinājās ar faktu, ka «filozofija ir domāta tikai nedaudziem», un sāka apgalvot, ka neviens viņus «nesaprotot». Raksturīga šai ziņā ir anekdote, ko uz nāves gultas it kā stāstījis Hēgelis un ko diezin vai būtu varējis stāstīt kāds izcils filozofs pirms viņa: «Mani nav sapratis neviens cits kā tikai viens; un arī viņš mani pārprata.» No otras puses, vienmēr pastāv iespēja, ka vientuļs cilvēks atrod pats sevi un uzsāk domāšanas dialogu ar sevi. Tas acīmredzot notika ar Niči, kad viņš iecerēja «Zaratustru». Dīvos dzejoļos («*Sils Maria*», «*Aus hohen Bergen*») viņš stāsta par tukšajām cerībām un vientuļā cilvēka ilgajām gaidām, līdz pēkšņi «*um Mittag war's, da wurde Eins zu Zwei [...] / Nun feiern wir, vereinten Siegs gewiss, / das Fest der Feste; / Freund Zarathustra kam, der Gast der Gäste!*» («Bij» pusdienlaiks, kad viens par diviem tapa [...]) Par kopīgo uzvaru mēs esam droši un sarīkojam dzīru dzīres; [...] draugs Zarathustra, viesu viesis, ieradies»).

Vientulību nepanesamu dara paša es zaudējums, ko apjauš vienatnē, bet savu identitāti var apliecināt tikai palāvīgā un uzticības cienīgā cilvēku sabiedrībā. Šādā situācijā cilvēks zaudē uzticību sev kā domāšanas partnerim un elementāru palāvību pasaulei, kas ir nepieciešams priekšnoteikums jebkādas pieredzes gūšanai. Pats un pasaule, spēja domāt un gūt pieredzi tiek zaudēti vienlaicīgi.

Vienīgā cilvēka prāta spēja, kuras funkcionēšanai nav nepieciešams ne paša es, ne kāds cits, ne arī pasaule un kura ir neatkarīga no pieredzes, ir loģiskās spriešanas spēja, kuras priekšnoteikums ir viss acīm redzamais, kas neprasa pierādījumus. Neapstrīdamu faktu elementāro likumību, vispārināmo patiesību, ka divreiz divi ir četri, nav iespējams sagrozīt pat absolūtas vientulības apstākļos. Tā ir vienīgā «patiesība», uz ko var palauties cilvēki, ja viņi ir zaudējuši savstarpējo garantiju, veselo saprātu, kas cilvēkiem

nepieciešams, lai gūtu pieredzi, dzīvotu un rastu savu ceļu kopējā pasaulē. Taču šī «patiesība» ir tukša vai drīzāk nemaz nav patiesība, jo tā itin neko neatklāj. (Konsekvences pielīdzināšana patiesībai, kā to dara daži mūsdienu loģiķi, nozīmē patiesības eksistences noliegšanu.) Tāpēc vientulības apstākļos acīm redzamais nav vairs tikai intelekta līdzeklis, tas kļūst produktīvs, attīsta pats savu «domas» virzienu. Uz to, ka domāšanas procesiem, ko raksturo stingri pašsaprotams loģiskums, no kura acīmredzot nav iespējams izvairīties, ir zināma saistība ar vientulību, norādījis jau Luters (viņam bija milzīga pieredze vienatnes un vientulības jautājumos, un viņš reiz pat atļāvās sacīt, ka «Dievam ir jābūt, jo cilvēkam nepieciešams kāds, uz ko var paļauties») mazpazīstamā izteikumā par Bībeles frāzi «nav labi, ka cilvēkam jābūt vientuļam». Vientuļš cilvēks, kā teicis Luters, «vienmēr kaut ko izsecina no kā cita un domā pašu sliktāko».⁴ Totalitāro kustību labi zināmais ekstrēmisms, kam ir ļoti maz kopīga ar patiesu radikālismu, sakņojas šajā «domāt pašu sliktāko», šajā dedukcijas procesā, kas vienmēr nonāk pie vissliktākajiem secinājumiem.

Netotalitārā pasaulē cilvēkus totalitārai varai sagatavo fakts, ka vientulība, kas reiz bijusi tikai perifēriska pieredze – raksturīga zināmiem sociāliem robežstāvokļiem, piemēram, sirmam vecumam –, 20. gadsimtā kļuvusi par aizvien plašāku masu ikdienas pieredzi. Nežēlīgais process, kurā totalitārisms noved un organizē masas, šķiet kā pašnāvnieciska bēgšana no realitātes. «Ledusaukstā spriestspēja» un dialektikas «spēcīgais tausteklis», kas «sagrābj cilvēku kā skrūvspīles», šķiet pēdējais balsts pasaulē, kur ne uz vienu un ne uz ko nevar paļauties. Tie ir iekšējie spaidi, kuru vienīgā būtība ir stingra izvairīšanās no pretrunām, kas šķietami apliecina cilvēka identitāti ārpus jebkādām attiecībām ar citiem. Tas viņu pielāgo terora dzelzs stīpai pat tad, kad viņš ir viens, un totalitārā vara cenšas viņu nekad neatstāt vienu; izņēmums ir galēji apstākļi – ieslodzījums viennīcā. Iznīcinot telpu starp cilvēkiem un spiežot viņus citu pie cita, tiek iznīcināts pat produktīvais izolācijas potenciāls. Mācot un cildinot vientulības loģisko spriešanu, kad cilvēks apzinās, ka būs pazudis, ja izlaidīs no rokām pirmo priekšnoteikumu, ar kuru sākas viss process, tiek atņemta pat nelielā cerība, ka vientulību var pārvērst vienatnē un loģisku domāšanā. Ja šo praksi salīdzina ar tirānijas praksi, šķiet, ir atrasts veids, kā iekustināt pašu tuksnesi, izlaist brīvībā smilšu vētru, kas var pārklāt visu apdzīvoto pasauli.

⁴ «Ein solcher (sc. einsamer) Mensch folgert immer eins aus dem andern und denkt alles zum Ärgsten.» Izd.: *Erbauliche Schriften. Warum die Einsamkeit zu fliehen?*

Apstākļi, kādos mēs šodien esam nonākuši politikas laukā, ir šo postošo smilšu vētru apdraudēti. Tomēr šie draudi nenožīmē, ka tādas vētras spētu iedibināt nemainīgi pastāvīgu pasauli. Totalitārā varā, tāpat kā tirānijā, iemīt pašiznīcības iedīgi. Tāpat kā bailes un vājums, kas rada bailes, ir antipolitiski principi un noved cilvēkus stāvoklī, kas ir pretējs politiskai darbībai, tā arī vientulība un sliktākais, ko tā izraisa, – loģiski ideoloģiska spriešana – atspoguļo antisociālo stāvokli un ietver sevī principu, kas apdraud visu cilvēku kopdzīvi. Tomēr organizēta vientulība ir daudz bīstamāka par viena cilvēka tirāniskās un patvaļīgās gribas pārvaldīto pilsoņu neorganizēto vājumu. Tā rada draudus nopostīt mums ierasto pasauli – pasauli, kas visos savos nostūros šķietami nonākusi pie gala –, pirms vēl jaunā sākotne, kas rodas no šā gala, būs spējīga sevi aizstāvēt.

Neatkarīgi no šiem apsvērumiem, kuri kā paredzējumi ir maznoderīgi un vēl mazākā mērā nomierinoši, jāpiemin fakts, ka mūsdienu krīze un galvenā pieredze ir radījušas pilnīgi jaunu valsts varas formu, kas kā potenciāla iespēja un pastāvīgi draudi diezgan droši saglabāsies līdz ar citām pārvaldes formām, kuras radušās dažādos vēstures posmos, balstījušās uz dažādu pamatpieredzi un reizēm cietušas īslaicīgu sakāvi, palikušas kopā ar cilvēci, – monarhijām, republikām, tirānijām, diktatūrām un despotijām.

Tomēr paliek arī patiesība, ka vēsturē ikviens gals noteikti ir saistīts ar jaunu sākotni; šī sākotne ir cerība, vienīgais «vēstījums», ko var sniegt gals. Iekams sākotne kļūst par vēsturisku realitāti, tā ir cilvēka būtiskākā spēja. Politiski sākotne ir identiska cilvēka brīvībai. Augustīns ir teicis: «*Initium ut esset homo creatus est* (notiekot sākotnei, tika radīts cilvēks).»⁵ Šo sākotni nodrošina ikviena jauna dzīvība, un tas patiešām ir katrs cilvēks.

⁵ *De Civitate Dei*. 12. grām., 20. nod.

BIBLIOGRĂFIJA

PIRMĀ DAĻA. ANTISEMĪTISMS

- Alhaiza, **Adolphe**, *Vérité sociologique gouvernementale et religieuse. Succinct résumé du Sociétarisme de Fourier comparé au socialisme de Marx*, Paris, 1919.
- Anchel, **Robert**, 'Un Baron Juif au 18e siècle', *Souvenir et Science*, vol. 1.
- Arendt, **Hannah**, 'Why the Crémieux Decree Was Abrogated', *Contemporary Jewish Record*, April, 1943; 'The Jew as Pariah. A Hidden Tradition', *Jewish Social Studies*, vol. 6, no. 2, 1944; 'Organized Guilt', *Jewish Frontier*, January, 1945.
- Arland, **Marcel**, 'Review of F. Céline's *Bagatelle pour un Massacre*', *Nouvelle Revue Française*, February, 1938.
- Aron, **Robert**, *The Vichy Regime 1940-1944*, New York, 1958.
- Bainville, **Jacques**, *La troisième République*, 1935.
- Baron, **Salo W.**, *Die Judenfrage auf dem Wiener Kongress*, Vienna, 1920; *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1937; 'The Jewish Question in the 19th Century', *Journal of Modern History*, vol. X, 1938; *Modern Nationalism and Religion*, 1947.
- Barrès, **Maurice**, *Scènes et doctrines du nationalisme*, Paris, 1899.
- Basnage, **J.**, *Histoire des Juifs*, La Haye, 1716.
- Batault, **Georges**, *Les Problème juif. La renaissance d l'antisémitisme*, Paris, 1921.
- Bauer, **Bruno**, *Die Judenfrage*, 1843.
- Beaurepaire, **Guesnay de**, *Le Panama et la République*, 1899.
- Bécourt, **Renault**, *Conspiration universelle du Judaïsme, entièrement dévoilée; dédiée à tous les souverains d'Europe, à leurs ministres, aux hommes d'Etat et généralement à toutes les classes de la société, menacée de ces perfides projets*, 1835.
- Bédarrida, **Jassuda**, *Les Juifs en France, en Italie et en Espagne*, 1859.
- Benjamin, **René**, *Clémenceau dans la retraite*, Paris, 1930.
- Bernanos, **Georges**, *Las grande peur des bien-pensants*, Paris, 1931; *Les grands cimetières sous la lune*, Paris, 1938.

- Berndorff, H. R.**, *Diplomatische Unterwelt*, 1930.
- Berholet, Alfred**, *Die Stellung der Juden zu den Fremden*, 1896; *Kulturgeschichte Israels*, 1919.
- Bismarck, Otto von**, *Gedanken und Erinnerungen*, 1909-1921.
- Bloom, R. I.**, *The Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the 17th and 18th Centuries*, 1937.
- Bloy, Léon**, *Le Salut par les Juifs*, 1892.
- Boehlich, Walter, ed.**, *Der Berliner Antisemitismusstreit*, Frankfurt/M., 1965.
- Boehmer, Heinrich**, *Les Jésuites. Ouvrage traduit de l'allemand avec une introduction et des notes par G. Monod*, Paris, 1910.
- Boerne, Ludwig**, *Über die Judenverfolgung*, 1819; *Für die Juden*, 1819; *Briefe aus Paris*, 1830-1833.
- Boh, Felix**, *Der Konservatismus und die Judenfrage*, 1892.
- Bondy-Dworsky**, *Geschichte der Juden in Boehmen, Maebren und Schlesien*, Prague, 1906.
- Boom, W. ten**, *Entstehung des modernen Rassen-Antisemitismus*, Leipzig, 1928.
- Bord, Gustave**, *La Franc-Maçonnerie en France dès origines à 1815*, 1908.
- Botzenhart, Erich**, 'Der politische Aufstieg des Judentums von der Emanzipation bis zur Revolution 1848', in *Forschungen zur Judenfrage*, vol. 3, 1938.
- Bourgin, Georges**, 'Le Problème de la fonction économique des Juifs', *Souvenir et Science*, vol. 3, nos. 2-4, 1932.
- Brentano, Clemens v.**, *Der Philister vor, in und nach der Geschichte*, 1811.
- Brogan, D. W.**, *The Development of Modern France 1870-1939*, 1941. *The French Nation: From Napoleon to Pétain 1814-1940*, New York, 1958.
- Bronner, Fritz**, 'Georg, Ritter v. Schoenerer', *Volk im Werden*, vol. 7, no. 3, 1939.
- Brugereite, Joseph**, *Le Comte de Montlosier*, 1931.
- Buch, Willi**, *Fünfzig Jahre antisemitische Bewegung*, Munich, 1937.
- Buchholz, Friedrich**, *Untersuchungen über den Geburtsadel*, Berlin, 1807.
- Buelow, Bernhard von**, *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 1930-1931.
- Buelow, Heinrich von**, *Geschichte des Adels*, 1903.
- Busch, Moritz**, 'Israel und die Gojim', *Die Grenzboten*, 1879-1881; *Bismarck: Some Secret Pages of his History*, London, 1898.
- Byrnes, Robert**, *Antisemitism in Modern France*, New Brunswick, 1950.
- Capefigue, Jean**, *Histoire des grandes opérations financières, 1855-1858*.
- Capéran, Louis**, *L'Anticléricalisme et l'Affaire Dreyfus*, Toulouse, 1948.
- Caro, Georg**, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit*, 1908-1920.
- Caro, Joseph**, 'Benjamin Disraeli, Juden und Judentum', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1932.

- 'Il caso di Alfredo Dreyfus', *Civiltà Cattolica*, February 5, 1898.
- Cassel, Selig, 'Geschichte der Juden', in Ersch und Gruber, *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste*, section 2, vol. 27, 1850.
- Céline, Ferdinand, *Bagatelle pour un massacre*, 1938; *L'Ecole des cadavres*, 1940.
- Chamberlain, Houston Stewart, *The Foundations of the Nineteenth Century*, 1966, translation of the German edition of 1899.
- Charensol, Georges, *L'Affaire Dreyfus et la Troisième République*, Paris, 1930.
- Chesterton, Gilbert K., *The Return of Don Quixote*, 1927.
- Chevillon, André, 'Huit Jours à Rennes', *La Grande Revue*, February, 1900.
- Clarke, Edwin, *Benjamin Disraeli*, London, 1926.
- Clémenceau, Georges, *L'Iniquité*, 1899; *Vers la Réparation*, 1899; *Contre la Justice*, 1900; *Des Juges*, 1901.
- Corti, Egon Cesar, Conte, *The Rise of the House of Rothschild*, New York, 1927.
- Dairvaell, Mathieu, *Histoire édifiante et curieuse de Rothschild, Roi des Juifs, suivi du récit de la catastrophe du 18 Juillet par un témoin oculaire*, 1846; *Guerre aux fripons, chronique secrète de la Bourse et des chemins de fer par l'auteur de «Rothschild I, Roi des Juifs»*, 1846, 3rd ed.
- Daudet, Léon, *Souvenirs des milieux littéraires, politiques et médicaux*, Paris, 1920; *Panorama de la Troisième République*, Paris, 1936.
- Davidsohn, Ludwig, *Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Berliner Juden vor der Emanzipation*, 1920.
- Delitzsch, Franz, *Sind die Juden wirklich das auserwählte Volk?*, Leipzig, 1890.
- Delitzsch, Friedrich, *Die grosse Täuschung*, 1920-1921.
- Demachy, Edouard, *Les Rothschilds, une famille de financiers juifs au 19e siècle*, 1896.
- Desachy, Paul, *Répertoire de l'Affaire Dreyfus*, 1894; *Bibliographie de l'Affaire Dreyfus*, 1905.
- Diderot, Denis, 'Juif', in *Encyclopédie*, vol. 9, 1765.
- Dietsch, Otto von, *Bismarck und Bleichroeder*, Munich, 1897.
- Dilthey, Wilhelm, *Das Leben Schleiermachers*, 1870.
- Dimier, Louis, *Vingt Ans d'Action Française*, Paris, 1926.
- Disraeli, Benjamin, *Alroy*, 1833; *Coningsby*, 1844; *Tancred*, 1847; *Lord George Bentinck*. *A Political Biography*, 1852; *Lothair*, 1870; *Endymion*, 1881.
- Dohm, Christian Wilhelm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, 1781-1783; *Denkwürdigkeiten meiner Zeit*, Lemgo, 1814-1819.
- Drumont, Edouard, *La France Juive*, 1885; *La dernière Bataille*, 1890; *La Fin d'un monde. De l'or, de la boue, du sang. Du Panama à l'anarchie*, 1896; *Le Testament d'un antisémite*, Paris, 1891; *Les Tréteaux du succès: les héros et les pitres*, Paris, 1901.
- Dubnow, S. M., *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, 10 vols., 1929; *History of the Jews in Russia and Poland*. Translated from the Russian by I. Friedlaender, Philadelphia, 1918.

- Duehring, Eugen Karl**, *Die Judenfrage als Frage der Rassenschädlichkeit für Existenz, Sitte und Cultur der Völker mit einer weltgeschichtlichen Antwort*, 1880.
- Dutrait-Crozon, Henri (pseudonym)**, *Précis de l'Affaire Dreyfus*, 1909, 2nd ed.; 1924.
- Ehrenberg, Richard**, *Grosse Vermögen, ihre Entstehung und ihre Bedeutung*, Jena, 1902.
- Eisemenger, J. A.**, *Entdecktes Judentum*, 1703. New edition by Schieferl, 1893.
- Elbogen, Ismar**, *Geschichte der Juden in Deutschland*, Berlin, 1935; *Die Messianische Idee in der alten jüdischen Geschichte*, Judaica 1912, Festschrift Hermann Cohen.
- Emden, Paul H.**, 'The Story of the Vienna Creditanstalt', *Menorah Journal*, vol. 28, no. 1, 1940.
- Ewald, Joh. Ludwig**, *Ideen über die nötige Organisation der Israeliten in christlichen Staaten*, 1816.
- Fernandez, Ramon**, 'La Vie sociale dans l'oeuvre de Marcel Proust', *Les Cahiers Marcel Proust*, no. 2, 1927.
- Foucault, André**, *Un nouvel Aspect de l'Affaire Dreyfus* (Les Oeuvres Libres), 1938.
- Fourier, Charles**, *Théorie des quatre mouvements*, 1808. *Nouveau Monde Industriel*, 1829.
- Frank, Walter**, *Demokratie und Nationalismus in Frankreich*, Hamburg, 1933; *Hofprediger Adolf Stoecker und die christlich-soziale Bewegung*, 1st ed., 1928, 2nd revised ed., 1935; 'Neue Akten zur Affäre Dreyfus', *Preussische Jahrbücher*, 1933, vol. 233; 'Apostata. Maximilian Harden und das wilhelminische Deutschland', in *Forschungen zur Judenfrage*, vol. 3, 1938; 'Walter Rathenau und die blonde Rasse', *ibidem*, vol. 4, 1940; 'Die Erforschung der Judenfrage. Rückblick und Ausblick', *ibidem*, vol. 5, 1941.
- Frantz, Constantin**, *Der Nationalliberalismus und die Judenherrschaft*, Munich, 1874. *Freemasonry, the Highway to Hell*, London, 1761. - *Freimaurerei, Weg zur Hölle*, translated from the English, 1768. - *La Franche Maçonnerie n'est que le chemin de l'enfer*, translated from the German, Frankfurt, 1769.
- Freund, Ismar**, *Die Emanzipation der Juden in Preussen*, Berlin, 1912.
- Fries, Jacob Friedrich**, *Über die Gefährdung des Wohlstandes und Charakters der Deutschen durch die Juden*, Heidelberg, 1816.
- Fritsch, Theodor E.**, *Antisemiten-Katechismus*, 1892; editor, *Die Zionistischen Protokolle*, mit einem Vor- und Nachwort von Theodor Fritsch, 1924; *Handbuch der Judenfrage*, revised edition, 1935.
- Froude, J. A.**, *Lord Beaconsfield*, London, 1890.
- Gentz, Friedrich**, *Briefwechsel mit Adam Müller*, Stuttgart, 1857.
- Gide, André**, 'Review of F. Céline's *Bagatelle pour un massacre*', *Nouvelle Revue Française*, April, 1938.
- Giraudoux, Jean**, *Pleins Pouvoirs*, 1939.
- Glagau, Otto**, *Der Börsen- und Gründungsschwindel*, Leipzig 1876; *Der Bankrott des Nationalliberalismus und die Reaktion*, 8th ed., Berlin, 1878.

- Goethe, **Joh. Wolfgang von**, 'Isachar Falkensohn Behr, Gedichte eines polnischen Juden, 1772, Mietau und Leipzig', Frankfurter Gelehrte Anzeigen; Wilhelm Meister.
- Goldberg, **Isidor**, 'Finanz- und Bankwesen', in Encyclopedia Judaica, 1930.
- Goldstein, **Moritz**, 'Deutsch-Jüdischer Parnass' Kunstwart, March, 1912.
- Graser, **I. B.**, *Das Judentum und seine Reformen als Vorbedingung der vollständigen Aufnahme der Nation in den Staatsverband*, 1828.
- Grattenauer, **C. W. F.**, *Über die physische und moralische Verfassung der heutigen Juden. Stimme eines Kosmopoliten*, 1791. Reviewed in Allgemeine deutsche Bibliothek, vol. 112, 1792; *Wider die Juden*, 1802.
- Grau, **Wilhelm**, *Die Judenfrage als Aufgabe der neuen deutschen Geschichte*, 1935; *Wilhelm v. Humboldt und das Problem der Juden*, Hamburg, 1935; 'Geschichte der Judenfrage', Historische Zeitschrift, vol. 153, 1936.
- Greenstone, **Julius H.**, *The Messiah Idea in Jewish History*, Philadelphia, 1906.
- Gressmann, **Hugo**, *Der Messias*, Göttingen, 1929.
- Gruen, **Karl**, *Die Judenfrage*, 1844.
- Grunwald, **Max**, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis*, Vienna, 1913; 'Contributions à l'histoire des impôts et des professions des Juifs de Bohême, Moravie et Silésie depuis le 16e siècle', Revue des Etudes Juives, vol. 82.
- Gueneau, **Louis**, 'La Première Voie Ferrée de Bourgogne', Annales de Bourgogne, 1930, 1931.
- Gumplowicz, **Ludwig**, *Der Rassenkampf*, Innsbruck, 1883.
- Gurian, **Waldemar**, *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus*, Munich-Gladbach, 1929; *Der integrale Nationalismus in Frankreich: Charles Maurras und die Action Française*, Frankfurt, 1931; 'Antisemitism in Modern Germany', Essays on Antisemitism, ed. by K. S. Pinson, 1946.
- Haeckel, **Ernst**, *Lebenswunder*, 1904.
- Halévy, **Daniel**, 'Apologie pour notre passé', Cahiers de la Quinzaine, sér. 11, no. 10, 1910.
- Halperin, **Rose A.**, *The American Reaction to the Dreyfus Case*, Master's Essay, Columbia University, 1941.
- Harden, **Maximilian**, 'Händler und Soldaten', Die Zukunft, 1898; 'Zum Schutz der Republik', ibid., July, 1922; 'Tönt die Glocke Grabgesang?' ibid., July-August, 1922; Köpfe, Berlin, 1910.
- Hauser, **Otto**, *Die Rasse der Juden*, 1933.
- Heckscher, **Eli F.**, *Mercantilism*, London, 1935.
- Herder, **J. G.**, *Briefe zur Beförderung der Humanität*, 1793-1797; 'Über die politische Bekehrung der Juden', in his Adrastea und das 18. Jahrhundert, 1801-1803.
- Herzog, **Wilhelm**, *Der Kampf einer Republik*, Zürich, 1933; and Rehfish, Hans José (pseudonym: René Kestner), *L'Affaire Dreyfus*, a play, 1931.

- Hoberg, Clemens August**, 'Die geistigen Grundlagen des Antisemitismus im modernen Frankreich', in *Forschungen zur Judenfrage*, vol. 4, 1940.
- Hohenlohe-Schillingsfürst, Chlodwig von**, *Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit*, edited by Karl Alexander v. Müller (*Deutsche Geschichtsquellen des 19. Jahrhunderts*, vol. 28), Stuttgart, 1931.
- Holst, Ludolf**, *Das Judentum in allen dessen Teilen. Aus einem staatswissenschaftlichen Standpunkt betrachtet*, Mainz, 1821.
- Humboldt, Wilhelm von**, 'Gutachten', 1809, in: J. Freund, *Die Emanzipation der Juden in Preussen*, Berlin, 1912; *Tagebücher*, ed. Leitzmann, Berlin, 1916-1918; *Wilhelm und Caroline von Humboldt in ihren Briefen*, Berlin, 1910.
- Hyamson, A. M.**, *A History of the Jews in England*, 1928.
- Jahn, F. L.**, *Deutsches Volkstum*, 1810.
- Jöhlinger, Otto**, *Bismarck und die Juden*, Berlin, 1921.
- Jost, J. M.**, *Neuere Geschichte der Israeliten. 1815-1845*, Berlin, 1846.
- Karbach, Oscar**, 'The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schoenerer', *Jewish Social Studies*, vol. 7, no. 1, January, 1945.
- Katz, Jacob**, *Exclusiveness and Tolerance, Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, New York, 1961.
- Kleines Jahrbuch des Nützlichen und Angenehmen für Israeliten*, 1847.
- Koch, Ludwig, S. J.**, 'Juden' in *Jesuitenlexikon*, Paderborn, 1934.
- Koehler, Max**, *Beiträge zur neueren jüdischen Wirtschaftsgeschichte. Die Juden in Halberstadt und Umgebung* (*Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur*, vol. 3), 1927.
- Kohler, Max J.**, 'Some New Light on the Dreyfus Case', *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of A. S. Freidus*, New York, 1929.
- Krakauer, J.**, *Geschichte der Juden in Frankfurt/Main. 1150-1824, 1925-1927*.
- Kraus, Karl**, *Untergang der Welt durch schwarze Magie*, 1925.
- Krueger, Hans K.**, *Berliner Romantik und Berliner Judentum*, Dissertation, 1939.
- Krug, W. Traugott**, 'Über das Verhältnis verschiedener Religionsparteien zum Staate und über die Emanzipation der Juden', *Minerva*, vol. 148, 1828.
- K. V. T.**, 'The Dreyfus Case: A Study of French Opinion', *The Contemporary Review*, vol. 74, October, 1898.
- Labori, Fernand**, 'Le Mal politique et les partis', *La Grande Revue*, October-December, 1901; 'Notes de Plaidoiries pour le procès de Rennes', *ibid.*, February, 1900.
- Lachapelle, Georges**, *Les Finances de la Troisième République*, Paris, 1937.
- La Serve, Fleury**, 'Les Juifs à Lyon', *Revue du Lyonnais*, vol. 7, 1838.
- Lazare, Bernard**, *L'Antisémitisme, son histoire et ses causes*, 1894; *Une Erreur judiciaire; la vérité sur l'affaire Dreyfus*, 1896; *Contre l'Antisémitisme; histoire d'une polémique*, Paris, 1896; *Job's Dungheap*, New York, 1948.

- Lazaron, Morris S., *Seed of Abraham*, New York, 1930.
- Lecanuet, Edouard, *Les Signes avant-coureurs de la séparation, 1894-1910*, Paris, 1930.
- Lemoine, Albert, *Napoléon I et les Juifs*, Paris, 1900.
- Lestschinsky, Jacob, 'Die Umwandlung und Umschichtung des jüdischen Volkes im Laufe des letzten Jahrbunderts', *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 30, Kiel, 1929.
- Lesueur, E., *La Franc-Maçonnerie Artésienne au 18e siècle* (Bibliothèque Révolutionnaire), 1914.
- Leuillot, Paul, 'L'Usure judaïque en Alsace sous l'Empire et la Restauration', *Annales Historiques de la Révolution Française*, vol. 7, 1930.
- Levaillant, I., 'La Genèse de l'antisémitisme sous la Troisième République', *Revue des Etudes Juives*, vol. 53, 1907.
- Levinas, E., 'L'Autre dans Proust', *Deucalion*, no. 2, 1947.
- Lewinsohn, Richard, *Jüdische Weltfinanz?*, 1925; *Wie sie gross und reich wurden*, Berlin, 1927.
- Lombard de Langres, Vincent, *Sociétés secrètes en Allemagne ... de l'assassinat Kotzebue*, Paris, 1819.
- Lombroso, César, *L'Antisémitisme*, 2nd edition, Paris, 1899.
- Lucien-Brun, Henry, *La Condition des Juifs en France depuis 1789*, Paris, 1900.
- Luxemburg, Rosa, 'Die sozialistische Krise in Frankreich', *Die Neue Zeit*, vol. I, 1901.
- Maier, Hans, 'Die Antisemiten', *Deutsches Parteiwesen*, no. 2, Munich, 1911.
- Maistre, Comte J. M. de, *Les Soirées de St. Petersburg*, 1821.
- Malet, Chevalier de, *Recherches politiques et historiques qui prouvent l'existence d'une secte révolutionnaire*, 1817.
- Marburg, Fritz, *Der Antisemitismus in der deutschen Republik*, Vienna, 1931.
- Marcus, Jacob R., *The Rise and Destiny of the German Jews*, 1934.
- Marr, Wilhelm, *Sieg des Judentums über das Germanentum vom nicht konfessionellen Standpunkt aus betrachtet*, 2nd ed., Berlin, 1879.
- Martin du Gard, Roger, *Jean Barois*, 1913.
- Marwitz, Fr. August Ludwig von der, 'Letzte Vorstellung der Stände des Lebusischen Kreises an den König', 1811, *Werke*, ed. Meusel, Berlin, 1908; 'Über eine Reform des Adels', 1812, *ibid.*; 'Von den Ursachen des Verfalls der preussischen Staaten', *ibid.*
- Marx, Karl, 'Zur Judenfrage', *Deutsch-französische Jahrbücher*, 1843.
- Maurras, Charles, *Au Signe de Flore; Souvenirs de la vie politique; L'Affaire Dreyfus et la fondation de l'Action Française*, Paris, 1931; *Oeuvres Capitales*, Paris, 1954.
- Mayer, Sigmund, *Die Wiener Juden; Kommerz, Kultur, Politik, 1700-1900*, 1917.
- McDermot, George, C. S. P., 'Mr. Chamberlain's Foreign Policy and the Dreyfus Case', *Catholic World*, vol. 67, September, 1898.
- Mehring, Franz, *Die Lessinglegende*, 1906.

- Mendelssohn, Moses**, 'Schreiben an Lavater', 1769, *Gesammelte Schriften*, Berlin, 1930, vol. 7; 'Vorrede zur Uebersetzung von Menasseh ben Israel, Rettung der Juden', 1782, *Gesammelte Schriften*, Leipzig, 1843-1845, vol. 3.
- Meyer, Rudolf**, *Politische Gründer und die Korruption in Deutschland*, 1877.
- Mirabeau, H. G. R. de**, *Sur Moses Mendelssohn*, London, 1788.
- Mommsen, Theodor**, *Reden und Aufsätze*, Berlin, 1905.
- Monypenny, W. F., and Buckle, G. E.**, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, New York, 1929.
- Morley, John**, *Life of Gladstone*, 1903.
- Much, Willi**, *50 Jahre antisemitischer Bewegung*, Munich, 1937.
- Mulert, Hermann**, 'Antisemitismus', *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen, 1909.
- Müller, Adam**, *Ausgewählte Abhandlungen*, ed. J. Baxa, Jena, 1921.
- Neuschäfer, Fritz, Albrecht, Georg**, *Ritter von Schoenerer*, Hamburg, 1935.
- Nipperdey, Thomas**, *Die Organisation der deutschen Parteien vor 1918*, Düsseldorf, 1961.
- Paalzow, C. L.**, *Über das Bürgerrecht der Juden, übersetzt von einem Juden*, Berlin, 1803.
- Paléologue, Maurice**, 'L'Antisémitisme, moyen du gouvernement sous Alexandre II et Alexandre III', *Annales Politiques et littéraires*, vol. 112, July, 1938; *Tagebuch der Affäre Dreyfus*, Stuttgart, 1957.
- Parkes, James W.**, *The Emergence of the Jewish Problem, 1878-1939*, 1946.
- Paulus, Heinrich, E. G.**, *Beiträge von jüdischen und christlichen Gelehrten zur Verbesserung der Bekenner des jüdischen Glaubens*, Frankfurt, 1817; *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln*, 1831.
- Péguy, Charles**, 'Notre Jeunesse', *Cahiers de la Quinzaine*, 1910; 'A Portrait of Bernard Lazare', in Bernard Lazare, *Job's Dungheap*, New York, 1948.
- Philipp, Alfred**, *Die Juden und das Wirtschaftsleben. Eine antikritisch-bibliographische Studie zu W. Sombart, Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Strasbourg, 1929.
- Philippsohn, Ludwig**, 'Tagescontrolle', *Allgemeine Zeitung des Judentums*, 1839.
- Picciotto, James**, *Sketches of Anglo-Jewish History*, London, 1875.
- Pichl, Eduard (pseudonym Harwig)**, *Georg Schoenerer*, 1938.
- Pinner, Felix**, *Deutsche Wirtschaftsführer*, 1924.
- Praag, J. E. van**, 'Marcel Proust, Témoin du Judaïsme déjudaïsé', *Revue Juive de Genève*, nos. 48, 49, 50, 1937.
- Précis historique sur l'Affaire du Panama*, 1893.
- Pribram, Alfred François**, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien*, Vienna, 1918.
- Priebatsch, Felix**, 'Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert', *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1915.

- Proust, Marcel, *Remembrance of Things Past*, 1932-1934.
- Quillard, P., *Le Monument Henry*, Paris, 1899.
- Rachel, Hugo, *Das Berliner Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus*, Berlin, 1931; 'Die Juden im Berliner Wirtschaftsleben zur Zeit des Merkantilismus', Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland, vol. 2.
- Rachfahl, Felix, 'Das Judentum und die Genesis des modernen Kapitalismus', Preussische Jahrbücher, vol. 147, 1912.
- Ramlow, Gerhard, *Ludwig von der Marwitz und die Anfänge konservativer Politik und Staatssauffassung in Preussen* (Historische Studien, no. 185).
- Rathenau, Walter, *Staat und Judentum. Zur Kritik der Zeit*, Berlin, 1912; *Von kommenden Dingen*, 1917.
- Raymond, E. T., *Disraeli. The Alien Patriot*, New York, 1925.
- Reeves, John, *The Rothschilds. The Financial Rulers of Nations*, London, 1887.
- Rehberg, August Wilhelm von, *Über den deutschen Adel*, Berlin, 1804.
- Reinach, Joseph, *L'Affaire Dreyfus*, Paris, 1903-1911; 'Le rôle d'Henri', La Grande Revue, 1900, vol. 1.
- Reinach Théodore, *Histoire sommaire de l'Affaire Dreyfus*, Paris, 1924.
- Riesser, Gabriel, *Über die Stellung der Bekenner des mosaischen Glaubens, an die Deutschen aller Konfessionen*, 1831; *Betrachtungen über die Verhältnisse der jüdischen Untertanen in der Preussischen Monarchie*, 1834.
- Robinson, John, *Proofs of a Conspiracy against the Religions and Governments of Europe*, London, 1797. American edition, 1798; German translation, 1800; French translation, 1798-1799.
- Roth, Cecil, *The Magnificent Rothschild*, 1939.
- Ruehs, Christian Friedrich, 'Über die Ansprüche der Juden auf das deutsche Bürgerrecht', Zeitschrift für die neueste Geschichte der Völker und Staatenkunde, Berlin, 1815; *Die Rechte des Christentums und des deutschen Volkes verteidigt gegen die Ansprüche der Juden und ihrer Verfechter*, 1815.
- Ruppin, Arthur, *Soziologie der Juden*, Berlin, 1930.
- Samter, N., *Judentaufen im 19. Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung Preussens*, 1906.
- Savigny, Friedrich Karl von, *Beitrag zur Rechtsgeschichte des Adels im neueren Europa*, 1836.
- Sayou, André, 'Les Juifs', *Revue Economique Internationale*, 1912.
- Schaeffle, A. E. Fr., 'Der grosse Börsenkrach des Jahres 1873', Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, vol. 30, 1874.
- Scharf-Scharffenstein, Hermann von, *Das geheime Treiben, der Einfluss und die Macht des Judentums in Frankreich seit 100 Jahren (1771-1871)*, Stuttgart, 1872.

- Schay, Rudolf**, *Juden in der deutschen Politik*, 1929.
- Scheffer, Egon**, *Der Siegeszug des Leibkapitals*, 1924.
- Scheidler, K. H.**, 'Judenemanzipation', in Ersch und Gruber, *Allgemeine Enzyklopaedie der Wissenschaften und Künste*, 1850, 2nd section, vol. 27.
- Schlegel, Friedrich**, *Philosophische Vorlesungen aus den Jahren 1804-1806*, Bonn, 1836.
- Schleiermacher, Friedrich**, *Briefe bei Gelegenheit der politischen theologischen Aufgabe und des Sendschreibens jüdischer Hausväter*, 1799, Werke, section I, vol. 5, 1846.
- Schnee, H.**, *Die Hoffinanz und der moderne Staat*, 3 vols., Berlin, 1953-1955.
- Schneider, K. H.**, 'Judenemanzipation', in Ersch und Gruber, *Allgemeine Enzyklopaedie der Wissenschaften und Künste*, section 2, vol. 27, 1850.
- Schudt, Johann Jacob**, *Jüdische Merkwürdigkeiten*, Frankfurt, 1715-1717.
- Schwertfeger, Bernhard**, *Die Wahrheit über Dreyfus*, 1930.
- S. F. S.**, 'The Jesuits and the Dreyfus Case', *The Month*, vol. 93, February, 1899.
- Shohet, D. M.**, *The Jewish Court in the Middle Ages*, New York, 1931.
- Silbergleit, Heinrich**, *Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich*, Berlin, 1930.
- Silberner, Edmund**, 'Charles Fourier on the Jewish Question', *Jewish Social Studies*, October, 1946.
- Simon, Yves**, *La grande Crise de la République Française; observations sur la vie politique française de 1918-1938*, Montreal, 1941.
- Sombart, Werner**, *Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert*, 1903; *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1911; *Die Zukunft der Juden*, 1912; *Der Bourgeois*, 1913; *Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus*, 1913.
- Sonnenberg-Liebermann, Max von**, *Beiträge zur Geschichte der antisemitischen Bewegung vom Jahre 1880-1885*, Berlin, 1885.
- Sorel, Georges**, *Réflexions sur la violence*, Paris, 1908; *La Révolution dreyfusienne*, Paris, 1911.
- Stahl, F. J.**, *Der christliche Staat und sein Verhältnis zu Deismus und Judentum*, 1847.
- Steinberg, A. S.**, 'Die weltanschaulichen Voraussetzungen der jüdischen Geschichtsschreibung', *Dubnov-Festschrift*, 1930.
- Stern, Selma**, 'Die Juden in der Handelspolitik Friedrich Wilhelms I. von Preussen', *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, vol. 5; *Der preussische Staat und die Juden*, 2 vols., Tübingen, 1962; *Jud Suess*, 1929; 'Die Judenfrage in der Ideologie der Aufklärung und Romantik', *Der Morgen*, vol. 11, 1935; *The Court Jew*, Philadelphia, 1950.
- Stoecker, Adolf**, *Reden und Aufsätze*, Leipzig, 1913.
- Strauss, Raphael**, 'The Jews in the Economic Evolution of Central Europe', *Jewish Social Studies*, vol. III, no. 1, 1941.

- Suarez, Georges, *La Vie orgueilleuse de Clémenceau*, Paris, 1930.
- Sundheimer, Paul, 'Die jüdische Hochfinanz und der bayrische Staat im 18. Jahrhundert', *Finanzarchiv*, vol. 41, 1924.
- Thalheimer, Siegfried, *Macht und Gerechtigkeit – Ein Beitrag zur Geschichte des Falles Dreyfus*, München, 1958.
- Théo-Daedalus (pseudonym), *L'Angleterre juive: Israël chez John bull*, Bruxelles, 1913.
- Thibaudet, Albert, *Les idées de Charles Maurras*, Paris, 1920.
- Toussenel, Alphonse, *Les Juifs, rois de l'époque. L'histoire de la féodalité financière*, 3rd ed., 1846.
- Treitschke, Heinrich von, 'Unsere Aussichten', *Preussische Jahrbücher*, vol. 44, no. 5, 1879; 'Herr Graetz und sein Judentum', *ibid.*, no. 6; 'Erwidrung an Mommsen', *ibid.*, vol. 46, no. 6, 1881.
- Ucko, Siegfried, 'Geistesgeschichtliche Grundlagen der Wissenschaft des Judentums', *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, vol. 5, no. 1.
- Vacher de Lapouge, George, *L'Aryen, son rôle social*, Paris, 1896; *Les Selections sociales*, Paris, 1896.
- Vallée, Oscar de, *Manieurs d'argent, 1720-1857*, 1857.
- Varigny, C. de, 'Les grandes Fortunes en Angleterre', *Revue des deux Mondes*, June, 1888.
- Varnhagen, August, *Tagebücher*, Leipzig, 1861.
- Vernunft, Walfried, 'Juden und Katholiken in Frankreich', *Nationalsozialistische Monatshefte*, October, 1938; 'Die Hintergründe des französischen Antisemitismus', *ibid.*, June, 1939.
- Voltaire, F. M. Arouet de, *Dictionnaire philosophique* (Oeuvres complètes, vol. 9, 1788); *Philosophie générale: métaphysique, morale et Théologie* (Oeuvres complètes, vol. 40, 1785); *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* (Oeuvres complètes, vol. 12, 1788).
- Waetjen, Hermann, 'Das Judentum und die Anfänge der modernen Kolonisation', *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 11.
- Wagener, Hermann, 'Das Judentum und der Staat', in *Wagener Staatslexikon, 1815-1889*; 'Das Judentum in der Fremde', *ibid.*
- Wawrzinek, Kurt, *Die Entstehung der deutschen Antisemitenparteien 1875-1890*, Berlin, 1927.
- Weber, Eugen, *Action française – Royalism and Reaction in Twentieth-Century France*, Stanford, 1962.
- Weber, Max, 'Die Börse', in his *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik; Wirtschaftsgeschichte*, 1923; *Parlament und Regierung*, 1918.
- Weil, Bruno, *L'Affaire Dreyfus*, Paris, 1930.
- Weill, Alexandre, *Rothschild und die europäischen Staaten*, 1844.
- Weill, George, 'Les Juifs et le Saint-Simonisme', *Revue des Etudes Juives*, vol. 31.

- Weinryb, S. B.**, *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen* (Historische Untersuchungen, vol. 12), Berlin, 1934.
- Zaccone, Pierre**, *Histoire des sociétés secrètes politiques et religieuses depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, 1847-1849*.
- Zielenziger, Kurt**, *Die Juden in der deutschen Wirtschaft*, 1930.
- Zola, Emile**, 'J'Accuse', *L'Aurore*, January 13, 1898; *Correspondance: lettres à Maître Labori*, Paris, 1929.
- Zweig, Stefan**, *The World of Yesterday: An Autobiography*, 1943.

OTRĀ DAĻA. IMPERIĀLISMS

- American Friends Service Bulletin, General Relief Bulletin*, March, 1943.
- Andler, Charles**, *Les Origines du Pangermanisme*, 1915.
- Angus, H. F.**, editor, 'Canada and the Doctrine of Peaceful Changes', International Studies Conference. Demographic Questions. Peaceful Changes, 1937.
- Arndt, Ernst Moritz**, *Ein Blick aus der Zeit auf die Zeit*, 1814; *Phantasien zur Berichtigung der Urtheile über künftige deutsche Verfassungen*, 1815; *Erinnerungen aus Schweden*, 1818.
- Azcarate, Pablo de**, 'Minorities, League of Nations', in *Encyclopaedia Britannica*, 1929.
- Bangert, Otto**, *Gold oder Blut*, 1927.
- Barker, Ernest**, *Political Theory in England from Herbert Spencer to the Present Day*, 1915; *Ideas and Ideals of the British Empire*, Cambridge, 1941.
- Barnes, Leonard**, *Caliban in Africa. An Impression of Colour Madness*, Philadelphia, 1931.
- Barrès, Maurice**, *Scènes et doctrines du nationalisme*, Paris, 1899.
- Barzun, Jacques**, *Race. A Study in Modern Superstition*, New York, 1937.
- Bassermann, Ernst**, 'Nationalliberale', in *Handbuch der Politik*, vol. 2, 1914.
- Bauer, Otto**, *Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie*, Vienna, 1907.
- Beamish, Henry Hamilton**, *South Africa's Kosher Press*, London, 1937.
- Becker, Paul**, *Carl Peters, die Wirkung der deutschen Kolonialpolitik*, 1934.
- Bell, Sir Hesketh**, *Foreign Colonial Administration in the Far East*, 1928.
- Benedict, Ruth**, *Race, Science and Politics*, 1940.
- Benians, E. A.**, 'The European Colonies', *Cambridge Modern History. The Latest Age*, vol. 12, 1934.
- Benjamin, Walter**, *Über den Begriff der Geschichte*, in *Werke*, Frankfurt, 1955.
- Bentwich, Norman**, 'South Africa. Dominion of Racial Problems', *The Political Quarterly*, vol. 10, no. 3, 1939.

- Bérard, Victor, *L'Empire russe et le tsarisme*, 1905.
- Bergstraesser, Ludwig, *Geschichte der politischen Parteien*, 1921.
- Bibl, Viktor, *Der Zerfall Oesterreichs*, 1924.
- Bluntschli, Johann Caspar, *Charakter und Geist der Politischen Parteien*, 1869.
- Bodelsen, C. A., *Studies in Mid-Victorian Imperialism*, 1924.
- Bodin, Jean, *Six Livres de la République*, 1576.
- Bonhard, Otto, *Geschichte des alldeutschen Verbandes*, 1920.
- Boulainvilliers, Comte Henri de, *Histoire de l'Ancien Gouvernement de la France*, 1727.
- Braun, Robert, 'Political Parties. Succession States', in *Encyclopedia of Social Sciences*.
- Brie, Friedrich, *Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur*, Halle, 1928; *Der Einfluss der Lehren Darwins auf den britischen Imperialismus*, 1927.
- Bronner, Fritz, 'Georg, Ritter v. Schoenerer', *Volk im Werden*, vol. 7, no. 3, 1939.
- Bruecher, Heinz, 'Ernst Haeckel. Ein Wegbereiter biologischen Staatsdenkens', *Nationalsozialistische Monatshefte*, no. 69, 1935.
- Bruun, Geoffrey, *Europe and the French Empire*, 1938.
- Bryce, Viscount James, *Studies in History and Jurisprudence*, 1901.
- Bubnoff, Nicolai, *Kultur und Geschichte im russischen Denken der Gegenwart* (Osteuropa: Quellen und Studien, no. 2), 1927.
- Buffon, Georges-Louis Leclerc, Comte de, *Histoire Naturelle*, 1769-1789.
- Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France* (1790), Everyman's Library; *Upon Party*, 1850, 2nd ed.
- Burns, Elinor, *British Imperialism in Ireland*, 1931.
- Cambridge History of the British Empire, vol. 5, *The Indian Empire 1858-1918*, 1932; vol. 8, *South Africa*, 1936.
- Carlyle, Thomas, 'Occasional Discourse on the Nigger Question', in *Critical and Miscellaneous Essays*.
- Carr-Saunders, A. M., *World Population*, Oxford, 1936.
- Carthill, Al. (pseudonym), *The Lost Dominion*, 1924.
- Chamberlin, W. H., *The Russian Revolution, 1917-1927*, New York, 1935.
- Cherikover, E. 'New Materials on the Pogroms in Russia at the Beginning of the Eighties', *Historische Schriften*, vol. 2, Vilna, 1937.
- Chesterton, Cecil, and Belloc, Hilaire, *The Party System*, London, 1911.
- Chesterton, Gilbert K., *The Crimes of England*, 1915.
- Childs, Stephen Lawford, 'Refugees - a Permanent Problem in International Organization', in *War is not Inevitable, Problems of Peace*, 13th series, published by the International Labor Office, London, 1938.
- Clapham, J. H., *The Abbé Siéyès*, London, 1912.

- Class, Heinrich (pseudonym Einhart)**, *Deutsche Geschichte*, Leipzig, 1910; *Zwanzig Jahre alldeutscher Arbeit und Kämpfe*, Leipzig, 1910; (pseudonym Daniel Fryman), *Wenn ich der Kaiser wär. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*, 1912.
- Cleinow, Georg**, *Die Zukunft Polens*, Leipzig, 1914.
- Comte, Auguste**, *Discours sur l'Ensemble du Positivisme*, 1848.
- Conditions of India* (no author, preface by Bertrand Russell), London, 1934.
- Conrad, Joseph**, 'The Heart of Darkness', in his *The Youth and Other Tales*, 1902; *Victory*, 1915.
- Cooke, George W.**, *The History of Party*, London, 1836.
- Coquart, A.**, *Pisarev et l'idéologie du nihilisme russe*, Paris, 1946.
- Cromer, Lord, Evelyn Baring**, 'The Government of Subject Races', *Edinburgh Review*, January, 1908; 'Disraeli', *Spectator*, November, 1912.
- Crozier, John B.**, *History of Intellectual Development on the Lines of Modern Evolution*, 1897-1901.
- Crozier, W. P.**, 'France and her Black Empire', *New Republic*, January 23, 1924.
- Curzon, Lord George N.**, *Problems of the Far East*, 1894.
- Damce, E. H.**, *The Victorian Illusion*, London, 1928.
- Danilewski, Nikolai Yakovlevich**, *Russia and Europe*, 1871.
- Darcy, Jean**, *France et Angleterre, Cent années de rivalité coloniale*, 1904.
- (Davidson, John)**, *Testament of John Davidson*, 1908.
- Deckert, Emil**, *Panlatinismus, Panslawismus und Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die Weltlage*, Frankfurt, 1914.
- Delbrück, Hans**, 'Die Alldeutschen', *Preussische Jahrbücher*, vol. 154, December, 1913; *Ludendorffs Selbstportrait*, Berlin, 1922.
- Delos, J.-T.**, *La Nation*, Montreal, 1944.
- Detweiler, E. G.**, 'The rise of modern race antagonism', *American Journal of Sociology*, 1932.
- Dilke, Charles W.**, *Problems of Greater Britain*, 4th ed., London, 1890.
- Dornath, J. v.**, 'Die Herrschaft des Panslawismus', *Preussische Jahrbücher*, vol. 95, Berlin, 1898.
- Dreyfus, Robert**, 'La Vie et les prophéties du Comte Gobineau', *Cahiers de la Quinzaine*, ser. 6, cahier 16, 1905.
- Dubuat-Nançay, Comte Louis Gabriel**, *Les Origines; ou, l'Ancien Gouvernement de la France, de l'Allemagne et de l'Italie*, 1789.
- Duesberg, Jacques**, 'Le Comte de Gobineau', *Revue Générale*, 1939.
- Duverger, Maurice**, *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*, New York, 1959.
- Ehrenberg, Hans, and Bubnoff, Nicolai, editors**, *Östliches Christentum. Dokumente*, 1925.
- Emden, Paul H.**, *Jews of Britain. A Series of Biographies*, London, 1944.

- Erdstein, David, *Le Statut juridique des minorités en Europe*, Paris, 1932.
- Estève, Louis, *Une nouvelle Psychologie de l'Impérialisme*. Ernst Seillière, 1913.
- Faure, Elie, 'Gobineau et le Problème des races', Europe, 1923.
- Fiala, Vaclav, 'Les Partis politiques polonais', Monde Slave, February, 1935.
- Fischel, A., *Der Panslawismus bis zum Weltkriege*, 1919.
- The French Colonial Empire* (Information Department Papers, no. 25), published by the Royal Institute of International Affairs, London, 1941.
- 'Friedlosigkeit', in Schweizer Lexikon, 1945.
- Froude, J. A., *Short Studies on Great Subjects*, 1867-1882.
- Gagarin, Ivan S., *La Russie sera-t-elle catholique?*, 1856.
- Galton, Sir Francis, *Hereditary Genius*, 1869.
- Gehrke, Achim, *Die Rasse im Schrifttum*, 1933.
- Gelber, N. M., 'The Russian Pogroms in the Early Eighties in the Light of the Austrian Diplomatic Correspondence', Historische Schriften, vol. 2, Vilna, 1937.
- George, David Lloyd, *Memoirs of the Peace Conference*, Yale, 1939.
- Gobineau, Clément Serpeille de, 'Le Gobinisme et la Pensée moderne', Europe, 1923.
- Gobineau, Comte Joseph-Arthur de, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, 1853; *The Inequality of Human Races*, English ed., translated by Adrien Collins, 1915; 'Ce qui est arrivé à la France en 1870', Europe, 1923.
- Goerres, Josef, *Politische Schriften*, Munich, 1854-1874.
- Gohier, Urbain, *La Race a parlé*, 1916.
- Grégoire, Abbé Henri, *De la Littérature des Nègres, ou recherches sur leurs qualités morales*, Paris, 1808; *De la Noblesse de la peau ou du préjugé des blancs contre la couleur des Africains*, Paris, 1826.
- Gregory, Theodore, *Ernst Oppenheimer and the Economic Development of Southern Africa*, New York, 1962.
- Grell, Hugo, *Der alldeutsche Verband, seine Geschichte, seine Bestrebungen, seine Erfolge* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, no. 8), Munich, 1898.
- Gunenin, E., *L'Épopée coloniale de la France*, 1932.
- Hadsel, Winifred N., 'Can Europe's refugees find new Homes?', Foreign Policy Reports, vol. 10, no. 10, 1943.
- Halévy, Elie, *L'Ere des Tyrannies*, Paris, 1938.
- Hallgarten, W., *Vorkriegsimperialismus*, 1935.
- Hancock, William K., *Survey of British Commonwealth Affairs*, London, 1937-1942; *Smuts: The Sanguine Years, 1870-1919*. New York, 1962.
- Hanotaux, Gabriel, 'Le Général Mangin', Revue des Deux Mondes, vol. 27, 1925.
- Harlow, Vincent, *The Character of British Imperialism*, 1939.
- Harvey, Charles H., *The Biology of British Politics*, 1904.

- Hasse, Ernst**, *Deutsche Weltpolitik* (Flugschriften des Alldeutschen Verbandes, no. 5), 1897; *Deutsche Politik*, 1905-1906.
- Hazeltine, H. D.**, 'Excommunication', in *Encyclopedia of Social Sciences*.
- Heinberg, John Gilbert**, *Comparative Major European Governments, an Introductory Study*, New York, 1937.
- Herrmann, Louis**, *History of the Jews in South Africa*, 1935.
- Hilferding, Rudolf**, *Das Finanzkapital*, Vienna, 1910.
- Hobbes, Thomas**, *Leviathan* (1651), Cambridge Edition, 1935.
- Hobson, J. H.**, 'Capitalism and Imperialism in South Africa', *Contemporary Review*, 1900; *Imperialism* (1905), unrevised edition, 1938.
- Hoetzsch, Otto**, *Russland; eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904-1912*, Berlin, 1913.
- Hoffmann, Karl**, *Ölpolitik und angelsächsisches Imperium*, 1927.
- Holborn, Louise W.**, 'The Legal Status of Political Refugees, 1920-1938', *American Journal of International Law*, 1938.
- Holcombe, Arthur N.**, 'Political Parties', in *Encyclopedia of Social Sciences*.
- Hotman, François**, *Franco-Gallia*, 1573.
- Huebbe-Schleiden**, *Deutsche Kolonisation*, 1881.
- Huxley, Thomas**, *The Struggle for Existence in Human Society*, 1888.
- Ipseri, H. P.**, 'Vom Begriff der Partei', *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1940.
- James, Selwyn**, *South of the Congo*, New York, 1943.
- Janeff, Janko**, 'Der Untergang des Panslawismus', *Nationalsozialistische Monatshefte*, no. 91, 1937.
- Janowsky, Oscar J.**, *The Jews and Minority Rights*, New York, 1933; *Nationalities and National Minorities*, New York, 1945.
- Jermings, R. Yewdall**, 'Some International Aspects of the Refugee Question', *British Yearbook of International Law*, 1939.
- Kabermann, Heinz**, 'Das internationale Flüchtlingsproblem', *Zeitschrift für Politik*, vol. 29, no. 3, 1939.
- Kaehler, Siegfried, editor**, *Deutscher Staat und deutsche Parteien*, Munich, 1922.
- Karbach, Oscar**, 'The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schoenerer', *Jewish Social Studies*, vol. 7, no. 1, January, 1945.
- Kat Angelino, A. D. A. de**, *Colonial Policy*, Chicago, 1931.
- Kehr, Eckart**, *Schlachtflottenbau und Parteipolitik*, 1930.
- Kidd, Benjamin**, *Social Evolution*, 1894.
- Kiewiet, C. W. de**, *A History of South Africa. Social and Economic*, Oxford, 1941.
- Kipling, Rudyard**, 'The First Sailor', in his *Humorous Tales*, 1891; 'The Tomb of His Ancestor', in his *The Day's Work*, 1898; *Stalky and Company*, 1899; *Kim*, 1900.

- Klemm, Gustav, *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit*, 1843-1852.
- Klyuchevsky, V. O., *A History of Russia*, London, 1911-1931.
- Koebner, Richard, and Schmidt, Helmut Dan, *Imperialism: The Story and Significance of a Political Word, 1840-1860*, New York, 1964.
- Koestler, Arthur, *Scum of the Earth*, 1941.
- Kohn, Hans, *Nationalism*, 1938; *Panslavism: History and Ideology*, Notre Dame, 1953.
- Koyré, Alexandre, *Etudes sur l'histoire de la pensée philosophique en Russie*, Paris, 1950.
- Kruck, Alfred, *Geschichte des alldeutschen Verbandes 1890-1939*, Wiesbaden, 1954.
- Kuhlenbeck, L., *Rasse und Volkstum* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, no. 23).
- Kulischer, Eugene M., *The Displacement of Population in Europe* (International Labor Office), Montreal, 1943.
- Kulischer, J., *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, 1928-1929.
- Landsberg, P. L., 'Rassenideologie', *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1933.
- Langer, William, *The Diplomacy of Imperialism*, 1890-1902.
- Larcher, M., *Traité Élémentaire de Législation Algérienne*, 1903.
- Lawrence, T. E., 'France, Britain and the Arabs', *The Observer*, 1920; *Seven Pillars of Wisdom*, 1926; *Letters*, edited by David Garnett, New York, 1939.
- Lehr, *Zwecke und Ziele des alldeutschen Verbandes* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, no. 14).
- Lemonon, Ernest, *L'Europe et la politique britannique. 1882-1911*, 1912.
- Levine, Louis, *Pan-Slavism and European Politics*, New York, 1914.
- Lewis, Sir George Cornewall, *An Essay on the Government of Dependencies*, Oxford, 1844.
- Lippincott, Benjamin E., *Victorian Critics of Democracy*, University of Minnesota, 1938.
- Lossky, N. O., *Three Chapters from the History of Polish Messianism* (International Philosophical Library, vol. 2, no. 9), Prague, 1936.
- Lovell, Reginald Ivan, *The Struggle for South Africa, 1875-1899*, New York, 1934.
- Low, Sidney, 'Personal Recollections of Cecil Rhodes', *Nineteenth Century*, vol. 51, May, 1902.
- Ludendorff, Erich, *Die überstaatlichen Mächte im letzten Jahre des Weltkrieges*, Leipzig, 1927; *Die Judenmacht, ihr Wesen und Ende*, Munich, 1938; *Feldherrnworte*, 1938.
- Luxemburg, Rosa, *Die Akkumulation des Kapitals* (1913), Berlin, 1923.
- Macartney, C. A., *The Social Revolution in Austria*, Cambridge, 1926; *National States and National Minorities*, London, 1934.
- Mahan, Alfred T., *The Problem of Asia and its Effect upon International Policies*, Boston, 1900.
- Maine, Sir Henry, *Popular Government*, 1886.
- Mangin, Charles Marie Emmanuel, *La Force noire*, 1910; *Des Hommes et des Faits*, Paris, 1923.

- Mangold, Ewald K. B.**, *Frankreich und der Rassedanke; eine politische Kernfrage Europas*, 1937.
- Mansergh, Nicholas**, *Britain and Ireland* (Longman's Pamphlets on the British Commonwealth), London, 1942; *South Africa 1960-1961*, New York, 1962.
- Marcks, Erich, editor**, *Lebensfragen des britischen Weltreichs*, 1921.
- Marx, Karl**, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (1852), 1898.
- Masaryk, Th. G.**, *Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie*, 1913.
- Mauco, Georges**, 'L'Emigration, problème révolutionnaire', *Esprit*, 7th year, no. 82, July, 1939.
- Maunier, Ren **, *Sociologie coloniale*, 1932-1936.
- Metzer, E.**, *Imperialismus und Romantik*, Berlin, 1908.
- Michaelis, Alfred, editor**, *Die Rechtsverhältnisse der Juden in Preussen seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1910.
- Michel, P. Charles**, 'A Biological View of Our Foreign Policy', *Saturday Review*, London, February, 1896.
- Michell, Lewis**, *Rhodes*, London, 1910.
- Michels, Robert**, 'Prolegomena zur Analyse des nationalen Leitgedankens', *Jahrbuch für Soziologie*, vol. 2, 1927; *Political Parties; a sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy*, Glencoe, 1949.
- Millin, S. Gertrude**, *Rhodes*, London, 1933.
- Molisch, Paul**, *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich*, Jena, 1926.
- Montesquieu, C. L. de Secondat de**, *Esprit des Lois*, 1748.
- Morrison, T.**, *Imperial Rule in India*, 1899.
- Multatuli (pseudonym for Eduard Douwes Dekker)**, *Max Havelaar*, 1868.
- Nadolny, R.**, *Germanisierung oder Slavisierung?*, 1928.
- Naumann, Friedrich**, *Central Europe*, London, 1916.
- Neame, L. E.**, *The History of Apartheid*, London, 1962.
- Nettlau, Max**, *Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin*, 1927.
- Neumann, Sigmund**, *Die Stufen des preussischen Konservatismus* (Historische Studien, no. 190), 1930; *Die deutschen Parteien*, 1932.
- Neuschäfer, Fritz Albrecht**, *Georg, Ritter von Schoenerer*, Hamburg, 1935.
- Nicolson, Harold**, *Curzon: The Last Phase 1919-1925*, Boston, New York, 1934.
- Nippold, Gottfried**, *Der deutsche Chauvinismus*, 1913.
- Novalis (pseudonym for Friedrich Hardenberg)**, *Neue Fragmentensammlung*, 1798.
- Oakesmith, John**, *Race and Nationality, an Inquiry into the Origin and Growth of Patriotism*, 1919.
- Oertzen, A. F. von**, *Nationalsozialismus und Kolonialfrage*, Berlin, 1935.
- Oosterley, W. O. E.**, *The Evolution of the Messianic Idea*, London, 1908.

- Le Panlatinism, Confédération Gallo-Latine et Kelto-Gauloise [...] ou projet d'union fédérative [...]*, Paris, 1860.
- Pearson, Karl, *National Life*, 1901.
- Peters, Carl, 'Das Deutschtum als Rasse', *Deutsche Monatsschrift*, April, 1905; *Die Gründung von Deutsch-Ostafrika, Kolonialpolitische Erinnerungen*, 1906.
- Pichl, Eduard (pseudonym Herwig), *George Schoenerer*, 1938.
- Pinon, René, *France et Allemagne*, 1912.
- Pirenne, Henri, *A History of Europe from the Invasions to XVI Century*, London, 1939.
- Plucknett, Theodore F. T., 'Outlawry', in *Encyclopedia of Social Sciences*.
- Pobyedonostzev, Constantin, *L'Autocratie russe. Mémoires politiques, correspondance officielle et documents inédits... 1881-1894*, Paris, 1927; *Reflections of a Russian Statesman*, London, 1898.
- Preuss, Lawrence, 'La Dénationalisation imposée pour des motifs politiques', *Revue Internationale Française du Droit des Gens*, vol. 4, nos. 1, 2, 5, 1937.
- Priestley, H. J., *France Overseas; a study of modern imperialism*, New York, 1938.
- Propyläen Weltgeschichte, vol. 10, *Das Zeitalter des Imperialismus*, 1933.
- Pundt, Alfred, *Arndt and the National Awakening in Germany*, New York, 1935.
- Reimer, E., *Pangermanisches Deutschland*, 1905.
- Reismann-Grone, Th., *Überseepolitik oder Festlandspolitik?* (Flugschriften des all-deutschen Verbandes, no. 22), 1905.
- Renan, Ernest, *Histoire générale et système comparé des langues*, 1863; *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris, 1882; English translation in *The Poetry of the Celtic Races, and Other Studies*, translated by William G. Hutchison, London, 1896.
- Renner, Karl, *Der Kampf der österreichischen Nationen unter dem Staat*, 1902; *Österreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*, Vienna, 1916; *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, Leipzig, 1918.
- Richard, Gaston, *Le Conflit de l'autonomie nationale et de l'impérialisme*, 1916.
- Ritter, Paul, *Kolonien im deutschen Schrifttum*, 1936.
- Robert, Cyprienne, *Les deux Panslavismes*, 1847; *Le Monde slave*, 1852.
- Robespierre, Maximilien de, *Oeuvres*, 1840; *Speeches*, 1927.
- Robinson, Jacob, 'Staatsbürgerliche und wirtschaftliche Gleichberechtigung', *Süd-deutsche Monatshefte*, July, 1929.
- Roepke, Wilhelm, 'Kapitalismus und Imperialismus', *Zeitschrift für Schweizerische Statistik und Volkswirtschaft*, vol. 70, 1934.
- Rohan, Henri, Duc de, *De l'Intérêt des princes et Etats de la Chrétienté*, 1638.
- Rohden, Peter R., editor, *Demokratie und Partei*, Vienna, 1932.
- Rohrbach, Paul, *Der deutsche Gedanke in der Welt*, 1912; *Die alldeutsche Gefahr*, 1918.
- Roscher, Wilhelm, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 1900.

- Rosenkranz, Karl**, *Über den Begriff der politischen Partei*, 1843.
- Roucek, Joseph**, *The Minority Principle as a Problem of Political Science*, Prague, 1928.
- Rozanov, Vassilij**, *Fallen Leaves*, 1929.
- Rudlin, W. A.**, 'Political Parties. Great Britain', in *Encyclopedia of the Social Sciences*.
- Rusell, Lord John**, *On Party*, 1850.
- Samuel, Horace B.**, *Modernities*, London, 1914.
- Schnee, Heinrich**, *Nationalismus und Imperialismus*, 1928.
- Schultze, Ernest**, 'Die Judenfrage in Südafrika', *Der Weltkampf*, vol. 15, no. 178, 1938.
- Schumpeter, Joseph**, 'Zur Soziologie der Imperialismen', *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, vol. 46, 1918-1919.
- Schuyler, Robert L.**, *The Fall of the Old Colonial System. A Study in British Free Trade, 1770-1870*, New York, 1945.
- Seeley, John Robert**, *The Expansion of England*, 1883.
- Seillière, Ernest**, *La Philosophie de l'impérialisme*, 1903-1906; *Mysticisme et domination. Essais de critique impérialiste*, 1913.
- Sievekings, H. J.**, 'Wirtschaftsgeschichte', in *Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaften*, vol. 47, 1935.
- Siéyès, Abbé E. J.**, *Qu'est-ce que le Tiers Etat?*, 1789.
- Simar, Théophile**, *Etude Critique sur la formation de la doctrine des races au 18e et son expansion au 19e siècle*, Bruxelles, 1922.
- Simpson, John Hope**, *The Refugee Problem* (Institute of International Affairs), Oxford, 1939.
- Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*, 1933.
- Solovyov, Vladimir**, *Judaism and the Christian Question*, 1844.
- Sommerland, Theo**, *Der deutsche Kolonialgedanke und sein Werden im 19. Jahrhundert*, Halle, 1918.
- Spiess, Camille**, *Impérialismes. Gobinisme en France*, Paris, 1917.
- Sprietsma, Cargill**, *We Imperialists. Notes on Ernest Seillière's Philosophy of Imperialism*, New York, 1931.
- Staehtlin, Karl**, *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 1923-1939; 'Die Entstehung des Panslawismus', *Germano-Slavica*, no. 4, 1936.
- Stephen, Sir James F.**, *Liberty, Equality, Fraternity*, 1873; 'Foundations of the Government of India', *Nineteenth Century*, vol. 80, 1883.
- Stoddard, Th. L.**, *Rising Tide of Color*, 1920.
- Strieder, Jakob**, 'Staatliche Finanznot und Genesis des modernen Grossunternehmertums', *Schmollers Jahrbücher*, vol. 49, 1920.
- Strzygowski, Josef**, *Altai, Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917.

- Suarès, André, *La Nation contre la race*, Paris, 1916.
- Sumner, B. H., *Russia and the Balkans*, Oxford, 1937; *A Short History of Russia*, New York, 1949.
- Sydacoff, Bresnitz von, *Die panslawistische Agitation und die südslawische Bewegung in Österreich-Ungarn*, Berlin, 1899.
- Szpotanski, Stanislaw, 'Les Messies au 19e siècle', *Revue Mondiale*, 1920.
- Talleyrand, C. M. de, 'Essai sur les avantages à retirer des colonies nouvelles dans les circonstances présentes' (1799), *Académie des Sciences Coloniales, Annales*, vol. 3, 1929.
- Thierry, A., *Lettres sur l'histoire de la France*, 1840.
- Thompson, L. M., 'Afrikaner Nationalist Historiography and the Policy of Apartheid', *The Journal of African History*, vol. III, no. 1, 1962.
- Thring, Lord Henry, *Suggestions for Colonial Reform*, 1865.
- Tirpitz, Alfred von, *Erinnerungen*, 1919.
- Tocqueville, Alexis de, 'Lettres de Alexis de Tocqueville et d'Arthur Gobineau', *Revue des Deux Mondes*, vol. 199, 1907; *L'Ancien Régime et la Révolution*, 1856.
- Tonsill, Ch. C., 'Racial Theories from Herder to Hitler', *Thought*, vol. 15, 1940.
- Townsend, Mary E., *Origin of Modern German Colonialism, 1871-1885*, New York, 1921; *Rise and Fall of Germany's Colonial Empire*, New York, 1930; *European Colonial Experience since 1871*, New York, 1941.
- Tramples, Kurt, 'Völkerbund und Völkerfreiheit', *Süddeutsche Monatshefte*, July, 1929.
- Tyler, J. E., *The Struggle for Imperial Unity*, London, Toronto, New York, 1938.
- Unwin, George, *Studies in Economic History*, ed. by R. H. Tawney, 1927.
- Vichniac, Marc, 'Le Statut international des apatrides', *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International*, vol. 33, 1933.
- Voegelin, Erich, *Rasse und Staat*, 1933; *Di Rassenidee in der Geistesgeschichte*, Berlin, 1933; 'The Origins of Scientism', *Social Research*, December, 1948.
- Voelker, K., *Die religiöse Wurzel des englischen Imperialismus*, Tübingen, 1924.
- Vrba, Rudolf, *Russland und der Panslawismus; statistische und sozialpolitische Studien*, 1913.
- Wagner, Adolf, *Vom Territorialstaat zur Weltmacht*, 1900.
- Weber, Ernst, *Volk und Rasse. Gibt es einen deutschen Nationalstaat?*, 1933.
- Webster, Charles Kingsley, 'Minorities, History', in *Encyclopaedia Britannica*, 1929.
- Wenck, Martin, *Alldeutsche Taktik*, 1917.
- Werner, Bartholomäus von, *Die deutsche Kolonialfrage*, 1897.
- Werner, Lothar, *Der alldeutsche Verband, 1890-1918* (*Historische Studien*, no. 278), Berlin, 1935.
- Wertheimer, Mildred S., *The Pan-German League, 1890-1914*, 1924.
- Westarp, Graf Kuno F. V. von, *Konservative Politik im letzten Jahrzehnt des Kaiserreiches*, 1935.

- White, John S.**, *Taine on Race and Genius*, Social Research, February, 1943.
- Whiteside, Andrew G.**, *Nationaler Sozialismus in Österreich vor 1918*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 9. Jg. (1961).
- Williams, Basil**, *Cecil Rhodes*, London, 1921.
- Williams, Sir John Fisher**, *'Denationalisation'*, British Year Book of International Law, vol. 7, 1927.
- Winkler, Wilhelm**, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, Vienna, 1931.
- Wirth, Max**, *Geschichte der Handelskrisen*, 1873.
- Wolmar, Wolfram von**, *'Vom Panslawismus zum tschechisch-sowjetischen Bündnis'*, Nationalsozialistische Monatshefte, no. 104, 1938.
- Zetland, Lawrence J.**, *Lord Cromer*, 1932.
- Ziegler, H. O.**, *Die moderne Nation*, Tübingen, 1931.
- Zimmermann, Alfred**, *Geschichte der deutschen Kolonialpolitik*, 1914.
- Zoepfl, G.**, *'Kolonien und Kolonialpolitik'*, in Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3rd edition.

TREŠĀ DAĻA. TOTALITĀRISMS

Izsaku pateicību Stenforda universitātes Hūvera bibliotēkai, Mūsdienu ebreju dokumentācijas centram Parīzē, Ebreju pētniecības institūtam Ņujorkā par laipno atļauju izmantot un citēt arhīva materiālus. Nirnbergas procesa dokumentu citējumiem uzrādīti Nirnbergas lietu numuri, pārējiem dokumentiem – pašreizējā atrašanās vieta un arhīva numurs.

- Abel, Theodore**, *Why Hitler Came into Power; an Answer Based on the Original Life Stories of Six Hundred of His Followers*, 1938.
- Adler, H. G.**, *Theresienstadt 1941-1943*, Tübingen, 1955.
- Alquen, Gunter d'**, *Die SS. Geschichte, Aufgabe und Organisation der Schutzstaffeln der NSDAP* (Schriften der Hochschule für Politik), 1939.
- Anweiler, Oskar**, *Die Räte-Bewegung in Russland 1905-1921*, Leiden, 1958; *'Lenin und der friedliche Übergang zum Sozialismus'*, in Osteuropa, 1956, vol. VI.
- Armstrong, John A.**, *The Soviet Bureaucratic Elite: A Study of the Ukrainian Apparatus*, New York, 1959; *The Politics of Totalitarianism*, New York, 1961.
- Avtorkhanov, A.**, *'Social Differentiation and Contradictions in the Party'*, Bulletin of the Institute for the Study of the USSR, Munich, February, 1956; *Stalin and the Soviet Communist Party: A Study in the Technology of Power*, New York, 1959; (pseudonym Uvalov), *The Reign of Stalin*, London, 1953.
- Bakunin, Michael**, *Oeuvres*, Paris, 1907; *Gesammelte Werke*, 1921-24.

- Balabanoff, Angelica, *Impressions of Lenin*, Ann Arbor, 1964.
- Baldwin, Roger N., 'Political Police', in *Encyclopedia of Social Sciences*.
- Bataille, George, 'Le Secret de Sade', *La Critique*, vol. 3, nos. 15, 16, 17, 1947; 'Review of D. Rousset, *Les Jours de notre mort*', *La Critique*, January, 1948.
- Bauer, R. A., Inkeles, A., Kluckhohn, C., *How the Soviet System Works*, Cambridge, 1956.
- Bayer, Ernest, *Die SA*, Berlin, 1938.
- Bayle, François, *Psychologie et Ethique du National-Socialisme. Etude Anthropologique des Dirigeants SS*, Paris, 1953.
- Beck, F., and Godin, W., *Russian Purge and the Extraction of Confession*, London and New York, 1951.
- Beckerath, Erwin von, 'Fascism', in *Encyclopedia of Social Sciences; Wesen und Werden des faschistischen Staates*, Berlin, 1927.
- Benn, Gottfried, *Der neue Staat und die Intellektuellen*, 1933.
- Bennecke, H., *Hitler und die SA*, München, 1962.
- Berdyayev, Nicolas, *The Origin of Russian Communism*, 1937.
- Best, Werner, *Die deutsche Polizei*, 1940.
- Bettelheim, Bruno, 'On Dachau and Buchenwald', in *Nazi Conspiracy* op. cit., vol. 7; 'Behavior in Extreme Situations', *Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 38, no. 4, 1943.
- Black, C. E., editor, *Rewriting Russian History*, New York, 1956.
- Blanc, R. M., *Adolf Hitler et les Protocoles des Sages de Sion*, 1938.
- Boberach, Heinz, editor, *Meldungen aus dem Reich*, Neuwied and Berlin, 1965.
- Bonhard, Otto, *Jüdische Geld- und Welt Herrschaft?*, Berlin, 1926.
- Borkenau Franz, *The Totalitarian Enemy*, London, 1940; *The Communist International*, London, 1938; 'Die neue Komintern', *Der Monat*, no 4, 1949.
- Bormann, Martin, 'Relationship of National Socialism and Christianity', in *Nazi Conspiracy*, op. cit., vol. 6; *The Bormann Letters*, ed. by H. R. Trevor-Roper, London, 1954.
- Boucart, Robert, *Les Dessous de l'Intelligence Service*, 1937.
- Bracher, Karl Dietrich, *Die Auflösung der Weimarer Republik*, 1955; 3rd ed., Villingen, 1960.
- , Sauer, Wolfgang, and Schulz, Gerhard, *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, Köln & Opladen, 1960.
- Brasted, Ernest K., *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925-1945*, Michigan, 1965.
- Brecht, Bertolt, *Stücke*, 10 vols., Frankfurt, 1953-1959; *Gedichte*, 7 vols., Frankfurt, 1960-1964.
- Broszat, Martin, *Der Nationalsozialismus*, Stuttgart, 1960.
- , Jacobson, Hans-Adolf, and Krausnick, Helmut, *Konzentrationslager, Kommissarbefehl, Judenverfolgung*, Olten/Freiburg, 1965.

- Brzezinski, Zbigniew**, *Ideology and Power in Soviet Politics*, New York, 1962; *The Permanent Purge – Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge, 1956.
- Buber-Neumann, Margarete**, *Under Two Dictators*, New York, 1951.
- Buchheim, Hans**, 'Die SS in der Verfassung des Dritten Reiches', Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, April, 1955; *Das Dritte Reich*, München, 1958; *Die SS und totalitäre Herrschaft*, München, 1962; *Die SS – das Herrschaftsinstrument – Befehl und Gehorsam*, Olten/Freiburg, 1965.
- Bullock, Alan**, *Hitler, a Study in Tyranny*, rev. ed., New York, 1964.
- Camus, Albert**, 'The Human Crisis', Twice a Year, 1946-1947.
- Carocci, Giampiero**, *Storia del fascismo*, Milan, 1959.
- Carr, E. H.**, *History of Soviet Russia*, 7 vols., New York, 1951-1964; *Studies in Revolution*, New York, 1964.
- Céline, Ferdinand**, *Bagatelle pour un massacre*, 1938; *L'Ecole des cadavres*, 1940.
- Chamberlin, W. H.**, *Blueprint for World Conquest*, 1946; *The Russian Revolution*, (1935), 1965.
- Childs, H. L., and Dodd, W. E., editors**, *The Nazi Primer*, New York, 1938.
- Ciliga, Anton**, *The Russian Enigma*, London, 1940.
- Clark, Evelyn A.** 'Adolf Wagner. From National Economist to National Socialist', Political Science Quarterly, 1940, vol. 55, no. 3.
- Cobban, Alfred**, *National Self-determination*, London, New York, 1945; *Dictatorship; Its History and Theory*, New York, 1939.
- Communism in Action* (United States Government House Documents, no. 754), Washington, 1946.
- Crankshaw, Edward**, *Gestapo, Instrument of Tyranny*, London, 1956.
- Curtiss, J. S.**, *An Appraisal of the Protocols of Zion*, New York, 1942.
- Dallin, David J.**, *From Purge to Coexistence*, Chicago, 1964; 'Report on Russia', The New Leader, January 8, 1949.
- and **Nicolaevsky, Boris I.**, *Forced Labor in Russia*, 1947.
- Daniels, Robert**, *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia*, Cambridge, 1960.
- The Dark Side of the Moon* (preface by T. S. Eliot), New York, 1947.
- Deakin, F. W.**, *The Brutal Friendship*, New York, 1963.
- De Begnac, Yvon**, *Palazzo Venezia – Storia di un regime*, Rome, 1950.
- Dehillotte, Pierre**, *Gestapo*, Paris, 1940.
- Delarue, Jacques**, *Histoire de la Gestapo*, Paris, 1962.
- Deutscher, Isaac**, *Stalin: A Political Biography*, New York and London, 1949; *Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921*, 1954; *Prophet Unarmed: Trotsky, 1921-1929*, 1959; *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929-1940*, 1963.

- 'Die nationalsozialistische Revolution', Dokumente der deutschen Politik, vol. I.
- Dobb, Maurice, 'Bolshevism', in Encyclopedia of Social Sciences.
- Documente der deutschen Politik und Geschichte, vol. IV.
- Domarus, Max, *Hitler-Reden und Proklamationen 1932-1945*, 2 vols., 1963.
- Doob, Leonard W., 'Goebbels' Principles of Propaganda', in Katz, Daniel, et al., *Public Opinion and Propaganda*, New York, 1954.
- Drucker, Peter F., *The End of Economic Man*, New York, 1939.
- Ebenstein, William, *The Nazi State*, New York, 1943.
- Ehrenburg, Ilya, *Memoirs: 1921-1941*, Cleveland, 1964; *The War: 1941-1945*, Cleveland, 1965.
- Engels, Friedrich, Introduction to the *Communist Manifesto*, 1890; introduction to the *Ursprung der Familie*; Funeral Speech on Marx.
- Erickson, John, *The Soviet High Command 1918-1941*, New York, 1961.
- Eyck, Erich, *A History of the Weimar Republic*, Cambridge, 1962.
- Fainsod, Merle, *How Russia Is Ruled*, 1963; *Smolensk under Soviet Rule*, 1958.
- The Fascist Era*, published by the Fascist Confederation of Industrialists, Rome, 1939.
- Feder, Ernest, 'Essai sur la Psychologie de la terreur', Synthèses, Bruxelles, 1946.
- Feder, Gottfried, *Das Programm der N.S.D.A.P. und seine weltanschaulichen Grundgedanken* (Nationalsozialistische Bibliothek, no. 1).
- Fedotow, G. P., 'Russia and Freedom', *The Review of Politics*, vol. 8, no. 1, January, 1946.
- Fest, J. C., *Das Gesicht des Dritten Reiches*, München, 1963.
- Finer, Herman, *Mussolini's Italy*, New York (1935), 1965.
- Fischer, Louis, *The Soviets in World Affairs*, London, New York, 1930; *Life of Lenin*, New York, 1964.
- Flammery, Harry W., 'The Catholic Church and Fascism', *Free World*, September, 1943.
- Florinsky, M. T., *Fascism and National Socialism. A Study of the Economic and Social Politics of the Totalitarian State*, New York, 1938.
- Forsthoff, Ernst, *Der totale Staat*, Hamburg, 1933.
- Freankel, Ernst, *The Dual State*, New York and London, 1941.
- Frank, Hans, *Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht*, Berlin, 1935-1936; *Die Technik des Staates*, München, 1940; (editor) *Grundfragen der deutschen Polizei*, (Akademie für deutsches Recht) Hamburg, 1937; *Recht und Verwaltung*, 1939; *Die Technik des Staates*, München, 1942; *Im Angesicht des Galgens*, München, 1953; editor, *Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung*, München, 1935.
- Freyer, Hans, *Pallas Athene, Ethik des politischen Volkes*, 1935.
- Friedrich, C. J., editor, *Totalitarianism*, New York, 1954.
- , and Brzezinski, Z. K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, 1956.

- Gallier-Boissiere, Jean**, *Mysteries of the French Secret Police*, 1938.
- Gauweiler, Otto**, *Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*, 1939.
- Geigenmüller, Otto**, *Die politische Schutzhaft im nationalistischen Deutschland*, 2nd ed., Würzburg, 1937.
- Gerth, Hans**, 'The Nazi Party', *American Journal of Sociology*, vol. 45, 1940.
- Gide, Andr **, *Retour de l'URSS*, Paris, 1936.
- Giles, O. C.**, *The Gestapo* (Oxford Pamphlets on World Affairs, no. 36), 1940.
- Globke, Hans**, *Kommentare zur Deutschen Rassegesetzgebung*, Munich-Berlin, 1936.
- Goebbels, Joseph**, *Wege ins Dritte Reich*, München, 1927; 'Der Faschismus und seine praktischen Ergebnisse', *Schriften der deutschen Hochschule für Politik*, vol. I, Berlin, 1935; *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei*, 19. ed., München, 1937; 'Rassenfrage und Weltprogramm', *Pädagogisches Magazin*, Heft 139, 1934; *The Goebbels Diaries 1942-1943*, Louis Lochner, editor, New York, 1948; *Wesen und Gestalt des Nationalsozialismus*, Berlin 1935.
- Goslar, Hans**, *Jüdische Weltherrschaft. Phantasiegebilde oder Wirklichkeit*, Berlin, 1918.
- Grauert, Wilhelm**, 'Die Entwicklung des Polizeirechts in nationalsozialistischen Staat', in *Deutsche Juristenzeitung*, 39, 1934.
- Griffith, William E., editor**, *Communism in Europe, Continuity, Change and the Sino-Soviet Dispute*, Cambridge, 1964.
- Gross, Walter**, *Der deutsche Rassengedanke und die Welt* (*Schriften der Hochschule für Politik*, no. 42), 1939; 'Die Rassen- und Bevölkerungspolitik im Kampf um die geschichtliche Selbstbehauptung der Völker', *Nationalsozialistische Monatshefte*, no. 115, October, 1939.
- Guenther, Hans**, *Rassenkunde des jüdischen Volkes*, 1930; *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 1st ed., München, 1922.
- Gul, Roman**, *Les Ma tres de la Tcheka*, Paris, 1938.
- Gurian, Waldemar**, *Bolshevism: Theory and Practice*, New York, 1932; *Bolshevism, An Introduction to Soviet Communism*, Notre Dame, 1952.
- Hadamovsky, Eugen**, *Propaganda und nationale Macht*, 1933.
- Hafkesbrink, Hanna**, *Unknown Germany*, New Haven, 1948.
- Hallgarten, Georg Wolfgang F.**, *Hitler, Reichswehr und Industrie. Zur Geschichte der Jahre 1918-1933*, Frankfurt/M., 1955.
- Hamel, Walter**, 'Die Polizei im neuen Reich', in *Deutsches Recht*, vol. 5, 1935.
- Hammer, Hermann**, 'Die deutschen Ausgaben von Hitlers *Mein Kampf*', in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 4 (1956).
- Hartshorne, Edward G.**, *The German Universities and National Socialism*, Cambridge, 1937.
- Hayek, F. A.**, 'The Counter-Revolution of Science', *Economics*, vol. 8, 1941.

- Hayes, Carlton J. H.**, *Essays on Nationalism*, New York, 1926; Remarks on 'The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization', Symposium on the Totalitarian State, 1939. *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 82, Philadelphia, 1940; *A Generation of Materialism*, New York, 1941.
- Heiden, Konrad**, *Der Führer. Hitler's Rise to Power*, Boston, 1944; *A History of National Socialism*, New York, 1935; *Adolf Hitler. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit. Eine Biographie*, vol. 1, Zürich, 1936; *Geschichte des Nationalsozialismus. Die Karriere einer Idee*, Berlin, 1932; *Geburt des Dritten Reiches. Die Geschichte des Nationalsozialismus bis Herbst 1933*, 2nd ed., Zürich, 1934.
- Hesse, Fritz**, *Das Spiel um Deutschland*, Munich, 1953.
- Heydrich, Reinhard**, 'Die Bekämpfung der Staatsfeinde', in *Deutsches Recht*, vol. 6, 1936.
- Hilberg, Raul**, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961.
- Himmler, Heinrich**, 'Männerbund auf rassistischer Grundlage', *Das Schwarze Korps*, 38. Folge; *Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation* (Aus dem Schwarzen Korps, no. 3), 1936; 'Organization and Obligation of the SS and the Police', published in *Nationalpolitischer Lehrgang der Wehrmacht* vom 15.-23. Januar 1937. Excerpts translated in *Nazi Conspiracy*, op. cit., vol. 4; English edition: *Secret Speech by Himmler to the German Army General Staff*, published by the American Committee for Anti-Nazi Literature, 1938; *Grundfragen der deutschen Polizei*, Hamburg, 1937; 'Denkschriften Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten' (May 1940), *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 5. Jg. (1957); 'Die Schutzstaffel', *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, Nr. 7b.
- Hitler, Adolf**, *Mein Kampf*, 1925-1927. Unexpurgated English edition, New York, 1939; *Reden*, ed. by Ernst Boepple, München, 1933; *Hitler's Speeches, 1922-1939*, ed. by N. H. Baynes, London, 1942; *Ausgewählte Reden des Führers*, 1939; *Die Reden des Führers nach der Machtübernahme*, 1940; *Der grossdeutsche Freiheitskampf*, Reden Hitlers vom 1.9.1939-10.3.1940; *Hitler's Table Talks*, New York, 1953; *Hitler's Secret Book*, New York, 1962; *Der grossdeutsche Freiheitskampf — Reden Adolf Hitlers*, vols. I and II, 3rd ed., München, 1943.
- Hocke, Werner, ed.**, *Die Gesetzgebung des Kabinetts Hitler*, vol. 1, Berlin, 1933.
- Hoehn, Reinhard**, *Rechtsgemeinschaft und Volksgemeinschaft*, Hamburg, 1935.
- Hoettl, Wilhelm**, *The Secret Front: The Story of Nazi Political Espionage*, New York, 1954.
- Hollback, Heinz**, *Was wirklich geschah*, 1949.
- Horneffer, Reinhold**, 'Das Problem der Rechtsgeltung und der Restbestand und der Weimarer Verfassung', in *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 99, 1938.
- Höss, Rudolf**, *Commandant of Auschwitz*, New York, 1960.
- Hossbach, Friedrich**, *Zwischen Wehrmacht und Hitler 1934-1938*, Wolfenbüttel-Hannover, 1949.

- Huber, Ernst R.**, 'Die deutsche Polizei', Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, vol. 101., 1940/1.
- Hudal, Bischof Alois**, *Die Grundlagen des Nationalsozialismus*, 1937.
- Inkeles, A., and Bauer, R. A.**, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge, 1959.
- Jetzinger, Franz**, *Hitlers Jugend*, Wien, 1956.
- Jünger, Ernst**, *The Storm of Steel*, London, 1929.
- Keiser, Guenther**, 'Der jüngste Konzentrationsprozess', Die Wirtschaftskurve, vol. 18, no. 148, 1938.
- Kennan, George F.**, *Russia and the West under Lenin and Stalin*, Boston, 1961.
- Khrushchev, N.**, 'The Crimes of the Stalin Era', edited and annotated by Boris Nicolaevsky, New York, The New Leader, 1956.
- Klein, Fritz**, 'Zur Vorbereitung der faschistischen Diktatur durch die deutsche Grossbourgeoisie 1929-1932', Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1. Jg, 1953.
- Kluke, Paul**, 'Nationalsozialistische Europaideologie', Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 8. Jg. (1960).
- Koch, Erich**, 'Sind wir Faschisten?' in Arbeitertum 1, H. 9 (1. Juli 1931).
- Koellenreuter, Otto**, *Volk und Staat in der Weltanschauung des Nationalsozialismus*, 1935; *Der deutsche Führerstaat*, Tübingen, 1934.
- Koettgen, Arnold**, 'Die Gesetzmässigkeit der Verwaltung im Führerstaat', Reichsverwaltungsblatt, 1936.
- Kogo, Eugen**, *The Theory and Practice of Hell*, 1956.
- Kohn-Bramstedt, Ernst**, *Dictatorship and Political Police; the Technique of Control by Fear*, London, 1945.
- Koyré, Alexandre**, 'The Political Function of the Modern Lie', Contemporary Jewish Record, June, 1945.
- Kravchenko, Victor**, *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*, New York, 1946.
- Krivitsky, W.**, *In Stalin's Secret Services*, New York, 1939.
- Kuhn, Karl G.**, 'Die Judenfrage als weltgeschichtliches Problem', in Forschungen zur Judenfrage, 1939.
- Laporte, Maurice**, *Histoire de l'Okhrana*, Paris, 1935.
- Latour, Contamine de**, 'Le Maréchal Pétain', Revue de Paris, vol. 1.
- Lebon, Gustave**, *La Psychologie des foules*, 1895.
- Lederer, Zdenek**, *Ghetto Theresienstadt*, London, 1953.
- Lenin, V. I.**, *What Is to Be Done?*, 1902; *State and Revolution*, 1917; *Imperialism, the Last Stage of Capitalism*, 1917.
- Leutwein, Paul**, editor, *Kämpfe um Afrika; sechs Lebensbilder*, Luebeck, 1936.

- Lewy, Guenter, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York and Toronto, 1964.
- Ley, Robert, *Der Weg zur Ordensburg*, no date.
- Lösener, Bernhard, *Die Nürnberger Gesetze*, Berlin, 1936.
- Lowenthal, Richard, *World Communism. The Disintegration of a Secular Faith*, New York, 1964.
- Luedecke, Winfred, *Behind the Scenes of Espionage, Tales of the Secret Service*, 1929.
- Luxemburg, Rosa, *The Russian Revolution*, Ann Arbor, 1961.
- Martin, Alfred von, 'Zur Soziologie der Gegenwart', *Zeitschrift für Kulturgeschichte*, vol. 27.
- Massing, Paul W., *Rehearsal for Destruction*, New York, 1949.
- Mathias, Erich, and Morsey, Rudolph, editors, *Das Ende der Parteien 1933*, Düsseldorf, 1960.
- Maunz, Theodor, *Gestalt und Recht der Polizei*, Hamburg, 1943.
- McKenzie, Kermit E., *Comintern and World Revolution 1928-1934*, New York, 1964.
- Micaud, Charles A., *The French Right and Nazi Germany. 1933-1939*, 1943.
- Moeller van den Bruck, Arthur, *Das Dritte Reich*, 1923; English edition *Germany's Third Empire*, New York, 1934.
- Moore, Barrington, *Terror and Progress USSR; Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*, Cambridge, 1954.
- Morstein Marx, Fritz, 'Totalitarian Politics', Symposium on the Totalitarian State, 1939. *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 82, Philadelphia, 1940.
- Mosse, George J., *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, New York, 1964.
- Muller, H. S., 'The Soviet Master Race Theory', *The New Leader*, July 30, 1949.
- Müller, Josef, *Die Entwicklung des Rassenantisemitismus in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts* (Historische Studien, H. 372), Berlin, 1940.
- Mussolini, Benito, 'Relativismo et Fascismo', *Diuturna*, Milano, 1924; *Four Speeches on the Corporate State*, Rome, 1935; *Opera Omnia di Benito Mussolini*, vol. IV, Florence, 1951.
- Nansen, Odd, *Day after Day*, London, 1949.
- Nazi Conspiracy and Aggression*, Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, U. S. Government, Washington, 1946.
- Nazi-Soviet Relations, 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office*, edited by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, Washington, 1948.
- Nesse, Gottfried, *Partei und Staat*, 1936; 'Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei', *Zeitschrift für gesamte Staatswissenschaft*, vol. 98, 1938.
- Neumann, Franz, *Bebemoth*, 1942.
- Neusüss-Hunkel, Ermenhild, *Die SS*, Hannover-Frankfurt a.M., 1956.
- Newman, Bernard, *Secret Servant*, New York, 1936.

- Nicolaevsky, Boris I.**, *Bolsheviks and Bureaucrats*, New York, 1965; *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965; (—), *Letter of an Old Bolshevik*, New York, 1937.
- Nicolai, Helmut**, *Die rassengesetzliche Rechtslehre. Grundzüge einer nationalsozialistischen Rechtsphilosophie* (Nationalsozialistische Bibliothek, H. 39), 3rd ed., München, 1934.
- Nomad, Max**, *Apostles of Revolution*, Boston, 1939.
- Olgin, Moissaye J.**, *The Soul of the Russian Revolution*, New York, 1917.
- Organisationsbuch der NSDAP*, many editions.
- Orlov, A.**, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953.
- Ortega y Gasset, José**, *The Revolt of the Masses*, New York, 1932.
- Paetel, Karl O.**, 'Die SS', Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, January, 1954; 'Der schwarze Orden. Zur Literatur über die -SS,-' in Neue Politische Literatur 3, 1958.
- Parsons, Talcott**, 'Some Sociological Aspects of the Fascist Movement', *Essays on Sociological Theory*, Glencoe, 1954.
- Pascal, Pierre**, *Avvakum et les débuts du raskol* (Institut Français de Leningrad, Bibliothèque, vol. 18), Paris, 1938.
- Paulhan, Jean**, 'Introduction' to Marquis de Sade, *Les Infortunes de la Vertu*, Paris, 1946.
- Payne, Stanley G.**, *A History of Spanish Fascism*, Stanford, 1961.
- Pencherlo, Alberto**, 'Antisemitism', in *Encyclopedia Italiana*.
- Petegroski, D. W.**, 'Antisemitism, the Strategy of Hatred', *Antioch Review*, vol. 1, no. 3, 1941.
- Pfenning, Andreas**, 'Gemeinschaft und Staatswissenschaft', *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, vol. 96.
- Poljakov, Léon**, *Bréviaire de la Haine*, Paris, 1951; 'The Weapon of Antisemitism', *The Third Reich*, London, 1955, UNESCO.
- , and **Wulf, Josef**, *Das Dritte Reich und die Juden*, Berlin, 1955.
- Poncins, Léon de**, *Les Forces secrètes de la Révolution; F. M. -Judaïsme*, revised ed., 1929 (translated into German, English, Spanish, Portuguese); *Les Juifs Maîtres du Monde*, 1932; *La Dictature des puissances occultes; La F. M.*, 1932; *La mystérieuse Internationale juive*, 1936; *La Guerre occulte*, 1936.
- Rauschnig, Hermann**, *Hitler Speaks*, 1939; *The Revolt of Nihilism*, 1939.
- Reck-Malleczewen, Friedrich Percyval**, *Tagebuch eines Ver zweifelten*, Stuttgart, 1947.
- Reitlinger, Gerald**, *The Final Solution*, 1953; *The SS - Alibi of a Nation*, London, 1956.
- Reveille, Thomas**, *The Spoil of Europe*, 1941.
- Reventlow, Graf Ernst zu**, *Deutschlands auswärtige Politik. 1888-1914*, 1916; *Judas Kampf und Niederlage in Deutschland*, 1937.
- Riesman, David**, 'The Politics of Persecution', *Public Opinion Quarterly*, vol. 6, 1942; 'Democracy and Defamation', *Columbia Law Review*, 1942.

- Riess, **Curt**, *Joseph Goebbels: A Biography*, New York, 1948.
- Ripka, **Hubert**, *Munich: Before and After*, London, 1939.
- Ritter, **Gerhard**, *Carl Goerdeler's Struggle against Tyranny*, New York, 1958.
- Roberts, **Stephen H.**, *The House that Hitler Built*, London, 1939.
- Robinson, **Jacob**, and **Friedman, Philip**, *Guide to Jewish History under Nazi Impact*, a bibliography published jointly by YIVO Institute for Jewish Research and Yad Washem, New York and Jerusalem, 1960.
- Rocco, **Alfredo**, *Scritti e discorsi politici*, 3 vols., Milan, 1938.
- Roehm, **Ernst**, *Die Geschichte eines Hochverraters*, Volksausgabe, 1933; *Die Memoiren des Stabschefs Roehm*, Saarbrücken, 1934; *Warum SA?*, Berlin, 1933; 'SA und deutsche Revolution', in *Nationalsozialistische Monatshefte*, Nr. 31, 1933.
- Rollin, **Henri**, *L'Apocalypse de notre temps*, Paris, 1939.
- Rosenberg, **Alfred**, *Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik*, München, 1923; *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts*, 1930.
- Rosenberg, **Arthur**, *A History of Bolshevism*, London, 1934; *Geschichte der deutschen Republik*, 1936.
- Rousset, **David**, *Les Jours de notre mort*, Paris, 1947; *The Other Kingdom*, 1947.
- Rush, **Myron**, *Political Succession in the USSR*, New York, 1965; *The Rise of Khrushchev*, Washington, 1958.
- SA-Geist im Betrieb. *Vom Ringen um die Durchsetzung des deutschen Sozialismus*, edited by Oberste SA-Führung, München, 1938.
- Salisbury, **Harrison E.**, *Moscow Journal: The End of Stalin*, Chicago, 1961; *American in Russia*, New York, 1955.
- Salvemini, **Gaetano**, *La terreur fasciste 1922-1926*, Paris, 1938; *The Fascist Dictatorship in Italy* (1927), New York, 1966.
- Schäfer, **Wolfgang**, *NSDAP, Entwicklung und Struktur der Staatspartei des Dritten Reiches*, Hannover-Frankfurt a.M., 1956.
- Schapiro, **L.**, *The Communist Party of the Soviet Union*, 1960; *The Government and Politics of the Soviet Union*, New York, 1965.
- Schellenberg, **Walter**, *The Schellenberg Memoirs*, London, 1956.
- Schemann, **Ludwig**, *Die Rasse in den Geisteswissenschaften. Studie zur Geschichte des Rassengedankens*, 3 vols., München, Berlin, 1928.
- Scheuner, **Ulrich**, 'Die nationale Revolution. Eine staatsrechtliche Untersuchung', in *Archiv des öffentlichen Rechts* (1933/34).
- Schmitt, **Carl**, *Politische Romantik*, Munich, 1925; *Staat, Bewegung, Volk*, 1934; 'Totaler Feind, totaler Krieg, totaler Staat', *Völkerbund und Völkerrecht*, vol. 4, 1937; *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954. Materialien zu einer Verfassungslehre*, Berlin, 1958.

- Schnabel, Raimund**, *Macht ohne Moral. Eine Dokumentation über die SS*, Frankfurt/M., 1957.
- Schumann, Fr. L.**, *The Nazi Dictatorship*, 1939.
- Schwartz, Dieter**, *Angriffe auf die nationalsozialistische Weltanschauung* (Aus dem Schwarzen Korps, no. 2), 1936.
- Schwartz-Bostunitsch, Gregor**, *Jüdischer Imperialismus*, 5th edition, 1939.
- Seraphim, Hans-Günter**, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/5 und 1939/40*, Göttingen-Berlin-Frankfurt/M., 1956; 'SS-Verfügungstruppe und Wehrmacht', in *Wehrwissenschaftliche Rundschau* 5, 1955.
- Seraphim, P. H.**, *Das Judentum im osteuropäischen Raum*, Essen, 1938; 'Der Antisemitismus in Osteuropa', *Osteuropa*, vol. 14, no. 5, February, 1939.
- Seton-Watson, Hugh**, *From Lenin to Khrushchev*, New York, 1960.
- Simmel, Georg**, 'Sociology of Secrecy and of Secret Societies', *The American Journal of Sociology*, vol. 11, no. 4, 1906; *The Sociology of Georg Simmel*, translated by K. H. Wolff, 1950.
- Six, F. A.**, *Die politische Propaganda der NSDAP im Kampf um die Macht*, 1936.
- Smith, Bruce**, 'Police', in *Encyclopedia of Social Sciences*.
- Souvarine, Boris**, *Stalin. A Critical Survey of Bolshevism*, New York, 1939; translated from the French *Staline, Aperçu historique du Bolshevisme*, Paris, 1935.
- Spengler, Oswald**, *The Decline of the West*, 1928-1929.
- SS-Hauptamt-Schulungsamt, *Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei; Der Weg der SS; SS-Mann und Blutsfrage. Die biologischen Grundlagen und ihre sinngemässe Anwendung für die Erhaltung und Mehrung des nordischen Blutes*.
- Stalin, J. V.**, *Leninism*, London, 1933; *Mastering Bolshevism*, New York, 1946; *History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks): Short Course*, New York, 1939.
- Starlinger, Wilhelm**, *Grenzen der Sowjetmacht*, Würzburg, 1955.
- Starr, Joshua**, 'Italy's Antisemites', *Jewish Social Studies*, 1939.
- Stein, Alexander**, *Adolf Hitler, Schüler der «Weisen von Zion»*, Karlsbad, 1936.
- Stein, George H.**, *The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939-45*, Ithaca, 1966.
- Stuckart, Wilhelm, and Globke, Hans**, *Reichsbürgergesetz, Blutschutzgesetz und Ehegesundheitsgesetz (Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung)*, vol. 1, München, Berlin, 1936.
- Tasca, Angelo (pseudonym Angelo Rossi)**, *The Rise of Italian Fascism, 1918-1922* (1938), New York, 1966.
- Thyssen, Fritz**, *I Paid Hitler*, London, 1941.
- Tobias, Fritz**, *The Reichstag Fire*, New York, 1964.
- Trevor-Roper, H. R.**, *The Last Days of Hitler*, 1947.
- The Trial of the Major War Criminals*, 42 vols., Nürnberg, 1947-1948.

- Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals*, 15 vols., Washington, 1949-1953.
- Trotsky, Leon**, *The History of the Russian Revolution*, New York, 1932.
- Tucker, Robert C.**, *The Soviet Political Mind*, New York, 1963.
- , and **Cohen, Stephen F.**, editors, *The Great Purge Trial*, New York, 1965.
- Ulam, Adam B.**, *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*, New York, 1965; *The New Face of Soviet Totalitarianism*, Cambridge, 1963.
- Ullmann, A.**, *La Police, quatrième Pouvoir*, Paris, 1935.
- Vardys, V. Stanley**, 'How the Baltic Republics Fare in the Soviet Union', *Foreign Affairs*, April, 1966.
- Vassilyev, A. T.**, *The Ochrana*, 1930.
- Venturi, Franco**, *Roots of Revolution. A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia* (1952), New York, 1966.
- Verfassung, Die, des Sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern*, Strasbourg, 1937.
- Volkman, Erich, Elster, Alexander, and Küchenhoff, Günther**, editors, *Die Rechtswissenschaft der Jahre 1933 bis 1935/6*, Handwörterbuch der Rechtswissenschaft, vol. VIII, Berlin, Leipzig, 1937.
- Warmbrunn, Werner**, *The Dutch under German Occupation, 1940-1945*, Stanford, 1963.
- Weinreich, Max**, *Hitler's Professors*, New York, 1946.
- Weissberg, Alexander**, *The Accused*, New York, 1951.
- Weizmann, Chaim**, *Trial and Error*, New York, 1949.
- Wighton, Charles**, *Heydrich: Hitler's Most Evil Henchman*, Philadelphia, 1962.
- Wirsing, Giselher**, *Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft*, Jena, 1932.
- Wolfe, Bertram D.**, *Three Men Who Made a Revolution: Lenin - Trotsky - Stalin*, New York, 1948.
- Wolin, Simon, and Slusser, Robert M.**, editors, *The Soviet Secret Police*, New York, 1957.
- Zielinski, T.**, 'L'Empereur Claude et l'idée de la domination mondiale des Juifs', *Revue Universelle*, Bruxelles, 1926-1927.

GRĀMATĀ MINĒTO PERSONU RĀDĪTĀJS

A

Abecs, Oto (*Abetz, Otto*) 412z*
 Adenauers, Konrāds
 (*Adenauer, Konrad*) 25z
 Aksakovs, K. S. (*Aksakov, K. S.*) 291z,
 298z, 303z
 Aleksandrs II (*Alexander II*) 305
 Aleksandrs Lielais
 (*Alexander the Great*) 189
 Alters, Viljams (*Alter, William*) 223
 Ālvarts, Hermans (*Ahlwardt, Hermann*) 162
 Anri, pulkvedis Žozefs
 (*Henry, Colonel Joseph*) 142, 145z,
 147z
 Aristotelis (*Aristotle*) 365
 Ārmstrongs, Džons A.
 (*Armstrong, John A.*) 31z, 35z, 37z,
 40z, 41z
 Arnts, Ernsts Morics
 (*Arndt, Ernst Moritz*) 226 un 226z
 Augustins, Aurelijs
 (*Augustine, Aurelius*) 369, 564
 Avtorhanovs, Abdurahmans
 (*Avtorkhanov, Abdurakhman*) 32z,
 470z, 515z

B

Bakuņins, Mihails (*Bakunin, Michael*)
 401–403, 403z
 Balzaks, Onorē de (*Balzac, Honoré de*)
 144, 199z, 214, 410
 Baress, Moriss (*Barrès, Maurice*) 146,
 149z, 165 un 165z, 167 un 167z,
 171z, 240z, 292
 Barnato, Bārnijs (*Barnato, Barney*) 262,
 263z, 265 un 265z
 Bašs, Viktors (*Basch, Victor*) 155, 166z
 Bauers, Oto (*Bauer, Otto*) 297z, 305z,
 338z
 Beits, Alfreds (*Beit, Alfred*) 263z, 264z,
 265, 266z
 Bekels, Oto (*Boeckel, Otto*) 84
 Beks, F. (*Beck, F.*) 414z, 432z, 484z,
 500z, 508z, 513z, 517z, 519z, 534z
 Bells, sers Heskets (*Bell, Sir Hesketh*) 186z,
 213z
 Benda, Žiljēns (*Benda, Julien*) 408
 Bendžamins, Volters (*Benjamin, Walter*)
 130, 201z
 Benešs, Eduards (*Beneš, Eduard*) 340z,
 343z

*z – zemsvītras piezīmē

- Berija, L. P. (*Beria, L. P.*) 487
- Bērks, Edmunds (*Burke, Edmund*) 46,
120, 187, 236, 244 un 244z, 246,
271, 321z, 322z, 367 un 367z, 368
un 368z, 369, 428, 559
- Bernanoss, Žoržs (*Bernanos, Georges*) 97,
146 un 146z, 149z, 151z, 154z,
155z, 157z, 162, 167z
- Bērne, Ludvigs (*Boerne, Ludwig*) 94 un
94z, 113, 114
- Bests, Verners (*Best, Werner*) 326z, 378z,
412z, 447z, 462z, 469z, 481z
- Bikonsfilda, lēdija (*Beaconsfield, Lady*) 118
- Bikonsfilds, lords (*Beaconsfield, Lord*),
sk. Dizreilijs, Bendžamins
- Bilovs, Hanss B. fon
(*Buelow, Hans B. von*) 144z
- Bindings, Rūdolfs (*Binding, Rudolf*)
402z, 403z
- Bismarks, Oto fon (*Bismarck, Otto von*)
61z, 64–67, 65z, 77, 80 un 80z,
89z, 91, 114, 181, 193 un 293z
- Bleihrēders, Gersons
(*Bleichroeder, Gerson*) 61z, 64, 65 un
65z, 78, 80, 150, 193
- Bloks, Aleksandrs (*Blok, Alexander*) 401
- Blombergs, Verners fon
(*Blomberg, Werner von*) 496
- Bluā, Leons (*Bloy, Léon*) 308z
- Blūms, Leons (*Blum, Léon*) 330z, 356
- Blunclī, Johans Kaspars
(*Bluntschli, Johann, Caspar*) 319z,
322z
- Bodēns, Žans (*Bodin, Jean*) 296z
- Bodlērs, Šarls (*Baudelaire, Charles*) 232
- Bormans, Martins (*Bormann, Martin*)
420z, 446z, 454z, 460z, 475z, 488z
- Braks, Viktors (*Brack, Victor*) 488z
- Brants, Karls (*Brandt, Karl*) 422z, 488z
- Brehts, Bertolts (*Brecht, Bertolt*) 401,
405, 406z, 409
- Brentano, Klemenss fon
(*Brentano, Clemens von*) 110 un
110z, 228z, 229 un 229z
- Briāns, Aristids (*Briand, Aristide*) 340z
- Brogans, D. V. (*Brogan, D. W.*) 142z,
145z, 151z, 164z, 172z, 207z
- Broks, Pols (*Broca, Paul*) 219z
- Bruss, Pols (*Brousse, Paul*) 95z
- Buadefrs, Šarls
(*Boisdeffre, Charles le Mouton de*) 141
- Bufons, Leklerks de
(*Buffon, Leclerc de*) 237
- Buharins, Nikolajs I.
(*Bukharin, Nikolai I.*) 31z, 32 un
32z, 457z
- Bulanžē, Žoržs (*Boulanger, Georges*) 153
- Bulenviljē, grāfs de
(*Boulainvilliers, Comte de*) 221–224,
222z, 232
- Bulloks, Alans (*Bullock, Alan*) 31, 377z
- Burboni (*Bourbons*) 68z, 94
- Burkhards, Jakobs (*Burckhardt, Jacob*) 214
- C**
- Cicerons (*Cicero*) 546, 561
- Cveigs, Stefans (*Zweig, Stefan*) 98z, 100,
406
- Č**
- Čaadajevs, P. (*Chaadayev, P. Y.*) 299z,
300z, 306z
- Čaka, virsaitis (*Tchaka, King*) 254
- Čemberlens, Hjūstons Stjuarts
(*Chamberlain, Houston Stewart*)
289z, 404, 407

- Čemberlens, Ostins
(*Chamberlain, Sir Austen*) 340z
- Čērcils, Vinstons (*Churchill, Winston*) 19,
286
- Čestertons, Gilberts Keits
(*Chesterton, Gilbert Keith*) 98 un
98z, 125, 184 un 184z, 205
- Čingishans (*Genghis Khan*) 32
- D**
- Daladjē, Eduards (*Daladier, Edouard*)
95
- Dalless, Alans V. (*Dulles, Allan W.*) 22
un 22z, 23z
- Daniels, Jūlijs (*Daniel, Yuli M.*) 31z, 39
- Dapiļevskis, N. (*Danilewski, N. Y.*) 288z,
289z, 291z
- Darrē, Valters (*Darré, Walter*) 511
- Darvins, Čārlzs (*Darwin, Charles*) 219z,
257z, 404, 547, 548 un 548z
- Deā, Marsels (*Déat, Marcel*) 145
- Delos, J. T. 295z
- Demānzs, Edgars (*Démange, Edgar*) 144,
174
- Dernburgs, Bernhards
(*Dernburg, Bernhard*) 191z
- Deruleds, Pols (*Déroulède, Paul*) 171z
- Dibuā-Nansē, grāfs
(*Dubuat-Nançay, Comte*) 223
- Didons (*Didon, Father Henri*) 155
- Didro, Denis (*Diderot, Denis*) 67 un 67z
- Diklo, Emils (*Duclaux, Emile*) 163, 164
- Dilaks (*Du Lac, Father, S. J.*) 176
- Dilks, Čārlzs (*Dilke, Charles*) 190z, 242
un 242z, 243
- Dilss, Rūdolfs (*Diels, Rudolf*) 471z,
481z
- Dirings, Eižens (*Duehring, Eugen*) 80z
- Diselbūms, Jans (*Disselboom, Jan*)
185z
- Dizreilijs, Bendžamins
(*Disreali, Benjamin*) 65, 68,
118–130, 118z–120z, 122z, 129z,
132, 135, 140, 231, 236 un 236z,
241, 244 un 244z, 245, 251
- Dodē, Leons (*Daudet, Léon*) 161z, 167
un 167z
- Doms, Kristiāns Vilhelms
(*Dohm, Christian Wilhelm*) 55z, 74z
- Dorio, Žaks (*Doriot, Jacques*) 96, 145
- Dostojevskis, F. M. (*Dostoevski, F. M.*)
291, 298
- Dreifuss, Alfrede (*Dreyfus, Alfred*)
17, 47, 53, 92, 93, 129, 130,
137–148, 138z, 142z–147z, 150z,
153z, 154 un 154z, 155–160,
157z–159z, 161z, 162–166,
163z–165z, 167z, 168 un 168z,
169–175, 172z, 174z, 176 un 176z,
189, 214, 240z, 251, 315z, 329,
385, 430
- Dreifuss, Roberts (*Dreyfus, Robert*) 231z,
232
- Drumonts, Eduards
(*Drumont, Edouard*) 97, 146z, 149,
152z, 155 un 155z, 167, 176
- Džefersons, Tomass (*Jefferson, Thomas*)
237
- Džeimsons
(*Jameson, Sir Leander Starr*) 190z,
278
- Džeksons, Roberts (*Jackson, Robert*) 476z,
486z
- Džentile, Džovanni (*Gentile, Giovanni*)
398z
- Džoiss, Džeimss (*Joyce, James*) 202

E

Eihmans, Ādolfs (*Eichmann, Adolf*) 483

Eizemengers (*Eisemenger, J. A.*) 60z

Elizabete, Anglijas karaliene

(*Elizabeth, Queen of England*) 60z

Enfantins, B. P. (*Enfantin, B. P.*) 421

Engelss, Frīdrihs (*Engels, Friedrich*) 83,
469, 548 un 548z

Erzbergers (*Erzberger, Matthias*) 418

Ērenburgs, Ilja (*Ehrenburg, Ilya*) 34z

Esterhāzi (*Esterhazy*),

sk. Valsins-Esterhāzi, Ferdinands

F

Fajolls (*Fayolle, Marie-Emile*) 145z

Feders, Gotfrīds (*Feder, Gottfried*) 431 un
431z, 397z

Feinsods, Merls (*Fainsod, Merle*) 27, 28z,
32 un 32z, 33, 34z–36z, 41z

Fihte, Johans G. (*Fichte, Johann G.*) 226z

Forē, Pols (*Faure, Paul*) 171z

Fors, Elijs (*Faure, Elie*) 235z

Fošs, Ferdinands (*Foch, Ferdinand*) 145z

Francis Jozefs, Austroungārijas imperators
(*Franz Joseph, Emperor of Austria-
Hungary*) 47

Franko, Fransisko (*Franco, Francisco*)
350, 379

Franks, Hanss (*Frank, Hans*) 376z, 414z,
433z, 448z, 453z, 475z, 477z, 479z,
485, 486 un 486z, 492z, 506z,
507z, 510z

Franks, Valters (*Frank, Walter*) 15z, 65z,
78z, 84z, 148z, 149z, 151z, 154z,
160z, 414z, 483

Franss, Anatols (*France, Anatole*) 164,
363

Freeman, Orville L. 23z

Fričs, Teodors (*Fritsch, Theodor*) 85, 434z

Fričs, Verners fon

(*Fritsch, General Werner von*) 496z

Frīdrihs II (*Frederick II*) 57z, 60z, 61, 75,
107, 225

Frīdrihs Viljams I (*Frederick William I*)
55z

Frīdrihs Viljams III (*Frederick William III*)
77z

Frīdrihs Viljams IV (*Frederick William IV*)
77z, 78z

Friks, Vilhelms (*Frick, Wilhelm*) 471z,
477 un 477z

Frīmans, Daniels (*Frymann, Daniel*)
210z, 289z, 301z, 315z

Frūds, Dž. A. (*Froude, J. A.*) 119z, 185z,
209z, 242, 243, 250z, 259z, 260z,
261z

Fugeru ģimene (*Fuggers*) 59

Furjē, Šarls (*Fourier, Charles*) 93z, 95z

Fušē, Žozefs (*Fouché, Joseph*) 223z, 510

G

Galifē (*Galliffet, G. A. A.*) 171 un 171z

Galtons, Fr. (*Galton, Francis*) 240z, 241z
Gauweiler, Otto 442z, 503z

Gebelss, Jozefs (*Goebbels, Josef*) 323z, 336,
380z, 406 un 406z, 413, 424z, 436z,
437z, 451z, 454z, 462z, 477z, 492z

Gencs, Frīdrihs (*Gentz, Friedrich*) 109

Gerēns, Žils (*Guérin, Jules*) 147, 161z, 166

Geress, Jozefs (*Goerres, Josef*) 226 un 226z

Gēringss, Hermans (*Göring, Hermann*)
413, 459z, 481z, 496z

Gertners, Francs (*Guerthner, Franz*) 477

Gēte, Johans Volfgangs fon
(*Goethe, J. W. von*) 106 un 106z,
107z, 108, 247

Gezds, Žils (*Guesde, Jules*) 168
 Gizo, Fransuā (*Guizot, François*) 223
 Gledstons, Viljams (*Gladstone, William E.*)
 181, 184z, 211
 Gobino, Žozefs Arturs de
 (*Gobineau, Joseph Arthur de*) 217,
 218z, 222, 230, 231–235 un
 231z–235z, 245, 289z, 404, 407
 Godins, V. (*Godin, W.*) 414z, 432z, 484z,
 500z, 508z, 513z, 517z, 519z, 534z
 Golls, Šarls de (*Gaulle, Charles de*) 19
 Gordons, Jūda Leiba
 (*Gordon, Judah Leib*) 115z
 Gorkijs, Maksims (*Gorky, Maxim*) 384z
 Gratenauers, K. V. F.
 (*Grattenauer, C. W. F.*) 110z
 Grenvils, lords (*Granville, Lord*) 277z
 Grinšpans, Heršels (*Grünspan, Herschel*)
 481z

H

Halevi, Daniels (*Halévy, Daniel*) 147z,
 163z, 164z
 Hallers, Ludvigs fon (*Haller, Ludwig von*)
 230
 Hakslijs, T. (*Huxley, T. H.*) 219z, 241z
 Hardens, Maksimiliāns
 (*Harden, Maximilian*) 154z
 Hārvijs, Čārlzs H. (*Harvey, Charles H.*)
 241z
 Hāze, Ernsts (*Hase, Ernst*) 181z, 288z, 303z
 Hēgelis, Georgs Vilhelms Fridrihs
 (*Hegel, Georg Wilhelm Friedrich*) 231,
 304, 315, 316, 424z, 562
 Heidens, Konrāds (*Heiden, Konrad*) 30,
 328z, 377z, 380z, 389z, 397z, 403z,
 412, 425z, 438z, 442z, 459z, 463z,
 476z, 488z, 494z, 501z

Heidrihs, Reinhards
 (*Heydrich, Reinhard*) 507z
 Heiess, Kārļtons Dž. H.
 (*Hayes, Carlton J. H.*) 180z,
 205z–207z, 218z, 219z, 240z, 247z,
 376z, 389z
 Heine, Heinrihs (*Heine, Heinrich*) 107,
 114
 Hekels, Ernsts (*Haeckel, Ernst*) 219z, 240
 un 240z
 Hēns, Reinhards (*Hoehn, Reinhard*)
 414z, 440z, 479z, 507z
 Hercs, Kornēliuss (*Herz, Cornélius*) 148,
 149 un 149z, 151z
 Hercs, Markuss (*Herz, Markus*) 105
 Herders, J. G. (*Herder, J. G.*) 105 un
 105z, 106 un 106z, 107z, 221, 238
 Herrs, Lisjēns (*Herr, Lucien*) 164
 Hess, Rūdolfs (*Hess, Rudolph*) 462z
 Hilferdings, Rudolfs (*Hilferding, Rudolf*)
 206z–208z
 Himlers, Heinrihs (*Himmler, Heinrich*)
 380z, 382z, 387 un 387z, 395 un
 395z, 397 un 397z, 400, 402z, 412,
 413 un 413z, 416z–418z, 436,
 437z, 439, 442z, 446 un 446z, 448,
 450z, 451z, 454z–456z, 459z, 460,
 465 un 465z, 466z, 468z, 471z,
 474z, 477 un 477z, 479z, 483 un
 483z, 485 un 485z, 487 un 487z,
 488, 490z, 491z, 493z, 494 un
 494z, 503z, 504, 505z, 507z, 511,
 512 un 512z, 513z, 526z, 528z,
 534z, 541, 552
 Hindenburgs, Pauls fon
 (*Hindenburg, Paul von*) 331, 332
 Hiršs, barons Morics
 (*Hirsch, Baron Moritz*) 193

- Hitlers, Ādolfs (*Hitler, Adolf*) 24 un 24z,
26, 27, 29–31, 35, 39, 42, 46, 128,
129, 146, 180, 189, 215, 225, 287
un 287z, 289z, 299, 307, 324, 326,
328z, 330–332, 337z, 342, 350,
357, 367, 375–377 un 375z–377z,
380 un 380z, 381 un 381z, 389 un
389z, 390z, 394, 396, 397z, 398 un
398z, 400, 401 un 401z, 403 un
403z, 407, 409, 410 un 410z, 412
un 412z, 413 un 413z, 416z, 417 un
417z, 418z–420z, 422 un 422z,
423z, 424 un 424z, 425 un 425z,
427z, 431 un 431z, 433 un 433z,
434z, 435, 436 un 436z, 437z, 438
un 438z, 441z, 442 un 442z, 443 un
443z, 444z–447z 448 un 448z, 449z,
451 un 451z, 452, 453z–455z, 456,
460, 462, 463, 465, 471–473, 471z,
474z, 475 un 475z, 476z, 477z, 480
un 480z, 481z, 482 un 482z, 483z,
486z, 487–490 un 487–490z, 492
un 492z, 494 un 494z, 495, 496 un
496z, 497 un 497z, 498z, 500, 501
un 501z, 502z, 505, 507 un 507z,
510 un 510z, 511z, 513z, 516, 521z,
523, 538z, 553, 556, 557
- Hobsons, Dž. H. (*Hobson, J. H.*) 69 un
69z, 179z, 180z, 183z, 189z, 193z,
205z–208z, 211z, 212z, 263z
- Hobss, Tomass (*Hobbes, Thomas*)
196–198, 197z, 200–204, 214–216
- Hoenloe-Langenburgs, Hermans
(*Hohenlohe-Langenburg, Hermann,
Prince of*) 213z
- Hoenloe-Sillingsfirsts, H. fon
(*Hohenlohe-Schillingsfürst, C. von*)
144z, 150z
- Homjakovs, A. S. (*Chomjakov, A. S.*)
313z
- Hotmans, Fransuā (*Hotman, François*)
221z
- Hruščovs, Ņikita (*Krushchev, Nikita S.*)
26, 31, 37 un 37z, 39, 380, 418z,
425z, 474z, 557z
- Humbolts, Vilhelms fon
(*Humboldt, Wilhelm von*) 67 un 67z,
75 un 75z, 105z
- I**
- Ibsens, Henriks (*Ibsen, Henrik*) 410
- J**
- Jāns, F. L. (*Jahn, F. L.*) 226
- Jingers, Ernsts (*Jünger, Ernst*) 401, 402z
- K**
- Kafka, Francs (*Kafka, Franz*) 312
- Kaila, Leons (*Cayla, Léon*) 192z
- Kalmers, Līfmans (*Calmer, Liefman*) 60z
- Kants, Imanuels (*Kant, Immanuel*) 366,
543, 545, 554
- Kapefigs, Žans (*Capefigue, Jean*) 62z, 71
un 71z
- Kārlails, Tomass (*Carlyle Thomas*) 122
un 122z, 241, 242
- Kārthils, A. (*Carthill, A.*) 19, 185z, 191z,
201z, 238z, 247 un 247z, 280z,
281z
- Katkovs M. N. (*Katkov, M. N.*) 314z,
315z, 317z
- Kavaņaks, Žans Batists
(*Cavaignac, Jean-Baptiste*) 169
- Keitels, Vilhelms (*Keitel, Wilhelm*) 417z
- Kerenskis, Aleksandrs
(*Kerensky, Alexander*) 384

- Kērsons, lords (*Curzon, Lord*) 213z, 273, 275z, 280, 281z
- Kiplings, Radjards (*Kipling, Rudyard*) 21, 188z, 272 un 272z, 273, 281
- Kirejevskis (*Kirejewski*) 313z
- Kirovs, Sergejs M. (*Kirov, Sergei M.*) 40, 470z
- Klemanso, Žoržs (*Clemenceau, Georges*) 66, 130, 141, 142, 145z, 148, 155, 156z, 160 un 160z, 161 un 161z, 163–165, 167–170, 169z, 172, 174 un 174z, 175, 181, 186, 190
- Klemms, Gustavs (*Klemm, Gustav*) 238
- Kolbērs, Žans Batists (*Colbert, Jean-Baptiste*) 60z
- Konrads, Džozefs (*Conrad, Joseph*) 232, 246 un 246z, 251, 255
- Konts, Ogists (*Comte, Auguste*) 243, 421
- Krauss, Karls (*Kraus, Karl*) 114, 116z
- Kremjē, Adolfs (*Crémieux, Adolphe*) 158z
- Krivickis, Valters (*Krivitsky, Walter*) 381z, 395z, 500z
- Kromers, lords (*Cromer, Lord*) 19, 181, 188z, 190z, 191, 213z, 247, 275 un 275z, 276 un 276z, 277, 278 un 278z, 279 un 279z, 280 un 280z, 283, 285
- Kromvels, Olivers (*Cromwell, Oliver*) 60z, 184z, 372z
- Kube, Vilhelms (*Kube, Wilhelm*) 412z
- L**
- Labrujērs, Žans de (*La Bruyère, Jean de*) 221
- Lammerss, Hanss Heinrihs (*Lammers, Hans Heinrich*) 417z
- Lapūzs, Vašē de (*Lapouge, Vacher de*) 240z
- Larošfuko, Fransuā de (*La Rochefoucauld, François de*) 215
- Lasals, Ferdinands (*Lassalle, Ferdinand*) 89z
- Lavāls, Pjērs (*Laval, Pierre*) 143, 353
- Lazars, Bernards (*Lazare, Bernard*) 114z, 117, 141, 150z, 159, 160z, 164z, 173 un 173z, 176 un 176z
- Lejs, Roberts (*Ley, Robert*) 382z, 413z, 440z, 471z
- Lemetrs, Žils (*Lemaître, Jules*) 176
- Leons XIII, pāvests (*Leo XIII, Pope*) 172, 173
- Leopolds II (*Leopold II*) 247z
- Lesepps, Ferdinands de (*Lesseps, Ferdinand de*) 148
- Lesings, Gotholds Efraims (*Lessing, Gotthold Ephraim*) 106 un 106z, 107z
- Levi, Arturs (*Lévy, Arthur*) 159z
- Levi-Bruls, Lisjēns (*Lévy-Bruhl, Lucien*) 159z
- Libknehts, Vilhelms (*Liebkecht, Wilhelm*) 159
- Ligers, Karls (*Lueger, Karl*) 90, 91, 162
- Liotejs (*Lyautey, L. H. G.*) 145z
- Lojola, Ignacijs (*Loyola, Ignatius of*) 278
- Lorenss T. E., (*Lawrence, T. E.*) 191z, 282–285 un 282z–285z, 401
- Lowenthal, Ričards 35z
- Lūdendorfs, Eriks (*Ludendorff, Erich*) 324, 325z, 448z
- Luijs Ferdinands, Prūsijas firsts (*Louis Ferdinand, Prince of Prussia*) 107, 109
- Luijs Filips (*Louis Philippe*) 68, 94, 232
- Luka, Tambovas arhibīskaps (*Luke, Archbishop of Tambou*) 299z

Luksemburga, Roza (*Luxemburg, Rosa*)
147z, 154z, 206z, 207z
Luters, Mārtiņš (*Luther, Martin*) 563
Luvēns, Pjērs Šarls
(*Louvain, Pierre Charles, S. J.*) 163z

L

Leņins, Vladimirs I. (*Lenin, Vladimir I.*)
32z, 33 un 33z, 37, 328, 375, 377,
390, 391, 394, 397z, 424z, 442z,
456, 458, 470, 497, 557
Leontjevs, K. (*Leontjew, K. N.*) 313z

M

Makdonalds, Remzijs
(*MacDonald, Ramsay*) 323z
Makmahons (*MacMahon E. P. M. de*)
151
Malro, Andrē (*Malraux, André*) 401
Malinovskis (*Malinovsky Roman V.*) 431
Manns, Tomass (*Mann, Thomas*) 232,
401
Mao Dzeduns (*Mao Tse-tung*) 28, 29
Markss, Kārlis (*Marx, Karl*) 80, 82, 94
un 94z, 114, 201, 206, 295 un
295z, 315, 316, 329z, 391, 407,
411, 469, 530, 547, 548 un 548z,
557
Martēns di Gārs, Rožē
(*Martin du Gard, Roger*) 163z, 168z
Marvics, Ludvigs fon
(*Marwitz Ludwig von der*) 76, 79,
229, 230, 230z
Masariks, Tomāss (*Masaryk, Thomas*)
289z, 291z, 476
Mauncs, Teodors (*Maunz, Theodor*)
471z, 474z, 475z, 479z, 531z
Meiers, Arturs (*Meyer, Arthur*) 150z, 151z

Malans, Daniels Fransuā
(*Malan Daniel François*) 268
Mellers van den Bruks, Artūrs
(*Moeller van den Bruck, Arthur*)
291z, 318z, 327z
Mendelsons, Ābrams
(*Mendelssohn, Abraham*) 109
Mendelsons, Mozus
(*Mendelssohn, Moses*) 105, 106 un
106z, 107 un 107z, 108, 111
Mersjē, Ogists (*Mercier, General Auguste*)
159, 162
Mestra (*Maistre, Comte J. M. de*) 93z,
220
Meternihs, Klemenss
(*Metternich, Prince Clemens*) 47, 66,
69, 78z, 79
Milerāns, Aleksandrs
(*Millerand, Alexandre*) 175
Millers, Adams (*Mueller, Adam*) 78z,
227, 230 un 230z
Mills, Džeimss (*Mill, James*) 213
Minsters, grāfs (*Münster, Count*) 159z,
169
Mirabo, Onorē G. de
(*Mirabeau, Honoré G. R. de*) 78z,
106 un 106z
Molotovs, V. (*Molotov, V.*) 400, 475z
Monods, Gabriels (*Monod, Gabriel*) 164,
404z
Monteskjē, Šarls Luijs, barons de
(*Montesquieu, Charles de Secondat, Baron de*) 222z, 224, 551, 557
Montlosjē, grāfs de
(*Montlosier, Comte de*) 223 un 223z
Morass, Šarls (*Maurras, Charles*) 146 un
146z, 155, 165, 167 un 167z, 292
Morē, markīzs de (*Morès, Marquis de*) 166

Mozentālu ģimene (*Mosenthal family*) 264z
 Muravjovs-Amurskis, Nikolajs
 (*Muravyev-Amursky, Nikolai*) 293z
 Musolini, Benito (*Mussolini, Benito*) 96,
 228 un 228z, 323, 325, 326z, 327,
 337z, 346, 350, 379, 380z, 397, 398z

N

Nakē, Alfreds (*Naquet, Alfred*) 151z
 Napoleons I (*Napoleon I*) 68z, 71, 74, 94,
 108, 109, 110z, 120, 130z, 185, 186z,
 223z, 225, 229, 236, 375z, 377z
 Napoleons III (*Napoleon III*) 62z, 68, 94,
 95, 295z, 329, 385, 506
 Naumans, Fridrihs
 (*Naumann, Friedrich*) 289z, 301z
 Neirāts, Konstantīns fon
 (*Neurath, Konstantin von*) 496z
 Nēse, Gotfrīds (*Neesse, Gottfried*) 323z,
 380z, 414z, 443z, 449z
 Nīce, Fridrihs (*Nietzsche, Friedrich*) 67,
 80, 231, 401, 402, 562
 Nikolajs II (*Nicholas II*) 307
 Niluss, S. A. (*Nilus, S. A.*) 434z
 Novaliss (Fridrihs fon Hardenbergs)
 (*Novalis (Friedrich von Hardenberg)*)
 227

N

Nēcajevs, Sergejs (*Nechayev, Sergei*) 401,
 403 un 403z

O

Openheimers, Zamuels
 (*Oppenheimer, Samuel*) 60z, 88
 Openheims, Henrijs
 (*Oppenheim, Henry*) 129
 Orleānas hercogs (*Orléans, Duke of*) 166

P

Pagodins, Mihails (*Pagodin, Michael*) 293z
 Pareto, Vilfredo (*Pareto, Vilfredo*) 401
 Paukere, Ana (*Pauker, Ana*) 41
 Pauluss, H. E. G. (*Paulus, H. E. G.*) 79z,
 104z
 Pegī, Šarls (*Péguy, Charles*) 160z, 164z,
 168z, 170, 176z, 205
 Petēns, Anri Filips
 (*Pétain, Henri Philippe*) 95, 96, 143,
 145 un 145z, 146 un 146z, 192z
 Peterss, Karls (*Peters, Carl*) 191, 246,
 251, 270
 Pikaso, Pablo (*Picasso, Pablo*) 414z
 Pikārs, Žoržs (*Picquart, Colonel Georges*)
 141, 142, 160 un 160z, 164 un
 164z, 170
 Pīrsons, Karls (*Pearson, Karl*) 241z
 Platons (*Plato*) 51, 52, 367, 398z, 545,
 551, 554
 Pleve, V. K., grāfs (*Plehve, Count V. K.*)
 506z
 Pobedonoscevs, K. (*Pobyedonostzev, C.*)
 307, 309, 314z, 317z, 509z
 Prevo, Marsels (*Prévost, Marcel*) 176
 Prusts, Marsels (*Proust, Marcel*) 131–134,
 131z, 132z, 136–138, 138z
 Puankarē, Remons
 (*Poincaré, Raymond*) 186

R

Rajko, Lāzlo (*Rajk, Laszlo*) 41
 Rakovskis, Kristians
 (*Rakovsky, Christian*) 391z
 Rasels, lords Džons (*Russell, Lord John*)
 322z
 Ratenaus, Valters (*Rathenau, Walter*) 65
 un 65z, 68 un 68z, 98, 418

- Rats, Ernsts (*Rath, Ernst von*) 481z
 Rēders, Ērihs (*Raeder, Erich*) 454z, 496z
 Reinahs, Žaks (*Reinach, Jacques*) 148,
 149 un 149z, 151z, 152, 161, 163
 Rembo, Arturs (*Rimbaud, Arthur*) 401,
 402
 Rēms, Ernsts (*Röhm, Ernst*) 376, 380z,
 389 un 389z, 390z, 408z, 432z, 448
 un 448z, 452, 460, 471z, 489, 540
 Remusā, grāfs de (*Rémusat, Comte de*) 224
 Renāns, Ernests (*Renan, Ernest*) 182z,
 235 un 235z, 308
 Renners, Karls (*Renner, Karl*) 289z, 297z
 Reventlovs, grāfs E. (*Reventlow, Graf E.*)
 303z, 306z
 Režī, Makss (*Régis, Max*) 167
 Ribentrops, Joahims fon
 (*Ribbentrop, Joachim von*) 477
 Rihs, Kristians Fridrihs
 (*Ruehs, Christian Friedrich*) 113z
 Rihters, Eižens (*Richter, Eugen*) 181
 Robespjērs, Maksimiljēns
 (*Robespierre, Maximilien*) 66, 182,
 230, 367 un 367z, 377z, 406
 Rohans, Anrī, hercogs
 (*Rohan, Henri, Duc de*) 295 un 295z,
 422
 Rolāns, Romēns (*Rolland, Romain*) 164z
 Rotšilds, Edmonds de
 (*Rothschild, Edmond de*) 158z
 Rotšilds, Laionels (*Rothschild, Lionel*) 129
 Rotšilds, Meijers Amsēls
 (*Rothschild, Meyer Amschel*) 70
 Roudss, Sesils (*Rhodes, Cecil*) 180 un
 180z, 181, 189, 190z, 193, 202,
 210, 258z, 263 un 263z, 265 un
 265z, 266 un 266z, 273, 275, 278,
 279 un 279z, 285, 301z, 387
 Rozanovs, Vasiļs (*Rozanov, Vassilij*) 294
 un 294z, 303, 304z
 Rozenbergs, Alfrēds (*Rosenberg, Alfred*)
 392z, 412z, 413, 414z, 417z, 460z,
 477 un 477z, 478z, 482 un 482z,
 483–485, 486z, 520z
 Rožē, ģenerālis Goderiks
 (*Roget, General Gauderique*) 171z
 Rusē, Davids (*Rousset, David*) 364z,
 520z, 521, 522z, 524z, 525z, 526,
 530z, 532z, 535z–539z
 Ruvjē, Moriss (*Rouvier, Maurice*) 148z

S
 Sads, markīzs de (*Sade, Marquis de*) 404
 un 404z
 Salomons, Sols (*Salomon, Saul*) 267z
 Sandhers, pulkvedis Žans Konrads
 (*Sandherr, Colonel Jean-Conrad*) 142
 Sartrs, Žans Pols (*Sartre, Jean-Paul*) 17,
 405
 Seijērs, Ernests (*Seillière, Ernest*) 219z,
 223z, 234z, 404z
 Selberns, lords (*Selbourne, Lord*) 253z, 277
 Selins, Luijs Ferdinands
 (*Céline, Louis Ferdinand*) 96, 96z,
 409
 Sesils, lords Roberts (*Cecil, Lord Robert*)
 sk. Solsberijs, lords
 Silijs, Dž. R. (*Seeley, J. R.*) 242, 243
 Siņavskis, Andrejs (*Sinyavsky, Andrei D.*)
 31z, 39
 Sjejess, abats (*Siéyès, Abbe*) 224 un 224z
 Slanks, Rūdolfs (*Slansky, Rudolf*) 41
 Solsberijs, lords (*Salisbury, Lord*) 121,
 122z, 184z, 191, 278z
 Sorels, Žoržs (*Sorel, Georges*) 163z, 164z,
 398z, 401, 402

- Spensers, Herberts (*Spencer, Herbert*) 239, 240
- Spinoza (*Spinoza, Baruch*) 222
- Stalīns, Josifs (*Stalin, Josef*) 20, 24–42, 31z–35z, 287 un 287z, 307, 316, 326, 328, 375–377, 377z, 380 un 380z, 381z, 389–394, 394z, 395z, 397, 400, 407, 410, 413z, 414z, 416, 417, 418z, 420, 421 un 421z, 424 un 424z, 425z, 427z, 434z, 438 un 438z, 439, 442 un 442z, 451z, 452 un 452z, 453z, 454z, 456–458, 458z, 463, 470 un 470z, 471–473, 475, 476 un 476z, 478 un 478z, 482, 487 un 487z, 488, 489, 493z, 495 un 495z, 497 un 497z, 499 un 499z, 500 un 500z, 501, 504, 506z, 508, 510 un 510z, 513z, 515, 526z, 544, 553, 557 un 557z
- Stefāns, metropolīts (*Stefan, Metropolitan*) 287z
- Stīvens, Džeimss (*Stephen, Sir James*) 236, 244z
- Stolipīns, Pjotrs (*Stolypin, Peter Arkadievitich*) 506z
- Suaress, Žoržs (*Suarez, Georges*) 148z, 149z, 164z
- Suvarīns, Boriss (*Souvarine, Boris*) 30, 377z, 378z, 381z, 384z, 391z, 394z, 395z, 397z, 413z, 424z, 438z, 451z–453z, 457z, 458z, 476z, 500z
- Svinbērnss, Aldžernons Čārlzs (*Swinnburne, Algernon Charles*) 232
- Š
- Šellings, Frīdrihs Vilhelms Jozefs (*Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph*) 220, 304
- Šēnerers, (*Schoenerer, Georg von*) 89 un 89z, 90, 91, 162, 293z, 294 un 294z, 298, 299, 303z, 304, 305, 307
- Šērsers-Kestners, Ogists (*Scheurer-Kestner, Auguste*) 141, 147z, 163z, 166
- Šlēgels, Frīdrihs (*Schlegel, Friedrich*) 109, 226z, 227
- Šleiermahers, Frīdrihs (*Schleiermacher, Friedrich*) 107z
- Šleihers, Kurts fon (*Schleicher, Kurt von*) 389 un 389z, 448z
- Šmits, Karls (*Schmitt, Carl*) 227z, 317z, 330z, 333z, 414z
- Šovs, Džordžs Bernards (*Shaw, George Bernard*) 282z, 284 un 284z
- Špenglers, Osvalds (*Spengler, Oswald*) 214, 231, 239
- Špērs, Alberts (*Speer, Albert*) 483z, 511
- Štekers, Adolfs (*Stoecker, Adolf*) 61z, 78 un 78z, 81, 84 un 84z, 86z, 90, 162, 304
- Štrāsers, Gregors (*Strasser, Gregor*) 389z
- Štreihers (*Streicher, Julius*) 413, 460z
- Švarckopens, majors Makss fon (*Schwartzkoppen, Major Max von*) 141, 154
- T
- Takers, Roberts (*Tucker, Robert C.*) 31z–35z
- Tēlmans, Ernsts (*Thälmann, Ernst*) 331, 332
- Tēns, Ipolīts (*Taine, Hippolyte*) 235 un 235z, 308
- Tito, Josips Brozs (*Tito, Josip Broz*) 379z
- Tjutčevs, F. (*Tyutchev, F. I.*) 298z

Tokvils, Aleksis de (*Tocqueville, Alexis de*)

46, 217, 218z, 238, 420

Trockis, Leons (*Trotsky, Leon*) 378z,

391z, 394z, 424z, 427z, 429, 438,

439, 452 un 452z, 470 un 470z,

495 un 495z, 496, 558

Tuhačevskis, Mihails

(*Tukhachevski, Mikhail N.*) 41

Tusnēls (*Toussenel, Alphonse*) 94

U

Uvrārs (*Ouvrard, G. J.*) 68z

V

Vāgners, Rihards L. (*Wagner, Richard*)

232, 347z

Valdeks-Ruso (*Waldeck-Rousseau, Rene*)

171z, 175

Valēri, Pols (*Valéry, Paul*) 162z

Valsins-Esterhazi, Ferdinands

(*Walsin-Esterhazy, Ferdinand*) 141,

144, 145, 154, 158 un 158z

Varnhāgena, Rahela (*Varnhagen, Rahel*)

108–110, 116

Vēbers, Makss (*Weber, Max*) 438z

Veigans, Maksims (*Weygand, Maxime*)

145z

Vērnērs, Pauls (*Werner, Paul*) 471z

Vertheimers, Samsons

(*Wertheimer, Samson*) 57z

Viktoriņa, Anglijas karaliene

(*Victoria, Queen of England*) 118,

120, 121, 126, 244

Vilhelms II (*William II*) 61z, 209z,

246z

Viljē, Šarls Fransuā Dominiks de

(*Villiers, Charles François Dominique de*)

223

Vilsons, Vudro (*Wilson, Woodrow*) 341

Višinskis, Andrejs (*Vishinsky, Andrei*)

476

Voltērs (*Voltaire, F. A. Arouet de*) 237z,

240z, 308

Vorošilovs, K. (*Voroshilov, K.*) 503z

Z

Zimmels, Georgs (*Simmel, Georg*) 455z,

456z, 460z

Zolā, Emils (*Zola, Emile*) 141, 142, 144,

145, 147z, 160 un 160z, 164, 165

un 165z, 166, 169, 170, 174, 175

un 175z

Zombarts, Vērnērs (*Sombart, Werner*)

57z

Ž

Ždanovs, Andrejs (*Zhdanov, Andrei A.*)

40

Žids, Andrē (*Gide, André*) 96z, 409,

414z

Žirodū, Žans (*Gidraudoux, Jean*) 95, 96z

Žofrs (*Joffre, J. J. C.*) 145z

Žoress, Žans (*Jaurès, Jean*) 145, 159,

160, 168–171, 175

Žukovs, Georgijs (*Zhukov, Georgi K.*) 37

un 37z

Hannas Ārentes darbs «Totalitārisma izcelsme» ir divdesmitā grāmata Sorosa fonda – Latvija dibinātajā tulkojumu sērijā «Cilvēks un sabiedrība». Centrālās Eiropas universitātes izstrādātās tulkojumu sērijas koncepciju ar Atvērtās sabiedrības institūta Izdevējdarbības attīstības centra un Sorosa fonda – Latvija atbalstu īsteno Latvijas izdevniecības – «AGB», «Alberts XII», «Elpa», «Jumava», «Pētergailis», «Omnia mea», «Sprīdītis», «Zvaigzne ABC» u.c. Šā kopdarba mērķis ir ik gadu laist klajā vismaz piecu nozīmīgu sociālo un humanitāro zinātņu darbu tulkojumus, kuros laika gara meklējumi atklāti pasaulē atzītu mūsdienu zinātņu klasiku interpretācijā.

Sērijā izdotajiem Ludviga Vitgenšteina, Entonija D. Smita, Martina Heidegera, Česlava Miloša, Kliforda Ģirca, Erika Eriksona, Herberta Gudjona, Alana Dž. P. Teilora, Entonija Gidensa, Hansa Georga Gadamera, Džozefa Rotčailda, Maikla Fulana, Eliasa Kaneti un Ričarda Rortija darbu tulkojumiem 2000. gadā piepulcējas ne tikai Hannas Ārentes liel darbs, bet arī Žana Bodrijāra «Simulakri un simulācija» un Mišela Fuko «Seksualitātes vēsture» un «Uzraudzīt un sodīt. Cietumu izcelšanās» – darbi, kas attēlo mūsdienu pasauli tās saskaldītajā daudzveidībā un sociālo procesu sarežģītībā... un šādam laikmetam atbilstīgā – nebūt ne vieglā valodā.

Latvijā atzītāko nozares speciālistu – filosofu, politologu, vēsturnieku un sociologu izvēlēto darbu tulkojumi turpina ceļu pie lasītāja. Arī no viņa būs atkarīga šīs sērijas dzīvotspēja.

Iespiesta izdevniecībā «Elpa», Doma laukums 1, Rīga, LV-1914

Formāts 62x44/8, apjoms 38,25 iespiedloksnes

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0300017112

OBLIGĀTAIS
EKSEMPĻARS

6.-

Grāmatu sērija «Cilvēks un sabiedrība»

2000-3
— 706

ISBN 9984-543-50-1

9 789984 543505